

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

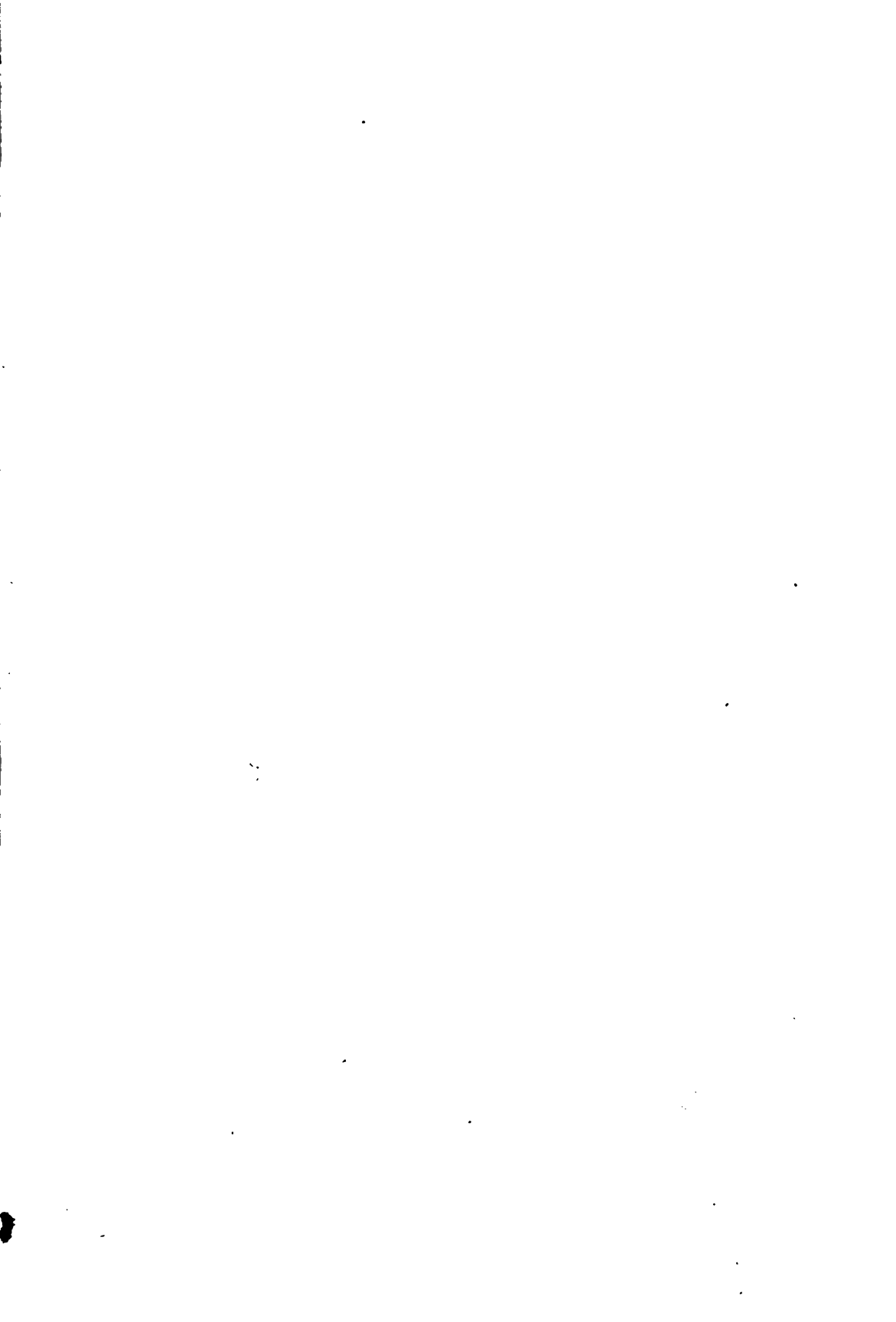
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

NEDL TRANSFER

HN 2USJ X

KF29049 .

Beöthrsolz

18

EMLÉKKÖNYV

BEÖTHY ZSOLT

SZÜLETÉSÉNEK
HATVANADIK
FORDULÓJÁRA

IRTÁK
TANÍTVÁNYAI, BARÁTAI,
TISZTELŐI

BUDAPEST, 1908. AZ ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZ-
VÉNYTÁRSULAT NYOMÁSA ::

KF 29049

Hayes Jd.

□ A FORDÍTÁS ÉS KÖZLÉS □
JOGÁT E KÖNYV MINDEN
EGYES CIKKÉNEK SZERZŐJE
□ FENNTARTJA MAGÁNAK □

I.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL AZ ESZTÉTIKA ÉS ETHIKA AUTONÓMIÁJÁRÓL.

Irta Medveczky Frigyes.

Ama határkérdéseknek egyike, melyeknek megoldása a tudományos munkásság általános iránya tekintetéből különböző diszciplínákra nézve elvi jelentőséggel bír, az ethikai és az esztetikai ítéles sajátlagos szempontjaira és evvel kapcsolatban az ethikai és az esztetikai elmélet viszonyára vonatkozik.

Míg nem csupán az ókor filozófiai elméleteiben, hanem az újkor egyes rendszereiben is a jelzett két ismeretkörhöz tartozó problémáknak bizonyos közös általános szempontok alá foglalására irányuló törekvést észlelhetünk; a legújabb kor ismeretelméleti vizsgálódásainak befolyása által mindinkább utat tört magának az a meggyőződés, miszerint a két területen felmerülő problémáknak világos és alapos megoldása érdekében mindenekelőtt sajátlagos feladataik és methodikus szempontjaiknak tiszta és szabatos különválasztása kívántatik; az a meggyőződés, hogy ama feladatok és szempontok összekapcsolásától és összeolvasztásától mindenképen óvakodni kell, ha nem akarjuk úgy az ethikai mint az esztetikai ítéleteket sajátlagos természetüktől és jelentőségüktől megfosztani.

A korábbi korszakoknak azon elméletei, melyek a szóban forgó különválasztást teljességgel és tudatosan elmulasztották, tényleg az épen jelzett eredményhez jutottak.

Igy mindenekelőtt a görögök filozófiai elméleteiben első sorban az erkölcsi életnek lényegileg esztetikai felfogásával találkozunk; azt észleljük, hogy az esztetikai és ethikai ítéles szempontjainak összekapcsolása és összevegyítése végelemzetben úgy az ethikai mint az esztetikai ítéletek merőben sajátlagos tenden-

ciájának a megállapítását és értékelését megakadályozza. A szempontoknak ez összekapcsolását s összeolvasztását már a régi hellén életesszmény, a *καλοκαγαθία* eszméje is jellemzi.

De a kérdéses szempontok elvi elkülönítése és tiszta meghatározása nemcsak az erkölcsi életnek esztetikai felfogását tanúsító görög rendszerekben marad el, hanem még az újkor egyes elméleteiben is ugyanazon alapnézetnek a feléledését észleljük. Sőt egyes ilyen esztetikai irányzatú újabb elméletek a gondolkodásnak sajátlagos tendenciáját, a methodikus szempontok különbségét még kevésbé veszik tekintetbe, mint a későbbi idők gondolkodását is oly sok tekintetben irányító, nagy görög gondolkodó, *Aristoteles*, mint aki észrevette, hogy az ítézés szempontjainak különbségére bizonyos tekintetben már a nyelvnek a fogalmak lényegesebb különbségeit kifejező rendszerében is utalás történik, még pedig a *κοινον* és a *πρᾶκτον* sajátlagos jelentésének határozott megkülönböztetésével.

Habár a legújabb korban már alig észlelhetünk olyan szembe-tűnő közeledést a régi görög felfogáshoz, mint aminőt az újabb morálfilozófia történetében a nevezetesebb angol moralisták egyikének, *Shaftesbury*-nek a tanaiban észlelünk; még a XIX. század néhány gondolkozójának műveiben hasonló tendenciákra akadunk, vagy legalább a szabatosabb és tisztább megkülönböztetésnek az elmulasztását észleljük.

E felfogásnak egyik tipikus képviselője *Schleiermacher*, kinek erkölcsstanában a normatív elveknek határozott elvetése, mindenemű imperatív törvénynek a feltétlen kizárása tényleg a legszorosabb kapcsolatban áll az erkölcsi életnek lényegileg esztetikai felfogásával és az etikában egységyedül a leíró stíl ítéltetik jogosultnak.

De a heterogén szempontoknak összekapcsolására való hajlandóság, az élesebb határvonalak megállapításától való tartózkodás, még az olyan, a fogalmak szabatos kritikai feldolgozására törekvő gondolkodóra is átszármazott, mint *Herbart*, ki mindenekelőtt és kiváltképen az ethikai és a sajátlagos értelemben esztetikai ítéletek általános tendenciájának megegyezésére koncentrálja a figyelmet.

Midőn *Herbart* mindazon ítéleteket, melyekben bizonyos értékelés foglaltatik, a dolgok létezésére és különböző viszonylataira vonatkozó ítéletekből elkülöníti; midőn nevezetesen a tetazést és nemtetazést kifejező ítéleteket és a helyeslést és

rosszalást kifejező ítéleteket, mint a szó tágabb, általánosabb értelmében vett esztetikai ítéleteket szembe állítja és ellentétbe hozza a létre és a létező dolgok elemeire és viszonyaira vonatkozó ítéletekkel; midőn így a tényeket és ténykapcsolatokat megállapító ítélésnek és a lényegileg értékelő természetű megítélésnek merőben különböző logikai és ismeretelméleti jelentőségét felismeri és tekintetbe veszi; egy tágabb vagy általánosabb értelemben vett esztetikának mint az értékelő ítéletek (becsítéletek, Werturtheile) általános tudományának a koncepciójához jut, mint amely a szó hagyományos és szorosabb értelmében vett gyakorlati filozófiát (ethikát) és a szorosabb, sajátlagos értelemben vett esztetikát magába foglalja.

Igaz, hogy a finomabb fogalmi elemzésre hajlandó és kiválóan képezett német gondolkodó figyelmét az a körülmény sem kerülte el, miszerint a gondolkodás jelzett két területén felmerülő értékelő ítéleteket merőben elütő, sajátlagos kritériumok is jellemzik; amennyiben az esztetikai tetazés és nemtetazés és az ethikai helyeslés és rosszalás egyáltalán nem vonatkoznak egynemű tényekre vagy viszonylatokra. *Herbart* nem feledkezett meg arról, hogy az ethikai ítéletekben *nem* tetazést keltő jelenségek és emberi alkotások, hanem mindig az akarás és cselekvés tényezői és irányai forognak szóban. Sőt ő észrevette azt is, hogy a principiumok levezetésének a feltételei a két területen egyáltalán nem azonosak.

Mindazonáltal *Herbart* elmélete sem vezet a kívánt éles és tiszta különválasztáshoz; mert az érdeklődés nála is főleg bizonyos megegyezésekre és érintkezési pontokra irányul. Midőn pedig ezek döntő jelentőséget nyernek, az ethikai ítélet voltaképpen mint az esztetikai ítélet speciális esete szerepel és az ethika voltaképpen az általános esztétika egyik ágává lesz.

A gondolkodási műveletekben észlelt hasonlóságnak vagy megegyezésnek ilyen értékelése mellett mintegy ellenállhatatlanul azon felfogásnak az áramába jutunk, mely az ethikát alapjában a cselekvés és akarás esztetikájává teszi. E felfogás révén pedig szemmelláthatólag közeledünk az esztetikai irányú ókori rendszerek rokon felfogásához, mely szélső kialakulásában (a stoikus és az epikureus iskola tanaiban) az érdeklődést végső elemzetben az igazi bölcs mintaképének ábrázolására koncentrálja; azaz olyan emberi eszményre, melynek megvalósítása bizonyos tekintetben a művészi alkotásnak megfelelő módon ítéltetik meg.

Mindazon, a jelzett görög felfogás irányába visszavezető elméletekkel szemben, és a szóban forgó két ismeretterület problémáinak lehetőleg szabatos tisztázása s megoldása tekintetéből, ez idő szerint is elsőrendű methodikai fontosságú feladat, az ethika autonómiáját az esztetikával szemben ép úgy, mint az esztetika autonómiáját az ethikával szemben minden kétértelműség nélkül evidenciába helyezni és következetesen fenntartani.

Mint a fejlettebb esztetikai felfogás nem engedi meg, hogy az esztetikai megítélést és a művészi alkotást közvetlenül és döntő módon ethikai elvek vagy szabályok irányítsák; épen úgy, sőt lehetőleg még határozottabban tiltakozik a fejlettebb erkölcsi tudat az ellen, hogy az erkölcsi megítélésnek és az erkölcsi törekvésnek irányát esztetikai szempontoktól tegyük függővé.

Habár teljes jogosultsággal utaltak arra, hogy mind a két területen értékelési ítéletek forognak szóban, nem kevésbé jogosult az értékelési ítéletek két fajtát jellemző sajátságoknak a pontos megkülönböztetése. Sőt a fogalmak tisztázása tekintetéből épen a tetazés és nemtetazés megkülönböztetése a helyesléstől és rosszalástól bír a lehető legnagyobb jelentőséggel. Mert semmiféle analógia sem változtathat azon a tényálláson, hogy tetazés és helyeslés, nemtetazés és rosszalás az értékelésnek lényegileg különböző és merőben sajátlagos fajtái.

E tekintetből elég azon tényre utalni, hogy az esztetikai szemlélet álláspontján az is igazi és határozott tetazést kelthet, ami az ethikai megítélés álláspontján mint adiaphoron szerepel vagy egyenesen a leghatározottabb rosszalás tárgya.

Igy ismételve utaltak arra, hogy p. o. a nagyság, az akarat energiája, a jellemerő, a bátorság egymagában esztetikai értékelés, illetve tetazés tárgyává lesz még a gonosz jellemnek a legnagyobb erkölcsi rosszalást provokáló megnyilatkozásaiban, ténykedéseiben is; míg másfelől az erkölcsi jó, az erkölcsi helyeslés tárgya igen gyakran nem ölt tetazetós alakot, igen gyakran egyáltalán nem lesz az esztetikai értékelés tárgyává.

Bizonyára felemelő és az emberi kedély különböző igényeit csodálatosan kielégítő jelenség, ha a tetazetós alak erkölcsi tartalommal párosul, ha az erkölcsi nagyság vagy kiválóság szép alakot ölt. De ez a rendkívül kedvező és — fájdalom — rendkívül ritka speciális eset semmit sem változtat a megítélés alapjának és nézőpontjának elvi különbségén.

Könnyen érthető, hogy a művészi geniusz hajlandó a különböző elemeknek egy magasabb egységben való egyesülését megvalósítandó eszménynek tekinteni, eszményi célul kitűzni s így végső eredményben egyedül érvényes norma gyanánt feltüntetni. A művészi hajlamú és irányú szellemek, a *par excellence* esztetikai felfogású elmék csaknem ellenállhatatlan szükségyszerűséggel mindent és különösen az emberi akarat tényeit, céljait, motívumait is az esztetikai megítélésnek vetik alá.

Úgy Schiller-nek a heterogén szempontoknak összeegyeztetésére és egy az ellentéteket kiegyenlítő esztetikai eszményre való törekvése, valamint határozott és bizonyos túlzásokkal kísélt állásfoglalása a Kant etikai elméletének intranszigenz erkölcsi rigorizmásával szemben; mint a később, kiváltképen a művészek gondolatvilágára és a merőben esztetikai irányú szellemekre ható Nietzsche szertelen küzdelme és fanatikus lázítása általán kötelező vagy objektív érvényességre igényt tartó etikai normák és az erkölcsi tudat legmagasztosabb eszményei ellen, a művészi gondolatvilág, a költői lélek ezen természetes tendenciájával hozható kapcsolatba.

E tendencia érvényesülése azonban elmaradhatatlanul azon eredményhez vezet, melyre Platon utal, midőn egyik elmélkedésében arra utal, hogy a jó a szépnek fogalmába menekült.

A szabatosabb különválasztás elmulasztása, a szempontoknak a szoros összekapcsolásból eredő összevegyítése tényleg majd *circulus vitiosus*-ba vezet, azaz olyan elméletet eredményez, melyben a szép és a jó jellemző sajátságai elmosódnak; majd a morálskepticismushoz vezet, mely — vonatkozással az emberfajok, népek, korszakok, társadalmi rétegek esztetikai felfogásában mutatkozó különbségekre — minden objektív jelentőségű etikai normának a jogcímét is megsemmisíti.

A jelzett tendencia érvényesülése az erkölcsi ítélet mindazon nehézségekbe bonyolítja, melyekbe az ízléskülönbségek mérlegelése bonyolít. Ha az erkölcsi értéknek kritériumait Herbert-tal tisztán formai viszonylatokban vagy lényegileg esztetikai mozzanatokban találjuk, a jelzett konzekvenciák egyikéhez jutunk. Szóval, az etika feláldozza sajátlagos mértékét és önálló alapját, ha az akarat és cselekvés irányainak, céljainak, motívumainak megítélését esztetikai szempontok irányítják.

Nem csupán az erkölcsi élet problémáinak lényegébe hatoló etikai reflexió, hanem az erkölcsi élet tapasztalatait és tanulságait

elfogulatlanul mérlegelő emberi gondolkodás általában az erkölcsi helyeslés tárgyát nagyon határozottan és világosan megkülönbözteti a tetazetéstől, vagy gyönyörködtetéstől, mely esztetikai igényeinket kielégíti; a helyeslést és rosszalást egyáltalán nem teszi függővé a tetazéstól vagy nemtetazéstól. Annál inkább kötelessége a morál elméletének és az esztetikai elméletnek a methodikus szempontok különbségeit az egész vonalon érvényre emelni. Ehhez képest az esztetizáló morálemléletek nem kevésbé jogosulatlanok, mint a moralizáló esztetikai elméletek.

Ha egyáltalában bizonyos tekintetből függetlenségi vagy alárendeltségi viszonynak a lehetőségét megengedhetnők vagy indokolhatnók, esztetikai szempontoknak az ethikai megítélés körében semmiképen sem tulajdoníthatnánk mérvadó jelentőséget, mint-hogy az ethikai elveknek mindenképen egyetemesebb és objektívebb jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A korábbi korszakoknak esztetikai irányzatú morálemléleteiben az esztetikai szempontok túltengésével kapcsolatban alakul ki az a naív eudaimonizmus és az az alapjában egoisztikus és individualisztikus életfelfogás, mellyel szemben a tisztán és szorosan ethikai felfogásnak vezető szempontjait elsősorban, az ókori világnézetek hanyatlásának idejében, a kereszténység altruisztikus eszmeárama, a legújabb korban pedig különösen Kant rigorisztikus morálemlélete emelte érvényre.

Igy amaz esztetizáló elméletek is, melyek az egyéni erő és tehetségek sokoldalú fejlesztését, az egyéniség harmonikus kiképzését, az egyén szellemi életének stabil egyensúlyát stb. teszik az erkölcsi törekvés céljává, az ethikai megítélés mértékét esztetikai mozzanatokra alapítják és így a különne-mű szempontok és elvek szabatos és tiszta felfogását megakadályozzák. Természetes, hogy ilyen szempontoknak a bevezetése különösen a társadalmi élet feltételeiből és céljaiból eredő feladatok ethikai értékelésétől is eltávolít.

Egyébiránt az értékelés sajátlagos tárgyainak és pszichológiai feltételeinek az elfogulatlan és mélyreható vizsgálata mindenképen csak megerősítheti azt a meggyőződést, hogy csak az ethika és az esztetika autonómiájának a következetes keresztültivitele és fenntartása nyújt megfelelő garanciát a két diszciplína körében felmerülő problémák alapos és tiszta megoldása iránt.

JEGYZETEK EGY TAPASZTALATI AESTHETIKA- KISÉRLETÉHEZ.

Irtá Dóczy Lajos.

Az aesthetika — mint a művészi szépnek elmélete — nem lehet tudomány, csak észlelet. Problémái folyton ujúlnak, anyaga sohasem teljes, mint például a természetrajz, vagy a mathesisé, vagy a logikáé. Még a philosophiánál is, melyet Bacon a tiszta fogalmak és abstractiók köréből az analysis honába visszamentett, concrétébb természetű. Törvényt nem szabhat, mert azok, melyeket a tünetek sokaságából levont, vagy hibásan vannak levonva, vagy ha évszázadokig igazaknak bizonyultak, új tünetek által meghazudtoltatnak, melyek viszont újabb törvényeket látszanak teremteni. A teremtés örökkön szép és elejétől fogva — a meddig visszalátunk — készen van. Mégis azt, hogy mi szép benne és mért az, a tudomány nem bírta végkép megfejteni. Ez még hagyján. Hisz végképeni bizonyosságot a matematikán kívül egyik tudomány sem adhat. Ám a *természeti szépség* vizsgálatában (melyhez a rút is tartozik), nemhogy eredményt, de haladást sem mutat föl a tudomány, csak változást a fölfogásban. Fontos dolog ennek a megállapítása. Mert a legelterjedtebb nézet szerint (mely nem az enyém), a művészet alapja, anyaga, mintája, sugallója és véghatára a külső természet. Ha már a természeti szépség kutatása is inkább talányok fölvetésében termékeny, mintsem törvények fölfedezésében akkor még kevésbé lehet tudomány tárgya a művészeti szép, melyben az anyag is, a forma is mindennap új és más. E téren egy rendkívüli ember, szándék, disputa nélkül, egyetlen művével feldöntheti vagy legalább túlezáryalhatja mindast, amit addig szilárdnak, határnak, korlátnak ismertünk.

Amint hit dolgában nincs kutatás, szerelemében nincs jog, úgy a művészi szép dolgában nincs tudomány. Még az ízlés sem lehet vezető elv. Mert tudhatjuk ugyan, hogy ezer éven át mi volt a jó ízlés, de sohasem tudjuk, mi lesz ezentúl. A magunkról sem állhatunk jót, hát még a világról. Csak azt az egyet sejtethetjük, hogy változik. De azt nem állíthatjuk, hogy halad.

*

A bölcsészekre volt eddig bízva a szépség titkának megfejtése. A művészek szolgáltatták az anyagot. Legértékesebb akkor lett az eredmény, mikor az alkotó művész egyszersmind bölcselkedett. Schiller értekezései a naiv és szentimentális, valamint a fenséges fogalmáról messze fölötte állnak mindennek, amit szakbeli aesthetikusok eddig felmutattak, talán nem az elméleti eredményben, de mindenesetre a gondolkozási anyag bőségében, melyet nyújtanak. Itt a költő lett filozófus. Viszont Lessing, az alapjában inkább gondolkozó és bíráló lángelme, midőn Winkelman fölfedezését Laokoon-tanulmányával közkinccsá tette, az eleven szemléletbe a művészet ihletét vitte bele s minden költői munkája nem annyira alkotás, mint példaadás volt ahhoz, hogy a szépről mi az ő felfogása. Itt a filozófus lett költővé. De akár külön, akár együtt dolgozván a világ legnagyobb gondolkodói és művészei sem lebbentették le egészen a fátylat a művészi szépség titkairól és törvényeiről. Azt hiszem, nem is lehet. Forradalmat sem fogunk e téren megérni, mely hirtelen rombolva, egészen új alkotásra tért és kényszerűséget teremtene.

De *egy* utat képzeltem sokszor, melyet az aesthetika még nem járt meg: s ez a *naivitás útja*. A tudomány igénye nélkül, rendszerességre nem aspirálva, elődökre nem építve, tapasztalat útján meglesni, hogy mi az, amit embercsinálta dolgokban szépnek találunk, ami váratlanul gyönyörködtet, azután eltűnődni azon, mily fokban s ha lehet, érzésünk szerint, *miért* gyönyörködtet: ép oly gyönyörködtető, mint hasznos foglalkozás lenne. Nem merném mondani, hogy ez úton jobb, mélyebb, a rendszeres és egymást folytató nagy gondolkozók művét feldöntő vagy meghaladó eredményre kell jutni — ámbár hogy' mérjem föl laikus és közönséges eszemmel, hogy avatott és rendkívüli elme ez ösvényen mily magasra kaphat? — de azt hiszem, hogy legalább is *mást* érhetni el ezen a csapáson, s ha értékesebbet nem, bizonyval érdekesebbet a nem

szakbeli közönség számára. Ezt értem a tapasztalati aesthetika alatt s hozzá képelem, hogy ez a nem rendszeres, de becsületes módja a tanulásnak egyszersmind a tanítás legkellemesebb és legőszintébb útját mutatná. Az ilyen aesthetikának előadását, mely maga gyermekded, valóban már a gyermekeknek lehetne kezdeni s haladni vele a bölcsészeti évekig.

*

Közel fekszik a gúny vagy a vád, hogy valami aesthetikai Berlitz-school forog eszemben. De úgy találtam, hogy e nyomon járva, vagyis inkább sétálva, sok észlelet, ötlet, gondolat, sőt eszmesorozat merült föl bennem, melyeket könyvekben nem találtam, melyek megleptek, vagy gyönyörködtettek, érdekelték s melyekről sajnáltam, hogy föl nem jegyeztem, mert néha hirtelen oly áttekintés magaslátára vitt, hogy hibának látszott az utat, melyen odáig jutottam, meg nem jelölöm. A jelen esetben pl. világos előttem egy eszme, mely a tapasztalati széptan kísérletét elvileg és nem amolyan paedagogikus, úgynevezett könnyebbítési szempontból ajánlja. Így formulázom: Az aesthetikai tanok és könyvek eddig csak a művészek alkotásait (beleszámítva a népek geniusát, amint költészetben, zenében, építkezésben, színek és formák választásában nyilatkozik) vizsgálták s ezek tanulmányozásában merültek ki. A tapasztalati széptan nem a művészek és alkotók megfigyelésén kezdené a megfigyelést, hanem az *emberi lélek* azon fogékonyságán és ösztönén, mely a szépet, a művészi szépet követeli. S itt azt fogja valószínűleg kideríteni, hogy a művészetet nem a kívülünk levő világ, nem az, amit természetnek nevezünk és minden szépség forrásának, egyszersmind utól nem érhető eszményének tartunk, szüli és táplálja, hanem éppen megfordítva. Az *emberi természet szüli a művészetet* nem az objektív világ hatásánál fogva és törvényei szerint, hanem *saját* gerjedelménél fogva, a külső természettel versenyt, néha *ellenében*, az összhangzatot keresve, de nem egy húron pendülve vele. De ezt itt folytatni, jegyzetnek sok, dedukciónak kevés lenne . . .

*

Nem a speculatio és elgondolkodás vezetett arra a nyomra, melyet itt követek. A mi példák föltűntek előttem, azok éppen legprimitívebb megjelenései voltak az embercsinálta szépnak vagy tetszetősnek. Leírom azokat, amelyekre emlékszem.

A bécsi Prater-utcában (akkor még Jägerzeil) vagy negyven éve egy udvari bognár lakott, aki cégerül egy teljes hűséggel és minden részletében pontosan utánzott udvari coupét állított kapuja fölé. A zöld fénymáz, az aranyozott küllők, a kristályá csiszolt ablakok, a csúcsaiban megaranyozott, fényes feketére mázolt két kocsilámpa, a császári címer, a kocsirúd, a kilincsek — mindez oly tökélytel volt gyártva, hogy a császár bizvást használhatta volna, ha ugyan — belefért volna. De bizony a hű utánzatba csak nagyobb szabású bábu vagy legfeljebb három éves kis főherceg férhetett s fogatnak egy pár newfoundlandi is nagy lett volna. Ezt a kis szerszámot arra jártamban mindig néztem, hosszasan és kedvvel. Mindig mosolyogtam rajta, sőt vissza is fordultam, hogy újra mosolyogjak, mint egy prépostnak felöltözött kis gyermeknek. Aztán elgondolkoztam rajta, hogy ez a merőben mesteremberi mű, mely tiszta másolat volt, a képzelet és szabad alkotás minden nyoma nélkül, hogyan és mért lehetett rám aesthetikai hatással? Mert bármily csekély mértékben, mégis aesthetikai hatás az, ha valamely élettelen, nem természeti tárgy látása hangulatot kelt bennünk, lelkünk valamely húrját rezgésbe hozza... Későbbi években még felőtölőbb példán tettem hasonló tapasztalást. Csak nincs formára esetlenebb alkotás, mint a butorszállító szekér; aránytalan nagysága, merev körvonalai és a zöld falakon kiáltozó feliratok nagy fehér betűi (a betű aesthetice mindig *öl*) a próza netovábbját testesítik meg. Mégis vonzott, megmosolyogtatott, sőt mint «kedves dolog» tűnt fel előttem, mikor — valamely fali hirdetésen — kicsinyített alakban, de a színek teljes utánzásában és helyes perspektívában láttam.

*

E hatás titkát mindenekelőtt abban találtam, hogy a mindennapi dolognak a *méret* változása *ujdonságot* adott. Egyszersmind elenyész-tette a használati tárgy *célszerűségi* voltát, végül pedig az utánzat részletező hűsége egész naivitással árulta el a *tévesztő* szándékot: hogy t. i. a kicsit nagyinak, a játékot komolynak, a látszatot valóság-nak fogadjuk el — egy percre. Azért mondom, hogy egy percre, mert a parányi gyönyör vagy tetazés titka nem a *csalódásban* rejlik, hanem a *csalás* ártatlan és gyámoltalan szándékában s ennek felismerésében. A hatás körülbelül olyan, mintha a kis lány ölében egy aránytalan nagy babát ringat, vagy ha egy kis fiú fején tiszti csákót látunk vagy pláne műh, műh-bógéssel akar egy ily apró jószág ránk ijezteni.

*

Mikor néha — sőt sokszor — a budai várkert mostani kapuja tájáról, vagy a Gellértről, vagy az Albrecht-út fordulójáról lenéstem a ragyogó Pestre, földobogott a szívem, s azt hittem, ennél szebbet, megkapóbbat nem láthatok soha. S mégis nemsokára láttam megragadóbbat, olyant, amin nemcsak örömmel, hanem bámulattal csüggttem, sőt csodálattal és értelemmel, a fölfedező gyönyörűségével, aki egy percig azt véli élvezni, hogy e szépségben az ő saját erejének is része van. Ez pedig *ugyanaz* a Pest volt, de *részenként* látva, a Halászbástya gót ablakain át. Próbálja meg akárki, biztos vagyok, hogy hasonló szenzációja lesz. Egy-egy ablaknyílás egy-egy részletet kapván ki a valóságadta nagy egészből, keretbe szorúl s úgy ragad meg bennünket, mintha nem realitás, hanem *kép* volna, amit látunk. A *keret*, mely az egész helyébe darabokat tesz, de egyszersmind e darabokból ugyanannyi kis egészet csinál, nemcsak érzéki képességünket, a látást foglalkoztatja, hanem egy másik potenciát is, a *képzeletet*. Csalódást érzünk, de kellemes és játszi csalódást, melyben aktíve részt veszünk.

*

Mikor egy éves fiacskámat az anyja márvány-buste-je elé vezettük, megijedt és sírva fakadt. Az élet színei és mozgékonyága helyett fehérséget és merevséget látván, megborzadott s nem akart ráállani a csalódásra, mely a művet széppé tette. Hiányzott a néző akarata, úgyszólván beleegyezése a csalódáshoz, mondhatni: a közreműködése.

*

A halott, ha megmozdul — az élő, ha szeme hirtelen megmerevedik, a valóságban a felnőttest és bátrtat is rémíti. A színpadon viszont a legmélyebb megrendülést okozza, a borzalom kékjé idézi elő. És csodálatos: itt azért hiszünk benne, mert tudjuk, hogy nem való. Ez a tehetség bennünk van, fakultásaink egyike. — Egyáltalán megfigyelni való, hogy ezer meg ezer ember természetire, műveltségre, korra a legkülönbözőbb fokon állva, egy festett függöny elé ül, a nekik legazokatlanabb posztíóban, egy székhöz szegezve s már e függöny láttára benne vannak abban a lelki és elmebeli állapotban, amely mindent elfogadni kész, ami itt csodaképpen történni fog; csak azt nem, ha talán a függöny felgördültével *önmagukat* látnák egy nagy tükörben. Még a kis tükröt sem tűrik a színen, ha valódi. — Szóval,

a költő és műve még nincsenek is jelen, de a néző már közredolgozik. Amit a Goethe Faust-beli direktora gúnyolódva mond :

Sie sitzen schon mit hohen Augenbraunen
Gelassen da und möchten gern erstaunen,¹

az csak a léha üzletember iróniája. A való az, hogy már eleve meg van bennük a művészet nagy része, az, hogy ámulni *akarnak*.

*

Ha az emberek oly *valóságot* látnak, vagy hallanak, mely a rendes méreteken túl látszik menni, — akkor azt mondják : Ezt meg kellene festeni — regénybe írni, tragédiába foglalni, vagy komédiába. Okos emberen is megesett, hogy egy naplementéről naivul azt mondotta : Az operában sem lehetne szebben. A művésztől tehát azt kívánja, hogy állítsa meg az időt, a múlékonytságot.

*

Viszont, a mi áll és nem akar múlni — a bajt, a gondot, az egyformaságot, azt el akarja tüntetni a művészet által. Az időt kergeti.

*

Csak jegyezgetek, nem fejtegetek. Tehát röviden mondom el, hogy ily keskeny nyomon indulva, elérhetünk a *szép* hatásának három törvényéhez.

1. A művészi ösztön legprimitívebb nyilatkozása a méretek változtatása. Kicsiből nagyot, nagyból kicsit csinálva, már merő utánzással gyönyörködtet. E kezdetlegességből fokként addig emelkedhetik a megfigyelés, míg kiderül, hogy egyáltalán *változtatás* a lényege. Nem a *természet utánzása*ra, hanem egy más világ teremtésére tört az ösztön, a mi változás a legnemesebb és a legszabadabb értelemben.

2. A szép formák alkotásának lényege nemcsak hogy nem *szolgálja* a célirányosságot, hanem *kerüli*, — kerüli nemhogy a célt elkerülje, hanem hogy más úton járjon, s eltávolítsa a *szükségszerűség* nyugét, helyébe téven a szabadságot, a képzeletet és főleg a játszáságot.

¹ Feszült szemöldökkel, leve, hogy mi lézen,
Már ülnek józanul s ámulni kézen.

3. A látzatat bűvöletének, mely a művészi élvezet lényege, nem a *valóság* a főkelléke, hanem a néző és élvező önkéntes, tudatos *közreműködése*. Az élvezőnek is akarnia kell a csalódást, tudnia kell róla. Szóval: *szándékosnak* kell lennie részéről a látzatban való hitnek és csalódásnak, de mégse tudjon alóla szabadulni, mindaddig, míg a művész is, az élvező is leereszti a vízió elé a függőnyt s mindketten föliamerik a sikerült megtévesztést; még pedig nem a megcsalattatás bosszúságával, hanem az öröm és diadal érzetével, hogy e világ eloldódására és átértésére képesek voltak. Ez a művészi *illuzió*.

*

A művészet minden elvont elméletében, de különösen a mai fölfogásban parasztésszel két tökéletlenségen akadtam fönn. Egyik az, hogy valamennyi művészetet *egy* meghatározásra igyekeztek visszavezetni, de nem bírták. A másik, hogy a művészi szép anyagának, mintájának, forrásának a *természetet*, illetőleg az életet tekintik, amiből az is folynék, hogy a művészet primitív megmoccanása az utánzási ösztönnel esnék össze, azzal, ami a legerősebb és legősibb ösztönök egyike, *minden* emberi fejlődésben, még a járásban is, főkép a beszédben. Hát még, kérhetnék, mennyivel inkább a képzeletbeli alkotásban! Mégis...

*

Ha csak a természet, a teremtés *példája* ingerelne bennünket a szép alkotásra, hova lesz a művészetek sorából az *architektúra*? S ha az *utánzás* nem dolgozósegédje, hanem főforrása a szép építésnek, hol van a *minta* annak első és közvetlen megmoccanásában?

*

A hajlék első formája nem volt egyébre való, minthogy fekhelyül és bűvőhelyül szolgáljon embernek és tulajdonának: a természet és az embertársak ellen. (Az »aurea prima sata est aetas« Ovidius kedves hazugsága.) Eleinte a hajlék egyik főkelléke az volt, hogy el legyen rejtve. Tehát formája sem volt: barlangot csinált az ember, a hol nem talált, követ hengerített elébe ajtónak. Aztán szükségéhez mérve fejlesztette, a világosság kedvéért s hogy füstje a levegőt ne ölje, kalibát, házat emelt, telket kerített, fallal védte, sarkaiban forduló ajtót talált föl és závárt hozzá, mellyel csak avatott kéz tudott bánni. Mindez fokozódó ügyesség volt, melyre a szükség

tanította, de ez is inhaerens emberi képességénél és ösztönénél fogva, nem a külső természet mintája szerint. Már most, mikor a szükség ki van elégítve, mikor megvan a biztonság, a célravalóság, a kényelem, s áll a ház a maga teljességében, akkor — befestik a falait. Előbb csak belül, szintén célszerűségből, hogy a tapasztott fal felülete ne porladjon, aztán tisztaság kedvéért, *végre* kedvderítésül. Legvégül pedig befestik a külső falat — már ezt kinek-minek? És az ajtót, a zárat cirádával látják el, akár egy-egy vonallal, akár színes foltokkal, hogy szép legyen. Szép, mint — a patak? Vagy mint a tölgy? Vagy mint más, ami a lakókat körülveszi? Nem. Tetazetós nekik, mint saját érzésük, vágyuk, képzeletük, szabad választásuk szüleménye. Ez a vágy pedig akkor kél, mikor az emberek egyéb természeti szükségai ki vannak elégítve, azaz pihennek. A meglevő erő, mely nem talál foglalkozást, valami belső áramtól felvillanyozva, célt keres, hatni akar. Rendesen ezt a kellemesen viszkető erőfelesleget *játszó* ösztönnek nevezik: Spieltrieb, és sokan ebből származtatják a művészet primitív megnyilatkozását is. Aminthogy kétségtelen, hogy a gyermekjáték, a tánc, a hozzávaló ének és az énekhez alkalmazott szavak nagyrészt e forrásból táplálkoznak. De mégsem ugyanaz a kettő, hanem külön forrása van a szép szín (Schein, nem Farbe) szükségének. Ezen érdemes elgondolkozni. A kétféleséget egy szembeötlő körülmény bizonyítja. A játék múló, az időt űzi és vége fáradtság. A szépnek, a dísznek áhítása és ennek bármily kezdetleges kielégítése célra irányul, mely nemcsak az e játékban résztvevőknek, hanem *másoknak* is gyönyörűség. Nem is múló, az időt nem űzi, hanem inkább megállítja. A vége pedig nem elszibbadás, hanem megelégedés. Tehát egészen más ösztönnek felel meg, akár a csupa játék eszközeivel. S ez ösztön az emberben van s kielégítése abban áll, hogy érzi, hogy a teremtés rá nézve nincs befejezve, vele és általa tovább foly és működik... Est deus in nobis. Deus creator.

*

Nincs tökéletesebb és finomabb természeti fejlemény, mint az emberek beszédje. Szükség alkotta, aminthogy az állatoknak is megadatott, hogy hangok által egymással megértessék magukat, de az emberek közt a tökély oly fokára emelkedett, még pedig az emberek által, amilyenre a teremtésben nincs analógia. Hisz az öntudatlan természetet hang dolgában, — mely a mennydörgéstől s a vihar üvöltésétől a madárcsicsergésig és a lomb rezzenésig,

sőt a zsongó nesztelenségig, végtelen skálát alkot, — magunkhoz képest joggal némának mondhatnók. És íme, ez a kiváltságos, évezredek óta fejlett adomány, ez a világfölötti kincsnek tetazó kiváltság sem elégíti ki az ember minden szükségét. Helyesebben, azon felül, amit legfinomabb szükségünk kielégítésére nyújt, azonnal, amint a kielégítés betelt, mást és többet kívánunk tőle. Mi, kiket ez a csodaadomány mívelt, magunk *míveljük* viszont e nyelvet, még pedig egyenként, vagy népenként misztikusan felbukkanó vágyunknak engedve. Van a dolgoknak, van az embereknek *nevük* : mindenkinek érthető s hacsak lehet, mást nem jelző nevük. De ha a dolgokhoz, ha ez emberekhez valakit különös érzés köt, ha valamely hangulatot keltenek benne, amely másokéval nem közös — szeretetet, vagy gyűlöletet, becsülést vagy gúnyt, akkor külön szót vagy a szó külön új formáját keresi számára. Merem mondani, hogy *a becéző, a kicsinyítő, a tréfásan nagyító vagy a csúfnév fölkalálása már költészet* : a szóban való egyéni alkotás első mozzanata . . . — Aztán jönnek a *jelzők* . . . ezek már teljes poésis-számba mennek . . .

*

Különös megfigyelésre késztetett mindig egy meg hasonlítás, melyet aesthetikai ízlésem és a művészi alkotásoknak gyakorlatilag kitapasztalt hatása közt éreztem. Érzésem és meggyőződése az, hogy van művészi igazság, szépség és tökély, amely nem mulandó, nem változik, nem is fokozható : szóval, van *örökké szép*. És volt egy másik szent érzésem, hogy ami igazán szép, az egyszerű ; már azért is, mert nem taglalható s mert kell, hogy egyszerre és egyaránt ragadja meg az érző lelkeket. Az Odisszea, a Sonate pathétique, az Akropolisz romjai, a Rafael Madonnája, a Cicero rhetorikája sem kortól, sem ízléstől nem függnék. S nemcsak mindenkit meghódítanak, aki egyáltalán ért a költészet, a zene, a symmetria, a szónoklat nyelvén, hanem *egy* varázsütésre ragadják meg az ezreket, mint ami tanulmányra és magyarázatra nem szorult.

Mégis úgy tapasztalom, hogy akár Fideliót, akár a Szent Péter templomát, akár a Leonardo Úrvacsoráját, akár Deák kristályfényű szónoklatát folyton, sokáig nem élvezheti az ember egyforma erővel, a gyönyör és bámulat csökkenése nélkül. S amint ugyanaz az ember nem bírja, nem bírja két nemzedék sem. Amennyiben pedig bírja, amennyiben nem túlság, nem nyomasztó neki a tökély, önönmagát teszi túl rajta és — idővel *könnyűnek* tetszik előtte és az egyszerű-

ségtől a komplikációhoz fordul vágya és tetszése. Ha Canova vagy Thorwaldsen odaérkezett Phidiashoz, akkor a világ únja bennük az antique-ot is. Talán nem vállalja be, hogy egy régi oszlopcsarnok unalmas, de nyíltan únja, sőt ócsárolja Canovát.

*

»Két idegen elem az aesthetikában« — ez volna címe egy értekezésnek, melyről annyit gondolkozom, hogy nem fogom sohasem megírni. Ez a két elem, melyet idegennek tartok, s mely a szépművészet fejlődésétől mégis szétválaszthatatlan: az *ujdonság* és a *nehézség*. Ha egy második Goethe vagy Shakespeare születnék, nem becsülnék annyira, mint ahogy Heinét becsülték Goethe után. S a buzgó zongoraművész vagy műkedvelő hiába keresi a régi lelkesedés teljét, mellyel a Don Giovanni partitúráját játszotta el hangszerén, mihelyt Tristan és Isolde kotta-erdején bírja magát »keresztülvágni«. És az élvezők e szükségéhez alkalmazkodik a productió is. Mind újat, mind nehezebbet... így megyünk *előre*.

*

Lehet, hogy *előre*; de ez nem gátolja, hogy körbe megyünk. Akár maga a föld, amelyen élünk. De ez az út mind új tavaszba, új nyárba, új gyümölcshajtásba és téli tájba visz. A cél — nincs tudva. Talán a föld enyészete, a nap kihűlte, talán a teremtes folytatása és fejlesztése, melynek csak irányát érezzük, de végpontját nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy minden, a mi ez irányban történik és történhetik, *szükségszerű* — adott okok, változhatatlan törvények szerint fog történni, *elkerülhetetlenül*.

*

Már most éppen ez az, amit az emberi ész tud, de az emberi *lélek* nem bír *elhinni*. Hiába bizonyítja neki a bölcsesség, a tudomány, a saját esze. Belátja, de nem hiszi, mert van benne egy gerjedelem, egy érzék, egy ki nem irtható képesség vagy inger vagy ösztön, mely azt mondja: *Mégis csak szabad vagy!* S ha ezt a megnyilatkozását a rejtelmes erőnek sikerülne is megcáfolni, ha abszolút bizonyossággal kimutatják is, — mint Schopenhauer (Grundprobleme der Ethik), — hogy cselekvési szabadságunk nincs, akkor a kiirthatatlan ösztön, vagy nevezzük bátran így: *tévedés*, azt feleli belőlünk: Jó, ha nem vagyok szabad cselekvéseimben és elhatározásaimban, de *szabad vagyok kép-*

zeldemben. S ez a képzelet, mely *nem akarja* a világot úgy látni és olyannak látni, amint és amilyennek rám erőszakolják a külső okok, ez a teremtésnek egyetlen pontja, ahol a természet nem fejezte be munkáját, ahol a teremtő erő nem végzett be mindent.¹ Mi tovább teremtünk: mert egyikünk sem éri be a valósággal, a realitással, mert a befejezettség és elkerülhetetlenség fogalmát az emberiség el nem bírja, s mert vannak köztünk és születnek mind újra, akik a világot más és más színben látják, más és más viszonyban állnak hozzá s így másként láttatják az emberekkel is, tehát újjá teremthetik mindennap. Van egy valami, ami örökkön új és folyton eredeti, s ez az emberi egyéniség. Ez a nagyokban, a ritkákban mint istenség — numine afflatus — működik és teremt tovább a kész teremtésben. Ezen törekvésével, iramával együtt jár a *változtatás* ingere, tehát az *újásra* való törekvés és a *nehézség* keresése, mert ez a küzdelem természete. De forrása mélyebb, célja magasabb: a *vágy* kifogyhatlansága és a *képzelet* kiirthatatlan szabadsága.

*

A tragikumról való olvasmányaim közül legerősebb hatást két magyar író tett rám: Rákosi Jenő és Beöthy Zsolt. Az egyik a teljesen eredeti és naívnul közvetlen tanulmányozással imponált, a másik azzal, hogy a sajátos észjárástól és útkereséstől el nem tévedve, mégis mindent fölkarolt, amit a tudomány mint kész

¹ Azalatt, míg e sorokat leírom, világosodott meg előttem »Faust« egyik részének értelme, melyet nem bírtam eddig teljesen megfejteni magamnak;

Faust: . . Átok a gőgös véleményyre,
Melyet az ész magára fog,
Átok rád, külszín kába fénye,
Melyen az érzék andalog,
És átok rád is, mámor ikre
Tüzes bor, mézes szerelem,
Átok reményre, átok hitre
S rád átkok átka: Türelem!

S erre a *Szellemek kara* felel:
Jaj, jaj. — Elpusztítottad —
E szép világot . . .
Te földi lelkek Erősbike,
Nagyobbnak, szebbnek
Építéd fel újra,
Kebledben építéd újra te!

megfigyelést és abstractiót nyújtott. De nem nyugtatott meg egyik sem az iránt, hogy a legrövidebb és legegyszerűsebb úton van ott elérve a mindenki által *tapasztalható* képzet a tragikum hatásáról. Magamnak így gondolkoztam s ez legyen mostani jegyzeteim *»főjegyzete«*.

*

Az ember ide van állítva egy világba, amelyről két felől két ellenkező benyomást kap. Az egyik az, hogy ő megkérdőjelezhetetlen él, beleegyezése nélkül életben marad oly ösztönöknél fogva, melyek rendszerint nem engednek neki más választást, és meg fog halni, akár akar, akár nem. Külső körülmények veszik körül, törvények, melyek elől nincs menekvés, sőt véletlenek, melyek közül a legszilányabb végzetes lehet és megsemmisítheti minden számítását, reményét, egész életét. Ebbe bele kell nyugodni: eszénél, a szükség-szerűségénél fogva és ha másképp nem lehet, a vallás segítségével.

A másik benyomás az, hogy ha van *egy* szükségesszerűség, van *ezer* *meg ezer* *lehetőség*, mely vágyainak kedvez. Nem ezer, hanem miriárdnyi a véletlenség, annyi mint a csillag az égbolton. (Tán azért oly biztató őket látni.) Óriási lutri az élet: erkölcstelen házárdjáték a pesszimesta szemében, aki lemondást prédikál, — az optimista gondolkozó szerintellenben a legszebb és leggyönyörködtetőbb törekvések pályája, amelyen csak mozogni is nyereség, ha célját nem is lehetne érni. E két benyomás közt állván az ember, a képzelet, a művészet két módon emelheti túl mind e két valóság hátrányain és tökéletlenségein. Játékot és mégis valóságot állít eléje: a *szükségesszerűségnek harcolt a lehetőségekkel*.

A *tragédiában* a *szükségesszerűség* győz, akár a hős halálával, akár nem, akár a küzdők hibájából vagy jelleménél, akár a viszonyoknál, akár fatumnál fogva. Belefér ebbe a jellemtragédiától a végzettragédiáig *minden*. Elkerülhető itt minden tökéletlen, sőt badar elmélete a költői igazságszolgáltatásnak is, melynek már annyiban is ellentmond a *»tapasztalati aesthetika«*, hogy az igazságszolgáltatás *előtt* is jobban vonzza a közönséget III. Richard mint Edgar és Lady Macbeth mint Cordelia. A tragédia e meghatározása szerint csak az nélkülözhetetlen, hogy mindvégig meglegyenek a lehetőségek, melyek a kénytelenség ellen küzdenek s reménysugarat adjanak a végső kikerülésére, és hogy a végkimenetel, mely mindezeket az esélyeket legyőzi, valóban mint szükségesszerű,

mint éppen ez *esetben* szükségszerű legyen feltüntetve. De jól megjegyzendő: A szükségszerűséget nem kimutatni, csak *elűzni* kell és szabad. Azaz: *illúzióját* keltetni.

Viszont a *lehetőségek* győzelme a látszólagos kényszerűséggel, esetleg veszéllyel vagy bajjal szemben a *vígjátékban* gyönyörködtet bennünket. Itt is annyival tökéletesebb lesz a hatás, mentől jobban hisszük el a bajt s mentül tarkább és láthatóbb a véletlenségek és lehetőségek ostroma, bujkálása és változatossága.

E két genre közt egy Shakespeare — noha sokszor összekeverte — nem lát harmadikat. Neki csak Tragedy és Comedy létezett. De a *színműnek*, a szorosan vett *drámának* a fent jelzett laikus elmélet külön helyet jelöl ki. A szükségszerűség, a mindenen uralkodó törvénynek hatalmát a küzdelemben felmutatja a költő és egyszersmind az ellene küzdő vágyak, jellemek, lehetőségek erejét és változatosságát is: az eredmény az, hogy a lehetőség megalkuszik a kényszerűséggel, nem erőtlensül, hanem rezignációval és tisztult fölismerésnél fogva. Iphigenia Aulisban . . .

Budapest, 1908. május havában.

GONDOLATOK AZ ESZTÉTIKAI SZEMLELET PROBLÉMÁJÁHOZ.

Irta Dénes Lajos.

Mit akar az esztétika? Az esztétikai vizsgálódások iránya.

1. Az esztétika ma már — tudósok vallják így — egy hatalmasan fejlett, önálló tudományág. Még fiatal ugyan, de hirtelen nőtt. És ez a hirtelen növés, ez a gyors nekilendülés minden velejárójával együtt meg is látszik rajta. Mint a korán megemberesedett legényke, aki azt a határozott fellépésű és biztos modorú férfit adja, akinek már kialakult világnézete van, aki már tisztában van céljaival és számot vetett eszközeivel, akit az élet már nem lephet meg, és akinek megvan mindenről az egyedül megbízható és kétségen kívül álló nézete: épen olyan kiszámított nyugodtsággal, olyan imponálni akaró biztos-sággal beszél, magyaráz és fejt meg problémákat ez a mi fiatal tudományunk, az esztétika. De a fiatalságának magahittségében tetszik nekünk; találunk benne értékeket, melyeknek emelkedésében bízunk is, és mosolyogva konstatáljuk: Milyen érdekes kamasz! Mert bizony az esztétika még csak kamaszkorát éli.

Mit is akar az esztétika? Vagy helyesebben, mit is akarhat?

Azt ma már talán senki sem hiszi, hogy az esztétika akár a művésznek akarna utasításokat és irányításokat adni, akár pedig a közönségre akarná rádísputálni, hogy ez vagy az tessék vagy ne tessék neki. Sőt az esztétika még csak meg sem állapíthatja egy műalkotásról, hogy szép-e vagy sem. Valamikor ugyan ilyenek voltak a céljai. Keresték a szépség objektív kritériumait, amelyek művészi értékűvé teszik az alkotást, és amelyek nélkül műalkotás művészi hatást nem kelthet. Meg akarták találni a szépségvonalat, a szép szerkezet alaptörvényét, megjelölték a szépség igazi mintáit stb. S bár *Kant* egy hatalmas lökéssel más irányba terelte az esztétikai

kutatásokat, mégis találkozunk még utána is kísérletekkel, amelyek a szépség objektív kritériumainak megállapítására céloznak. Zeising és vele együtt a *formalisták* — akik nem egyszer a metafizika talajából nőttek ki — még mindig ezen a csapáson járnak.

Ma már mégis túl vagyunk azon, hogy ilyen csalóka célok vezetnék az esztétikusokat. Ami az objektív esztétikából — ahogy ezt az irányt nevezhetjük — fennmaradt, az jórészt művészettörténeti, archeológiai és szorosabb értelemben vett művészettani vizsgálódásokra fokozódik le. Ezek pedig nem kapcsolódnak bele a mi esztétikai életünkbe. Ezeknek az igaz, élő művészethez, a mi lelkünkben sarjadtó művészethez kevés közük van. Nem is hiheti hát senki, hogy az esztétika problémái a művészeti objektumok vizsgálásából minden maradék nélkül megfejthetők. Ezért tért le az esztétika régi útjáról és keresett magának egy újabb irányt, amelyen a célhoz jutás reménye inkább kecsegtette.

2. Ezt az új irányt Kant jelölte meg. Ő az eszté- A szubjektív tika problémáinak megoldására a szubjektumból indult és pszichológiai esztétika.
ki. Mert kétségtelen, hogy nem lehet oly művészi alkotásokat találni, amelyek mindenkor, mindenütt és mindenkinek ugyanolyan művészi értékek volnának. Ha volnának ilyenek, akkor azokból meg is lehetne állapítani a szépség örök és mindenkorra szóló kritériumait, és akkor az objektív esztétikának nem kellett volna csődöt mondania. Ellenben a művészi hatás, a műalkotásban való gyönyörködés, mely mindenkor megvolt, megvan és meg is lesz, bár különböző művészi alkotások váltották és váltják ki, mégis a maga pszichológiai karakterében minden kutató számára mint ugyanaz van adva. Amikor tehát az esztétikusok vizsgálódásukkal feléje fordulnak, legalább mindegyik ugyanazt vizsgálja. Hogy azután ugyanúgy-e és ugyanoly eredménnyel, ez már megint más lapra tartozik.

Csak hogy Kant az esztétikai hatás mibenlétét csupán a maga sajátos, egyoldalú álláspontjáról vizsgálta. Ő az esztétikai hatás nyilvánulási formáját, az esztétikai ítéletet tette vizsgálati tárgyává. S ezzel az adott problémát ismerettani problémává avatta.

A modern esztétika azonban túlmegegy azokon a korlátokon, amelyek közé Kant a problémának illetően kitűzésével szorította. Teljes pszichológiai apparátusával lát a munkához és míg egyrészt a művészi hatás, az esztétikai gyönyörűség mivoltát és feltételeit igyekszik kikutatni, addig másrészt az alkotó művész lelke műhe-

lyébe is vet kíváncsi pillantásokat. Az a két gócpont tehát, amely körül a modern, *pszichológiai esztétika* kutatásai folynak: egyrészt *a művészi élvezet* (általánosabban: *az esztétikai szemlélés*), másrészt *a művészi alkotás*. E problémák természetének és a modern tudományos eljárás módoknak megfelelően a mai esztétika igazi »Ästhetik von Unten«, amint *Fechner* nevezte, mert pozitív adatokból, lélektani tényekből indul ki. És az ezen jellemével járó következtetéseket sietett is — lehet, hogy egy kissé időnek előtte — levonni, amikor el nem mulasztotta a *kísérlet* is igénybe venni problémáinak megközelítésére.

Az esztétikai
szemlélet
problémája.

3. A modern esztétikának legsűrűbben bolygatott kérdése: az esztétikai szemlélet problémája, amelynek megoldásával a művészi hatás mibenlétét vélük felderíthetni.

1. Az asszociációs elmélet.

Az idevágó elméletek között első helyen az *asszociációs elmélet* említendő, amelynek *Fechner* a megalapítója. *Fechner* maga is igen nagy fontosságot tulajdonít az asszociáció elvének, de különösen követői, főképp *Külpe*, építenek rá sokat. Ennek az elvnek az a lényege, hogy minden esztétikai benyomásban megkülönböztetünk egy *direkt* és egy *indirekt faktort*. Direkt faktor a szín, a vonal, a hang stb., szóval mindaz, amit érzékszerveinkkel közvetlenül veszünk észre. Ehhez társulnak most mindenféle emlékek és egyéb régi benyomások, amelyek együttesen mélyítik és színezik a közvetlen érzéki benyomást. Ezeket a reprodukció-elemeket, amelyek a direkt faktorhoz kapcsolódnak, nevezi *Fechner* indirekt faktornak. Ezek adják meg a szemlélet esztétikai jellegét, és ezek determinálják az esztétikai hatást. Igaz, hogy *Fechner* az asszociáció elvét egymagában még nem tartja kielégítőnek az esztétikai hatás magyarázatára és épen ezért támogatja még más principiumokkal is; *Külpe* is érzi a hiányosságát és megtámogatja egyrészt az asszociatív elemeknek tulajdonított kontempláció-érték fogalmával, másrészt a direkt és indirekt faktor szoros egységének szükségességével: mindazonáltal maga az asszociáció elve, mely az asszociációs esztétikának alapjául szolgál, lényegileg — bár csak pusztán, nyersen — benne van az adott fogalmazásban; annál sem több, sem kevesebb.

Kritikája.

4. De az eddigiekből már is kitetszik, hogy már *Fechner* és iskolája meglátták ez elvnek az elégtelen voltát. Annál több hiányát látták meg aztán a *Fechner*-iskolának a kritikusi. A kifogások között, amelyeket ellene tehetünk,

a legfontosabbak a következők: 1. Minden szemléletben — akár esztétikaiban, akár nem esztétikaiban — megkülönböztethetünk direkt és indirekt faktort, tehát az asszociatív faktor, mely a szemlélet érzéki elemeihez kapcsolódik, nem olyan valami, ami csak az esztétikai szemléletben szerepel. 2. A direkt és indirekt faktor egymáshoz való viszonya oly bizonytalan, hogy gyakran az egyik oly mértékben kerül a másik fölé, hogy ennek a jelentősége majdnem elenyésző. Míg a költészetben pl. az indirekt elem van túlsúlyban, addig a zenében a direkt elem a fontosabb tényező, sőt egyes esztétikusok szerint az egyedüli. 3. Megoldatlan kérdés marad, hogy mi a szerepe a direkt faktornak az esztétikai hatásban. És ha az asszociatív elemek jelentősége elenyészik, mivel magyarázzuk akkor a direkt faktor esztétikai hatását? 4. Ellentmond az asszociációs elméletnek az a tény is, hogy egy és ugyanaz a kép egyformán tetőző hatást kelthet többekben, noha a szemlélet által kiváltott reprodukciós elemek sorozata bizonyosan más volt mindegyikben, mert mindegyiknek más az egyénisége és más az emlékvilága. 5. Vitás lehet az is, hogy a felkeltett reprodukciós folyamatok határozzák-e meg az esztétikai hatást és nem inkább fordítva-e, hogy t. i. a már meglévő hangulat szabja meg és korlátozza vagy irányítja a reprodukciós és asszociatív folyamatokat. Emlékszem, hogy egy alkalommal, amikor Mednyánszkynek egy nehéz, párás levegőt ábrázoló képét néztem, már néhány perce álltam a kép előtt és már benne is voltam a hangulatában, amikor észrevettem, hogy egyszerre kezd a kép előtt elhomályosulni és kezdenek elmémbe mindenféle régi emlékek és benyomások feltámadni. Itt tehát a kép hangulati hatása megelőzte a reprodukciós és asszociatív folyamatot. — 6. Végül — és ez talán a legsúlyosabb kifogás az asszociációs esztétika ellen — direkt, indirekt faktor, reprodukciós és asszociatív elemek, mindezek az esztétikai szemléletnek olyan momentumai, amelyek csak a képzet-folyamatot magyarázhatják. Ámde az esztétikai hatásnak lényegét kétségtelenül és elsősorban annak érzelmi jellege teszi. Ezt pedig az asszociációs esztétikának semmiféle mesterkedése sem tudja megmagyarázni.

5. Ígyképen nem csodálkozhatunk, ha az eszté- 2. Az együtt-
tikusok egy újabb, a lényeghez közelebb férkőző és elmélete.
elméletet kerestek. Az bizonyosnak látszott, hogy az esztétikai
hatás elsősorban érzelmi jellegű. Az is kétségtelen, hogy a kelle-
mes, jóleső érzelmek kategóriájába tartozik. Keresni kellett tehát

egy elméletet, amely ezt az érzelmi állapotot megmagyarázza. Ezt a célt szolgálta az *együttérzés* (*Einfühlung*) teóriája.

Az együttérzés elméletének tanítói abból indulnak ki, hogy azt a lelki állapotot, amit művészi hatásnak nevezünk, elsősorban az jellemzi, hogy lényünket minden tartózkodás és ellenállás nélkül engedjük át neki és hogy szinte belemerülünk, egész lényünk szinte belevész ebbe az állapotba. A művészi alkotás mintha valami varázsos erővel ragadná magához lelkünket, és mi készséggel engedjük át magunkat ennek a bűvös vonzásnak. A szemlélésben szinte egyek leszünk a szemlélt jelenséggel. Már most hogy történik ez? Nagyon érdekes, hogy milyen könnyeden, mondhatnám könnyelműen, siklanak át ezen a kérdésen az esztétikusok. Ők t. i. csak ennyit mondanak. Látok pl. egy alakot, látom a színeknek, vonalaknak bizonyos módon egymásba átmenő vagy egymástól elváló sorát, hallok a hangoknak egymásután nyomulását és mindez számomra életet jelent. Az az emberi alak éppen alak sajátosságaival valami érzést fejez ki; a színek, vonalak és hangok magukban is, de főképen egymáshoz való viszonyukban, illetőleg kapcsolatukban valami hangulatnak a kifejezői; néha mintha valami titkos erő működését sejtetnék vagy éreztetnék. Már most — így tanítják ezek az esztétikusok — a látott vagy hallott művészi alkotásnak tulajdonított ezen életmomentumokat én nem csupán gondolatban adom hozzá a szemléleti objektumhoz, tehát nemcsak hozzágondolom, hanem magamat egynek érezve ezzel az objektummal, vele együtt élem az ő életét, együtt érzem vele az ő érzelmeit, erőmegfeszítéseit, mozgásait. Sőt egyesek ezt még végtetesebben formulázzák. A haragvó embert ábrázoló szoborban pl. az én haragvó lelkem van benn, az én haragom szól ki belőle; a vonalak, a hangok ritmusában az én lelkem emelkedik vagy száll alá lázas rohanásban vagy csendes, nyugodt menetben. Lelkemnek ez a transzponálása a művészi objektumba és a vele való teljes egygylevés az érzésben: ez az, amit az *Einfühlung* vagy együttérzés alatt értenünk kell. Ez a lényege az elméletnek, amint azt legkifejlettebb alakjában *Volkeltnél* és *Lippsnél* találjuk.

Kritikája. 6. Az ellenvetések ezen elmélet ellen már nem kínálkoznak oly közvetlenül; ez a teória sokkal megvesztegetőbb, mint az asszociáció elmélet. Nem is hoztak fel ellene eddig súlyosabb ellenvetést, legfeljebb csak egyet. Azt t. i. hogy az együttérzés nem olyan lelkiállapot, mely csak az esztétikai élet körében fordul elő. Akármilyen emberi ábrázatot látok — akár művészi alkotás az,

akár nem — a kifejezett lélekállapotot mindig beleérzem. De ez a kifogás is csak akkor érvényesíthető, ha az *Einfühlung* tényét úgy, amint ezt Lippsék értelmezik, általában elfogadjuk. Alapos megfontolás után azonban nem egy okot fogunk találni az elmélet elvetésére. 1. Mindenekelőtt hivatkozhatunk olyan esetekre, amikor az *Einfühlung* teljesen lehetetlen. Hogyan magyarázható az együttérzés, ha pl. egy festményen vagy szoborcsoportozatban több alak van? Hogyan tudom magam egyszerre több alakba beleérezni? Hogyan érezhetem magam egyszerre több alakkal egynek és hogyan élhetem egyszerre több egyén lelki életét? Igaz, hogy azt mondhatná valaki, hogy nem is egyszerre történik ez, hanem egymásután. De akkor a *Honfoglalásnak* vagy a *Krisztus Pálátus előtt* c. képnek az esztétikai szemlélése már időbeli lefolyásában is szinte megbírhatatlan lelki munka volna, nem szólva arról, hogy lélektanilag is tiszta képtelenség, egyik lelki (speciálisan érzelmi) állapotból oly könnyedén átsapni egy másikba, aminthogy pl. a *Krisztus Pálátus előtt* c. kép egyes alakjai a legkülönbözőbb érzelmi állapotoknak kifejezői. Hiszen tapasztalati tény, hogy épen lelkünk érzelmi, hangulati elemeinek legnagyobb a kitartóssága. Ezek sokkal lassabban múlnak el és cserélődnek föl mint pl. a képzetek. De még ha ezen a nehézségen az egymásután következés gondolatával túl is tehetnők magunkat, sehogy se tudnók az *Einfühlung*ot igazolni akkor, ha egy színpadi jelenetben egyszerre több drámai személy ágál előttünk. Gondoljunk csak pl. *Hamlet*-ben a színélfőadás jelenetére. Ott van előttünk — hogy csak néhányat említek — Hamlet, az anyja, a király, a színész-király és színész-királyné. Hogy volna lehetséges, hogy mindezeknek oly különböző lélekállapotába beleérezsem magam, és pedig egyszerre? — 2. Nem kisebb nehézségbe ütközik az *Einfühlung*-elmélet, ha azt kell magyaráznia, hogy mi egy III. Richárd vagy Shylock alakjába érezzük magunkat bele. Ha távol áll a lelkünk ezekétől, akkor lelkünket az övékbe belevinni és az ő lélekállapotukat átélni is képtelenek vagyunk. Vagy hogyan érezhetem és élhetem én át pl. egy haldoklónak a lélekállapotát? Ezeken az *Einfühlung*-elmélet magyarázóinak meg kell akadniok. — 3. Hogy a mi egyéniségünk nem olvadhat egészen össze a szemlélt egyéniséggel, az már az eddigiekből is világosan kitűnik. De mi nemcsak ezt állítjuk. Nemcsak azt tartjuk, hogy egyéniségünk nem vész bele az ábrázolt egyéniségbe — amint ezt Lipps és Volkelt tanítják — hanem épen azt hangsúlyozzuk, hogy mi a szemlélés alatt — ha nem is

világos tudattal, ha csak homályosan is — de érezzük, hogy *mi az ábrázolt alakkal szemben külön egyéniség vagyunk*. Sőt akárhányszor egészen más érzelmek is támadnak bennünk, mint aminőt a szemlélt alaknak tulajdonítunk. Mi valami felháborodást vagy borzalmat érzünk pl. akkor, amikor Jágó kéjeleg gonoszságainak sikerében. Vagy egy fenséges jelenségbe pl. a győzelmes erő hatalmát és öntudatát képzelem bele, magamban pedig ugyanakkor a kicsinység, a gyöngeség tudatát, esetleg a félelmet veszem észre. — 4. Ha egy festmény, mely élő alakot ábrázol, direkte nem tetsző hatást vált ki, vajjon akkor végbe megy-e bennem az Einfühlung folyamata? Aki önmagát elfogulatlanul megfigyeli, az bizonyosságot fog tehetni amellett, hogy amennyire a művészi hatású képeknek ilyen bizonyos fokú átléltetése a művészi szemléletben megtörténik, ugyanúgy megtörténik az a nem tetsző hatású képekkel is. (Igaz, hogy ezt az átléltetést sem az egyik, sem a másik esetben nem ismerem el azonosnak a Lipps-féle Einfühlunggal). De ha ez így van, akkor mitől függ a tetszés és a nem tetszés? — 5. Egyáltalán nem érthető az Einfühlung, vagyis a szemlélettől kiváltott érzelmi állapotomnak a szemléletbe való áthelyeződése vagy beleérzése, amikor egy szép színről, vonalról vagy egy szép tájról van szó. Vagy mi az értelme az Einfühlungnak egy szép gondolatra (pl. egy epigrammára vagy glosszára) vonatkozólag? Pedig csak nem lehet ezektől a tetsző hatást megtagadni? Valószínűnek látszik, hogy itt az esztétikusokat a szavak, a képes és átviteles beszéd és az analógiák vezetik félre. — 6. Ellentmond ennek az elméletnek a tapasztalat és önmegfigyelés is. Én legalább a magam részéről sohasem vettem észre magamban azt az Einfühlung-állapotot és folyamatot, amelynek Lipps szerint meg kellett volna történnie, ha volt valaha művészi élvezetben részem. Pedig ahhoz talán szerénytelenség sem kell, hogy elmondjam magamról, hogy az igazi művészi alkotásban tudok igazi, zavartalan gyönyörűséget találni, ha nem is a Lipps receptje szerint. — 7. És végül föltéve, hogy ez az elmélet minden részletében akceptábilis volna, akkor is fennmaradna a kérdés, hogy vajjon maga az Einfühlung folyamata-e már a művészi élvezet, avagy pedig csak okozója ennek. Ha az utóbbi áll, akkor nincs megoldva a kérdés, ha az előbbi igaz, akkor semmiképen sem tudnók megmagyarázni a művészi hatás különböző egyéni specifikációit és fokozatait.

7. Mindezek az argumentumok igen erősen megrendítik az egész elmélet alapját. Valami egészséges gondolat van ugyan benne, de

túlhajtották következményeiben, sőt már a megfigyelésében is tévedtek. Hogy az esztétikai hatás állapotát elsősorban érzelmi jellege jellemzi, az kétségen kívül áll. Hogy ezt az érzelmi állapotot nem a szemlélet tartalmi elemei — vagy legalább is nem első sorban ezek — determinálják, amellet is igen hangosan szól az a megfigyelés, hogy a legkülönbözőbb tartalmú szemléletek nyomán is feltámadhat az esztétikai hatás érzelmi állapota. Ennek feltételeit tehát a *szemlélés folyamata*nak ilyen vagy olyan alakulásában kellett keresni. Ez irányban vizsgálódván, legkönnyebbnek látszott azon a csapáson elindulni, amelyet már Kant megjelölt, amikor az esztétikai szemléletet annak *kontemplatív jelleméből* igyekezett megmagyarázni. Ennek a kontemplatív szemlélésnek legszembetűnőbb határozománya pedig az, hogy tartama alatt a mi énünknek érzése eltompul, hogy a szemlélésbe sem akarva, sem akaratlanul nem kapcsolódik bele a mi létünknek és érdekeinknek világos tudata vagy érzése. Ebből indultak ki az együttérzés teoretikusai is. De már ezt a megfigyelést is túlhajtották, amikor úgy magyarázták, hogy egyéniségünk eltűnik a szemlélés folyamán? De hát hová tűnik el? Csak nem a semmibe, a levegőbe? Hát persze hogy nem! Hisz ott a szemléleti objektum, hát egész egyszerűen abba vész bele. Egyek leszünk a látott jelenséggel.

8. Itt, ahol ez elméletnek nyilvánvaló hibája van, fogja meg a kérdést egy másik elmélet, az *esztétikai illúzió*nak (Lange) és a *belső utánozás*nak (Groos) a tana. Lange és Groos nem tartják ugyan a maguk külön-külön elméletét azonosaknak, de lényegben nem találhatunk a kettő között semmi különbséget. Az ő tanításukat majdnem a maguk egészében megkapjuk, ha az előbbi elméletből elhagyjuk azt a bizonyos kritikus belevesztést a szemlélésbe, a mi énünknek áthelyeződését a szemlélési objektumba és a vele való egygyélevést. Ne firtassuk még, hogy hát akkor mi az esztétikai jelleg a maradékban, csak konstataljuk azt, hogy tehát szerintök bennünk feltámadnak az objektumnak megfelelő képzetcsoporthoz és a kíséretükhöz tartozó érzelmi momentumok, de ezt az adott külsőt nem fogadjuk el reális valóságnak, hanem csak *látszat*nak (Groos), csak a valóság *illúzióját* keltő jelenségnek (Lange). Mi *tudjuk*, hogy az, amit látunk, nem a való életnek egy darabja, hanem csak annak látszik, csak illúziója annak. Groos megmagyarázza azt is, hogy ez a látszat azon alapszik, hogy mi bensőleg, lelkiileg mintegy utánozzuk vagy utánozólag átéljük az objektumnak tulajdonított lelki életet, érzelmi moz-

gást. A drámai hős érzelmi folyamatait mintegy utánózva átéljük — bár nem oly intenzíve — mi is. Egy zenedarabot, egy emberalakot lelkünkben mi is újra, utánózva megkonstruálunk. (Ehhez hasonló tanítást találunk már *Schiller*, *Kirchmann* és *v. Hartmann* műveiben is.) Lange pedig még hozzátesszi az illúzióhoz azt, hogy a szemlélés folyamán mindig közbe-közbe szól — igen halkán ugyan, de hallhatóan — egy hang bensőnkől és arra figyelmeztet, hogy az, amit látunk nem valóság, csak látszik annak. Szerinte az egész szemlélés alatt kétképzetsor fonódik mindig egybe: az egyik, amit az objektum tartalma vált ki, a másik pedig azoknak a képzeteknek sorozata, amelyek tudatossá teszik előttem, hogy amit látok, az csak művészi produktum. Ilyen képzeteket támasztanak fel pl. a kép kerete, a múzeumi környezet, a színházban a szomszédság, a felvonásközök stb. Ezek közbe-közbe megzavarják az illúziómat, úgyhogy nem is fogadhatom el a látottat valóságnak. Lange szerint szükséges is az illúzióknak ez a meg-megzavarása és a művészi alkotástól meg is kívánja, hogy legyenek benne illúziót zavaró elemek. Így aztán felváltva hol az objektum tartalmától kiváltott képzeteknek, hol meg a zavaró képzeteknek a tudatossága erősebb és lelkünknek ebben a két képzetsor között való folytonos ingadozásában áll Lange szerint az esztétikai hatás. Nem akarunk szavakba kapaszkodni és a pszichológia nevében tiltakozni az *illúzió* illetén értelmezése ellen, de hogy Lange is érezte, hogy itt pszichológiai értelemben vett illúzióról nem lehet szó, azt legjobban bizonyítja ő maga, amikor szívesebben nevezi ezt a lélekállapotot *tudatos önámításnak*. (Bajos ugyan ebbe az elnevezésbe is bele nem kapaszkodni.)

Kritikája. 9. Az illúzió-elmélet, különösen a Lange-féle konstrukciójában, már nincs legalább annak a kifogásnak kitéve, hogy olyan határozományokkal iparkodik az esztétikai szemlélést determinálni, amelyek megtalálhatók a nem-esztétikai szemlélésben is. De azért ez az elmélet sem válik be. Főbb ellenvetéseink a következők: 1. A panorámák viaszbábúiról nem lehet tagadni, hogy eléggé alkalmasak a valóság látszatának v. illúziójának felkeltésére, és a Langetől kívánt illúziót zavaró elemek is feltalálhatók a panorámákban, mégsem tartjuk ezeket a viaszalakokat művészi alkotásoknak, aminthogy nem is keltenek bennünk művészi hatást. Hogyan magyarázható ez a Lange tanítása alapján? — 2. Egy rosszul megfestett arc vagy tájkép szintén alkalmas lehet a látszat felkeltésére, vagy a tudatos önámítás eloldósítására, miért tartjuk akkor ezt mégis rossz képnek?

— 3. De semmiképen sem magyarázható az esztétikai hatás ezen elmélettel akkor, ha a szemlélt jelenség valóság (pl. egy szép táj, a harmatos szirmú és friss üde illatú virág stb.), vagy építészeti vagy műipari alkotás. Egy ház, egy diadalkapu, egy szép kínai porcellán-céaze, egy bronzlámpa stb. abszolúte semmi illúziót vagy látásatot vagy tudatos önámítást nem kelthet, mégis tetaszhetik. Tetaszhetik (és pedig esztétikailag) egy egyszerű szín is, pedig ez sem olyan objektum, amely illúziót vagy tudatos önámítást idézne elő. 4. Fölteve, hogy az elmélet mindezen tekintetekben kielégítene, akkor is még mindig megoldatlan marad a tulajdonképeni probléma, mert semmivel sincs megmagyarázva, hogy miért kelti az a bizonyos művészi alkotás bennem a látásatot vagy illúziót. Vagyis mitől függ az, hogy egy bronz-szobor rám művészi objektumként hasson, hogy én azt az esztétikai szemlélt gyönyörűségével és ne esetleg a kutató tudós hideg pillantásával nézzem. Ezt az illúzióelmélet nem mondja meg.

10. Az illúzió-elmélet tehát ép oly kevésbé oldotta meg a feladatot, mint a másik két elmélet. De az eredménytelenség oka. hogy e kísérletek nem vezettek megnyugtató eredményhez, hogy nem adták az esztétikai szemléletnek kiegészítő magyarázatát, ez csak a kisebbik hibájuk. Nagyobb baj az, hogy az újabb kísérletek számára is fölöttébb megnehezítették a munkát. Megnehezítették pedig azokkal a félígazságokkal, amelyeket — nem a problémákból hámoztak ki, hanem — a problémákba belevittek. Hiszen van valami jelentősége az asszociatív folyamatoknak, és van valami az együttérzésben és az esztétikai illúzióban is. De ezeknek a principiumoknak heurisztikus voltával oly szuggesztív erő párosult — amint már ez minden hasonló esetben lenni szokott — hogy az illető esztétikusok szinte erőszakosan alkalmazták végig a maguk elméletét az esztétikai szemlélet, az esztétikai hatás, sőt az egész esztétikai élet magyarázásában. Így esett aztán, hogy az elv és a magyarázat kedvéért és az elmélet következetes kiépítése érdekében nem egyszer magukat a lelki tényeket és elemeket is hamisan mutatták be, sőt hamisan is látták és láttatták meg.

Mielőtt az esztétika tovább haladhatna, első kötelessége lesz tehát az útból az akadályt eltávolítani. Elsősorban pedig rá kell mutatnia az eredménytelenség okaira.

11. A pszichológiai esztétika sikertelenségének A lelki tények ki nem elégitó magyarázása és leírása. legfőbb oka abban van, hogy azokat a lelki folyamatokat és azok elemeit, amelyeket együttesen eszté-

tikai szemléletnek nevezünk, mind a mai napig nem írták még le és nem is figyelték meg kellő megbízhatósággal. A mi pszichológiánk, részint a fiziológia révén, mint amellyel a leg-szorosabb kapcsolatban van, részint pedig annál a körülménynél fogva, hogy akkor vett nagyobb lendületet, amikor általában a természettudományok szinte feltétlenül uralkodtak az emberi gondolkodásban és hozzájuk idomult az embereknek még a gondolkodásmódja is: ez a mi pszichológiánk olyformán bánik a lelki tényekkel, mint ahogy a fizika és kémia a maguk vizsgálati jelenségeivel. Elemeire bontja, ezeknek egymáshoz való viszonyát megállapítja — ha lehet, kvantitativ is — miközben a lelki életnek sok száz pókháló-finomságú szála siklik ki a kutató kezéből. Már pedig amint a pórháló-forgató, kérges tenyerű kovácsnak vaskos fogású ujjai nem alkalmasak egy finom selyemszövedék szálankint való szétszedésére, azonképen nem nyulhat a matéria világának vizsgálatához idomult gondolkodás-és kutatásmód sem azokhoz a pókhálószerű finomságokhoz, amelyek pl. épen a művészi élvezet állapotát jellemzik. A mi pszichológiánk a lelki életnek csupán *vaskosabb* elemeit képes még csak »megfogni«. Szétszed egy lelki jelenséget érzetre, képzetre, észrevesz bizonyos emocionális mozzanatokot, felismeri az akaratot, ösztönt stb.-t, de vizsgálódása közben elvész az a különös, csodálatos rezgése — mondjuk — a léleknek, elszáll az a sajátos érzelmes valami, amely az egész folyamatban a leginkább lelki, és amely legmélyebben érinti egész egyéni valónkat. S mivel ezeket nem veszi észre, természetesen csak azokat a bizonyos »vaskosabb« elemeket analizálja ki, és tisztán ezeknek bizonyos pszichikai dinamikájával magyarázza a mi lelki világunkat. Nem csodálkozhatunk hát, hogy az ily hamis és ki nem elégitó megfigyelésekre épített magyarázatok és elméletek lépten-nyomon beleütköznek a közvetlen megfigyelésekbe, mert hát a pszichológiának egy kissé mereven szétválasztott és megkülönböztetett kategóriáiba nagyon bajos az említett pszichikai mozzanatokat beilleszteni.

Vannak-e az
esztétikai élvezetnek fajtái és fokozatai?

12. Ez általános jellegű fogyatékoság mellett vannak a megfigyelésnek egyéb hiányai is. Nem terjed ki mindenre. Például: mindenfajta esztétika, régi és új, formalista és ideálista, objektív és pszichológiai esztétika egyaránt megkülönbözteti az esztétikai hatásnak bizonyos modifikációit, mint a tragikus, a kómikus, a fenséges, a kellemes stb. hatás. De melyik esztétika tette magának feladatává, hogy e modifikálódást ellenőrizze és közelebből megvizsgálja? Tényleg esz-

tétikai szempontok szerint történik-e ez a megkülönböztetés? Hiszen a művészet világától teljesen távol, a valóságban, a hétköznapi világban is találunk néha tragikumot, kórikumot, stb.-t. Vajjon az ilyen jelenségek hatása esztétikai jellegű-e? Vajjon minden, ami tragikus, kórikus stb., e jelleménél fogva egyúttal esztétikai élmény is számomra? Ha nem, akkor a tragikum, kórikum stb. kategóriáinak már is nincs helye az esztétikában. Ha meg igen, ha ezek tényleg az esztétikai hatásnak modifikációi, akkor a vizsgálódásnak első sorban arra kell kiterjednie, hogy mi az, ami a tragikai hatást *esztétikai jellemében* mássá teszi, mint aminő pl. a kórikai hatás. Ezt meg is kísérelték az eddigi esztétikák. De hogyan? Tisztán a cselekedet tartalmi elemeiből. Tehát valakinek a sorsa azért tragikus, mert egy ilyen vagy olyan ember tette ezt vagy azt, így vagy úgy. Ámde amikor egy cselekedetet vonatkozásba hozunk annak alanyával és ehhez képest mérlegeljük következményeit is — mint ahogy ez az eddigi tragikumelméletekben történt — akkor a mi értékelésünkben erkölcsi és logikai szempontok érvényesültek és semmi másfélék. Azok az érzelmek tehát, amelyeket a tragikus vagy kórikus jelenségek keltenek (elszomorodás, félelem, sajnálat vagy lenézés, megvetés, kinevetés stb.) nem magyarázzák meg ezeknek esztétikai jellemét, aminthogy nem is magyarázhatják meg, hiszen ezek az érzelmek csakis etikai motivumokra vezethetők vissza. A mi esztétikánk tehát foglalkozik az esztétikai hatás olyan modifikációival, amelyekről még előbb ki kellene mutatni, hogy ezekben tényleg az esztétikai jelleg modifikálódik. Sürgős feladata tehát az esztétikának ezt a kérdést — akár pozitív, akár negatív eredménnyel — mielőbb megoldani, hogy egyrészt ezek a fogalmak is tisztázódjanak, másrészt pedig hogy közelebb jussunk azon kritériumok felismeréséhez, amelyek egy jelenség esztétikai vagy nem esztétikai jellemét eldöntik.

Hasonlóképen elmulasztotta az esztétika annak a fontos kérdésnek a tisztázását is, hogy vannak-e ez esztétikai hatásnak fokozatai és mitől függnek ezek. A tapasztalat utal annak a kérdésnek a tisztázására, vannak-e mélyebb és felületesebb esztétikai hatások. Hogy vannak, előtünk kétségtelennek látszik. Már most meg kell állapítani első sorban, miben áll e fokozatbeli különbség, és azután ki kell kutatni e különbség okait. Erre az esztétika eddig abszolút nem, vagy csak alig vetett figyelmet. A tárgyalt esztétikai elméletek sem vették számba e fokozati differenciákat. Már pedig *amíg az esztétikai hatásnak összes kvalitatív és fokozati változatait meg nem*

figyeltük és le nem írtuk, mindaddig egy egyetlegesen és teljesen kiépített vagy kiépítendő esztétikának még csak az alapjait sem leszünk képesek lerakni.

Esztétikai
fogékonyság és
fogékonytalan-
ság.

13. Ezekkel kapcsolatos annak a kérdésnek tisztázása is, hogy mennyiben függ az esztétikai hatás az egyéni fogékonyságtól. Kétségtelen ugyanis, hogy nem minden ember egyformán fogékony a művészi hatásokkal szemben és hogy az egyik fogékonyabb pl. a festészet, mint a zene iránt, a másik meg fordítva. Magamagán tapasztalhatja továbbá mindenki, hogy ő sem mindenkor egyformán fogékony még ugyanazon művészet alkotásaival szemben sem. Mitől függ ez, mik ennek az okai? Hogy a műveltségnek és a művészeti tudományokban való jártasságnak itt fontos szerepe van, az bizonyos. De hogy nemcsak ennek van és talán nem is a legfontosabb szerepe — amint ezt sok esztétikus hiszi — az kétségtelen. Csak azokra a példákra kell gondolnunk, amikkel a tapasztalat szolgál. Sok igen tanult ember nem képes kellő esztétikai fogékonyságra szert tenni, míg egy teljesen műveletlen és tanulatlan embernek is igen gazdag esztétikai élete lehet. A legkultúrátlanabb paraszt lelkét is meg tudja kapni egy szép kép vagy dal vagy egy szép természeti jelenség. Vagy talán ennek a naív léleknek elragadtatása nem esztétikai gyönyörűség? Elvégre ezt is lehetne állítani. De rá tudunk-e mutatni azokra a kritériumokra, amelyek ezt eldöntik? Mindaddig pedig az ilyen állítás csak egy nézet vagy vélemény kockáztatásának számít. S amíg e kérdés elfogadhatóan eldöntve nincs, addig a művészi fogékonyság fejlesztése és az esztétikai nevelés tekintetében sem lesz biztos irányításunk. Mert amit ez irányban manap megkísérlelnek, az a legkisebb mértékben sem jár kielégítő eredménnyel. Bármilyen jól megtanulja valaki a művészetek történetét s akármilyen biztosan fogja tudni az egyes irányokat egymástól szétválasztani, sőt kitűnően ismerheti még ezenfelül az egyes művészeti ágak technikájának minden csínját-bínját is, művészi fogékonyságát ez sem fogja nagyobb mértékben nevelni, mint a léleknek és intelligenciának bármely más emberi ismeretkörben való gazdagodása. Ezek fölött legfeljebb csak annyi előnnyel jár, hogy az érdeklődést állandóan a művészetekhez köti. Többel nem! Sőt merném állítani, hogy sokszor még káros is, mert elfogulttá tesz a művészi alkotással szemben, és amikor elfogulatlanul kellene magunkat a művészi alkotás hatásának átengedni, akkor megzavar ebben azoknak a gondolatoknak

és ismereteknek feltámadása, amelyek a mű láttára eszen tanulmányokból önkénytelenül is felidéződnek. A művészi fogékonyság nevelésének kérdése is tehát akkor lesz megoldható, ha az esztétika megállapítja azokat az okokat, amelyekről a művészi fogékonyság és ennek fokozatai függenek.

14. Ha az esztétika megállapította és leírta az átmenet esztétikai hatásnak fajait és fokozatait, ha továbbá esztétikai hangulata kimutatta a fogékonyság szubjektív feltételeit, legközelebbi feladata lesz annak a vizsgálata, mint történik az átmenet a nem esztétikai állapotból az esztétikaiba. Már az első látszatra is ez a vizsgálódás roppant sokat ígér. Hiaszen ha egyáltalán valamiképen, hát csak kialakulásában lehetjük ki az esztétikai hatás titkát. Így juthatunk csak azoknak a kritériumoknak az ismeretéhez, amelyek az esztétikai szemléletet, illetőleg a művészi hatást a nem esztétikaitól elválasztják. Ha meg tudom állapítani, hogy helyet foglalva a színház nézőterén, vagy megállva egy kép, egy szobor előtt, miként jut fokozatosan (vagy egyszerre?) belém az a titokzatos hangulat és hogyan határozódik ki ebből a szemlélt jelenség esztétikai hatása, vagy egyszerűbben: hogy hogyan ringatózom át a hétköznapi prózai hangulatból vagy hangulatlanyságból a művészi hangulatra: akkor a további problémák felé már meg van nyitva az ajtó.

15. Ennek az átmenetnek, átringatózásnak vagy objektív és szubjektív feltételek. átzőkkenésnek természetesen még folytatása is van. Az esztétikai hatás nem alakul ki varázsütésre. Különösen az időbeli művészetekre nézve világos, hogy ennek teljes kialakulása egy időbelileg is tartósabb folyamat. A kutató számára már most ezen a ponton az a kérdés merül fel, milyen objektív és szubjektív feltételek játszanak itt közre és milyen mértékben. Mi a szerepe és jelentősége az esztétikai szemléletben a látottak vagy hallottak tartalmi elemeinek egyrészről, és a látás vagy hallás, azaz a szemlélés bizonyos jellegzetességének másrészről? Füg-e és milyen mértékben az esztétikai hatás a tartalomtól, avagy talán csak a szemlélés speciális módjában és lefolyásában határozódik-e ki az esztétikai szemlélet? Az eddigi irodalomban vagy csak az előbbit vették figyelembe, vagy — mint a főtebb tárgyalt elméletek is — csak az utóbbitól várták az esztétika problémáinak megoldását. E sorok írója egy korábbi dolgozatában (Az esztétikai közösség története) — melyben inkább az utóbbi irányhoz húz — e viszony megállapítását — ha nem is ilyen határozott kiélezéssel — már meg-

kísérelte, de a kérdés még távolról sincs megoldva. Már pedig hogy ez elsőrendű fontosságú kérdés, kitetszik már a formulázásából is.

Egyéb hiányok.

16. Az esztétika fogatkozásainak és eredménytelenségének oka azonban nemcsak abban van, hogy nem haladt a problémák megoldásában az előre tervszerűen kijelölt irányban és ennek következtében vagy nem vett észre, vagy nem méltatott kellő figyelemre olyan kérdéseket, amelyeknek megoldása nélkül az esztétikai szemlélet problémáját a homályból kiemelnie lehetetlen, hanem egy másik nagy oka is van még ez eredménytelenségnek, az t. i., hogy *sem a kutatás területének körülhatárolásában, sem a módszerben nincs egység, nincs megállapodottság és tervszerűség*. Az esztétikusok között még abban sincs megállapodottság, hogy mi mindenre terjedhet ki az »esztétikai«-nak fogalma. Egyesek élesen különválasztják a művészi szépet a természeti széptől, mások az utóbbit — se szó, se beszéd — kidobják az esztétikából (Lange). Egy igen okos ember felhívta egyszer az esztétikusok figyelmét a rútra, mint esztétikai problémára. Azóta se igen foglalkoztak vele. Egyes esztétikák kiterjeszkednek az egyszerű érzékletekre is, mások nem is törődnek azzal a kérdéssel, hogy a szép szín- és hanghatások beelesek-e az »esztétikai«-nak fogalomkörébe, avagy csak az úgynevezett »magasabb szellemi hatások« tartoznak-e ide vagy nem. Majdnem azt mondhatnám, hogy ez az egész ügy kényelmi kérdéssé lett az esztétikusok számára. Ha az előre kigondolt elméletnek megfelelt és nem okozott különösebb nehézséget, kiterjeszkedtek ezekre a kérdésekre is. Ha nem illett bele munkájuk vagy elméletük körébe, akkor kidobták onnan, vagy a kíméletesebbek egyszerűen megfedkeztek róluk. Pedig amint minden tudománynak egyik első feladata megállapítani, mi mindenre kell kiterjeszteni vizsgálódásait, akképen az esztétikának is sürgős feladata megvonni az esztétikai terület pontos határait.

17. Ép ilyen bizonytalanság tapasztalható a kiindulási pont és a módszer tekintetében is. Egyes esztétikusok az egyes emberből indulnak ki, legtöbbnyire saját esztétikai élményeiket véve alapul, mások kulturhistóriai, szociológiai és fejlődéstani alapon állanak, vizsgálják az egész multat, kutatván a művészetek, a művészi hatás és alkotás eredetét, viszont mások a pszichológiának napjainkig lezárt eredményeit egyszerűen az esztétikai életre alkalmazzák. A módszerek közül legtöbb megnyugvást ígért, de annál kisebb eredménnyel váltotta be ez ígérletét a kísérleti módszer. Gondolatnak elég

tetazetős, az esztétikai hatásokat kísérletileg megvizsgálni. De a kivitelben még mindig sok a nehézség, ami főképen azoknak a kérdéseknek el nem intézett voltából származik, amelyeket eddig megemlítettünk.

Sok bajt okozott az esztétikában az analógiák túlbecsülése is. Hogy az esztétikai élet és a játék között pl. van valami rokonság, az kétségtelen. De ebből egyes esztétikusok már odáig mentek, hogy azonosították a kettőt és az egyikkel igyekeztek magyarázni a másikat. Ép így közeli gondolat az is, hogy bizonyos analógiák lehetnek a művészi szemlélés és a művészi alkotás között. De ezt az analógiát végigvinni és az egyikkel megmagyarázni akarni a másikat, kétségtelenül kritikátlan eljárás. A művészi alkotás egyike az esztétika legszebb és legjelentékenyebb problémáinak. De egy különálló probléma. Ezzel az esztétikai szemléletet megmagyarázni távolról sem lehet. Mert a művészi alkotás egyes fázisainak ismerete befolyásolhatja a művészi szemléletet, teljesebbé teheti a műalkotás megértését, de magát az esztétikai szemléletet még meg nem magyarázza.

18. A kiindulási pont és a módszer tekintetében mutatkozó zavart még fokozza az a viszony, amelyben az esztétika más rokontudományokkal van. Ezek közül a legkirívóbb a művészettörténethez való viszonya. Esztétika és művészettörténet, két tudomány, amelyek mindegyike a művészet világát tanulmányozza, és valóságos kutya-macska barátság van közöttük. Az esztétikusok talán nem viszonozzák azt a mélységes lenézést, amelyben ők a művészettörténészek részéről részesülnek, de ép oly kevésbé veszik igénybe ezek kutatásainak eredményét, mint amily ridegen visszautasítanak ezek minden közösséget az esztétikával. Hát igazán nem veheti egyik hasznát a másiknak? Elgondolni is lehetetlen. Mégis honnan ez az antagonizmus, és ha káros, hogyan volna kiküszöbölhető? A hiba mindkettőben van. Az esztétika sokszor túlságosan elrugaszkodott a művészet világától és amellet eredményeiben is bizonytalan volt, míg a művészettörténet viszont gyakran történetté vagy még inkább krónikává lett, amelynek szám- és adaterdejében nem lehetett meglátni a művészetet. Pedig az esztétikára nem lehetnek közömbösek azok a tények, amelyeket a művészetre (ennek fejlődésére vagy hanyatlására) vonatkozólag a művészettörténet felderített. És ha e két tudomány, mely két különböző irányból kiindulva, komoly és elfogulatlan kutatással akar világosságot deríteni a művészet lényegére, akkor egymásra is fog találni és kell is találnia, mint ahogy az

alagútfúrók, kik egységes terv szerint végzik munkájukat, összehalálkoznak. Csak ki kell osztani, mi a munkája az egyiknek és mi a másiknak.

19. Mindent összevetve, a mai pszichológiai esztétikának eredménytelenségéből megkaphatjuk a programmot a jövőre. Az esztétika egy kicsit elbizakodottan nyult feladatához. Egy mondatával akart megfelelni mindenre. Tervszerűtlenség és kapkodás lett az eredménye, amelynek nyomán kellemetlen zavar támadt. Ennek helyébe tervnek és pontos programmnak kell lépni. Ha az esztétikai hatás mivoltát meg akarjuk magyarázni, elsősorban ennek pontos leírását kell adnunk, amelyhez az esztétikai kategóriák revíziójának kell járulni. Meg kell állapítani e hatás fajait és fokozatait, objektív és szubjektív feltételeit, viszonyát a nem esztétikai szemlélethez, az ebből amabba való átmenetnek egyes mozzanatait kell kideríteni, és e hatás függését az egyéni fogékonyság mértékétől. Mindenek fölött pedig meg kell vonni a vizsgálódás területének határvonalait és meg kell keresni azokat az érintkező pontokat, amely pontokon a rokon tudományok eredményeit a maga számára és hasznosítására átveheti. Mindez pedig nem előre megkonstruált elmélettel lehetséges, hanem sok, sok részletmunkával. És csak akkor lesz az esztétika igazi »Ästhetik von Unten«.

A VONALRÓL.

Adalék az esztétikai lélektanhoz.

Írta Alexander Bernát.

1. A vonalnak oly nagy az esztétikai jelentősége, hogy fölötte fontos ennek mivoltát megállapítani és okait kutatni. Ez azonban épen nem könnyű. Az építészetben és szobrászatban a vonal nemcsak mint vonal hat, hanem mint más esztétikai tényezők hordozója, közege is; elkülöníteni e hatásban ami e különböző tényezőké, bizonytalan vállalkozás. A képzésben is a vonal, habár itt legelvontabban mutatkozik, legkevésbé hat mint vonal; a vonal itt csak eszköze az ábrázolásnak, figyelmünk majdnem kizárólag arra irányul, amit ábrázol. Leginkább érvényesül a dekoratív rajzban. Itt kénye-kedve szerint kitombolhatja magát, illetőleg tisztán a maga törvényeit követheti. De melyek ezek az ő törvényei? Honnét meríti egyáltalán esztétikai erejét? Nem akarjuk a kérdést kimerítően tárgyalni és ezért le is mondunk az esztétikai írók idevágó nézeteinek összehordásáról és taglalásáról. Csak néhány ötletet akarunk papírra vetni, melyeket talán más alkalommal rendszerebben földolgozhatunk. Esetleg pedig mások is hasznukat vehetik.

2. A vonal lélektani jelenség, ezért mindenekelőtt lélektani sajátosságait kell szemügyre vennünk. Az első, amely nyomban föl tűnik és ránk nézve fontos lehet, az, hogy mint a testek határa igen kiváló, kiemelkedő tárgya a vizuális észrebevésnek. Szemünk a tárgyak felszínén végig haladva, a határvető vonalakon akad meg leginkább. Ha a szabadban az eget, vagy a tengert, vagy a síkságot nézzük, a határvonalnál meg kell állanunk. Maga a felszín lehet változatos vagy változatosság nélkül való. Ha változatosság nélkül való, pl. a tiszta kék ég, a síma tenger, a nyugalmas síkság,

akkor semmi sincs, ami figyelmünket annyira leköthetné, mint a határvonal; ha a felszín változatos, akkor minden változatosságot ismét vonalak határolják, a felhő körvonalai, a hullám fodrai, a síkság magányos fája, épülete stb. A távoli hegység napnyugtakor semmi egyéb mint hatalmas színfolt és kedvező esetben merész, éles, hatalmas vonal. Mi érdekesebb a kettő közül? A színfolt is nagyszerű, de csakhamar betelünk vele; nem mond nekünk sokat. Ellenben a vonalat ismételten és fáradhatatlanul követjük útján. Oly egyszerű, oly kézzelfogható, főleg ha éles. Oly jól esik a szemnek végig siklani rajta, szinte vezeti a szemet szédületes magasságokba, ismeretlen messzeségekbe. Micsoda gyönyörű vonalai vannak a mi Tátránknak, egyes hegytömegeinek a fürdők nagy országútjának alkalmas pontjairól nézve, az egésznek, ha a Poprád völgyében jó nézőpontot találunk! E mellett a látványnak esztétikai hatása nem csak ezektől a nagyszerű vonalaktól függ, de elsősorban tőlük. Mihelyt a vonalak elmosódnak, a hatás máris csökken. De nem kell épen a nagy természeti jelenségeket például vennünk. Minden tárgy felületét vonalak határolják és azért a vonal az egész szemléletnek kiváló része, mely caeteris paribus leginkább és leghamarább leköti figyelmünket. A színfolt is fontos és egyes, különös esetekben — ha pl. nagyon ríktó, nagyon különös, vagy igen változatos, harmonikus, diszharmonikus — nagyon leköti és foglalkoztatja a szemet; de még a színfolton is csakhamar keressük a határvonalat, okoknál fogva, melyekről azonnal lesz szó és a vonalhatás legtöbbször birokra fog kelni a színhatással, illetőleg a kettőnek osztozkodnia kell az összhatáson, ha ugyan a vonal le nem győzi, vagy legalább háttérbe nem szorítja a színt.

3. Ebből következik, hogy a vonalat hamar tudjuk elvonni a szemlélet többi részeitől, a színes felülettől, anyagtól stb. és külön tekinteni, lelkünk külön élményévé tenni, megjegyezni, megtartani az emlékezetben. A használati tárgyak nagy része, az épületek sok részlete egyenes vonalban végződik; az elvont egyenes vonal a fejlődő értelmi életnek legprimitívebb élményeihez tartozik; a tó felszíne és egyebek szolgáltatják a vízszintes vonalat, a fa a merőlegest, a szabályos és szabálytalan görbék keletkezésére is tömördek sok az alkalom. Ezt a lelki önállósítást a vonalnak elősegíti a fölötte egyszerű szemléleti alkata. Van-e egyszerűbb valami az egyenes vonalnál? Egy irányban halad, semmi változatosság nincsen benne,

a gondolat egy pillanat alatt megérti. A szemléletben a görbe sem szövevényesebb. A görbülést is hamar megértjük, a görbülés azonoságát nagy fáradság nélkül megérezzük, a görbülés szabálytalanságán vagy törvényes módosulásán sem törjük fejünket. Egyik még fontosabb tulajdonsága a vonalnak az, hogy, mint már Kant megjegyezte, gondolatban *húzzuk*. A színfoltot elszenvedjük, a vonalban gondolatunk cselekvővé válik. Itt nem arról a nagy vitakérdésről van szó, hogy a lelki életben van-e igazi aktivitás, ami a pszichologusokat annyira kétségbeejti; ezt az úgy szólva metafizikai spontaneitást egészen mellőzve, mindenkinek el kell ismernie, hogy a vonalat, melyet látunk, szemünkkel utánarajzoljuk; ha hosszabb, hogysen egy szemrögzítéssel fölfoghassuk, akkor szemünkkel végighaladunk rajta, folyton tudván, hogy nem egy darabokból összetákolt, hanem egyazon vonalról van szó, melyet egymásra következő tudataktusokkal fölfogunk. De akár elismeri valaki ennek a leírásnak a helyességét, akár nem, abban minden esetre egyet fog érteni velünk, hogy e vonal *emlékezeti képe* egészen sajátos. A vörös szín emléke nem vörös, hanem tudata annak, hogy igen sajátos élményünk volt, mely különbözik attól, melyet a kék szín látása alkalmával tapasztaltunk. Az emlékezetben a színminőséget és a színminőségek különbségét *tudjuk*, de nem *érezzük*. Szóval a szín emléke nem szín. Vannak ugyan, akik ha valamely szín emlékét földidéz, valami színfélét éreznek, amint vannak, kiknek tudatában a hang emléke is kissé hangzik, de az emlékezetbeli hang és szín még ezekben sem igazi hang és szín, csak valami, ami valamivel közelebb áll hozzá. Ellenben a vonal emlékezetbeli képe vonal. A vonal épen csak a valóságban hozzátapadó szint, valamint konkrét kísérőjét a lapot, melynek határa, veszíti el az emlékezetben; a földolgot: az irányt teljesen megtartja. Értsük meg jól! A vonal absztrakció, vonalak a természetben nincsenek, de vannak felülethatárok, melyeket könnyebben elkülöníthetünk, önállósíthatunk, külön lelki élménynyé tehetünk és az emlékezetben is ilyenekül megőrizhetünk. Ilyenek emlékezetbeli képe sohasem vetekedhetik a valóságos szemlélettel, van benne valami elmosódó, valami tűnékeny, valami, ami ha mintegy megakarjuk szemléletileg fogni, kisiklik szemünkből. De az emlékezetbeli vonal inkább hasonlít a szemlélt vonalhoz, mint bármely más érzéki minőség a maga emlékezetbeli képéhez, még pedig azért, mert a vonalat gondolatban húzzuk. Ez a húzás ami cselekvésünk, tehát tulajdonképen nem emlékezet, hanem új cselekvés. Amikor a vonalra

emlékszem, húzom, végig megyek rajta gondolatban, megcsinálom, konstruálom, és *ennyiben* a gondolt vonal azonos a látott vonallal. Ezzel asután a vonal elvonása, függetlenítése, önállóvá tétele betetőződött. A vonal mintegy készen van, rendelkezésre áll. Tehetünk vele, amit akarunk, felhasználhatjuk céljainkra. Rendkívül fontos, új lelki képletet nyertünk benne.

4. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy a fejlődés kezdetén immár esztétikai, illetőleg művészi célokra lehetett felhasználni, habár nem lehetetlen, hogy a természet nagy vonalainak látása korán keltett esztétikai gyönyörűséget a primitív emberben, még mielőtt megtanulta, hogy a vonalnak valamely hasznát vegye. De az ember fejlődésében az első dolog mindig a gyakorlati haszon. Tapasztalatainak *sematizálása* volt bizonyára az első, mire a primitív ember a vonalat fölhasználta, a sematizálások közt pedig talán a legfontosabb volt, élete módját tekintve, az *orientáció*. A térben eligazodni volt mellőzhetetlen szüksége a primitív embernek, ez az eligazodás pedig mind a mai napig vonalak segítségével történik. Ha a házból kilépek, a vonalaknak egy hálózata áll előttem, melynek egyes részei megteendő utam sémái, ez utak helyett állanak és utam irányozását meghatározzák. A vonalaknak ez a hálózata valóságos jelrendszer, még pedig ideális tökéletességű, mert a jelnek a jelzettel való kapcsolata természetes; az utca helyett áll egy vonal, tehát az utca síkjának egyik metszete, tehát magának az útnak egy része, valami ami elvont és mégis konkrét, valami ami egyszerű, könnyen gondolható és megtartható és még jobb az eligazodás céljaira, mint a valóságos szemlélet, mert messzebbre terjed és teljesen áttekinthető. Ha lakásomról elindulok, hogy a János-hegyre menjek, már a szándék megformálása alkalmával megvontam a nagy irányvonalakat, aszerint, hogy gyalog akarok-e menni, vagy elektromoson, és mint-hogy jól ismerem az utat, nem is nagyon kell ügyelnem az útra, annyira vezetik lépéseimet a mellékesen gondolt irányvonalak. Gyakorlati haszon szempontjából talán nincsen fontosabb alkalmazása a sematizáló vonalnak, mint ez az orientáció, mely tudományos kiképzésben a geografiához, a mappához, a földméréshez, a hajózáshoz stb. elvezet. A vonalnak ez a sematizáló fölhasználása annyira beleveszi magát egész lelki életünkbe, hogy végül már nem ügyelünk rá, tudásunk is alig van róla. Húzzuk a vonalakat gondolatban, aszerint irányozzuk lépteinket, egyéb cselekedeteinket, teljesen ott-

honossá válunk ebben a rendszerben és nagy meglepődést érzünk, ha valaki ezekre figyelmeztet bennünket. De vannak esetek, midőn fölszínes ráeszmélés is fölvilágosíthat bennünket arról, amit ilyenkor teszünk. Szálljunk ki este a földalatti vasutból, oly helyen, ahol nem szoktunk kiszállni, pl. a Bajza-utcánál. Sötét van, esetleg köd, *elvesztettük az irányt*, nem tudunk mozdulni. Nem ijedhetünk ugyan meg, de egész sajátságosan érezzük magunkat, *elvesztettük az irányt*, melyet rendes körülmények közt, ismert helyen, sohasem szoktunk elveszteni; ez az a szokatlan állapot, melyet oly különösnek érzünk. Próbáljuk a vonalak húzását, de míg valamely biztos fix-pontunk nincsen, semmire sem tudjuk magunkat elhatározni. Jobbra menjünk-e, vagy balra? Néhány lépést teszünk pl. hamis irányban. Egyszerre csak ily biztos irányzó vonalunk akad. Azonnal meg van húzva gondolatban az Andrássy-út és Arena-út egymáshoz és hozzám való helyzete is, ha még oly sötét van is, biztosan megyünk célunk felé. Ha csak némileg figyelünk ilyenkor magunkra, meg-
lepjük magunkat, amint azt a vonalrendszert, melyre eligazodásunk céljából szükségünk van, meghúzzuk.

5. A vonalak gondolati húzását csakhamar követni fogja valóságos húzásuk, akár fegyverek és szerzőmunkák készítése alkalmával, akár más ipari tevékenységben, mely az emberek ősi primitív szükségleteinek kielégítésére szolgál. Ezt itt nem kell részlegesen vizsgálnunk, de általános okokból valószínűnek látszik, hogy valamint az eligazodás otthonossá tett bennünket a gondolt vonalak rendszerében, azonképp az ipari tevékenység jártassá, ügyessé tesz bennünket a vonalak valóságos meghúzásában, a munka mindenkor anyagához való alkalmazkodásban, ezzel pedig az anyagon való uralkodásban, a vonalakkal való föltétlen rendelkezésben. Most a vonal új karaktert ölthet, azaz újfajta vonal származik, *az érzéssel asszociált, az érzést kifejező* vonal. Az ember munkája közben újfajta élményt tapasztal: némely vonal tetazott neki, más nem; a munka mintegy kényszeríti arra az objektív szemlélésre, amely erre »az érdeknélküli tetazásra«
alkalmat szolgáltat. De mely vonalak fognak tetazni? Elsősorban a célszerűek, amelyek bizonyos cél elérésére különösen alkalmasnak bizonyulnak. Csakhogy magában a vonalban kevés a célszerűség. Az eligazodásra szolgáló vonalrendszer nincsen meg rögzítve, továbbá nem is lép előtérbe a cél mellett, melyet szolgál. A gondolati vonalrendszer olyan mint a diszkrét szolgál, ki mindent

oly ügyesen, zaj és föltűnés nélkül végez, hogy ő maga tekintetbe se jő, nem is mutatkozik. Ott az eligazodás a fő, nem az eligazodásra szolgáló eszköz, ámbár meglehet, hogy a vízszintes egyenes vonal esztétikai hatása az elmének e legrejtettebb tapasztalataiból, mint mélyen rejlő forrásaiból táplálkozik. Az ipari tevékenység műveiben azonban inkább az egész mű célszerű, mint annak egyes vonalai; a vonalhoz tehát kevésbé fog tapadni az a tetzés, mely a szemlélt tárgy célszerűségéből fakad. Ez fontos. Ez annyit jelent, hogy a vonal kezdettől fogva alkalmasabb lesz tiszta esztétikai érzés *keltésére* és *kifejezésére*. Ha csak az esztétikai érzés keltését nézzük, valószínűnek tetszik, hogy a szemlélőnek elsősorban azok a vonalak fognak tetszeni, melyeknek fölfogása leginkább megfelel a fölfogás föltételeinek, melyek közt a szem alkata mint fiziológiai, a fölfogás követelményei, mint pszichikai tényező, a legfontosabbak. Az egyenes, a körvonala, a négyzet stb. tetszeni fog, mert könnyen, egyszerre áttekinthető és egységes alkatában megérthető. Ez a vonalnak logikai tetszősége, melyet épenséggel nem szabad alábecsülni, amint ezt *Logikai érzelmek* című elmélkedésemben (L. Művészet 1905. évfolyam) kifejtettem. Igaz, hogy ez nem minden. Az aranymetaszet törvénye szerint alkotott négyszög tetszőbb mint az egyenlő oldalú, aminek okát nem ismerjük; meglehet, hogy ez a szem alkatában rejlik, de bizonyos, hogy a négyzet logikailag könnyebben megérthető. De az építészetben a térbeosztásnak és kialakításnak a logikai momentumai nagy szerepet visznek. A hullámozó vonal szépsége is bizonyára, legalább részben, szabályosságán és szabályosságának könnyű megértésén alapszik. A szimmetria tetsző voltán több tényező működik közre; valószínűleg a retinának sajátossága (L. Mach: Populär-wissenschaftliche Vorträge 1903. Die Symmetrie című cikkben), de a kongruencia logikai mozzanata is fontos, végül lehet, hogy bizonyos erkölcsi eszme távoli fénye is (mint Lotze sejteti: Geschichte der Aesthetik in Deutschland) sejtetemeszerűen tükröződik benne. Ez egyszersmind jó példa az esztétikai hatás összetettségének sajátosságára. Ez az összetettség ugyanis nekünk tetszik összetettnek; mi elemezzük az emberi lélek élményeit, hogy megérthessük, ami a lélekben egységes élmény. Az élmény egy, ámbár különböző forrásokból ered.

6. Megadva a logikának (egyenlőség, egybevághóság, egység stb. fölismerésének) ami a logikáé, el kell ismernünk, hogy mind

a vonal szemlélésében, mind húzásában sokkal fontosabb, hogy mily szorosabb értelemben vett *életérzéseket* fűzünk hozzá. A vonal, akár húzzuk, akár nézzük, szellemi cselekvés, amelynek megvan a maga tempója, lendülete, cselekvésbeli törvénye. Ha a cselekvésnek a körülményei megegyeznek valónkkal, ha lendítenek rajta, ha életérzésünket növelik, akkor tetszik, ellenkező esetben visszatetazik. Amidőn a szabad tengeren azt az óriási kört látom, amely a látást határolja, nemcsak a kör geometriai törvényessége tetazik, nemcsak a vonal élessége, hanem a kör hatalmas lendülete is, sőt főleg az, mert magam is vele lendülök és érzem e képzelt lendület energiáját. Itt a körvonal hatalmassága az esztétikai momentum. Hasonlóan vagyunk a hegymokkal, akár a gerinc útját nézem, akár a nagy emelkedéseket, amelyekben különböző életérzések (fölfelé emelkedés, széles nagy rajz stb.) találnak kifejezést. Hegycsúsról alátéktént, a tájkép vízszintes vonalai jönnek tekintetbe. *Lipps* Grundlegung der Aesthetik-jében (1903), valamint *Raumästhetik*-jében (1897) hasznavehető megjegyzések akadnak erre vonatkozólag. De mindennél fontosabb, hogy a műves és művés, kinek kifejeznie adatott, amit érez, csakhamar a vonal alakításában rá fog akadni azokra a módokra és mozzanatokra, melyek a vonalat érzéseinek kifejezésévé teszik. A maga életéből fog adni a vonalnak és a vonal meg fog elevenülni, élni fog. Életünk taktusai alkotják a vonal ritmusát. A vonal mindenfélét ki fog fejezni, erőt, finomságot, játzai kedvet, szelidséget, hatalmat, nyugalmat stb. A beszéd-, ének-, táncbeli ritmushoz ez az új ritmus fog csatlakozni, amely a tér művészeiben hasonló szerepet fog játszani, mint amazok az idő művészeiben. Ennek a ritmusnak is meglesznek a maga törvényei, amelyek úgy származnak térbeli felfogásunk természetéből, mint amazok az időbeliből. Ennek a ritmusnak egy további tényezője lesz az az anyag, melyen a ritmus föltűnik, az építészetben más lesz, mint a képrásban vagy a szobrászatban, de a lényeg mindig ugyanaz: a vonalnak meglesz a maga sajátos élte, mely fontos esztétikai tényezővé teszi.

7. Az érzést kifejező vonal annyiban is hasonlít a tánchoz, zenéhez, költészethez, hogy mint azok kettős gyönyörűséggel szolgál. Az egyik az, hogy érzésünknek cselekvésben tudunk levezetést adni, mintegy *kiombolhattuk* magunkat. Így könnyebbülünk meg a táncban, ugrándozásban, énekben, kiabálásban, ritmikus beszéd-

ben asoktól az érzelmeiktől, melyek elhatalmasodtak bennünk. A vonalhúzás, irkafirkálás tulajdonképen olyan mint a gesztikulációnak egy neme és mint ilyen megkönnyebbitő. De a tánc annyiban különbözik az ugrándozástól, hogy ez csak kitombolása az indulatnak, amaz pedig ritmikus, törvényhez kötött kitombolása, melyben a mérték mérsékli és nemesíti a kitombolást és ezzel a pusztán fiziológiai kitombolást esztétikai élvezetté nemesíti. A művészi vonal, a ritmikus vonal is ily mértékes kitombolás és magában művészi értékű. Csakhogy itt tűnik ki a vonal absztrakt volta. Csak vonalakot húzni, nem válhatik művészi dologgá. A vonalnak a térben kell helyet foglalni és itt viszonyba kell lépnie valamihoz, alakhoz, testhez, amelynek megvan a maga határozott rendeltetése. Ez határt szab annak, amit kitombolásnak mondottunk. A vonal érzést kifejező ereje azért érvényesülhet, de csak más elemekkel kapcsolatban. Még legszabadabb a vonal az *ornamentumban*. Ott követheti a maga törvényét, tobzódhatik szabadságában, kifejez hangulatot, játszhatik kénye-kedve szerint, amint ezt pl. a modern könyvdísz, a régi miniatűrök stb. mutatják. Gyönyörű példa még a keleti szőnyeg, melyben azonban inkább a szín mint a vonal dominál, kivéve a szegélyt, melynek alakításában a keleti fantázia kimeríthetetlen. A mór felületalakítás, bonyolult rajzával is ide tartozik, hasonlóképp a filigrán ötvös-mű. De itt is, közelebről vizsgálva a dolgot, van még egy határ. A díszítésnek úgyis alkalmazkodnia kell az egészhez, melynek dísze. Így szigorúbb építészeti elvek szerint az építészeti dísz benső kapcsolatban van a struktív elemekkel, ezeknek vagy szerepét, vagy tagozását jelzi, aláhúzza, kíséri, bevezeti, befejezi stb. Az ornamentum nem lehet öncél, ez fogalmában rejlik, mert hiszen valamit kell díszítenie, a maga módja szerint ugyan, de a díszítendőnek a természetéhez is alkalmazkodva. Az abszolút zene teljesen önálló világ, a saját maga fundamentomán áll és a saját erejéből nő és kapaszkodik és emelkedik a magasba. A tánc is ily természetű, ha csak nem a nemi életre vonatkozik, mint némelyik fajtája ma is a keleti népeknél. A beszéd ritmusa nem mellőzheti a beszéd tartalmára vonatkozó némi vonatkozást. A vonalnak ritkán van alkalma mindentől elszakadva magában élni, de ez nem csökkenti esztétikai fontosságát. A tér minden művészetében érvényesül; mint halk sajátos zene kíséri az építészeti alkotásait, a szobrot és szoborcsoportot, sokszor megadja az alaphangot, össze van szőve minden ebbeli esztétikai gyönyörűségünkkel.

8. Sőt, ha nem lehet önálló, érzést kifejező erejével lehet *domináló*. A művészet legmagasabb fokain a művészi alkotás, ha még oly bonyolult, ha még oly sajátos célokat szolgál is, nemcsak ember alkotta élet, nemcsak elevenné tett anyag, hanem láthatóan *egységes* egész. Egy principiumtól áthatott életfolyamat műve és hordozója. Ezt az egységes alakítását a művészi életnek nevezem *stílusnak*. Stílus az, hogy egy érzés hatja át az egész művet, mely minden részében úgy tükrözi ezt az életérzést, amint ezt az anyag természete, az egésznek a rendeltetése, a résznek szerepe megszabja. Csodás egysége jó létre az anyagnak, az érzésnek, a részek funkciójának és az egész mű rendeltetésének. Ezért van minden művészetnek sajátos stílusa, mely főleg anyagából folyik; ezért van minden korszaknak a maga stílusa, mely alapérzéséből következik; ezért lehet a nagy mesternek is stílusa, mely a kor alapérzésének egyéni változataiból, valamint saját kifejező (anyagfeldolgozó) erejéből következik. A stílus a művészet érzésbeli egységének legfőbb kifejezése. A művészet hanyatlása korszakaiban az érzés egysége vesz el; illetőleg ha az érzés egysége elveszett, a stílusérzék hanyatlik. Az utánozóknak nincs egyéni stílusuk, mert ennek forrása, az életadó, éltető, teremtető erejű érzés hiányzik. A térbeli művészetekben pedig a stílus hordozója, mint az érzés kifejezésének legképzékenyebb anyaga a vonal, amelynek természetesen alkalmazkodnia kell a struktúra, anyag és rendeltetés követelményeire, de ezen a határon belül érzést kifejező erejével érvényesül és külsőleg láthatóvá teszi a mű egységét. Ezt főleg az építészetben észlelhetjük, melyben valóban a vonal mint stílusjel és stílusalakító erő dominál. Minden épületben eleget kell tenni azoknak a követelményeknek, melyek a teher és támasz viszonyaiból következnek. De ezt a viszonyt másképp oldja meg az egyiptomi, másképp a görög és ismét másképp a római és gót művészet. Más is a görög építészet domináló vonala, más a románé, más a góté. A régi vonalrend teljes fölbomlásának, annak merőben ellentétessel való pótlásának most vagyunk bámuló tanúi a modern építészetben, mely páratlan diadalmenetben hódítja meg a világot. A stílus egysége még nem alakult ki, amit a diszító vonalrendszerre vonatkozó tanácsstalanságon is láthatunk. A modern építészet hol mellőzi az ornamentumot, mert nem találta meg stílusát, hol a teljes önkénynek enged helyet, mert az érzés egysége még nem tudta hatalmába keríteni az ornamentumot. De a vonal életereje, változatossága kifogyhatatlan. Az érzés feneketlen mélységeiből

új lehetőségek válnak eleven valósággá és a vonalban készséges, a végtelenig alakulékony anyagot találnak. Millió melódia van és még nem tudom hány millió lesz. Azonképen a vonal muzsikája is az örök ifjúság fejlődő képességével van megáldva. A szó nem tudja megmondani, mi rejlik a vonal alakulásában, de a szem megérti és kimondhatatlan gyönyörűséggel halad végig rajta, átmegy a vele kapcsolatosakra, élvezi azt a belső konzekvenciát, mely a különbözőket összefűzi és összehangzó, a maga sajátos életét élő egészzé teszi.

9. Mindezzel még nem merítettük ki a vonal titkát, csak az érzést kifejező vonal sajátosságát jeleztük. De van más vonal is, van az *ábrázoló vonal*. Ennek szülője az utánzás. Ha van valami, amit utánozni könnyű, ami utánzásra jóformán kényszerít bennünket, akkor a vonal az. Mert hiszen a gondolt vonalat is húzzuk, a látottat is, a kéznek csak követnie kell a gondolatot és a vonal egyszerűségénél fogva ezt hamar megtanulja. Hogy pedig maga az utánzás szinte mechanikai szükségességgel megy végbe, hogy az elevenen gondolt dolog és ennek cselekvésben való utánzása közt egész kicsiny a távolság, azt nem kell ezen a helyen bizonyítanom. Ehhez járul a technikai kivitel könnyűsége. A vonalat a kézzel a levegőben húzván, a faággal a homokban, talán először véletlenül, de csakhamar szándékosan, nincs az a jel, melyet oly könnyen meg lehetne tanulni, mint a vonal. Maga az írás is vonalakból áll, a vonal az írásban elvont gondolatok elvont jele, még könnyebben jó létre a természet vonalainak vonalbeli utánzása. Az utánzó vonal azután végére járhatatlan területet nyit meg a művészet számára, egyszerűsmind kimeríthetetlen mély forrásait a felsőbb művészetnek fakasztja. Talán nem lehet eldönteni, mivel kezdődött a képzőművészet, az utánzással vagy az indulat kifejezésével, ornamentikával vagy ábrázolással; ránk több disztítés maradt, mint ábrázolás; mégis valószínűnek tetszik, hogy az utánzó ábrázolás volt az első. A disztítéssel szemben az a konkrétum, mely közelebb van hozzánk. A disztítésre rá kellett véletlenül akadni, vagy disztes természeti tárgyakon megtanulni, az utánzás természeti szükségesség. Ez pedig, mint az ősi művészet maradványai mutatják, vonalakban történt. Az afrikai barlangképek körülbelül oly sematikus vonalrajzokat mutatnak, mint a mi gyermekeink ceruzagyakorlatai. Ez is bizonyítja, amit az elmélekdedések elején mondtunk, hogy a vonal igen erős benyomást

tesz a szemlélőre, hogy a tárgyak körvonalai magukra vonván figyelmünket, válnak ki először és maradnak meg az emlékezetben. Mikor azután a tárgyra gondolunk, legelőször körvonalaire emlékszünk, azok jutnak eszünkbe és az utánzaskor azokat rögzítjük meg. A vonalrajz pedig reprezentálja a tárgyat. Ezerszer ismételt asszociációk folytán a körvonalak, ha csak némileg is karakterisztikusak, úgy fölidézik a tárgy egyéb tulajdonságait, hogy azokat ábrázolni sem kell. A gyermeknek untig elég az a pár húzás, mellyel embert ábrázol, hogy reá ismerjen és azt minden mástól is, kinek rajzát mutatja, megvárja. A jelnek pedig az lényeges kelléke, hogy a jelzettet igazán helyettesíthesse. A szó is oly bensőleg társul a dolgok képével, gondolatainkkal, hogy helyettük áll, azaz teljesen helyettesítheti őket. A tárgyak vonalképei hasonló jelző erőre tehetnek szert, sőt a régi népek képes írásában valóban igazi nyelvvé fejlődtek, melynek csak azért kellett elpusztulnia, mert a mi írásunk és a hozzá hasonló még kényelmesebb, könnyebb és célszerűbb. De hogy a tárgy képének ez a megrögzítése mily nagy gyönyörűsége lehetett a fejedező emberiségnek, azt a ma is élő kis vad embereken, t. i. gyermekeinken eléggé láthatjuk. A jel és a jelzett közt levő hasonlóság bűvös erőt adott a vonalnak. A műveletlen és tapasztalatlan még ma is áhitattal és félelemmel nézi azt a varázsembert, ki ceruzájával a dolgok képmását a papírra tudja bűvölni.

10. Említést tettünk, hogy a rajznak karakterisztikusnak kell lennie, ami oly nagy követelésnek látszhatik, hogy nem tehetjük föl a primitív népekről, a művészeti fejlődés kezdetén. Ámde a vonal természeténél fogva karakterisztikus. Ha oly dolog körvonalaival van szó, melyet sokszor nyugalomban látunk, vagy melynek alkata érdekel bennünket, pl. valamely fa, hegy, vagy valamely állat, vagy az ember, akkor természetesen azok a körvonalak fognak kiemelkedni, melyek közősek, melyeket tehát legtöbbször láttunk, melyek a legélénkebb benyomást szülik. Nem kell mondanom, hogy a szemlélőnek műveltségi foka szerint azok a körvonalak többé-kevésbé részletesek lesznek; más az a kutya-séma, melyet a gyermek rajzol és más az ügyes rajzolóé! De mindenkiben meg fog bizonyos séma állapodni. Ha most ily fajta tárgyat mozogni látunk, akkor a tárgy fővonalai nagyon változnak és egy új séma fog keletkezni, az *illető mozgás sémája*. Ez a séma nem bonyolultabb mint a nyugvó tárgyé, sőt egyszerűbb; mert míg a nyugvó tárgy

sémája nagyon fogyatékos — a felület- és színhatások egészen hiányoznak, — addig a mozgás mint ilyen igen megkapó kifejezést találja az illető vonalban, mely majdnem kimeríti. Csak nézni kell művészek rajzvázlatait, mely kedvvel tanulmányozzák a mozgás vonalait és mely tökéletességgel fejezik ki. Sőt a műtörténészek nagyon csodálkoznak, hogy a primitív népek rajzai, de a mi gyermekeinké is, sokkal hívebben fejezik ki a mozgást, mint magát a mozgó tárgyat. Azon az ismeretes busman-képen, melyet annyszor reprodukáltak (L. A műveltség könyvtára Az Ember című kötetében, a szerző cikkében a lelki életről), a támadó és futó emberek mozgásai bámulatos hűséggel vannak föltüntetve. Ez az előbbiekből könnyen érthető és innét van, hogy az élclaprajzoló, a karikatúristák, a nagy rajzsztirikusok, a jellemző képirók miért érik be a rajzoló ónnal, sőt csakis ezzel tudnak igazán boldogulni. Mindaz, mi az életet mint ilyet jellemzi, a vonalban találja legkönnyebben fölismerhető, megérthető kifejezését, mely a technikai kivitelben is aránylag a legkönnyebb. Aki a karakterisztikumot kutatja, legelső sorban a vonalt nézi; hogy valamely művész jó megfigyelő-e, vonalrajzaiból tűnik ki, és ezzel a megfigyelő képességgel rendesen vele jár a technikai kivitelben való ügyesség is. A mozgás vonala a legnagyobb mértékben élő vonal, mely életet ábrázol és életérzést szuggerál. A disztó vonal is él, de élete a művész szubjektív élete, érzéseinek hullámmását, erejét tükrözi, hasonlít a zenéhez; az ábrázoló vonal élete a valóság életét tükrözi.

14. Első pillanatra talán csodálatosnak tetszik a vonalnak ez az egyetemes karaktere a művészetekben, az a sajátos duplicitása. Mert az összes művészeteket lehet utánzókra és nem utánzókra osztani. Az utánzókhöz tartozik a szobrászat, festészet és részben a költészet; a nem utánzókhöz az építészet és zene, de a költészet is, bizonyos ágaiban és bizonyos szempontokból. Az utánzók a valóságból indulnak, ámbár nem maradnak meg a valóság utánzásánál, sőt az utánzással kimeríteni akarni a szóban forgó művészeteket, egyike a legnagyobb esztétikai tévedéseknek, melyet csak a görögöknek, de nem modern íróknak bocsáthatunk meg. Az utánzó művészetek nem utánozzák a valóságot, de belőle merítik az anyagot, a témát, a sémát melyből új világot alkotnak, érzéstől áthatott, átszellemített világot. A nem utánzó művészetek lényegét ez a jelző: *nem utánzó* persze még csak nem is jelzi; csak arra szolgál,

hogy az előbbiektől megkülönböztesse. Az sem nagyon megfelelő, ha érzést kifejezőknek nevezzük őket, mert hiszen amazokban is érzés van, érzés fejeződik ki. De ezek az érzések mégis mások; nem a valóság szemlélése alkalmával keletkeznek, nem ahhoz fűződnek, hanem tisztán szubjektívek, inkább akaratí életünkkel kapcsolatosak, érzés, bánat, remény, félelem, vidámság, játéki kedv; mindezek az érzések mozgásokban akarnak megnyilatkozni, »kitombolni« magukat, innét ered a tánc, a zene, míg az építész az ipari tevékenységnek a terméke, de tért engedve az életérzések amaz esztétikai játékanak, mely a célszerűség uralkodásában, a mechanikus erői kapcsolatában és a kísérő ornamentumban nyilvánul. Mély értelem van abban a mondásban, hogy az építész rokon a zenével, hogy »megfagyott«, jobban mondvá kővé meredt zene! A költészet mindkét fajtával kapcsolatos, a drámában és eposzban van megelevenedett szobrászat és festészet, a lírában a zenével versenyez indulataink hullámlásának megérzékítésében. Talán szabadna itt *Nietzsche* kifejezésével élni és dionizoszi meg apollói művészetekről beszélni; amazok a kontemplatív, emezek az indulatkifejező művészetek. Teljesen elszigetelni egymástól a két fajtát nem szabad, ezt a művészi élet valósága nem tűri. Minden művészetben van apollói és dionizoszi elem, de a *potiori fit denominatio*, az erősebbik elem szerint adjuk meg neki nevét. A festészetben a vonal az apollói elem, a szín a dionizoszi; a szobrászatban a forma és a sziluet (vagy a kompozíció vonala) jelzik a kettős vonatkozást; az építészetben a célszerűség, az épület rendeltetése a logikum, a stílus vonala pedig a zenei mozzanat. Az abszolút zenében majdnem kizárólag a dionizoszi elem uralkodik, de az énekben ismét két elem van, mely az operában egyesül legszorosabban. Ezek után a vonal kettős karaktere nem lesz többé csodálatos. Természeténél fogva mindkét csoportban szerepel. Mint a *valósághoz* tartozó, bár tőle elvont, ábrázoló erejű; mint a *valóságtól elvont*, függetlenített: önálló eszköze az indulatkifejezésnek. Jel az, mely mindenre alkalmazható, külsőnek és belsőnek a kifejezésére; univerzálisabb pl. mint a szó, melynek ugyancsak széles a köre, mert a legelvontabb gondolat jelzésére szerez erőt, de mégis inkább a szelleminek a körén belül marad, a tér világát közvetlenül nem hódíthatja meg. A vonal viszont a gondolatot nem követheti merész röptében, azonban a lélek indulatait és a valóság jellegét egyaránt ábrázolhatja. A hasznosság termékeny talajából fakad; az elme cselekvő erejének

egyik legelső megnyilatkozása; segítségünkre van a világ meghódításában, a térben való eligazodásban, a valóság utánzásában, majd az utánzás átzellemítésében, művészi alakításában. Egyike a legcsodálatosabb szellemi termékeknek, győzedelmes szimboluma a szellem uralkodásának. Ott találjuk az emberi tevékenységnek és ipari munkának legkezdetén; végigkíséri az emberi munka és művészet legnagyobb lendületeit; készségesen alkalmazkodik változó szükségleteink és indulataink minden árnyalatához. Az anyagnak a határa, ahol ez érintkezik a szellemivel.

15. Legmagasabb fokán magában egyesíti a dionizoszi és apollói elemet. Egy Beardsley művészetében megrészegül az erotikumtól és szinte őrjöng a dionizoszi indulatban a szó régibb és sajátosabb értelmében. De egyszersmind szinte fájó élességgel jellemző, néha szatirikus, néha komikus, néha csöndesen mosolygó, néha a sárban fetrengő. Nem különös-e, hogy a művészet kezdetén és legraffináltabb állapotában ugyanazt a vonalművészetet találjuk, hogy kezdet és vég csodálatos módon érintkeznek? Ez az egyesülése a két elemnek nem az igazi; ebben az egyesülésben fájó disszonancia van, melyet a művész is érez, amikor azután az ornamentikába menekül, hogy lelke pillanatnyi nyugtot leljen. De talán nincsen művész, aki raffinaltságában és perverzítésében annyira érezte volna a vonal életét és annyira éltetni tudta volna a vonalat, mint Beardsley. Viszont a művészi raffinaltságnak másik szélsőségét a vonaltól való félelemben, a vonal aggodalmas elkerülésében találjuk, hogy ezzel mintegy láthatatlanná tegyük a dolgok logikáját, karakterisztikus vonásait, alkatát, hogy a dionizoszi elemet más úton érvényesítsük, a színben és fényben, melyben hasonlóképp van sajátos élet, sajátos indulatkifejező erő. De ezek epizódok a művészet életében, szélsőségek, melyek mintegy nagy experimentumok a művészet kifejező eszközeinek megpróbálására, ez eszközök kifejező erejének fokozására, kifejtésére. A művészetben minden szabad, ami érzést ábrázol, megtestesít, kifejez. Nincsen művészet *általában*, nincsen a művészet, vannak művészek, vannak művészi alkotások, melyekben az emberi lélek örök művészeti szomjúsága millióféleképpen nyilvánul. De ha mégis gondolkodunk a művészetről és egyetemes fogalmakat keresünk, nem szabad a következőt felejtenuk; a vonal esztétikája abban tetőződik, hogy akkor leggazdagabb, ha mint művészi *momentum* beilleszkedik egy nagyobb egészbe. A vonal

mint ilyen absztraktum ; legnagyobb művészi jelentősége akkor lesz, ha mint momentum konkretumot szolgál. Gyönyörű a szobor sziluetje ; de a sziluet nem önálló valami ; illenie kell ehhez a szoborhoz, ehhez a szoborcsoporthoz. A test hullámszó vonalának legnagyobb szépsége, hogy *élet hullám*. Az építmény vonalai nem ornamentálisak ; az egészet szolgálják, a lélek harmóniáját, emelkedését, játéki kedvét fejezik ki, az épület karakteréhez simulva. Az ornamentum sem ornamentum, ha az, aminek az ornamentuma, nem szab neki törvényt. Önállóan : játék, hulladék. A képiásban is vajmi nagy eltávolodása a művészi érzésnek a vonalat mint az értelmi szárazság tényezőjét elvetni és csak azt, ami elmosódik, ami a fényben határozatlan körvonalluvá válik, festésre méltónak találni Ott meg fénynek, színnek és jelentésnek össze kell hangzania, a vonalnak pedig ezt az összhangot szolgáltatnia. A vonal csodálatos erejű : egyrészt mint vasabroncs összefogja, ami különben széthullhatna ; másrészt oly elevenen mozgó, élettől vibráló, életet adó, hogy szabadságra vágyó lelkünk minden aspirációjának eleget tehet. De csak az esztétikai elmélkedésnek szabad így elemekre bontani és az elemeket külön vizsgálni ; az esztétikai szemlélet visszahelyezi annak az egésznek a körébe, amelyet szolgálni van hivatva és amelyben azután lelkünk mint organikus mozzanatát az egésznek esztétikai gyönyörködéssel élvezi.

A TRAGIKUM.

Irtá Szemere Samu.

A tragikumelméletekben sokáig uralkodtak és részben még ma is érvényesülnek olyan szempontok, melyek a tragikus jelenségek helyes magyarázatának útját állják. Bizonyos heterogén föltevéseknek alkalmazása, vagy esztétikai szempontoknak ismeretlanilag kifogásolható használata helytelen irányba terelte az okoskodást épúgy, mint Bacon idolonjai a természet kutatását. A tragikumelméletek ezen »idolon«-jait nagyjában szemügyre kell vennünk, hogy azután megjelölhessük a mi fejtegetésünk szempontját.

A metafizikai esztétika rendszerei minden lélektani elemzés nélkül, tisztán metafizikai és etikai föltevésekből vezetik le a tragikum mibenlétét, vagy inkább követelményeit. A tragikum itt teljesen az »abszolút eszme«, az »erkölcsi szubstancia, világrend«, az »egyetemes«, a »sors« szolgálatában áll. Rendeltetése, hogy helyreállítsa az »erkölcsi szubstanciát és egységet« a »nyugalmát zavaró egyéniség« bukása által (Hegel). Az egyén túlcsap a véges embert korlátozó határokon, ezzel kihívja maga ellen a sorsot, mely őt szenvedésbe és bukásba sodorja ; a tragikum szemlélteti az erkölcsi eszme győzelmét a korlátatlanságra törő egyén felett. E meghatározásokból látható, hogy a formulák világában a tragikum lényege is egy formulába szorult, amely a maga Prokrusztész-ágyára akarja húzni a tragikum ezerféle jelenségeit. E törekvés nem sikerülhet, még akkor sem, ha a metafizikai fogalmaknak minden kétes csillogástól ment jelentést igyekszünk adni. A tragikum mivoltát nem fejezheti ki az egyénnek az abszolúthoz való viszonyát jelző formula ; gyökere egy bonyolult érzés, melynek sokféle elemét és keletkezése föltételeit csak a lélektani elemzés állapíthatja meg.

Az imént jelzett elméletben már nyilvánvaló az esztétikai szempontnak az etikaival való összekeverése. Még azembeszököbb

ez akkor, ha a metafizika köde nem zavarja a tiszta látást, ha a tragikus jelenségek illetően magyarázata a kifejezés pozitívabb formájában jelenik meg. Az egész tragikus fejlődés ilyenkor az igazságszolgáltatás folyamataként van feltüntetve; cselekvés és sors a bűn és bűnhődés viszonyába kerül egymással. A tragikus hős bűnt követ el, a tragikus sors a hősnek méltán megérdemelt bűnhődése. A tragikus költő mintha egyszerre mind az erkölcsbíró tisztét végezné: »igazságot szolgáltat«. S minthogy eszerint tragikus egyénnek lenni annyi, mint bűnösnek lenni, azért a felfogás hívei minden tragikus költeményben elsősorban keresik a bűnt, a »tragikus vétség«-et, aminek viszont az a következménye, hogy ahol az nem kínálkozik közvetlenül, ott a magyarázata sokszor mesterkéltnek, erőszakoltnak tetszik. Ha a »vétségelmélet« (Vischer, Gervinus stb.) helyes volna, a költészetnek nagyon sok, fölötte tragikusnak érzett alakja, mint Rómeó és Júlia, Hamlet, Ofélia, Antigoné, Siegfried s számtalan más nem találna helyet a tragikum körében. Azonban azzal a kérdéssel közeledni egy költeményhez: mi a hős bűne, annyi, mint egy kívül álló szempontból nézni a költeményt. Ez lehet a moralista szempontja, de nem az esztétikusé.

A lélektani elemzés jegyében járó esztétika sem ment a tévutaktól. Az elmélkedők gyakran nagyon is hamar jutnak el az általánosításhoz. Néhány jőnévű drámából, legjobb esetben néhány mintaszerűnek elismert tragédiaköltő műveiből vonják le azokat a sajátságokat, melyek azután az összes tragikus jelenségek mértékéül szolgálnak s melyeket mint követelményeket állítanak a jövőre váró költői elé. De mi biztosítja, hogy ép a kiválasztott mesterterművek mutatják legtökéletesebb formájában azt, amit tragikumnak nevezünk? Az okoskodás itt körben forog. Keresik a tragikum lényeges elemeit, hogy ehhez mérjék a tragikus jelenségeket, másrészt a mértéket már hallgatagon föltételezik a kiválasztott műrekegekben.

Az esztétikus nem méltathatja igazán a tragikus jelenségeket még akkor sem, ha nem tud elég tárgyilagos lenni, ha nem tud elvonatkozni egyéni világfelfogásától, hanem ennek igazolását igyekszik találni a tragikus költészetben (pl. Bahnsen). Az a mód, ahogyan az esztétikus az élet tragikus eseményeit magának interpretálja, lehet nagyon érdekes, esetleg ép oly értékes, mint a költő műveiben nyilatkozó tragikus felfogás; de ahhoz a felfogáshoz a világ összes tragikus költőit mérni annyi volna, mint tőlük azonos érzésmódot követelni.

Aki a magyarázat egyoldaluságát el akarja kerülni, annak az elméletet a lehető legszélesebb alapra kell helyeznie. A tragikum egy érzelmi típus, melynek többféle a formája, fokozata s rendkívül változatos a színezete. Mivoltának megállapítására nem lehet elég néhány költőnek elemzése, hanem a legkülönbözőbb költők műveit kell vizsgálni; s nemcsak a tragédiát kell szemügyre venni, hanem a tragikumot ábrázoló egyéb műfajokat is, nemcsak a hőst, hanem a tragikus sorsból sújtott többi egyént is. De még a költészet körén is túl kell menni és vizsgálni a többi művészetet, s nemcsak a művészetet, hanem az életet is.

A tragikumra vonatkozó számos probléma közül csak egy a következő fejtegetések tárgya: milyen a tragikus jelenség? A tragikus érzelmet ismertnek tételezzük föl s azt kérdezzük, milyennek kell lennie annak a külső benyomásnak, mely azt létrehozza. Nem a tragikus érzés, hanem a tragikus tárgy mineműsége: ez a téma.

A tragikum a szenvedés birodalma. Bizonyára ez a legszembeötlőbb vonás: a tragikus jelenség a szenvedés, a bukás képét nyújtja. De ezzel nagyon is tág határokat jelöltünk ki számára; a szenvedés nem minden esetben tragikus. A mindennapi élet apró bajai, csipkedései, bár fájdalmasak s tetemesen hozzájárulnak az élet örömeinek megrablásához, nem tesznek tragikus hatást. Tragikus csak a szenvedés rendkívüli mértéke, az a szenvedés, mely maghaladja az emberi ellenállás erejét, az élet idegét támadja, pusztulással fenyeget és pusztulásba visz. A nagy szenvedés, az enyészet, a bukás képei: tragikus benyomások; a nagy szenvedés, az enyészet, a bukás ábrázolása: a tragikus művészet.

Minél nagyobb a tragikus egyén szenvedése, annál élesebb a tragikus benyomás; ezért mindaz, ami a szenvedést végletesebb színben tudja feltüntetni, egyszersmind a tragikus hatást is fokozza. Innen a kontraszthatás nagy jelentősége a tragikumban. Minél nagyobb az ellentét a korábbi boldogság és a beálló szenvedés között, minél hirtelenebb az átmenet az enyészetre, annál megrázóbb a benyomás. A lassan sorvasztó betegség, egy hosszú életet befejező természetes halál részvétet ébreszt; az élet hirtelen kimúlása tragikus megdöbbenést okoz. Nagyon tudatosan alkotó művészeknél gyakran látjuk, hogy kontraszttal fokozzák a tragikus hatást; Szofoklész drámáiban közvetlenül a katasztrófa előtt a kar örömdalokat zeng.

A kör még így is szűkítése szorul. Ha »Lear király«-ban Edmund egy gonosz élet után végül elesik annak kezétől, ki ellen legtöbbet vétkezett, ha »Othello«-ban Jagot, miután ördögi módon kiesztet gazsági bajt és halált okoztak, végül eléri a megtorlás sújtó keze, ez nem tesz tragikus hatást. Jago és Edmund sorsát igazságosnak érezzük. Általában, ha a gonosz embert bűnös tettei bajba sodorják, ez jól megérdemelt bűnhődésként hat ránk. E hatásba is belevegyülhet a szánalom érzése, az emberi gonoszság képe, valamint az érte való bűnhődés látása talán szomorúsággal tölt el; de az egész érzelmi állapotnak nem lesz tragikus jellege, mert benne az igazságszolgáltatáson érzett erkölcsi kielégülés az uralkodó. A szenvedő vagy bukó egyénhez tehát, hogy tragikus hatást tehesen, bizonyos követelmény fűződik. Ezt rendszeren úgy szokták kifejezni, hogy a tragikus egyénnek a *kiválóság*, a *nagyság* benyomását kell tennie. Csak a nagy, a tömegből kiváló, az emberi középértéket meghaladó egyéniség, úgy mondják, lehet tragikus. Ha a világirodalomnak nagy tragikus jelenségeit, a köztudatban mintaszertűeknek elismert nagy tragédiáit tekintjük, e követelményt igazolva találjuk. Shakespeare és Schiller, a görög tragikusok és a francia klasszikusok tragikus hősei valóban már társadalmilag is kimagasló egyének, királyok, királynők és hadvezérek, vagy ha a kiválóság e nemét nem is találjuk meg mindenütt, a lelki nagyság valamely nemét, az érzésnek vagy az akaratnak, az ésszéknek, vagy a képezetnek fokozottabb, a rendest meghaladó mértékét mutatják. S úgy tetsszik, hogy a nagyság és kiválóság követelményét ép e mintaszertű »tragikus jelleme« szem előtt tartásával állították föl. De valóban csak a kiválóság képesít-e tragikus sorsra s nem mutatnak-e már a jelzett nagy tragédiák is a hősök mellett más tragikus áldozatokat, kik híján vannak valamiféle úgynevezett kiválóságnak? Faust Margitján, bár a drámai költészet legrokonszenvesebb alakjai közül való, nehéz volna felfedezni a nagyság és kiválóság bélyegét; mindamellett nem hat-e sorsa a legnagyobb mértékben is tragikusan? Ehhez vegyük hozzá a következőt. Érdeklődésünk köre és iránya ma már nem ugyanaz, mint régente. Míg azelőtt csak a társadalom kiváltságosai voltak tárgya a figyelemnek, most ez mindig szélesebb és szélesebb rétegekre terjed ki; mintha megváltozott volna az ember fogalma; érdeklődésünk folyton új alakokat von körébe; a hatalmasok mellett meglátjuk a »jelentéktelenek« ezreit is, az élet előterében mozgók mellett a névtelen háttéri alakokat. S ha hajdan

csak a magasban levők sorsa keltett tragikai megdöbbenést, ma a kis ember szenvedését is meghalljuk. Szimpátiáinknak ez a gazdagodása észrevehető a művészetekben is és sehol sem inkább, mint a tragikus költészetben. Ez előbb a polgári élet számára nyitotta meg kapuit, — Angliában és Németországban a tizennyolcadik században megszületett a »polgári tragédia«; a tizenkilencedik század társadalmi áramlataival kapcsolatban pedig a »nép« is kivívja polgárjogát az irodalomban s az újabb tragikus költészet leghatásosabb termékei talán ép a nép életéből veszik hőseiket. Gondoljunk csak Hauptmann Gerhard drámáira. Hogy mit jelent e változás általában, az más lapra tartozik, de az új »hősök«-et mégis egy pillantásra kell méltatnunk. Milyenek is a régi »tragikus hősök« ez utódjai? Ha amazok a nagyság képét adták, emezek kis emberek; a királyok és királynők helyén munkásokat és munkásnőket látunk, esetleg egy fuvarost vagy egy bukott parasztlányt. E hősök nem válnak ki a tömegeből; olyanok ők, kikből tizenkettő tesz egy tucatot; lényegükhöz tartozik, hogy úgy gondolkodnak és éreznek, mint bárki a tömegeből; sőt néha maga az egész differenciálatlan tömeg, a névtelenek összessége a hős. Ime, mily messzire távoztunk a nagyság és kiválóság követelményétől. Ebből az látszik, hogy az egyén kiválósága sem lényeges jegye a tragikumnak. Jobban megközelítjük az igazságot, ha helyébe az *értékesség* jegyét tesszük. Még pedig oly értékre gondolok itten, melyet a tragikus egyénben nem a mérlegelő értelem konstatál, hanem amelyet közvetlen érzésünk annak fog fel. A szenvedés és bukás keltette érzelmek akkor nyernek tragikus színt, ha a szenvedő egyént értékesnek, bukását valamiféle érték pusztulásának érezzük. Értékessé teszi az egyént a testi és szellemi erő, a képzelet és érzés gazdagsága, a kedély mélysége, az akarat ereje, s minden egyéb esztétikai vagy erkölcsi »kiválóság«. De érezhetünk értéket ott is, ahol értelmünk nem talál kiválóságot. Értékes az ifjúság; a kis gyermek halála tragikus, mert vele a »remények gazdag bimbaja« hull sírba. Sőt értékesnek érezzük már magát az életet is, melynek hirtelen, váratlan pusztulása tragikus érzéseket kelt, ha az nem mutatta is az emberi nagyság arányait. S amint a tragikus hatás nő a szenvedéssel, úgy nő az egyén értékessége arányában is. Minél nagyobb a tragikus egyén szenvedése, s minél nagyobb az értéke, annál nagyobb egyszersmind az egyénnek megérdemelt sorsa és valóságos sorsa közötti ellenmondás, ami a tragikus

érzésnek egyik eleme. Eddigélé tehát a tragikumnak két lényeges jegyét állapítottuk meg s így mondhatjuk, hogy tragikus az értékes egyén szenvedése és bukása.

E fölfogás megérteti azt is, hogy a bűnös sorsát mért érezzük némely esetben tragikusnak, máskor nem. III. Richárd és Macbeth tragikus egyének, Jago és Edmund csak gonosztevők. Pedig az utóbbiak sem minden érték nélkül valók, sőt Jago furfangossága, rendkívüli eszessége alkalmasint kiválóság számba is megy. A kérdés éppen az, hogy az egész benyomásban mi az uralkodó, hogy a bűnös egyén a maga egészében miként illeti érzésünket. Jago és Edmund egyéniségében a rút vonások az uralkodók; úgy vannak ők beállítva, hogy a hazugság, a gatszág tűnik fel lényegöknek; ami bennök becses, az sem emeli értéküket, mert csak gonosz indulataikat szolgálja. III. Richárdot és Macbethet más szemazögből látjuk; bár értéküket kétségesse teszi gonoszságuk, közvetlen érzésünkre mégis első sorban a kiváló nagyság és erő varázssával hatnak. S ez a hatás annál inkább juthat túlsúlyra, minél inkább kapjuk azt a benyomást, hogy a gonosz tettek a hős végzetes jellemében gyökeredznek, s hogy a jellemből és a körülményekből *szükségszerűen* folynak. Ezzel azonban a tragikumnak egy eddig még nem érintett eleméhez jutottunk.

A tragikumnak korábbi, előleges meghatározását egy újabb jeggyel kell kiegészíteni. *Az értékes egyén sorsa akkor kelt tragikus érzéseket, ha a szenvedés és bukás szükségszerűnek tűnik fel.* A szükségszerűség pedig nem jelenti itt a tudományos kutatás oksági elvét; a kauzalitás elménk berendezettségéhez tartozik, minden történést a limine szükségszerűnek gondolunk. Nem is erről az elméleti funkcióról, ok- és okozatnak tudatos, gondolattá világosodott kapcsolatáról van itten szó, hanem amaz *érzésről*, hogy a szenvedés és bukás kikerülhetetlen, hogy szükségszerűen következik bizonyos előzményekből, hogy a tragikus sors oly eredő, mely ellenállhatatlan kényszerrel folyik adott erők összehatásából. A szükségességnek emez érzése legfontosabb mozzanata a tragikus benyomásnak. Benne gyökeredzik a tragikus érzés egyik legfőbb eleme, a pesszimizisztikus alaphangulat; amennyiben az egyén élete az egyetemes emberi életet tükrözi, az elháríthatatlan, engesztelhetetlen balsors az emberiség sorsává lesz, a szenvedést az emberi sors alaphangjának, az élet lényegéhez tartozónak érezzük. E szükségesség lehet nemcsak pszichológiai, nem is csak immanens szükségesség, mert annak

érzése ott is támadhat, ahol az emberi sors bonyolódásában és fordulásában egy transzcendens hatalom intéző kezét véljük látni. A boldogtalan Ödipusz király cselekvése és sorsa, mind a monda, mind a költő felfogásában nem immanens körülményeknek tudható be, hanem a Végzet által látszik determinálnak. Ha Szofoklesz »Ödipusz királya« mégis az antik drámai költészetnek legtragikusabb darabja, ez nemcsak onnan van, hogy benne az emberi szenvedésnek szinte fokozhatatlan mértéke van ábrázolva, hanem onnan is, hogy ez érzeteti leginkább az emberi szenvedés kikerülhetetlenségét, hogy itt jelentkezik legszemléletesebben a tragikus kényszer; mert hiszen a tragikus életfolyás háttérben uralkodó, az isteneknél is hatalmasabb Végzet ép e tragikus szükségesség megtestesítője. Mint minden érzés, a szükségesség érzése is fokozható; lehet többé vagy kevésbé intenzív s eszerint a benyomás is kisebb vagy nagyobb mértékben tragikus. Ebből a szempontból érthetők pl. a tragikus költészetben tapasztalható nagy különbségek tragikus hatás tekintetében. Ez annál sekélyesebb, minél nagyobb szerep jut a tragikus fejleményekben a véletlennek, a vakesetnek s annál mélyebb, mennél inkább érezzük a szükségszerű kapcsolatot a tragikus sorsfordulás és a tragikus egyén jellege között. Mert a vakeset ellentétje a szükségszerűnek; nincs kényszerítő ereje; döntéseit mindig ama mellékgondolattal fogadjuk: ez másképp is történhetett volna. Ellenben a jellem valami adott; elfogadjuk a maga sajátosságában s úgy tekintjük, mint természeti erőt, mely változhatatlan törvény szerint kifejti hatását. A modern naturalisztikus dráma bizonyára a szükségszerűség éreztetésének köszöni leginkább megrázó hatását. E drámában, melynek egy német irodalomtörténetíró, Meyer M. Richárd, e nevet adta: Drama des reifen Zustandes, alig van cselekmény, ellenben nagyon részletes a körülmények rajza, ami által a jellemek kényszerhelyzete tűnik szembe, a jellemekben pedig minden már annyira elő van készítve, hogy bárminemű jelentéktelen esemény is, egy találkozás, egy hír, egy látogatás, megérleli végzetöket. Ez utóbbi már csak konklúzió, mely szükségszerűen folyik a helyzetből és a jellemből. Ilyenféle dráma Ibsen »Nóra«-ja és a »Kisértetek«, legjellemzőbb példái pedig e típusnak a modern német drámaírók, főleg Hauptmann művei. Az az esemény, amely a helyzet feszültségét kisülésre hozza, teljesen mellékes, néha szinte tünetőleg jelentéktelen; nem is ez a véletlen, hanem a »belső« szük-

ségesség, a helyzet- s a jellemben rejlő végzetesség motiválja a tragikus fordulatot.

A különböző művészetek is abban a mértékben tudnak tragikus hatást keltetni, amelyben a tragikus szükségesség feltüntetésére képesek. A festészet és szobrászat kifejezőképessége e szempontból korlátozottabb, mint a zenéé és a költészeté. A festmény vagy a szobormű csak egy mozzanatot tud megrögzíteni. A »haldokló gladiátor« vagy Munkácsy »Siralomháza« csak egy tragikus helyzetet tárnak elénk, melynek szükségszerű fejlődése és kialakulása a képzőművész eszközeivel föl nem tüntethető. A zene, mint par excellence hangulatművészet, tragikus hangulatot is kifejezhet, de csakis hangulatot, mert képzettartalom híján az emberi sorsot nem tudja ábrázolni. A pusztá (abszolút) zene keltette hangulat határozatlan és személytelen marad; ha Beethoven valamelyik szimfóniájában mégis »a sors kopogását« véljük hallani, ez nem a zene direkt hatásának, hanem a hozzá csatlakozó képzeteknek, az indirekt faktornak, tudható be. Éppen azért a zene is akkor legtragikusabb, ha a költészettel szövetkezik, ha az előttünk lejátszódó cselekmény motiválja a lélek vívódásait, ha a tragikus összeütközés és sorsfordulás igazolja a tragikus hangulatot: — a zenedrámában. Teljes fejlődésre a tragikum csak a költészetben jut, még pedig itt is leginkább az epikában és drámában. A líra hatása ugyanis inkább a zenéhez hasonlít, ámbár különbözik is ettől, mert a tragikus hangulat itt határozottabb minőséget nyer és nem is személytelen többé; de a lírikus is legjobb esetben csak magát a tragikus sorsot tünteti fel, ennek előzményeit, okait csak jelzi; míg az elbeszélő és a drámai költő a tragikus sorsot mintegy csirájából fejlesztheti előttünk s az elbeszélés vagy megjelenítés során éreztetheti mindazokat a szálakat, melyek vészhozó hálónak szövődnek a tragikus egyén körül. S a motiválásra az elbeszélésben ép oly tág tér nyílik, mint a drámában, ép ezért nincs okunk, hogy amazt tragikus hatás dolgában elvben alsóbb rangúnak tartsuk (a magyar irodalom legtragikusabb műveit éppen az epika körében találjuk. Kemény regényei.) Ha általában mégis a tragédiában látják a tragikus költészet típusát, ez összefügg azzal, hogy e műfajban a tragikus konfliktus a legszemléletesebb, továbbá, hogy itt a szerkezet tömörségénél és szigorúbb egységénél fogva a hangulat is egységesebb.

Minthogy a tragikus benyomásban az a legfontosabb, hogy a szenvedést és bukást szükségszerűnek érezzük, azért a tragikum

szempontjából nem lényeges, hogy erkölcsileg is posztulálva van-e a tragikus sors. Ha ez erkölcsileg is igazolt, akkor a tragikus érzésben az etikai elemek erősebbek, az egész benyomásnak más lesz a színezete, de nem nagyobb a tragikai ereje. Ellenkezőleg, amint már fejtegetésünk egy föntebbi részéből is kiviláglik, a tragikus egyén bűnös volta nincs előnyére a tragikus hatásnak. Hiszen a bűnös ember sorsa csak akkor érinthet tragikusan, ha a bűnt elfeledteti a kiválóság, ha az egész alakban az értékesség érzése az uralkodó; úgy hogy azt mondhatjuk, hogy az ily egyén sorsát nem bűne következtében, hanem bűne ellenére érezzük tragikusnak. Ez az érzés azonban csak úgy támadhat bennünk, ha az egyén sorsában érezzük a végzetességet, s nemcsak sorsában, hanem cselekvésében is. Shakespeare bűnös hősei a szenvedélynek és a körülményeknek ellenállhatatlanul ösztönző hatása alatt térnek a bűn útjára, de ennyiben nemcsak bűnösök, hanem áldozatok is. Schiller a »Wallenstein« írásánál igen tudatosan ügyelt arra, hogy ne a történelmi hagyomány intrikusat ábrázolja, ki önző törekvésének sikertelenségén szenved hajótörést, hanem a »nagyratörő jellemet«, »a sors kalandos fiát«, ki »áldozatul esett féktelen becsvágyának« és akinek tetteiben »a bűn nagyobb fele balcsillagzatára hárul át«. Hogy modern költők mennyit akarnak az átöröklésnek, a szociális tényezőknek betudni, arról felesleges szólni.

Ezek után hadd essék újra néhány szó a költői igazságszolgáltatás kérdéséről. A mondottakból világosan kitűnik, hogy a régebbi esztétikának e követelménye semmikép sem tartozik a tragikum lényegéhez, sem nem következik a tragikum lényegéből. Ahol a tragikus egyén nem eshetik erkölcsi kifogás alá, ott természet-szerűleg nem lehet szó költői igazságszolgáltatásról sem. De e fogalomnak belevonása a tragikumba jogtalan akkor is, ha a tragikus egyént vétkesnek találjuk. Mert nem tekintve, hogy a tragikus sors, büntetésként fogva föl, gyakran nagyon is aránytalannak tetszhetik a bűnösnek ítélt cselekvéshez képest; s a tragikus erők harcában, mintha csak a költő is bekötött szemmel szolgáltatna igazságot, a gonoszokkal együtt elhullnak a jók, a bűnösökkel az ártatlanok; de a tragikus sorsot, ha bűnös egyént ér is, legtöbbször nem egy erkölcsi hatalom ítélkezésének érezzük, hanem bizonyos erők, akár immanens, akár transzcendens tényezők szükségszerű következményének; nem azért bukik a bűnös, mert tetteiért büntetést érdemel, hanem azért, mert a tragikus küzdelemben a vele szemben

álló hatalom kerekedik fölül. Csak egy esetben kereshetjük joggal a költői igazságszolgáltatást a költészetben, t. i. akkor, ha maga a költő is éppen a bűn és bűnhődés kapcsolatát akarta hangsúlyozni, ha a költő felfogásában is emez erkölcsi vonatkozásban van a fő-érdek. Ezt látjuk pl. Aischylosnál. E költőnél az erkölcsi szükségesség világtörvény; a tragikus sors mindig egy korábbi bűnre utal vissza; a bukás mindig a gőgnek, a szertelenségnek, a korlátlanságra törekvésnek következménye, az istenek kezének boszuló sujtása. De a szenvedésnek ez az interpretációja összefügg Aischylosnak nagyon is egyéni világfelfogásával, a nemezisbe vetett hitével, mélyen vallásos kedélyével. A sajátos, kiválólag etikai színezetű tragikumot itt a költő sajátos egyéniségén keresztül értjük meg; amint általában a tragikum különböző formáinak magyarázatában az *egyéniiségnek* jut az utolsó szó.

SZÉPÉRZELMEINK NEMZETI ELEMEL.

Irtta Mitrovics Gyula:

A nemzet egyéniségének, kedvelt kifejezéssel élve, a nemzeti géniusznak a kutatását és megrajzolását mind a filozófiai, mind a művészeti téren már Erdélyi, ez a mélyen látó és soha el nem avuló filozófus, elsőrangú feladatává tűzte ki a magyar tudományos-ságnak. Úgysszólván ebben látta ezeknek a tudományoknak nemzeti jellegét és hivatását.

Valóban, különösen Taine óta, az esztétika alapigazságai közé kell számítanunk azt a tételt, hogy a szépnek általános, minden népre és időre érvényes jellemvonásai mellett vannak olyan tulajdonságai is, melyek az egyes korszakok, éghajlatok, népfajok és nemzetek különféleségeitől határozottatnak.

Ha tehát a szép hatás feltételei között, más szavakkal, ha a művészetekben a nemzeti vonásokat keressük, először meg kell állapítanunk az egész népnek faji jellemképét.

Félreértések kikerülése céljából azonban két dolgot előre kell bocsátanunk. Az egyik az, hogy a faji jellemvonások felsorolásában teljességre nem törekszünk és csupán azokat kívánjuk kiemelni, amelyek tárgyunkkal — az esztétikai érzelmek nemzeti motívumai-val — vonatkozásban állanak. A másik megjegyzésünk pedig az, hogy ne csodálkozzék az olvasó, ha ismerős dolgokra talál. Ha újakat mondanánk, már ez a tény magában hordaná az elítélő bírálatot. Hiszen meglevő, ezer év óta folytonosan ható tényezőket keresünk és hangsúlyozunk nemzeti géniuszunk jellemvonása gyanánt. A kutatónak feladata itten csak az, hogy kihalássza a lényegesekeket a járulékok tömegéből; egyszerű, közös elemeire vigye vissza a bonyolult képleteket, és végül, hogy rámutasson az események lelki rugóira és szavakba foglalja a sokaktól sokféleképen megsejtett, de tiszta, biztos tudomássá nem alakult tételeket.

I.

Elhagyva a célunkra közömbös dolgokat s közös alapokra vite vissza azokat, melyek csak egy általánosabbnak a részletei, nemzetünk fajképét talán a következő vonásokból alkothatnók meg.

Népünk sok más tulajdonságának válik forrásává *Éles intellektuális ereje*. Bizonyos tekintetben együtt jár ez a sík földön lakással. A széles, korlátozatlan szemhatár, az egyenletes, a tárgyakat minden oldalról körülölelő világítás s ezzel együtt a szemlélet plaszticitása és pontossága finom és gazdag képzettartalommal tölti meg az agyat. A pontos, tudatunkba élesen berajzolódó képzetek pedig tudvalevőleg első alapjai a pontosan és megbízhatóan működő mindennemű lelki funkciónak. Történelmünk viharos és bonyolult eseményei aztán erősen felhasználták azokat a pszichofizikai tulajdonságokat, amelyeket így népünk bizonyos tekintetben földrajzi helyzetének köszönhetett. Úgy látszik, a sok beolvasztás is hasznára vált,

A magyar faj éles látását, tiszta, világos judiciumát mutatja az, hogy a legbonyolultabb helyzetekben és a legválságosabb fordulatok közül is biztos ítéllettel vágta ki magát. Ezeréves multunknak — sajnos — annyi válsága mutatja ezt! Természetesen azokat a korszakokat kell itt döntőnek elfogadnunk, melyekben a nemzeti jelleg, erkölcsileg legalább, szabadon érvényesült. Mert hiszen a mi történelmünknek is vannak olyan évtizedei, melyekben, jobbra idegen tényezők, egész az elaljasodásig megvesztegették a nemzeti erkölcsöket s időre volt szükség, míg megemésztve, feldolgozva, vagy kidobva erkölcsi lényéből az idegen fekélyt, végre megtalálta önmagát.

Éles ítélő erejének következménye, hogy *gondolkodásában nem túri a mesterséges korlátokat*. Amit tiszta, világos szemléletein alapuló ítéletei és következtetései nem hagynak helyben, azzal nem tud megbarátkozni. Azért nem szereti az észjárás hagyományos bilincseit. *Positív és szabadelmű*. A vallásos eszmék története és a magyar királyság egyházpolitikája kezdettől végig ezt bizonyítják. Könnyen megbarátkozik a tisztább, világosabb keresztyén felfogással, majd a gazdasági érdekekkel is összhangzóbb és a gondolkodás dogmatikus bilincsei ellen küzdő reformációval, de másrésről papjai kedvéért sem lesz fanatikussá. A vallásüldözés, felekezeti gyűlölködés a nemzeti szempontokból is sötét századoknak idegen csemetéje.

Józan szabadelvűségét bizonyítja az is, hogy a Szilveszter koronájával dicsekvő nemzet és királyai — még Sz. László és Mátyás is — bátran szembe kerülnek a pápai székkal, ha a jól felfogott nemzeti érdek úgy kívánja!

A magyar embert észjárásának pozitív iránya azonban nem akadályozza abban, hogy szeresse az *eszméket* és hogy *ideálista* legyen. Épen intellektuális ereje teszi képessé a gyors elvonásra. Azért hamar kihámozza a dolgok eszmei magvát. Ez minden ellenkező látszat mellett is arra vall, hogy van képessége a bölcselő elmélkedésre. Erdélyi nagy csomó régi magyar szavunk felsorolásával bizonyítja ezt. Egy és más cím alatt az eszmék kultuszáért talán egy nemzet sem áldozott annyit, mint a magyar; kezdve a szentszéktől, a római német császárságtól és a török hatalomtól való nemes irtózáson, egészen a mai közjogi politikáig. A világtörténelem nagy eszméi mind termékeny talajra találtak minálunk, alkalmas és alkalmatlan időben egyaránt és pedig a legönzetlenebbül. Petőfi a világszabadságért lelkesül, mikor magunknak is torkunkon van a kötél s Kölcsey Lengyelország helyreállítása érdekében tartott beszédeért kap tapsokat, mikor Magyarország erőit is egy önző és lelkiismeretlen hatalom szívja el.

Az eszmék iránti vonzalma, másrésről, mert az Alföld napfényében megszokta a tiszta képeket, nem szereti a zavaros dolgokat; nem nyugszik meg, ha legalább a vezető eszmékre rá nem talál. Lelkében a nyugalmas összhang csak akkor áll be, ha valamit *tisztán áttekinthet* részeivel és céljával, értelmével együtt. Ez aztán az eszmék minden tisztelete mellett is visszatartja a könnyelmű kalandoktól.

Mivel a dolgok velejét csak az engedi látni, ami *egyszerű* és *határozott*, sem a tétovázó határozatlanságot, sem a hivalkodó cifraságot nem szereti. Történelmének rohamosan következő eseményei közt nem is igen ért volna rá ezekre. Megfontoltan, de határozottan kellett cselekednie. Polytonos küzdelmeiben szokta meg az *erő* tiszteletét is. Az üres hivalkodás nem imponál neki. Még díszruhájában is a természet erejének és a harcra készségnek a kifejezéséhez nyújt beszédes alkalmakat. Az erő kifejezésével tehát itt is tért foglal az eszme. És mert érzi és becsüli önerejét, emiatt rá tartós is egy kicsit. Komoly és méltóságos. Nem szeret magából bolondot csinálni. Mintha mindig multjának véres és tiszteletet parancsoló képei kísértének.

Ezekkel áll összefüggésben, hogy *gúnnyal üldözi a negédességet és a nyavalygást*. Kazinczyék itt-ott megnyilatkozó szentimentalizmusa sem férközött közel a nemzet szívéhez. Kölcsey is akkor érzi magát inkább elemében, ha felszabadul alóla egy-egy megrázóbb erejű darabjában, mint például a »Vanitatum vanitas«-ban és a »Zrinyi énekei«-ben. A vallásos élet terén is kéréasz élete volt minden pietisztikus irányzatnak.

A nemzet ideális hajlamától már csak egy lépés van az *erkölcsi komolyság* felé. Aki látja a dolgok eszmei tartalmát, lehetetlen megtagadnia az erkölcsi alapot. Intellektuális elme már csak hasznossági szempontból is elfogadja. Ime az erkölcstelen görög udvarral való szoros érintkezés csaknem nyomtalanul marad. Még a Zápolyák százada is kipellengérez, még ekkor is az erkölcsi közérzés ítéli el a Balassi Menyhérték szaporodó fáját. Általában nem volt történelmünknek egyetlen korszaka sem, melyet a Borgiák s az olasz államok más rémes nevezetességeivel még csak a legtávolabbról is összehasonlítani lehetne; pedig egy nemzet története sem oly gazdag nyomorban és lealjasító megkísértésekben, mint a magyaré. Másrésről egy nemzet sem tud annyi önzetlen, tiszta, nagy jellemet felmutatni, mint a magyar! Különben is a nemzeti erkölcsöknek már ahhoz is tiszteletet parancsoló nagyságára volt szükség, hogy annyi és olyan idők középett, úgy ahogy megállhasson.

Említettük fentebb, hogy a magyar elméjének élesen látó erejével biztosan hámozza ki a dolgoknak és eseményeknek a magvát, szellemi tartalmát. Ehhez járul még képzeletének eleven, habár nem módfelett változatos működése. Ezeknek a segítségével elméje gyorsan felkapja és kiszínezi a célt s ezzel már-már szinte meglévőnek gondolja. Ebből és heves vérmérsékletéből — mely utóbbiban már képzeletének élénk működése is benne rejlik — származik hagyományos és sokszor emlegetett szalmatüze. Egyébiránt a körületekintő, bölcs megfontolás, mely a magyarság politikáját csaknem mindenkor jellemezte, arra enged következtetni, hogy ez a szalmaláng későbbi járulék, úgyszólván csak a történelmi események erőszakának következménye. Az események ugyanis annyiszor feszítették végsőkéig nemzetünknek és egyeseinek türelmét, hogy nem csoda, ha azok önfeledt pillanatokban oktalan kitöréseket váltottak ki nála; a kimerültségnek bekövetkező visszahatása aztán időelőtti tétlenségre vezetett. Az egyének idegrendszerében is az erővel való tartós visszaélés efféle rendellenességeket vált ki; a hirtelen fel-

fortyanást, a lázas tevékenységet tartósabb apátikus állapot követi. Már pedig, amint az egyén fejlődéstörténetéből teljes joggal lehet következtetéseket vonni egész emberi nemünkre, úgy az egyén idegéletének tanulságait is kellő óvatossággal bátran általánosíthatjuk. Ebből indulva ki, nincs rajta mit csodálnunk, ha a magyar is sokszor kapkodóvá, tüze lankadóvá, kitartása ernyedtté vált; hiszen történetünk eseményeinek lázas gyorsaságú változásai lehetlenné tették számára a munkában kitartást, a tartós munkának megszokását.

A lobbanékonyssággal rokon vonás, hogy a részletek a figyelmet kevésbé kötik le. Szemben a német szellem apróságokig behatoló kicsinyeskedésével, a magyar általánosságokban marad meg. Éles elméjének tisztánlátásával mindig csak a lényeket, a szellemi, eszmei magvat kutatja és látja; tekintete elsiklik a részletek felett. Ebben az — nevezzük így — átlagos látásban nem érvényesülnek a részletek, ellentétben azoknak a szemléletével, akiknek a tekintete épen a részletekbe vész bele, s akik így, igen gyakran, fától nem látják az erdőt. Ez gyakran felületességre vezet; miatta a kivitel részleteibe gyakran belebotlik, ami aztán kedvét szegi, tüztét lohasztja. Az eszmékért való heves lángolással gyakran együtt járó jelenség: abból következik.

Általában gyakorlatiatlanságának több részletvonása származik a dolgok eszmei tartalmához, lényegéhez való egyoldalú érzékből. Így könnyelműségének is sok a fajtája. Uraskodó hajlamát, fényűzési, kedvét is, a kárhóztatandó családi hagyományokat nem említve innen merem származtatni, valamint a prózai foglalkozásoktól való idegenkedést is. Természetesen ezeknek a tulajdonságoknak a kifejlődésénél is döntő szerepet vitt a történelmi befolyás.

Mindezeket összefoglalva, egyik oldalról *intellektuális képességeinek ereje*, a másíkról *lobbanékonyága* jellemzik a magyart. Mivel pedig a lélek, a karakter egységes megnyilvánulása az emberi életnek, ez a két alapvonás egymás közt is, s hajtásaikban még inkább, teljesen összefonódik. Fajunk intellektuális képességéből származik *ideális hajlama*, elmerülése az *összefoglaló fogalmakba*, — minő az *eszme*, a *cél* — *tisztán látása*, *szabadelvéisége és türelmes természete*, *erkölcsi érzéke és komolysága*; másrésről, ezekkel is kapcsolatban, de még inkább lobbanékony vérmérsékletéből származva, *felületesség a részleteknél*, a *kitartás hiánya*, *hirtelen felhevülés után tar-*

több, szenvedetlen nyugalma, fényűzési hajlama és a mindennapi életküzdelmekben sokszor gyakorlatiatlan mivolta.

Mindezek a vonások bőven igazolhatók történelmünk eseményeiből, illetőleg azoknak közepette. Sőt ezek — lehetőségig elzárkózva a nemzetünkkel kapcsolatban emlegetett, közzsájon forgó epitetonoktól — egyenesen egy, a történelmi szemlélet alapján következetesen véghezvitt induktív eljárás leszűrt eredményei.

Keresni fogom az alkalmat, hogy annak idejében részletes motiválásával is beszámolhassak.

II.

Miután igyekeztünk megállapítani azokat a tulajdonságokat, melyekben főleg a történelem folyamán nemzetünk pszühéje megnyilvánult, áttérhetünk azoknak a vonásoknak a kutatására, melyekből a műalkotások terén — a költészetet is mindig ideértve — faji jellege kidomborítható.

Ha helyes volt a fajkép, melyet a magyarságról az előzőkben megrajzolni akartunk, érvényesülnie kell annak művészetében is. Hiszen a művészet is ugyanannak az emberi léleknek az alkotása, amelynek a történelmi események is zajos és sokszor véres kitörései. Csak a forma más, a lényeg, a forrás teljesen azonos. Hiszen épen azért volt szükségünk az általános faji jellemvonások megállapítására, hogy azok részben ellenőrzőül, részben magyarázatul, részben útmutatóul szolgáljanak.

Természetesen itt még inkább, mint az előbbieken, számolnunk kell a rendelkezésre álló hasábkokkal s vigyáznunk arra, hogy sokat markolva keveset ne szorítsunk. Különben itt is inkább csak az eredményeket akarjuk összefoglalni s azoknak részletesebb megokolásánál kevésbé időzhetünk. Természetesen le kell arról mondanunk, hogy a magyar szellem termelését összes régióiban áttekintsük. Azért az alább közlendők inkább csak illusztrálják, semmint igazolják eljárásunkat.

Az építészet fejlődésének jellegzetes tünetei eltagadhatatlan fontosságúak e részben. Más oldalról pedig, ha nehéz feladata lesz is annak a műtörténésznek, aki építészetünk multjáról összefüggő, egységes képet akar majd megrajzolni, emlékeink mégis elégségesek ahhoz, hogy azokból bizonyos következtetéseket levonhassunk.

Az építészetnek valamennyi iránya többé-kevésbé meghonosult minálunk, vagy legalább érintette hazánkat. Erősen kell azonban hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy egyik sem annyira, mint a *román ízlés*.

Igaz, hogy a román építészet európai fénykora nagyjából összeesik nemzeti fejedelmi házunk uralmával. Az is igaz, hogy ekkor kellett mindent megkezdeni. Ekkor voltak a nagy egyházi alapítások s az ezekkel együtt járó építkezések. Azt azonban nem lehetne állítani, hogy későbbi királyaink ezt a tevékenységet már ne folytatták volna.

Ami az építési alkalmakat illeti, a helyzet teljesen egyenlő például a román és csúcsíves ízlésre. A csúcsíves építkezésnek s abban a részleteknek önálló vagy utánzásra alapuló kifejlesztésére megvolt mindaz az alkalom, amely a román építkezést virágzóvá tette és a fejlődés bizonyos fokára emelte. Jó- és balsors, a nemzet szerencséjének emelkedése és esése ugyanolyan arányban hullámzottak a vegyes házból való uralkodók, mint az Árpádok alatt. Sőt, mivel a kulturának már pár százados multja, az ízlésnek némi iskolája volt a csúcsíves korszak alatt, ennyiben határozott előnye volt ez utóbbi ízlésnek az előbbi fölött. Mégis eltagadhatatlan a csúcsíves ízlés termékeinek, helyesebben mondva legtöbbször csak kísérleteinek inferioritása a román mellett. Szegényességét Divald is elismeri a Beóthy-féle »Művészetek története« II-ik kötetében. Művészetünk arisztokratikus jellegével magyarázza, vagyis azzal, hogy külföldön is a nagy dómokat, a csúcsíves építkezés eme remek prototípusait, a gazdag városok emeltették, míg a mi viszonyaink ebben a tekintetben sem állhatják ki az összehasonlítást. A művészetek »java akotásai — mondja Divald — királyaink, főpapjaink és főuraink bőkezűségéből létesülnek«. Ámde ugyanez áll az órólszóra az előbbi korszakra is és abban mégis pompás és bizonyos tekintetben önálló fejlődésnek indult a kor sajátos művészete, a román építészet. Egyazon körülmény nem lehet két ellentétes fejlődésnek az oka; másutt kell tehát a magyarázatot keresni. A csúcsíves építkezés költséges voltát is szokták emlegetni. A művészeteknek azonban épen fentebb idézett arisztokratikus jellege nagyon meggyöngíti ezt az értelmezést. Hiszen ha épen azok építkeztek, akiknek a kezében egyesült a nemzet gazdasági ereje, ez jó alkalom lett volna a csúcsíves ízlésben rejlő pazarságnak, dagálynak a teljes kifejtésére.

Mi tehát mégis a magyarázat az eltagadhatatlan visszamaradásra itt és a meglepő fejlődésre amott? Az, hogy *a román építészet megfelelt a nemzet ízlésének, a csúcsíves pedig épen legjellemzőbb motívumában ellenkezett avval!* Nem áll ez a jelenség páratlanul a művészetek történetében. A csúcsíves építkezéssel szemben ugyanezt az idegenkedést találjuk Olaszföldön, csak hogy lényegesen más okokból. — De hát mi az oka nálunk?!

Az erre adandó felelet fog bennünket egy lépéssel a nemzeti géniuszhoz közelebb vezetni.

Mik a román építészeti iránynak a fő jellemvonásai? Röviden összefoglalva: az *erő, egyszerűség* és ezzel együtt az *áttekinthetőség*. Az önállóan, külön hangsúlyozott részletek nem vonják el a figyelmet a szerkezeti elemek érvényesülésétől. A pilléreket, boltíveket nem takarja el semmi; azok élei, vonalai akadályozatlanul futnak végig szemeink előtt céljuk felé, hogy minden figyelmes szemlélő által érthető nyelven hirdessék azt, ami hivatásuk: a tér elhatárolását és a tető, valamint az oldalfalak nyomakodó terhének a biztos emelését. Nincs az építésznek semmi titka előttünk. Alaprajz, falak, boltívek, pillérek és bordák cifrázkodás és kendőzés nélkül jelzik szerepüket. Mint egy nyitott könyv áll előttünk a román épület.

Ime az egyszerűség, ime az áttekinthetőség, ime az egész és az egyes részek céljainak nyilvános bevallása! Ezt kedvelte meg a magyar, ezt az *egyenest, világos és értelmes* beszédet a román ízlésben!

Ámde a román ízlés is megtúri a díszet, egy helyet, a kapukon. Ez ellen már nem volt a magyarnak semmi kifogása. Ez már nem zavarja szemléletét s a benyomás egységének a hatását. Hiszen a templom felé közeledővel a kapu állandóan, hosszabb ideig szemben van; nézheti, gyönyörködhetik benne, anélkül, hogy annak szemlélete gondolatait szétszórná, hangulatát megzavarná, egy célra törekvésében, pl. a felfelé vagy oldalt bámeszkodással megnehezítené. Azonfelül befelé szűkülő nyílásával szinte vonja a közeledőt a templom szentélyébe s nyugodt tagoltságával, szobor vagy relief díszével szinte beleringatja a lelket a hangulatba, mely rá odabent vár. Egyszerővel ennek is van *értelme, célja és hivatása*. Ki is fejlesztette mindenütt s a csúcsíves templomokon is, ha mást nem, ezt a díszet a lehetőségig megkívánta a szeme.

De imponált a magyar viharedzett lelkének a román épületek hatalmas faltömegéből feléje sugárzó *erőnek* érzete is! Illónak tartotta ezt az Istendícsérés komolyságához és a maga méltóságához

egyaránt. S evvel teljes lett lelkében a harmónia, zavartalan a szép élvezése.

Fajunk dícséretére, esztétikai érzékének az elismerésére legyen mondva, van valami hasonlóság a román építészet és a görög, főleg dór stílus felkeltette szépérzés belső motívumai közt. Hiszen ezt is az egyszerűség, a cél és az erő kifejezésének a tisztasága tették az európai művészetek tápláló dajkájává!

De lássuk a kérdést a csúcsíves stílus szempontjából. A szerkezeti elemek szerepe kétségen kívül itt is eléggé világos. Ámbár a fokozottabb szerep, amit a támasztó pillérek visznek, bizonyos veleszületett szervi gyöngeségnek a nyílt bevallása. Egy jól megkonstruált épületnél a térelzáró falaknak, vagyis az épületnek magának kell önmagát tartania. A támasztó pillér afféle szurrogátum, kisegítő eszköz, mint pl. a fatörzs jelenléte a könnyebb tehermegosztás kedvéért sok régi szobornál. Egy szóval a gyöngesség jele.

De a konstruktív elemeknek ez a világossága jobbára csak a rajzban van meg és a műértők szemében. A valóságban minden arra való, hogy a szemlélő figyelmét szétszórja, elterelje, megaszédítse és végkép zavarba hozza. Egy teljesen kiképzett csúcsíves műnek nincs egyetlen pontja, melyen a szem és a lélek megpihenne, amely a figyelmet koncentrálná. Vagy a részleteket kell teljesen figyelmen kívül hagynunk, vagy az egésznek egységes hatásáról lemondanunk. Az együttes hatásban szó sem lehet a részek teljes érvényesüléséről. A művészi képzeletnek nagy erőpazarlása ez, mert a részletek nem beleolvadnak, de belévesznek az összhatásba; ha meg külön vizsgáljuk őket, stilizált virágalkjukat mégis szegényeseknek találjuk a külön hatásra. Részleteiben inkább csak tanulmányozni, mint élvezni lehet. A csúcsíves stílus elvékonyult, agyonfinomított idomai reakció a román stílus imponáló, sőt sokszor szinte brutális faltömegeivel szemben. A nagyotakarásnak erőszakolt mutatványa, melyben az erőt dagály, a fantáziát sablon helyettesíti. Azért, bár francia földön fogant és a topuskói apátsági templommal megelőztük a legrégebb német csúcsíves emléket is, ez a stílus mégis tipikus kifejezése a pepecselő német szellemnek. Ezenkívül rajta van a kolostori cellák nyugalmanak és véghetetlen türelmének a lelke, melynek nagyotakarása jobbára a részletek sokaságának megteremtésében és kifaragásában merült ki. Németország germán múzeumai adják ezek megértéséhez a kulcsot. Telve vannak ezek

apró csecebecsékekkel, használati tárgyakkal, vas-, csont-, bőr- és fadolgokkal, melyek bámulatot keltenek a kidolgozás pontosságával, türelmével, a részletek tömérdekségével és — fanyar elmés-ségük egyéb gyöngéivel.

Nohát ez a szellem nem tetszett a magyarnak, de nem is tetszhetett; ellentétben állott az egyéniségével.

Hanem azért tiszteletreméltó emlékei maradtak ennek az ízlésnek is. Felesleges a felsorolásuk. Általánosan ismeretesek. Valamennyiöket nagyon jellemzi a dekoratív elemek szegénysége. Ennek lehetséges okairól már volt szó, megvitattuk. Most ismételtén csak a tényt kívánjuk megállapítani. A henyé, nélkülözhető elemeket mellőzve látjuk; ellenben épen azért a szerkezeti részek annál jobban érvényesülnek. A figyelmet nem kötik le a diszítések; szinte mertelen valóságukban látszanak a hegyben találkozó ívek, a bolt-hálózatok, egyszóval a stílusnak a lelke, a gerince; az, amit kifejezni akar. Ime: a lélektani elemek azonossága a két különböző építészeti iránynál!

Akármi volt ennek az oka, de ez tény, amelyet így kell elfogadnunk és felhasználnunk. Különben is, ha a néplélek illetén megnyilatkozásába az esztétikain kívül más okok szólottak volna is bele, az a lényegen, a valóságon mit sem változtathat. Mind a lelki, mind a fizikai élet eseményei különböző ható erők következményei s mi most a magyar génusz életnyilvánulásainak nem az okát, hanem a jellegét kutatjuk.

Nem kísérhetjük végig építészettünk egész történetén a magyar közízlés kinyomatát. Annyit azonban általánosságban megjegyezhetünk, hogy amely tényekkel a román és csúcsíves ízlés korában találkoztunk, ugyanazok fognak feltűnni a többi korszakokban is. A diszító elemek háttérbe szorulása vagy egyes pontokon, épület-részekben való koncentrálódása, hogy azért az egészet el ne takarja és a figyelmet ha elvonja is, csak egy helyen köthesse le tartósabban: a konstrukció erős érvényesülése, az erő- és tömeghatás, valamint a mindezekben rejlő ünnepies komolyság. Magyar földön még a barokk is az erő és komolyság formáit öltötte fel. A magyar még a copf és paróka viselése mellett sem engedte meg magának a kóklerséget. Ha hagyott is fel valamit a becsületes szolidaságból és az ünnepies komolyságból, legfőlebb bútorainak és használati tárgyainak a formáiban engedett a kor divatának. De itt is mindig meglátászik rajta, hogy ő az erőre szeret dolgozni. A medvét látjuk

benne, — sit venia verbo — mely menüettet mímel. »Bevándorolt jövevény volt e stíl, — mondja egy helyt nagyon találóan Radisics — mely a mi nyelvünkön nem tudott s amelynek szavát a nemzet meg nem értette... Akadtak, akik utánozni akarták a fényes külsejű idegennek modorát, de csak e külsőségeket látták, soha a lényegét.«

A képírás nyomai sokkal szegényesebbek, semhogy azokkal ezen a helyen foglalkoznunk lehetne. Régi emlékei csupa töredékek, glosszák; s ezért részletes és terjedelmes fejtegetésekre volna szükségünk, hogy anyagjukat ezen a téren felhasználhassuk. Újabb, fellendülési korában meg még annyira az ellentétes áramlatok közt hullámozik és annyira ki van téve, és pedig állandóan, a külföldi irányok hatásának, hogy itt meg emiatt lehetne csak a legnagyobb óvatossággal, körültekintéssel és hosszabb fejtegetésekkel boldogulnunk. Azt azonban így is megállapíthatjuk, hogy eddigi fejtegetéseinkkel ellentétes tényeket a képírásunk multja sem tartalmaz. Mindenkor tartalmas mondanivalói voltak s az ecsetet mindenkor ezek kifejezésére alkalmas gondolatközlő eszköznek használta. Igaz, többé-kevésbé mindenütt így volt ez, főleg a képírás kezdetlegesebb korszakaiban. Annyival is inkább, mert a szorosabb értelemben vett festői gondolatoknak, a valóság fény- és színeképleteinek a kifejezése csak a renesszánszban, sőt, lehet mondani, igazában véve csak napjainkban lett a képírás kimondott fő s szinte kizárólagos feladatává.

Egészben véve azonban jól mondja Pekár, hogy újabbkori festészetünk — bátran hozzátehetjük, hogy a régi is — kulturális és társadalmi küzdelmeinkből kivette a maga részét. Ez pedig azt mutatja, hogy a l'art pour l'art elvén túl szellemi és erkölcsi terheket is emelt és hogy fajunk intellektuális és erkölcsi erejét képíróinkkal is éreztetete.

III.

A dolog természeténél fogva irodalmi emlékeink sokkal gazdagabbak a művészetiéknél. Azért az irodalom fejlődéséről a könyvnyomtatás elterjedése óta meglehetősen teljes képünk van. A magyar nemzeti szellem ismertetéséhez is természetesen gazdag anyagot nyújtanak. Azért csak sajnálnunk lehet, hogy fejtegetéseinket itt is a legszűkebbre kell szorítanunk.

Épen az anyag bősége és az irodalmi megnyilatkozás viszonylagos könnyűsége nagy óvatosságra kötelezik a vizsgálót, abból a szempontból, hogy a vizsgálat alá vetett irodalmi műnek van-e valami köze a nemzeti szellemhez, az általános közízléshez? Így például kiváló nagy írók, noha szintén a nemzeti életben megnyilatkozó evolúciónak az eredménye az ő egyéniségük is és ennyiben szintén jellemző és bizonyító erejük, mégis kisebb súllyal esnek a mérlegbe, ha koruk vagy nemzetük nem értette meg s ezért kevésbé is méltányolta. Másrészt egy kisebb kaliberű író, ha egyébként népszerűségnek örvendett, a közízlés jellemzésére és az esztétikai tényezők nemzeti jellegének a megállapításánál biztosabb vezető fonál, természetesen csak a multa értve, amikor még az irodalmi tényezők közt nem szerepelt a — reklám. Így, bármily furcsán hangzik is, Tinódi ebben a tekintetben sokkal biztosabb kalauz, mint például a saját korukban, napjainkban kevésbé olvasott Eötvös vagy Kemény. Azért bármily kevésbé tartuk is ma már költészetnek azt, amit Sebők deák a lantján kiver, mégis tagadhatatlan, hogy az ő saját kora költészetül vette s ezért őt saját kora kenyérrel, becsüléssel és népszerűséggel tisztelte meg. Pedig pályáját ő maga sokszor rakta ki rögekkel és tövisekkel. Az igazmondás és sokszor a szinte durva őszinteség rögeivel és töviseivel. Kíméletlenül feltárta egyeseknek és a nemzetnek gyengéit, erkölcsi hibáit, hazafibűneit. Szívesen látó gazdáinak is szemökre lobbantotta a tobzódást, széthúzást és a nemzeti létel ellen elkövetett megannyi sok bűnt.

A rablóvárak kiürítéséről szóló énekében ilyen kemény szavakkal fordul hallgatói felé:

•Azt tudjátok régtől fogva, magyarok
Tin köztetők csak dúlások, fosztások,
Egymásra kegyőtlen agyarkodások,
Ki miá vesztetők nagyobb részre oraszágtok.
Nagy siketség, vakság szállott reátok ...•

S ezzel a buzdítással végzi:

•Ti magyarok jobb ha mind egygyé léstök,
Mint eddig, egymást ne úgy szeressétek,
Úgy ad Isten jó szerencsét tinektök,
És megszabadítja idegön néptől földetök.

No ha ebben nem akartok elővenni,
 Ennél inkább kezdőtök fogyatkozni,
 Két fél között mindenestől elveszni
 Mint az két szék között pusztá földön maradni.«

A »sokféle részöögöről« is megírván a maga szatíráját, így buzdít a mértékletességre :

»Gondoljátok részegesök ti vétkeket,
 Melyekben megbántottátok ti Istentöket
 Ily erkölcsnek, részöségnek vessetek véget.«

De azért nem ölti magára a szenteskedés álorcáját — ez ellenkeznék az egyenes magyar karakterrel. Azért így folytatja tovább :

Az bort isten nagy jó végre nekünk terömté,
 Mértékletösségvel véle élünk engedé
 Józsanságval minden ötet szépon dícsórné.

Bátor igyunk az jó borban, jó kedvet vegyünk,
Istenünknek, nemzetünknek csak mi ne vétünk,
 Ha különben cselekedünk, lelkünkben vesszünk.«

Ime, Tinódi már 1548-ban zászlajára tűzi a későbbi Rákóczi-küzdelmek felséges jelszavát: Istenért és hazáért, Pro deo et libertate!

Az erkölcsi nemes eszmékért és hazafias ideálokért harcol, buzdít, énekel és járja be az országot egész szélességben. Mindig egységes, világosan kialakult eszme sugallja: megtisztítása a nemzeti erkölcsöknek s egyesítése a magyarnak a török ellen nemzeti nagysága érdekében. Ugyanaz, amit Zrínyi épen egy kerek század mulva oly felségesen énekelt meg Zrínyiászában. Ez az eszme ad színt, mélységet és erőt a Tinódi kevés változatú lantjáról elszálló egyszerű hangoknak!

Ha ezenkívül még más jellemző vonást is keresnénk a Tinódi kopár, szürke, egyhangú rigmusaiban, találunk még egyet, egy hatalmas és mindenekfelett uralkodó vonást: az *igazmondást*.

Kolozsvárt kiadott »Cronica«-inak előljáró beszédében az első szavakat a nemzeti megváltás fentebb érintett gondolatának szenteli; de mindjárt ezután igazságszeretetével dicsekszik el. »Igazmondó jámbor vitézöktől, kik ez dolgokba jelen voltak, értéköztem;

sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, — az mi keveset írtam, igazat írtam; ha valahol pedig vétők volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítsátok» stb. Az utókor teljesen igazat adott neki. A nagy történeti kútfők, Forgách Ferenc, Istváni és Zsámboki, belőle indultak ki s a levéltári kutatások is teljesen igazolták.

Amint már egyszer megjegyeztük, ma más fogalmaink vannak a költészetről. De korábban ezt költészetül ismerték el, dallamra énekeltek s gyönyörködtek benne. Kétségtelen tehát jellemző értéke a magyar művészi, közelebbről költői szellem sajátos képének megalkotásánál. Ime, a folytonos harci tülekedések közepett lelkiileg üdülni, szórakozni vágyó magyar túrta, elfogadta és költészetül élvezte a vándor lantos énekét, amely minden cifrázkodás nélkül a történelmi események egyszerű elmondásából állott itt-ott erkölcsi, vallásos és hazafias eszmék közbeszövésével. Ime: *egyszerűség, világosság, tisztaság, erkölcsi erő, világosan körvonalazott és a hallgatóstól is keresett és elfogadott eszmei célok és a valósághoz való erős, mondhatnám merev ragaszkodás.* Nem ugyanezekkel találkozunk-e már — mutatis mutandis — az építészetről adott rövid szemlénkben és nemzetünknek a történelmi szemlélet eredményétől közlött fajképénél?

Ha végigtekintünk irodalmunk fejlődésének a történetén, mindenütt ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk.

A Zrinyi nagyszabású műposza egyszerű, szinte faragatlan nyelvének s pompásan felépített kompozíciójának erejével ugyanezt hirdeti, aminek Tinódi egész verselő mesterségét szentelte, a magyarság megváltását saját erényei által. Egy nagy eszme erővel, egyszerűen, cifrázkodás nélkül előadva.

A XVI. század moralista lírikusai szinte megrázó erővel dicsőítik az erkölcsi és isteni világrendet, hirdetik annak sérthetetlenségét, vagy megsértőinek szörnyű bűnhődését. Az is nagyon jellemző, hogy a protestáns irodalom az ótestamentum szigorúbb álláspontjára helyezkedik. Másrésről azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez a felfogás nem tisztán a protestantizmusnak talán idegen származását szüleménye, mert a sokkal régebbi Apáthy Ferenc »Feddő énekében is már ez a puritán erkölcsi felfogás jelentkezik. Összes irodalmi emlékeinket egybefűzik az erkölcsi eszméknek ez az erősen kidomborodó uralma és a kifejezésmód egyszerű, ma már szinte prózainak tetsző tisztasága.

Újabbkori irodalmunknak is az egész létele és megindulása egyetlen nagy erkölcsi célnak a szolgálatában áll: új életre hívni s ebben megerősíteni a magyarságot. Újabb időkhöz alkalmazott folytatása ez annak a tételnek, amelynek szolgált a Tinódi lantja s amelyet megrázó erővel formulázott a költő Zrinyi. Gondoljunk csak arra a sisifusi munkára, amelyet Bessenyeiéknak, majd Kazinczynak, Kisfaludy Károlynak és annyi másnak végeznie kellett! Amit pedig látunk e nagy összességben, azt mutatják az egyes részletek is, bármerre tekintünk, bármelyik nagyobb írónak pályáját és költészetét tanulmányozzuk. Csak mintegy például lássunk egyet, de ennél is nagyságának csak éppen egy pár legélesebben kirajzolódó csúcsát érintve.

Ha szabad gyarló emberi viszonyaink közben használni ezt a szót, költői képességeinek egymást kiegészítő tökéletességével Arany nem egyike-e a magyar lélek legheroikusabb képviselőinek? Nem tudom, de én úgy vagyok vele, hogy ha konkrét együttlétben akarom elképzelni a magyar léleknek minden jellemző tulajdonát, azonnal Aranyra gondolok. S ha tovább faggatnának, hogy ő teljes képet ad-e? a magyarban epikus nyugalma, józan életbölcseisége, szemérmes, tiszta erkölce mellett nincs-e meg a fellobbanó szenvedély is? — még Petőfit említeném ő utána.

Mik hát az Arany jellemének fővonásai? A becsületes józan-ság, igénytelen egyszerűség, erős, reális érzék, szemérmességéből folyó nagyfokú zárkózottság, higgadt megfontoltság s természetesen, amint másképen költőnél nem is képzelhető, az érzelmek mélysége és tisztaság komolysága.

Ezek költészetének is költői genialitása mellett a főforrásai. Bevallott tudatossággal, szinte töprengések közt terveli ki darabjainak meséjét és vázát. Komoly tervelő munkájával s kiváló alakító képességével valóban a kompozíció remekeit alkotja meg. Nincsen műveiben nélkülözhető, henye részlet, nincs semmi felesleges ékes-ség; de nincsen hézag sem, nincsen ugrás, nincsen következetlenség. Nincsen olyan jelenet, amelyből ne következne valami, vagy legalább erős vonásokkal hozzá ne járulna fontos személyek jellemének teljessé tételéhez; sőt több: nincs egyetlen szava, melynek a maga helyén pótolhatatlan szerepe ne volna. Mindez anélkül azonban, hogy előadása túlterheltté, nehézkesé válnék.

Szerkezetének átlátszó tisztasága s megingathatatlan biztonság mellett alakjainak plasztikus tökéletességét is azonnal észre-

veszi Aranynak még képzetlenebb olvasója is. Húsból és vérből gyúrt alakok ezek, kiknek jellemzéséhez, megélénkítéséhez a költő a vonásokat az életből veszi. Költői műhelyéből nem kerülnek ki olyan alakok, kik amellet, hogy eszméikért küzdő hősek, egyúttal saját aprólékosságaiktól is igénybe vett igazi emberek ne volnának. Nem alkot féljellemekeket; hőseinek alakjaiba belerajzolja a gyarló, a mindennapi ember szépséghibáit is, az élet és az emberi természet akcideneciáit. Ezeknek hiánya bántaná reális érzékét, mert az élet sem alkot efféle féljellemekeket, efféle abstrakciókat, akik csak céljukért, akik csak választott szerepükért élnének egyedül.

Már pedig Arany — vérben volt — nem tudott irreális lenni. Ismeretes, hogy Toldi szerelmében a »költői hitel« megóvása mily nagy áldozatába került. De megóvta. Ez egész költészetét erősen jellemzi. Mindent motivál, mindent igazol, mindent a jellemekekből hoz ki. Egy szóval elhihető, — nem is lehetne Aranynak nem hinni — egy szóval reális.

Pedig milyen nehéz helyzete volt neki, a reális érzékű modern költőnek, midőn az epopéjában — az ő szerényen »hún regének« nevezett Buda halála a legkitűnőbb magyar hősköltemény — életet kellett lehelnie az események isteni mozgatóiba, elhihetővé, mai észjárásunkkal összeegyeztethetővé kellett tennie az isteni beavatkozást, egyszóval reális eseményekkel s azok reális jellemű hőseivel szerves kapcsolatba kellett hoznia a monda csudáit. Gondoljunk csak a francia és franciás epika élettelen allegorizálására!

Bámulatos leleményességgel és költői erővel oldotta meg ezt a kérdést!

Először is előadásának megadta a régiesség patináját. Már itt bámulatra ragad az a képeése, mellyel egy külön nyelvet terem magának; abból soha ki nem zökken és ebbe a nyelvbe az egyénieségnek minden erejét és báját belé tudja vinni. Ezzel eléri azt, hogy a deus ex machina naivitását nem zavarja egy percre sem a népi mese és a modern olvasó közé elválasztóul odalépő modern költő. Sőt ellenkezőleg; avult, de mégis eleven erővel csengő hangja a régi világ népei közé csalja a lelkünket s a kétkeés ördögeitől megzavaratlanul gyönyörrel ringatjuk el magunkat a bájos mesén, amit a költő az »idő vén fájának« »egy régi levelén« írva talált.

De ezenfölül még számos mesterfogással él az epikai csodáság alkalmazásánál. Hadúr Etelének álmaiban jelenik meg; álmaiban adja derekára a megkerülendő istenkardot. Mindenki alszik, ezért,

bár mindenki *érzi*, de senkinek sem kell *látnia* is, amint Hadúr kocsijával végigszáguld az égen.

•Messez mezon háló sok erre fölérez,
Takaróját jobban felvonja füléhez
S mélyebben elalszik, hogy a hajnal költi,
Hadurat nem látja soha ember földi.◊

Az isten kardja sem előttünk emelkedik ki a földből. Etele se látta, a táltosok se látták, — ezek is csak elődeik szájhagyományára hivatkoznak, hát ebben sincs semmi különös — Bulcsú se látta, csak a pásztorgyerek, aki azonban egy szót sem szól, csak a fejével »gyökint» s »veri reá kesely üstökével» az igazmondás bélyegét a Bulcsú előadására, annak hitelül, hogy igaz, amint elbeszéli a történeteket. Így vész el kézen-közül az események minden csodás színezete, annyira, hogy itt már eszünkbe se jut azt kutatnunk: megtörténhetett-e, hanem azt csodáljuk: mily finomul, mily *reális* érzékkel ismételteti a költő Bulcsúval a kard előkerülésének a pásztornótól hallott történetét.

•Úgy mondom el, amint hallám vala tőle.◊

erősíti a maga igazát a lelkenedező Bulcsú.

Fejtegethetnők még tovább a fölvetett tételt: hogy Ármány — de ez már bizonyára Shakespère Hamletjének a hatására — Etelének a lelkiismeretében felszálló kép gyanánt jelenik meg a szerencsétlenül végződő bölényvadászaton; hogy a csodás részleteknek elemeit a mondáinkból veszi, azért régi ismerőseink s már csak ezért sem hatnak ránk idegenül; hogy a sehogyan sem realizálható csodaszarvas regéje egy lantos kobozáról hangzik el stb. stb. — de sietnünk kell fejtegetéseink befejezéséhez.

Csak még a tisztes komolyságot kell Aranynál ismételten kiemelnünk, amellyel, mint ember és mint költő, hivatását felfogta. Meglátszik ez még az apróságain is. Mint istenében hívó és megnyugovó bölcs, ki az egész életet a halálra való előkészületnek tartja, Arany is úgy érez, úgy él és úgy dolgozik... Epilógusán s egyéb versein kívül nagyon találó életére az az epigramma, melyet egyik fényképre költött:

»Hogy melyik arcképet választom rajzai közül?
Fényképfő úr! a botos és kalapost.
Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan
Menni csak egy készül: útja van: ez leszek én!»

Ennek a tudatos erkölcsi komolyságnak egyik bizonyossága az is, hogy minden művét valami magasabb erkölcsi eszme hatja át. Ezt, bár nem vagyunk hívei az ok nélküli moralizálásnak, mégis ki kell emelnünk. Bizonyítását azonban teljesen fölöslegesnek tartjuk; tessék művei sorozatán végigtekinteni. Sőt nemcsak áthatja, de minden sora arról beszél; sem a mese, sem írói művészetének ezer más szépsége nem vonja le arról egy percre sem a figyelmet; beletartozik az a mű egészének a keretébe; része a hatás teljességének.

Aranynak epikus komolyságú alakját méltóan egészíti ki a magyar fajkép szempontjából az ő szívéhez forrott, felejthetetlen barátjának, Petőfinak nemes szenvedélyektől megtölt egyénisége. Mintha a lassú tempóságra hajló magyar temperamentumnak másik szélsőségét képviselné. De amint a magyarban az erős hevülékenységgel sok ellentmondónak látzó tulajdonság együvé fér, úgy megvolt a lobbanékonyosság mellett Petőfi-ben is a magyarnak csaknem minden komolyabb erkölcsi tulajdona. Ő, a házi tűzhelyet korán odahagyó fiú, a családi érzelmeknek egyik legnagyobb költője; a szerelem csapongó szenvedélyének lobbanékony énekese, a hitvesi szerelemnek és hűségnek jövődőkbe látó vátesze; az élet könnyelmű vándora a legazentebb emberi eszmények ideális hirdetője; az iskolakerülő kóbor színész a világirodalmak tanulékony ismerője; a heves izgalmak rabja a legnemesebb emberi szenvedélyeknek zavartalan, világos kompozíciójú énekese lesz. Ime, a líra nyelvéről átfordítva, Petőfi költészetében a szenvedély minden csapongása mellett is az *erkölcsi komolyság*, az *eszmék kultusza*, a *nemes egyszerűség*, a *tiszta kompozíció*, a *józan mértéktartás* (politikáját kivéve, de ezt nem is tette a magyarság magáévá; Vörösmartyval is ezért tűzött össze) és az *érzelmek, gondolatok, a kifejezés mód biztosága és ereje!*

Bármerre nézünk irodalmunkban, mindenütt ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk. De nemcsak az irodalomban, hanem képzőművészetünkben is, a maga változott feladatainak, eszközeinek és helyzetének megfelelően. Egyik műben egy, a másikban más, egyikben több, a másikban kevesebb; de mindenikben ezt kereste,

ezt szerette és ezt élvezte a magyar. Akikben ezekből az elemekből keveset talált, azokat nem sokra nézte; ha voltak olyanok, kik ezzel épen ellenkeztek, előbb vagy utóbb megúnta, sőt megvetette. Még akikben ezek az erények hiányoztak is, azok is legalább ezeknek a látszatával csalogatták az olvasót és a szemlélőt.

A magyar szellemi életben, főleg pedig az irodalomban mindig csak olyan műnek volt jogosultsága a létele, melyben megvolt az erkölcsi komolyság; amely fajunknak az esztétikai érzelmek közepett is szinte öntudatlanul működő intellektuális erejével szemben a próbát kiállotta; amelyben mindig tisztában lehetett a részeknek és az egésznek a céljával, rendeltetésével; amelyben a méltóság erővel egyesült. Ehhez képest elfordult minden olyan műalkotástól, melyben az ürességet cifraság leplezi, az erőt erőlködés pótolja. A dekadenciát és perverzitást meg egyenesen megveti a magyar nép józan ítélete. Ha gyönyörködtetni akarják ilyen módon, megundorodik; ha kedveskedni akarnak vele neki, megutálja és megveti még a bemutatóját is.

Azért a kísérletek, melyek a szerkesztés világossága, a tartalom tisztasága és nemessége, a feldolgozás méltósága és ereje szempontjából helyeket meg nem állják, tartós hatásra ne számítsanak; amely irányok ezt mégis erőszakolják, a nemzeti közízlés ellen vétenek. A perverz és dekadens ízlés követői pedig egyenesen a nemzet esztétikai érzékének és a közerkölcsöknek megrontására törekszenek.

Mindezekre a fejtegetésekre főleg két oldalról várjuk az ellenvetést. Az egyik kifogás bizonyára az lesz, hogy az ízlésnek semmi köze az erkölcshez, az esztétikának az etikához. A jó és szép fogalmait zavartuk össze. Hát nagyon jól ismerjük azt a viszonyt, amelyben a jó, szép és igaz gyakran egybekapcsolt fogalmai egymással állanak. Távol is van tőlünk, hogy ezeket összezavarjuk, vagy szükségtelenül együvé kapcsoljuk. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy szépérzelmek csak teljesen zavartalan lelki és testi állapotunkban keletkezhetnek. Ami pedig erkölcsi érzésünkkel vagy kész tudomásunkkal ellenkezik, ami azokat kihívja, már azért magáért sem keltheti fel bennünk a szép kellemes élvezetét, amint például testi fájdalmak vagy kellemetlen érzések is lerontják, lehetetlenné teszik a különben szép műveknek is minden hatását. Már pedig, amint minden relatív, mert a hatást elfogadó alany szubjektív állapotától függ: úgy az a mérték is szűkebb vagy bővebb lehet,

az a küszöbvonal is időbb vagy odább tolódhatik, amely az erkölcsi jónak és az értelmi igaznak az érzelmi széppel való viszonyát mutatja.

A másik kifogás valószínűleg az lesz, hogy hiszen mi nem az ígért magyar »nemzeti szépnek« adtuk a jellemvonásait, hanem a széphatás általános és minden népnél egyformán működő feltételeit soroltuk fel nemzeti sajátosságaink gyanánt. Ezzel az ellenvetéssel már csak félig-meddig szállunk perbe. Igen, a széphatás nemzeti elemei között sem lehetnek olyanok, melyek ellenkeznek a szép általános feltételeivel, amelyek ellentmondanak az általános emberinek. Legalább kialakult kulturájú, az európai műveltség egészébe beletartozó népek nem szakadhatnak ki ennek a műveltségnek összefoglaló egészéből. Hanem igenis arról lehet szó, hogy ennek az általános szépnek egyik nép egyik, a másik nép másik vonását, ható tényezőjét emeli, műveli ki jobban; az egyiknek lelkét ez, a másikat amaz köti le és ragadja magával. Példa erre az egész európai művészet. Nagyjából mindenütt egyformák ennek a fázisai. Mégis az egyik nép erről, a másik amarról az oldalról művelte ki jobban. Nem kell ezt tételesen és részletekkel igazolnunk; elég, ha emlékeztetünk rá.

Nos, a magyarnak — szellemi fejlődésünknek egész története igazolja — a szépérzelmeknek a fentiekben ismertetett elemei forrottak a lelkéhez.

A MŰFORDÍTÁS TECHNIKÁJA.¹

Irta Radó Antal.

Aki azt, amit valamely nyelven mondtak vagy írtak, más nyelven mondja el vagy írja le, fordít. A kereskedő, aki árjegyzékében a cikkek magyar neve mellé odailleszti a német vagy francia neveket is, árjegyzékét *lefordítja*. Aki azonban valamely *művészi irodalmi alkotást* tud más nyelvre lefordítani, annak munkáját már műfordításnak szokták mondani. A szó voltaképen rosszul képzett és a szóösszetétel szabályai szerint egészen mást jelentene: műfordítás = valamely műnek a fordítása; a közhasználatban a »mű«-nek valamely szó elé tétele annyit is szokott tenni, hogy az utána következő szóval megjelölt tárgy nem természetes, hamisított (műbor, mű-düh stb.), úgy hogy a »műfordítás« e szók analógiájára annyit tenne, mint »nem természetes fordítás«; ámde e szóképzés meddő bírálgatása helyett fogadjuk el a »verba valent usu« tanítását és tartsuk meg a »műfordítás« kifejezést abban az értelemben, melyben Arany János is szentesítette: a művészi célú, a művészi igényekkel fellépő fordítás értelmében.

A közhasználat arra hajlik, hogy a »műfordítás« szót csak a kötött formájú munkák tolmácsolására alkalmazza. Igaz, hogy a verses munkák átültetése hasonlíthatatlanul több nehézséggel szokott járni, mint a prózai műveké: mindazonáltal helytelen dolog a művészi próza fordítását kirekeszteni a műfordítói munkásság köréből. Sőt vannak prózák, — pl. egy Flaubert-féle leírás, — melyek tolmácsolása jóval nagyobb nyelvi művészetet igényel, mint pl. akárhány didaktikus latin hexaméteré. Aki jól meg tud birkózni Sallustius tömörségével, jobban rászolgál a műfordító nevére, mint aki pl. egész sereg

¹ Részlet egy ilyen című nagyobb munkából.

renaissance-költőnek vizenyős epistóláit öltözteti magyar mezbe. A műfordítás fogalma alá tehát ép úgy tartoznak a prózai, mint a verses munkák: aki az Alvári-féle latin nyelvtani verseket fordítja, ha versben is, még nem művész-fordító, ellenben Nogáll János, aki Kempis Tamás prózáját fordította, igenis művész-munkát végzett. Nem a külső forma, hanem a végzett munka minéműsége szabja meg tehát, hogy valamely munkát a művészi fordítás jellegével ruházunk-e fel vagy sem.

Midőn a nem-művészi irodalmi munkákat, s kivált a nem-művészi prózát kizárjuk fejtegetéseink köréből, nem akarjuk kicsinyelni. Távolról sem; egy természettudományi munkának helyes lefordítása is számos írói kvalitást tételez föl; az illető materiában való tökéletes jártasságon kívül megkívánja a gondolatok világos és szabatos kifejezésének adományát, az *érnitudás* teljes mértékét is. Sőt éppen annál az óriási szerepnél fogva, melyet az ismeret-terjesztő és egyéb nem-művészi prózai munkák fordítása irodalmunkban játszik, nyomatékosan akarom hangsúlyozni az ilyenmű munkák gondos fordításának nagy fontosságát is. Egy félreértés folytán helytelenül tolmácsolt tudományos tétel véghetetlen nagy kárt tehet, egy lomposaságból homályosan visszaadott magyarázat tévútra vezethet százakat. A határt, ahol a száraz, tisztán magyarázó próza végződik és a művészi próza kezdődik, egyébként is nem lehet teljes pontossággal megvonni és azért azt hiszem, hogy az itt következő fejtegetések jó részének azok is hasznát fogják venni, akik nem művészi fordítással akarnak foglalatoskodni.

I.

Az idegen munka megértése és átérzése.

Szinte nevetséges színben tűnhetik föl sokak előtt, hogy szükségesnek tartom külön is fejtegetni, hogy aki idegen munkát akar fordítani, mindenekelőtt tartsa kötelességének azt teljesen jól megérteni, minden árnyalatával, minden finomságával egyetemben. Pedig sajna! ennek a hangoztatására nagyon is nagy szükség van! Nálunk az idegen nyelvek tanulása a lehető legrosszabb módszer szerint történik, úgyhogy vajmi kevesen vannak olyanok, akik egy nyelvet igazán alaposan tanulnak meg. Neves műfordítóink közt is sok van,

akí a legsúlyosabb botlásokat követi el, csak azért, mert a nyelvet, melyből fordít, csak úgy feliben-harmadában tanulta meg, felületesen. Még a legjelesbek is néha ily okból vétének. Egyikök pl. ezt a Lamartine-féle mondatot akarta lefordítani: »Je suis d'un pas rêveur le sentier solitaire«, ami egyszerűen annyit jelent: »Követem álmodozó lépéssel a magános ösvényt«. Csakhogy a fordító nem ismert rá a »je suis«-ben a »suivre« (követni) ige praesens indicativi-jére, hanem az »être« igének (lenni) egyesszám első személyét vélte maga előtt látni, s így lett a Lamartine egyszerű sorából: »merengve járok magános ösvényen«, a magyar fordításban ez: »Lelkem ösvény, melyen mélán jár az ábránd!«

Hogy színdarab- és regényfordításaink mennyire tele vannak a legvaskosabb tudatlanságból eredő Leiter Jakobokkal, általánosan ismert dolog. A Nemzeti Színház sok drámafordításában szinte hemzsegnék. Olyan gyarló francia nyelvismerettel fognak ott az ily munkához, hogy egy népszerű darabban, ahol a hősnő így kiált fel: »Uram, ön csalódott!« (vous vous êtes trompé), a színház szövege ezt mondatja: »Uram, ön megcsalta *saját magát!*« Francia drámát fordítanak tehát az ország legelső műintézete számára olyanok, akik nem tudják azt sem, hogy »se tromper« egyszerű visszaható ige, mely annyit tesz, hogy csalódni. Ismeretes annak a regényfordítónak az esete, is, aki a lovagló-korbácsot (cravache) megtette kravátlinak és a regény leghathétikusabb jelenetében, ahol a hősnő lovaglókorbácsával végigvág a tolakodó ifjun, a szegény dámával leoldatja előbb a *nyakkendőjét* és ezzel a fegyverrel fenýítetteti meg az ipsét!

Az ilyen baklövésekre számos példát hoz fel Tóth Béla az ő »Szájru! szájru« című könyvében, nagyobbára ujságokból, ahol a lázas sietséggel végzett éjjeli munka nyomós mentségükül szolgálhat. De bő aratás kínálkozik Leiter Jakobokból a tudós szoba csöndjében végzett fordítások mezején is; a Tudományos Akadémia égisze alatt jelent meg pl. az a Gregorovius-féle munka, melyben el van mondva, hogy Hadrián császár korában egy dahabiye-flotta vitorlázott a Niluson fölfelé. A fordító nem sejtette, hogy az a *dahabiye* egyszerűen nilusi vitorlás csónak és az »eine Flotte von Dahabien«-ből ezt csinálta: »s ekkor egy hajóhad vitorlázott Dahabienből a Niluson fölfelé«. A jámbor olvasó aztán kereshette a földrajzi lexikonban Dahabien kikötőjét!

Egyébként ne higgye senki, hogy az ilyen kocsintások idegennyelvű fordított munkákban sokkal ritkébbak. Egyike a leghíre-

sebb baklövéseknek éppen a legtöbbször és a világ legtöbb nyelvére lefordított könyvben, a Szentírásban fordul elő, ahol a latin fordítók Máté evangéliuma XIX. feje. 24. versében ezt írták: »Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem in regnum Dei introire« (könnyebb a tevének általmenni a tű fokán, semmint a gazdagnak isten országába bémenni). A fordító itt összetévesztette a görög kamilos-t, amely hajókötelet jelent, a tevét jelentő kamelos-szal és így támadt az a furcsa kép, hogy *teve* megy át nehezen a tű fokán, holott a görög szöveg szerint hajókötélt megy át nehezen rajta!

Ismételjük tehát azt az intelmet, hogy aki idegen nyelvű munka fordításához fog, mindenekelőtt becsületesen tanulja meg magát azt a nyelvet. Ha olyan műről van szó, mely már régi és más nyelvekre is le van fordítva, ez kétségtelenül könnyebbségére szolgálhat a fordítónak és megóvhatja a súlyosabb lapszusoktól. Aki pl. egy Shakespeare-féle darabot akar magyarra átültetni, az a német, francia, olasz stb. fordítások olyan tömegét konzultálhatja, hogy igazán csodaszámba kell mennie, ha még ezek mellett is félreérti a szöveget. Aztán meg jelentékenyebb régi írók szókincse már teljesen fel van dolgozva a szótárakban, sőt egyikök-másikuk számára külön lexikonok is készültek, ahol az ember minden kétségében hivatott szakemberektől kaphat útbaigazítást. Az ily írókból van aztán mindenféle jegyzetes és magyarázatos kiadás is, melyek szintén értékes segédeszközei a fordítónak. Ne is mulassza el ezeket használni, még akkor sem, ha azt hiszi, ellehet nélkülük; egy-egy nehéz passzussal tán órákig elbajlódhatik, ha csak önmagára van utalva, holott egy avatott kézből eredő glossza tán egy perc alatt felvilágosítaná, hogy amit valami rettenetes homálynak tart, tulajdonképpen nem egyéb, mint sajtóhiba vagy egy régi másolónak csacsisága, mely kiadásról kiadásra vándorolt, amíg végre egy élesszemű ember föl nem fedezte!

Bármily jól megtanult valaki egy idegen nyelvet, alig fogja elkerülhetni, hogy hébe-hóba szótárt is ne vegyen igénybe. De ez a szótár aztán olyan legyen ám, mely vezeti és nem félrevezeti! Fájdalom e részben a magyar irodalom szégyenletesen szegény. Kisebb szótárunk egyik-másik nyelvre van ugyan használható, sőt jeles is (pl. németre Simonyi-Balassáé, Kelemené, angolra Yollandé, franciára Theiszé), de ezek már terjedelmüknél fogva sem lehetnek teljesek, és azt, aki az illető nyelvet eléggé tudja, többnyire annál a ritkább szónál vagy kifejezésnél hagyják cserbe, melyet éppen keres

bennök. Ezért nem ajánlhatom eléggé a nagyobbfajta német szótárak megszerzését, melyek közül különösen a Sachs-Villatte-féle francia és a Muret-Sanders-féle angol szótár valóságos mintaképe a pontosság-
nak és megbízhatóságnak.

De még a legteljesebb szótár sem ad mindig választ kérdéseinkre. A nyelvek, mint az élő fa, folyton fejlődnek, változnak; egyes szók kikopnak a használatból, mások divatba jönnek; némely író maga képez új szókat, melyeket az irodalom és a közönség felkap, más író tán elavult szavakat hoz forgalomba, módosult értelemmel; új találmányok, új felfedezések támadnak, melyek aztán új szavakat tesznek szükségessé, olyanokat, melyek természetesen addig semmiféle szótárban nem szerepelhettek, melyeket tehát hiába keresne a fordító bármilyen segédkönyvben. Ilyenkor aztán nem szabad sajnálni a fáradságot és az utánjárást; szakemberekhez kell fordulni felvilágosításért, esetleg az illető nemzet valamely megbízható írójához, egyszer-mászor, ha lehetséges, magát a szerzőt vagy annak kiadóját kell háborgatnunk kételyeink eloszlátása végett. Addig semmi esetre ne nyugodjunk, míg azt, amit le akarunk fordítani, *ex asse*, teljesen és tökéletesen meg nem értettük. Ahol azonban igyekezetünknek a lehetetlenség vet gátat, inkább hagyjuk abba munkánkat, semhogy a nehézség fölött elsiholjunk vagy az eredetit tudva hamisítsuk. Ha még oly munkáról van szó, melynek áttüztetését még ilyen ok miatt sem szakíthatjuk félbe, tartsuk kötelességünknek könyvünk valamely helyén, a bevezetésben vagy a jegyzetek között becsületesen bevallani, hogy itt meg itt ezt meg azt a szót vagy mondatot nem bírtuk teljesen megérteni.

Az előadottakból önként következik, hogy a fordítónak teljesen otthonosnak kell lennie abban a tárgykörben, melyben a lefordítandó munka mozog. Ha régi latin vagy görög művet akar áttütni, ismernie kell a régi Róma és Hellasz világát; járatosnak kell lennie e népek történetében, mithológiájában, állami és magán-régiségeiben stb., különben nagyon könnyen fog félreértésekbe bukni. Egy fiatal fordító pl. olyan színdarabot fordított, melynek színtere a középkori Flórenc; a szövegben tornyok óreiről van szó, s ő az összefüggésből azt következtette, hogy itt valami vár erősségéről beszél a költő. Ezt írta ennélfogva: fent a várban az örök stb. Ha ismerte volna Flórenc városát és annak történetét, tudta volna, hogy ott semmiféle vár nincs és nem is volt »fenn«, hanem hogy a középkori Flórenc gazdag urai közül sokan lakóházukat erősítették

meg tornyokkal. Nagyon célszerű, ha a fordító nemcsak könyvekből, hanem saját tapasztalatai alapján ismeri azt az országot, melyben az eredetinek cselekvénye lejátszódik. Nagyok sok kisebb-nagyobb fontosságú dolog van, amit nem találhat meg semmiféle szótárban vagy lexikonban, de amit játszva megtanul, ha pár hónapig maga tartózkodik az illető országban.

Hangsúlyozva, hogy a fordítónak alaposan kell ismernie azt a nyelvet, melyből fordít, talán felesleges külön is kiemelnünk, hogy rendszeren az eredetiből kell fordítanunk, nem pedig másodkézből, azaz már meglevő fordításból. Ez az utóbbi eljárás, fájdalom, nagyon szokásos nálunk. Százával, sőt ezrével vannak olyan fordításaink, melyek ilyen úton készültek, még pedig többnyire németből. Olyan nyelvekre nézve, melyeket nálunk nem igen tanulnak, pl. a dán, a norvég nyelvekre nézve ez a másodkézből való fordítás szinte szabállyá lett; de még franciából, angolból, olaszból is ilyen közvetítő retortán keresztül jut hozzánk igen sok munka. Ez pedig elsősorban nemzeti szempontból szégyenletes állapot. Hát annyira a német kultúra gyámsága alatt kell-e senyednünk, hogy még azt is, amit nem a németektől tanulunk, az ő edényeikből átöntve kell a közönség elé tálalnunk? De még fontosabb az a másik szempont, hogy minden fordító kénytelen-kelletlen a maga népének szája íze szerint végzi a tolmácsoló munkát. Későbbben lesz alkalmunk tüzetesebben is kifejteni, hogy kivált a versfordító mindig »megalkuszik« az eredetivel; ha mindent nem plántálhat át a maga nyelvébe, egyet-mást kihagy; itt-ott a maga népének ízlésére való tekintettel egy-egy kifejezést enyhít; néhol valamit, amit saját nyelvén teljességgel vissza nem bír adni, ki is hagy vagy mással pótol. Lehet, hogy mind ez esetekben a magyar fordító egészen híven bírta volna követni az eredetit; lehet, hogy azt a szójátékot vagy kétértelműséget, melyet a német fordító mellőzni volt kénytelen, ő egész könnyedséggel bírta volna megfelelő értékűvel pótolni; de hát az eredetit nem ismervén, természetesen elhagyja mindazt, amit a német fordító elhagyott, módosítja mindazt, amit az módosítani talált célszerűnek. Hogy milyen furcsaságok kerülnek ki az ilyen másodkézből való fordításból, annak klasszikus példája az az angol ballada-fordítás, melyben az Earl (gróf) szót a magyar fordító Károlynak fordította. A németben ugyanis az E igen hasonlít a C-hez, úgy hogy emberünk az Earl-t Carl-nak olvasta, és persze ennek megfelelően fordította is!

Ilyen baklövéseket követhet el az ember még akkor is, ha az

a fordítás, melyből dolgozik, egészen kifogástalan. Hát még, ha silány vásári munka van előtte, aminő pedig a német műfordítói irodalomban is bőven akad! Akkor persze a német fordítás suskusai szépen átplántálódnak a magyar fordításba is, esetleg megszaporodva a magyar fordító saját külön Leiterjeivel! Sőt arra is tudunk esetet, hogy valamely fordítás nem másod-, hanem harmad-, sőt negyedkézből készült. Kivált exotikus nyelveknél szokott az ilyesmi előfordulni. Egy szanszkrit költeményt pl. lefordítanak angolra, az angol fordításból készül a német, a németből a magyar! Az ilyen fordításra aztán csakugyan ráillik az egyszeri adoma az asztalnál körbe járó vajdarabról, amely addig vándorol kézről-kézre, míg az utolsó ember kezébe már nem jut belőle semmi. Minden fordító elcsíp valami keveset az eredetinek szépségeiből, míg aztán az utolsó fordításban már rá sem lehet ismerni a költeményre.

Azért ismételve nagyon lelkére kötöm minden műfordítónak, hogy csak az eredeti szövegből fordítson, ne pedig fordításból. Elvégre senki sem kényszeríti az embert, hogy izlandi nyelvből fordítson, ha nem tud izlandiul, vagy hogy egy ismert közmondást variáljak: »Aki nem tud arabusul, ne fordítson arabusból!«

Az eredeti megértése — ez kétségtelenül legelső kelléke a műfordítói tevékenységnek. De ha ez a tevékenység költői munkára irányul, akkor a puszta megértés nem elég: az átérzésnek is hozzá kell járulnia. Nemcsak az észnek kell felfognia mindazt, amit a költő szavakba foglalt, hanem annak visszhangoznia kell szívünkben is. A műfordító munkáját e részben a színészéhez lehet hasonlítani; ebben is hiába van a legnagyobbfokú intelligencia, mellyel szerepének minden egyes árnyalatát meg- és átérti: Lear király kétségbeesését csak akkor fogja élénk varázsolhatni, ha az az ő lelkében is viharzik, ha attól az ő szíve is vonaglik. Mint a színészben, a jó műfordítóban is meg kell lennie annak az adománynak, hogy beleélhesse magát mindenféle hangulatba, minden lelkiállapotba. Nemcsak az eredeti költőnek van szüksége ihletre, hogy alkot hasson, hanem a műfordítónak is. Az ő lelke húrjainak össze kell rezegnie, együtt kell hangzania az eredeti költő lelkének húrjaival; Koriolán dacát és minden keserűségét Petőfi, a fordító, ép úgy átérzte és átélte, mint maga Shakespeare és csak mert átérzte és átélte, tudta olyan hatalmas költői erővel vissza is adni.

Az együttérzés ez adománya olyan nagy mértékben, aminőben a műfordításhoz szükséges, csak költői tehetséggel megáldott ember-

ben van meg, s ezért jó műfordító csak igazi költő lehet. Nem okvetlenül szükséges, hogy nagy költő legyen, sőt a költői egyéniség nagyon is nagy ereje legtöbbször útjában áll annak, hogy a költő mintegy fel bírjon olvadni más költőnek az egyéniségében, hogy érzéseiben, kifejezőmódjában hozzá tudjon hasonlítani. A pregnáns eredetiséggel, aminő a legnagyobbakban szokott jelentkezni, nem igen fér össze ez a más egyéniséghez, más hangnemhez való simulékonyság, amely főfeltétele a műfordító tevékenységének. Nem mondom, hogy ezt a képességet az erős költői zseni kizárja, — hiszen éppen a mi irodalmunkban fényes bizonyítékaink vannak az ellenkezőre is, — hanem az bizonyos, hogy az asszimilálóképességnek ez az adománya gyakrabban található a közepes költői tehetségű embereknél.

Van úgy, hogy valamely műfordító egyformán bele tudja magát élni mindenféle hangnembe, ép úgy ahogy van színész, aki egyformán jól tudja megjátszani a tragikus és a kómikus szerepek egész skáláját; de az ilyenek mindenesetre kivételek. A legtöbb emberben az egyik vagy a másik kedélyállapot az uralkodó, és ennél fogva az egyik vagy a másik szól jobban a szívéhez, az egyiket vagy a másikat tudja jobban megszólaltatni. Ennek talán a homéri éposz nyugodt, csendes folyása felel meg jobban, annak talán inkább Ariosto derült, tréfára hajló kelleme; ez talán Victor Hugo páthoszos retorikájában érzi magát otthonosabban, amaz talán Heine gúnyra hajló szentimentalizmusában. Természetes, hogy mindenki azt a költőt fogja jobban tolmácsolni, aki egyéniségéhez közelebb áll, aki vele rokonabb.

Az eredeti megértése és átérzése — a műfordítói munkásságnak e két elsőrendű kelléke — kétféle adományt feltételez tehát az idegen remek tolmácsolásában: filológiai ért és költői ért. A filológiai ér kelt benne kedvet idegen nyelvek megtanulására, ez növeli benne azt az érzéket, mely a szöveg netán nehezebb részeinek megértésében vezeti őt, ez készíti annak a tudásnak megszerzésére, mely bizonyos mértékű szövegkritikai munkásság elvégzésére is képessé teheti. Csak akiben megvan a »vena philologica«, annak lesz kedve és türelme arra a sok utánjárásra, melyet egy-egy nehezen érthető szó vagy passzus szükségessé tesz, az fog irtózni a félig megértett vagy sehogy sem értett helyeken való könnyelmű átcuszásasoktól, a slendrián felületességtől, mely azzal nyugtatja meg magát: ejh, hiszen ennek úgy sem fog senki utánanézni! Viszont a vena poetica teszi képessé arra, hogy ne csak a szavakat értse meg, hanem be tudjon hatolni az

előtte levő munka lelkébe is, hogy az át tudja menni a vérébe, hogy el bírja olvasni nemcsak a sorokat, hanem azt is, ami a sorok között van írva, hogy ne vesszen el ránézve az eredeti költő szellemének egyetlen vibrációja se !

De persze megértés és átérzés hiábavalók, ha nem párosul velök az, ami minden költői alkotásnak sine qua non-ja : a feltétlen uralkodás a költészet szerszámán, a nyelven. Sőt a műfordítótól a nyelv technikájának még nagyobb ismeretét kell követelni, mint az eredeti költőtől. Technikailag ugyanis a műfordítás jóval nehezebb munka az eredeti termelésnél. Az utóbbi esetben csak az van az író elé szabva, mit mondjon, az előbbi esetben az is, hogyan mondja : milyen rövid vagy hosszú sorokban, milyen strófa-szerkezetben, milyen rímekkel, sőt iparkodnia kell az idegen nyelvnek legsajátosabb, merőben a nyelv szellemében gyökerező, melódikus és értelmi játékait is egyenértékűekkel helyettesíteni. S e nagy munkában lehetőleg nem szabad elejtenie semmit, mert mindenki ellenőrizheti, azt mondja-e és úgy, amit és ahogyan a mintakép ráparancsolja. Ha ellenben eredetit ír, nincsen kötve semmiben, elmellőzhet még gondolatot is, ha az alkotás hevében nem bírja megtalálni annak hathatós kifejezését, vagy esetleg nehéz megbirkóznia egy-egy formai akadállyal ; választhat kedve szerint könnyebb vagy nehezebb verselést, szegényebb vagy gazdagabb rímelést stb., mert ebben az esetben senki sem tarthatja szemmel, hogy tolmácsolása hű-e. Hiszen az ő *eredeti*-jének gondolata és muzsikája olyan helyen zsongott, ahol rajta kívül senki beléjük nem tekinthet : a saját agyában és szívében. Ha valaki oda betekinthetne, talán a legnagyobb költők verseinél is arra a felfedezésre juthatna, hogy abból, ahogyan a költő munkáját megálmodta, ahogyan az benne, hogy úgy mondjam, eredeti fogalmazványképen megszületett, gyakran igen-igen sok megy veszendőbe, míg a papírra kerül !

A műfordítónak törekednie kell a lehető legnagyobb szókinszercsere szert tenni, hogy nyelve szegénysége miatt ne vesszen kárba az eredetinek egyetlen értelmi árnyalata sem, és törekednie kell — ha verses munkát óhajt tolmácsolni — a technikában szinte a virtuózságig eljutni. A magyar műfordítónak még sokkal nagyobb szüksége van erre a rendkívüli technikai készségre, mint a többi modern irodalom műfordítóinak. Hiszen a magyar csupa olyan nyelvből kénytelen fordítani, melynek szelleme, strukturája merőben elüt a mienktől, melyeknek nemcsak a szavai egészen mások, hanem szófűzése,

sót gondolatfűzése is. Milyen könnyű pl. a német embernek angolt fordítani! Hiszen a két nyelv egy testvér, száz meg száz szavuk egészen azonos — Hand : hand, gut : good, Fuss : foot stb. — és sokszor ugyanaz a sorzáró szó, mely az angolban, megadja a rímet a németben is. Vagy milyen könnyű a franciából olaszra, s viszont olaszból franciára való fordítás! Csak maga a magyar nyelv áll egészen elszigetelten a kulturnyelvek családjában, mert bizony tapasztalatból mondhatom, hogy a magyarral pár ezer évvel ezelőtt egy tőből sarjadt finn nyelv ma már épen olyan idegen alkatú a mi fülünknek és épen annyi nehézséget támaszt a műfordítónak, mint akár a szanszkrit! Ezért kell a magyar műfordítónak sokkal nagyobb technikai nehézségekkel megbirkóznia, mint bármely más kulturnemzetének. És hogy mindezek dacára is a magyar műfordítói irodalom oly sok kiváló alkotást tudott teremteni, aránylag rövid idő alatt is, az nemzetünknek nem kis dicsősége!

Hogyan gyarapíthatja az író szókincsét, hogyan fejlesztheti technikáját, ezek sokkal általánosabb dolgok, semhogy e speciális tárgyú fejtegetések körébe volnának vonhatók. Ezek az írói és illetve a költői működésnek olyan kellékei, melyekre elvégre mindenkinek szüksége van, aki arra adja fejét, hogy a múzsák berkeiben vándoroljon. Én e helyütt csak azokat az elveket és szabályokat akarom taglalni, melyekre a műfordítónak van szüksége, s melyeket — legalább a mi irodalmunkban — eddig senki sem próbált összeállítani, az idegen irodalmakban is csak kevesen és gyenge sikerrel. De azt kérdezhetné tőlem valaki: ugyan mirevaló itt szabályokat gyalulgatni, mikor magam mondtam az imént, hogy a műfordítás is költői tehetséget kíván, hogy tehát nemcsak poeta fit, hanem bizonyos tekintetben traductor versuum is fit? Akivel veleszületik ez a tehetség, az majd eltalálja a módját, hogyan fejlessze, anélkül hogy mindenféle paragrafussal akarnák békóba verni!

Ezekre az ellenvetésekre nagyon könnyű a válasz. Igen, a költő is születik, és mégis még az olyan lángelme is, mint Petőfi, kénytelen volt prozódíát tanulni! Magától, útbaigazítás nélkül is rájött volna sok mindenféle szabályra, az bizonyos; de mikor? mennyi időt vesztett volna? Nincs olyan művészet, melynek idő múltán le ne szűrődne bizonyos technikai szabályai; ezeket a technikai szabályokat pár óra alatt megtanulhatja a tehetség, nélkülök pedig talán pár évig a sötétben botorkálna. Jaj volna a festészetnek, ha minden növendék maga volna kénytelen felfedezni a színvegyületek

keletkezését és hatását és jaj a szobrászatnak, ha minden ifju művész maga volna kénytelen rájönni a gipszminiók vasvázának készítése módjára ! Tehetséget nem olthat egyikükbe sem az a mester, aki ezt nekik, évszázados tapasztalatok eredményeként, elmagyarázza ; a műfordításra való tehetséget sem fogja megadhatni ez a mű senki- nek sem ; de azt, akinek a kegyes — vagy tán kegyetlen — természet megadta e tehetséget és az annak kifejtésére való hajlamot, talán meg fogja óvni sok ballépéstől.

II.

Az anyagi hűség.

A fordítás anyagi hűsége abban áll, hogy az eredeti írónak gondolatait hamisítatlanul adjuk vissza, azokból el ne vegyünk, azokhoz hozzá ne tegyünk. Azt mondtuk, hogy az eredeti gondolatait, nem pedig szavait. Aki nagyon is ragaszkodik az eredeti szavaihoz, a legtöbb esetben meg fogja hamisítani az eredetinek gondolatát. Ugyanazok a szavak, ugyanabban a szófűzésben az egyik nyelvben egészen mást jelenthetnek, mint a másokban. Minden nyelvnek megvannak a maga idiotizmusai, melyeket szóról-szóra lefordítani nem lehet, vagy ha mégis megtesszük, bolondság kerekedik belőlük. Ha valaki pl. ezt a magyar mondatot : »Az áldóját, lóvá teszem ezt a tökfilkót!« így fordítaná németre : »Den Segnenden, ich werde diesen Schell-Ober zum Pferde machen !« — minden szót híven tolmácsolt, es mégis badarságot firkált, melyet senki meg nem ért. Mindig azt kell tehát keresnünk, mit akar mondani az eredeti író, és a fordításnál oly szavakat kell használnunk, melyekből a mi olvasónk ugyanazt fogja kiérteni, amit az eredetiből kiért az eredetinek olvasója. Molière Tartuffe-jének legelső jelenetében pl. ez van : »Et c'est tout justement la cour du roi Pétaud«. A »Pétaud király udvara« a franciában olyan helyet jelent, ahol mindenki mindenbe belekotyog, ahol mindenki összevissza beszél. Ha Kazinczy Gábor, a darab fordítója, azt írta volna e helyen : »S ez teljességgel a Pétaud király udvara«, a magyar olvasó, vagy — színdarabról lévén szó — hallgató meg nem értette volna, miről van itt szó ; helyesen írta tehát ezt : »Valóban tóstül felfordult e ház«. Még jobb lett volna persze, ha a magyarban is talált volna olyan képet, mely megfelel a Pétaud

király udvarának; de ilyenek nem létében nem tehetett egyebet, mint az eredeti passzus *értelmét* tolmácsolni. Ebből a szempontból szerencsésebben fordíthatta le Kazinczy ugyanannak a jelenetnek egy más sorát: »Mais il n'est, comme on dit, pire eau que l'eau qui dort«. Itt a francia közmondásnak már megtalálhatta megfelelő magyar mását és híven fordíthatta e sort ekképen: »De partot mos a halk víz«, noha itt is jobb lett volna a magyar közmondást változtatlanul hagyva, ezt írni: »De lassú víz partot mos«. Találunk azonban ugyanott már oly passzust is, melyben Kazinczy hibásan fordított, épen mert szót szóval akart visszaadni. Madame Pernelle ott azt mondja, hogy ő nem kíván menyétől semmiféle udvariaskodást és ezt így fejezi ki: »Je suis sans compliment«. Magyarul ez annyit tesz, hogy »velem nem kell cerimóniázni«. Kazinczy nem értette meg e frázist és fordításában ezt a non-sens-t adja az anyós ajkaira: »Én bókra úgy sem születtem!«

Hogy a gondolkozás nélkül való, rabszolgai fordítás milyen csodabogarakat szokott teremteni, annak klasszikus példája az a regényfordítás, melyben valaki a francia szöveget így tette át magyarrá: »S ekkor a grófnő odament vendégéhez és mágneses rácsolással ropogtatva az r-eket, így szólt hozzá: *Valóban nagyon jól esik nekem, hogy önt házamban üdvözölhetem!*« A szerencsétlen nem vette észre, hogy a magyar szövegben egyetlen árva r sincsen, melyet a grófnő mágneses rácsolással ropogtathatott volna!

Ha már az idiotizmusok, közmondások stb. fordítása is nagy figyelmet igényel, még sokkal nagyobbat kíván meg a szójátékoké, kétértelműségeké. Természetes, hogy az ilyeneket a legritkább esetben lehet lefordítani, hanem megfelelő mással kell helyettesíteni. Nagy művészettel végezte ezt a fölötte nehéz és kényes munkát Arany János, akinek Shakespeare-fordításaiból özönével idézhetnénk idevágó példákat. Csak egyet-kettőt. Hamlet utolsó felvonásában azt kérdezi a második sírásó: »Hát Ádám nemesember volt?« Mire az első azt feleli neki: »A' was the first that ever bore arms«. (»Ő volt az első, aki valaha fegyvert hordott«.) Mikor pedig amaz ezt kétségbevonja, a szentírásra hivatkozik, ahol meg van írva, hogy Ádám ásott: már pedig »could he dig without arms?« (Áshatott-e volna kar nélkül?) A szójáték itt tehát azon fordul meg, hogy angolban *karok* is arms, *fegyverek* is arms. A magyarban más-más szó lévén a karra és a fegyverre, Aranynak ezt a szójátékot mással kellett pótolnia, amit a nála megszokott könnyed virtuózitással

meg is tett illetéknépen : »Hát Ádám nemesember volt ?« »A bizony, vele kezdődik a nemesi kar.« »Volt is akkor még olyan kar.« »Micsoda ? pogány vagy ? Hát nem érted az Írást ? Hiszen az Írás mondja : Ádám pedig ázott — hogy áthatott volna *kar* nélkül ?« Hasonló remekléssel fordította Arany pár sorral alább Hamlet tündődését egy koponya felett : »Ez az atyafi meg, a maga idejében, nagy birtok-szerző lehetett ; csupa telektörvény, nyugta, százalék, kettős tanu, térítvény volt. De hát annyi nyugta után itt leve nyugta ? annyi térítvény után ide tért meg ? s agya százalék helyett ázalékkal van tele ? Tanui az egész véteményből nem megyéről, csak egy szük megyéről tanuskodnak stb. stb.« Mikor »Hamlet-et még Vajda Péter fordításában játszották a Nemzeti Színházban, Vörösmarty az előadásról írt bírálatában szóvá tette, hogy a fordító egészen elejtette ezeket a szójátékokat, aminél fogva a jelenet javarésze egész sületlen zagyvalékká változott ; elismerte, hogy nehéz őket fordítani, de mindaddig, amíg nem sikerül, szól, jobb őket egészen kihagyni. S ebben teljesen igaza is volt. Egy szóról-szóra lefordított tréfa valóságos bűn az eredeti íróval szemben, akit épen azon a helyen, ahol talán a legszellemesebb, sületlen szószaporító színében tüntet fel. Azért én is csak azt a tanácsot adhatom a műfordítónak, hogy ha valóban lefordíthatatlan szójátéokra, kétértelműsége, élcre, tréfára akad, inkább hagyja el egészen, semhogy szó szerinti lefordításával kompromittálja a szerzót. Ha pedig az a szójáték fontos, akkor ám fordítsa le, ahogy bírja, de jegyzetben el ne mulassza a dolgot kellőképen megvilágítani.

A fordítás anyagi hűségének szabályát aránylag könnyű követni a prózai művek fordításánál, ahol semmi sem gátolja az író, hogy azt, amit nem tud megmondani egyetlen szóval, ne mondja meg kettővel, hárommal vagy akár négyvel is, ahol, ha egyetlen sor tolmácsolására nem elég neki egyetlen sor, bátran használhat többet is, és így tovább. De azért óva intem a fordítót, hogy itt se ragadtassa el magát a hűsége való törekvésben odáig, hogy még a szó- és mondatfűzésben is mindenáron követni akarja az eredetit. Már említettem, hogy majdnem minden nyelvnek más-más a strukturája ; az egyikben egy hosszabb körmondat könnyednek és természetesnek láthatik, holott ugyanaz a mondat más nyelven nehézkes, erőltetett, modoros lehet. A fordítónak jól meg kell tehát figyelni az eredeti stílusnak jellemét és iparkodnia kell a maga prózáját is ilyennek formálni. Legjobb, ha mindig azt a kérdést veti fel maga előtt :

hogyan mondta volna íróm ezt magyarul, ha magyarul írta volna meg munkáját? Mert jaj annak a fordítónak, kinek művén már tíz lépésről megérzik, hogy nem eredeti!

Különösen gyakran vétkeznek e tekintetben azok a fordítóink, akik latin vagy görög nyelvből fordítanak. Nem ügyelve azokra a lényeges különbségekre, melyek e két nyelv és a magyar nyelv szerkezete között fennforognak, még a legegyszerűbb prózát is többnyire döcögősen adják vissza, sokkal inkább törődve a filológiai pontossággal, mint a stílus természetességével. Azt hiszik, a világért sem szabad két mondatba felbontaniok, ami az eredetiben csak egy, nem szabad egymás mellé sorolniok, ami az eredetiben egymás alá van sorolva, nem szabad jelentő módban kifejezniök, ami az eredetiben -ván, -vénnel van egymáshoz illesztve stb. Ime pl. egy egészen könnyű mondat Herodotusból, ilyen iskolás fordításban: »Kroesus, lydiai származású s Alyattes fia, fejedelme vala a Halys folyón inneni népeknek, mely délről a syriaiak s paphlagonok között folyva, az északi szél felé az úgynevezett Euxinus-tengerbe ömlik«. (I. könyv, 6. fej. Télfy fordítása.) S íme most ugyanez a passzus egy újabb fordításban: »A lydiai eredetű Kroisos, Alyattes fia, a Halysnak innenső partján lakó népek fölött uralkodott. Ez a folyam Syria és Paphlagonia között délről északra folyván, az úgynevezett Euxinos-tengerbe ömlik«. (Geréb József ford.) Ime, mily természetes és világos lett a szöveg a hosszú görög mondatnak felbontása által! Ezzel azonban a világért sem akarnám azt mondani, hogy a műfordító minden hosszabb vagy szövevényesebb szerkezetű mondatot mindjárt szedjen ízekre; ugyancsak elrútítaná pl. a Cicero retorikusi stílusát, aki az ő hatalmas körmondatait tömondatokra akarná szétszedgetni! A fordítónak meg kell éreznie, hogy az előtte levő munka stílusából mi tartozik az író egyéniségéhez, és mi az, ami pusztán az illető idegen nyelvvel együtt járó sajátosság. Emelt ne akarja utánozni, amant ellenben respektálnia kell, amint ezt alább, ahol az írói nyelv színezetéről lesz szó, bővebben is meg kell majd világítanunk.

A versfordításnál már sokkal kevésbé lehet merev az anyagi hűséget illető követelés. Az ideál ugyan itt is az, hogy a fordító iparkodjék az eredeti minden gondolatát a maga teljében visszaadni; de ez csak ritkán fog sikerülni a legjáratasabb műfordítónak is. Ahol az eredeti veranek nincsen strófás szerkezete (pl. a rímnélküli ötös jambusnál, a hexameternél), ahol tehát nem nagy vétség, ha az eredeti sorainak számát a fordító némileg növeli is, sikerülhet min-

dent belevinni az átültetésbe, ami az eredetiben foglaltatik. De már a strófás szerkezetű verseknél — és minden rímes vers már eo ipso az — lépten-nyomon nehézségek merülnek fel, mert a fordítás vagy kevesebb szótagot vesz igénybe, vagy többet, s ehhez képest a fordítónak vagy meg kell toldania szavait olyanokkal, melyek az eredetiben nem foglaltatnak, vagy pedig el kell hagynia olyanokat, melyek ott igenis megvannak, de már a fordításba bele nem fértek. Az előbbi esetben a fordítónak arra kell ügyelnie, hogy toldása ne legyen szembetűnő, hogy rögtön ki ne lehessen érezni felesleges voltát, hogy oda illjék a szöveg többi részéhez, sőt hogy az olvasó az illető helyen szükségesnek is vélje. Az utóbbi esetben pedig természetesen azon kell lennie, hogy amit elhagy, ne legyen valami fontosabb szó vagy gondolat; finom költői érzékkel kell mérlegelnie, hogy az eredeti szövegnek melyik a legkevesebb lényeges része, melyiknek az elmulasztásával tesz benne legkevesebb kárt.

A nem szerencsés toldásra íme egy-két példa, még pedig magából Arany Jánosból, mert bizony a műfordítás nehéz mesterségében még a legnagyobbak sem makula nélkül valók. Tasso-fordításában e sorok vannak:

Jutalmul ígérve kettejük közt annak,
Ki ama nagy harcban, melyre útba vannak.
Több pogányt aprít le, és *sajátkezűleg*
Fegyverét legjobban forgatja közülök.

(Degli infedeli più copia uccidessi
E di sua man prestasse opre più grate.)

Arany fordításában a *»sajátkezűleg«* szembeszökően henyé szó, melyet csak a sor kitöltése és a rím kedvéért tett oda, mert hiszen az természetes, hogy fegyverét mindenki *»sajátkezűleg«* forgatja. Kevésbé bántó, de szintén nem szerencsés sorpótlék van ugyan e fordítási kísérlet egy másik strófájában:

Mégis könnyebben fut (legyen útja jó, rossz)
Mint a póre paraszt a vörös posztóhoz.

(E più leggier corre per la foresta
Ch' al pallio rosso il villan mezzo ignudo.)

Itt a »legyen útja jó, rossz« szintén felesleges toldalék, ép úgy mint pleonazmus van e sorok másodikában is :

.....a folyamnak nedves
Széleihez leszáll, melyet a hab verdes.

(discende nell' estreme umide sponde).

Ellenben kitűnően sikerült a toldás ugyanazon fordítás eme soraiban :

Benn puha füvecskék alkotnak gyepágyat,
Mely nyugodni hívja, aki nem is bágyadt.

(Ch' invitano a posar chi s' appresenta.)

Az eredeti szerint a gyepágy csak a bejövőt csábítja pihenésre. Arany szerint olyan csalogató az a nyoszolya, hogy még azt is magához vonja, aki nem is fáradt.

.

A KRITIKA JOGAI ÉS HATÁRAI.

Irta Ruttkay György.

Vannak jogok, melyeknek eredetét soha nem derítette ki senki, melyeknek határait írott törvények sohasem állapították meg. Jogok, melyekkel élünk, mert velünk születtek, s amelyekkel visszaélünk, ha lelki szemeink nem elég élesek, hogy felismerjék azt a határvonalat, melyet ész, ízlés, méltányosság inkább érezhetőleg, mintsem láthatólag, kijelölnek. Ahol véget érnek a *mi* jogaink és megkezdődnek a *másokéi*. Azaz hogy tulajdonképen nem kezdődnek, mert hiszen már megvoltak, még mielőtt a miénk életre keltek volna. Értem a teremtmények jogait. E jogok indoklásra nem szorulnak, magyarázásuk nemcsak fölösleges, hanem lehetetlen is, mert a kiváltáságos természetek megnyilatkozása fölötté áll mindennek, ami törvénybe foglalható. Az alkotás feltétlenül szabad. Egy kritériuma azonban mégis van : a tetzés vagy nem tetzés. Nincsen olyan elme, olyan művész, aki csak magának alkotna. Minden mű célt szolgál, akar valamit. Költőember fel akarja ébresztetni titkon szunnyadó érzéseinket, gyönyörködtetni akar bennünket ; képzőművész hatni akar fantáziánkra ; a drámaíró és segítője, a színművész, ki akar bennünket ragadni a realitás világából és cserébe adni egy más eszményi világot : kétségtelen tehát, hogy mindegyikük valamely cél felé törekszik. Lelkének egy részét adja minden alkotó ember, de minthogy bizonyos szándékkal adja, annak a megítélése, hogy szándékát elérte-e vagy nem, jót, szépet, hasznosat alkotott-e : másokra tartozik már. Ez természetesen nem azt jelenti egyszersmind, hogy a teremtményképesség jogköre és tekintélye megszűnt abban a pillanatban, amelyben valamely művét befejezte, mert megeshetik, meg is történik, akárhányszor, hogy a bíráló értelem alatta áll az alkotó intellektusnak s követni sem tudja egy nagyratörő elme szárnyalásait. Annyi azonban kétségtelen, hogy egy mű befejezése és bemutatása utat nyit

a szabad ítélkezésnek. E ponton érintkezik az alkotó és a bíráló jogköre.

Posztív mértékkel nem mehetünk neki e két jogkör meghatározásának. De azért mégsem botorkálunk teljes sötétségben. Vannak lélektani méreteink, egészséges érzéseink, vannak elvitázhatatlan megfigyelések, logikus gondolatok, melyek útba igazíthatnak bennünket. Vizsgáljuk meg tehát először is az alkotók jogait, melyeket feltétlenül tisztelni tartozik mindenki addig, amíg valamely érzésünket nem sértik. A fércműveket, tehetség és hivatottság nélkül készült munkákat legszívesebben kizárnám e kis tanulmány keretéből. De nem tehetném anélkül, hogy a kritika egyik létfeltételét érzékenyen ne csorbítanám. Mert ha a bírálat minden körülmények között respektálni tartoznék az úgynevezett szellemi termelésnek, ha nem illetné meg az a jog, hogy képzeldő, elbizakodott műkedvelők mosolyra készítő vagy szomorúságra hangoló próbálkozásait kellő elbánásban részesítse, akkor a kultúra, az ízlés, minden dolgok felfogása lassan, de biztosan visszahanyatlana a kőkorszak előtti állapotokig. Viszont azzal a kötelességével szemben, hogy igazságos bírálattal a kritika bizonyos mértékben a haladást szolgálja, nem szabad megfélemlenie arról, hogy az a mű, melyről ítéletet mond, a vágyak milyen forrásából fakadt. E forrás tisztaságát kell kutatnunk, ha valamely alkotásnak az erkölcsi jogalapjára akarunk ráakadni. Mert előbb megállapítottam ugyan, hogy az alkotás feltétlenül szabad; de ez korántsem jelenti azt, hogy olyanval, aminek elkészítésétől engem el nem tilt hat senki, jogom is lenne terhére esni másnak. Az alkotó egyéni joga csak odáig terjed, hogy a dolgok természetes rendje szerint megszabaduljon valamitől, ami gondolatvilágában, képzeletében megfogant, könnyen vagy súlyos vajadás után létre tör. De nem terjedhet odáig, hogy e terhet, ezt az életre kelt valamit másra kényszerítse. Ha mégis megteszi, akkor hallgatag beleegyezését adta ahhoz, hogy a mások joga eldöntse azt, vajjon az önként kiszolgáltatót műnek egyáltalán érdemes volt-e a világra születnie vagy sem?!

Ez a döntés lehet egyszerű benyomás eredménye vagy alapos mérlegelés gyümölcse. Az impresszióból tisztán érzéki ítélet keletkezik. Az észnek csak annyiban van köze hozzá, amennyiben érzékeinek finomodása visszahatással voltak a bíráló egyén észbeli képességeire. Ilyen benyomásból eredő bírálat lehet helyes oly művekkel szemben, melyeknek szerzői érzékeinkre akartak hatni, de semmi esetre sem jogos oly termékekkel szemben, melyeket nem az ösztön-

nek szánt a művész ösztöne. A képzőművészetben, ahol elsősorban a látás és kizárólag a meglátás befolyásolja az ítélet megalkotását, egyáltalán alig van mód egy sérelmes vagy igazságtalannak látszó bírálat megfőllebbezésére. Itt valóságos statáriális eljárásá válik az ítélkezés. A művész szándéka alig nyom valamit. A méltányos műbíráló felkutathatja, meg is találhatja, de az ő magyarázata, legyen az bármilyen alapos, az eszemet meggyőző, nem adhat érzelmeimnek teljes kárpótlást azért, amit az én egyéni érzésem szerint, a művész adni elmulasztott. Viszont találhatok oly műben, melyet a hivatásos bíráló megvetésével sújtott, elragadó szépséget. Hogy ez a varázs csak reám hat, az nem változtat a dolgon semmit. Mások nem fedezik fel; joguk van ahhoz, hogy közömbösségüket kifejezésre juttassák; engem gyönyörködtetett, tehát az én jogom is kétségtelen, hogy szépnek ítélem ugyanazt a művet, melyet más rútnak talál.

A nézeteltérés fölötti vitatkozás művészeti kérdésekben rendszerint meddő. Itt találkozunk a legegényibb kritikával s minthogy a nagyobb tapasztalat, a szélesebb látókör, a vélemény ügyesebb kifejtése csak annyit eredményezhetnek, hogy a bíráló a saját meggyőződését igazolja, de nem igen érheti el azt, hogy egy másik személy érzését megváltoztassa, a képzőművészetben, úgy gondolom, a kritika joga és szerepe a mű magyarázásával, a technikai erősségek vagy fogyatkozások megjelölésével körülbelül kimerül. A szakzszerű ismeretében bizonyára meg fogja mondani a bíráló, mily benyomást nyert valamely képtől vagy szoborműtől; mégis le kell mondani arról, hogy bírálatának feltétlen auktoritása a kisebb tudású néző által elismertessék. A bírálat hatása sokkal gyakrabban jelentkezik az alkotó művész lelki átváltozásaiban, mint a nézőközönség közvetlen befolyásolásában. A nagy művészeti revolúciók kivétel nélkül a szakértő, méltányos kritika befolyására vezethetők vissza. A közönség sohasem követelte, hogy adjanak neki ilyen vagy amolyan művészetet. Mindig hozzásimult ízlésével ahhoz a művészethez, melyet tetszetős formában szeméi elé vittek, s mely ellen a szépérzéke fel nem lázadt. A szépművészeti kritika helyzete tehát elég érdekes. Hatása a közönségre csak közvetve nyilvánul: a művész által, akit meggyőznie esetleg sikerült s aki a bírálat következtében, alkotásaival a közönséget máshoz kezdi szoktatni, mint amit előbb nyújtott neki. Indokolatlan, rosszhiszemű kritika ép oly kevésbé lesz mélyebb hatással a művészre, mint a túlzott dicséret, az abszolút, maradandó érték hirdetése. Az egyik rosszul eshetik neki, a másik elbizakodottá teheti.

De oly lelki emóciót, mely a művészember fejlődésére is kihat, csak olyan kritika idézhet elő, mely a tudás és meggyőződés fegyvereivel száll haroba a művész tudása és meggyőződése ellen. Olyan párbajféle ez, mely két fél között megy végbe s melynek jogos vagy jogtalan voltát a tanuk, értem a közönséget, vitathatják ugyan, mert az ő vélemény szabadságuk csorbitatlanul fennáll, de nem dönthetik el, mert a végső kritika joga csak az utánunk következő nemzedékeket illeti meg.

Hasonló korlátokat állít a józan ész az irodalmi művek fölött bántó fensőbbiséggel ítélkező kritikának. Igaz, hogy a bírálat alapjai itt mások. Az irodalmi kritika, ha igazságot akar tenni, nem érzéki impressziók után indul; attól sem kell tartania, hogy érvelését a nagyközönség érzése meg tudná cáfolni. Mert erős értelemről származó, alapos tudással aláépített bírálat, feltéve, hogy jóhiszemű is, mindig megállja helyét az ellentétes véleménnyel szemben. De azért mégsem szabad elfelednünk, hogy mily elemekből létesül egy idegen műről táplált nézetünk. Lehetünk komoly, nagykészültségű, becsületes emberek. Fogékonyak az igazi tehetség megnyilatkozásai iránt, sőt boldogok, ha a közepszerűség beláthatatlan tengeréből kihalászhathatunk egy talentumot, melyet az áram felénk sodor. E tulajdonok megadhatják ítéletünknek azt a biztosságot, mely egy kritikának hitelt szerez a nagy nyilvánosság előtt. Egy momentum azonban mégis kell, hogy gondolkozóba ejtsen bennünket. A kritika csakúgy, mint minden emberi intézmény, általános érvényű emberi törvényeknek van alávetve. Tudása, hajlama, rokonérzése, egész intellektuális élete a múltból táplálkozik és a jelennek dolgozik. Egy nagy evolúción szerencsésen keresztül esett: azon a fejlődésen, mely hidat képez a Tegnap és a Ma között. De azért örökre nem tudja búcsúztatni hajdani eszményeit. Nem képes megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy merő hazugság lenne ma mindaz, ami tegnap igazság volt. Mert ha ez az élet rendje és valósága, akkor a logika továbbfűzi a legfájóbb gondolatok fonalát: odáig, hogy egyáltalán nem érdemes hinni valaminek az örökkévalóságában s alig érdemes érzéssel és értelemmel követni a maradandóság reménye nélkül készülő alkotásokat. Hiszen akkor kétséget sem szenved, hogy a következő nemzedék le fogja rombolni mindazt, amit a jelenkor épít, a rákövetkező pedig azt, mit közvetlen elődei teremtetek, — noha minden kor ifjúsága alkotásaival oly nagyra van és lelkesen lekicsinyel mindent, ami előttünk létezett.

jába ! A multtal szemben élünk a jelen jogával. Ugyanazzal a joggal, melyet velünk szemben gyakorol majd a jövő. Az élők és holtak, de kivált az élők fölött ítélkező kritikának épenséggel nem lehet ártalmára, ha ezen igazságok elismerése révén önmaga szabályozza jogait. E jogok kétségtelenek addig, amíg gyakorlásuk arányban áll a kritika kötelességeivel, összefér az ízlés és a méltányosság általánosan elfogadott szabályaival. E korlátok között marad elég tér az egyéniség kifejtésére, akad alkalom elég, hogy a kritikus ne mesterség-, hanem művészetképen gyakorolja hivatását. A kritika határait, ezek után, minek élesen kijelölni ? Amikor két hatalmas alak szünet nélkül ott áll az életből kifelé vezető kapu mellett : az elmulás szeleme és az örök megújulás gényusza . . .

S a legelszomorítóbb ebben az érvelésben az, hogy betűről-betűre jogos és való. Van azonban ennek az éremnek is egy másik oldala. És aki elég elfogulatlan, hogy kibetűzze a reávésett aranyigazságot, itt fogja megtalálni a kritika jogairól és határaitól szóló, sehol másutt meg nem írott törvényeket : Akik évezredekkel, évszázadokkal, évtizedekkel előttünk jártak, alkottak, bíráltak, — mindannyian tették ezt abban a téves, de tiszteletre kényszerítő hitben, hogy az örökkévalóság számára dolgoznak. Mi egy pillanatig sem habozunk, hogy tévedésöket megállapítsuk. Mi döntjük el, ki szolgál még ma is gyönyörűségünkre, kit temetünk az örök feledés sír-

A TRAGÉDIA ARISTOTELESI MEGHATÁROZÁSA.

Irtá Csengeri János.

Beláthatatlan időnkig valószínűleg Aristotelesből fog kiindulni a tragédiának, tragikumnak minden, még olyan meghatározása is, mely a nagy stagirainak minden szavát elvetendőnek fogja hirdetni. Az ma is vita tárgya lehet, vajjon helyesen határozta-e meg a tragédiát Aristoteles; vajjon meghatározása általános érvényű-e, vagy csak a görög tragédiára illik; egy azonban kétségtelen: Aristoteles meghatározásának világosan és minden kétséget kizáró tisztaságban kell előttünk állania, mert mindaddig, míg e meghatározás egyik vagy másik kifejezése, fogalma szétágazó értelmezések tárgya lehet, addig arra a meghatározásra épített okoskodások kártyavárak lesznek, melyeket a legkisebb fuvalom összedönt.

Nem szándékozunk a különböző irányú magyarázatokat felhordani, megrostálni. *Beöthy* Tragikumról szóló könyvének 539. és köv. lapjain megtalálni az etikai, esztétikai s orvostudományi alapon történt megfejtési kísérletek ismertetését. Pontos tájékoztatást ad és az irodalomra is kiterjeszkedik *Dézy* Lajos Az irodalomtörténet módszerei I. című könyvének 85. és köv. lapjain.

En itt a definíció nevezetes passzusának fordítását akarom tisztázni. Ebben igen megbízható segítséggel kínálkozik *Knokenak* a múlt évben a berlini Weidmann-cégnél megjelent kis könyve: »Begriff der Tragödie nach Aristoteles«, mely épen e definíció fordításának megállapítását tűzte ki céljául s nemcsak létjogot vindikált magának az idevágó rengeteg szakirodalomban, hanem egyenesen megköveteli a vele való foglalkozást azoktól, akik a kérdés iránt érdeklődnek.

Lássuk mindenekelőtt a híres definíciót eredetiben.

ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένη ῥῳή χωρὶς ἐκάστη τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις,

δρῶντων καὶ οὐ δι ἀπαγγελίας, δι ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων καθημάτων κάθαρσιν.

Mondjuk ki mindjárt azt is, hogy e nevezetes passzus eddigi magyar fordításai részint nehezen megfejthető rébuszokat, vagy értelmetlenségeket foglalnak magukban, részint nem felelnek meg az eredetinek.

Aristoteles poétikájának eddigelé legolvashatóbb magyar fordításában a *Geréb* Józseféban (Olcsó könyvtár 287. sz.) ez a meghatározás így hangzik:

»A tragédia egy komoly és bevégzett cselekvény utánzása, melynek bizonyos nagysága van, a fűszerezett beszédnek különböző fajtái által diszítve az egyes részek sajátossága szerint; cselekvő személyek, nem pedig elbeszélés útján keltett szánakozás és félelem által idézvéen elő az ezen érzetektől való megkönnyebbülést.«

»Melynek bizonyos nagysága van: minnek? a cselekvénynek vagy az utánzásnak? Mi az a bizonyos nagyság? »Az egyes részek sajátossága szerint: minnek a részeiről van itt szó? Az utolsó passzusból azt lehet következtetni, hogy a szánakozás és félelem érzeteitől csakis cselekvő személyek által keltett szánakozás és félelem szabadíthat meg bennünket, s Aristoteles szerint itt csak erről lehet szó, nem pedig egy más, nev. elbeszélés útján keltett szánakozásról és félelemről.

Egyes részeiben világosabb az a fordítás, melyet Beöthy ad (A tragikumról 538. l.), nev. »A tragédia valamely komoly, befejezett s jelentékeny terjedelmű cselekvénynek ábrázolása, nem az elbeszélés formájában, hanem maguk a cselekvő személyek által, a költemény különböző részeihez képest különmeműen ékesített előadással, mely szánalomra és félelemre indítás által ez *indulatok megtisztítását* eszközli.« Ebben legfontosabb a befejezés, mint amelyen a tragikum egyik épen Beöthy által képviselt magyarázata nyugszik, hogy t. i. a tragikai katharsis megtisztítja, megneemesíti tragikai érzéseinket. Ez azonban nem felel meg az eredeti szövegnek, mert a καθαρμάτων κάθαρσιν kapcsolat semmi esetre sem genitivus subiectivus s nem jelentheti maguknak az érzelmeknek tisztulását, nemesebb állapotba jutását.

Knöke helyesen hangsúlyozza, hogy Aristoteles a *komoly* szóval a komédiától, a *bevégzett* (kerek) s *megszabott terjedelmű* (τελείας, μέγεθος ἔχουσας) kifejezésekkel pedig főleg az *eposztól* kívánja megkülönböztetni a tragédiát; ugyancsak az eposzra céloz akkor,

mikor kiemeli a tragédiáról, hogy egyes szakaszaiban (dialógusok, kardalok) a széphangzású beszédnek vagyis költői előadásnak más és más módja szerepel, holott az eposzban mindvégig egyenletes és egyforma a költői előadás. *Knoke* figyelmeztet bennünket arra is, hogy épen ezért az eposztól való eltérések kiemelésével Aristoteles már meg is határozta a tragédiát s a továbbiakban nem tesz egyebet, mint a már mondottakat magyarázza; nev. e szavakkal: *δρῶντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας* (cselekvők és nem elbeszélés útján) a fentebbi *μῆνους πράξεως*-t (cselekvény utánzása) magyarázza éppen azért, hogy a drámai cselekvényt megkülönböztesse az eposzitól. Ennélfogva nem helyes e szavakat csak az utánuk következőkre, nev. a részvét és félelem felkeltésének módjára vonatkoztatni.

Szépen kimutatja ezután, hogy a befejezésben, melyben Aristoteles a tragédia hatását rajzolja, *ἔλεος* nem lehet más, mint a *nézó részvéte* a tragikus hős sorsa iránt, mely már a dráma expozíciójakor felébredhet, ha sorsa alakulása már sejthető s *φόβος* sem más, mint a *nézó félelme*, hogy a hőst csakugyan utoléri a katasztrófa. Ezeket az érzelmeket maga a drámai cselekvény kelti fel, ezek tehát nem már eleve bennünk levő diszpozíciók, melyek ellenében a tragédia purgatívumként hatna.

Általában nem lehetséges, hogy épen a részvét és félelem felébredése vagy felébresztése szabadítsa meg lelkünket épen a részvéttől és félelemtől. Ennélfogva a *δι' ἔλεου καὶ φόβου* (részvét és félelem útján) szintén nem a következőkre vonatkozik, hanem önálló kifejezés, lazán közbevetve, mely az előbb mondotakra vonatkozik, nev. a drámai cselekvényre, melyről azt mondja, hogy *részvét és félelem felgerjesztésével jár*, míg a befejezésben hozzáteszi, hogy: *együttal azonban meg is tisztítja lelkünket ezektől az érzelmektől*.

A fődolog tehát az, hogy e két kifejezést: *δι' ἔλεου καὶ φόβου* és *περαινέουσα τὴν τῶν τοιούτων καθημάτων καθαρίσιν* — nem szabad grammatikailag összekötnünk, hanem el kell egymástól választanunk s az elsőt inkább a *σπουδαίος*, az utóbbit a *τελείος* bővebb magyarázatának tartanunk.

Mellőzve egyéb részleteket, a híres definíció grammatikailag és logikailag tisztázott fordítása így fog hangzani:

»A tragédia tehát valamely komoly és megszabott terjedelmű, kerek cselekvény utánzása széphangzású nyelven, melynek különböző mű-

formái az egyes szakaszokban mindenkor kiválóan érvényesülnek; cselekvő személyek, nem pedig elbeszélés útján megy végbe, részvét és félelem felkeltése közt, de úgy, hogy az efféle lelki izgalmaktól való megtisztulást is előidézi.

Igy is tág tere marad még a katharsis magyarázatának, nev. nem könnyű eldönteni, mily eszközökkel idézi elő a tragédia a felkeltett izgalmaktól való megtisztulást, de legalább nem leszünk kénytelenek egy helytelenül magyarázott szöveg alapján azt hinni, hogy a részvétől és félelemtől éppen a részvét és félelem szabadít meg bennünket.

Ha most azt kérdezzük, vajjon milyen cselekvényt tart Aristoteles olyannak, mely részvétet és félelmet kelt bennünk, hogy aztán ezektől az izgalmaktól megtisztítson, szóval, hogy milyen cselekvény tragikus, megkapjuk rá a feleletet a Poétika XIII. fejezetében. Ott t. i. kimondja Aristoteles, hogy sem az nem tragikus, ha erényes emberek véletlenül, saját hibájukon kívül esnek szerencsétlenségbe, sem az, ha gonoszok jó sorsba jutnak, de az sem, ha egészen rossz emberek érdemük szerint lakolnak. Ő azt tartja tragikusnak, ha olyan ember, aki inkább jó, mint rossz, saját vétsége által előidézett aránytalanul nagy szerencsétlenségbe jut. Ez kelti fel részvétünket s azt a félelmet, mellyel sorsa végleges eldőlésséig kísérjük. Ekkor azonban meg kell szabadulnunk mind a részvétől, mind a félelemtől, mert csak így lesz a tragédia hatása teljes és megnyugtató.

Itt van azonban a kérdés: mi által idézi elő a tragédia a részvétől és félelemtől való megtisztulást, a katharsist? Erre nem felel Aristoteles, noha Politikájában azt igéri, hogy Poetikájában bővebben fog szólni a katharsisról. Sajnos ez a rész, ha megírta, elveszett s így kétségben vagyunk afelől, hogyan képzelte Aristoteles a katharsis lefolyását. Semmi esetre sem tartotta erre nézve szükségesnek, hogy a tragikus hős szenvedése, szerencsétlensége megérdemelt legyen. Hiszen részvétet, mint mondja, éppen a méltatlanul szenvedő kelt bennünk. Aristoteles ismer *tragikus vétséget* (ἀμαρτία), mellyel a hős előidézi sorsát, de nem ismer *tragikus bűnhődést*, mert a hős szerencsétlenségét sehol sem tekinti megérdemelt bűnhődésnek. Nagyon valószínű ennél fogva, hogy a katharsist sem erkölcsi szempontból magyarázta, hanem vagy pathológiai vagy tisztán esztétikai szempontból. Magára a *vétség*re nézve is meg kell jegyeznünk, hogy nem egészen találó fordítása a ἀμαρτίának, mert félreértésekre adhat okot. Aristoteles a ἀμαρτία-n

voltakép elvétett, elhibázott cselekedetet ért, nem pedig valamely hibás vagy bűnös jellemvonást. Még helytelenebb a *ἀμαρτία*-t bűnnek fordítani. Ily fordítások adtak alkalmat az erkölcsi szempontok előtérbe állítására, a *költői igazságszolgáltatás* non-sens fogalmának megszületésére, mi költészetben és költészettanban oly sok zavar és hiba forrásává lett. Így támadtak olyan kérdések, minőket a régiek sohasem tettek, pl. bűnös-e Oedipus vagy Antigone? megérdemlik-e sorsukat vagy nem? Költői művet, mely az örök-emberit rajzolja, sohasem szabad az ethika rideg törvénytárához hurcolni, melynek törvénytárái és paragrafusai idők és emberek szerint annyit változnak.

ARISTOTELES A GÖRÖG TRAGÉDIA KARÉNEKÉRŐL.

Irta Hegedüs István.

Aristotelesnél a karénekre vonatkozólag két oly fontos nyilatkozatot találtam, melyeknek szembeállítására egyenesen indítékát képezé azon kutatásnak, melyet a görög tragédia-karéneknek mivoltáról kezdettem meg. Az egyik nyilatkozatnak aristotelesi eredetéhez kétség nem fér, mert a poétikában fordul elő; a másikat Aristoteles oly művében találjuk, melynek laza szerkezete, ismétlései, sőt maga a fejezetek szerinti beosztás, itt-ott ellenmondásai nyilván magukon hordják a későbbi szerkesztés nyomait. Ez a munka a *Problemata*. És azt a XIX. fejezetet, melyből a második nyilatkozatot veszem, egész tudományos készlettel igyekszik Stumpf (Die pseudo-aristotelischen Probleme über Musik. Abh. der. pr. Akademie, 1897.) a Plutarchos koráig lehozni. De azért e kérdés tüzetes bűvára, E. Richter (De Aristotelis problematis. Bonn, 1885.) a *Problemata* jelentékeny részében az aristotelesi hagyományát Aristotelesre visszavihető gondolatokat elismeri. Hiszen egy *Problemataban* még az ellenmondás is érthető; mert a nagy gondolkodónak e gondolatforgácsai különböző időben keletkezhettek és mégis csak annak a bámulatos nagy elmének kohójából kerültek ki, mely a világot hihetetlen kincsekkel gazdagította. Sőt a *Problematanak* ép azon fejezete, melyet leginkább igyekeznek Aristotelestől elvitatni, tartalmazhat oly gondolatot, mely összhangban van Aristoteles más helyt kifejezett nézeteivel. Ép ide számítom én és ép azért hitelességét kétségbe nem vonom, azt a gondolatot, melyet a *Problemata* XIX. fej. 48. szakaszában találtam.

Ugyanis aki a politika VIII. könyvének 7. fejezetét végigolvasta, meggyőződhetik arról, hogy Aristoteles a hangnemek

kathartikus hatását kutatta ép annak a két indulatnak körében, melyeket felkölteni volt a tragikai cselekvény hivatása. Szórolszóra így nyilatkozik: »Ami egyes lelkeknél erőteljes mértékben nyilvánul, az megvan mindenkiben és csak a nagyobb vagy kisebb mérték szerint van különbség: eme lelki indulatok a szánalom és a részvét és még a lelkesedés.« Azután kifejti, hogy a pathétikus indulatok rabjaivá esett lelkeket az orgiasztikus vagy enthuziasztikus zene némiképp kigyógyítja. Ezután így folytatja: »Ezt kell szenvedniök a szánakozóknak és félelemtől áthatottaknak és egyáltalában a szenvedélyes állapotban levőknek: a többieknek is ugyanezt kell szenvedniök, amennyiben fölébresztik bennök ez indulatokat. És mindnyájan katharsison mennek át és gyönyörrel éreznek megkönnyebbülést. Így a kathartikus dalok az embereknek ártalmatlan gyönyört okoznak; ezért az ily összhangzat és ily dal való a színházi zene művelőinek.«

Tisztán a pedagógia érdekében az ethikus zene való, milyen a dór vagy mint Sokrates elismeri, a phryg. De álljon itt a két nyilatkozat:

A *költészet*ről írott gondolatokkal túlszűfolt értekezése 18. fejezetének vége így hangzik: »A kart úgy kell a költőnek szerepeltetnie, mint egy színészt, hogy az egésznek részeként működjék közre, nem úgy, mint Euripidesnél, hanem mint Sophokles alkalmazza. A későbbi költőknél az énekrészeknek semmivel sincs több kapcsolatuk a zenével, mint más tragédiával. Ezért énekelnek *betett* részeket, minőket először Agathon hozott divatba. De van-e különbség abban, ha betéteket énekelnek, vagy ha egyik darabból a másikba vesznek át egy beszédet vagy akár egy jelenetet« (Geréb J. ford.). E nyilatkozatban egyszerre három oly észrevétel fordul elő, melyekből világosan kitűnik Aristoteles felfogása a tragikai karénékről. Először hibáztatja a betéteket: az ú. n. *embolimos* éneket, mely a laza összefüggésű canticumokra vezetett, melyeknek lehet talán tulajdonítani, hogy az újgörög vígjáték írói átvették.

Másodszor magasztalja Sophoklest Euripidesszel szemben, és pedig ugyanazon okból.

Harmadszor, mintegy jóslatszerűen rámutat a contaminationra, melyet vádként emeltek később Terentius ellen és a költő elődeire hivatkozva védekezik, hogy egy Menandrostól fordított vígjátékba miért vett át egy más vígjátékból jelenetet. De hadd bocsássam előre a második nyilatkozatot, melyet ily kapcsolatban még nem láttam

idézve. A *Problemata* XIX., 48-ban¹ szóról szóra ezt a mélyjelentőségtől észrevételt találjuk: »Miért nem énekel a kar a tragédiában sem hypodor, sem hypophryg dalnemben szerzett éneket? Vagy mert e hangnemben legkevésbé fordul elő dal, melyre legnagyobb szüksége van a karnak; ugyanis hypophryg hangnemnek jelleme (ethosa) cselekvésre indító (praktikus). Ezért Geryonesben is a kivonulás és a fegyverkezés e hangnemben van szerkesztve. A hypodor pedig fenséges és nyugodt. Ezért a zenei kompozíciók közt ez legalkalmasabb a citerára. E két hangnem tehát nem alkalmas a kar, hanem a színpadi hősök énekére. Ugyanis ezek a mythikus hősök ábrázolói; mert az ősök vezérei mindig hősök voltak. A népet az egyszerű emberek alkották, *ezekből áll a kar*. Ezért illik hozzá a fájdalmat és a megnyugvást kifejező dal és dallam. Mert ez emberi. A többi hangnemben pedig ez jut kifejezésre, legkevésbé a hypophryg hangnemben, mely lelkesítő és mámorba ejtő. Hatása alatt szenvedünk, mert a gyengék a páthosra inkább hajlanak, mint a hatalmasok. Ezért valók amazok a karénekekre. A hypodor és hypophryg dallam cselekvésre indít. *Ez pedig nem a kar szerepe. Ugyanis a kar téllen résztvevő. Mert csak jóindulatot tanúsít a látottakkal és hallottakkal szemben.*« Megjegyzem, hogy az utolsó két szót az értelem világosabb kitüntetésének érdekében bontottam ki az eredeti *amiknek tanúja*» (οἷς κἀποσσι) szavakból.²

Aristoteles e helyének értelmére még erősebb fényt vet a *Problemata* ugyane könyvének 30. szakasza, mely így hangzik: »Miért nem fordul elő a tragédia kardalaiban a hypophryg és hypodor hangnem? Talán mert nincs antistrophikus szerkezete,

¹ A porosz. Tud. Akad. 1831-iki nagy kiadásában 49. §.

² Érdekes felemlítenem az itt idézett hely utolsó mondatának latin fordítását a porosz Akadémia nagy kiadásában: »est enim chorus eliens quidem curatorque otiosus, quippe qui benevolentiam duntaxat his exhibeat quibus adest.« A görög eredeti κηδεστικὸς ἀπαρτοῦς-t szó szerint fordítja le *curator*-nak. Bailly szótárában egyenes hivatkozás van e helyre és »qui prend soin des, «curateurs»-ral fordítja. Helyesebben jár el Pape, ki utal κηδεμὼν-ra. Az idézetek közt legjobban talál Aeschylus *Suppliees*je 72.: τὰλ' δ' ἐφ' ἡμῶν ἦτορ κηδεμὼν. De legjobban kiviláglik a helyes értelme Sophokles *Antigone* 549. Ismene az előző versben azt mondja:

»Ugyan mit ér nekem az élet nélküled,

Antigone gúnyosan feleli:

»Kérd meg Kreont, hisz gondod rája van csupán.«

Azt hiszem, hogy a (συμμεμελεῖται) helyes értelme: *érelésvető*.

hanem csak a színpadi költők éneklik? Ugyanis *utónzó* jel-
leme van.*

Tartózkodom a hypodor és hypophryg hangnem jellemzésétől zenei szempontból. Részletesebben szól az ifjúság nevelésénél alkalmazható hangszerekről és hangnemekről és pedig szemben Platonnal engesztelékeny hangon a politika VIII., 7. fejezetében. Innét elég még a fentebbi idézetek mellett annyit idéznem, hogy a daloknak három nemét különbözteti meg: ethikus, praktikus és entuziasztikus dalokat. A különböző életviszonyokhoz illik mindenik, például a dór dalokat tartja az erkölcsi nevelés szempontjából leghatékonyabbnak; mert ethikus jellemők van. Ha ezeket egybevetjük a fenn szószerint idézettel, világos, hogy a színpadi költők recitatív előadásához a cselekvésre indító hangnemet tartja illőnek és nem a részvét és félelem érzelmi körében élő kar énekéhez. De ha az *ethos* nem is szolgálhatják a többi hangnemek (mint kivált a *lyd*), igen a *katharsis*. E szót most csak nyomatékkal jelzem, mert a *katharsis* kérdése a tragédia meghatározásához tartozik és ez alkalmommal az óriás mezőre lépni nem szándékom, habár végeredményképen ép a tragédia meghatározására vezető indítékul mutatom föl. Horatius előtt nyilván a *költészet*ről írott értekezés idézett helye lebegett, midőn a Pisokhoz írott remek levelében a kar szerepét jellemzi (ars poetica: 193—201.):

»Egy játékos tisztét a kar vigye férfi szerepben
S a fő részek közt ovakodjék mondani olyast,
A mi ügyének nem használ s vele össze nem illik.« (Czuczor.)

Kénytelen vagyok megjegyezni, hogy Czuczor az *actoris virile officiumot* helytelenül adja vissza; mert a kar maga legtöbbször nőkből áll és nőket: Elektrát, Antigonét és más nőalakokat is támogat. De hát egy lépést se távozzunk el a főkérdéstől. Nincs-e ellmondás Aristoteles fenn idézett két fő nyilatkozata közt? A poétikában mondhatni egyik szereplővé teszi meg a kart, megszabja határozottan, hogy szoros kapcsolatba álljon, mintegy összeszövődjék mindaz, mit a kar énekel a cselekvénnyel. Közrejátszik (συμμετέχει). Hiszen ép e címen vágja meg Euripidest és hibáztatja az új divatot. Tehát a kar éppen nem ideális nézőközönség, mint Schlegel Vilmos kifejté.¹ És természetesen a Sophokles dicsérete és persze Horatius

¹ Aug. Wilhelm Schlegel, Vorlesungen über dramatische Werke und Litteratur. Lipose 1846. 72. l.

fennidézett sorai után következő sorainak hatása elegendő volt arra, hogy a karban a cselekvény elmélkedő, fennkölt gondolkodást, tragikai szenvedélyek viharát az erkölcsi világrend magaslátáról néző közönséget lássanak. Ismerjük Wilamowitz ellenkező álláspontját. Messze attól, hogy ily tisztán látó, ily fennkölt erkölcsi világban élő nézőközönség volna a görög tragikai kar : a mi csontunkból való csont, a mi húsunkból való hús : a szánalom és félelem fölvert indulatai közt imbolygó, gyakran alacsony szempontról ítélő, nem egyszer tévútra vezetett és korlátozott néző a kar, hanemha a költő mélységes gondolatait például egy Euripidesnek racionalizmusát vagy pesszimizmusát hangoztató »idegen«-kép van jelen.

De ha a kar az egyik szereplő tisztét teljesíti, mi lehet a szerep ? És ha szerepet visz : akkor miért hibáztassuk Euripidest, kinél a kar mint résztvevő csak magamagát érvényesíti és pedig Aristoteles tanítása szerint.

De még szembetűnőbb az ellenmondás, ha a *Problemata* XIX, 48. és 76. szakaszát szembeállítjuk a poétika XVIII. fejezetével. A *Problemata* még közvetlenebb ismeretét árulja el a kar szerepének, mondhatni a zenei partitúrát jellemzi. Egyes hangnemeket nem tart a karénekhez illőnek és miért ? Mert a karhoz nem cselekvésre indító, hanem csak páthoszt kifejező ének illik. És miért ? Aristoteles maga veti föl a kérdést és világosan megadja a feleletet. Kifejezetten mondja, hogy a cselekvés nem a kar szerepe, mert a kar tétlen résztvevő ; a kar csak jóindulatot tanúsít.

Kedvezzen jóknak, társait gyámolja tanácsosul,
Kérleljén haragost, ártatlant várjon ölébe !

tolmácsolja Czuczor Horatius szavait. E szavakban csak a tétlen részvét nyer kifejezést. Úgy de akkor Euripides legtöbb karéneke aligha eshetik kifogás alá. Átnéztem a tragédiaíró-triász karénekeit és bizonyára több *embolimos*-jellemű kardal fordul elő Euripidesnél, mint két elődjénél, de ez a drámaíró azon törekvésére mutat, hogy a drámai cselekménynek önmagában adjon önálló egységet, de azért akárhány kardala van oly szoros kapcsolatban a cselekvénnyel, mint Sophokles darabjaiban. Mert meddig terjed a kardal kompozíciójánál az eszmetársítás határa ? Nem kell elfelednünk, hogy a dór kardal volt a görög tragikai kar mintája, mely úgy a zenei, mint a

költői szerkezetre nézve átvette az enkomion »nomos«-át. Elég Pindaros bármely ódáját összehasonlíttanunk Sophokles vagy Euripides legtöbb epikus részleteket tartalmazó kardalával, hogy meggyőződünk, hogy az eszmetársítás, melynek révén egy-egy mithikus elbeszélést beleszó a karénekbe a költő, oly viszonyba hozható a színpadi cselekvénnyel, mint Pindarosnál a verseny alkalmával, a dicsóított diadalmas hős családi hagyományaival, jelenlegi viszonyai-
val. A pusztán történeti magyarázat, mint azt Pindarossal szemben Dissen és Tycho Mommsen a legapróbb részletekig keresztül akarták vinni, sehogy sem sikerül és a költő művének költői értékét csökkenti, a lelemény és képzelem szabad szárnyát metszi. Az eszmetársítást a költői képzelemben gyakran egy megható mozzanat váratlanul gyorsan költi fel: a három nagy tragédiaírónál más-más alapon és ép az eszmetársítás különbsége jellemzi legjobban mindeniknek egyéniségét: Aeschylus az erkölcsi világrend nagy kérdéseinek megvilágítására ragadja meg a kedvező képet és mesét, Sophokles az emberi fátum útjára igyekszik világot gyujtani, Euripides az emberi élet nyomorúságos voltát, az emberi szív meghasonlását tárja föl.

Ha a görög tragikai kar logikáját mind a három nagy tragikusra nézve olyformán megalkotnók, mint Jurenka a Pindaros enkomionjaira nézve, az Aristotelestől megrovott Euripides más világításban tűnnék föl. Állítsuk párhuzamba Sophoklestól és Euripidestől a tragikai cselekvény oly fordulatait, melyek indítékai lehetnek hasonló karénekeknek és meg is találjuk. Ott van az Eros hatalmát dicsóító fenséges óda Sophokles Antigonéjában (782—800.), mely a Kreon és fia Haimon közti heves összeütközés nyomása alatt tör fel a mély szánsalom indulatától meghatott kar kebeléből. Vele szemben ott van Euripides Hippolytosságában a szerelem ellenállhatatlan erejét, végzetes hatalmát zengő karének (525—564.), mely ép oly természetes eszmetársítással pattan ki a kar fölízgatott hangulatából, midőn a dajka felfohászkodik Kyprishez, hogy Phaidra bűnös szerelmének sikerére közreműködjék. »Eros az emberek kényura, Aphrodite fiát, ki a hálósobák kulcsait tartja hatalmában, ha nem tiszteljük, pusztító hatalommal gázol át a halandókon« — mondja aggódva, remegve a részvéttől megindult kar.

De vegyük Antigone első álló karénekét, mely az emberi természet féktelen merészségét, leleményes voltát rajzolja. Odáig megy a szónokias fölépítés, hogy csodálja, hogy

»a beszédet, a gondolatot
 Neki adta a sors egyedül,
 Törvényeket ő hoz a földön;
 Előzi fejről a zord fagyot és záport,
 S Zeus mennyköveit.
 Esze mindent kitud
 S készen éri mindig a jövő.«

(354—363. Csiky Gergely fordítása.)

Ime, mint eltér e karének eszmetársítása azon egyszerű mozzanat, pillanatnyi meglepetés hatása alatt keletkezhetett osodálat és bámulat indítékától, melyet benne a hírnök ama híradása kelthetett, hogy a temetetlen holttestet mégis elhantolták. De kinek jut eszébe a költői képzelem eszmetársítását a logikai sémák bilincseibe verni?

De nézzük, mily szoros kapcsolat van Euripides *Bacchae*jának első álló karénekében kifejezett szent borzadálya a Pentheus istant sértő nyilatkozatával. A *Bacchae* egész tragikuma: a kikerülhetetlen katasztrófa nyer kifejezést, midőn a kar ajkán halljuk e dalt:

»a féktelen ajknak,
 a törvénytelen esztelenségnek
 a vége gyászos.«

(386—388.)

Meglepő közvetlenség pattantja ki az *Iphigenia Taurica*-ban azt a karéneket (1089—1151.), mikor megtudja, hogy Iphigenia a fölsimert testvérrel honába térhet, ha a csel sikerül. A Béranger híres dalát véljük hallani: »ha volnék kis madár...«, midőn a kar az Ityst sirató fülemiléhez hasonlítja magát, a szárnyashoz, »a szárnyatlan madár és szeretne hazarepülni, otthon a héthúrú lant édes zöngelme mellett ünnepi táncot lejteni«. Hát a szolgaságra hurcolt kar megindító siráma a *Hecuba* 444—482. soraiban, mintegy ugyanez a motívum két külön megvilágításban. Az *Iphigenia Taurica*, a kar borongó lelkén a visszaemlékezés fénye szüremlik át és a remény derengését látja a szabaddá lett úrnő diadalmas útján, a trójai rabnők kara előtt pedig a bekövetkezendő szolgaság képe lebeg.

Az a paeon, melyet a *Hercules furens* öregjei zengenek, midőn urok Herakles az alvilágba leszáll, természetes eszmetársítással sorolja föl Herakles hőstetteit. Mily meglepő ellendarabja Sophokles *Aiasz*-

ban a második álló karének, midőn ujjong a kar azon hitben, hogy Aias megszabadult végzetes betegségétől.

Ott van Euripides Alkestisében a kar mély meghatottságtól áthatott siráma, mellyel a halál útján elindult Alkestist kíséri. A halál mindent legyőző hatalmát zengi, de egyben kijelenti, hogy ezt a férje megváltására feláldozott életet a sír végkép el nem fedi. Örök hír veszi körül sírját, megistenült (légy üdvöz, boldog szellem). Az *Iphigenia Aulisban* c. darabban az a karének, (1036—1097.), mely fölidézi azt a hymendalt, melyet a Peleus és Thetis lakodalmán magok a Muzsák zengettek azon váratlan és igaznak vélt hír hallatára csendül meg a kar ajkán, hogy Iphigenia azért jött Aulisba, hogy a görögség első leventéjével Akhileusszal keljen egybe: még a tragikai ironia hatását is felkölti a hallgatóságban, mely már a bekövetkezendő szörnyű áldozatra gondol. Ez csak szoros kapcsolat a cselekvénnyel!

Az a bús dal, melyet a *Supplices*-ben zengenek a thebai asszonyok (955—1005.) egyike a legszebb panasz-daloknak:

«Legédesebb a halál,
Ha együtt halhatunk
Barátainkkal. Oh adná,
Oh adná ezt az ég!»

Igy végzi énekét a kar. És a panasz, a jajszó végét nem éri a *Trójai nőkben*, *Hekubában*: a peloponnesosi háború gyászénekét véljük hallani. Nincs-e ezekben összefüggés? Nem a logikai eszmetársítás, hanem a hangulat veri föl a kar énekében az emlékek, a reménynek zsongó hullámain. Ezeknek dallama kíséri a cselekvényt.

Brambach Sophokles-dalait az iskolák használatára a cselekvényre való vonatkozás feltüntetésével, a dal metrikai és költői mozzanatainak méltatásával tárgyalja (*Die Sophokleischen Gesänge metrisch erklärt*. Lipcse, 1876.). Érdemes lenne ugyanezt megtenni Euripides karénekeivel. Bizton hiszem, hogy Euripides lírájában is annyi közvetlen hangot, tehát igazi lírai meghatottságot, a beszótt epikai részletek elbeszélésében az eleven képzelemnek oly röptét találunk föl, melyek e sajátképen retorikus költőnek sentenciózus írásmódját, a bölcselmi gondolatok miatt az eredeti cselekvény

eszmemenetétől idegen elemeket, anachronisztikus célzásokat tartalmazó számos részletét, melyek éppen a karénekekben fordulnak elő, ellensúlyozzák annyira, hogy Aristoteles vádjával szemben hajlandók vagyunk őt felmenteni. Jellemző dolog, hogy Aeschylus karénekeire, kinek a kar tagszámának leszállítására vonatkozó újítását megemlíti, e helyen, hol a párhuzambaállítás mintegy kínálkozott, nem tesz semminemű észrevételt. Pedig Aischylos már megpendíti a karéneknek azt az alaphangját, melyet Sophoklesnél oly igen kedvelhetett Aristoteles; t. i. az igazi szánalom és félelem hullámmzó, de magasabb összhangban olvadó érzelmeinek ószinte, közvetlen és hozzáérőteljes hangját. Csak el kell olvasni a Leláncolt Prometheusban az Okeanidák első álló karénekét, melynek első szaka így hangzik;

Sírok, Prometheus
A te balsorsod átkán,
Szemeimből fakadozva
Hull a könnynek bő patakja s meleg árral
Nedvesíti arcomat.
Hiszen elviselhetetlen
Zeus isten zsarnoksága,
Ki a régi istenekkel
Éreztetni nagy hatalmát.

(413—421. v. Csengeri János fordítása.)

hogy a *Problemata* azon helyére gondoljunk, hol a kar tétlen résztvevő és egybe kell hasonlítanunk az *Eumenidák* és *Esdeklők*, sőt még a *Sírálózók* karénekeit is, melyek a cselekvénnyel nemcsak szoros kapcsolatban vannak, sőt el lehet mondani eme karokról, hogy *összeműködnek* a színpadi hősökkel, illetve cselekvő részt vesznek a cselekvényben, tehát a poétikából idézett helyen kifejezett kíváncsi teljes mértékben megfelelnek. Mi az oka, hogy mégis csak Euripidest kárhóztatja a nagy Stagiritá és csak Sophoklest dicséri?

Én az okot az Aristotelesnek a drámáról alkotott felfogásában találom és hajlandó vagyok a Sophokles tragikai karénekében keresni meg azt az etikai mozzanatot, melyet a dráma meghatározásánál annak legjobban hangsúlyozott alkatelemévé tett. Értem az indulatok tisztítását a szánalom és félelem indulatainak felköltése útján. E két indulat lírája a Sophokles lírája, még pedig megvilágítva a bölcsész emelkedett szemlélődésével, a világot kormányzó hata-

lommal szemben a tragikai vétsége következtében sorsa hálójában megfogott és ott vergődő ember belső katharsisának szemléltetésével. Aristoteles a végzet tragédiáit kedvelte a maga bölcselmi álláspontjáról. Az ő istene, az önmagát gondoló, önmagát szemlélő, elvont magasságban lakó isten, nem a cselekvés istene; nem az anthropomorph formában tisztelt és rettegett isten, kivel Prometheus nagy tusáját megvívja. Ép azért a világkormányzás kikerülhetetlen törvényeit látja megnyilatkozni a tragikai hős tévedésében, bukásában, Sophoklesnél egy Aias tébolyából magához térve, a túrhetetlen megaláztatás miatt öngyilkos lesz; Oidipus Kolonosban vakon maga találja el a megdicsőülés útját, Philoktetes a végzet intó szavának enged és felhagy engesztelhetetlen gyűlöletével, a Trachisi nőkben Herakles utoljára sorsán való megnyugvással megy a fiamegrakta máglyára.

Aischylosnál az erkölcsi igazság fensége ül diadalt a drámai szenvedélyek tusáján. Ő állít diadaljelet, midőn a két testvérén az atyai átok betel:

«Ott áll kapunknál *Ate* hős tropaeuma,
Hol porba hulltak s rajtunk így erőt vevén
Távozott a daemon.» (938—940.)

Az örök Igazság, minthogy az égbe szállt Astraea, bosszuló angyalként jelen meg a cselekvény csataterén. Prófétaí kijelentéseivel prófétaí ihlet hordozójaként: a kar igazán *személy*, mint megannyi Kassandra ép abban az daemoniakus hangulatban, melyben a költő Kassandrát hozza színre. Ez az erő, ez a titáni kedv: nem volt az Aristoteles nyugodt közepszer-moráljával összhangban. Mint Michel Angelo és Raphael: úgy viszonylik Aichylos és Sophokles. Nála a katharsison átment lelkek visszhangjává lesz a kar. Hiszen a zene is kathartikus, mert mint láttuk a Problemataban, azon hangnemek valók a karhoz, melyeknek kathartikus hatása van és e helyet a politika VIII. könyvének 7. fejezetében a zenéről adott részben teljesen igazolva találjuk, ez mintegy amannak hiteles voltát erősíti meg.

Oidipus Kolonosban a szent berek titokzatos hatását érzi a hős. A régi szenvedélyt: életének e nagy átkát még csak Polypeikeasszal szemben viharzó kitörésében érezzük, de azután minden földi támasz nélkül jut el megdicsőülésének helyére.

A pesszimizmus, lemondás és megnyugvás hangulatán megy át, sőt az istenkormányzás misztikus fénye szűrődik a lelkén keresztül. A drámai hős bukása a pesszimisztikus világnézet igazolására indítja a kart. De hát minden mélyen meghatott vallásosság a földi élet gyarló, silány ürességének érzését nem költi-e föl az igazán meghatott szívben? De nem ez, nem a vallásos hangulat vonzotta Aristotelest. Vonzotta az Aischylos karának merész racionalizmusával szemben az emberi erő gyengeségének, korlátoltságának hangoztatása. Aischylosnak is volt hite: az igazság félelmetes hatalmában. Sophokles a világkormányzás igazságos voltáról beszélt, a szánakozást, az irgalmat kereste. Az élet töredékes, romlott, üres, mely nem bírja meg az igazság követelményeit, melyeket Aischylos hősi lelke követelt. Mert hiszen az emberi szenvedély voltaképp a lelki összhangot bontja meg, melytől pedig függ az élet nyugalma. De e nyugalom Sophoklesnél nem filiszter, a mivé válik néhol Euripides egy-egy retorikai kitérésében, mint aki a szónoki okkötés pedans részletezésével bizonyítgatja, hogy voltaképp jobb nem születni, vagy ha már megszülettünk, jobb mielőbb meghalni, elenyészni. Az enyészet szele fujdogál a görög mythikus világ ragyogó virányain. Aristoteles nem ok nélkül látja az *Oidipus Tyrannusban* a legtökéletesebb drámát, mert a *vétlen vétség* tragikumában az emberi erő elégtelen, korlátolt volta nyert pregnáns kifejezést. Midőn Jokasta a jóslatok tekintélyét és a bennök vetett bizalmat akarja Oidipus lelkében megingatni, a kar eme fohászra buzdul:

Oh vajha sorsom lehetne
Szüntelen megóvni ajkam, tetteim
Szent tisztaságát mit az égi törvény
Rendel, mely a mennyei fény
Ölén született s egyedül Olympus
Volt atyja, nem emberi
Múló akarat szülő,
S melyet nem altat el soha sem feledés, homály
A nagy isten élteti azt s nem évül el. (863—871.)

Tehát nem a törvény, muló akarat, hanem a fenkölt, mennyben írt törvények uralkodjanak. Ki Dikétől nem rettegve, az istenek székét nem tisztelve a bűn útján halad,

•Az ily bűnös keble hogy maradna ment
 A bosszú sújtó nyílától?
 Mert ha ily tett is jutalmat érdemel:
 Miért az imádság?•

(893—896.)

Osiky Gergely az *imádság* szó használatával letörölte az eredeti gondolat hímporát. Ugyanis az eredetiben e versszak utolsó sora így hangzik:

τί δ' ἴμε χορεύειν μὴ οὕτω τῶντι;
 akkor mire a kartinó?

mintha mondaná, hogy akkor alszik az élet összhagja. Az *Oidipus király* karénekeinek e vallásos alaphangja oly tökéletes egységbe olvad egybe a cselekménnyel, hogy Aristoteles a poetikában méltán hirdeti, hogy a karnak az egésznek részeként kell közreműködni a cselekvényben.

De a meghatározások nagy mesterének azt az eljárását, hogy a tragédia meghatározásába az erkölcsi hatást juttatta előtérbe, holott az a dráma lényegéhez nem tartozik, bizonyos célzatoság jellemzi. Euripides racionalismusa és darabjainak a cselekménnyel lazább és nem szorosan csak a tragikai indulatok: a száanalom és félelem indulatainak fölkeltesére írt kardalai ellen ép ezért fordul, Sophoklest ép azért emeli ki, Aischylost ép azért mellőzi hallgatással, mert a kardal lírában a katharsis leghatékonyabb eszközeit látta. Ő sehogya sem bírta elképzelni a drámát kar nélkül, mert a kar szerepét a nagy erkölcsi tusák között, az erkölcsi meghasonlás anarchikus jelenségeinek láttára mint az igazi dór jellegű líra becses hagyományát nagyrabecsülte. És ezt tényleg nagyra is becsülhette. E líra a zenével kapcsolatban egy közönségnek, magának a népnek tolmácsává lesz. És azért nem bírt kibontakozni a görög dráma a kardal ölelő karjai közül, mert hiszen a drámai cselekvény által felkeltött érzelmek tolmácsolásával a nép rhapsodjává válik a kardalköltő. Minden tárgyiassá válik: A kívüllagra vetített érzelmi világ megtalálta azt a művészetet, mely őt hullámain elbírja. A kardal folyama a cselekvény gályáját édesen ringató keblére veszi. S minthogy Sophoklesnél a kardal folyama nyugodt méltósággal hömpölyög tova: Aristotelest az összhang e tökéletes formája valósággal elbűvölte és merem állítani, Sophokles lírai tehetségének nem csekély része van abban, hogy Aristoteles híres meghatározásába, a száanalom és félelem indulatainak katharsisa belekerült.

Quintilianusnak van egy szerencsés gondolata, mellyel Stesichorost jellemzi, de jellemzi benne és általa a dór lírát. Úgy jellemzi, mint aki *epici carminis onera lyra sustinuit*:¹ az epikus költemény terhét lanttal tartá fel. De mi az epikus cselekvény súlya, terhe a tragikai cselekvény súlyához, terhéhez mérten? Amazt a távol időkből a költő csak a hallgató képzelme elé varázsolja. Emelt szeme, füle közvetlen közelből, megdöbbentő világossággal, megfogható valóságban látja, hallja. Nem hiába félti Plátó az ifjúságot a tragikai érzelmek ellágyító, férfierőt pettyhüdtté tevő hatásától. De Aristoteles a tragikai indulatok zúgását a kardal ritmusában mérsékelve kathartikus hatásúnak vette.

A mai dráma, pl. Ibsené, a tragikai cselekvény terhét, súlyát a legexaltáltabb gondolatok, a legsötétebb képek kíséretében dobja a néző lelkére. Hogy bírja ezt el a néző? A görög a súlyt felfogta a lírával és ezzel fentartá.

A görög drámát együtt érezte át a nép az istentisztelet áhítatával és ez áhítat zengő formát is öltött a kardalban.

A mai dráma hatását a véletlenül összeverődött közönség száz meg száz különböző egyéni felfogás szerint érzi át. A színművészet diadala, a színpadi jelenetezés leleményessége okozzák, hogy mégis pillanatokra a közönség a darab elbűvölő vagy — ami ugyanannyi — megrázó hatása alatt összeolvad. Innét lehet megmagyarázni a tömegpszichologia azon jelenségét, hogy valóságos kultusz veszi körül a nagy színművészeket. A közönség érzi, hogy a színművész az ő keble mélyén alvó indulatok tolmácsa. Az antik korban a kultuszban a költő részesül; mert hiszen a cselekvény által felvert indulatokat ő tolmácsolja a karéneken. A költészet mai műfajai közt az opera hozható a görög drámával párhuzamba, mint ahogy Wagner »Die Bestimmung der Oper« című röpiratában meg is tette. Hasonlítsuk egybe egy megrázó tragikai cselekvény ránk tett hatását, ha azt egy dalmú keretében, vagy ha azt mint recitált drámát éljük át. Amannál a felvert indulatok békés harmoniába simulnak el, emennél tovább tombolnak lelkünkben. Az egyének szerint száz meg száz formát ölt a hatás. Az egyén erőtlén arra, hogy azt maga kifejezni bírja. Hányszor némúl el az ajk egy megdöbbentő

¹ Stesichorum, quam sit ingenio validus materiae quoque ostendunt, maxima bella at clarissimos canentem duces et epici carminis onera lyra sustinentem. Ins. Or. X. 62.

jelenet hatása alatt, ha a színművészet e fenséges pauzát elő bírta idézni. Keresi az egyén a rokonszenv révén a találkozást más lelkekkel.

Ez a modern élet képe. A mai kor a *szabad egyén* kora. Az antik kor a *szabad község* kora. Ma minden egyén maga ad számot arról, mit érez, mit gondol a tragikai hős bukása felett: az antik korban a költő vette lantjára a megpendített érzelmek tolmácsolását és a zene hanghullámain a lelkek valami csodás tisztuláson mentek át. Mert a költészetnek átokoldó ereje van. Epimenides, Tyrtaios, Solon a költészet útján csillapítják le a polgárvillongás izgalmait. Aristoteles félt az érzelmek anarchiájától, mint már ettől tartott Platon is. Sophokles lírájában ezt az átokoldó, bűv-erőt érezte. Ezért magasztalja az ő karénekét és kívánja meg, hogy a karének szoros kapcsolatban álljon a cselekvénnyel. Ha a kar a költő egyéni bölcselkedésének válik tolmácsává, akkor megbontja a kapcsolatot, ha betéteket alkalmaz: kockára teszi a dráma egységes hatását. Ime tehát: a hatás szempontja a tragédia meghatározásában. A nagy tragikus triasz kardalainak behatóbb elemzését későbbre tartom fen, de annyit tanulmányom eredményeképpen kimondhatok, hogy Aristotelesre Sophokles lírája tette azt a hatást, melyet a tragédia meghatározásában a tragédia céljául tűzött ki. Természetesen hatalmasan befolyt erre Sophoklesnek a költői műalkotás egysége és a lélektani indokolás iránti finom érzéke is. Aristoteles a lelkek anarchiáját látta, érthető, hogy az erkölcsi hatás szempontját előtérbe tolja. Innét támad Sophokles iránti csodálata.

A FAJI ELEM A ZENÉBEN.

Irta dr. Molnár Géza.

A »faj« bizonyos földrajzi területen nyelvi, kulturális és érzelmi közösségben él. Mikor művészi szólásmódjában sajátos hajlamok jutnak kifejezésre, szívósak és egyértelműek, tehát nem múló és nem szórványos jellegűek, akkor ezeket az irányzatokat a faji művészet gyűjtőneve alá foglaljuk. Hogy a fajilag különleges tevékenységnek melyek a fizikai és melyek a szellem-erkölcsi rúgói, ez nem tartozik a mi vizsgáldásunk körébe. Bizonyos az, hogy az összes tényezők, amelyek a fajiságot kormányozzák, idomítják (a külső természet, a munkaanyag és a munkaeszközök sajátos volta, a finom anatómiai és fiziológiai különbségek, az ezekből az eltérésekből származó változatos ideg-diszpozíciók) idővel mind egybeolvadnak és a faji gondolkodás részeivé válnak. Átalakulnak lelki motívummokká. Ezek a motívumok szervezik ezentúl a faj művészi alkotásait.

Hogy azok az indító okok, amelyek a faji művészetet létrehozzák, csakugyan a faji jellembe gyökereznek, ez iránt nem lehet kétség. Akik minden tünetet pusztán az »egyénség« és az »iskolaság« vezetnek vissza és az egyén meg az iskola fölött álló kollektív léleken nem hisznek, azok a jelenségeket aligha figyelték meg a történeti összefüggésükben. Különben nem zárkozhattának el egy nevezetes tanulság elől. Nem az egyén és nem az iskola adja kölcsönbe a maga sajátos vonásait a fajnak, hanem megfordítva: ami különleges elem van a fajban, ezt átadja az egyéneknek és az iskoláknak. Egyén és iskola csak kisugárzása a fajnak. Az, hogy a művész megnyit szívott fel a fajiságból, az, hogy a műalkotása, amely okmánya akar lenni az igaz emberinek, mennyire nőtt ki szervesen az élő néplelkek valamelyikéből, az lesz az ismertetője és mértéke a valódi egyéniségnek.

Rokon egyéniségek, akiknek egészben vagy részben közös programjuk van, eltávolodnak egymástól, ha különböző fajok neveltjei. A közös ábrándok és vágyak nem szüntetik meg köztük a faji ellentéteket. Viszont heterogén felfogású művészek, amennyiben *egy* fajhoz szítanak, bizonyos pontban találkoznak. E tétel mellett kíséreltem meg az érvelést »A magyar zene elmélete« című könyvemben. Ott utaltam arra, hogy a vígopera két nagymestere, Mozart és Rossini mennyire más-más fajnak a szellemével van telítve. Hogy elűtnék az olasz intermediumok a francia vaudevillettől és a német Singspieltől! Vagy tekintsünk a polifon művészetre. Látszólag csupa technika, mégis faji elemeket dolgoz fel és termékei mások Hollandiában és mások francia meg német földön. Egy és ugyanaz a tánc különböző faji környezetekben különböző árnyalatokat mutat. A Couperin francia allemande-ja nem egyezik meg az olaszokéval. Bajorok és svájciak is másként alakítják, mint a XIV. Lajos korabeli franciák. A menuet, mely Rousseau szerint lassú, a németeknél, Bachnál, Haydnnál meggyorsul. Polifonikusabb a passepied Bachnál, mint Lullynél, a courantenak pedig ugyanaz a német mester patetikusabb jelleget ad, mint más faj. Az écossaise-t a skót $\frac{3}{4}$ és $\frac{3}{2}$ ütemben járja, a német $\frac{2}{4}$ -re élénkíti. Mily komoly és méltóságos a sarabande a spanyol hazájában és mily érzékivel lesz Franciaországban a tizenhatodik században!

Éles individualitások sorozata is közös faji vonást mutat. Ugyanegy hang szól az olasz Corelli, Vivaldi és a két Scarlatti műveiből. Vagy egy francia csoport: Méhul, Boieldieu, Auber, Herold, Gounod, látszólag csupa autonóm erő, mégis valamennyinek a munkásságán keresztül az egyöntetű francia szellem. A faji energia az új mestereknél semmivel sem gyöngébb, mint a régieknél. Faji közösségben találkoznak a modern dán-norvég egyéniségek: Gade, Svendsen, Grieg ép úgy, mint az oroszok: Glinka, Cui, Dargomyszkij, Csajkovszkij, Muszorgszkij, Rimszkij-Korszakoff. Hogy ez nem az iskola közössége, nem egy mesternek a hatása, mint ahogy újabban ismét Konrad Lange gondolja, könnyen kimutatható. A németalföldi Adrian Willaert növendékei, Andrea Gabrieli, Zarlino és mások, olaszok maradtak és Bach elődjének, Schütz Henriknek a németiségét érintetlenül hagyta a velencei iskoláztatás a fiatalabb Gabrielinél.

Megtörténik, hogy egy mester meghódítja a növendékét a maga faji művészetének, megtörtént, hogy az olasz Cherubini a párizsi

környezetben némileg elfranciásodott, hogy Gluck a milánói befolyás alatt 1741-től 1745-ig olasz stílus operát ír, — de az így létrejövő alkotások is faji jellegűek lesznek. A faji művészetek harca ez. És a mi tételünket csak megerősíti. *Bizonyos faji kötelék meglazulása vagy megszűnése mindig egy másik faji kötelék születésével jár.* Nemzetietlen irányú művészre azt szokás mondani, hogy »nemzetközi«. Pontosan azt kellene mondanunk, hogy idegen faj művészetéhez szít. Lehet, hogy csak egy munkájában, lehet, hogy valamennyiben. Szíthat idegen fajhoz odahaza és szülőhazáján kívül. Minden alkotása és ennek minden része valamelyik fajnak, esetleg több fajnak a művészetéhez tartozik. Ha nem a hazaföldihez, hát más fajéhoz. A sokfelé járt Orlando Lassus műveiben ráismerünk francia, olasz és német elemekre. Ha a művész egyedül a maga személyes tulajdonságait hordaná magában, a faji környezetnek ilyen belejátszása meg nem eshetnék. Ez az egyik tanulság Lassusnak több mint kétezer művéből. A másik pedig az, amit az imént mondtunk. El lehet szakadni — ideiglenesen vagy végleg — egy fajtól, be lehet olvadni egy másikba, ám *az összes fajokon kívül álló mestert* bajos elképzelni; ilyen nincs is, mint ahogy nincs olyan állati vagy növényi organizmus sem, amely ne tartoznék valamelyik csoporthoz, osztályhoz.

Míg az egész szerves világnak fajták szerint való tagolódása régésrég nyilvánvaló, legtöbbször külsőleg felismerhető és a tudomány (Linné stb.) által is szabatosan meg van állapítva, addig még máig sem ment át a köztudatba az, hogy a nép-pszichék is külön törvények szerint végzik el emberi és művészi feladataikat, hogy nem azonos tartalmúak, nem pusztá megismétlődései egymásnak s hogy a nemzetek nemcsak közjogi, hanem artisztikus értelemben is önálló családok. A zenében ez az önállóság nehezebben mutatható ki, mint az irodalomban. Minden nép a maga anyanyelvén csinálja meg az irodalmát. Ez nyomban szembe ötlük. A zene, úgy mondják, »nemzetközi« nyelven beszél. Fölszines és veszélyes frázis. Ha úgy értelmeznék, hogy a zene *hatása* nemzetközi, minden aggodalom nélkül hozzájárulhatnánk. De hibás, ha a zene szövettanára vonatkoztatjuk. Ugyanezen a félreértésen alapul az a hit, hogy a zenei romantikában több a faji elem, mint a klasszicizmusban. A klasszikusok, Bach, Händel, Gluck, Haydn, Mozart és Beethoven, csak a hatásukban lettek nemzetközi mesterekké, dallamuk ma a művelt világ zenei közértelméhez szól, gyökereiben azonban semmi-

vel sem kevésbé faji jellegű, mint a romantikusok nyelve. A Weber-től Wagnerig terjedő romantika csak *tudatosabban* fordult a faji motívumokhoz, a klasszicizmus ösztönszerűbben merített ugyan-ezekből a forrásokból. Még egy másik szempontot se hagyjunk figyelmen kívül. Az a XVIII—XIX. századbeli népköltészet, dal és tánc, amely a romantikát táplálta, még mindnyájunk előtt ismeretes, élő poézis s így a romantikus műzenét könnyen be tudjuk kapcsolni a népzenebe. Ellenben a Palestrina, sőt még a Bach előtti népzene is túlnyomólag elkallódott, a népdal-gyűjtés a tizenötödik században épen csak hogy megindul, ennél fogva azok a szálak, amelyek a klasszikusokat a faji néplélekkel összekötik, sokkal homályosabbak. Innen az a feltevés, hogy a klasszikus mesterek inkább személyes, mint faji exigenciákból állnak.

A történeti vizsgálódás ennek a föltevésnek ellentmond. Ma már tudjuk azt, hogy a német zenét nem Schütz és Bach teremtették a semmiből, hanem a derék Isaak Henrik, Hasler meg a többi tizenötödik és tizenhatodik századbeli társuk csinált műzenét a nótából. A »Gassenhawerlin« és »Reutterliederlein«-ből. És francia földön sem pattant ki a műzene Lully és Rameau lelkéből. Ha ő előttük Dufay és Busnoy más németalföldi mesterekkel egyetemben fel nem dolgozzák többszölamú miséikben — tehát még egyházi téren is — a francia világi, népies chanson-t, akkor még máig sincs francia műzene. Minden olasz bizonyára hálás Monteverdenek és Scarlattinak, de az ő zenéjük is csak kiszélesedése és kicsiszolódása az országutakon kóborló nótának és természetes hajtása az olasz nyelvnek. Filológiai pontossággal meg lehet állapítani azt, hogy a fölötté egyszerű villote-ból lett a választékosabban harmonizált frottole és ebből a többszölamú madrigál.

A faji zene elméletének első feladata tehát megállapítani azt, hogy a műzene dallami, harmóniai, ritmikai és formai elemei mily népeknek mily egyszerű csiráiból származtathatók. A legegyszerűbb alakulattól a legbonyolultabb frázisig minden fejlődési fokot igyekezzünk felkutatni. Ha ennek utánajártunk s már egy szervesnek látszó kibontakozás van előttünk, következik a másik feladat. Annak ki-nyomozása, hogy ebben a hosszú és változatos történeti folyamatban melyek az állandóan visszatérő és más népek dialektikájában alig szereplő vagy kevésbé szereplő szólásmódok. A »Magyar zene elmélete« című könyvem kísérlet ilyen irányban, persze csak a mi nemzeti zenénkre vonatkoztatva.

A jelen dolgozat egy ott nem érintett kérdést vet fel. Mutatkoznak-e a történeti fejlődés során bizonyos törvényszerűségek a faji elem kidomborodásában és elhalványulásában? Mikép értelmezzük azt, hogy bizonyos népek a faji természetükkel teljesen át tudják hatni a zenéjüket is, míg más népeknek ez nem sikerül? A műzenét impregnáló népzenei anyag mennyisége és minősége, úgy látszik, nem dönt. Különben az angoloknak és a spanyoloknak, akiknek rendkívül gazdag és sokoldalú népzenejük van, ugyanolyan erős jellegzetességgű műzenéjük lenne, aminő a németnek, franciának és olasznak van. Pedig tudjuk, hogy nincs. Tudjuk, hogy az angol szimfonikusok műveiknek egy-egy *részletét* angol, ír vagy skót motívumokra építik, de teljes beszédüket nem itatja át a faji íz. A spanyolok műzenéje pedig túlnyomólag az olasz zenei frazeológiára támaszkodik. Népzeneje van bőven mind a két nemzetnek. Gondoljunk a régi gaél énekekre, amelyek az Ossian nyelvéen szólottak, vagy azokra az érdekes dallamokra, amelyeket az angol dudán, a bagpipe-on játszanak, a tömérdek táncra, a reel-re, strathpey-re, jig-re, hornpipe-ra! Talán még nagyobb a változatosság spanyol földön. Mennyire átmehetett volna a zorzico, a fandango, malaguena, rondena, bolero, seguidilla, cachucha, a nagyszámú énekek, a cana-k faji véralkata a spanyol műzenébe! Mégis csak kevésbé ment át. És inkább a zarzuela nevű könnyű daljátékba, mint a súlyosabb műfajokba. Néha a népies zenének nem a mennyiségében, hanem a minőségében látják a szerves továbbfejlődés akadályát. Ilyesfélet hallunk minduntalan a magyar népdalról. Halljuk azt, hogy túlerős az illata, hogy túlegészséges a szívverése, hogy nem elég finom a lélekzete. Mennyi balhit. A magyar nóta ép oly ruganyos, engedékeny, ép oly finomságokra hajlik és ép úgy nevelhető, mint más népek nótája.

A faji műzenéhez való fölemelkedésnek tehát, úgy látszik, olyan törvényei vannak, amelyek a népzenei anyag mennyiségétől és minőségétől részben függetlenek. A pusztá spekuláció itt nem tájékoztat. Forduljunk a zenetörténethez s talán sikerül eligazodnunk. A zenetörténetből merített tanulságok három tételben foglalhatók össze. Az első: *a nemzetek tanuló években nem jut érvényre a fajiság*; — a második: *általós tehetségek útját állják a fajiságnak*; — a harmadik: *a népies formákról a nagy műformákra való közvetlen átmenet (a kisebb műformák elhanyagolásával) nem kedvez a fajiságnak*. Lássuk ezeket a tételeket egyenként.

A tanuló nemzet nem a maga jellemét viszi be a műalkotásba, hanem a tanító nemzetét. Ahány művelt nép volt a tizenötödik században Európában, azt mind *egy* fajból került mesterek tanítják zenére. Németalföldiek. Nemcsak hazájukban, hanem francia, olasz, német és spanyol földön is ők a zeneszerzők, a pedagógusok, az instrumentalisták, a karmesterek. II. Lajos budai udvarában is ott találjuk mint zeneigazgatót Willaert-ot, a Brüggeből való zeneköltőt. Németalföldiek oktatják ki jóformán egész Európát a többszólamúságra. És mit tapasztalunk? Azt, hogy az olaszok műzenéje ezekben a tanulóévekben még nem tud szabadulni a németalföldi mintáktól, hogy úgy írnak, mint Dufay és Josquin, hogy az, ami egyedül olasz, a frottola, ez a többszólamú ének, fölötte gyarló módon van ellenpontozva, a kontrapunktja oly kemény, oly ügyetlen (pl. a XIV. századbeli Landino műveiben), hogy az olasz faji jelleg át se törhet rajta. Ami valóban művészi zene terem akkoriban olasz földön, az még nem olasz. Azok a kimagasló olasz zeneköltők, akik a XVI. században részint az első velencei iskolát (Zarlino, Merulo, Andrea és Giovanni Gabrieli stb.), részint a római iskolát (Palestrina, Giovanni Maria Nanini, Anerio, Giovanelli) alkotják, a faji elemet még nem domborítják ki annyira, mint a XVI. század végén és a XVII. század elején a második velencei iskolát megnyitó Monteverde és később a nápolyi iskola feje, Alessandro Scarlatti. Az átmenetet a XVI. század második felében Luca Marenzio madrigáljai képviselik, amelyek ugyanennek a mesternek a villanelle-jeivel és nápolyi dalaival egyetemben homloktérbe állítják az olasz fajiságot.

Ha az olaszság komoly tanulóéveit 1428-tól, vagyis Dufay római tartózkodásától számítom, akkor kiderül, hogy kétszáz évnek megfeszített munkájára volt szükség, míg az olaszok technikája annyira sokoldalú, tágítható és könnyed lett, hogy zenéjük a faji elemeket nemcsak felvehette magába, hanem végig is tudta vinni, míg eljutottak oda, hogy sem a faji motívum nem lomhasodott és nem szürkült el a nehézkes technikától, sem a technika nem sekélyesedett el a faji motívum kedvéért.

A németalföldiek után az olaszok tanítják zenére a művelt világot. Ha csak az opera történetét nézzük, újra azt tapasztaljuk, hogy a tanuló nemzet faji érzése még csak ott lappang a zeneköltők lelkében. Még nem tudják kifejezni. Bach, aki nem írt színpadra, már a XVIII. század első felében kinyilatkoztatta a németiségét,

ezzel szemben a Fux, Hasse, Graun dalművei ugyanez időtájt még teljesen az olasz tanítómesterek hatását mutatják (mert ebben a műfajban a németiség még a tanulóéveit élte), a helyzet Keisernél javul, míg végre Hiller a XVIII. század második felében következetesen él a német szólásmóddal. Tehát ismét majdnem kétszáz évig tartott, míg a németek operája az olasz modort levetette.

Magyarországon a zeneszerzés tudományos és módszeres oktatása még nagyon fiatal. Alig félszáz éves. Míg francia földön már a Notre-Dame-templom XII. századbéli zenészei, Perotinus és a két Franco, kitervelik a kis témák többszólamú feldolgozását és egy századdal később benedekrendiek és dominikánusok, Odington Walter és Hieronymus de Moravia már a zenei szigorú kánont tanítják, addig örülnünk kell, hogy a külső és belső bajoktól szorongatott hazánkban legalább egy kevés énekkel foglalkoznak a csanádi és a többi iskolákban. A hegedősök, regósök boldogok, ha megtűrik őket. Nem volt sem elegendő nyugalom, sem elegendő jólét ahhoz, hogy a zenész tovább művelődjék. Mind a kettőre szükség lett volna. Mind a kettőt élvezték a németalföldiek, akik a többszólamú zene első apostolai. Itthon senki sem fejlesztette ki azokat az énekeket, amelyekről I. Béla, Kálmán és IV. László alatt a fehérvári gyűlésen, az esztergomi és budai zsinatokon vitáztak, sem azokat a dallamokat, amelyeket Anonymus siposoktól és citerásoktól hallott, sem azokat, amelyek felkeltik Galeotti figyelmét Hollós Mátyás udvaránál. A történeti éneket és később a virágéneket nem szövik tovább az akkor külföldön már fellendült polifonia törvényei szerint. A faji népzeneből nem lehetett faji műzene, mert a technikai iskoláztatás évszázadokon át meg sem indult.

Am a fajiság művészi kialakulásához több kell, mint technikailag jól képzett zenészek sora. Mester kell, valódi lángelme. Bach János Sebestyén nemcsak magasabbrendű zeneköltő, mint elődje, a XVII. századbéli Schütz Henrik, hanem éppen mert zseniálisabb, egyúttal nemzetibb is. Schütz is dolgozott nyolc és még több szólamra, de nem tudta magába annyira felszívni a németiség egész zene-érzelmi multját, mint Bach. Orosz zene, sőt műzene volt már a tizenennyolcadik században, egy-egy népies motívum bevonult a művészi zenébe, de az egységes orosz műzenei nyelvet csak egy igazi mester tudta megteremtetni: Glinka Mihály Ivanovics. Hogy mikép, azt elmondja orosz életrajzírója, Weimarn: »Az orosz zene fogalmát Glinka jobban elmélyítette, mint elődjeinek egész serege. Nemcsak arra szo-

rítkozott, hogy a népdalok melódiáját több-kevesebb hűséggel utánozza, hanem kinyomozta az orosz népének teljes tartalmát és azt, hogy a nép miként énekel. Megfigyelt minden akcentust, minden feljajdulást, hirtelen átmeneteket a vontatottságból az élénk tempóra, lassúról gyorsra, pillanat alatt váltakozó színeket, százféle meglepetést, hagyományoktól félreeső harmonizálásokat és periódusalkatokat. Erre az átlagos tehetség nem alkalmas. Az csak dallamokat és ritmusokat utánoz, de nem tudja elérni azt, hogy művének összhangulata visszaadja a néplélek oszcillációit. Ilyen zeneköltőben a nép egyeteme nem is fogja felismerni a maga képviselőjét.

A mi tételünket igazolja az angol zene története is. A XVII. században az angol zene nemzetibb jellegű volt, mint azután. Mert akadt egy zseniális mestere, Purcell. A tizennyolcadik század kisebbrendű zeneszerzői épen költői inferioritásuknál fogva a faji elemet már nem érezték lelkük alkatrészének. Mindig megismétlődik az a tapasztalat, hogy az átlagos tehetség idegen, művésziileg már érettebb fajkokhoz vonzódik. Magáévá igyekszik tenni ennek az idegen fajnak nemcsak a technikáját (ami helyes), hanem a szólásmódját is. Magyarországon is úgy esik, hogy a tizennyolcadik század végén az itthoni zeneszerzők, Spech, Fusz és mások német faji zenét írnak. Mert kicsiny emberek voltak, bár némileg mentségül szolgálhat, hogy nemzetietlen versformákra, magyar nyelvű, de idegen vonatkozású strófákra dolgoztak. Bizonyos az, hogy zenéjük viszonyítva a tizenhetedik század terméséhez, a faji ízű protestáns zsoltárhoz, a Szegedi-féle »Cantus catholici«-nek és a Náray György-féle »Lyra coelestis«-nek magyarosabb dallamaihoz, nem is szólva a kuruc-kor énekeiről, — határozott visszaesés. A mi zenénk legtöbbször a közepes erőket is elvesztette. Tizenhatodik századbeli lantvirtuózaink, akik szellem, zenei műveltség és közügyesség tekintetében némi színvonalon állottak, elvonultak idegen tájakra. Az erdélyi Bakfart Bálint ép úgy, mint a pozsonyi Neusiedler János. A következő század, a tizenhetedik, sem javít e helyzeten. Lett volna akkor egy több, mint ügyes dalmű-szerzőnk: a pozsonyi Kusser János Zsigmond. De ő Lully párizsi barátságára és az íróni alkirály udvarába vágyott. A hamburgi, stuttgarti és dublini opera kapott tőle szárnyat, nem a mienk, amely száz évvel később sem tudott megszületni. Sőt amikor nálunk már élénkül a zenei állapot, a tizennyolcadik század második felében, Weigl József elszakad szülőhelyéről, Kismartonból és harminc operájával nem a hazaföldi

kultúrát termékenyíti meg. A vezető tehetségek hiánya egyenes veszélyt is rejt magában. Mert a közepszerűség nemcsak hogy meg nem növeszti a faji zenét, hanem hajlandó utalni arra, hogy a faji zenének szervi hibái vannak, hogy megköti a szabad szárnyalást, hogy — teszem a magyar zenében — nem élhetni súlytalan kezdettel, háromtagú ütemmel. Persze az igazság az, hogy a kiváltságos zeneköltő bátran élhet súlytalan kezdettel, élhet háromtagú ütemmel és zenéje mégis magyar zene lesz.

A mi harmadik tételünk az volt, hogy a népies formákról a nagy műformákra való közvetlen átmenet — a kisebb műformák elhanyagolásával — nem kedvez a fajiságnak. Fokozatosan kell behatolniuk a faji elemeknek a műzenébe. Először a kiszélesített dalformába, azután a rondo-, végül a szonáta-alakba. Ha az alsóbbrendű műformát nem járták át, még sokkal kényelmetlenebbül fogják magukat érezni ezek a különleges dallami és ritmikai elemek a magasabbrendű műformákban. A faji elemek ilyenkor feszélyezik a műformát és a műforma feszélyezi a faji elemeket. Mint alkalmatlan, nem oda-való, a zenemű folyamatosságát megakasztó jelenségek fognak hatni. Mint betétek. Ha ellenben alsóbb fokon már összeforrt velük a zenei technika és főként *ha a faji anyag már dematerializálódott*, vagyis faji szellem lett belőle, akkor ezek a megfinomodott elemek nem mint részletek fognak beilleszkedni a nemesebb műformákba, hanem egészen be fogják tölteni a kereteket.

A magyar zene története nem mutatja a fokozatos átmenetet a kisebb műformákról a nagyobbakra. Azt hinnők, hogy amíg Erkel eljutott a »Báthory Mária«-hoz és Mosonyi az első magyar szimfoniához, addig bizonyos előkészítő munka folyt a dal-, rondo- és a szonáta-alak kiképzése érdekében. Ennek az előkészítésnek, sajnos, semmi nyoma. Gondolhattak-e nálunk a magyar motívum kiszövése, amikor féltetni kellett magát a csirát, az egyszerű kis éneket is, melyet a magyar szív sugalmazott. Amikor már haladás volt az is, hogy I. Ferdinánd az istentisztelet keretében megenged áldozás után egy-egy magyar responsoriumot és himnust. Pedig, ha a következő, a tizenhetedik század magyar zenésze harmonizált és ellenpontozott volna, mennyi gyönyörű témát talált volna már akkortájt is az újhelyi pálosok énekeskönyvében és a gyöngyösi »Cantus chorales«-ben. Szinte megilletődéssel gondolunk egy-két kivételre. A minorita Kájonira, aki már harmadfél száz évvel ezelőtt a miseénekekben itt-ott az akkordokat is jelzi számokkal, vagy a debreczeni tudós pro-

feleszor Maróthy Györgyre, aki a tizennyolcadik század derekán a protestáns zsoltárokat adja ki négyyszólamúlag. A németalföldiek és nyomukban a többi népek zeneszerzői úgy kezdték meg a művészi zenét, hogy kicsiny témákat (nem is a magukéit, hanem vagy gregorián vagy népies témákat) földolgoztak misékké, motettekké, zsoltárokká. Mi lett azokból a magyaros litániákból, passziókból, lamentációkból, amelyeket hazafias szerzeteseknek és kántoroknak köszönünk? Megrekedtek a naturalista egyszólamúságban.

A magyar frázis sokkal gazdagabb lehetett volna, ha nálunk is, mint másutt, közel négyszáz éves lenne az a műfaj, amelynek neve: téma változatokkal. A frázis minden elemét, szilánkját semmi sem bontja ki annyira, semmi sem állíthatja élénk többféle világításban, mintázásban, mint épen a variáció. Ez visszanyúlik a tizenhatodik századba. Hisz régente névre különböző táncok is, amelyeket egymás mellé állítottak, tartalmilag csak variációi voltak ugyanegy motívumnak. A régi francia zongoristák doubles-ja, az angol hegedűsök divisions-e, a spanyol lantosok differencias-a: mind változatai egy témának. Ismétlem, a variáció jelentősége a mi szempontunkból nem az, hogy szélesebb műfaj, hanem az, hogy a faji témának ez a legalkalmasabb sokszorosítása, új és bőséges árnyalatokkal való megtoldása. Nálunk még ma is alig jelentkezik. Néha egy nem magyar témának számos változata közt akad magyaros változat is. Ez az ötlete támadt Alexandre de Pogliettinek, I. Lipót udvari orgonistájának, aki egyik »Air avec doubles«-jában minden fajtabeli (lengyel, cseh, német stb.) változat között helyet szorít egy magyar variációnak is. Mi azonban magyar témának kizárólag magyar változataira gondolunk. Ilyenek Brahms »Változatai egy magyar dal fölött« (21. mű, 2. szám.).

A rondo-formának sem akadunk nyomára zeneirodalmunk multjában. Pedig a tizenkilencedik század néhány rondo-alakú palotása gyönyörű példája annak, hogy faji zenénk mennyire oda tudna simulni ehhez a műformához. Idegenben a különböző mellék-témák közt való visszatérése a főtémának — ha csak Couperinig megyünk vissza — már kétázáz éves. Még magasabbrendű a szonáta-alak. Szintén faji elemekből táplálkozott. A suite-ből lett, ez pedig táncok egymásutánja volt, olyan táncoké, amelyek duzzadtak a faji elemtől. Mikor a táncszerű tételek helyébe úgynevezett *air*-ek kerültek, a faji íz megmaradt. Ezeknek a tételeknek még további elmélyítése és bizonyos pregnáns törvények szerint való megszer-

kesztése létrehozta a szonáta-alakot. Kár, hogy az érdekes magyar táncmotívumokat parlagon hevertettük. Tánczenénk első stilizált feldolgozásai a XVI—XVII. századok folyamán nem is idehaza, hanem Strassburgban, Velencében stb. látnak napvilágot. Suite-ekbe nem foglaltuk és még kevésbbé kísérleteztünk a szonáta-alakkal. Itt is körülbelül másfélszáz év veszett el; ami magyar stílusra való törekvés ebben a műformában mutatkozik, az mind csak a legutolsó évek munkája.

Kiviláglik mindenből, hogy a magyar műzenei nyelv fejletlenségeinek nem elvi, hanem *történeti* okai vannak. Ha lépésenként haladtunk volna az alsóbbrendű műformákról a magasabbrendű alakzatok felé, ezen a hosszú pályán mindenesetre jobban kicsiszolódott volna. A mulasztások még mindig pótolhatók. Faji zenénk legalább is oly hajlékony és árnyalatos, mint más népeké. Mesés kincset rejt. Létkérdése a magyar műzenének, hogy magába oltsa a faji elemet. Mert csak azok a zeneirodalmak, amelyek a honi rög fölött szállongó kis dalokban gyökereznek, hódították meg a nagyvilágokat. Szakítani kell azzal a fölfogással, hogy a műzene a faji mozzanatok legyűrése és túlhaladása. Sehol se volt az. Épen a fajiságunk kidomborításához van kötve győzelmünk a nemzetközi piacokon. Arany János tartott arra, hogy él benne «a legszűzibb ajkú magyar nép kiejtésén táplált lelkiismeret». A magyar néplélek és a magyar műzene között sem lehet ellentmondás. Különben csak idegen zenekultúráknak vagyunk erőtlen árnyai.

A HELIODORRÓL NEVEZETT SZOBA.

Irita Berzeviczy Albert.

II. Julius pápát, az elődje, VI. Sándor iránti gyűlölet indította arra, hogy ennek lakószobáit a Vatikánban, az úgynevezett Appartamento Borgia, elhagyva, felköltözzék a második emeletre, a mai Rafael-stanzákba. A harcias pápa erőszakos természete, mely városokat tudott lerombolni, nem akarta elpusztítani azt a minden részletében a Borgia-kra emlékeztető művészi díszet, mellyel Pinturicchio ékesítette föl az alsó lakosztályt: inkább átköltözött olyan helyre, ahol azok az emlékek nem sértették szemét.

Azonban gondoskodott róla, hogy új lakótermei se nélkülözzék a művészi génusz alkotásait. Habár a Sixtus-kápolna mennyezetének befestése még folyamatban volt, megindította a munkát lakosztályában is. Volt módja benne; olyan felséges munkafelosztást művészi megrendeléseinél sem azelőtt, sem azóta fejedelem meg nem engedhetett magának: a Sixtina festéseit Michel-Angelora bízta, a Stanzákét — Ráfaelre.

A Sixtina mennyezete és a stanzák elseje: a Segnaturáról nevezett, körülbelül egy időben készült el. 1512-ben Ráfael már a második szobában — teremnek alig nevezhető — dolgozott, melyet akkoráig, valószínűleg kandallója miatt, camera del fuoco-nak neveztek.

A fiatal mester e szobában egy nálánál sokkal idősebb, érdemes barátjának, Baldassare Peruzzinak a helyére lépett. Az ő ellenállhatatlanul szeretetreméltó lénye ezt a félretolást — mert tulajdonképpen az volt — minden sértő jellegtől megfosztotta. A mennyezetten meghagyta a nagyabecsülte a sienai mester már kész képeit; ma is láthatjuk őket; Peruzzi legjobb festései közül valók. Gazdag stucco-dísz és aranyozás közé illesztve az ó-szövetség csodáit és látományait ábrázolják: a csipkebokor lángjában Mózesnek megjelenő

Jehováht, a Jákob álmát, Ábrahám fia születésének jóslatát és Izsaák feláldozásának megakadályozását. Ennek az eszmekörnek megfelelően a falakra az Apokalipszis látományait kezdte festeni Baldassare, mikor az ecsétet Ráfaelnek kellett átadnia, aki elismerése jeléül a Heliodor-kép egyik főalakjának, a pápát trónszékén hordozó szakállas férfinak a Peruzzi arcvonásait adta.

Ráfael a bolsenai mise osodájának festésével kezdte itt munkáját; ez és a Szent Péter kiszabadulása vannak tudvalevőleg a keskenyebb ablakfalakra, az ablakívek fölé és köré festve, a két szélesebb falat pedig a Heliodor kiűzetése, melyről most a szobát nevezik és Nagy Leó pápa s Attila találkozása foglalják el.

A Stanzák elsejében, a Segnaturáról nevezettben Julius pápa még a maga alakját és tetteit nem akarta a nagyobb művészi kompozíciókba belévegyíttetni; csak a Decretaliák átadását ábrázoló keskenyebb, alárendelt képen látjuk őt mint egy akkor vere-ségektől sújtott, törődött aggastyánt megjelenni.

Azonban a Heliodor-szobának képei már tele vannak a saját történetére való vonatkozásokkal, sőt kettőn az ő diadalmas alakja szolgál középpontul. Kétségkívül nagybátyja, IV. Sixtus példáját követte ebben is, aki a Cappella Sistina alsó falképeinek legtöbbjét a saját tetteivel hozta valamelyes vonatkozásba; ő azonban még idegenkedett attól, hogy főszemélyül magát is odafestesse; Julius-nak már nem volt e tekintetben aggálya, még kevésbbé utódjának, Leónak, akit már a legutóbb elkészült Attila-képen is megjelenni látunk, mint nagy névelődje helyettesítőjét.

A bolsenai mise képe egy, az egyház hite szerint a XIII. században az Orvieto közelében, a róla nevezett tó mellett fekvő kis Bolsena városban történt csodát ábrázol, mikor egy hitetlen német lelkész kezében miseközben az ostya vérezni kezdett, bizonyossága-képen annak, hogy Krisztus valódi teste. Ez eset emlékére alapította az egyház az oltári szentség tiszteletére szolgáló úr-napja ünnepet, s az ostyától véressé lett kehelytakaró kendőt, az úgynevezett Corporalét, ritka becsű s csodatevő erejű ereklyeként őrzi az orvietói dóm. Julius pápa, mikor Bologna ellen hadba indult, Orvietóban megállott, hogy az ereklyét tisztelje s ottani buzgó fohászának tulajdonította talán későbbi győzelmét. Lehet, hogy ennek a gondolatnak is felel meg az az elrendezése a képnek, mely az imádkozó pápát mintegy szembehelyezi a hitetlen pappal: emennek arcán megszágyenülés és bűnbánás olvasható, amazét

a hit diadala sugározza be. A hit, az isteni hatalom diadala, tárgya tulajdonképen mind a négy nagy falképnek, melyek egyúttal a megrendelő pápa személyes diadalait példázzák: diadalát a lázongó bíbornokok pisai conciliabulumáé, törpe-zsinata fölött és diadalát a benyomult franciák fölött, kiknek kiűzését tekintette Julius élete legnagyobb sikerének. S ezt a vonatkozást még kiegészítik s magyarázzák az ablakmélyedés kisebb grisaille-képei, melyek Konstantin császárt ábrázolják, amint hódolva nyújtja át a tiarát a II. Julius arcvonásait mutató Sylvester pápának s ugyancsak Julius pápát teljes ornátusában, amint az eretnekség hidráját megfűkezi.

A bolsenai mise képében a Ráfael művészete kolorisztikus hatás és valóságosság tekintetében tetőpontját éri el; sehol sem áll oly közel a velenceiekhez, mint itt. Az ő bámulatos receptív tehetsége azt a fölényt adta neki ellenségeivel szemben, hogy míg ezek gyűlölködtek és néha ármánykodtak ellene, ő tanult tőlük. Már a Segnatura-teremben is megmutatta, hogy mit tanult Michel-Angelotól, itt megmutatta, mit tanult Sebastiano del Piombotól.

Ez a kép a nagy freszkók sorozatában valószínűleg az utolsó, melyet Ráfael egészen maga festett meg; a következőn már felismerhetjük a részletes kivitelben segédei, különösen Giulio Romano és Giovanni da Udine közreműködését, amit valószínűleg a türelmetlen pápa sürgetése tett szükségessé. A Makkabeusok II. könyvében találjuk meg a történetet, mely e kép tárgyául szolgált. Seleucus szíriai király parancsára, vezére és kincstárnoka Heliodorus a jeruzsálemi templomba hatolt, hogy elrabolja az özvegyek és árvák ott őrzött vagyonát; Oniás főpap és a templomba gyűlt hívek Istennel fohászkodtak, hogy őrizze meg azt, amit az ő szent oltalmára bízta. S íme, mikor már a templomrabló zsákmányának biztos birtokában vélt lenni, ragyogó vértezettű lovas termett eléje, két ifjuval, kik megostorozták s a templomból kiűzték Heliodort és embereit. Ez a tárgy módot nyújtott Ráfaelnek kompozíciójában olyan drámai erőt fejteni ki, aminőt talán egyetlen képe sem árul el. S ezt a drámai hatást még fokozza a merész ellentét: az, hogy a művész szemben a kiűzetés csoportjával, — mely csupa szenvedélyes mozgás, — odafestette ismét nagy pártfogóját, az ősz pápát, amint kamarásainak vállára emelt hordszéken, nyugodt méltósággal bevonulva itt is büszke szemtanujává lesz a hit diadalának, az egyház védelmi területébe betolakodók kiűzetésének.

A következő ablakfal képe Szent Péter kiszabadulását ábrázolja. A franciák megveretésének örömhírére a pápa hálaistentiszteletet tartatott címtemplomában, a San Pietro in Vincoliban, ahol most síremléke áll. Már maga e tény is megadja a vonatkozást a pápa diadala s a falkép tárgya közt. Itt, úgy mint a bolsenai mise és a Parnassus képen a művésznek azzal a nehézséggel kellett megküzdenie, hogy egy ablakív fölébe kellett festenie, miáltal képe is körív alakját kapta. És ő ezt a körülményt, melyet a legtöbb művész, mint szerkesztése szabadságának súlyos korlátozását érzett volna, a kompozíció egy különösen szerencsés, előnyös elemévé tudta tenni, oly elrendezést választva, mely megkívánni látszik ezt a formát s melynél természetesebbre, érthetőbbre senki se tudna gondolni. A Szent-Péter-képen a történet elbeszélésének minden gyermekre nézve érthető egyszerűsége és természetessége mellett a fényhatások azok, melyekkel Ráfael itt ismét valami tekintetben minden eddigi műve fölé emelkedik. A holdvilág, fáklyafény és az angyal alakjának kisugárzása oly fényellentéteket és vegyüléseket eredményeznek, melyekben joggal láthatjuk előhírnökeit a Correggio s később a Rembrandt nagy művészi hatásainak.

Legutolsónak készült el Leó s Attila találkozásának képe, mely hatásában nem mérkőzhetik a többiekkel, de részleteiben mégis a festői képeességnek oly új jelenségeit is tartalmazza, melyek azt mutatják, hogy Ráfaelnél a művészi fejlődés folyamata itt sem ért véget. Új e képen a tájék és a légköri tűnemények beléjáratása az ábrázolt jelenet hangulatába. Azon az oldalon, ahonnan a pápa jön s ahol az egyház védelmére Péter és Pál apostolok szállanak le az égből, a Colosseum es római vízvezeték romjai fölött derűs alkonyi ég boltozik; ellenben ott, ahonnan a húnok törnek elő, fölperzselt falvak füstje csap föl a fenyegetően viharos égre. A húnok öltözéke arról tanuskodik, hogy Ráfael a Traján-oszlop domborműveinek barbár alakjait tanulmányozta; ez talán az első törekvés korhűségre a viseletek ábrázolásában. A mód, ahogy ezen a képen a lovak festve vannak, azt mutatja, hogy a renaissance művészei rendszerint csak az embert tartották méltó tárgynak arra, hogy természetes mivoltában behatóan tanulmányozzák, az állatok ábrázolásában legtöbbször a régiek modorát, nem a valóságot igyekeztek utánozni.

Mialatt ez a falkép készült, megrendelődje meghalt s az új pápa, X. Leó örömmel ragadta meg a névrokonság alkalmát, hogy a kép

egyik főszemélyeül saját, épen nem festői alakját és ábrázatát festesse oda.

De ez a megrendelt személycsere nem téveszthet meg senkit; azért ez a szoba mégis a Julius pápa és a Ráfael egyesített emlékének szentélye. Azon a fehér paripán is ugyanannak a pápának kellene ülnie, akinek alakját kétszer festette le itt Ráfael parancsoló hatalmának egész rémes fenségében s aki e negyedik történeti képben is a maga tetteinek hirdetésére keresett kifejezést. Heliodor és Attila itt egy és ugyanazt a személyt jelenti: XII. Lajos francia királyt, s az, aki vele szembeszállott: fényes korának legfényesebb, a diadalmas renaissancának legdiadalmasabb képviselője, az a »fehér orosz-lán«, a királyi aggastyán volt, kinek a sors szeszélye hadvezéri sisak helyett tiarát tett fejére, kard helyett pásztorbotot adott a kezébe, védőbástya helyett oltár elé állította őt. És ő csinált a tiarából sisakot, a pásztorbotból kardot, az oltárból védőbástyát, hogy mint Heliodort és Attilát az égi hatalmak, kiűzze Itália földjéről a betolakodott idegeneket, Róma örökének rablóit és a klasszicizmus hagyományain felépült új műveltség durva ellenségeit, azzal a büszke és merész jelszóval, mint csatakiáltással: »Fuori i barbari!« Verjétek ki a barbárokat!

Ebben a jelszóban csendült meg utószor egy alámerült világ uralkodó eszméjének a kifejezése: az a világfelfogás, mely a régi Rómát a föld egész kerekébe, a római polgárt az egész többi emberiség fölébe helyezte. Ebben a szóban volt kifejezve a római világuralmi álmak egész makacs dőlyfe, a faji szupremácia érzésének egész büszke fensége s a romjaiból feltámasztott ókori klasszicizmus ép oly kizárólagosnak mint megdönthetetlennek hitt szellemi uralma.

Az agg pápa hatalmas szenvedélye magával ragadja itt képmásai szemlélőjét, mint magával ragadta Ráfaelt. A művészet meggyőző nyelvével csak tétovázva mer vitára kelni a történelmi tények vizsgálójának hideg ítélete. Az a megfontolás, amely kérdőre látszik vonni a büszke pontifexet, hogy jogosult volt-e épen ő kiadni a barbárúzás jelszavát? ő, aki bíbornok-korában halálos ellensége, Sándor pápa elleni gyűlöletből maga unszolta első olaszországi kalandjára a francia királyt, akkor még VIII. Károlyt? ő, aki a gőgös Velencét megtörendő maga intézte már mint pápa azt a cambrayi ligát, mely a francia hadakat harmadszor hozta olasz földre? És az Új-Róma bész haragja az idegenek ellen jogosítva volt-e a bar

bárság megvető fogalma alá foglalni mindent, ami nem az Apenni-nek Hesperida-kertjében nőtt nagyra?

Vajjon hol határolódik a »barbárság«, ha a saját nagyságától megittasodott olasz renaissance-kultúra e világosztásának helyet adunk? Barbárok voltak azok az erős, romlatlan, tiszta fajok, melyeknek az emberiség megújhodását köszönhetjük; barbár volt az a szeretet, mely testvériségre tanította az egymást irtó népeket; barbár az isteni küldetésnek az a tudata, mely a Golgotha kereszt-fáját megdicsőítette; barbár az az önfeláldozó hithűség, mely szembeszállott az új vallás üldözőinek dühével; barbár a művészetnek az a forma- és színpompája, melyet a Kelet izzó képzelete szült s melyet a Nyugat eltanulni sietett, és barbár az a másik, északon született művészet is, mely az ég felé sóvárgás megkövesült fohászaiból épített templomokat...

Óh, mily hiábavalónak tűnik fel így tekintve minden elképzelt emberi fölény s mily magasztosnak a megtiprott emberi méltóság! Nem!... amit ebben a szobában érzünk, az az, hogy Ráfaelnek igaza volt, nem az, hogy Julius pápának is igazat kell adnunk. A művészet a szenvedélyt salakjából kiemelve, mint a nagy történeti események egyik mellőzhetetlen hajtóerejét ideális világításba tudja helyezni. Hit, jog, szabadság, béke: a legmagasztosabb ideálok diadalmaskodnak szemeink előtt a Heliodor-szoba képein; a harcias pápa küzdelmeiben azonban nem mindig ezek az ideálok voltak a célok és nem mindig ezek az ideálok voltak a győztesek. Amilyen nagy szellem volt, érezte és átlátta ezt s a maga igazának védelmét a művész ellenállhatatlan ecsetére bízta.

A Heliodor-szoba képeinek utolsójára tekintve, Leó pápa megjelenéséből megértjük, hogy Julius pápa meghalt, mert halandó volt. De valamennyi kép a századokon átható harsonaszóval hirdeti, hogy bennök Ráfael él, mert Ráfael halhatatlan!

KÉPES-LEVELEZŐ-LAPOK.

— Ancona és Loreto. —

Irta Thótt Rezső.

Aki útjában tucatjával vásárolja a képes levelezőlapokat, annak a takarékoskodás felemelő érzésén kívül meglesz az a haszna is, hogy mire haza ér, az útításkája fenekéről — imé, a bőség átká! — egész csomó elhasználatlan képeslapot szedhet össze. A legazebbeket kiválogatja s — »apró ajándékok erősítik a barátságot» — szétosztogatja jóbarátai között; a többit elraktározza az íróasztal fiókjába s első kályhafűtésig feléjük se néz. Mikor azonban leszáll az első őszi köd s a szomorúság, mint valami sűrű szürke fátyol, ráborul a városra, gyertyagyújtáskor ki-kíváncoznak, előlopóznak börtönükből e szürke kis lapok s ekkor már édes, intim emlék valamennyi, amikkel, ha kedve tartja, órák hosszágig elálmadozhat verőfényről, napsugárról az a nagy gyermek, akit, ha restell is a világ elé vinni, ott rejteget a lelke mélyén haláláig mindenikünk: sóvárgó, álmodozó fantáziánk. S látásukra, mintha valami csodás mozgófénykép szalagja futna át a lelkünkön: egy pillanat alatt régelfelejtett apró jelenetek egész raja zsong körül és pereg le; arcok tünedeznek fel, amiket egyetlen egyszer, akkor is csak egy pillanatra láttunk az életben s többé nem fogunk látni soha, oly élesen, oly határozottan, mint a jóbaráté, akitől az imént búcsúztunk el; színeket látunk, hangokat hallunk: gyermekkacagást, egy templomi kórus végakkordját, utcai találkozás pár közömbös búcsúszavát, amiket elég volt egyszer látnunk, egyszer hallanunk, hogy mindörökre bevésődjék s csodás módon, akarva-akaratlan, életre keljen a lelkünkben.

A multban-élés e víziós, pihenő percei után érezzük, mi mindennel tartozunk az életnek! Az átértzett, átélt szépnek az emléke

nemcsak gyönyörűség : vigasztalás is. Ha csak egy napra is ragyogott ránk a szépség napja : nem lehet az élet annyira szürke, hogy annak az egy napnak a ragyogásáért ne lett volna érdemes végigélni. Annak a napnak minden sugaráért adósak maradunk életünk végéig.

*

Itália aranykapuin, Velencén, Génuán, Nápolyon kívül még egész sora van a kisebb oldalbejáróknak, — erős, jól megvasalt kapu azért valamennyi! — amelyen a vándor ide bekopoghat. Mi, magyarok, Rómába, Riminibe menet, a legtöbben az Adria egy ily erős kapuján, Anconán keresztül iparkodunk idejutni ; igaz, nem is igen nézzük másnak, mint Olaszország kapujának, amelynek, ha fáradtan eléri az ember, hamarosan siet hátat fordítani, másra, nagyobbra tartogatván az erejét, figyelmét. Pedig jól tennéd, óh nyájas olvasó, akit az *Ungaro-Croata* hajója sok Charybdis közt, sok ezer veszélyben vitt át a zajgó Adrián, ha, mielőtt megkezdened vándorutadat, itt, Itália küszöbén megpihennél egy kicsit s pár rövid napot a szemlélődésnek, nyugalomnak szánva, tárnád ki lelked az első itáliai impresszióknak.

Itália egyik legrégebb városában vagy. Útikönyved ... — egy se megy ki, hazámfi, a löversenyre program nélkül s ezen a külföldre, merő idegen világba, útikönyv nélkül! — útikönyved elmondja, hogy Ancona régi görög eredetű (a neve is görög), hogy syrakusai gyarmatosok alapították ; arról, hogy mi lehetett a római időben, a kikötő partján emelt diadalív, Traján íve regél ; a középkorról : régi polatái s templomai ; jelenéről : a hatalmasan megnagyobbított kikötő száz megrakott hajója ; a jövőről : — Ancona egyszersmind Itália egyik legfontosabb hadikikötője — az ott veszteglő nagy hadihajók s a folyton cirkáló szürke torpedók egész raja.

Az első délelőttöd legyen a pihenésé, a céltalan, csendes, szemlélődő sétálgatásé. Járd a zeg-zugos utcákat s örülj, ha nagy kerülőkkel újra kijutsz a főútra, a *Corso Vittorio Emmanuèle-re*. Ballagj le a kikötőbe ; nézd a ki- és berakodó hajókat, figyeld meg, mint faragják s tatarozzák a hajóácsok ezer esztendők óta egyazon módon az öblös halászbárkákat : Odysseus hajóit, sétálj végig a hosszú mólón s az emeletmagas friss betonkockák közt megpihenve, nézd, amivel betelni nem lehet : a tengert s apró pil-

langóit, a vitorlásokat. Vagy szállj be magad is egy kis csónakba — közvetlenül a kikötői városkapu előtt van a *stande-juk* — s hajókázz ki egy félórára a kikötőn kívülre is. Előtted a város. A kikötőből a Traján-ív fehér márványa, néhány nagy hajó kéménye látszik ki, néhány vitorla rúdja meredez az égnek. A hegyoldalban néhány torony, hatalmas kupola s a vöröscseréptetős régi házak rendezetlen tömege. A hegytetőn, hatalmas portáléjával messze kitetszőn, a katedrális, a *S. Cyriaco*. Ezen túl, a magaslatokon néhány kaszárnyszerű épület; sáncok, erődítések.

Első utad azután ide vigyen fel, a hegytetőre, szent Cyriacus székestemplomához. Lassan emelkedő hegyi ösvény visz felfelé. A keskeny utca két oldalán régi paloták, régi templomok. Az út a *Piazza del Plebiscito* mellett vezet el: egy egyenetlenül emelkedő, művészien mesterséges szintű tér ez, a közepén Cronacchini XII. Kelemenjével, kinek áldást osztogató jobbjáról az ujjak — idők jele! — mind letöredeztek s a háttérben — mennyi szomorú poézis van e századok óta befejezetlen templomhomlokzatokban! mennyi nemes szándék s mennyi nagyratörő gyöngesség szomorú emléke! — a *S. Domenico* befejezetlen homlokzata: lent márványba faragva, felső felén időtől barnult nyers téglafallal. Átsietünk a *Prefettura* átjáró udvarán is, melyben a sokszázados szürke falakat egészen elborítják a régi címerek s nehezen sillabizálható gótikus feliratok s köztük újra meg újra felismerszik Ancona címere: a vörös mezőben vágató, kivont kardú, páncélos vitéz; feljebb haladva, egy kis téren új pihentető a *S. Francesco* temploma, *Giorgio da Sebenico* csodás gazdagságú portáléjával, 1455-ből.

Ancona templomai — a katedrális kivéve — csak kívülről érdekesek; belsejük jelentéktelen, üres; néhány homlokzat s portále azonban a legnemesebb gótikus alkotás; a *S. Francesco*-é talán a leggazdagabb, legnemesebb. A régi templom s kolostor egyébként most kórház és laktanya. A lélek sebei után a test sebeit gyógyítgatják benne — ki tudja, melyiket több sikerrel? — a jámbor barátok helyett víg olasz baka néz ki füttyörészve ablakából. Jó templom, a te sorsod még csak-csak; amíg a templomból csak kórház és iskola lesz: még benne az Úr lelke, — de mily kómikusan szomorú, ha katonai ruharaktár lesz belőle, mint Modenában s a freskó kivont kardú Szent Györgye bakancsok, nyeregcsíjak halmazára tekint, vagy, ami még szomorúbb, vásárcsarnok, mint Ravenna főterén?!...

Újra pár peronyi ballagás után újra egy kis tér: a századok óta sokszor átépített, toldott-foldott *Palazzo del Commune* tere, melynek homlokzatán a román stíl, a gotika s a barok egymásra rakott keveréke groteszk példa az építő stílusok váltakozására. Az út innen meredekebbé kezd válni; néhány kanyarodó után végre felérünk a hegytetőre, Cyriacus hatalmas katedrálisá elé.

Előttünk az egész város, a tenger, az Adria lankás partvidéke, melynek haloványzöld körvonalából a messzeségben felragyog néhány fehér torony: Falconara, Fano s talán Pesaro tornyai. Lent a város, ócska tetőivel, zeg-zugos utcáival; közvetlen alattunk ezer magas fenyőszál: a hajógyár állványai, mik közt — már négyemeletnyi magasságig felnyulva — süketítő kalapálás s pörölycsattogás közt épül a *Navigazione Italiana* új hajóóriása. Ott a kikötő, amelyben a mélyen benyuló, most is folyton épülő, évről-évre erősebb móló új becsületet szerez a középkori szállóigének: *Unus portus, in Ancona*; s előttünk a nyugodalmas nagy víz, melyen itt-ott szánt mély barázdát egy-egy lassan mozduló teherhajó, itt-ott vet fodrot egy-egy fürgé torpedó. Fent, a tető tágas terrassán egymás mellett a campanile s a katedrális; néhány gyérárnyékú csenevész fa a közelükben.

A campaniléről nincs mit mondani: jelentéktelen, a velencei campanile típusára visszavezethető harangtorony, amit ketten iparkodtak versengve tönkre tenni: az idő s a barok cifrázatok. Annál értékesebb s szebb maga a katedrális.

A város többi templomának már pompás homlokzata is hirdeti — amelyben fogantattak — a gazdag, nemes velencei góthikát; Szent Cyriacus hegyi temploma azonban még sokkal régibb: a tizedik századi Bizanc lelke él benne. Szent István királyunk idejében már építik e régi templomot a *Monte Guasco* tetején, ott, ahol valaha a Catullus emlegette *Venus Marina* temploma állott.¹ Mikor e templom klasszikus oszlopait beépítik az új katedrálisba, a habszülte istenasszony kultuszának örökre vége; a rózsásarcú, ragyogó nyakú Venus templomába a bizanci mártír, Cyriacus püspök szobra kerül; a pogány mithosz helyébe, melynek minden szava vidámság, életöröm, szerelem, bujaság, a gyérszavú keresztény legenda,

¹ *Nunc, o caeruleo creata ponto,
Quaeque Ancona . . . Onidumque arundinosam
Colis . . .* (In *Annales Volusii*.)

melyben alig van több, mint két név : a Cyriacusé s az édesanyjáé, Annáé, s amelynek úgyszólván egyetlen eseménye : mártirhaláluk. A szerelem után következik az aszkézis, a vértanúság ; Hellas után Bizanc.

Valóban, Velence és Ravenna után alig van templom az Adria partján, mely annyira emlékeztetne Bizancra és a Keletre, mint épen ez. Alaprajza : görög kereszt, melyben a két hajó egymást szelő négyszöge felett még nehézkesen, először négy-, majd nyolcszöget képezve, emelkedik s borul a hatalmas kupola. Külső dísz dolgában a leggazdagabb a főkapu. Tíz-tíz, részben a falba épített fehér és színes márványoszlop van mindkét oldalán ; a szélső kettő, mely két vörösmárvány oroszlán hátán nyugszik, már szabadon nyulik előre s tartja a román-ívrű kapualjat ; az oszlopokon gazdag, szeszélyes faragás : meglepőn természetes bestiális és növényi ornamentika ; a kapu fölött az evangélisták naív szimbólumai.

A templom belsejében már természetesen minden oltár renaissance vagy barok, de az oldalhajók megbarnult gerendázata, a kupola alatt a quadratum sarkain a merevül stilizált négy főangyal még sejtetik ősjellemét s teljességgel megőrizte azt, amiért egyedül is érdemes felballagni ide, a templom régi kriptája. Ez valóságos kis múzeum. Fala tele a befalazott régi faragásokkal ; frizekkel, mikben szeszélyes hajladozású gallyak közt merev pávák, sasok lépkednek kényesen, szobortörödékekkel, feliratokkal, stb. Legérdekesebb közöttük Ancona régi praetórának, a negyedik században élt *Titus Julius Gorgonius*nak nagy kőszarkofágja, az ó- és új szövetségi jelenetek ama gyarló, mesteremberre valló primitív faragásával, mely naivitásával tökéletlensége ellenére is hat, s némely részben emlékeztet a pécsi dóm primitív reliefsjeire is.

Más látnivaló csakugyan nincs a régi templomban ; a város azonban még tartogat egyet-kettőt a számunkra. Ilyen látnivaló a *Santa Maria della Piazza*, melynek homlokzatán a vak-árkádotok képező apró oszlopocskák s román ívek, a régi templomból átvett s ide berakott szeszélyes groteszk faragásokkal azt az érzést keltik, mintha egy nagy gyermek naív játéka lenne az egész ; ilyen még két *Giorgio da Sebenico*-homlokzat : a *Loggia dei Mercanti* (1459) : Ancona bőrzéje, s a *S. Agostino*, a *S. Francesco* méltó párja.

Ancona igazi kathedrálisja azonban : *Loreto* s aki templomot akar látni, templomot, amelynek nemcsak a homlokzatát s nemcsak az utcáról nézi, de amelyet szentnek érez bent is, jól teszi, ha

lesiet ide. S ne csak ti jöjjetek, atyámfiai, akik elfáradtatok s nyugovást kerestek, szomjuhozzátok az áhítatot s hívó lélekkel siettek az élet vizéhez, hanem ti is, testvéreim, akik lelketekben kétséggel, talán tagadással, nem az egyház vigasztalását, csakis a szépet keresve, keresitek a megújodást.

Mert a templom nemcsak egy felekezeti s nemcsak a hívóké, s az áhítat, amit benne érzünk, más is lehet, mint a hit áhítata. A templom szent érzést kelthet bennem, ha papja nem is az én papom, a szentkép odaadást, ha előtte imára nem kulcsolódik is kezem, ha imádására nincs is szavam. Bizonyos, hogy ily lélekkel azt az erőt, azt a vigasztalást, amelyet csak a hit adhat meg, nem érezzük soha, — s ezért ti, kiknek hite erős, tarthattok bűnösnek, tarthattok szerencsétlennak, — de amit a templom ezenkívül ad: az a miénk is. Miénk a templom csendje, miénk a színes ablakon átszűrődő napsugár, mely a fakó freskókon, a töredező faragásokon ragyog; miénk a hajnali harangszó s az Ave Mária, miénk az esti szolozsmák halk moraja, miénk a boltozat felé szálló tömjén füstje; miénk minden érzés, minden sejtlem, amit fantáziánk fel tud idézni s varázsa alatt lelkünk, ha csak pillanatokra is, keresztül él. És szent és kedves nekünk mindez, noha más áhítatból fakadt, mint amellyel a hívó az oltár elé borul. Szeretjük a templomot, hagyományaival, legendáival, szentképeivel, szobraival egyetemben; szeretjük a visszhangot, mely benne léptünk nyomán támad; márványpadmalyán a faragott sírok címereit s páncélos vitézeit, kiknek porát lábunk tapossa; a misét, az orgonaszót, a panaszos litániákat, a kolostor árnyas udvarát, magányos kis celláit, az elhagyott remeteségeket; szeretjük a gyermek imádságra kulcsolt kezét; szeretjük mindazt a szépet és nagyot, mindazt a csodát, amit az emberből a nagy hit s nagy érzések fakasztottak.

A loretoi állomástól jó negyedóráig kocog kanyargós úton a csengős-csörgős kocsai, míg felvisz az olajfaligetes kis hegyi városba. Lakosság dolgában száz meg száz alföldi falunk túltesz rajta: alig vannak többen ezerkétszáznál; látnivalója is csak egy van, de ez éppen elég ennek a kis falunak ezer esztendőre: a *Santa Casa* temploma. (Az útikönyvek emlegetik a *Palazzo Apostolico* képeit, majolikáit is, de akinek egy-két napnál nincs több ideje, bölcsen teszi, ha ez egy hatalmas impressziót nem zavarja meg mással.)

Aki egész életében soha egyebet nem lát is, csak ezt az egyetlen egyet: a legmélyebb érzésekkel telik meg lelkében; lát hitet,

mely századok óta hajtja az emberek millióit e kis falu felé; hall csodát, a kereszténység újabbkori legendái közt tán a legcsodásabbat az angyalok szárnyán hozott, a tengereken keresztül lebegő szent házikóról; látja ennek megdicsőítését a művészetben: hatalmas kúpolás templomában, gyönyörű márványfaragásában, patinás bronzajtaján, csodás szépségű freskóiban; s látja, hogy a művészetek e századok óta hangzó szent himnusza nem szűnt meg ma sem: a kúpola most készülő freskójában, melyet napról-napra lát gyermekora óta, bepillantást nyerve a művészet műhelyébe is: benne él, együtt él, érte él úgyszólván már egy generáció óta.

A kis város, melyben tán egy percre sem szünetel a mélybúgású harangzó s a szent emlékekkel való kereskedés (szent boltjai még vasárnap délután is nyitva vannak), voltaképp egyetlen főutcából áll, melynek vége: a *Santa Casa* templomának tág tere, s ennek két oldala: a hatalmas árkádú *Palazzo Apostolico*, *Bramante* egyik legnemesebb kompozíciója (1510); a harmadik oldal: a zárándok-házak s néhány apró fogadó, a negyedik: az óriás, hármas kapujú nagy templom.

Belépve valamelyik hatalmas bronzkapun (a középsőt, mely hat mezőben Éva teremtésétől Ábel haláláig regél, *Girolamo Lombardo* fiai készítették, 1605—21.; a balajtót: *Tiburzio Vercelli*, a jobbót: *Calcagni Sebastiani* és *Giacometti*) az az érzés fog el, amit Itália igen sok templomában érezhet az ember s ami szinte együtt jár a nagy dimenziókkal: a templom üres. Az az ötödfélszáz esztendő, mely e templomot emelte és ékesgette (1468-ban kezdték építeni, a mohácsi vész esztendejében fejezték be s azóta századról-századra munkáltak rajta valamit: hol a belsejét, hol a homlokzatot), a homlokzaton kívül úgyszólván egyedül a szentek szentére pazarolt minden fényt, minden díszet. Maga a *szent ház*: egy óriási márványkazettába foglalt ereklyetartó; ami hozzá legközelebb van: a zárándok-kápolnák s a ráboruló kúpola: szintén gyönyörű művészmunka, a főhajó falai azonban csak arányaikkal hatnak; rajtuk se freskó, se szobordísz; érezzük, hogy méltó díszítésük még hosszú századokra vár.

A szent ház azonban, kívülről legalább, díszítéssel szinte túlhalmozott. A márványfoglatat, melybe a szent relikvia került, meglehetősen megnöveli a názárethi kis kunyhó dimenzióit: kívülről körülbelül tíz méter széles s tán másfélszer ily hosszú e márványburkolat, mely, *Bramante* tervei szerint, gyönyörű korinthusi oszlo-

pokkal tagolva, el van borítva a késő renaissance finom reliefjeivel. A nagy kapu felé néző homlokzata — rajta egy kis ablak, amelyen, a legenda szerint, Gábrriel sietett Mária üdvözlétére — *Andrea Sansovino* annunciációjával, *Montelupo* és *Sangallo* reliefjeivel — vizitáció és Mária Bethlehembben — van borítva. Két oldalt a jobb fal: Krisztus születése s a három királyok; a balé: Mária születése s eljegyzése; az apsis felé néző negyedik oldal: a *Santa Casa* átkelése a tengeren; mind *Sansovino*, *Montelupo*, *Girolamo Lombardo* és *Franc. da Sangallo* munkái; ugyancsak tőlük való korinthusi oszlopok közt a nyolc komor próféta s a komoly fenségű sybilla is. Kétségtelenül gazdag, nemes, »előkelő« művész munka valamennyi; kétségtelen, hogy megérdemlik a jó Vasari dicséretit, a *non si può veder meglio*! a *veramente celestet*, de nekünk e drága ékszerszekrény láttára — isten tudja, hogy! — a *Poverello* carceri-beli kőnyoszólyája jutott az eszünkbe s ránk a sok ékes dombormű között a legjobban az az *intaglio*, az a kettős mély barázda hatott, amit négy század térdre hulló imája, térdencsúszó áhítata vájt a *Santa Casa* márványalapjába, mind a négy oldalon, köröskörül.

Megragadóbb, noha nincs ennyi művészi dísz, a szent ház belseje. Ha a szem megszokta a miaztikus derengést, amely az ablakon besűrödő napfény, az oltárgyertyák lobogása s a falakról lecsüggő óriás arany és ezüst örökmécsek reszkető világából árad, egy alig néhány lépés hosszú, alig néhány lépés széles kis kápolnában találja magát, melynek nyers téglafalát barnára festette az idő s márványsímára csókolta a hívók kegyelete. Keskenyebb falán egy gazdag renaissance díszű oltár; az oldalfalakon, erős vaskampókon, vödör nagyságú arany és ezüst örökmécsesek. A hármas tagolású oltáron márványba vésett felirat: *Hic verbum caro factum est*; két oldalt a drága fogadalmi ajándékok pazar tömege: gyémánttal, drágakövekkel kirakott ezüst és arany szívek, kezek, szemek (s ide csak a kevesebbet érők kerültek: a nagy ajándékokat, pápák, királyok *ex-voto*it a *tesoroban* őrzik); középpüzt, a fülke félhomályában, az aranytól, a gyertyák s örökmécsek fényében fel-felvillanó gyémánttól egészen elborítva, ott áll a Szűz cédrusfa szobra, karján a gyermek Jézussal, aki kis kezében tartja a világ almáját; a legenda szerint Szent Lukács műve.

A szent ház ez, Boldogasszony szűz Mária názárethi háza, mely — halld a legendát, nyájas olvasó, s higgy vagy gyönyörködj benne — az 1292-ik évben, midőn Isten titkos végzéséből a hitetlenek a

Szentföldet tökéletesen elfoglalták, május 9. és 10. napja közt, éjjélkor, azon alapról és földről, melyen tizenkét évszázadnál tovább állott, Isten mindenható csodálandó erejével mintegy felszakított s a felülről kétfelé való templom födelén kivitette (mert már Názarethben is templomot emeltek a szent ház fölé) szárazon és vizen angyalok szárnyán a messzefekvő Tersatoba (Fiume mellé) szállított s ott letétetett. Majd 1294-ben, anélkül, hogy okát tudnák, a szent ház tőlük eltűnt s az angyalok az Adriai-tengeren keresztül harminchat mérföldnyi távolságra Olaszországba vitték, Recanati környékére, egy erdőségbe, mely egy Laureta nevű özvegy tulajdona vala. Mikor azonban a gonosztevők a szent ház zarándokait rabolni, sőt öldösni kezdték volna, ez égbekiáltó gonoszság miatt Isten a házat nyolc hónap mulva az erdőségből kivitette s egy mérföldnyi vel közelebb Recanati városához, egy emelkedettebb domb tetejére tétette. E hely két nemes származású testvére volt, kik később, a bőven begyűlt adakozásokon, melyeket a zarándokok a szent háznak hagytak, viszályra kelvén, Isten innen is elvitette a szent házat. Ekként a szent ház öt év alatt négyszer és pedig egy év alatt háromszor változtatott helyet, kétségtelenül már csak azért is, hogy e hallatlan csoda, aminő a szent ház átvitele, annál hihetőbbé váljék minden okos ember előtt, midőn az oly gyakran és oly sok ember szemeláttára ismételtetett.

De ily meggyőzésre szükség sincs: akik Loretóba zarándokul jönnek, azok szívében — ezer közül kilencszázkilencvenkilencben — oly erős a hit, hogy sziklákat mozdítana. Nézd e barázdás arcú, görnyedt hátú aggastyánokat, e fáradt tekintetű, napsütötte *contadinákat*, e nagyszemű, göndörhajú, szeges-cipős kis gyermekeket: mennyi hit, mennyi elragadtatás tekintetükben, mellyel, míg halk suttogással foly a szent mise, félve és mégis csupa hittel, csupa reménységgel, a vak bizodalom követelésével tapadnak a Szűz gyémántos szobrára. Kívülről, a templom kórusából felhangzik a gregoriánus-ének szopránja; a kápolna ablakán hatalmas fénycsóvát szór be a júliusi nap s glóriát von a miséző pap ósz feje köré; a kis zarándok csapat — a környékről jött parasztok, abban a festői viseletben, amelyet messze vidéken már csak itt, a *Marchén* találhat még fel az ember — térdre borul s fejét (Bánk-bán!...) a kápolna márványpadlatán „görgeti” s csókolja a falat, a téglát, amelyek közt a szűzanya élt. (Sorok közt megjegyezve, a falakon — bizonyára épen a sok lecsókolás

miatt — helyel-hellyel egészen friss a vakolat.) Az oltár lépcsőjén egy magas, megtört öreg parasztasszony ül; tekintetében annyi bánat, annyi nyers erő, annyi fanatizmus, hogy a Michel Angelo sybillái jutnak az eszünkbe . . .

Ezt a soha nem lankadó áhítatot, a századok óta szakadatlan tömegben vonuló zarándok-csapatok himnuszát fejezi ki az a freskó-ciklus is, amelyen (*Pomerancio* képei helyére) a mai Olaszország egyik legnagyobb művésze, *Cesare Maccari* immár több mint egy évtizede dolgozik. E még teljesen be nem fejezett freskó-ciklus, túlzás nélkül mondhatjuk, a legérdemesebb s legmegragadóbb alkotások közé tartozik, amit a modern Olaszország egyáltalán nyújt. Aki látta a sienai városháza s még inkább a római *Palazzo Madama* történeti ciklusát, bizonyára emlékezik a művész egyszerű, nemes szerkesztés-módjára s bámulatosan élénk színeire, mikben ott ragyog Olaszország perzselő napja: a legélénkebb *plein air*-színek, amiket freskón valaha láttunk. Loretóban a nagy mestert új oldaláról csodálhatjuk: a naív legendák s grandiózus történeti képek mellett a látomások, a mennybéli »jelenések« festőjét.

A loretói freskó témája: a szeplőtlen fogantatás s az egész kúpolát elborító ciklus kompozíciója a következő: Legalul, gyöngé hajlású ívekben, Szent Ferenc legendájának epizódjai: prédikációja, látomásai, a stigmatizáció, stb.; fölötte, széles nagy ívekben az *immaculata conceptio* dogmájára vonatkozó legendás s történeti jelenetek művészen egymásba olvadó sora, Ádám és Éva kiűzetésétől s az akkor adott ígérettől kezdve egész a dogma IX. Pius alatti kihirdetéséig; a többek közt pl. Nicomédiai Szent György, Sanchio, mór fejedelem s a navarrai király, Szent Anselmus, canterburyi érsek, Szent Bonaventura s a trentói zsinat, az *immaculata conceptio* első, középkori kihirdetése s végül: az 1854-iki nagy vatikáni zsinat. E képek, miknek kezdete merő biblia s a vége: a ma története, ép abban nagyszerűek: mint járja át a legenda áhítata a történeti tárgyak realizmusát. Ezek fölött, már a kúpola boltozatán, nagy ívekben az egyház doktorai, szentjei, szent asszonyai, mártírjai, prófétái; fölöttük az arkangyalok, szeráfok, cherubínok, »trónok s hatalmak« csattogó szárnyú, ragyogó serege; legfent, a kupola tetőablakától a legélesebben megvilágítva: a galamb képében alászálló Szentlélek.

E nagyszerű ciklus, mely művészi értékre magasan emelkedik az oldalkápolnák többi modern freskója fölé (a németek kápolná-

ját Saitz Lajos, a spanyolt F. Fantini, a franciát Charles Le Maire festették), minket még egy okból külön is érdekelhet: a legszebb itáliai Magyar Szent Erzsébet rajta van. Mikor néhány éve az öreg mester az olaszos vakmerőséggel összetákolt deszkaállványokon, képét magyarázva, körülvezetett, a szent asszonyok csoportjánál rámutatott egy fekete hajú, zöld ruhás, fehér fejkendős, vörös palástba burkolt szentre: »Ecco la vostra Santa!«

Magyar-Szent-Erzsébet! Hányszor fel-feltűnedezett a te fehér arcod, rózsás kötényed Itália templomaiban, képtáraiban! Látásodra mindig valami gyermekes öröm fogott el: íme ismét egy szál, mely minket, históriánkat, érzéseinket Itáliával egybeköt. S kerestem, van-e csak egyben is egyetlen vonás, arra emlékeztető, hogy ez a szent II. Endre lánya, hogy magyar király leány? ... Nem volt, — hogy is lett volna! Szépséges olasz arc valamennyi; ki mosolygós, ki fenségesen komoly, de mind olasz; a Maocarié az első, amelyen megismerzik, hogy idegen, hogy magyar. Nemcsak a ruhája színei jelentik ezt, noha semmikép sem lehet véletlen, hogy a szent asszonyok fehér és rózsaszín ruhás seregében *éppígy* válogatta össze Szent Erzsébet színeit, hanem még inkább az egész arc, s az arc egész kifejezése. Nem »szép«, a szó konvencionális értelmében, nem olasz, nem klasszikus, nem is épen fiatal; fekete haj borul a barna, fáradt, kissé csontos arcra; keze összetéve az ölében, félretekint s valami végtelen szomorúság van a tekintetében.

»Mikor ezen a részen dolgoztam, — magyarázta a mester, — hallottam, hogy a zarándokok közt van egy magyar parasztasszony is. Mindig szomorú volt: egyre a fiát, a korán meghalt derék fiát siratta. Róla vettem modellt Szent Erzsébethez.«

Róla vettél modellt, jó mester, egész Magyarország sokszázados bánatához...

BYZANTIUMI ÍRÓK AZ ATHÉNA PROMACHOSNAK SORSÁRÓL.

Irta Bódiss Jusztn.

Athén legfényesebb korszakának, a Kr. előtti V. századnak, legnagyobb szobrászát, Pheidiaszt, folyton emlegetjük műveinek tökéletességeiért, úgyhogy bárki kérdezheti tőlünk, mi az alapja lelkesedésünknek. S mi legfőlebb azt felelhetjük a kérdezőnek: menjen a britt múzeumba s nézze meg ott a Parthenón belsejének gerenda-közi díszletét, a panathénai körmenet fennmaradt részleteit, továbbá nézze meg az athéni múzeumokban a Parthenón külső díszleteinek egyes töredékeit, vagy a rekonstruált részleteket ugyanott: akkor megérezheti annak a fenséges művészetnek lehelletét, amelyről áradozva írtak az ókori s utánok a későbbi és mai írók. Pedig a művésznak leghíresebb alkotásait: az olympiai Zeusnak és a szűz Athénának szobrát immár maradványaikban sem csodálhatjuk, mert a pénzeken s apróbb szobrokon való utánzataik csak alig sejtetik velünk az eredeti szobrok szépségét. Be kell tehát értnünk egyrészt a régi írók magasztalásával, másrészt az eredeti műveknek későbbi, legtöbbször római időkből való replikáival, ha ugyan elfogadhatjuk a művészet-búvárok stíl-elemző s összehasonlító nyomozásait és megállapításait, akik a márvány-utánzatokban fölfedezik az eredeti szobrok képmásait, megelevenítve előttünk az eredeti szobrok vonásait. Ennek az összehasonlító stílelemzésnek, vagyis az eredeti művek szépségeit fölismertető módszernek csak nem rég temették el nagymesterét, Furtwängler Adolfot, aki tudvalevőleg a párizsi École des beaux-arts Medici-torsojában kereste az athéni akropolis egyik ékességét (l. Láng Nándornál a Beöthy szerkesztette nagy művészettörténelemben, 278. l.), a várvédő (promachos) Athénának ércszobrát (v. ö. Furtwängler nagy művében: a Meisterwerke der

griech. Plastik-ban a 46. s köv., valamint a 134. s köv. lapokat), mely az attikai hajósoknak ép úgy tergercsillaga volt, mint a délvidéki keresztény hajósoknak a boldogságos Szűz szobra vagy kápolnája hazatértőkben. Hogy is ne? hisz szerepre is, jellemző tulajdonságokra is sokban megegyezett a kereszténység védőasszonyával! Erre mutat az a könnyed egyesülő folyamat, amely a két szűz tiszteletét egybeolvasztotta, aminthogy Athéna (nyugaton Minerva) templomait a kereszténység csakhamar átvette s felavatta Mária-templomokká. Furtwänglernek magyarázatában aztán megnyugodtak a művészettörténetírók (v. ö. Wörmannál 309., 311—312. ll.), legfőllebb nem tartották végérvényesnek, mint Reinach, aki azóta egy még találóbb hasonlatosságú (ered. koblenzi, most a bostoni múzeumban levő) szoborban keresi a híres Promachos eredetijének utánzatát (v. ö. Reinach-Lázár: A művészet kis tükre, 54. l.).

Amde bármelyik utánzatban lássuk is a Promachos vonásait visszatükrözve, a szkeptikus kutató s az elfogulatlan szemlélő csak akkor nyugodhatik bele az ily hasonlításokba, ha történelmi adatok is támogatják a műértők föltevéseit. Már pedig ilyen adatok nem erősítik meg Furtwängler véleményét, aki kénytelen a történelmi adatok s az egész ókor megegyező felfogását, mely szerint a Promachos-szobor a marathoni ütközetnek emlékére készült, hálából a város védőasszonya iránt, a Kimon-féle időkben, — későbbi dátumra tenni át: t. i. 445-re, sőt azt az állítást kockáztatni meg, hogy idős Praxiteles készítette a szobrot, bár Pheidias terve szerint és felügyelete alatt. Maga ez az áttétel és kisegítő magyarázat kétséssé teszi Furtwängler föltevését, s addig is, míg erősebb adatokkal nem lehet igazolni az ő álláspontját, inkább a hagyomány mellett kell maradniok mindazoknak, akik a csillogó hypothesiseket nem hajlandók készpénz gyanánt fogadni.

Csakhoggy az a kérdés: vannak-e történelmi adataink arra nézve, milyen volt az eredeti Promachos s minő viszontagságokat kellett megérnie?

Erre a kérdésre akar e dolgozat feleletet adni szerzőjének olvasmányai és megfigyelései alapján.

Mióta a byzantiumi kutfők tüzetes tanulmánya lábra kapott a nyugati filologusok körében, mind több felvilágosító adat kerül napfényre az ókori dolgok megértéséhez. Keleten úgy, mint nyugaton nem lehet ugyan eléggé csodálni az adatok pontatlanságát, sőt naív-

ságát (e téren Friedländer kutatásai valóban mulatságos adatokat tartalmaznak), mintha csak végleg megszakadt volna a pogány és keresztény világnézet közti kapcsolat; mindazáltal az írók megjegyzései a maguk ferdeségében is nyomra vezetnek bennünket a történelmi tények fölismerésében. Így vagyunk jelen esetben is, amikor négy tanuskodás áll rendelkezésünkre a Promachos viszontagságait illetőleg, de csak egyik olyan, amely eltalálja a valóságot s biztosít bennünket róla, hogy a másik három is ugyanazt vallja, csak hogy tudakos vagy naív alakban.

De halljuk a négy vallomást, amelyek már azelőtt is ösmertek voltak ugyan, de bizonyító erejüket csak Gurlitt gráci professzor hozta kapcsolatba egymással az »Analecta Graeciensia« című ünnepi iratban, melyet a gráci egyetem tanárai adtak ki a német filologusok és tanférfiaknak Bécsben (1893.) tartott 42-ik gyűlése alkalmával. Nála megtalálható mindegyik szöveg görögül is, míg mi csupán fordításban közöljük.

Elsőbben is ide tartozik Aristeides rhétornak a codex Vaticanusban levő oldaljegyzete, mely Arethastól (Patraiban szül. 860 kör. Kr. u., Phótios tanítványa, 907 óta kaisareiai érsek, 932-ben még életben volt, v. ö. Krumbacher nagy művében: *Gesch. der byz. Litteratur*, 2. kiad. 524. l.) származik. Ezen hely így hangzik: »Azt hiszem, ez azon Athéna-szobor, amely Konstantínos forumán van, még pedig azon tanácsolóház kapuzatánál, melyet ma senatusnak hívnak. Vele szemközt a kapuzat jobb oldalán levő bejáratnál pedig ott van Achilleus anyjának, Thetisnek szobra, fején rákokkal borítva. Az együgyűek ezek közül Athénát a földnek, Thetist meg a tengernek tartják, félrevezetve a fején levő vízi szörnyektől.« Ezen megjegyzés előtt a látnivalók felsorolásában ez a pár szó is olvasható: »(itt láthatni) Athénát, az elefántcsontból valót (érted: a chryselephantint), vagy ha jobban tetszik, az érből valót«. Ime az ingatagság, mely játszik a szavakkal s két ellentétes dolgot zavar össze. Ámde szerencsére egy másik codex: a Laurentianus, már nyomra vezet s eldönti, hogy az utóbbi megjegyzésben (lémma) későbbi toldás van, t. i. az »elefántcsontból való« szóban, úgy hogy ennek elhagyásával megkapjuk az ép szöveget, mely amelleté tanuskodik, hogy a Konstantínos-forumon csakugyan Athéna ércszobra (a promachos) volt Arethas korában.

A második tanúság pedig a sokszor idézett Tzetzes János, konstantinápolyi grammatikusnál (szül. 1110. kör., l. Krumbacher-

nál 526. s köv. ll.) olvasható, aki Chiliades című művében (VIII, 334., 1170 és 1194 közt szerkesztve) így szól: »Vannak némely művei (Pheidiásnak is), még pedig a lóversenytéren és a forumon állanak.« Nem tudni ugyan, hány szobra lehetett ott Pheidiásnak, de hogy a chryselephantin szobor nem vala ott, több mint valószínű; hisz ha rablókezek megkímélték is, az említett szobor nem állhatott szabad ég alatt, kitéve az időjárás viszontagságainak és a számtalan tüzesetnek. Ha tehát az elefántcsontszobor is ott volt, akkor az csakis földött helyen lehetett.

Harmadik tanúságot idézhetjük Georgios Kedrénos (valószínűleg szerzetes, a XII. század elején, l. Krumbachernál 368—9. ll.) állítását (Synopsis historiön = világkrónika I, 565. lapján, bonni kiadás), mely szerint már 462-ben ott volt a Konstantínos forumán a senatusba vivó bejárat baloldalán a többi között egy Athéna-szobor; csakhogy lindosinak mondja, míg leírása máskülönben teljesen ráillik Athéna ércszobrára, amint az utánzatokból s egyéb leírásokból ismeretes.

Végre Nikétas Akominátos Choniatés (Chonaiban, azaz a Szt. Pálnál említett Kolossaiiban szül. 1150 kör., meghalt 1210 és 1220 közt, v. ö. Krumbachernál 281. s köv. ll.) híres történetíró ír le az egész középkori görög irodalomban páratlanul álló parergonjában a többi közt egy Athéna-szobrot, melyet a nevezett forumnak ugyanazon a helyén a babonás néptömeg 1204-ben pusztított el, de arról már nem szól, mire fordították: fegyverekké vagy más eszközökké való átöntésre-e. Ez a legbiztosabb adat a Promachos sorsáról és a »De Isaacio Angelo et Alexio« 738, 15—740., 5. Bekker) című iratból maradt ránk. Itt találjuk a szóban forgó szobornak tüzetes leírását, mely a következő: »Körülbelül 30' magas ércszobor, egyenes állásban, hosszú, gazdagon redőzött ruha van csipői körül övezve, szorosan a testhez simul egy pikkelyes aigis, gallérmódra van rajta a gorgoneion, feje hosszú nyakon áll és sisakkal van földve, melynek legfelsőbb részét lófark díszíti; a haj a nyakon csomóba van fonva; a sisak alatt hajfonadék látható a homlokon. A balkéz a ruha redőit emelte, a jobb kéz előre fölfelé volt görbítve, mintha a távolból hívogatna vagy húzna valakit. Az aró is ezen kéz felé hajolt kisé.«

Íme a szobor sorsában a két határidő: 462-ben már Konstantinápolyban volt; mikor és miért vitték oda, nem tudjuk; valószínűleg olyan okok játszottak közre, mint nyugaton, (v. ö. Lanciani Régi Rómájának bevezetését; l. egyébiránt a rablás folyamatát Judeich

legújabb művében: *Topographie von Athen*, 71., 101., 215—6. II.); 1204-ben pedig a latinok összetörték.

Eddig szólnak írott adataink. Az utolsóhoz, mint legérdekesebbhez, fűződött az a vita, melyet Gurlittnek főntebb említett cikke indított meg Nikéas Akominátos adatához való bővítésével s gyanításával, amelyet aztán Furtwängler iparkodott megdönteni (I. Meisterwerke 739. l). Gurlitt ugyanis továbbment a hermeneutika megengedett határain, midőn nemcsak a hiányzó paizshoz adta meg az önként folyó kiegészítést, mely szerint míg a balkéz két ujjával a ruha redőit emelte, többi szabad ujjával pedig a paizsot tartotta lábánál, addig a jobb kéz eredetileg az egyenesen fölfelé álló (de azidért már elveszett) lándzsát tartotta; hanem azonfelül a perzsa invázió okozta pusztulás után ide-oda beépített s csak nemrég napvilágra került archaikus női szobrok arcával és kézmozdulatával is rokonságba hozta a Promachos eredeti vonásait és gesztusait s ez alapon akarta a szobor keltét Pheidias munkásságának kezdő szakába helyezni; holott tudni való, hogy a perzsa omladékban talált fogadalmi nőszobrok egyéni jellegűek s éppen azért Athéna papnőinek vagy magának Athénának ismert képmásaival nem rokoníthatók. Nincs tehát más kivezető utunk, mint a hagyományhoz ragaszkodni, mely különben is Pheidias kezdő korába helyezi a Promachos készítését, alakjának meghatározását azonban a terracotta-szobrocskák (rendezve álltak a magyar tanárok szeme előtt az athéni akropolison, l. rólok Winter leírását a német Institut tudósítványaiban 1903.) s a pénzeken található ábrázolások segítségével kísérteni meg. Ezeknek és Nikéas Akominátos adalékainak egyezése aztán megerősít bennünket ama leírás igaz voltában, amelyet Pausanias s a többi görög író (l. őket Collignon nagy művében, v. Forbiger Hellas u. Rom-jában stb.) nyujtanak róla műveikben. A márvány-utánszatoknak pedig mindegyike közel jár ugyan az eredetihez, de a művész szabadsága — úgy látszik — mindig megengedett magának annyi változtatást, hogy alkotása csak emlékeztessen az eredetire s ne lássék puszta másolásnak. Így e három forrás segítségével még mindig megítélhetjük azon haladás nagyságát, melyet Pheidias tett Promachosával, viszonyítva a régibb ábrázolatokhoz, melyeket a kezdetleges és az archaikus művészek hoztak létre.

Ez a Promachos volt az a szobor, melyet Demosthenes a nagy bronz-Athénának nevez. (A hamis követségről, 272. §., maga a »Promachos« név ugyan csak az Androtion elleni beszéd scholion-

jában olvasható, 13., 1. Reiske kiad.) s melyet idősb Plinius cliduchos (kulcsár) néven említ (Nat. hist. 34., 54.). A Propylaia mögött volt felállítva s csakugyan úgy szerepelt, mint a fellegrvár őrzője. Ott mutogatják mind maig azt a talapzatot, amelyen egykor állott, a Propylaia és az Erechtheion nevű templom között. A szobor méretei óriások voltak. Pausanias, Hadrianus korabeli görög útleíró (I. 28. 2.), mondja, hogy a napfényben fürdőző sisakbokrétáját és lándzsája hegyét már messziről látták a hajósok, kik a sunioni hegyfokot megkerülték. Igaz ugyan, hogy ez a látás csak tiszta időben s jószemű embereknek sikerült; mindazáltal a tény el nem tagadható, melyet a mai tapasztalat is megerősít.

A római korból maradt pénzek mutatják, hogy Pheidias nem ragaszkodott a régibb Athéna-mintákhoz, hanem önálló szellemben formálta az istennő képmását: nem támadó harcosnak, hanem nyugodt testtartásban, a pihenő győztes állásában, aki nyugodtan néz maga elé, nem félve semmi támadástól, bízva önnön erejében. Fejével északnyugat felé nézett, hogy a védelmére bizott városban gyönyörködjék. Tekintete komoly és szigorú volt, úgyhogy Zósimos történetíró (V, 6. 2.) tanúsága szerint 396-ban Alarich gótjait félelem fogta el, mikor a várudvarra lépve, pillantásuk az istennő fegyveres szobrára esett. Pheidias után, egy emberöltővel később, az athéniek Mys nevű híres domború-művest bízták meg (Pausanias I, 28. 2.) azzal, hogy a paizsot mythológiai jelenetekkel, még pedig a kentaurosok harcával díszítse. De még ez az adat sem kényszeríthet bennünket arra, hogy Furtwänglerrel későbbre tegyük a Promachos készítésének idejét.

AZ ÓSGÖRÖG MŰVELTSÉG ÉS HOMEROS.

Irt a Láng Nándor.

Mommsen Tivadarnak sokszor idézett szava szerint az archaeologiának alapelve »vorzugsweise nach dem zu forschen, was weder wissbar, noch wissenschaftlich ist«. Lesújtó kritika, ha meggondoljuk, hogy oly embertől származik, aki az antik kultúrának ép oly alapos ismerője, mint geniális, sokoldalú kutatója volt. Mommsenre azonban rácsfordult az idő. Ítélete helyes volt akkor, amikor ezeket a kegyetlen szavakat leírta: az ötvenes években, amidőn az archaeologusoknak főfoglalkozása abban állott, hogy a múzeumok szobrait, a vázáképek alakjait nevekkal lássák el. Pedig azon vitatkozni például, vajjon a római Museo delle Terme nek Menelaos mester aláírásával ellátott csoportjában Elektra és Orestes, Merope és fia, Penelope és Telemachos, Andromache és Astyanax, Aithra és Theseus vagy mások vannak-e ábrázolva, alapjában véve meddő munka: e mellékes kérdésre biztos feleletet adni tényleg nem lehet, de nem is érdemes, mert ezáltal a görög művészet szelleméhez, a görög műveltség megértéséhez egy lépéssel sem jutunk közelebb.

Ma már nem áll Mommsen ítélete. Az archaeologiai kutatás most más csapáson halad. Szigorúan tudományos módszerrel föl-kutatja és megvizsgálja az ókorból fennmaradt összes, még a jelentéktelennek tetsző emlékeket is, és azokat nemcsak művészeti becsők, hanem egyúttal az antik kultúrával való összefüggésük szempontjából is, mint az antik szellem nyilatkozásának és fejlődésének tanuit, értékeli. Ilyképpen dolgozva az antik művészetnek és általában az antik kultúrának megismeréséhez annyi és oly becses anyagot szolgáltatott, néhány évtized alatt oly tiszteletre méltó munkát végzett, amellyel a classica-philológiának semmiféle más disciplinája nem versenyezhet. Akárhányszor meg-

esik, hogy a classica-philologia leányától, az archaeológiától, kér tanácsot és kap fölvilágosítást.

Ezt bizonyítja a homerosi kérdés is. Wolf Frigyes Ágost óta (Prolegomena, 1795.) a kiváló elmék hosszú sorát foglalkoztatta az a probléma, hogy miként, hol, s milyen időben keletkeztek az Ilias és az Odysseia, anélkül hogy kutatásaik megnyugtató, elfogadható eredményre vezettek volna. Mert sem a költeményeknek szerkezeti elemzése, mely hol egyes különálló dalok összerovásából, hol meg két, eredetileg kisebb terjedelmű hősi dálnak századokon át folyó bővüléséből származtatta a Homeros neve alatt ránk jutott eposzokat, sem a nyelvészeti kritika, mely az aeol és ion elemek vizsgálata alapján akart a költeményekben régibb, eredeti és későbbi, ifjabb részeket megállapítani, nem elégített ki senkit s ma egyre növekszik azoknak száma, kik nyelvben és kultúrában nagyjából egységes, aránylag rövid idő alatt alkotott műeposzoknak tartják az Iliast és Odyszeiát.

A fölfogásoknak ezt a gyökeres megváltozását jórészt az archaeologia idézte elő, amely az utolsó három évtized kutatásainak alapján hozzászólott a Homeros-problémához, de eszközeinek természetéhez képest a szöveg- és irodalomtörténeti, valamint a nyelvészeti kritikától eltérő célokat tűzött vizsgálódásai elé, nevezetesen arra törekedett, hogy az eposzoknak kultúrtörténeti hátterét földerítse. Az archaeologia azt kérdezi, van-e és milyen fokú realitása az eposzok eseményeinek és leírásainak, milyen kor kultúrájának felel meg ez a művelődési kép, vajjon egységes-e egyáltalában a Homeros rajzolta műveltség, avagy különböző korok műveltségének összeolvasztásából keletkezett azáltal, hogy a költő az általa megénekelte multnak képébe belevegyítette saját kora kultúrájának egyes elemeit.¹

¹ *Irodalom*: A kérdésre vonatkozó főbb munkák: *M. Bréal*, Pour mieux connaître Homère. (Paris, 1906.). — *H. Broune*, Handbook of Homeric Study. (London, 1905.). — *R. M. Burrows*, The Discoveries in Crete. (London, 1907.). — *P. Oauer*, Grundfragen der Homerkritik. (Leipzig, 1895.). — *W. Dörpfeld*, Troja und Ilion. 2 kötet (Athen, 1902.); u. a., Leukas (Athen, 1905.). — *E. Drerup*, Homer. (München, 1903.). — *A. J. Evans*, Mycenaean Tree and Pillar Cult. (London, 1901.); u. a., Prehistoric Tombs of Knossos. (London, 1906.). — *A. Furtwängler*, Die antiken Gemmen. III. kötet. (Berlin, 1900.). — *P. Goessler*, Leukas-Ithaka. (Stuttgart, 1904.). — *H. R. Hall*, The Oldest Civilisation of Greece. (London, 1901.). — *W. Helbig*, Das Homerische Epos. 2. kiadás. (Leipzig, 1887.); — *Ph. Kropp*, Die minoisch-mykenische Kultur. (Leipzig, 1905.). — *H. I. Lagrange*, La Crète ancienne (Paris,

Az első fontos tanulság, melyet az archaeologia Homerosra vonatkozólag megállapított, abban áll, hogy ma már nem mordhatjuk az Iliast és Odyszeiát — mint azelőtt 2—3 évtizeddel — a görögség gyermekkorában keletkezett népeposzoknak, melyek egy fejlődése elején álló, kezdetleges társadalomnak naiv rajzát nyújtják, hanem az udvari epika termékeit kell benrűk fölismerünk, melyek a görög művelődés első virágkorát zárják le és ennek a virágzó kultúrának tükörképét őrizték meg számunkra. Érdekes, hogy maguk az eposzok, a nyelv gazdagsága és a verselés tökéletessége, a leírt műrecek és a fejlett mythologia, a rendezett társadalmi állapotok és az anyagi jólét, mely e költemények minden sorából hozzánk szól és százados fejlődést tételez föl, mindez a Homerost boncolgató tudósok számára nem volt elegendő ennek a kövektetzetetésnek a levonására. El kellett jönnie egy archaeologusnak, Schliemannnak, hogy a gyermekkori rajongó hitéből fakadó lelkesedéssel, minden gúnyon győzedelmeskedő kitartással fölássa Homeros Trójáját,

1908.) — *A. Lang*, Homer and his age. (London, 1906.) — *A. Müchhöfer*, Anfänge der Kunst in Griechenland. (1883.) — *L. A. Milani*, Studi e Materiali I. 1. — *A. Mosso*, Escursione nel Mediterraneo e gli scavi di Creta. (Milano, 1907.) — *F. Noack*, Homerische Paläste. (Leipzig, 1903.) — *Perrot-Chipiez*, Histoire de l'art VI. (Paris, 1894.) — *W. Reichel*, Über vorhellenische Götterkulte. (Wien, 1897.); u. a. Über homerische Waffen. 2. kiadás. (Wien, 1901.) — *W. Ridgway*, The early age of Greece. (Cambridge, 1901.) — *Schuchhardt*, Schliemann ásatásai. (Budapest, 1892.) — *Th. D. Seymour*, Life in the Homeric age (New-York, 1907.). — *C. T. Tsountas* — *J. A. Manatt*, The Mycenaean age. (Boston, 1897.)

Összefoglaló cikkek: *H. Bulle*, Beilage z. Allg. Zeitung. 1907. 1. és 2. szám. — *W. Dörpfeld*, Athen. Mitteilungen, 1906. (XXX.) 257—297. 1. és u. o. 1907. (XXXII) 576—603. 1. — *F. v. Duhn*, Deutsche Rundschau 1903. (116. kötet) 377—388. 1. — *R. Dussaud*, Gazette des Beaux-Arts 1906. (596. füzet) 89—113. 1. — *P. Goessler*, Preuss. Jahrbücher, 1906. (119. kötet) 452—479. 1. és u. o. 1907. (130. kötet) 453—472. 1. — *G. Karo*, Arch. f. Religionswissenschaft 1904. (VII.) 264—274. 1. és u. o. 1905. (VIII.) 511—525. 1. — *A. Müchhöfer*, Deutsche Rundschau 1902. (III. kötet) 341—366. 1. — *K. Tittel*, Neue Jahrbücher f. d. klass. Altert. 1903. (I. kötet) 385—409. 1. — *B. Zahn*, Velhagen & Klasing's Monatshefte 1905/6. (XX.) I. kötet 287—305. 1.

Az ásatások eredményeinek leírásai: Annual of the British School at Athens 1899—1900. (VI. kötet) óta. — Journal of Hellenic Studies 1894—97. és 1901. óta. — American Journal of Archaeology. 1894., 1897., 1901. óta. — Monumenti Antichi dei Lincei 1902. óta. — Rendiconti dell' Istituto Lombardo. 1905. — Rendiconti dei Lincei. 1900., 1901., 1903., 1907. — Bulletin de correspondance hellénique. 1892—4., 1901., 1903.

az Argolis fejedelmeinek palotáit és sírjait, melyeknek szemképrasztató leletei egy új, az előző keleti művészettől teljesen elütő, az utána következő hellénnek csiráit magában foglaló művészetet, az ú. n. mykenei művészetet, ismertették meg velünk és bizonyosságot tettek a görög őstörténetnek egy eddig ismeretlen fényes koráról, arról a dicső multtról, melyre Homeros költeményei utalnak. Az Argolisban kiásott paloták beosztása és díszítésének maradványai meglepő egyezést mutatnak a homerosi palotákkal. Achilles paizsáról sem mondhatjuk többé: »Annyi bizonyos, hogy a költőt a képzelet vezette s az akkori művészet ily műremeket nem lett volna képes létrehozni«, mert a mykenei-kori leletek — gondoljunk csak a berakott művű törpengékre — bizonyítják, hogy Homerosnak enemu leírásai egy virágzó kultúrának mindenestre költőileg kiszínezett, de a valóságban létezett alkotások szemléletén alapuló rajzai.

Az archaeologiai kutatás másik eredménye, hogy a költemények helyrajzi adatait igazolta, s ilyformán fontos támasztópontokat szolgáltatott az eposzok realitásának kérdéséhez. Az Ilias eseményeinek helyrajzi vonatkozásait meggyőző módon állapították meg Schliemann és Dörpfeld ásatásai s ma már senkisé kételkedik abban, hogy a Trója helyén föltárt VI. rétegbeli telep minden részletében azonosítandó Priamos városával. Ugyancsak Dörpfeld oldotta meg az Odysseia topografiáját. Kiindulván abból, hogy a mai Thiaki viszonyai sehogysem egyeztethetők össze a régi Ithakával, Leukasban ismerte föl Odysseus szigetét, s ha ez a tanítása ma még sok ember szemében problematikusnak tűnik fel, nem tagadható, hogy Leukas fekvése és helyrajza sokkal jobban felel meg a költő adatainak mint a régi föltevés (Thiaki = Ithaka), mely Odysseus birodalmának negyedik nagy szigetéről azt állítja, hogy földrengés következtében tűnt el, vagy az eposznak bizonyos világos, de kényelmetlen utasításait egyszerűen későbbi toldásnak minősíti.

Schliemann és követőinek általánosan ismert kutatásainál is meglepőbb és fontosabb eredményeket szolgáltatott az ősgörög művészet és kultúra megismeréséhez azok az ásatások, melyeket a jelen század kezdete óta angol, olasz és amerikai archaeologusok folytatnak Kréta szigetén. Ezek révén bizonyossá vált, amit a görög történetíróknak adatai, a mondának és vallásnak utalásai, nemkülönben bizonyos szárazföldi leleteknek anyaga, ábrázolásai és a tenger faunáját kedvelő díszítő stílusa alapján már régebben sejtettek, hogy t. i. a Mykenéről elnevezett ősi kultúrának közép-

pontja Kréta volt. Főleg az angol Evansnak Knossos, s az olasz Halbherrnek Phaistos helyén végzett ásatásai nevezeteseek, amennyiben nemcsak a mykenei művészetnek impozáns maradványait tárták fel, hanem ennél még régebbi kultúrrétegek emlékeiben megismertették velünk azokat a fokokat, melyek a praehellen művészet fejlődését kezdetétől hanyatlásáig hézag nélkül való egymásutánban szemléltetik. Evans, nem valami szerencsésen, személyről, Krétának mondai királyáról, Minosról, nevezi el ezt a kultúrát, s figyelmen kívül hagyva a kőkorszakba tartozó előzményeit, kezdetét azon kortól számítja, midőn az agyagedények díszítésében az inkrusztáló technikát a festés váltja föl; végét a dór vándorlás idejébe teszi. Az egész, rendkívül hosszú tartamú műveltséget három korszakra: korai, közép és késő minosi stílusra (early, middle, late Minoan) osztja. A korai minosi stílus a Kr. e. III. évezredbe nyúlik vissza; a közép és késői stílus korának meghatározásához támasztópontokat nyújtanak a Krétán előkerült, egyiptomi bevitelből származó leletek, amelyek a dirasztíák uralmával való párhuzamosítást tesznek lehetővé. Evvel azonban csak hozzávetőleges évszámokat nyerünk, mert az egyiptomi kronologia a dinasztíák datálásában tudvalevőleg még igen nagy ingadozásokat mutat. A közép minosi stílus a XII. és XIII. dinasztia s a hyksos-uralom idejének (Eduard Meyer szerint kb. 2000—1600), a késői minosi stílus az újbirodalom korának (kb. 1600—1100) felel meg. A mykenei néven ismert művészet csak egyik szakasza annak a maga teljességében Krétán föltárt minosi kultúrának, az a szakasza, mely a Kr. e. II. évezred második felét tölti be.

A krétai ásatások két közkeletű tételt döntöttek meg. Bebizonyították először, hogy a mykenei, sőt már a közép minosi kor is ismerte és kiterjedt mértékben használta az írást. Evans Knossosban százszámra fedezett föl írásjegyekkel telerótt agyagtáblákat, melyeket a véletlen mentett meg számunkra, amennyiben a palotát pusztító tűzvész terrakottává égette a táblákat. Máshol a sors nem kedvezett az írás fönntmaradásának, mert a táblákat nedves állapotban látták el írásjegyekkel és aztán a napon szárítva őrizték, s így azok idővel vagy elporladtak, vagy a nedvesség következtében föloldódtak. A knossosi agyagtáblák kétféle rendszert mutatnak, egy régebbi, a közép-minosi korba tartozó képes írást, s fejlettebb, a mykenei korban használt vonalas írást, melynek jegyei, úgy látszik, már hangértékkel bírtak. A homerosi kérdésben Wolf óta mind-

untalan hangostatott érv, hogy 950 táján az írás mestersége ismeretlen volt, s az összes hozzáfűzött következtetések ilyformán megdőlték. A krétai írást megfejteni eddig, sajnos, még nem sikerült; elképzelhető azonban, hogy kibetűzése egykoron milyen fényes világot fog deríteni az ősgörög civilizáció viszonyaira.

Áldozatul esett a krétai kutatásoknak továbbá az a tétel is, melyet a legújabb időkig általánosan vallottak (így pl. Ridgeway még 1901-ben, »The early age of Greece« c. művében), hogy t. i. a görög földön virágzott ősi, praebellen műveltség egységes jellegű műveltség volt. Krétán ugyanis az emlékek és leletek két egymástól élesen, alapvonásaikban elkülönülő és a rétegek tanúsága szerint egymást felváltó művelődési korszakról tesznek tanúságot. A közöttük fönnálló különbségeket a legkönnyebben a keramika emlékein és a palota-építésben figyelhetjük meg. A cserépedények egyrészt az Argolisból ismert mykenei vázák stílusát mutatják, másrészt az alsóbb rétegekben egy merőben új díszítő rendszert tüntetnek föl, az első lelőhelyéről Kamares-nek nevezett, a közép minosi korban uralkodó stílust, mely sötét, firniszes alapon élénk polychromikus, a görbe vonal változatait vagy növényi motívumokat föltüntető dísz alkalmaz piros, fehér, zöld, sárga fedőfestéssel, ellentétben a mykenei vázákkal, melyeken tompaszínű, rendesen világos alakra firniszes festéssel festik a főleg a növényvilágból vagy a tenger faunájából merített díszítményt.

A minosi kultúrának két szakaszra való osztását követelik a palotaépítésben tapasztalható különbségek is. Krétán a knossosi és phaistosi paloták két építési kort állapíthatunk meg: régebbi palotát, mely a közép minosi stílus uralmával egyidejű és ifjabb palotát, mely az előbbi fölé épült a késő minosi korban. A krétai ifjabb paloták szoros rokonságban vannak Argolis palotáival, amelyek közül különösen a tirynsi jutott ránk jobb, átépítéstől meg nem zavart állapotban. Figyelman kívül hagyva azt a körülményt, hogy a krétai paloták méreteikben sokkal hatalmasabbak szárazföldi társaiknál, hogy bástyák nem övezik — uralaik tehát biztonságban érezhették magukat támadásoktól — csak arra a rendszerbeli eltérésre akarunk rámutatni, mely egyrészt a krétai régibb, másrészt a krétai ifjabb és az argoliszi paloták elrendezésében tapasztalható. Amott a terv középpontja egy nagy belső, négyszögletes udvar, mely körül a több emeletes épület számtalan szobája, kamrája s ezeket összekapcsoló folyosók, lépcsőházak és kisebb udvarok vannak csoportosítva; a helyiségek

közt föltűnnek a pillértermek, melyek szellős, árnyékos tartózkodást biztosítanak lakóiknak, amennyiben két vagy háromoldalt falaik pillérekké és ajtónyílásokká vannak föloldva, melyek elé oszlopos előcsarnokok járulnak. Emitt, mint ezt Tírynából ismerjük, a palota középpontja a délre nyíló nagyterem, megaron, melyet a kiugró oldalfalak közé iktatott két pillér-alkotta előterem és az oszlopos homlokzatú előcsarnok, a homerosi prodomos és aithusa, előznek meg; a terem közepét a tűzhely foglalja el. A nagyteremhez csatlakozó helyiségek között többször ismétlődik kisebb méretekben, de ugyanolyan elrendezéssel a megaron. A fejedelmi palota tehát a családi ház megnagyobbításából és sokszorosításából keletkezik. A megaron ugyanis a görög családi ház típusa, amelyből később a görög templom fejlődött. Nyilvánvaló dolog, hogy a megaron-típus, a háromoldalt zártfalú, ablaktalan, keskeny homlokzatával délre néző és tűzhellyel bíró ház, mely Észak-Görögországban már II. évezredbeli telepekben is sűrűn előfordul, északról származó nép találmánya, míg a széles homlokzatú, tűzhely nélküli, pillértermekkel ellátott krétai ház déli eredetre vall, melynek mesterei a fölépítésben, technikában tapasztalható, de itt közelebbről nem részletezhető sajátosságok útmutatása szerint Elő-Ázsiában tanulták mesterségüket.

Ez a tanulás fölveti azt a kérdést, hogy kinek tulajdonítsuk egyrészt a krétai régibb, másrészt az argolisi és a velők rokon ifjabb krétai paloták építését és hogy milyen viszonyban állanak e paloták Homeros házleírásaival? A régebbi krétai palotáknak építői és általában a korai és közép minosi kultúrának fejlesztői Keletről, Kis-Ázsiából származó nem-görög, de indogermán törzsek voltak, minden valószínűség szerint azok a kariaiak (lykiai, lydiai, mysiai, lelex rokonaikkal), kik a görög írók, Herodotos, Thukydides, Aristoteles, szerint a praehistorikus időkben az Egei-tenger szigeteit és partvidékeit lakták. Ezt a föltevést támogatja az újabb nyelvészeti kutatás (Kretschmer, Fick), mely nyugati Kis-Ázsia, nevezetesen Karia, és Kréta s a szigetek nem-görög eredetű neveiben meglepő egyezést, ismétlést mutat ki. Ez az egyezés, rokonság más téren is fennáll. Pl. Kis-Ázsiának azon matriarchalis intézményei, melyekről a görögök emlékeznek, a knossosi festmények tanúsága szerint Krétán is virágoztak. A kariai bárdos istent, Zeus Labrandeust, Krétán is tisztelték; velejárója, a kettős bárd, sűrűn fordul elő a régebbi palota falain, szent pillerein és oltárain, úgy hogy a palota e kultuszjelvényről nyerte a labyrinthos nevet (labrys = kettős bárd), ami eredetileg

a labrys házát, a labrys képében tisztelt istennek házát jelenti, ahol a Zeus Labrandeustól származó királyok laknak, s csak később nyerte az útvesztő értelmet, mikor a palota elpusztulása után már csak termeinek rengeteg számára, folyosóinak tömkelegére emlékeztek vissza.

Ez a kisázsiai eredetű nép teremtette meg a minosi kultúrát, melynek középpontja Kréta volt. Már a sziget fekvése is érthetővé teszi, hogy tengerjáró népe — mint ezt a leletek bizonyítják — összeköttetésben állott a Kelettel, melynek műveltségéből számos elemet vett át. De ez a krétai művészet a Kr. e. II. évezred közepén már oly fejlettséget ért el, hogy hatását az egyiptomi művészet is megérzi.

Erősebb és tartósabb hatást gyakorolt Kréta nyugat felé. Görögországot a II. évezredben észak felől bevándorolt görög törzsek lakták, a hősök achivjai, kik saját, külön módjuk szerint építették házait, s a középeurópai bronzstílusból fejlődött díszítménnyel ékesítették eszközeiket. Megismerkedvén a krétai művészettel, szívesen vásárolták annak termékeit — Orchomenos rétegeiben 1500 körül kezdődik a krétai áruk bevitelére — és átvették, utánosták belőle azt, ami nekik megtetszett. Ez idegen kultúra elemeinek átvétele és sajátos módon való továbbfejlesztése hozta létre a mykenei művészetet. Az Argolis fejedelmei krétai mesterekkel építették palotáikat, mint ezt a hagyomány, s még pontosabban az építés és díszítés sajátosságai, nemkülönben a Krétából importált alabastromlapok igazolják, de az alaptervben megtartották a megszokott, ősi háztípust. A kupolasírok építését szintén krétai mesterektől tanulták az achívak, kiknél egyszerre, készen kapjuk e nehéz technika példáit, míg Krétán a kupolás sírboltok fejlődését a neolith korszakig kísérhetjük vissza. Az Egei-tenger felől könnyen meg nem közelíthető vidékeken azonban nem érvényesült a krétai művészetnek hatása: az Olympiában és az ión szigeteken legújabbán föltámasztott, a dór vándorlás elé tartozó, tehát az acháji lakosság korának megfelelő rétegekből előkerült terrakották és bronzok tanúsága szerint ott állandóan a geometriai stílus uralkodott, mely mint afféle lappangó parasztsztylus akkor, mikor a dórok a mykenei kultúra embereit lakóhelyeikből kiszorították, Görögországban új életre kelt és a dór vándorlást követő századok folyamán a dipylon-stílusban jutott fejlődésének legmagasabb fokára.

Keleti Görögországnak harcziás népe, melynek fejedelmei várakat hatalmas bástyafalakkal védtek, az északról előnyomuló törzsektől szorítva délre tört és erejének tudatára ébredvén csakhamar meg-

támadta Krétát, melynek gazdagsága amúgy is nagy vonzóerőt gyakorolhatott rá. S e támadásnak áldozatul esett a sziget, hisz' népe kultúrájárak delelőjére érvén, elszokott volt a háborútól — a plasztikai és festői emlékek rengeteg sorában hiába keressük harcosnak avagy harcnak ábrázolását — bástyáktól nem védett telepeken élt gondtalanul, és az anyagi jólléttól elpuhulva már csak cirkuszi látványosságokban lelte kedvét, mint azt a paloták freskóinak cirkusz-jelenetei elárulják. A káriai thalassokrátiát az achájok uralma váltotta föl, melynek megalapítását Thukydides Minosnak tulajdonítja. A legyőzött krétaiak egy része Ázsiába szorult vissza, más része nyugat felé, Itáliába, menekült s megvetette az etruszk kultúrának alapjait; egy töredékek azonban, a Homeros említette eteokretek (= óskrétaiak) és kydonok, ott maradt a szigeten. Tőlük származnak, úgy látszik, az ismeretlen nyelven szerkesztett, görög betűkkel, tehát a görög uralom idején írott praisosi fölíratok, melyekben minden valószínűség szerint a minosi kultúra embereinek nyelve lappang.

Kréta meghódításának emlékét a bagyományon kívül maguk a romok is hirdetik, amelyekben világosan megállapítható, hogy a régi paloták erőszakos pusztításnak estek áldozatul (kb. 1400 táján). A hódítók a lerombolt paloták fölé új palotákat építettek, más alaptervvel, a görög típusú megaronnal. Ezek az Argolis palotáihoz hasonlítanak, de azért némileg eltérnek tőlük, amennyiben a klímának tett engedményként a régibb krétai építésmódtól eltanult sajátságokat tüntetnek föl. Az új palotákból s a nekik megfelelő rétegekből előkerült leletek, elsősorban az agyagedények, a Kamares-stílus helyett a görögnek minősített ú. n. mykenei stílus körébe tartoznak. Az achájok, kik Krétát meghódították, nemcsak dél, hanem kelet felé is nyomultak előre s Kis-Ázsiában, mint Eduard Meyer tanítja, már a dór vándorlás előtti időkben vetették meg lábukat. Egy ilyen előretörés, a görögországi achív várak urainak valamely együttes hadi vállalkozása Kis-Ázsia, nevezetesen a VI. rétegbeli Trója ellen, szorgáltatta az Ilias eseményeinek történeti magvát.

Arra nézve, hogy a kettéosztott minosi kultúrának melyik szakasza áll vonatkozásban Homerossal, kétség nem foroghat fenn: az eposz hőseinek kora az ú. n. mykeni kultúra kora. Erre legszembe-tűnőbben utal a homerosi palotáknak szoros egyezése az argolisi palotákkal, mely utóbbiak nemcsak elrendezésükben voltak a homerosi (aulé-, aithusa-, prodomos- és tűzhelyes megaronból álló) háznak mintaképei, hanem felépítésükben és a díszítés jellegzetes részletei-

ben is — csak a Tirynsben talált kyanos frízt kell idéznünk — teljesen megfelelnek az eposz leírásainak mint azt ma, Noack fejtegetései ellenére, általánosan elismerik. Az ithakai királyi háznak egyszerűsége szemben Menelaos palotájának fényével, melyet ámulva csodált Telemachos, abban a főntemlített körülményben leli magyarázatát, hogy Kréta művészete kimutathatólag csak az Egei-tengerrel szomszédos vidékekre gyakorolt hatást. Fegyverzet, eszközök, műtárgyak és ékszerek tekintetében szintén tagadhatatlan párhuzam áll fenn a mykenei korú emlékek és Homeros leírásai közt.

Az eposzban említett helyek a mykenei kultúra főlelőhelyei; a föltárt mykenei fejedelmi várak tanusítják, hogy e kor népe ugyanolyan, feudális állapotok közt élt, mint a Trója alatt hadakozó achívak: kis királyoktól kormányzott törzsekre oszlottak. Ehhez járul az a fontos tény, hogy Homeros egészen más ethnographiai és földrajzi viszonyokat tüntet föl, mint aminőket a dór vándorlás után, a történelmi korszak elején találunk Görögországban. Az eposz, mondja Eduard Meyer, következetesen mellőzi azon változások említését, melyeket a néptörzsek elhelyezkedésében a dór vándorlás előidézett, nem tud pl. semmit sem arról, hogy a dórok elfoglalták Peloponnesost. Mindezek alapján némelyek egyszerűen azonosítják a homerosi kultúrát a mykenei kultúra legutolsó szakával s az eposzok keletkezését a dór vándorlás előtti korba helyezik. Szerintök az achív fejedelmek udvarainak költői szerzették az Iliast és az Odyszeiát, melyeket a dóroktól Kis-Ázsiába szorított achájok magukkal vittek új hazájukba. Bizonyos nyelvi sajátosságok s itt-ott fölesillámló, fiatalabb kultúrát eláruló nyomok a kisázsiaiak számlájára irandók, kik az eposzokat fönn tartották és azokon az idő folyamán egyes változtatásokat eszközöltek.

Ezekkel ellentétben más kutatók keverék-kultúrát, két különböző korú műveltségnek összeolvasztott képét vélik Homerosban fölfedezhetni s ennek magyarázatául fölteszik, hogy az eposzok a Kr. e. IX—VI. század között születtek meg Kis-Ázsia ión és aeol városaiban, melyeknek polgárai Görögország hős kori urainak utódai voltak. Ott írta egy vagy több tehetséges költő az Iliast és Odyszeiát. Amikor ezek a költők az anyaországból hozott hősi dalokból művészi egységű eposzokat szerkesztettek, híven iparkodtak leírásaikban festeni a régi kornak szokásait, művelődési képét. Ezen tudatos archaizáláson azonban rést ütnek bizonyos anachronismusok, midőn a szerzők akaratlanul saját koruk művelődésének egyes vonásait keverik a

képbe, teszem azt az ión fegyverzet használatát a mykenei fegyverek mellett, vagy amidón a temetkezéseknél égetésről beszélnek, holott — szerintök — a rajzolt régi, mykenei korban a holtak temetése dívott. Az óhajtott bizonyításhoz azonban ez a két főérv, a kétféle fegyverzet és a halott-égetés, még korántsem elegendő, ha nem is tekintünk arra, hogy a szándékolt archaizálásnak fölvétele régi költőnél már magában véve is súlyos aggodalmakat támaszt.

Tény ugyan, hogy a homerosi hősök, miként ezt Reichel megállapította, kétféle fegyverzetet használnak, az egyikben (az ú. n. mykeneinél) szerepel a nagy, lábíg érő, az egész testet fődő paizs, melyet vállszíjon viseltek s amely a páncél viselését fölöslegessé tette; a másikonál (az ú. n. ión fegyverzetnél) jellemző a kis, kerek paizs, mely a páncél és lábvért használatával jár; amaz a régibbi, ez a fiatalabb fegyverkezési mód. Ámde nem szabad felednünk, hogy ilyen régi korban egymástól távol lakó törzsek fegyverzete nagyon is eltérhetett egymástól és hogy, mint azt a történelemből bizonyíthatjuk, akárhányszor két fegyverkezési mód egy ideig egymás mellett lehet használatban, mert az új fegyverkezés nem szorítja ki azonnal, s mindenütt egy időben a régit. S hogy a mykenei korban ez tényleg így volt, arról tanuságot tesznek az emlékek és ábrázolások, melyek mindkét fegyverzetnek használatát igazolják a késő mykenei korban. — Ép oly elégtelen az eposzok késői datálásának második érve, melyet még nemrég Bulle is hangoztatott: a mykeneiek temetik halottjaikat, a homerosi emberek elégetik. Homeros e pontban saját, az ión kornak szokásait követte volna a leírásban. Nem is kell elfogadnunk Dörpfeld merész tanát, mely szerint a görögöknél az óskortól fogva mindvégig dívott a temetést megelőző halottégetés, és az elhamvasztás csak kivételes esetekben alkalmaztatott, hogy ezt az érvet megcáfoljuk. Vollgrafnak legújabb argosi ásatásai kétségtelenné tették, hogy a mykenei kor emberei a halottégetést is gyakorolták, amit Stamatakis és Skias már régebben megállapított, Schliemann is sejtett, de amit a köztudat főleg Perrot és Helbig bizonyításai miatt nem akart igaznak elfogadni. Tehát a halottégetés nem a későbbi, ión kornak szokása. Sőt azt sem mondhatjuk, hogy Homeros csak a halottégetést ismeri, hisz' az *Ilias* IV. 174. versében ¹ temetésre kell gondolnunk. S ha a halottak elhamvasztását

¹ »Es a te csontjaidat majd rothasztja a föld, mert itt nyugszol majd trójai földben«

nagy valószínűséggel úgy magyarázhatjuk, hogy az a harcokból eredt, amennyiben az idegen földön hadakozó emberek elesett társaik maradványait haza akarták szállítani, hogy a holttestet egyrészt az ellenségtől való bántalmazás ellen megvédjék, másrészt hogy a rokonok a valláskövetelte végtisztességben részesíthessék: természetesen fogjuk találni, hogy Homeros hősei a korukban dívó két temetési mód közül a Trója alatt elesett vitézeknél a halottégetést alkalmazták, aminek magyarázatát különben egy kellő figyelemre nem méltatott helyen maga a költő is adja: »a holtakat hamvasszuk hamuvá, hogy csontjaikat gyermekeiknek majd hazaszállítsuk, ha megint hazaföldre kerülünk«. (Il. VII. 333.)

Meg kell még említenünk, hogy az az elmélet is (Robert), mely az eposzokban régebbi és ifjabb réteget különböztet meg és ezeket éppen az ú. n. mykenei s ión fegyverzet előfordulásából, ill. az ezekkel — sokszor erőszakosan — párhuzamba állított aeolismusok túlsúlyából magyarázza, tarthatatlan, nemcsak a linguistikai alap ingtag volta miatt, hanem főleg azért, mert az archaeologia, mint fontosabb megmondtuk, kimutatta, hogy mindkét fegyverkezés egymás mellett fordul elő a késő mykenei korban.

A fegyverzet és halotthamvasztás tehát nem bizonyít különböző korú kultúrák összeolvasztása mellett, mert mindkettő egészen jól beleillik a mykenei kor késő szakába. Mindazonáltal, bár azokhoz csatlakozunk, kik a Homeros-rajzolta állapotokat egységes művelődési képnek tartják, mégsem fogadhatjuk el azt az egyenletet, mely szerint: homerosi kultúra = mykenei kultúra, mert bizonyos vonások azon túl terjedő időre utalnak. Így pl. közelebb áll a homerosi ruházat a legrégebbi görög vázafestmények ábrázolásaihoz, mint azokhoz, melyeket a mykenei emlékek nyújtanak. Továbbá meg kell gondolnunk, hogy az Olympos teljes kara még bajosan volt ismeretes a mykenei emberek előtt a fejlettség ama fokán, melyen azt Homeros rajzolja, bár kétségtelen, hogy a mykenei kor mythológiájában már megkezdődött a későbbi hellén istenek típusainak kialakulása, ha erről a fennmaradt kultuszemlékek, idolk és ábrázolások gyöngye nyomoknál többet nem is tüntetnek fel. S itt van végül a bronz és vas előfordulásának fontos tanúsága. A mykenei kor bronzkor volt. Az eposzok hőseinek fegyverei bronzból valók, de azért a költő a vasat is ismerte, mely nála rendesen csak szerszámok anyagaként, fegyvereknél pedig csak kivételesen szerepel. Bronzt 410, vasat 48 ízben említ. Ebből a körülményből azonban

nem szabad, mint némelyek teszik, arra következtetni, hogy Homeros a régiség színének kedvéért ad hőseinek kezébe bronzfegyvert, holott az ő korában már a vas volt általános használatban — amint azt az archaizálásról megfélekedve többször említi is — hanem csak arra, hogy a költő a bronz- és vaskornak egymást részben fedő, átmeneti szakában élt, mikor még nem tudták a vasat úgy kikészíteni, hogy az a kíváncsú keménységgel bírjon s azért a fegyvereknél, hol a kard elgörbülése vagy törése életveszéllyel jár, ragaszkodtak a megszokott bronzhoz, a szerszámokhoz azonban már vasat használtak. A két anyagnak ilyenén egyidejű alkalmazása más vidékek leleteiből eléggé ismeretes. Görögországban a tiszta bronzkor 1100 körül ér véget, a tiszta vaskor 800-ban kezdődik : Homeros ennél fogva a XI. és IX. század közé kellene helyeznünk, amely datálás teljesen összevág a görög irodalmi hagyománnyal.

Homeros költeményeinek szépségeit természetesen archaeologiai fejtegetések nélkül is élvezhetjük. Mivel azonban a tudomány kötelessége, hogy az ókornak minden emlékét, tehát költői örökségét is abban az összefüggésben tárgyalja, melyben az az antik kultúra egészével áll, érdemes azon művelődési viszonyoknak megvilágítása, melyek az eposzok háttérét alkotják. E tekintetben az archaeologia, mint e rövid vázlatból látszik, már eddig is fontos, részben pozitív, részben negatív tanulságokat szolgáltatott s remélhető, hogy az ásatások folytatása, eredményeiknek csak ezután várható rendszeres földolgozása és Homeros adataival való részletes egybevetése még újabb támasztópontokat fog nyújtani a Homeros-probléma megfejtéséhez.

AZ OLYMPIAI ZEUS-TEPLOM NYUGOTI SZOBORCSOPORT- JÁNAK REKONSTRUKCIÓ KÍSÉRLETEI.

Irta dr. Láng Margit.

Az antik szobrászati maradványok rekonstrukciója művészi és tudományos feladat egyaránt. A fantáziát ezen kiegészítő munkájában a művészi érzék vezet, ez adja meg irányát; határait azonban a tudomány, az archeológia nyújtotta reális adatok szabják meg. Az archeológus a maradványok pontos megfigyelése alapján, más művészeti analógiák belevonásával megállapítja a lehetőségeket, a lehetőségek legvalószínűbbjeit és ezzel körülhatárolja azon területet, melyen a művészi fantázia mozoghat. Ezen pontig még többé-kevésbé szilárd talaj van lábunk alatt, aszerint amint a kutatás több-kevesebb konkrét adatot szolgáltat; de ezentúl a fantáziát már csak a művészi érzék vezet, mely minden korban más és ugyanaz. A művészi érzék ugyanis nem egyéb, mint természetes formaérzékünk és térképzetünk továbbfejlődése. Velünk születik, tehát minden korban ugyanaz; de a különböző korokban más és más fejlődési processzuson megy át, a természetes képesség másként alakul és módosul. A modern ember, tudós vagy művész, bármennyire ismeri is az antikot, bármennyire bele is éli magát az antik szellem alkotásaiba, mégis csak más szemmel néz, más formai problémákat, más megoldási lehetőségeket lát, mint az antik szobrász; mert e két különböző kornak más volt a művészeti nevelése, a művészetben és részben a természetben is más formákat, más mintákat láttak. A fantázia tehát az ilyen kiegészítő munkánál csaknem elkerülhetlen tévedésekbe esik, néha még olyan esetekben is, amikor egyes tipikus művészi alkotások kiegészítéséről van szó. Ez főleg az archeológia gyermekkorában történt meg, amikor az adatok gyérebb voltánál

fogva még kevésbé ismerték a tipikus formákkal dolgozó antik művészet sajátos alkotásait. Így tesznek rá egy szép Hera-alakra Demeter-fejet,¹ így csinálnak Apollo Kitharodosból Pallast; ² így egészenek ki egy szép diskobolos-torsot pajzsán összeroskadó harcosnak.³ Ezen időkből való a Laokoon-csoport és az Apollo Belvedere hibás kiegészítése is. Most már, mikor a képzőművészeti tipikus ábrázolások egy része az előkerült replikák nyomán meg van állapítva, ilyen goromba tévedések ki vannak zárva; mert ahol kellő mennyiségű adat és analógia nincs, ott tartózkodnak a kiegészítéstől; sőt újabbán az antik művészet iránt érzett kegyeletből sokszor oly esetben sem végeznek magán az eredeti műtárgyon rekonstrukciót, amikor a hiányzó részek mindegyike egészen biztosan megállapítható és legfeljebb gipszmintában adják az egészet. Így tettek az 1906 őszén Porto d'Anzióban talált diskobolos-torsoval, melyet meghagytak torsonak, noha a többi replikák nyomán teljesen össze lehetne állítani, sőt a firenzei Buonarrotti-múzeumban lévő diskostartó jobb kéz valószínűleg ezen torsohoz tartozik. Ott vannak a Museo delle Terme külön helyiségében egymás mellett kiállítva az antik torso és a gipsz rekonstrukció; ugyancsak ott láthatók azon részletek gipszmásolatai, melyekből a gipszalakot összeállították: a Buonarrotti-múzeum jobbkeze és a Lancelotti-diskobolos feje és néhány kisebb részlet.

Gyakoribbak a tévedések, ha nagyobb kompozíciók, bonyolultabb csoportok kiegészítéséről van szó; részint mivel ilyen nagyobb alkotásokra ritkább voltuknál fogva nehezebb analógiákat találni; részint mivel többféle kombináció lehetséges, mint egyes alakoknál vagy kisebb csoportoknál. Ahol annyi a hégzag, a hiányzó részlet és hiányzó alak, mint pl. az Aeginetáknál, ott a helyes rekonstrukció úgyszólván lehetetlen és csakis a kritikai érzék fejletlen stádiumában, a naív művészi lelkesedés korában vetemedhettek azon merész vállalatra, hogy azt Thorwaldsennel kiegészíttessék. Hogy még jobban konzervált szoborcsoportoknál is milyen sokféle kombináció lehetséges, azt az olympiai Zeus-templom oromfalainak szoborcsoportjain láthatjuk, melyeknek minden alakja nemcsak hogy megvan, de épen fontosabb részleteik vannak meg, úgy hogy mindegyik alaknak mivolta is megállapítható, — és mégis a rekonstrukció-

¹⁻² Vatikáni gyűjtemény.

³ Kapitóliumi gyűjtemény.

kísérletek számos volta bizonyítja, hogy az egyetlen igaz, helyes és megdönthetetlen megoldást még mindig nem találták meg. Pedig ennek a speciális feladatnak megoldását megkönnyíti egyrészt az adott topografiai helyzet, hogy t. i. a csoportok az oromfalon vannak elhelyezve, tehát háromszög alakú keretben, háttérrel, alulról nézésre számítva, amely körülmény a görög művészetben bizonyos megkötöttséget ró a kompozícióra; — másrészt segítségükre van az ókor Baedekere, Pausanias, aki magyarázataiban, felfogásában itt is tévedhetett ugyan, aminthogy sokszor tévedett, mivel régibb időkbe is belevitte saját korának és egyéniségének felfogását; de leírásai megbízhatók, mivel azt írja le, ami szeme előtt van.

Az olympiai szoborcsoportok rekonstrukciójához elválaszthatlanul hozzáfűződik Treu G. neve, akinek terve szerint elkészített gipszrekonstrukció a drezdai Albertinumban van felállítva. Más archeológusok és művészek bevonásával készült ez a rekonstrukció, de főleg az ő felfogása érvényesült benne. A keleti orom csoportjánál hasonlíthatatlanul nagyobb nehézségekkel kellett küzdenie, mivel az egyes alakok nyugodt, élettelen magatartása őket egymástól elszigeteli és sokféle elhelyezési módot enged meg, míg a nyugati csoport egybeállítását megkönnyíti az alakok mozgalmassága és ebben nyilvánuló egybetartozásuk, egymáshoz vonatkozásuk és a két oldalt egymásnak szimmetrikusan megfelelő kisebb csoportok elhelyezése is könnyebben felismerhető. Éppen ezért, míg a keleti csoport elhelyezését és kiegészítését illetőleg egyre merültek fel újabbnál újabb kombinációk, addig a nyugati csoportnál Treu felfogása lassan keresztültört és az archeológusok és műértők nagyrésze nagyjából helyesnek ismerte el. A legújabb időben történt rekonstrukciókísérlet sem döntheti meg Treu felállításának helyességét. Az érdekes ebben a legújabb kísérletben csak az, hogy nem archeológustól, hanem művészembertől indul ki, aki éppen ennél fogva a másik végéről fog hozzá; nem az archeológiai adatokból indul ki, hanem művészi felfogásából és ehhez akarja a konkrét adatokat idomítani. Egészen szokatlan úton jár tehát, azért érdekes az archeológus és művész fantáziájának működését egybevetni és figyelemmel kísérni, melyiknek rekonstrukciója közelíti meg jobban az antik ideált, a német tudós Treué, ki Olympia kiásásánál munkálkodik vagy a dán szobrászé, Skovgaardé, ki műtermében, önmagából, saját lelkesedéséből kap ösztönzést.

A nyugati oromfal szoborcsoportja, Pausanias szerint, a lapithák és kentaurok harcát ábrázolja, amikor a bortól ittas, vad szörnnyetegen Peirithoosnak, a lapithák királyának lakodalmán, el akarják rabolni a menyasszonyt és fiatal kísérőit; de ezt a magyarázatot valószínűleg csak későbbi bölcsesség diktálta bele ebbe az ábrázolásba, mivel ennek a thessaliali mondának semmiféle vonatkozása sem lehet Olympiához. Valószínűbb, hogy ez az ábrázolás egy elisi mondára vezethető vissza — mely a thessalialinak változata vagy megfelelője — a hellének harca erdei óriásokkal, a hellén atléta-ügyesség dicsóítása a yers természeti erővel szemben. Ilyenképen szorosabb kapcsolatba lép a keleti oromfal szoborcsoportjának tárgyával is, mely Pelops és Oinomaos végzetes kocsi-versenyét ábrázolja, közepén Zeussal, mint versenybíróval. A nyugati csoport közepén Apollo áll — Pausanias szerint Peirithoos, Apollo láthatatlanul van jelen —, az egyetlen, viszonylag nyugodt alak ebben a mozgalmas, viharos jelenetben; de azért nem áll olyan földöntúli isteni nyugalomban, mint a verseny felett ítélkező Zeus a keleti csoportban; hanem nagyon is energikusan avatkozik az ütközetbe, jobbját parancsolón és egyszersmind védőleg nyújtja ki és szigorú, szép fejét is határozott mozdulattal fordítja a kinyújtott kar irányában, ahol a főküzdelem folyik, amint Peirithoos küzd a menyasszonyát elrabló vad Eurytionnal. Az istennek másik oldalán hasonló küzdelem van, Theseus és a nympheutriát rabló kentaur közt. Az isten két oldalán levő csoportok egymásnak teljesen megfelelnek; közvetlenül Apollo mellett a két hős, csapásra felemelt karddal, azután az elrablott nőkkel elvágatni készülő kentaurok. Hasonlóképen teljesen megfelel egymásnak a következő két csoport, mindegyik két-két alakkal, melyeknek egybetartozása már azért is kétségtelen, mivel széttöredezettségük dacára is felismerhető, hogy egy darab kőből vágták ki őket. Az ú. n. Eurytion-csoport mellett egy kentaur ölbe kapva készül egy fiatal fiút elragadni, a tulsó oldalon a megfelelő csoportnál pedig egy lapitha és kentaur dühösen marakodnak. Ezután egy-egy térdelő csoport következik, kentaur és lapitha nő küzd a földön egymással és mindegyik oldalról még egy lapitha jön a nők segítségére. Végül az oromfal elkekenyedő szögleteiben két-két fekvő alak, egy-egy öreg és fiatal nő, kik aggodalmasan lesik a küzdelem kimenetelét.

Ez Treu elrendezése, mely a meglévő adatok pontos figyelembevételével, tudós pedantériával, művészeti szakértelemmel és sze-

rető gonddal épült fel. Olyan elrendezés, mely a mi művészi érzékünket is kielégíti és az antik művészet szellemének is megfelel. Egy viharos, izgalmas jelenet ez, mely fölött parancsoló fenségében áll az ifju Apollo, diadalra juttatva a hellén hősiséget a nyers erővel szemben. De e viharos mozgalomban megnyilatkozik az antik művészet ritmikus tagoltsága, erős architektonikai érzéke, mely előbb az egészet felépíti, azután részletez. A középső viszonylag nyugodt istenalakra az elvágatni készülő vad kentaur-csoportok, azután egy helyben küzdő párok, majd ismét mozgalmasabb rész: a földön küzdők hármas csoportjai, végül a fekvő alakok várakozó magatartásban váltogatják egymást. A középben három álló alak (Apollo és a két hős) vertikális vonalaira egy hullámszó vonal (kentaur és lapitha nő), majd ismét nyugvó pontul két álló alak (fiúablás és a marakodók) vertikális vonalai következnek, azután még egy heves hullámvonal (a földön küzdők csoportjai), mely a szögletekben pihenő alakokban talál nyugvó pontot. A kompozíció viharossága dacára olyan szabályos és harmonikus, mint egy ideális hexameter, melyben a spondeusok mérséklék a mozgalmas daktilusokat; olyan mint egy harmonikus akkord, mely erősen megütve, ritmikus hullámszóban vész el.

A dán szobrász, Skovgaard az ő rekonstruáló munkájában abból indul ki, ami neki, modern művésznek, tetszetős, ami az ő modern művészi felfogásának megfelelőbb és csak miután ezen az alapon felépítette a kompozíciót, keres bizonyítékot és támaszt az archeológiában. Az egyes csoportok szoros egybetartozását ő sem meri feloldani, az ő változtatása csak a csoportok felcserélése. Abból indul ki, hogy neki visszatetsző, amint a Theseus mellett nyargaló kentaur felemelt keze egészen eltűnik a hős mögött és a kentaur lóteste mélyebbre esik, mint a megfelelő kentaure a túlsó oldalon. Hogy ezen a szépséghibán segítsen, megcseréli a kentaurokat a hozzájuk tartozó nőkkel, úgy hogy a kentaurok nem Apollótól el, hanem feléje nyargalnak. Ez a csere a következő csoportnak, a fiúablásnak és a marakodók csoportjának felcserélését is vonja maga után. Középben a három álló alak és a háromszög végei felé levő alakok régi helyükön maradnak, csak mozdulataikban tesz néhány változtatást. Az új felállítás archeológiai cáfolata nem tartozhatik ezen cikk keretébe, az már illetékes helyről, magának Treunak részéről megtörtént. Mi csak a művészeti oldalát fogjuk ezúttal érinteni. Egy tárgyi kifogás azonban azonnal felmerül, mivel a hiba nagyon is szembeszökő: miért rohannak a nőabló kentaurok zsákmányuk-

kal Apollo felé és nem tőle el? Erre ugyan Lermann, Skovgaard felállításának lelkes védője azt mondja, hogy a nők futnak Apollo felé segítségért. De még ha fel is tesszük, hogy ebben a nagyon is egyenlőtlen küzdelemben a gyengébbek akarata csak egy pillanatra is érvényesülhetne, nem képzelhető, hogy a művész, ki nyilván két különböző erőnek, a nyers és a képzett erőnek összeütközését akarta ábrázolni, egy ilyen *esetleges*, a helyzetet nem jellemző momentumot választott volna az ábrázolásra. Ez épenséggel nem felel meg az antik művészet jellemének, mely — kivált ebben a korban — nem ismeri az esetlegest, hanem mindent tipikussá alakít. Még kevésbbé felelhet meg a kompozíció ilyen felépítése ez antik művészet architektikus érzékének. A ritmikus hullámvázú kompozíció helyett nyugtalanul összetorlódott részeket, erős kontraszthatásokat kapunk. A középső részen az alakok nagyon is összeszorulnak, a vonalak viharosan hullámvázok; a végek felé pedig nagyon is sok tér marad a még meglevő alakoknak, az elrendezés ennél fogva elnyújtott. Ilyen erős kontrasztok, ilyen nyugtalan vonalvezetés még modern szobrászati alkotásokban is ritkán fordul elő. Lermann ezt az elrendezést lelkesedésében végigvonuló mennydörgésnek nevezi, mely végei felé elhal; viszont Treu rekonstrukcióján azt kifogásolja, hogy nagyon is széttagolt. De épen ezen egybehasonlításával mér arra csapást, amit védeni akar; mert ebből világosan kitűnik, hogy Skovgaard is, Lermann is, modern szemmel látnak, modern felfogással ítélnék, az antikot saját modern fantáziájuk szerint rekonstruálják, modern lelket akarnak az antikba önteni. Treu pedig — már amennyire modern embertől telik — beleéli magát az antik művészet erős formaérzékebe, architektikai felfogásába és kompozíciójának gancsolt tagoltsága bizonynyal közelebb jár az antik szobrászat ritmikus vonalvezetéséhez, mint Skovgaard »végigvonuló mennydörgése«.

Bibliográfia: *Curtius-Adler*: Olympia. III. Bildwerke in Stein u. Thon, v. G. Treu. Berlin, 1894—97. — *W. Lermann*: Altgriech. Plastik. 1906. — *G. Treu*: Skovgaards Anordnung der Westgiebelgruppe vom Zeus-templel. XXV. Band der Abhandlungen d. Phil.-Hist. Klasse d. königl. Sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften. Teubner, 1907. — *K. Wörmann*: Geschichte. d. Kunst. I. Bibliographisches Institut, Leipzig u. Wien, 1900.

Ó-EGYIPTOM MŰVÉSZETE.

Irta Platz Bonifác dr.¹

Az esztétika magyar mesterének huszonöt éves tanári jubileuma alkalmából szinte önként kínálkozik nekem Ó-Egyiptom művészete, melynek kincseit épen az ő társaságában oly sokszor élveztem. Megjegyzem, hogy tulajdonképen csak a szobrászatról fogok szólni, annak is csak legmagasabb tetőpontjairól, melyeket minden idők s korok plasztikai művészetében a legelőkelőbb hely illet meg. Művészet az a szó legteljesebb, legszorosabb értelmében, telve léttel, erővel s a legrealisztikusabb valósággal. Nagyon sajátos és szinte rejtélyes, hogy ez a nagy művészeti valóság megdöbbentő nagyságát a legősibb időkben, a történelem mesgyéjén éri el. Mintha alkotásai a nemzet ifjukurának, duzzadó szellemi erejének legerőteljesebb hajtásai volnának. Negyedfél ezer éven át aztán a lejtőn való lefelé haladás következett be ; megállapodás nem volt, csak itt-ott csillámlott fel egyszer s másszor az ősi alkotó erő teremő hatalmában s tündöklő pompájában — bár az ősi nagy idők művészetét soha egy kor sem érte el egészen.

Mielőtt tárgyamra térnék, állást foglalok azon legújabb vélekedés ellen, mintha a Nilus szent völgyének kultúrája, művészete, idegen földnek, az Eufrát és Tigris völgyének, az akkád-azuméri, illetőleg az ezen fölépülő babilon-asszír kultúrának terméke volna. Ez a vélekedés semmivel sem igazolható be. Egyiptom kultúrájában, államszervezetében, vallásában, törvényeiben, építészetében, művészetében, irodalmában egyetlen babilon-asszír vonás, egyetlen motívum sincsen. Ez a két kultúra függetlenül s önállóan fejlődött ki, mint két hatalmas folyamrendszer, a Volga és a Hoangho, melyeknek mindegyike a maga területén uralkodik. Miként odaát Amerikában a mexikói aztek-toltek s a perui Inkák kultúrája, melyeknek mind-

egyike igen nagyra nőtt önálló egyéniséggel, csodálatot keltő alkotásokkal, bevégzett államrenddel, írástudással, anélkül, hogy ez a két kultúra egymással érintkezett, vagy egymásról tudott volna. Egyiptom minden ízében annyira ős eredeti, annyira sajátos, annyira nem hasonló semmi máshoz, hogy azt kell mondanunk, miszerint ez a kultúra ott a hely színén fakadt és izmosodott. Az Eufrát-Tigris völgyének nagy körszakállú és kucsmásfejú Hammurábjai, Aszurbanipáljai, ugyanilyen fejű s arcú és oroszlántestű szörnyei, szárnyas angyalai — Egyiptomban soha sehol sem láthatók. Ami a Nilus völgyén van, az jellemben egészen más és amavval sohasem téveszthető össze. A belső értékről nem is szólva; mert a Nilus völgyén nagy és szinte utólérhetetlen művészetet látunk; az Eufrát és Tigris mentén meg egyszerű szellemtelen kőfaragást.

Babilóniának nyomait Egyiptomban legelőször a XVIII. dinasztia idejében látjuk tizenhét századdal Kr. e. A Hiksosz idegen fejedelmek öt-hatszáz évi uralma alatt Egyiptom lehanyatlott; a hegemoniát Elő-Ázsia népei fölött elveszítette s Babilónia ragadta azt magához. Ez abban nyilvánult meg, hogy Elő-Ázsia összes országainak, kis és nagy fejedelmeinek diplomáciai levelezése nemcsak babiloni nyelven, hanem babiloni ékírással is történt. Amit kézzelfoghatólag igazolnak a XVIII. dinasztia egyik fáraójának, Chuen-átén-nek (IV. Amenhotep) Tell-el-Amarna mellett talált diplomáciai cseréptáblái. Ez idő előtt Babilóniának Egyiptomban soha semmi nyoma. Későbbi korokban e nyomok talán szaporodnak. Gyűjteményemben van egy darab múmiatakaró. A váson tele van tiszta egyiptomi túlvilági motívumokkal; ezek közé keveredik aztán két kétszárnyú emberi alak, ami biztosan babiloni eredetű. Ezen egyetlen eseten kívül sem reprodukálva képen, sem a kairói múzeumban ezt a motívumot nem láttam sehol. Valószínűleg azon időkből származik, midőn a zsidók a babilon-asszír fogságból világgá menve, Egyiptomba is eljutottak s ilyen reminiscenciákat vittek magukkal. De Ó-Egyiptom tiszta minden babiloni befolyástól,

Az ősi művészet, de talán az összes emberi művészet legrégibb emléke és remeke a *Szfinx*. Künn a gizehi sivatagban mintha őrt állana a piramisok tövében a homoktenger hullámainak közepette. A halhatatlan ősi művész ott a hely színén magából a nyers sziklából teremtette ezt az oroszlántestű, emberfejú, 20 m magas kolosszust, természetesen minta nélkül, a mintát, miként a fölfoghatatlan Michel Angelo, lelkének tengeréből merítvén. Kár, hogy a moha-

medán barbárság ágyúcéltáblául használta s megcsonkította füleit, orrát és stilizált lécsforma szakállát. Kár, hogy a jelenkor valamelyik művésze nem restaurálja az ősidők e csodáját; ami könnyű volna, mert a vonalak adva vannak. A Szfinx, igazi néven Harmachis vagyis Horus, minden ízében egyiptomi arc. Kissé fölemelt fővel kelet felé tekint, várva atyjának, a napistennek fölkelését, hogy üdvözölhesse. Arcán az óhajtvá várakozó léleknek mosolygása derül, szemeiben vágyakozás ég — az egész e pár sorral vázolt lelkiállapotnak a leg-tökéletesebb aktja! Még így is csonkított állapotban! Az ősi művész nem általánosságot akart a kövön kifejezni, hanem egy életteltjes momentán lelkiállapotot, ami sikerült is neki tökéletesen. A Szfinx nagy, öntudatos, bevégezett művészetnek emléke; jogunk van ezt mondani: bizonyára nem egyedüli alkotása volt a legősibb időknek. Ehhez foghatót az Eufrát és Tigris völgye nem termelt soha!

A piramisépítő fáraónak, a IV. dinasztia-ba tartozó (3700 Kr. e.) *Kafrának* (Kefren) *szobra*, bár időre a Szfinxtől igen távol áll, következő sorrendben. Kafa a második nagy piramisa építője. Ez technikai szempontból minden csodálatot megérdemel ugyan, azonban mégsem művészet, hanem az erőnek, hatalomnak, a mérnöki tudásnak minden időkre szóló egyik legmegragadóbb monumentuma. Kafa diorit szobra azonban művészet. Itt mindjárt általános érvényű észrevételt kell tennem. Az őskorú művész a szoborban a lelket valószínűleg meg. Reá nézve csak az arc, a szem, a lélek tükre bír jelentőséggel. A test deréktól lefelé tucatmunka; a lélekhez annak semmi köze. Kafa magas talapzaton, stilizált oroszlán-trónszéken ül életnagyságban. Arca abszolút egyiptomi; hozzá hasonlót ma is láthatni naponkint akár százat. Homloka alacsony, orra kissé vastag, ajkai duzzadtak; fejét nagy paróka díszíti, álláról stilizált lécszakáll nyulik le. Arca teljesen egyéni; a fáraó maga elé tekint; arcában méltóság, fenség; szemeiben fejedelmi nyugalom; úgy gondolom, hódolatokat vár és fogad és félisteni mivoltában csak fél szemmel veszi azokat tudomásul. Arca azonban nem kemény; kegyes, jóakaró. Mindenható fejedelmet több valósággal kőbe faragni nem lehet. Ez a szobor fenséges, reális igazság.

Rahotep úr és felesége *Nefertarinak* szobra, miként az alább következők is, a IV. vagy V. dinasztia idejéből valók. De hisz az teljesen egyre megy, vajjon K. e. 3700 vagy 3500 évben készültek-e. A két szobor életnagyságú ülő szobor, közönséges mészkőből való; az úr barnára, a nő világossárgára van festve, ezt így kívánta az

ősi kánon. A szemek nagy művészettel összerakott achátból készültek, mi az arcnak csodálatos élénkséget kölcsönöz. Mindkettő az ifjúság teljében van megőrkítve ; ősegyiptomi felfogás szerint ugyanis kit is érdekelne a ráncokkal fölszántott elaggott arc. Rahotep fején rövid haj, két karja a combokon nyugazik ; Nefertari fején nagy paróka, karjait mellén keresztbe veti ; Rahotep felső teste mezítelen, a nő testét finom lepel fedi, melyen át a kebleknek körvonalai tisztán láthatók. Mindkét arc tisztán egyiptomi annak minden sajátosságával, de teljesen egyéni, mely senkivel sem téveszthető össze. Rahotep a távolba látszik tekinteni ; arcára bánatos, szomorú árnyék borul, mintha várna valakit, mintha a mulandóság érzete nehezédnék lelkére. Tekintete erős, szinte megdöbbenően életteli. Nefertari arcán kimondhatatlan nőiesség, szelídség, nyájasság és báj ömlik el ; telt arca oly üde, lélekkel telt, szép álla és nyaka oly hajlékony s lágy, hogy több vonzóerő élő alakban is alig lehet. S ez a báj, ez a lágyaság még növekedik, ha az arcot profilban tekintjük. Az ismeretlen művész két szobra számára a halhatatlanság dicsőségét biztosította.

Seh el Beled-nek, munkásfelügyelőnek neveznek egy szikomor-fából való szobrot, mely az életnagyságnál kisebb ugyan, de művészi értékre nézve fölötte áll valamennyinek. Azt hiszem, az összes emberi művészet egyik legdicsőbb alkotása. Valóságos élő szobor, mely arcában, tekintetében az életnek minden attributumát, minden alkotó elemét egyesíti. A kissé kövér testen és arcon a magyarul ki nem fejezhető »bonhomia« ömlik el ; szelíd nyájasság, jóakarát, a megelégedés, a mások iránt való szíves hajlandóság, — mindez sugárzik arcán ; de valóban sugárzik. A távolba tekint s úgy tetszik, mintha valami nem volna kedvére s talán parányi indulat is vegyül az achátból összerakott élénk szemek tekintetébe. De ez csak futó érzület s a kedvesség és magamegelégedés csakhamar visszatér helyébe. Az életet, a valóságot, a lelket talán sohasem fejezték ki több erővel és valósággal fában.

Ranofer úrnak két álló szobra van ; egyikük méltán sorolható az ősi idők remekei közé. A szobrok mészkőből valók ; életnagyságnál valamivel nagyobbak ; az egyik borotvált fejű, a másik parókás. Ez utóbbiról esik a szó. Ranofer Memfis főpapja volt ; mint ilyen az ősi dinasztikák idejében Egyiptom primása, ki alatt nagyszámú hierarchia állott. Roppant hatalom, roppant tekintély, mint aki az isteni fáraóknak közvetítő szerve volt az istenekhez. Ranofer úr felső testét kissé hátraszegi, ami szándékos ; egész valóján kemény-

ség ömlik el, amit a fölbiggyesztett ajk még növel. Az arcon hatalmi öntudat, szinte a szívtelenségig menő gőgösség, elbizakodottság, egyéni jelentőségének túltengő tudása és érzése terül el. Parancsot osztogat, hódolatot kíván — mint az isteni hatalomnak részese. Hogy is lehet hitvány mészkőben ennyi gonosz szenvedélyt, ily fönnhéjazó alacsony lelket, ennyire kifejezni?!² A művész nagy emberismerő, nagy pszichológus, de mindennekfelett rendkívül nagyszellemű művész volt, hogy egy tévedt lelket ily realitással bírt a kőre lehelni!

Beöthy Zsolt fődözte fel még a gizehi múzeumban 1901-ben *Szakkara lilíomát*. Azóta világhírű lett. Méter magas, hatvan centiméter széles fehér mészkőlap, melyen egy hölgy áll szorosan testhez simuló ó-egyiptomi ruhában; kezében lótuszvirágot tart s azt szagolja. A kép nagyon alacsony bas-relief. Az arc abszolút egyiptomi; alacsony homlok, hosszú metszésű szemek; vastag orr, kissé duzzadt ajkak; a fejet paróka fedi. A kép magában véve is igen finom munka. A hölgy kezében tartja a virágot, arra nagy figyelemmel néz s illatát élvezi. Gondoljunk egy élő hölgyre, ki ma kedves virágjának illatába elmerül; mindenről megfeledkezik, illetőleg virágán kívül semmire sem figyel, az illatár élvezetében boldog; a virághoz ismételve lehajol s az élvezésnek e lelkiállapotát állandósítja. Így élvezi Szakkara lilíoma a lótuszvirágot. Arcában élet, élvezet és boldog megelégedés. Valóban az óskornak egyik legfinomabb, legpompásabb remeke.

Az óskori művészetnek ezek legkiválóbb alkotásai. A következő korokban az államrend, a művészet lehanyatlak; sőt a VIII. s IX. dinasztiák fáraói barbár módon dúlták az ósök emlékeit. A renaissance a XI. s XII. dinasztiák idejében következett be 2500 évvel Kr. e.; az államrend megszilárdult, a művészet föllendült. Az ósinek színvonalától azonban igen távol maradt. A feudális nagy urak Beni Hasszánál készítettek maguknak örök síri hajlékokat; ezeknek faragásai közül azonban csak a hieroglíf írások emelkednek magasabb színvonalra finomságukkal. Azonban ez nem művészet. A XII. dinasztia Amenemha és Uzurtázen nevű fáraóinak az élet-nagyságnál valamivel nagyobb ülőszobrai, számszerint kilenc, melyeket Mariette Tánisznál fődözött fel, pompás finom faragások; mint mondani szokás: tiszta munka. Azonban holttetem valamennyi; vonásaik merevek, semmitmondók; élet, cselekvés, egyéniség nincsen bennük. Mintha valamennyi ugyanegy minta után készült volna; ami nem lehetetlen.

A művészet az egyiptomi állam harmadik fölvirágzásának idejében, a XVIII. s XIX. dinasztia alatt, 1700 Kr. e. teremtett ismét néhány remeket. Kemény mészkőből faragott női fej, melyet Maspero a XVIII. dinasztia utolsó uralkodója, *Harmhabi feleségének* tart, nagyon előkelő művészi alkotás. Fején korona, szemei hosszú metaszésűek, szája kissé nagy, de arányos. Mintha mosoly derülne ábrázatán; a szemek ravaszul, de okosan néznek; az ajkak élvezethajhászásról beszélnek. Az egész arc csupa élet és szellem. Ez a fő terveket sző, célja felé biztosan halad; de szándékait leplezi ravasz mosolyával. Ilyenek lehettek a francia Lajosok szellemes barátnői!

A XIX. dinasztia egyik nagy fáraója, I. Szeti, templomot építtet *Abidosban Ozirisnek*. Fia, II. Rámszesz, e templomot megtoldotta. Művészeti érték azonban csak azon részt illeti meg, mely I. Szeti alkotása. A templom északi falán, mely fehér márványból való, egymás felett kettős sorban húzódnak óriási bas-relief-képek. Valamennyi a fáraót ábrázolja a különböző istenekhez való viszonyában. Egyik képen Tot isten önti a fáraóba a tudás kincseit; a másikon Izisz, a harmadikon Knem juttat neki valami égi adományt. Azután a fáraó Izisz istennőnek ölében ül s enyeleg vele; majd fiát, II. Rámszeszt mutatja be az isteneknek. Mindegyik képen kettő köti le figyelmünket; a keret s díszítés és a főalak, t. i. a fáraó. A keret, a díszítés, tehát a hieroglífák, a stilizált lótuszvirágok s papiruszok a napistennek lebegő keselyűje, mindez határtalan finomsággal van kidomborítva. A fáraónak s a vele enyelgő Izisznak ruhája mintha csipkéből volna kiverve, vagy mintha pehelyből készült volna, amiként a pelyheknek egymásra hajló lágy borulását nagy realitással utánozza a művész. Ennél finomabb vésővel követ nem véstek soha. A fáraó egyénisége legjobban érvényesül II. Rámszesz bemutatásánál. A fáraó életnagyságánál nagyobb; arca férfiasan szép; homloka, orra, ajka tiszta egyiptomi; élet, öntudat ömlik el ábrázatán; a cselekvésnek kitűnő aktja az egész. Fiát jobb tenyerén magasra emeli; bal kézzel a fölajánlás gesztusát végzi; áhitat s az imádkozó lélek mélysége fogja el egész valóját; teste, az *isteni eredetű* fáraónak felső teste hódolatteljesen meghajol. A görögök elhízott testű Herkulesei, túltengő izomzatú atlétái, szemérmetlenül szemérmes Afroditéi, Vénuszai, — mind pózol valamennyi. I. Szeti nem pózol; a hódoló léleknek természetes valósága áll előttünk! Ez a kép az egyiptomi művészet legdicsebb alkotásai közé tartozik.

Még *II. Rámzesznek* ülőszobráról kellene megemlékeznem; de ez nincsen Egyiptomban; a turini múzeumnak kincse. Röviden csak annyit mondok: rendkívül finom, művészi alkotás, életteljes, de nem természetes valóság; mert *II. Rámzesz* idealizálva van.

Ami ezután következik, az művészeti számba már nem vehető. A *Pasammetik* és *Ptolomeus* fáraók művészeti alkotásain meg már a görög lélek lehellete érezhető, azok többé nem tiszta egyiptomiak.

Az ó-egyiptomi szobrászat a művészeti realizmusnak legősibb s legerősebb képviselője. A Tigris és Eufrát völgyén nincs vele összemérhető, hozzá hasonló semmi. A Nilus partjain született az s ott lett naggyá természetes eredetiségében. Kíváncos, hogy ifju szobrászaink szemtől szembe nézzék meg ez ősi kincseket s megtanulják, miként kell a holt anyagba, nem képzelt világot, hanem valódi életet, lelket lehelni.

RÉGI MAGYAR MŰVÉSZISKOLÁK.

Irtá Divald Kornél.

Művészettörténetünk úttörő művelői sorában Henszlmann Imre volt az első, aki Árpád-kori székesegyházaink kapcsán ama sejtelmének adott kifejezést, hogy ezek építése közben, mestereink keze alatt s a szerkezet és díszítés terén egyaránt, nálunk is kifejlődtek oly sajátos vonások, amelyek alapján magyarországi művésziiskoláról beszélhetünk. Első székesegyházaink javarésze elpusztult. Ásatások révén ismertté vált elrendezésbeli sajátosságaik azonban a ránk maradt kisebb román stílusú templomokban, sőt csúcsíveskori emlékeink egy részén is érvényesülnek. Ékítményes elemek is szép számmal maradtak fenn, amelyek művészetünk egy-egy korszakának kisebb jelentőségű emlékein országszerte ismétlődnek.

Falusi templomok alapján sehol sem írtak művészettörténetet. Nekünk azonban java emlékeink elpusztulván, azokkal is ugyancsak behatóan kell foglalkoznunk. S ez a földadat annyiival is inkább hálálatos, mert falusi templomaink és ezek művészi felszerelésének javarésze egy-egy hatalmas főúr bőkezűségéből s korának javamesterei közreműködésével készült. Az átmeneti stílusú jaáki templom az európai műtörténelemben is számot tesz. A mellékhajóival s az épület törzsével szervesen összeforrt tornyok, mint a monumentális hatás főtényezői, első, elpusztult székesegyházaink befolyására vallanak, amelyeken, — Henszlmann szerint, a római castrumok példájára — a román korban talán nálunk érvényesült először a templomok monumentális hatásának egyik alapfeltétele: a felépítésben nyilvánuló egyöntetűség, a koncepció egységes volta.

A jaáki templom díszítésének rendszere és motívumai, vidékek szerint, hol többé, hol kevésbé módosulva, az ennél korábbi s későbbi templomaink díszítésével szintén gyakran mutatnak rokonságot.

Ennek művészettörténeti fontosságát szélesebb körök meggyőzése céljából kimutatni csak a részletek tüzetes összehasonlítását elősegítő képes publikációk segítségével válnék lehetségessé, aminek kiadására a Műemlékek Országos Bizottsága készül. Addig is, amíg ez utóbbi vállalkozása megvalósul, középkori művészetünk történetének még sürgetőbb, megoldásra váró problémája az, hogy vajjon kik voltak azok a mesterek, akik középkori székesegyházainkban s egyéb művészeti emlékeinken dolgoztak? Az iskolás felfogás erre a kérdésre az íróasztal mellől már rég megfelelt azzal, hogy mestereink javarészt külföldiek, de főleg németek voltak. Az évszázados késés elméletéhez, amely szerint az egyes művészeti stílusok nálunk száz vagy másfélszáz évvel később vertek gyökeret, mint nyugati szomszédainknál, Magyarországon már alig ragaszkodik műtörténetíró. Mindazonáltal, bár általánosan ismeretes, hogy nem egy művészeti stílus korábban honosodott meg nálunk, mint közvetlen nyugati szomszédainknál, egy-egy kiválóbb emlék ismertetése kapcsán íróink még ma sem állhatják meg, hogy mesterét ne külföldön, de különösen Németországban keressék. Mintha a politikailag egységes, kulturális fejlettségéről nem egy téren ugyancsak fényesen tanuskodó, hatalmas régi Magyarország a középkorban is Németország szellemi gyarmata lett volna. Azzal az apparátussal, amellyel egyes íróink a magyarországi műemlékek mestereit külföldön keresik, kutatásainkban minden bizonnyal nagyobb eredményt érnének el, ha elsősorban a hazai forrásokra vetnénk súlyt, amikor régi művészeink kilétét kutatjuk. Eddig csak a véletlen s elsősorban történelmünk bűvárainak buzgósa révén vetett felszínre erre vonatkozó adatokat. Ilyenek azok, amelyek az esztergomi és székesfehérvári latinok kolóniáira vonatkoznak s amelyek alapján Czobor Bélának sikerült kimutatnia, hogy a városi polgárság az ősei nálunk azon művészi munkával foglalkozó mesteremberekből kerültek ki, akiket első királyaink székesegyházak, templomok és várak építése és díszítése végett Itáliából, sőt a lengyelek Gallus-krónikája szerint Bizancból is hazánkban telepítettek le s akiknek utódai magyarosodásuk után is latinoknak nevezték magukat, mert vendég mivoltukban gyökerезtek szabadalmaik.

De voltak első királyainknak, régi főurainknak és kolostorainknak szolgai renden levő művészeik is, akik semmi esetre sem lehetnek külföldről behívott idegenek. Endre király a tihanyi monostor szolgálatára ezek sorából rendelhette ötvöseit. III. Béla Szent László

királyunk nagyváradi síremlékének megalkotóját, Dénes mestert és ennek fiát Tekóst a szabadok sorába emelte. Ennek aligha lett volna értelme, ha külföldiek vagy külföldi származásúak, mert ebben az esetben vendégjogon amúgy is szabadok lettek volna.

A tatárjárás után újonnan alapított városaink szép számú magyar lakossága, mint aminő az Árpád-házbeli Szent Margit szentté avattatási pörének tanuvallomásai szerint Budáé is volt, jórészt ilyen felszabadult szolgálai renden levő mesteremberekből kerülhetett ki, akiknek sorában nem egy művész is lehetett. Technikájuk szerint különböző céhekbe beosztva, vagy akik nagyobb számmal voltak, mint az ötvösök, külön céheket alkotva, ezek építették és díszítették templomainkat. Ha külföldi mesterek meg is fordultak nálunk, aligha kisebb számmal, mi isadtunk a külföldnek művészeket. S minden tekintetben kizártnak tarthatjuk, ha különösen határszéli városainkban sűrűbben fordultak is meg, hogy művészetünknek másodrangú német mesterek szabtak volna irányt. Hogy királyaink s főembereink udvarában megfordultak volna ilyenek, arról épenséggel nem szól adat. Ha már szükségesnek tartották, hogy külföldről hívjanak be művészt, ezt a korukbeli java mesterek sorából szemelték ki, mint a XIII. században a híres francia építész Villard de Honnecourt, a XV. században Masolinót, vagy Mátyás király a maga olasz mestereit. Kulturális főhelyeinknek a török hódoltság korában és ennek nyomában történt pusztulása miatt, ezektől a külföldi jeles művészekről vajmi kevés maradt reánk. Alkotásaik hatását azonban más vidékeken helyel-közzel még ma is kinyomozhatjuk. Így a kassai dóm koncepciójának Villard szerzőségére való visszavezetése távolról sem oly légből kapott állítás, amint ezt a hasonló elrendezésű brainei templommal való rokonságának kimutatása óta nálunk általánosan hiszik. A kassai dóm építését ugyan jóval később kezdték el, semminthogy Villard nálunk járt. Hogy azonban a kassaiak a franciaországi Braineben keresték volna templomuk mintáját, arra vonatkozólag nincsen adatunk. S ha már a föltevések között válogatni kell, alighanem sokkal észszerűbb az a hipotézis, hogy a kassai dómot olyan magyarországi székesegyház vagy más nagyobb templom mintájára építették, amelyet nálunk a XIII. században Villard de Honnecourt tervezett s amely történelmünk évszázados viharai folyamán teljesen elenyészett. Ugyancsak egy-egy középponti s országazerte híressé válmintaképre vezethetők vissza az olyan ránk maradt középkori épít

tészeti részletek, amelyek a háborúk pusztításaitól ment maradt határszéli vármegyéinkben művészi kiválóságukkal az emlékek általános színvonalát messze felülmulják s nem egyszer a legkülönbözőbb vidékeken is szembetűnő rokonságot mutatnak egymás közt. Ilyen egyazon koncepcióra visszavezethető emlékeink a pozsonyi ferenciek kápolnája, a szepeshelyi és a csütörtökhelyi Szapolyai-kápolna. Valamennyinek mintaképe alighanem a budai királyi vár Szent Márton kápolnája lehetett, amely Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyjának bőkezűségéből épült s amelynek vázlatos alaprajza egy török korbeli térképen maradt ránk.

Magyarország középkori művészetének egyazon, vagy csak igen kevés hazai középpontból való irányítására vallanak XIV. és XV. századbeli falképeink; különösen a Szent László legendáját ábrázoló képsorozatok, amelyek főbb motívumai hazánk legkülönbözőbb vidékein szinte vonásról-vonásra ismétlődnek. Az alakok viselete alapján meg lehet állapítani, hogy a cserhalmi ütközet Szent László epizódját ábrázoló falképek egy része, mint például a vittfalvi, még XIII. századbeli, általában azonban XIV. századbeli minta után készült s valószínű, hogy mind a kettő a nagyváradi székesegyházat díszítette. A XIV. századbeli, kompozíciójában s alakjai jellemzésében fejlettebb képsorozatot itt minden bizonnyal a templom e korbeli átépítése közben elpusztult régibb falképek pótlása végett festették.

Nagyon csalódnánk, ha képírásunk XIV. századbeli színvonalát a ránk maradt falusi falképek alapján akarnók megítélni. Túlnyomó részben másodrangú festők munkái ezek, akik egy-egy vidéki városban telepedvén le, sorra díszítik a környékbéli falvak templomait, mint Aquilla János, aki Martýánczon önmagát is megörökítette Anjou-korabeli magyar ünneplő ruhájában, karddal oldalán s művész címerrel lábai alatt.

XIV. századbeli miniaturás kódexeink egy részének képei festészetünk jóval nagyobb fejlettségéről tanuskodnak, mint provinciális művészetünk képviselőinek falfestményei. Ez utóbbiak gyakran azt mutatják, hogy vándorfestőinknek távol művészeti középpontjainktól, nem igen volt alkalmuk művészetük tökéletesítésére s a legtöbbször késő vénségükig beérték és képesek is voltak boldogulni azokkal az eszközökkel, amelyeket ifjúságukban sajátítottak el, sőt lehet, hogy nem egyszer maradi ízlésű megbízóik kívánságára oly régi mintaképek utánzására

is vállalkoztak, amelyeket művészeti főhelyeinken emberöltők előtt festettek.

Felvidéki XV. századbeli festett szárnyas oltáraink sorában nem egy van, amelyet kompozíciójánál, felfogásánál, sőt néha színezésénél fogva is XIV. századbeli olasz mintaképekre vezethetünk vissza. Különösen a Madonnát trónusán ülve, szentek vagy angyalok közepette ábrázolt festmények sorozhatók ide, amelyekből Szepes és Liptó vármegyékben egész sorozat maradt ránk. Hogy ezeknek a XV. századbeli festményeknek eredeti mintaképei művészetünk régi főhelyein csakis az Anjouk korában lehettek irányt adók, erről ismét egész sor jóval magasabb színvonalú XV. századbeli festett és faragott szárnyasoltárunk tanuskodik. Festészetünk, de főleg fafaragó szobrászatunk ezen klasszikus alkotásai felvidéki templomaink ilyenmű emlékeinek átlagát ugyancsak felülmulják s mint elszigetelt jelenségek arra vallanak, hogy nem helyben készültek. Egy-egy fejlettebb ízlésű főúri birtokos bőkezűségéből, építészeti szempontból teljesen jelentéktelen falusi templomaink közül is nem egy jutott hozzá egy-egy remekműhöz, amelyet nyilván művészetünk valamelyik idők folyamán elenyészett főhelyéről készen szállítottak oda.

Ezek a klasszikus emlékek formai harmóniájuk s nemes realizmusukkal kapcsolatos művészi tartalmuk tekintetében ugyancsak elütnek a hasonló külföldi emlékektől s egymás között ismét sok rokon vonást mutatnak, mely szerencsés hagyományok hatása alatt fejlődött középponti művésziskolára enged következtetést.

Ebből kerülhettek ki azok a tartalmasabb egyéniségek, akik városaink műveltségének és kulturális igényeinek növekedésével a XV. század vége felé állandóan telepedtek le egy-egy addig kisebb jelentőségű vidéki centrumban s itt jelentőségével a régebbi provincializmus színvonalán jóval felül emelkedő iskolát is alapítottak, mint Pál mester Lócsén, aki népes műhelye élén dolgozva szinte egy emberöltőn át farag szárnyasoltárokat a Szepesség s a szomszédos vármegyék közül különösen Liptó templomai számára. Egy másik eddigelé ismeretlen művészünk tartalmas és vonzó egyéniségének bélyegét alsó-magyarországi bányavárosaink vidékén az oltároknak még ismertetésre váró festményei tükröztetik lépten-nyomon vissza.

Képzőművészetünknek a középkorban szinte kizárólag királyaink, főuraink és főpapjaink az irányt adó mecénásai. A köznemesség

és a polgárság ízlése a művészet terén nálunk csak az újkor derengésével kezd érvényesülni s az építészetben csak a XVII. században, az úgynevezett felső-magyarországi renaissance-stílből jut határozott kifejezéshez. Itáliában s északi Európa fejedelmi udvaraiban, valamint a katolikus egyház templomaiban ekkor már a barokk hatalmasodik el. Miként Közép-Európa nem egy országában, a középcsoportnálunk is sokáig és szívósan ragaszkodik a renaissance szigorúbb szelleméhez. A városi lakóházak és nemesi kastélyok építésénél ez a ritmikus tagoltságban s az ennek keretébe harmonikusan beleilleszkedő, gyakran festői hatású díszítésben nyer kifejezést. Felső-Magyarországon ez a renaissance-stílus, amelynek mintaképeit a velencei quattrocento emlékei sorában kereshetjük, egészen sajátos irányban fejlődött s szinte a XVIII. századig érdekesnél érdekesebb virágokat hajt, míglen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának leveretésével, a nemzetietlen kor nemcsak hogy művészetünk további fejlődését akasztja meg, de a külföldről seregestül hazánkba vándorló művész-mesteremberekkel szemben a magunk mestereinek érvényesülését is jó időre lehetetlenné teszi.

II.

NÉHÁNY SZÓ A TÖRTÉNETI MÓDSZERRŐL.¹

Irtá Angyal Dávid.

Oly sokszor és néha oly zajosan tárgyalják újabb időben a történeti módszer nehéz és szenvedélyes viták hevében nem igen tisztázható kérdéseit, hogy lehetetlen elfojtanunk néhány igénytelen megjegyzést e kérdésekről, mielőtt történetünk egyik nevezetes fejezetének ismertetéséhez fogunk. Életrajzi keretben akarjuk tárgyalni egy korszak történetét és így védekeznünk kell a megvetés ellen, mellyel az újabb és már nagy tekintélyű történeti elméletek hirdetői a biografikus történetírást sújtják.

A társadalmi és gazdasági állapotokat kell kutatnunk, ezekben rejlenek a történeti élet mozgató erői, az egyéni élet jelentősége ezekhez képest alig vehető számba. Nagy Sándor geniusza meg nem teremthette volna a nagyipart, egy Bismarck emberismerete és politikai lángesze, ha még oly titáninak képzeljük is, nem vihette volna vissza az emberiséget a terménygazdaság korszakába. A tömegpszichológiát kell kutatnunk, nem az egyes tényeket, nem az egyes emberek hatását. Ilyen érvekkel szokták kicsinylésüket kifejezni a legmodernebb történetírás hívei az életrajzi kutatásokkal vagy a diplomáciai és hadi történettel szemben.

Pedig meg kellene gondolnunk, hogy a történetíró, midőn az egyéni élet jelenségeivel foglalkozik, nem azt akarja mondani, hogy a történet kiváló egyénei bármit is művelhetnek, hogy akaratauk elég oly viszonyok megteremtésére, melyeket csak százados fejlődés kelthet életre. Van valami csoda a kiváló egyéniségben, de a csoda

¹ E néhány szót a szerző bevezetésül mondotta el a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyamon 1907 novemberében II. Rákóczi Ferencz-ről tartott előadásaihoz.

a legtöbbször abból áll, hogy az, a mi a tömeg lelkében öntudatlanul forrongó vágy, az ő lelkében világosságra jut és onnan szétárad gyújtó hatással. A környező tömeg nélkül bajos megértenünk a legkiválóbb egyént is, de el nem ismernünk az egyénnek nagy hatását a tömeg életére s a történet fejlődésére, végzetes egyoldalúság volna. Nem csupán a gazdasági tényezők számítanak a nemzetek életében, noha ezeknek igen nagy a jelentőségük és e jelentőséget már a reneszánsz történetírói is jól ismerték.

De vannak más, sőt vannak hatalmasabb tényezői is a nemzetek életének.

Assisi szent Ferenc költői hévtől és fantáziától megaranyozott szavai ellenkeztek a nemzetgazdaság tanításával, de milliók szívére hatottak és minden világi hatalom fölé segítették emelni az egyházat. Luther hitbeli aggályait nem magyarázzák meg a gazdasági viszonyok s mégis mennyire hatott az egész újkori történetre az egyszerű szerzetes egyénisége.

És másrészt vannak gazdasági jelenségek is, melyeket nem a tömegek, hanem egyének indítottak meg. Ki van mutatva, hogy IV. Henrik francia királynak s tanácsadóinak kezdeménye mily üdvösen hatott a francia nemzet újkori gazdasági életének fellendülésére.¹ Hozzá még a lenézett diplomáciai vagy hadi vállalatok ismerete nélkül gyakran alig érthetjük meg a gazdasági viszonyokat. Bismarck politikai és a német hadvezérek katonai diadalai után hatalmasan emelkedett a német közgazdasági élet. Ranke, kit leginkább vádolnak egyoldalúsággal, mivel a diplomáciai történetet művelte, nagyon jól tudta és éreztette is, hogy az állam katonai és külügyi működésében világosan ki van fejezve anyagi és szellemi kulturájának foka és sajátsága. Nem kell éppen Carlyle nyomán azt hinnünk, hogy a világtörténet nem egyéb, mint a nagy emberek biográfiája. De a hősök e kultusza csak nagyítása annak az igazságnak, hogy az egyéni élet értékelése és ismertetése nélkül nagyon hiányos volna a történetírás.

Nagyon hiányos és némiképp sivár is, mert az életrajzi rész a legalkalmasabb arra, hogy a nemzetekben és az egyesekben a felelősség érzetét élénkítse. Hegel szerint ugyan a történetből leginkább

¹ L. Lederer Béla összegyűjtött munkái, II. kötet 427. l. a Fagniez munkájáról szóló bírálatot. E bírálatban Lamprecht felfogása igen szépen van megcáfolva.

azt tanuljuk, hogy a népek semmit sem tanulnak belőle. Ez körülbelül megfelel az igazságnak, de amint a nevelőt nem csüggeszti el az a tudat, hogy az emberek nagyon könnyen áttörnek az erkölcsi féket, mellyel a nevelés gondos munkája szenvedélyeiket lekötni vélte, a történetírónak sem szabad elfáradnia abban, hogy élesítse a felelősség érzetét. Csak kerülnie kell az erkölcsi prédikáció hangját.

Elég legyen az angol irodalomra hivatkoznunk, mely a leg-tökéletesebben feldolgozta a nemzet gazdasági történetét és mégis páratlanul gazdag az életrajzi munkákban is. E példát bátran utánozhatjuk különösen mi magyarok. Mert nekünk még igen sok tisztázni való kérdésünk van a történet életrajzi részében. Emlegetjük történetünk hőseit, de alig ismerjük őket. Jó, ha tisztáztuk életrajzuk adatait, de jellemük mivoltával, sajátásaik, hatásuk lényegével nagyon keveset foglalkoztunk. E téren megelégszünk néhány általánossággal. Ép azért az angol példa követése nekünk nagyon ajánlható. Törekedjünk a sokoldalúságra és ha nem szabad mellőznünk az oly tényezőket, melyek nem függenek az egyesek akarától, egyaránt vétenénk a történeti igazság s a történet erkölcsi és művészi érdeke ellen, ha az egyénit és akarata hatását bárminő elmélet kedvéért kihagynók a történeti előadás kapcsolatából.

De legyünk igazságosak a mult vezető egyéniségei iránt. A történet nem lehet szolgálja a pártszenvédélynek. Le kell vetnünk a napi küzdelmek sarúit, mikor a történeti igazság égő csipkebokrához akarunk közelíteni. Ranke egy munkájának előszavában azt mondja, hogy mintegy ki szeretné oltani énjét, midőn az elbeszéléshez fog. Nehéz munka, de meg kell próbálnunk s amily mértékben legyőzi lelkünkben a bíró tárgyilagossága a felekezeti, vagy politikai szenvedélyt, abban a mértékben emelkedik ítéletünk értéke.

A szenvedélyes erkölcsi bíraskodás igen gyakran az író önismeretének és világismeretének hiányosságát mutatja. Az ilyen író gyakran igen is könnyen veszi feladatát, nem bírja magát beleélni a múlt korszak légkörébe, elutasít minden ideált, mely távol esik az ő szenvedélyeitől, vagy éppen ellentétben van velők.

A felháborodás sokkal könnyebb mint a megértés. Az emberi gyarlóságok örökös felhánytorgatása nem igen tanulságos a történetben és nem is teszi azt változatossá. Tudjuk, hogy az ember a multban sem volt tökéletes lény és tudjuk, hogy az érvényesülni akaró, sőt még az önzetlen eszméket érvényesíteni akaró is sokféle salakon kénytelen átgázolni. Az emberi természet nagyon soknemű

vegyület; aki csak a gyarlóbb részeket szereti feltüntetni, inkább alkalmas naturalisztikus regények, vagy heves polémiák írására, mint a történetírássra. A történetíró azt nézi, hogy az egyén munkássága mennyiben értékes arra a fejlődésre nézve, melyet vizsgálata tárgyává választott. Ha nemzeti történetet ír, az értékes nemzeti sajátságok kialakítását s a nemzeti fejlődésnek egész erélyét veszi mértékül. Természetes, hogy a nemzetet úgy veszi, mint az általános embernek szükségképi alkatrészét. Az általános emberi kultúra nem hogy kizárná, hanem fölteszi a nemzeti kulturát. Eddig még nem fedeztek fel emberi kulturát nemzeti sajátosság nélkül s a történetíró, még ha meg bírna is szabadulni nemzeti nevelése hagyományaitól, nagyon visszásan cselekednék, ha utópiákat választana ítélete mértékeül.

Ép oly kevéssé helyes a nemzeti élet köréből egyes osztályok, vagy pártok szenvedélyét ismerni el ítéletünk irányítójának. Minden nemzet történetében újabb s újabb rétegek érvényesültek a fejlődés folyamában; az igazi történetíró a nemzetnek, mint egésznek szempontját fogadja el. Nem ír arisztokratikus vagy demokratikus történetet. Ahol osztályok összeütközéseit tárgyalja, senki kedvéért sem hallgatja el a hibákat, de nem törekszik ügyvédje lenni valamelyik osztálynak. Az ily ügyvédi szellemben alkotott történeti képnek különben sincs bizonyító ereje. A másik párt embere hasonló ügyességgel és hatással csoportosíthatja az adatokat a maga irányának érdekében.

A történetíró tisztelte az, hogy behasson a múlt szellemébe és szenvedély nélkül, gondosan vegye szemügyre, hogy mit kívánhat a múlt emberétől az elmúlt kor felfogása szerint.

»BATTHYÁNY BOLDIZSÁR MISEKÖNYVE.«

Irta dr. Sebestyén Gyula.

A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Orsz. Könyvtárának van egy 1489-ben írott latin nyelvű misekönyve, melyet az elején található csonka magyar naptár és a lapszélékre jegyzett magyar nyelvű mise-címek középkori magyar nyelvemlékké avatnak. E kódex 1852-ben a második Jankovich-gyűjtemény árverésén került a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába. Az irodalomban először Mátray Gábor ismertette, midőn a M. Tud. Akadémia 1853 márc. 7-iki ülésén »A' magyar naptárakról, a' közelebb lefolyt négy század alatt« címen előadást tartott. (M. Tud. Akad. Értesítő 1853-ról 27—29. l. és Új Magyar Múzeum, 1853. II. köt. 178. l.) A szerencsétlen kezű könyvtárigazgató erre az alkalomra új félbőrkötéssel is elláttatta, s ezzel — mint annyi más nyelvemlékünket, pl. a Halotti Beszéd kódexét is — megfosztotta a régi kopott és rongyolt táblák útbaigazító bejegyzéseitől. Szerencsére a kódex szövege írójáról, iratási idejéről, helyéről és első tulajdonosáról még így is elegendő felvilágosítást nyújt. Tudjuk, hogy a magyar nyelvű naptárirodalomban az 1462-iki magyar Csizió és az 1466-iki Münchener Biblia magyar naptára után következik. Szövege a legújabb időkig még sem talált kiadót. A feltűnő mulasztást Zolnai Gyula pótolta 1895-ben »A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei« című gondos közleményével (M. Könyvszemle, új. foly. III. köt. 106—116. l.).

A kódex az első keresztségben Mátray Gábortól kapott nevet s utána Toldy Ferenc, Knauz Nándor, sőt a Széchenyi Orsz. Könyvtár nyelvemlékeinek későbbi lajstromozói is *Batthyány Boldizsár misekönyvének* nevezték. A vele szorosan összefüggő könyvészeti adalékokat a szöveg kiadója sem bolygatta meg, noha figyelmét aligha kerülhette el az a fölöttebb gyanús körülmény, hogy ezt a nyelvemléket ugyanaz a Literáti Nemes Sámuel fedezte fel és látta el

útbaigazító jegyzettel, a ki az András-kori magyar imádsággal, a középkori képes magyar krónikával és a Széchenyi Orsz. Könyvtár egyéb hamisítványainak tarka gyűjteményével annyira el tudta szédíteni Jankovich Miklóst és a könyvtárát utóbb tanulmányozó tudós akademikusokat.

A kritika nélkül forgalomba hozott adatok közt mindenesetre legfontosabb az, amelyet a szöveg írója záradéknak szánt. Ez ma a 89 leveles 8-adrétű papírkódex 72. levelének *a.* oldalán van, mert a záradék szerzője utóbb a 78. levél *b.* oldaláig folytatta írását, utóbb pedig valaki megtoldotta még 11 levéllel, amely toldaléknak papírja és írása is más jellegű lett. Az említett záradék teljes hitelfi szövege így hangzik: »Et sic est finis in Kwzagh in feria sexta ante festum Beate Lucie Virginis: Anno domini Milesimo Quadringentesimo octuagesimo nono (1489. dec. 7.) sub egregio domino Baltasar de Batyan Capitanei eiusdem Civitatis et Castri Kwzagh per me Anthonium literatum nobilem de Ffanch existens (*így!*) penes Albam regalem.«

Ez azt jelenti, hogy Székesfehérvár vidékéről való nemes Fáncai Antal deák a misekönyvet 1489-ben akkor írta Kőszegen, midőn Batthyány Boldizsár volt a vár és város kapitánya. Így tehát arról, hogy a misekönyv Batthyány Boldizsár számára készült volna, a záradékban nem történik említés. Ezért jutott szerep a naptári rész márciusi lapján olvasható eme lapszéli jegyzetnek: »Anno domini 1492 (?) Nos Baltasar de Bathian stetimus seruicium Wladislauí Vngarie boemie regis etc. feria secunda ante festum Benedicti abbatis in quadragesima et anno illo erat bisextilis annus (!) littere (?) dolos a . . . (?) erant«.

Mivel ez az értelmetlen probatio calamin kezdődő és magában véve hibás szövegű bejegyzés Batthyány Boldizsár sajátkezű írásának látszik, Literati Nemes Sámuel egy külön lapon így állapította meg a beccses kézirat provenienciáját: »Ezen Missálét 1489-ben írta és festette Litteráty Nemes Antal (!!) Kőszegenn. És Háromszázötvenkét évek után (tehát 1841-ben) rá akadván megszerezte Litteráty Nemes Sámuel Stíria szélibe, egy pár arany pecsétnyomókkal együtt. Minthogy Istennek Bolthisár szolgáljéért írt Misék is vagynak benne, tehát igen gyaníthatom, hogy Druszám (!) Litteráty Nemes Antal Battyáni Boldisárnak Iródiákja volt. (Következik Batthyány Boldizsár hosszasan elbeszél s túlnyomó részben légből kapott története s annak a megállapítása, hogy a kódexszel együtt megszerzett pelikános arany gyűrűk egykor szintén a Batthyányaké

voltak.)«. Mátray csak azt tartotta mulatságosnak, hogy a kódex szerencsés felfedezője Fáncsi Antal nemes literátusban egy »Litteráty Nemes« nevű névrokonát ismerte fel. De a Batthyány Boldizsárra vonatkozó következtetést már helybenhagyta s a kódex új kötésének egyik üres lapjára többek közt ezt is feljegyezte: »Autographum Balthasaris Batthyány, pag. 5. legibile, docet cimelion hoc in eiusdem possessorio fuisse«.

Csakhogy a Litteráty Nemes Sámuel nyomán készült következtetés meg nem állhat, mivel a naptár idézett széljegyzete *elejétől végig hamisítvány!* Litteráty Nemes Sámuel gyártotta, hogy a Batthyányakra való nyílt utalással Jankovich Miklóstól minél nagyobb vételárt tudjon kicsikarni. És a furfangos antikvárius ezúttal csakugyan jól számított, mert a Magyar Nemzeti Múzeum a vételárakat is szem előtt tartó 1852-iki árverésen 72 aranyért tudta a meghamisított szövegű kódexet megvásárolni.

Litteráty Nemes Sámuel bűnös műveletéről a gyanút kezdetben bizonyára az a körülmény hátrította el, hogy a naptárban van még másik két közelkorú bejegyzés is. »Zenth Gergh ho« lapján ez olvasható: »Anno 1508. feria secunda in festo Beatj Georgij martyris (ápr. 24.). Natus est Georgius filius Egregij Francisci Both de Baýna«. Ugyanez a kéz »Mynd Zenthó (*így!*) ho nap« lapjára pedig ezt jegyezte fel: »Anno 1509. feria quarta ante festum Beati Demetriij (okt. 24.). Nata est domina Katherina filia domini Francisci Both«. Mivel ez a két szöveg teljesen hiteles, belőle megállapítható, hogy az 1489-ben írott magyar naptáros és magyar bejegyzéses latin misekönyv húsz év múlva bajnai Both Ferenc birtokában volt. Mivel kis időközről van szó, az is nagyon valószínű, hogy a misekönyv eredetileg szintén Both Ferencz számára, vagy ennek családja számára készült. Hiszen a régi genealógiai tabellák készítői még azt is tudni vélik, hogy Both Ferenc Batthyány Boldizsár egyik leányát birta feleségül. (Lehotzky: Stemmatographia, II. köt. 66. l.) Ha ennek hiteles forrása napfényre kerül, vele igazolva lesz, hogy a kódex iratása idején Both Ferenc csakugyan Kőszegen tartózkodott.

Ha ezek után irodalomtörténetünk és történeti nyelvészetünk Litteráty Nemes Sámuel hamisított bejegyzését mellőzi s a kolofon szövegét e bejegyzéstől függetlenül helyesen értelmezi, a »Batthyány Boldizsár misekönyve« cím is megváltozik. Szerintem legmértányosabb volna az értékes nyelvemlék kódexét ezután *Fáncsi Antal deák misekönyvének* nevezni.

JEGYZETEK GYÖNGYÖSI ISTVÁN ÉLETRAJZÁHOZ.

(Adat-kritikai tanulmány.)

Irtá dr. Badics Ferenc.

Gyöngyösi életét csak az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán ismerjük valamennyire; de ezek az adatok is jobbra életének második felére és közéleti működésére vonatkoznak. Életének 1668-ig terjedő első fele még mindig nagyon homályos: születési éve és helye, valamint származása bizonytalan, iskolázásának s ifjúkori fejlődésének adatai teljesen ismeretlenek, sőt férfikorának első évtizedeire is alig van néhány biztos adatunk, úgy hogy a költő élete rajzában még mindig merő föltevésekre vagyunk utalva. Épp ez utóbbi adatokat és föltevéseket akarom ezúttal vizsgálat alá venni *egyetlen kérdés szempontjából*, de amelynek megfejtése Gyöngyösi életének majdnem egy negyedszázadára (1640—1664.) fog világosságot deríteni. Ez a nagyon vitás kérdés az, hogy *mikor s hogyan került Gyöngyösi Murányba?*

Dugonics András egyrészt abból, hogy Gyöngyösi a megyei jegyzőkönyv tanúsága szerint 1653. jan. 4-én Gömör megye táblabírójává rendeltetett, másrészt abból, hogy a *Murányi Vénus* címlapján a költő »Wesselényi komornokjá«-nak mondja magát: minden más adat híján, pusztán »az észnek szerkeztető tudományához folyamodván«, önkényesen következteti, hogy »a költő 1620-ban született, s 1640-ben elvégezvén iskoláit, legislegelsőbben gr. hadadi Wesselényi Ferenchez folyamodott. Ez — akkor füleki főkapitány — »Gyöngyösinek szép eszét és a magyar verselésben könnyűségét látván, magához vette és komornokjának rendelte«. Alább: »minekutána Wesselényi Ferencnél tizenhárom esztendőket eltöltött, táblabíróvá

tétetett.¹ Dugonics szerint tehát 1640-től 1653-ig volt Wesselényi szolgálatában. »Dugonics számvetését« Toldy is átveszi: Gyöngyösi nála is 1620-ban született s 1640-ben W. F. udvarába kerülőn, annak mint komornokja kedves és bizodalmas embere lett; s alább: »úgy látszik, csak 1653. vált meg Wesselényitől s a közpályára mint Gömör táblabírája lépett«; később ezt így változtatja: 1653-ban megházasodott s »ez évben esküdt fel Gömör vm. táblabírájaul is, mindazonáltal ezen túl is megmaradt W. szolgálatában, sőt ennek halála után (1667.) az özvegyében is.«² Ez a »számvetés« tovább is kísért, sőt Nagy Ivánnál adatbeli támogatást nyer. Egy 1637-iki adománylevél³ szerint ugyanis gr. Homonnai Drugeth János ungmegyei főispán, utóbb országbíró (†1645.), ki Nagy Iván szerint nagyatyja (Acsády Ignác szerint nagybátyja) volt Széchy Máriának, — Gyöngyösi Andrásnak, mint »udvari secretariusának«, hű szolgálatai elismerésekép zálogos birtokot adott. Ebből Nagy Iván azt következteti: ⁴ 1. hogy ez a Gyöngyösi András atyja vagy nagybátyja lehetett a szintén ungmegyei származású költőnek; 2. hogy költőnk »mint iskoláit kitünően végzett ifjú« e rokoni összeköttetés révén kerülhetett gr. Széchy György özvegyének murányi udvarába, »ahol az özvegy grófnő is 1643-ban elhalván, maradhatott leányánál, Széchy Máriánál; így mindenesetre előbb lehetett ismerős a Széchy-családdal, mint Wesselényivel, és előbb lehetett pártfogoltja annak, mint ennek«. Mindezt Nagy Iván »csak összevetésből merített sejtelenek«, de mégis »valószínű vélemények«-nek mondja. Adatok híján tovább nem is megy a következtetésben, Gyöngyösi murányi tartózkodására nem is határoz évszámot, de a főtebbiekből ő is azt sejteti, hogy a költő 1640. körül már Murányban volt.

Az a föltevés, hogy Gyöngyösi András atyja vagy nagybátyja volt-e a költőnek, adatok híján még nem dönthető el. Az sem éppen lehetetlen, hogy atyja volt, bár az eddigi adatok alapján bizonyosabbnak látszik, hogy az a Gyöngyösi János volt a költő atyja, ki 1656-ban Ungvárt végrendeletet írt s ebben István fiáról mint legkisebb-

¹ Dugonics: *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai*. 1796. I. kötet VIII—X. lap.

² Toldy: *Gyöngyösi István válogatott poétai munkái*. 1864. I. bevezetés és *Magyar költők élete*. Emennek utolsó kiadásából (1876.) való a későbbi idézet; itt már a költő életét is 1625-re teszi, kérdőjellel.

³ Közli: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1898. 81. lap.

⁴ U. o. 1897. 429. lap.

ról szól.¹ Ezerint költőnk a Gyöngyösi-Horváth-családból származott. Ez a származtatás azonban még nem egészen világos; így többek közt még *földerítendő az a körülmény*, hogy a Gyöngyösi-Horváth-családnak nemesi címerében² kardot és levágott fejet tartó *oroszlán* van, míg a költőnek kétségtől hitelesebb levelei alján a gyűrűpecsét 1663—1668. közt *kalpagos magyar vitéz* ábrázol, balját övébe dugva, jobbában kardot vagy csákányt tartva, az 1671—1703. években kelt levelei alatt pedig a gyűrűpecsét *egyszarvú lovat* mutat, jobbában három tollat vagy nyilat tartva.³ Ezekre mint ellentmondó tényekre ezúttal csak rámutatok, s a költő származását még nyílt kérdésül hagyva, Gyöngyösi Andrást egyelőre csak a költő *rokonának* kell tartanom; lehetett nagybátyja, esetleg csak névrokona (mert a Felvidéken akkoriban többféle Gyöngyösi-család élt), de mindenesetre jó ismerőse lehetett, mert grófja szolgálatában András is jobbadán Ungvárt lakott, s mint literatus ember figyelemmel kísérhette a költő fejlődését, ki — pusztán munkáiból következtetve is (mert egyéb bizonyítékunk eddig nincs) — kétségtől jeles készségű és nyílt eszű, szép tehetségű ifjú volt. A költőt e tulajdonai mindenesetre érdemessé teheték névrokona vagy éppen nagybátyja pártfogására, de ez semmi esetre sem abban nyilvánult, hogy őt urának rokonaihoz ajánlja szolgálatra. *Nagy Iván ilyen értelmű föltevésének minden számbavehető körülmény ellene mond.*

Ha ugyanis Gyöngyösi András a Széchy-házhoz ajánlotta volna költőnket, ennek mindenesetre 1643. *előtt* vagyis az *özvegy grófné halála előtt* kellett volna történnie, mert secretarius uram, mint a Homonnai-ház régi »jámbor, hű és tökéletes szolgálja«, minden bizonnyal őt ismerte a Széchy-házból legrégebben, bár ismerhette Máriát is, kit anyja — rokonuk, Péchy György társaságában — épp akkoriban (1641. tavaszán) küldött el gróf Homonnai Jánoshoz Nagy-Mihályra, bizonyos családi ékszerek »kiszerezése« végett. Ez a találkozás mindenesetre jó alkalom lehetett volna az ajánlásra. De költőnk, ki — későbbi életadataiból visszakövetkeztetve — 1625. körül született, 1641-ben legfeljebb 16-ik évében járó serdülő ifjú lehetett (esetleg annyi sem) s 1643-ban (tehát még özvegy Széchyné

¹ Közli Gyöngyösi László: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1905. 206—8. l.

² U. o. 1904. 385. lap mellékletül.

³ E levelek egy része előbb a *Századok*-ban (1870—3.), utóbb a Thököly- és Rákóczi-kori *Adalékok* I. kötete függelékül jelentek meg.

életében) is legfeljebb középiskoláit végezte el, de jogi tanulmányait még semmi esetre sem. Már pedig, mikor Gyöngyösi 1650—51. körül megházasodott, nemcsak jogvégezett ifju, hanem kéaz ügyvéd volt, különben 1652—3-ban nem végezhetett volna ilyen funkciókat, amit pedig adatok bizonyítanak. Az 1643-tól (vagy Dugonics és Toldy szerint 1640-től) 1650-ig terjedő időt tehát okvetetlenül jogi tanulmányokkal kellett töltenie s mindenestre ekkor kellett megvetnie az alapot ahhoz, hogy később oly jeles ügyvéddé legyen, amilyen tényleg volt.

Ellene mond a Dugonics—Toldy—Nagy Iván-féle föltevésnek az is, hogy az Erdélyből özvegyen (illetőleg 2-ik férjétől elváltan) hazatért Széchy Mária Murányban anyja életében s azután is nagyon mellőzött helyzetben volt. Anyja halála után ugyanis sógorai is beköltöztek a várba, s bár eleinte egyenlően megosztottak az örökségen s jó viszonyban voltak, azalatt míg Mária — a háború kitörésének hírére — 1643/4. telén Erdélyben járt, hogy Tasnádról Murányba szállítsa értékesebb ingóságait: a két sógor olyan egyezséget kötött, hogy Máriát egészen kitudták a várból, hol ezentúl a Rákóczihoz pártolt Illésházy intézkedett, s a hazatért Máriát mindenkép igyekezett kitessékelni. Máriának eddig is csekély — mindössze néhány férfi- és nőcselédből álló — udvara volt, úgy hogy abban eddig sem juthatott szerep a fiatal Gyöngyösinek, ezentúl pedig még kevésbbé.

De tegyük fel, hogy csakugyan Mária szolgálatában volt; mivel ez Erdélyből hazatérvén, többé nem hagyta el a várat: 1644. nyarán Gyöngyösinek is ott kellett lennie, midőn Wesselényi azt elfoglalta, sőt az izenet-váltások alkalmával, s az őrség lefegyverzésénél bizonyosan jó hasznát is vehette volna Mária a fiatal Gyöngyösi eszének és ügyességének, sőt — alig egy-két megbízható szolgálja lévén — egyenesen rászorult annak szolgálatára. De, ha így volt, hogyan lehetséges, hogy Gyöngyösi a *Murányi Vénusban* egy árva szóval sem említi meg a maga szereplését, vagy legalább jelenlétét, holott a sok részletezésben tizedrangú emberek csekély szerepléséről is megemlékezik. Vagy éppen csak akkor nem volt otthon s ezért nem lehetett jelen? De akkor legalább sajnálattal emlékezett volna meg, hogy így a véletlen megfosztotta őt a nagy-hírű várfoglalás közvetlen szemléletétől, mint ahogy már a jó öreg Tinódi is megemlíti Drégely ostrománál, hogy Szondi társa, Békefalusi Gergely »Az megszálláskoron el-kirekedett vala«. — Végül, ha nem volt is jelen, de akkoriban Széchy Mária szolgálatában áll

s így közvetlen tudomása lehetett a körüle és vele történt dolgokról: bizonyosan tudhatta volna, hogy a nevezetes kaland nem 1646-ban történt (mint a *Murányi Vénus* I. r. 16. vsban írja), hanem 1644-ben.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy Gyöngyösi sem 1640-ben, sem 1643-ban nem került Murányba; de nem is lehetett sem az özvegy Széchyné, sem Széchy Mária szolgálatában az 1644—50. közötti években. (1653-ig még kevésbbé.) Minden valószínűség amellest szól, hogy iskolai elvégzése után 1643. vagy még valószínűbben, 1645. tájától 1650. tájáig jogi tanulmányokat végzett. Nem lehetetlen, hogy éppen az őt kedvelő Gyöngyösi András mellett volt pár évig, mert a főispán és országbíró secretariusus oldalán mindenesetre sokat tanulhatott (s ennek később jó hasznát vehette, mikor Wesselényi mellett ő is afféle hivatalt viselt); de lehet, hogy másnál is volt patvarián, esetleg az egész joggyakorlati időt atyja oldalán töltötte.¹ Annyi bizonyos, hogy költőnket, bármily eszes ifju volt különben, csakis több évre terjedő s alapos törvénygyakorlat képezhette mind ügyvédi, mind egyéb közszolgálati működésére. E gyakorlatot pedig legtermészetesebben az iskolai befejezése után következő évekre kell tennünk: 1643—1650. közé, esetleg — (ha t. i. 1625-nél későbbben született) — 1645—1651 közé.

Az eddigiek szerint tehát Gyöngyösi 1650-ig semmikép sem lehetett Murányban és Széchyék szolgálatában. De *nem lehetett Wesselényi szolgálatában sem.* Ha katonai pályára készül, még lehetett volna értelme annak, amit Dugonics önkényesen állít, hogy t. i. *iskolai elvégzése után* »legislegelsőbben Wesselényihez folyamodott, ki akkor füleki főkapitány volt«; de ez esetben minden valószínűség szerint magával viszi a murányi kalandra, vagy ha nem vitte, akkor is sok mindent megtudhatott volna. Mindennek okvetetlenül volna valamilyen nyoma a költeményben, de nincs sehol. Mégis engedjük meg egyelőre, hogy ha nem katonai, hát valami más szolgálatot végezhetett, de vagy Széchy Mária, vagy Wesselényi szolgálatában volt; föltehető-e, hogy Máriától nem veszi át vagy a maga szolgálatából elbocsátja az eszes ifjut, kire ezentúl még nagyobb szüksége lehetett? Vagy föltehető-e, hogy Gyöngyösi

¹ Azért *esetleg*, mert erre nincs biztos adatunk. Gyöngyösi László egy elkallódott adás-vevései szerződésére emlékezve állítja (Irodalomtörténeti Közlemények 1906. 208. lap), hogy a költő atyja ott eperjesi lakosnak és *ügyvédnek* mondja magát. Hogy Eperjesen kóháza volt, azt végrendelete is említi, de ügyvédségét egyelőre csak *valószínűnek* lehet tartanunk.

önként elhagyja egyre emelkedő s 1655-ben már nádori méltóságra jutott urát, hogy aztán évek múlva újra visszakiváncsozzék oda? Bizonyára egyik sem tehető fel, aminthogy Gyöngyösi 1652-ig azért sem lehetett Wesselényi szolgálatában, mert — mint Széchy Mária mellett — itt sem lehetett alkalma törvénytudományi gyakorlatra.

Már pedig Gyöngyösi 1651-ben kész ember: 1652-ben már házas (de lehet, hogy már 1651-ben megházasodott), 1653-ban pedig táblabíró s ügyvédi szerepléséről is van adatunk.¹ Feleségével, Baranyay Ilonával, több vármegyében kapott apró birtokrészeket s valószínűleg ekkor költöztek Ung megyéből Gömörbe, ahol Csetnek és Dobsina környékén volt birtokrészüik; egy későbbi szerződéslevélből kitűnőleg ez utóbbi helyen volt »kastélybeli szép egy palotája, borpincéje, malomrésze s hámora is«, valószínű tehát, hogy egy ideig itt laktak. De a gömői birtok sógóraszonyával közös volt, a többi csip-csup birtokból sem volt sok jövedelme, a táblabíróság csak tiszteletbeli hivatal lévén, mindössze némi alkalmi napidíjat hozott, mint kezdő ügyvédnek, e révén sem lehetett sok jövedelme, családi gondjai pedig egyre szaporodtak. Ez lehetett tehát az ok, amiért — »bizonyos és elmúlhatatlan szükségétől viseltetvén« — 1656. nov. 15-én Ungvárt kelt levelével² száz magyar forintért zálogba adja feleségének beregmegyei kisdobronyi birtokrészét, s ez alkalommal itthon járván, atyja is ez okból írhatta meg ugyanekkor végrendeletét,³ hogy kedvelt fiáról kedvezően gondoskodják s őt bátyjai ellen az apai végakarattal biztosítsa. (A végrendeletből kitűnőleg keltünk ekkor már állandóan távol van a szülői háztól.) És végül igen közel esik már most a föltevés, hogy ha 1656. őszén Ungvárt járt, éppen szorult helyzetében folyamodhatott Gyöngyösi András secretarius nagybátyjához (vagy csak rokonához), hogy az ő ajánlata révén Széchy Mária és Wesselényi pártfogásával

¹ Van adat, hogy Gyöngyösi István 1652-ben már Nógrád megyében is táblabíró s 1655-ben *adomány* kapcsán beiktatási parancsot kap egy nógrád-megyei (sóshartyáni) egész kuriára. (Nagy I. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1897. 436.) Kérdés azonban, hogy ez a Gy. I. azonos-e a költővel, ki eddig még alig szerezhethetett érdemet királyi vagy nádori adományra, s nem az a másik Gy. I.-e (kivel régebben szintén összetévesztették), kinek felesége Bekényi Zsófia Gömör megye jegyzőkönyve szerint 1659-ben ügyvédet vallott.

² A záloglevelet közli Gyöngyösy L. az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1905. 209. lap.

³ Az 1656. okt. 31-én Ungvárt kelt végrendeletet közli Gyöngyösy L. U. o. 1905. 206. lap.

megnyerje — a jogi képzettségénél fogva éppen neki való — *füleki seregbíró*ságot. Ez ugyan nem járt valami fényes javadalmazással, de állandó jövedelem volt. Hogy éppen ez időtájban (1656 őszén vagy 1657. elején kerülhetett Fülekre, azt 1658. márc. 24-én id. Koháry István főkapitányhoz intézett levele ¹ is bizonyítja; ebben t. i. panaszkodik, hogy a »seregbíró» mellett igen vékony proven-tusa vagyona s egy korábbi folyamodványára hivatkozva kéri, hogy segítse valami buzával, mert — úgymond — *ha csak seregbírói jövedelmére támaszkodik*, egyik cselédjét sem sustentálhatja. Kérelmét a főkapitány — úgy látszik — teljesítette, mert Gyöngyösi még 1663. május havában is *Füleken van*, s éppen ekkor kelt levele azt is bizonyítja, hogy a seregbíró» mellett ügyvédi gyakorlatát is folytatta, amire különben más adataink is vannak.

Gyöngyösi tehát 1652-től 1663-ig sem volt Wesselényi szolgálatában, legfeljebb az ő pártfogásával nyerhette el a füleki seregbírói állást, különben pedig az egész 10—12 év alatt ügyvédkedett. Nagy Iván maga sem sokat bízhatott első föltevése valóságában, mert — nem okolva meg, hogy Gyöngyösi miért hagyta el Murányt és Széchy Mária szolgálatát — fejtegetései további során azt mondja, hogy költőnk »valószínűleg egész 1664-ig maradt Füleken, amidőn már Wesselényi komornikjává lón», s jegyzetben hozzáfveti,² hogy »csakis 1664-ben lehetett W. F. komornikjává».

Nagy Iván ez állításában két adatra támaszkodik: egyik Gyöngyösinek imént említett levele, mely 1663. máj. 7-én *Füleken* kelt, s amelyben még mint seregbíró kér intézkedést két szécsényi katona ellen, kik elhajtották Rákóczi László jobbágynak marháit. De ez a levél ³ az időpontot illetőleg csak arra szolgálhat bizonyítéku, hogy Gyöngyösi 1663. tavaszán még *füleki seregbíró volt*, de arra nem, hogy ennél fogva csak 1664-ben került volna Murányba. Nagy Iván másik bizonyítéka 1664. mellett az, hogy amidőn özv. Wesselényiné Babaluska falut Gyöngyösinek inscribálja, ezt azon érdemén teszi, mert »ura életében *egynehány esztendeig* híven és szorgalmasan szolgált komornikul.»⁴ Ez adat egymagában is lerontja mindazt a föltevést, mintha Gyöngyösi már 1640-től fogva Wesselényi

¹ Közli Thaly K. a *Századok* 1870. 124. lap és az *Adalékok* I. kötet függelékében.

² *Irodalomtörténeti Közlemények* 1897. 435. lap.

³ *Századok* 1870. 124. és *Adalékok* I. 299. lap.

⁴ A levél egész terjedelmében megjelent a *Századok* 1870. 127—8. lap.

szolgálatában lett volna, de azt nem bizonyítja, hogy 1664-ben került a nádor mellé; mert az 1663. nyarától 1667. márciusáig (Wesselényi haláláig) terjedő negyedfél év szintén csak »egynehány esztendő«.

Van ugyanis két adat, mely határozottan amellett szól, hogy Gyöngyösi 1663. derekán, legkésőbb őszén került Murányba, Wesselényi nádor szolgálatába. Egyik az a szerződés, mellyel feleségének csetneki, dobainai s egyéb gömöri birtokrészét mindkettőjük aláírásával zálogba adja 1663. Szent Lőrinc napján vagyis augusztus 10-én,¹ bizonyára nemcsak azért, mert ismét pénzre volt szüksége, hanem mert az állandónak ígérkező nádori szolgálat mellett kevesebbet ért rá félreeső apró birtokait gondozni. — A másik adat a Murányi Vénus ajánló-levele s ennek keltezése. A költemény első, 1664-iki kiadásában az ajánló-levél: »Költ az Stubnyai hév vízben Boldog-Asszony havának 27. napján 1664. esztendőben«. Ezt az első kiadást azonban teljes két századon át a költeménynek egyetlen kiadója sem látta, mert valamennyi későbbi kiadás az 1702-iki éktelenül elrontott kolozsvári kiadásnak (vagy a még rosszabb későbbieknek) volt utánnyomása;² s mivel az 1702-ikinek ajánló-levele a nap jelzése nélkül csak »a stubnyai hév vízben 1664-ben« (Dugonicsnál pláne 1674-ben) kelt: természetes, hogy a hévizi fürdőzésből Arany János is,³ nyilván Nagy Iván is⁴ s utánuk mindenki⁵ azt következtette, hogy ez csak nyáron lehetett. A Boldog-Asszony hava

¹ Nagy Iván: Irodalomtörténeti Közlemények 1898. 84—85. lap.

² Az első, 1664-iki kiadásnak ez idő szerint egyetlen fennmaradt példányból adtam ki a hiteles szöveget a Franklin-Társulat Magyar Remekírók című vállalatában 1905. — Az 1702—1904-ig készült romlott kiadások hibáival szemben az eredeti költemény szépségeit s 54 új versszakát bemutattam 1905. máj. 22-iki akadémiai felolvasásomban. (Megjelent a Budapesti Szemle 1905. okt. havi füzetében.)

³ Gyöngyösi írói arcképe-nek bevezető soraiban. (Koszorú 1863. 22. sz.) Arany így is föl merte tenni, hogy ha az ajánló-levél írásakor (nyáron) már kész volt a költemény nyomtatása, novemberig még eljuthatott a könyv Zrínyi Miklóshoz; mivel most már kétségtelen, hogy az ajánló levél januárban kelt, még több valószínűség szól a mellett, hogy Zrínyi ismerhette a Murányi Vénust.

⁴ Ezért mondhatta, hogy Gyöngyösi 1664-ben került Wesselényi udvarába.

⁵ A fürdőzés s a nyár sok emlegetése eleinte engem is megtévesztett s a Remekírók bevezetésében az én tollam is rájárt a nyárra; de a Murányi Vénus újabb kiadásában (Olasz Könyvtár, 1906. 6. és 20. lapon) már januárra javítottam.

azonban — mint a nagyobb naptárak hónap-jelzéseiben ma is látható — *január havának* régi neve. (*Nagyboldogasszony* napja ugyan *augusztus* 15-én van, de ennek régi naptári neve: *Kisasszony hava* volt.) S ha tudjuk, hogy Wesselényi ekkor már évek óta sokat szenvedett közvénye miatt, könnyen érthető, hogy nem várhatván be a nyarat, *tél közepén* keresett orvoslást kínzó szaggatásai ellen. Gyöngyösi, mint magántitkára, elkísérte a fürdőbe, *így kelt ajánlólevele 1664. január 27-én — a stubnyoi hő-vízben.*

Ez a dátum sok mindent megmagyaráz. Nyilvánvaló előszőr is, hogy Gyöngyösi jóval előbb került a nádor szolgálatába, mert különben mint félig-meddig ismert új embert, aligha vitte volna magával. Gyöngyösi egész életében igen alkalmazkodó, szolgálatra mindig kész ember volt, s akkor még — leveleiből és költeményeiből kitűnőleg — igen vidám kedélyű és mint eszes, ügyes, hozzá költői tehetségű ember, igen jó társalgó is lehetett, ami eléggé megokolja, hogy a már öreg és beteges nádor, ki magán-ügyei s az akkori politikai állapotok miatt tele volt gonddal, éppen őt vitte magával, kinek társasága vidámitólag hathatott kedélyére. Egyéb szórakozása — tél derekán — úgylis alig lehetett a fürdőben.

A tél zordonsága miatt Gyöngyösi is nagyjából szobai foglalkozásra volt utalva, hivatalos dolga kevesebb, csendes nyugalma pedig több lehetett, mint otthon a nagy s mindig zajos nádori udvarban. Előveszi tehát *»sokszor félbenszakasztott«* munkáját s *»addig toldozza, hogy sokára mégis ujonnan felvett pennával dolga végeig ballagott«*. Más szóval: *kiegészítette és befejezte* első fogalmazásban már nagyjából kész munkáját.

A befejezés nyilván az utolsó harminc versszakra vonatkozik, melyekben Wesselényit és Széchy Máriát magasztalja, apróra felsorolván a királyi pártól kapott kitüntetések, leveleik tartalmát s Wesselényi későbbi méltóságait. Ezek mind olyan dolgok, melyeket Wesselényitől s éppen a fürdőzés nyugalmas napjaiban tudhatott meg legjobban. De ugyanakkor tudhatott meg tőle olyan dolgokat is, melyekkel kiegészíthette költeményének hézagait, esetleg hibás részleteit. Így aztán már semmi sem állta útját, hogy sajtó alá adja könyvét, mert a kiadás költségeit már előbb megígérhette a különben is irodalomkedvelő Wesselényi, ki mások munkáinak megjelenését is szívesen támogatta.¹

¹ A neki ajánlott könyvek kétségkívül mind az ő költségen jelentek meg.

Az ajánló-levélnek most idézett szavaihoz vegyük még hozzá, amit Gyöngyösi munkája tökéletlenségeinek mentségére, másrészt a híres történet kései megénekelésének igazolására mond, hogy *„ahhoz elégtelen készüllete s alkalmatlan helye volt, mivelhogy nagyobb részről úton s sok értelen csöcselék kiállításával zajgó szállásokon írta*». Ez bizonyára nem akkor történt, mikor a nádorral utazott, hanem — *füleki seregbíró korában*. Ekkor és peres ügyekben, valamint megyei kiküldetések alkalmával való járás-kelése miatt lehetett olyan zaklatott élete, hogy legfejebb úton volt pihenője, az íráshoz való nyugalma azonban a korcsmai zajos szállásokon akkor is hiányzott. Ezért kellett *sokszor félbeszakítania* s ha csak *ily sokára* juthatott a befejezéshez, akkor *nyilvánvaló, hogy már régóta hozzákezdett s jó ideje, hogy félretette, mert nem volt sem módja, sem alkalmá a befejezéshez*.

Mellőzve itt, hogy milyen körülmények között s milyen hatások alatt ¹ és nem előbb, hanem éppen füleki seregbírósága idején írta a *Murányi Vénus-t*: csupán azt említem még meg, hogy a füleki tisztikarban bizonyosan többen tudtak Gyöngyösi készülő költeményéről, s föltehető, hogy néhány év folyamán a kalandban részes egykori bajtársaknak lehetett alkalmuk ezt megújásolni a nádori udvarban; de magának Gyöngyösinek is lehetett — hivatalos dolgai intézésekor — alkalmá arra, hogy hódolatát a költemény valamelyik részének felolvasásával bemutassa. Ez a találkozás még könnyebben megeshetett, ha — amit egyszer már lehetségesnek mondtunk — költőnk Gyöngyösi András ajánlata folytán éppen Széchy Mária és Wesselényi segítségével nyerte el a füleki seregbírói állást. Így még a hála is belejátszhatott a költemény megírásába.

Kétségtelennek kell ezek után tartanunk, hogy *Wesselényiék ismerték már a költeményt, mielőtt a költő udvarukba került, sőt azt is, hogy — egyéb használható tulajdonain kívül — éppen a költeménynek köszönhette a komornyiki állást is*. Sokkal büszkébbek voltak Wesselényiék a murányi kalandra, hogysem közönyös lehetett volna előttük annak versekben való megörökítése, és sokkal bőkezűbbek, hogysem jutalmazás nélkül hagyják az ily szolgálatot. A költemény révén szerezte tehát Gyöngyösi a komornyiki vagy magán-titkári állást 1663. nyarán, legkésőbb őszén, s aztán a legelső

¹ Ezeket több vonásokban már kifejtettem a *Murányi Vénus* kiadásai (*Magyar Remekírók* 1905. és *Olcsó Könyvtár* 908.1) elé írt bevezetéseimben.

kedvező alkalmat — a stubnyai téli fürdőzéskor — megragadta, hogy a nádor közvetlen elbeszélése után a hézagokat kitöltse, s a művet teljesen befejezve, az *ajánló-levéllel együtt* nyomban sajtó alá adja.¹

(Budapest, 1908. március.)

¹ Arany föltevésének, hogy — 1864. nyarán — esetleg a költemény kinyomatása után írta az ajánló-levelet, ellene mond az első kiadás *nyomása és ívjelzése*; a költemény ugyanis (az 1—4. vsz.) az ajánló-levél utolsó oldalnak *hátlapján* kezdődik s a költemény 2-ik oldalán (nem lévén lapszám) *B-vel* kezdődik az *ívjelzés* (s folytatódik abo sorban y-ig), az 1—8. oldalra (címlap és ajánlólevél 1—7.) tehát A jelzés jut.

A MAGYAR IRODALMI-KRITIKA KEZDETEL

Irta Váczy János.

A XVIII. század kritikai iránya Európában. Hazánkban az első nyomok Beesenyeynél s társainál. Ráday Gedeon. Rát Mátyás. A klasszikus költők utánzóinak harcai. Pasquillusok. Az ifjú Kazinczy. A levelekben mondott bírálatok. Horváth Ádám és Földi János. Baosányi tanulmányai. Kazinczy az irodalmi bírálat úttörője. Összefoglalás.

Az angol felvilágosult gondolkozók s a francia enciklopédisták nyomán kezdett az általános kritikai szellem szembetűnőbben fejlődni. A kételkedés egyengette ösvényét, s a szigetország politikai forradalma szolgált példával, amelyet a francia írók és bölcselekedők siettek felhasználni. A szabad vizsgálódás a vallási, politikai és társadalmi élet sok megrögzött balvéleményét irtogatta, s csakhamar jelentkezett az irodalmi-kritika is. Voltaire nemcsak történelmi és filozófiai műveiben, hanem leveleiben is hallatja ítéletét államférfiakról és írókról egyaránt. Csodál és hibáztat ízlése és hangulata szerint, meggyőződése igazságától hevítve.

Lessing nemcsak a gondolatszabadság harcosa, hanem a vizsgálódás módszerének is éleselméjű megvalósítója a gyakorlatban. Hatása alig megbecsülhető. A korabeli folyóiratok új ösvényt vágnek a gondolkodás világában. Lessing nemcsak Klopstock és Wieland műveiről nyilatkozik bátran s a művészet fölismert igazságaitól tüzelve, hanem jó barátjairól, Kleistről és Gleimről is. A tudományos kutatás szabadsága s a művészi önérték nevében száll szembe az irodalom és művészet oly jelenségeivel, melyek a klasszikus művészetben finomított ízlését sértették s a lélektan elveit kicsúfolták. Egész sereg író sorakozott körüle vagy követte a szabad vizsgálódás terén, s a német irodalmi-kritika nagy fejlődésnek indult.

Mint a németeknél, nálunk is a folyóiratokkal együtt jelentkezik az irodalmi-bírálat, ami könnyen érthető. Akik a XVIII. század

második felében nemzetünk jövőjéről behatóbban gondolkoztak: a *Bremische Beyträge, Literaturbriefe, Deutsches Museum*, kivált pedig Wieland folyóirata, a *Der Teutsche Merkur* (1773—1789) után indultak, amelyben Wieland korának politikai s társadalmi kérdéseit azzal a kritikai szellemmel fejtegette, amely műveltségének s emberszeretetének egyaránt fényes bizonyossága. Világosan utalnak erre Kazinczy és Bacsányi sorai részint a *Magyar Museum*-ban, részint leveleikben. Ráday Gedeon nemcsak ismerte, hanem járatta is e folyóiratokat, s az ő könyvtárából ismerte meg Kazinczy a német irodalomnak e fontos közlönyeit, amelyek arra ösztönözték, hogy irodalmunk fejlesztése érdekében hasonló eszközökről gondoskodjék.

A nemzeti szellem első ébresztői, Bessenyey és társai, hogy törekvéseik támogatást nyerjenek, csak leveleikben mondták el egymásnak bírálati észrevételeiket. A nyilvános kritikától tartózkodtak. Minden ügyekezettel dicsérettel halmoztak el s mindenkit magukhoz édesgettek, aki az általuk vert ösvényre lépett. A tizenhét éves Kazinczyban már meglátja Bessenyey »a felsőbb dolgokra való nemesi vágyódást« és serkenti, hogy »ne szűnjön meg szívének hajlandóságai után menni és az emberi viselt dolgoknak ahhoz a dicsőségéhez közelíteni, melyre szemeit csaknem a bölcsőjéből láttatni vetni.«¹ De az ő ízlésével annyira ellenkező Kónyi Jánost már kigúnyolja *A filosofusban*, midőn Lidas, Parmenio szolgája, Kónyit idézi, mint akinek verseiből »szerelmességet« lehet tanulni. Ezért aztán Ráday Bessenyeynek tesz szemrehányást, hogy a Kónyi »versei közül a legrosszabbakat választotta ki és csúfságképen hozta elő«. S megmagyarázza, hogy Kónyit Gyöngyösy példája csábította, s Kónyinak nem volt elég ízlése s tehetsége, hogy Gyöngyösy »érdemes tökéletességeiben« utánozza. Később még Bacsányi is pártjára kél Kónyinak s kimondja, hogy a Bessenyeytől idézett versek »múltán megérdemlették a kinevettetést; de ellenben mégis megérdemlette volna ám az a fáradhatatlan és jó ügyekezetű író is, hogy legalább a neve megkíméltesse«.

A magyarság megmentésének vezérgondolata, mely Bessenyey s társai működésének alapja, az egész nemzet kifejlesztését a magyar

¹ Kazinczyhoz 1777. febr. 11. írt levele. Kazinczy F. lev. I. k. 9. l. Helykimélésből az id. gyűjtemény adataira a továbbiakban nem hivatkozom, csak a máshonnan vett adatok forrását jelölöm meg.

nyelv kiművelésétől s közhasználatától tette függővé. E szempontból huzamosan vizsgálták az európai népek haladásának irányát s eszközeit és bátran szembeszálltak azokkal, akik nyelvünk műveletlenségét hangoztatták, első sorban Bessenyei. Követői megértették eszméje igazságát, hazafiságból nyúltak a tollhoz, s nemzeti életünk legalább megmozdult.

De az irodalom-bírálat még bölcséjében szendergett. Ráday Gedeon a köréje gyűlt ifjaknak szívesen fejtegette úgy a külföldi, mint a régi magyar írók műveit, eszméket adott figyelő tanítványainak a költészet és színi ábrázolás főbb kérdéseiben; azonban rendszerbe foglalni vagy csak papírra vetni is tanításait mindig tartózkodott. A hozzá küldött művekről készséggel elmondta véleményét, nem hallgatván el hibáit sem, de mintha állásával és korával nem tartotta volna megegyeztethetőnek, hogy észrevételei szélesebb körben is elterjedjenek. Szerény és óvatos volt. Csak a nemzeti tudatlanság vádja, vagy régi nagy költőink dicsősége ragadta ki tartózkodásából. Ilyenkor határozottan elmondta nézetét, amely hazafiságának s ízlésének egyaránt becsületére vált. Midőn a *Magyar Museum* bevezetésében a német folyóiratokra való hivatkozást olvasta, nem tudta elnyomni ellenkezését, mintha nemzetünk csak most ismerte volna meg a több évtized óta járó folyóiratokat. Zrinyi költői lángelméjének pedig ő volt első hirdetője irodalmunkban. Örült, hogy az ifjú Kazinczyt megnyerhette ítéletének. »Nem tagadom én — írja hozzá 1788. jan. 4. — hogy én ezt az versszerzőt felette nagyra becsülöm és majd minden poétáinknak eleibe tészem.« Még verselési fogatékosságait is mentegeti s világosan megmondja, hogy éppen ezek szorították Zrinyit a hangzatosan verselő Gyöngyösy mellett háttérbe.

Ráday bírálatait nemcsak Kazinczy, hanem társai is nyugodtan fogadták s tanúságosaknak tartották. Ezért határozta el magát Ráday, kivált Kazinczy sürgetéseire, hogy a régi magyar írókról jellemrajzokat készít. »Kérem alázatosan — írja Kazinczy hozzá 1791. márcz. 13. — méltóztassék azoknak (t. i. a jellemrajzoknak) kidolgozását ne halasztani; senkitől sem várhat ez eránt tökéletesebb tanítást a haza, mint attól a fiától, aki azon felül, hogy minden nemeiben a tudományoknak, nevezetesen a poésisnek legjáratasabb, a magyar íróknak alig esmert munkáit bírja is.« E terv azonban, mint Rádaynak annyi más szép terve, soha sem valósult.

De, míg Ráday élt, úgy szólván hozzá főlebbesték a magyar írók eldöntetlen véleményeiket. Például Édes Gergely, akinek leoninusait Kazinczy mindjárt a hozzá küldött első levelében megrotta s tartózkodás nélkül megmondta, hogy a leoninusok »valamiképen a legostobább századokból s a legostobább emberi teremtesek kezei közül veszik eredetöket, úgy tagadhatatlan jelei a barbarismusnak«; s hogy ahol a verselésnek ezt a szerencsétlen nemét kedvelik, ott »az aesthesisnek hajnalló sugarát sem lehetett még látni«. Kazinczy egyenesen Rádayra hivatkozik s idézi *Dienes*-hez című versét, amelyben Ráday Gyöngyösy Jánosnak magyarázza a leoninusok ízetlenségeit:

— — — Higyjed valaki maga versét
Kelletnél feljebb szereti ozifrázni, az úgy jár,
Mint amaz orozáit vakoló dámácska, ki mentül
Több pirosítóval keni képét, annyival ocamányb.

Édes Gergely félt, hogy penna-csatára kerül a kérdés közte és Kazinczy között, azért nem válaszolt Kazinczynak, hanem Rádayhoz fordult panaszával. Ráday azzal óhajtottá őt kiengesztelni, hogy verseit elküldte Kazinczynak az *Orpheus* számára, de Kazinczy a verseket nem közölte. Azonban Édes Gergely Ráday válaszával sem lehetett megelégedve. Ugyanis Ráday néhány latin leoninus verselőt küldvén Édes Gergelynek, mintegy reájok mutatott, hogy a magyar leoninus-írók ok nélkül vannak oly nagyra cifrálkodó játékaikkal, amelyekkel nyelvünk »legfőbb tökéletességét« akarják bizonyítani, holott a leoninus »minden jó ízlésű tudós emberek előtt contemptusban van« Ráday ugyan nem győzte meg Édes Gergelyt, hanem Kazinczy iránt kiengesztelte.

Az irodalmi-bírálat a klasszikus költők utánzóival kezdődik, akik idegen ráma-ra szabván verseiket, nem egykönnyen tudtak megegyezni: mit vegyenek hosszú és rövid szótagnak. Minden író a maga szülőföldje tájszólása után indult, s így természetesen sok kétes vagy közös szótag volt, amelynek mértékén nem tudtak megegyezni. Ide járult az a körülmény, hogy Rájnis Józsefet nagyon bántotta a Baróti Szabó elsőségének dicsósége, aki már 1777-ben napvilágra bocsátotta műveit, míg ő, noha talán legelőbb foglalkozott a klasszikai verseléssel társai között, csak négy év múlva adta ki *A magyar Helikonra vezérő Kalauzát*. Nem olvashatta Rájnis

Rát Mátyásnak a Baróti Szabó verseiről írt elismerő sorait sem felháborodás nélkül.

Rát Mátyás, a *Magyar Hirmondó* szerkesztője, jól sejtette, hogy az időszaki sajtó csakhamar maga után vonja az irodalmi-bírálatot is. Meg is tette erre az első lépéseket rövid könyvismertetésekkel, amelyek néha lapjának egész számát betöltötték. A Baróti Szabó verseiről mondott bírálata, jóllehet egészben véve nem ismerjük, a magyar irodalmi-kritika első életrevaló csírája. Rájnis és Horváth Ádám adataiból következtethetjük, hogy Rát Mátyás méltányolta Baróti Szabó érdemeit, de nem húnyt szemet hibái előtt sem. »Ki merem mondani — írja Horváth Ádám 1789. ápr. 8. — hogy több gustus van a munkában, mint a versben, és sokkal jobb magyar Szabó oratornak, mint poetának.« De Rájnis a miatt is keményen támadta Baróti Szabót, mivel a deák szőrendet szolgailag követte itt-ott. Baróti Szabó nyugodtabb, türelmesebb, költőibb kedélyű levén: *Ki nyertes a hangmérséklésben* című munkájában ügykezett megőrizni tárgyilagosságát s kimutatni felfogásának s gyakorlati példáinak helyességét. Közben Bacsányi — mint alább előadjuk — a fordításról értekezvén a *Bécsi Magyar Múzea*, illetőleg a *Magyar Museum* hasábjain: a külföldi irodalmak alapján egészen okosan állapítja meg a műfordítás tulajdonságait, az alakhoz és tartalomhoz hű fordítást sürgetvén. Bacsányi e felfogása már csak azért sem egyezett Rájnis értelmével, mert Bacsányi nagy szálla volt szemében, mióta Baróti Szabóval egy társaságba állott a *Magyar Museum* megindításakor. Alig várta tehát az alkalmat Rájnis, hogy egész epéjét kiöntse Baróti Szabó és Bacsányi ellen. Vergilius eclogáinak fordításához függesztette *Sisakos, paizsos, kardos mentő-írást*, amelyben heves szenvedéllyel harcol Baróti Szabó ellen, a legnyersebb személyeskedéstől sem óvakodva, kimondván, hogy Baróti Szabó nemcsak nem jó költő, de nem is igaz magyar.

Ugyancsak e művéhez csatolta függelékül Rájnis Bacsányinak a fordításról írt munkája elleni észrevételeit. Mind a két toldalékból kiérzik Rájnis sértett hiúsága, az újabb irodalmakban való járatlansága s felfogásának sekélyes, szűk köre. De egyszersmind vitatkozásra való készsége s a régi vallási viták durva hangjának reá tett káros hatása is. Ez volt az első irodalmi harc nálunk, mely szélesebb körben is figyelmet keltett, bár természetesen nagyon különbözőkép ítélték meg. Bacsányi alaposan és művelt módonban felelt Rájnisnak. Érvei, amelyekkel felfogását erősíti, tanult elmére

vallanak; hangja néhol éles, de sohasem goromba. »Hatalmasan magadta Rájnisnak« — mint Kazinczy írja. »Rájnis mint bánt velem — panaszkodik Baróti Szabó Horváth Ádámnak — nem szükség említenem, eddig magad is olvashattad. Megvallom, barátom, hogy igen sok ez egy becsületét szerető emberre. A *Ki nyertest* meg nem bontogathatván, más részekről támadott meg.«

E szenvedélyes tollharc minden magyar író-t megazóltatott s pártállásra bírt, de általában Baróti Szabónak, illetőleg Bacsányinak adtak igazat. Rájnis kíméletlen személyeskedéseit, esetlen szószálhasogatásait, durva sértéseit mindenki elítélte. Horváth Ádám, aki csak magánlevélben tartotta megengedhetőnek a bírálatot, ügyekezett Baróti Szabót és Bacsányit visszatartani a haro folytatásától. Ifjabb korában — beszéli — ő is próbált hasonlót, de most már szégyenli meg gondolatlanságát. Révai, aki maga is megleckéztette Baróti Szabót szórendi merészségeiért, éppen nem örült Rájnis támadásainak, pedig ő a vitatkozó felek egyikével sem volt egy értelemben.

De senki sem ítéli el jobban Rájnist, mint Földi János, ki már ekkor erősen dolgozott grammatikáján s észrevette, hogy Rájnis is, Baróti Szabó is a latin nyelv szabályait vonták nyelvünkre, anélkül, hogy a magyar nyelv természetét behatóbban vizsgálták volna. »Sőt — írja Kazinczynak 1791. jún. 11-iki levelében — a mi szegény, könyv, regula s anya nélkül született Minervánknak, a magyar poesinek a micsoda nyelveket tudtak még eddig volt bábáskodói, azon nyelvnek reguláit csapták nyakába és azokkal láncoolták meg, nem tudván egy is közlők a nyelv természetét s arra nem is tekintvén.« Észrevette Földi, hogy a költészet lényegét s az alak külsőségeit a legtöbb magyar író összezavarta s bírálatában csak emezekre ügyelt s mégis azt kívánta, hogy hajtsanak szavára. Hogy Rájnis »széles tudományú grammatikus« volna, amilyennek még Kasinczy is tartja, sehogya sem hiheti. »Grammatikus biz ő — írja Földi előbb idézett levelében — igazán Scioppius¹ szerint, a vagdalkozásban.« Nem is akar vele Földi összemérkőzni. Fél Rájnistól; nem mintha meg nem tudna neki felelni, hanem »mocskolódásaitól«. De még sem hallgathat tovább; grammatikájában

¹ Scioppius családi nevén Schoppe Gáspár (1576—1649) bírálaival korának majd minden íróját magára haragította, ezért mondták »grammatikus eb«-nek.

megbélyegzi tévedéseit s a szótagok mértékét a hangzás után állapítja meg.

Baróti Szabó elhatározta, hogy nem válaszol többé Rájnisnak, Bacsányi is ily céllal írta meg észrevételeit; Révai nemtelen viadalnak tartotta a tollharcot, amelybe nem akart ezután avatkozni. »Egyedül Rájnis — írja Kazinczy *Utazásaiban* — a ἐκθόλος Rájnis az, akiről nem hiszem, hogy még egyszer ne szóljon; mert őt oly oroszlánnak ismerem, aki a mellette szelíden elmenőket nem bántja ugyan, de aki belé kap, összeteperi s nyugalmasan mégyen tovább.« Kazinczy jól sejtette, hogy Rájnis még nem mondotta ki az utolsó szót. Most már Bacsányit vette célba azzal a szándékkal, hogy nevetségessé teszi egész működését. Meg is írta munkáját, e csúfolódó pasquillust, mely az esztetikai fogalmak közt való szánalmas vergődésnél egyébnek nem mondható. Már címe elárulja, mit várhat tőle az olvasó: *Apulėjus tüköre, melyben a kassai Proteusnak képét és annak sokféle csúfos tűnéseit láthatni.*¹

Előszavában abból indul ki, hogy Apulėjus könyvét olvasván, ez a mondat: »szemérmes emberhez illik, hogy a hamisan ráfogott gyalázatért ne nehezteljen«, Bacsányira emlékeztette, ki — szerinte — a fordításról írt dolgozatában nem mutatott egyebet, mint »gorombaságot, tudatlanságot és nevetésre méltó kevélységet«. Sorba veszi azután Bacsányinak minden mondatát, kezdván azon, hogy Bacsányi őt kutyának mondta, ami természetesen nem igaz. Tehát föltette magában, hogy e »vad írdeákat méltó válaszával fogja megszelídíteni«. Rájnis harminc jelenésre tervezte pasquillusát, de csak huszonöt készült el, amelyek nem egyebek, mint a legfurcsább szószálhasogatások s ízetlen durvaságok. Minden jelenés külön címet visel, az első ezt: »Egy felserdült írdeák egyik kezében írotollat tartván, a másikkal egy otromba görcsös botot hűz ki egy nagy tentatartóból«. Egészen a Sámbar és Matkó vitatkozásának modora. Bacsányit »cancellista ösém«-nek címezgeti, szavait durván elcsavarja s kiforgatja valódi értelmükből. Milont és Ossziánt sem kiméli, mivelhogy nem követték Vergiliust, akit ő Scaligerre támaszkodva dicsóít. Egyáltalán Rájnis Scaligertől veszi esztétikai nézeteit s ügyet sem vet a korabeli francia s

¹ A M. Tud. Akad. könyvtárában: Régi és új m. írók művei, 4 r. 19. sz. A XV. és XVII. jelenése a *Tud. Gyűjtemény* 1820. évf. VIII. f. 3—51. lapjain.

német esztétikusokra, akiknek bizonyára egyetlen munkáját sem ismeri.

Jól történt, hogy e hitvány pasquillus sohasem jelent meg teljesen. A bíráló különben sem tartozott a kedvelt irodalmi művek közé nemcsak akkor, de még félszázad múlva sem. Maguk az írók is akárhányan csupa ellenmondó viszketeget láttak a bírálóban, a közönség meg jó ideig éppen a bírálók nyers és szenvedélyes modora miatt az irodalom lealacsonyításának nézte. Megerősítette felfogásában mindaz, ami e téren világot látott, vagy ami kéziratban terjedt. Szacsvey Sándornak a *Mindenes Gyűjtemény* elleni támadásai hasonlóak a Rájniséihoz. »Hadd öntse ki — mondja Kazinczy Péczelinek — dühös irigységét Szacsvey nemtelen satírájában, az igazabb ítélő az úrtól meg nem fogja soha vonni javalását.« Ugyancsak ily hangon vitatkozik Szeitz Leó is *Igaz Magyar*-jában, a Sámbar és Matkó támadásaihoz hasonlítván Horváth Ádám *Hunnias*-át, pedig erre voltaképp semmi alapja sem volt.

Nem szólván a politikai eszmék szenvedélyes küzdelméről, amelyek kétségtelenül visszahatottak az irodalmi-kritikára is: egyedül a kéziratokban elterjedt azon pasquillusokra hivatkozunk, amelyek a fejlődésnek minden újabb mozzanatát kísérni szokták, de az ügynök csak ártanak. A sok közül csak azt az egyet említjük, amely Fogarasi Pap József emlékével kapcsolatban indult meg, s egyik szereplője Aranka György. Pap József (1744—1788) híres marosvásárhelyi tanár volt, akit magyar Leibnitznek neveztek, mivel a külföldi egyetemeken kitűzött bölcséleti kérdésekre többször jutalmazott feleletet írt. József császár 1784. okt. 11. kelt okíratával a pesti egyetemre nevezte ki tanárul, de Pap a kinevezést nem fogadta el. Midőn meghalt, barátai egész kötet verssel áldoztak emlékének. A kötetet Gombási István mezőmadarasi ref. pap szerkesztette.

Aranka György, nem tudni mi okból, meghallván a tervezett kiadás hírért, rövid néhány sorú, de a kegyeletet mélyen sértő verset írt, amelyben Pap József lelkét egy rablóvezér (kit az nap húztak nyársba, midőn a jeles férfiú meghalt) hátán küldi Platon, Des Cartes, Newton és Leibniz társaságában a másvilágra. Természetesen a verset a szerkesztő visszaküldte, mire Aranka még bővebben kifejtette ízetlenségeit. Neve nem volt e vers alatt, de mindenki tudta, hogy Arankáé. Úgy tünteti föl Pap Józsefet, mint a ki méltatlanul jutott hírnévre, hogy semmi tudományos művet nem hagyott

maga után. Gombási sem maradt adós a válasszal. Ő is versben, válaszolt, számárnak, lónak mondva a támadót. Erre aztán Aranka úgy szólaltatja meg az elhúnytát, mint a ki haragszik hogy poraiban is háborgatják :

Míg én örvendezek mennyei seregekkel :
Miért zavarjátok poromat mérgekkel ?

A verset Gombási kemény bírálat alá vette s úgy találta, hogy a versíró a «sárban maradt gondolatával», nyelve is alantjáró, csak «fattyú magyar nyelve». Verset is ír, amelyre Aranka szintén hosszú versben válaszol, s itt már nem Pap, hanem Gombási személyét állítja pellengérré. A válaszok és viszonzválaszok e sorát Gombási fejezi be prózában, kimondván, hogy Aranka a bolondok házában növekedett s vénült meg. A hozzá ragasztott versben a «pokol férjének» mondja ellenfelét, akit a hóhér kezére bíz.

E mérges pasquillusokat később mind Aranka megbánta, mind Gombási. Amaz végre elismerte, hogy Pap József csakugyan derék tudós volt ; emez is bevallotta, hogy túlmént a határon.¹ Nem csodálhatjuk, hogy az ilyen durva személyeskedések éppen nem voltak alkalmasok a bírálat megkedveltetésére s irodalmi színvonalú kifejlődésére.

Fontosabbak a magyar irodalmi-kritika történetében azok a rövid bírálatok, amelyeket e kor íróinak leveleiben olvashatunk. Íróink, akik a külföldi irodalmat is figyelemmel kísérték s ízlésüket részint a klasszikai, részint a nyugati népek irodalmán finomították, nem elégedhettek meg az olyan conventiós ítélettel, amely minden olvasóban önkénytelenül nyilatkozik, nyelvi és tárgyi szempontból részletesebben is okát adták véleményüknek, amelyet a kor irodalmáról alkottak. Néha ugyan csak pár sorba foglalták össze ítéletüket, de nem egyszer kidolgozott, érvekkel támogatott bírálatot mondtak, amelynek csak irodalmi alakot kellett adni, hogy valódi kritika legyen.

Az ifjú Kazinczy, amint 1776-tól fogva kísérleteit jelesb íróink ítélete alá bocsátja, szinte önkénytelenül sürgeti a kritikát, nemcsak azért, hogy a maga törekvéseit támogassa, hanem hogy bizonyos irodalmi közvélemény kialakulására hasson. Láttuk, hogy Bessenyey

¹ L. Aigner *Figyelője* X. köt. 95—109. lapjain.

megilletődve fogadta első hozzá küldött fordítását. Baróti Szabó is örömmel olvasta Kazinczy próbáit, de szerette volna, ha versei »ideák nyomdokokon« jártak volna. »Meggyőzted szerencsésen — írja hozzá Baróti Szabó 1779. ápr. 7. — amint magad is jelented, az első nehézséget s útát irtottál magadnak, hogy ezután könnyebb szerezni messzebbre léphess és a magyar világgal nevedet idővel megismertesd.« Már a Gessner idylljeinek fordítására áradtak hozzá a dicséretes Bárócztól, Czirjéktől és Rádaytól. Kazinczy különösen a Báróczy és Ráday javaslását tartotta irányadónak. Báróczy szerint »isteni tűz melegíti ereit«; Ráday pedig nem tartózkodik kimondani, hogy a fordítást szinte eredeti munkának nézheti az olvasó. Ő sem tudta volna Gessnert különben fordítani. De azért nem hallgatja el nyelvi hibáit, amelyeket túhegyre szed. Kazinczy reményességét felülhaladta a nem várt siker. Egész elragadtatással mond köszönetet Rádaynak, hogy a repkénykoszorút ő tette homlokára.

Midőn pedig a *Bácsmegyei* megjelenik: szóban és írásban nyilatkozik a javulás. Mily lelkesedett örömmel magasztalja Horváth Ádám és Aranka György, s még később is hányszor emlegeti Kisfaludy Sándor, Pápay Sámuel, Horváth Endre, hogy Kazinczy e munkájával mennyi tisztelőt szerzett az ifjú írók között. De hallott Kazinczy a magasztalások mellett gáncsot is. »Az én szegény *Bácsmegyeim* — írja Vitéz Imrének 1789. aug. 23. — nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a haszontalan fityogást nem szenvedhetik és hogy tőlem nem románt vártak.« Szirmay Antal is azt tanácsolja neki, hogy »ne románokat, hanem valóságokat írjon«; ne nézzen más nemzetekre, azok már kikoptak a valóságokból. Igazi betegsége az — szerinte — nemzetünknek, hogy mesét s más költött történetet szeret. Ki kell gyógyítani e betegségből nemzetünket, nem pedig »régí rossz ízlésében gyökeresíteni őtet«. S Pálma művét ajánlja fordításra, mert szégyennek tartja, hogy nemzetünknek saját nyelvén még történelme sincs.

Még inkább javulják Kazinczy törekvéseit, midőn a *Magyar Museumot* Bacsányival és Baróti Szabóval együtt, az *Orpheust* pedig egyedül megindítja. Mindenfelől dicséret hangzik feléje. Kazinczy minden valamire való íróról elmondja véleményét s mintegy kényszeríti társait, hogy hasonlóképp nyilatkozzanak akár az ő, akár mások műveiről, mert legbizonyosabban így alakulhat meg az irodalmi közvélemény, amely az ízlésnek legjobb élesztője. A régiekről, Szilágyi Sámuelről, Baróti Szabóról, Dugonics Andrásról

és Vályi Andrásról őszintén és bátran elmondja nézeteit, nem bánva, ha társai ellenkeznek is vele. Például az *Etelkáról* mindjárt megjelenése után elmondja, hogy nagyon megcsalódott benne. Azt hitte, hogy »hazafiúi elragadtatást s csak őseink előtt esmeretes felséges együgyűséget s magyar tüzet« talál benne. »Ah, de mint szomorodtam el — írja Rádaynak — midőn a legízetlenebb galanteriát, a legalacsonyabb popularitást s gyermeki affectatiót, hogy *magyar vagyok*, találtam benne«. Ő is magyar — úgy mond — s csaknem a más nemzetek megbántásáig kevélykedik magyarságával; de mégis szégyenli, hogy Dugonics »mikép teszi nevetségessé magát a magyar nyelvnek illetlen s ok nélkül való emlegetéseivel«. E mellett a regény egyenesen az *Argyus* osztályába való, nyelve meg hibás és ízléstelen.

Ráday osztozik Kazinczy véleményében: »sok helyeken sok igen culinaris beszédnek módjai, sőt olykor culinaris szitkok is mentenek belé; holott némely helyeken stílusában csaknem a poetica prózáig felemelkedik«. Szerinte Dugonics úgy javíthatná meg művét, ha egyharmadát elhagyná. Nem tetszik Rádaynak a regény befejezése sem; úgy szeretne volna, ha Etelka valódi sebet kap, mert amint van, burlesque lett belőle. Horváth Ádám meg van elégedve a cselekvénnyel; szereti, hogy nyelve oly gazdag példabeszédekben. De csakhamar a vaskos kifejezések miatt a nyelvére is panaszkodik s attól fél, hogy a *pendelyes* és más hasonló kifejezésekért valósággal megvetik a munkát. »En ugyan — írja — nem szeretném, ha idegen nemzet olvasná és értené azt a munkát.« Aranka szerencsétlen gondolatnak tartja a magyar példabeszédek halmozását oly műben, amely »egy királyi házból való nagyméltóságú kisasszony s több úri főrendek történeteit foglalja magában«.

Még gyümölcsözőbb Kazinczy törekvése a korabeli írók műveire mondott bírázataiban. Aranka, Bacsányi, Csokonai Vitéz, Dayka, Döme Károly, Edes Gergely, Földi János, Kis János, Szentjóni Szabó és Verseghy munkáit csak úgy röptében ítéli meg; de ítélete nemcsak tartalmilag, hanem az előadás módjára nézve, leginkább pedig a benne nyilvánuló ízlésnél fogva mindig tanulságos és a legtöbbször eszmegerjesztő. Igaz, hogy ítélete jórészt csak a stíltre, nyelvre, kifejezésekre vonatkozik; de ki tagadhatja, mily nagy szüksége volt fejlődő irodalmi nyelvünknek éppen erre a fárasztó és gondos tisztogatásra, midőn minden író a maga szülőföldje táj-
szólását akarta uralomra juttatni, s az írók gondatlansága nagyobb

volt, semhogy megszüntetését pusztán csak az időtől várhatta volna a közönség. Kazinczy baráti szabadsággal jegyezte ki a hibákat, sokszor részletesen, aprólékosan, lapról-lapra; de mindig megmondta, hogy a maga véleményét az illető ne cserélje föl az övével, csak ha meggyőződését követheti. S mily hasznos tanulmány volt reá nézve a kijegyzett hibák el vagy el nem fogadását fontolóra venni s az író okait a magáival összehasonlítani. Hányszor megforgatta elméjében a hibáztatott kifejezéseket, mondat-szerkezeteket, s hányszor adott magvas eszmecserére okot csekélynek látzó bírálatával. A művelt magyar nyelv fejlődése útját egyengette nemcsak a kifejezések hathatóságának, erejének s jellemzettségének fürkészésével, hanem egyszersmind a grammatikusoktól kevésbé tanított oly nyelvtények feltüntetésével, amelyeket még napjainkban is érdemes vizsgálat alá vetni. Például Arankának a *Júlia levelei* fordításában tömérdek nyelvbotlást vesz észre s finom érzékkel jegyezgeti ki a hibákat. Tanítja, hogy a *nálam* és *nálamnál* között különbség van; amaz *apud me*, emez *prope me*; hogy az *egy* nem mindig használható, ahol a német használja; hogy a székely nyelvjárás némely sajátosságai bajosan ültethetők át az irodalmi nyelvbe; hogy a szórendnek szabatosabbnak kell lennie, különben az író gondolatait vissza nem tükrözteti jellemzetesen. Csokonainak egészen elemi dolgokat magyaráz: hogy a *ság* *ség* milyen természetű képző (dicsőség és nem dicsősség); hogy a poeta immortalis nem halhatatlan poeta, hanem halhatatlan; hogy a a birtokos rag a 3. személyben néha elveszti a *j*-t, p. o. fénye és nem fényje. Sohasem feledi el Kazinczy a népies kifejezések megjegyzését vagy a jellemzetesség feltüntetésére, vagy inkább a póriasság megrovására.

Ez aprólékos megjegyzések arra szoktatták íróinkat, aminek akkor oly nagy híjával voltak: műgondra, csínosságra s a nyelvvel bánás behatóbb tanulmányára.

De nemcsak a nyelv: a verselés szabályai is folyvást foglalkoztatták Kazinczy bíráló tollát. Mióta Ráday az ú. n. mértékes-rímes versidomot meghonosította: a régi magyar versidomot sokan lenézték, s akik használták, úgy tünnek fel a nyugati irodalmak szellemében működő magyar írók előtt, mint az alsóbb néposztály ízléséhez ragaszkodók. Kazinczy szívvel-lélekkel Rádayhoz csatlakozott s a magyar versidomot nem tartotta többé igazán művészinak, csak cadentias prózának, *sermo merus*-nak ítélte. Bírálatai-

ban tehát sohasem tévesztette szem elől a versidom vizsgálatát, a mérték szabatos megtartásának vagy hibáinak kimutatását. Örömmel vette észre, ha ifjú társai a Ráday-féle versidomot vagy a klasszikai alakokat használták. Ez indította többi közt Szentjóni Szabó és Dayka műveinek bírálatára. Ráday ugyan mintegy visszahatásúl a magyar versidomot is pártfogásába vette, midőn az *Aeneis* magyar Sándor-versben próbálta fordítani; de ifjú íróink mind jobban elhanyagolták s a Ráday-féle versidomot képezték művészivé. Még a négy sorú versszakok ellen is kifogások hallatszottak. A *Mindenek Gyűjteményben* Az észről vagy elmésségről¹ szóló gúnyos cikk szerzője gyermekjátéknak tartja a négy sorú versszakokat, amelyekkel igen nehéz, sőt talán lehetetlen a Helikonra menni és ott valaha a régi és újabb poéták között helyet érdemelni. Horváth Ádám felháborodva olvasta az efféle gúnyolódásokat; ő egyike volt a magyar versidom legbuzgóbb híveinek elméletben s gyakorlatban egyaránt. Egész értekezéseket írt leveleiben e kérdésről annyi szeretettel és a rhythmusnak oly természetes érzékével, amely csak mint a zenei rhythmus beható tanulmányozójában fejlődhetett. Osztottak vele e kérdés vizsgálatában Földi és Verseghy, úgy hogy fejlődő irodalmunknak egyik legtöbbször bolygatott kérdése a rhythmus és általában a versidomok használata lett.

Ha e kérdésekben Kazinczy minden apróságot figyelmébe vesz: a tartalomról annál nagyobb vonásokban számol be. Leginkább azt nézi: vajjon a nyugati vagy a klasszikus költők hatása érzik-e az illető írón, az ő ízlése, iránya, a német-görög eszményiség nyilatkozik-e benne, s ha a maga ízlésével megegyezőnek találja, kész a javalás. Mellékesen kiterjeszkedik a költői gondolatok kapcsolatára, a képek és alakzatok szerencsés vagy hibás használatára, a lyrai hév emelkedésére vagy súlyedésére. De a vizsgálat uralkodó szempontja mindig az marad előtte: melyik külföldi nagy költő nyomán indult s mily hatás alatt írt az illető; aztán meglátászik-e művein a hosszas tanulmány, szereti-e műveit javíthatni, s elég szigorú bírálója-e önmagának.

Voltakép tehát itt is inkább a külsőségek kötik le figyelmét, semmint a költői tartalom veleje, a külalakkal való összhangja, a képzelet alkotó művészete. De azért kritikai megjegyzései mégis nagyon tanulságosak voltak. »Az Úr versei — írja Csokonainak —

¹ 1789. évf. okt. 3., 4., 5. számában.

igen kedvesen folynak, s az ideák nemesek és nem földazint csúszók. Ez pedig maga is poesist teszen, ha a szavak prózában írónak is. Ezért ő szeretné a világ elé vezetni Csokonait.

Innen van, hogy Kis Jánosnak a Matthissont utánzó verseiben annyi gyönyörűsége volt s Csokonait is a német sentimentalis költők tanulmányozására buzdította. Ezért volt egyik bálványa Dayka. »Nem ismerek — írja Kis Jánosnak 1794. márcz. 4. — semmi szebbet, mint némelyik dala, s gyönyörködve látom, mint hányja tűzre mindazt, amiben magának nem tetszhet. Némely dolgozása nyolckilencz ízben van leírva táskájában, elhintve mindenike új meg új igazításaival.« Nemcsak Horatiusra támaszkodva sürgeti Kazinczy a folytonos javítgatást, hanem Pászthory Sándor fiúmei kormányzó tanítását is szem előtt tartva. »Munkádat — így tanította Pászthory — csak akkor tekintsd jónak, midőn azt még jobbbá semmi erőlködések nem tehetik.« Innen van, hogy Poocs Andrást, Mátyási Józsefet, Édes Gergelyt, Gyöngyösy Jánost már ekkor keményen meglec kézteti s műveiket az ízlés vastag tévedéseinek tartja. Sajnálja, hogy Poocs verseit, midőn szerzőjük bírálatra küldte hozzá, el nem égette; most legalább »egy érdemmel« dicsekedhetnek a haza előtt. Hasonlóan ítél Mátyásinak *Semminél több valamijéről*, ez »idétlen szülemény«-ről, amelyről nem tudta, kacagjon-e rajta vagy széjjeltépje. »Oh istenek — kiált fel bírálata végén — üzzétek el az elmék dőghalálát!«

Kazinczy öntudatosan egyengette az irodalmi-bírálat ösvényét. Nemcsak hogy a maga kísérleteit mindig valamely jelesb író bírálata alá bocsátotta; mint a *Magyar Museum* egyik szerkesztője s általán mint finom ízlésű író a szárnypróbálgatóknak csakhamar hivatásos bírálója lett s a közrehatásnak ezzel az eszközzel is a szellemi fogékonyság fölgerjesztésén dolgozott. Kovachich Márton Györgynek már 1787. decz. 17. írt levelében úgy említi a bírálatot, mint az alapítandó folyóirat egyik legfontosabb rovatát. Egyik oka éppen az, hogy a *Magyar Museum* szerkesztőségéből kivált, mert a kritikai tollat szabadabban s önállóbban kívánta forgatni; de éppen e szándékában csalódott legjobban. »Elszántam magamat — írja Édes Gergelynek idézett levelében — hogy recenziókat készíték, mert látom, hogy literaturánk nem annyira a resten írás, mint az igenis szapora írás által veszt. Káromkodva olvastam most gr. Gvadányinak az ország gyűléséről írt satíráját, mely tele van setét gondolkozással, intolerantiát prédikálván, rossz hazafisággal,

alacsonylelkűséggel és erkölcstelen szemtelenséggel. De ez nem maga lesz általam keményen megkorbácsolva. A bolondoknak száma igen sok, és az ő útok igen igen tágos.«

Íróársai közül leginkább Horváth Ádámnak nincs ínyére a bírálat, jóllehet ő is szívesen mond ítéletet az újabb művekről. Azt hiszi, nemzetünk még nem ért meg arra, hogy bírálatot haszonnal olvashasson. Kazinczy éppen ezért egyengeti a felvilágosodás útját bírálataival. Tartózkodik »mérges érdeklődésétől annak, ami embertársai előtt szent«; de a józan gondolkodásnak apostola óhajt lenni, hogy a »babonaságtól megtisztult religio és az eleve-állatásoktól ment philosophia« alapján az általános művelődés szellemét terjessze.¹ Hivatalos pályáján s az irodalomban egyaránt a vallási türelmet hirdeti s erősen kikel Molnár János szepesi kanonok ellen, aki Voltaire végnapjait rajzolva, az igazságot lábbal tapodja, valamint Szeitz Leó ellen, aki a vallási türelemnek egyik főszálcája Kazinczy szemében. Megtámadja új barátját, Döme Károlyt is, ki a *Világ nagyjai, veszedelem* című munkájában a papok tekintélye mellett tör lándzsát. »Ah, Dömém — írja hozzá 1794. márcz. 18. — ha látnád, mint vérzik szívem, midőn azt kell szemlélnem, hogy te is azok közé állasz fegyvereddel, akiktől én iszonyodom.« Megtámadja Decsy Sámuel, aki a *Pannoniái Phoenixben* »oly józan okosságot és logikát káromló, oly charlataneriával teljes« hangon és előadással ír s a »nemzetet oly bolondnak, oly járatlannak véli, hogy impune bolondoskodhatik a maga zöld süvegével«.

Kazinczy mint kritikus mindenekelőtt a gondolat szabadságot hirdeti; így törekszik az eszmék súrlódására, a véleményeknek egymással vívandó harcára, hogy az igazság ez úton kiíródjék.

Három író táplálja Kazinczy törekvéseit: Horváth Ádám, Földi János, különösen pedig Bacsfányi János. A két első csak levélben fejtegeti elveit; amaz inkább csak az idegen írókról ítél, Gessner-ről és Gellerről, s meg kell vallani, hogy Gessner idylljeinek szerkesztéről költői érzékkel s helyenkint meglepő elemző tehetséggel; a magyar írókról nem tartja ildomosnak még most nyilatkozni. Földi meg éppen a magyar írókat veszi bírálat alá: Rádayt, Arankát, Horváth Ádámot, Verseglyt, sőt magáról Kazinczyról is bátor hangon szól s jóformán az egyetlen magyar író, aki szembeszáll Kazinczyval s fordításait egyenesen elhibázottaknak tartja. Ellenben

¹ *Orpheus* bevezetése.

Horváth Ádám semmit sem talál Kazinczyban, amit hibáztathatna, még ha szórászhasogató kritikus volna is. Földi pedig őszintén megmondja neki, hogy Rádaytól tévútra vezetve, sokhoz hozzáfogott, amihez nem ért; hogy Rájnis után indulva, a szótagok mértékét hibásan állapította meg s a *h* hang természetét nem tudta megérteni; hogy nagyon szerencsétlen mind fordításainak, mind verses műveinek simításában, minél tovább javíthatja, annál inkább elrontja. Horváth Ádám elismeri, hogy *Holmóját* helyesen bírálta meg Kazinczy, mert csakugyan rajta van még iskolai esztendeinek pora; egyáltalán sokat tanult Kazinczy bírálataiból s az ő ítélete alapján merte a *Sári rózsám, hová mégy* kezdetű dalát írni, s ha ezt Kazinczy jónak találja, több hasonlót ír. Földi azonban Kazinczy verseit nem dicsérheti, lépten-nyomon hibákat lel a verselésben, nyelvben, helyesírásban, s jóllehet nem győzi meg Kazinczyt, de tartózkodóbbá teszi maga iránt; barátságuk már felbomló félben van, midőn a Martinovics-tragédia kezdődik. Bizonyára Földi az élelméjű kritikusok egyikévé válik, ha a megkezdett úton tovább haladhat; de mielőtt irodalmunk állapota kedvezőbbre fordult volna, ő már elköltözött az élők sorából. Horváth Ádám meg letette bíráló tollát s midőn több mint két évtized múlva a *Tudományos Gyűjtemény* első évfolyamát vizsgálat alá vette, általános szellemi haladásunk már annyira túlszárnyalta őt, hogy bírálatát nem lehetett kiadni.

Rát Mátyáson és Rájnison kívül, kik az irodalmi bírálat első csiráit kifejlesztették, Bacsányi és Kazinczy működésével erősödött meg az életrevaló ültetvény s már a XVIII. század utolsó évtizedében olyan gyökereket vert, amelyek a további fejlődést biztosítani voltak hivatva.

Mind a kettő a *Magyar Museum*ban tette közzé irodalmi-bírálatait s mind a kettő az eleven hatásra számított és nem is csalódott. Bacsányinak a Bessenyeyről, Ossziánról s Ányos Pálról, valamint a fordításról írott dolgozatai¹ az ú. n. tanulmány tiszteletreméltó kezdetei irodalmunkban. Ő e prózai műfaj első írója nálunk. Mind felfogásának alapossága és aránylag szélesebb köre, mind művelt ízlése s általán művészi érzéke mindenütt szembevetendő. A kor szellemének átértése, hőséne a környezetbe való beállítása s az ellentét világos feltüntetése mutatják, hogy Bacsányi ismerte

¹ I. köt. 2. f. 106—133. l.; Ossziánról u. o. I. köt. 1. f. 38—50. l.; Ányosról u. o. 62—72. l.

a külföldi kritikát s az irodalom fejlődését, sőt maga is behatólag elmélkedett a kritika jogairól. Voltakép ő és Kazinczy hirdették elméletileg először nálunk a kritika szabadságát és szükségét. Történeti felfogása s ítéletének helyes szempontjai maig is figyelemre méltók, különösen a Bessenyeyről írt dolgozatában, amellyel éppen úgy, mint az Ányos Pálról írt rövid értekezésével mintegy a nemzet tartozását akarja leróni az addig tapasztalt közönnnyel szemben. Világosan megmondja, hogy Bessenyei gyúlasztotta föl először a hazaszeretet tüzét, amelynek lángja fölbresztette a magyar szellemet álomkórságából. Hosszas mutatványokkal bővíti tanulmányait, mert főcélja a figyelemgerjesztés. Emellett vizsgálódásainak van bizonyos módszere, amely az irodalomtörténeti adatok ügyes összefoglalásán alapszik.

Bacsányi csak nagy vonásokban állítja olvasói elé az író sajátosságait, részletekbe nem bocsátkozik, finomabb megkülönböztetései nincsenek. A már megállapított tételt hangsúlyozza inkább, semmint az eredményhez vezető utat jelöli meg. S a fő gondolat keretébe szeret más mellékkérdést is beléfoglalni, amely előtte nem sokkal csekélyebb fontosságú, mint maga a vizsgálat alá vett tárgy. Így p. o. a Bessenyeyről szóló művében hosszú kitérést tesz a gondolat-szabadságra, valamint az Ányos Pálról írt dolgozatában a nemzeti részvétlenségből indul ki, amely oly felette nagy akadály a művelődésünknek. Bacsányi nem annyira bírálatot mond, mint inkább csak ismertet. Élő íróról, Bessenyei és Báróczyon kívül, csak leveleiben mondja el véleményét, noha később, pályája második felében Kazinczyról s az újtásról annál kiméletlenebbül nyilatkozik. Mindenesetre egyik legfőbb érdeme, hogy bár maga ekkor még nem élt egész mértékben a kritika jogaival, annál meggyőzőbben hirdette s egyengette útjait. Személyeskedéssé ekkor még soha sem alacsonyodott bírálata, aminthogy a *Magyar Museum* Bevezetésében világosan is megmondja, hogy a folyóiratban közlendő dolgozatnak »semmi személyt vagy vallást érdeklő versengésbe» nem szabad ereszkednie. A Báróczyról és Rádayról írt rövid dolgozatai kevesebb becsűek, de azért mind a kettőben van néhány magvas gondolat, amely Bacsányira vall. Különösen szépen s a korra jellemzőleg méltányolja Rádayt, midőn főérdemének tudja, hogy ő volt »hazánk főbb rendű fiai közül legelső, aki az írók közé állott oly időben, mikor sok nagyszületésű magyar magyar lenni s magyarul beszélni álltallott».

Még buzgóbban hirdette Kazinczy a kritika fontosságát s az eszmék haladására s tisztulására várható hasznát. Mint a mai szerkesztők, ő már azzal a céllal küldözgeti az újonnan megjelent műveket író társainak, hogy azokról bírálatot írjanak. Így küldi Földinek Szenthe Pál grammatikáját s Verseghy munkáit. Maga is élt a kritika jogával nemcsak leveleiben, hanem külön dolgozataiban is. Fogsága előtt két ily valódi bírálat jelent meg:¹ Gelei József *Ífjabbik Robinzonáról* (Kampe után) és Barczafalvi Szabó Dávid *Siegwartjáról*. Az elsőről méltánylólag, a másodikról ellenben elítélőleg nyilatkozik. Gelei — szerinte — eltalálta a gyermekeknek való előadás hangját, de néhány kifejezését megigazítja, mert a nyelv szelleméhez nem mindig alkalmazkodik. P. o. e helyett: »éjszakáit vigyázással húzzuk ki«, ezt ajánlja: *éven töltjük el*; e helyett: »ki nem nyerhette magától«, ezt ajánlja: *meg nem állhatta, vagy rá nem vehette magát*. De szenvedhetetleneknek mondja azon »popularis, alacsony kifejezéseket«, amelyeket ugyan nem a fordító, hanem barátja rakott a munkába. Ilyeneknek mondja Kazinczy a *goromba szándék, goromba cselekedet, goromba szó* kifejezéseket, amelyek helyett *éretlen szándék, meg nem gondolt szó és okatlan cselekedet* kifejezéseket ajánlja. Megrója ezt a szólást is: »a füle botját se hajtotta rá«; Kazinczy így szeretné: »nem gondolt vele« stb. Nem egyáltalában tartja ő illetlennek a népies szólást; ellenkezőleg: »komikus munkákban tüzet ad és életet az egész munkának; de ki hallgathatja ezeket *Robinzonban* egy tanult és gyermekeinek előmenetelén szorgalmatoskodó atya szájából?« Nagyon talpraesett Kazinczynak azon megjegyzése, amellyel Robinzon e fölkiállítását megrója: »Szerelmes drága asszony anyám!« »Esmér-é — kérdi Kazinczy — a felhevült képzelet, elragadtatott phantasia ilyen haszontalan piperét? nem így kiált-é inkább fel: édes anyám, édes jó anyám!« Ilyen s más hasonló észrevételek után elismeri Kazinczy, hogy a fordításnak sok jelessége van, kivált hogy Gelei némely idegen dolgot szerencsés elnevezéssel tesz magyarrá. S arra kéri az író, hogy minden idejét nyelvünk művelésének áldozza.

Egész szabadsággal mondta el véleményét — írja — Gelei fordításáról, s ez mutatja, hogy javalása éppen úgy ment a hízélgéstől, mint gáncsa a személyes idegenkedéstől, büszkeségtől. Így kívánja ezt a bírálat természete más nemzetek példája szerint

¹ *Magyar Museum* I. köt. 1. füz. 50—54 l. és 2. füz. 178—187. l.

is, mert »sohasem érzi mélyebben az olvasó az előadni kívánt tárgyak igazságát, mint midőn azt, ami hibás és rút, nevetséges színéssel látja befesteni«. Igéri a Barczafalvi Szabó fordítása bírálatában, hogy arra mindenkor vigyázni fog, hogy az író magánszemélyét ne illesse. Ezért a névtelen bírálatot nem is helyesli. Egyszersmind megmondja, hogyha az ellenkező nézet igazságáról meggyőződik, kész visszavonni a magását s amazzt, még ha éles hangú is, közleni. Teljes mértékben magára veszi a felelősséget; maradjanak társai »vádolhatatlanok«.

E bírálatban már a későbbi Kazinczy szól hozzánk. »Felhevült boszankodással« olvassa Barczafalvi Szabó könyvét, amelynek alacsony, izetlen kifejezéseit egymásután megrója s határozottan jobbakat ajánl helyettök. E mellett kárhoztatja az elbeszélés egyhangúságát s különösen élesen támadja a verseket. »Lehet-e az elme — kérdi — nagyobb részegségben, hogy Bessenyeivel szóljak, mint ezeknek a verseknek írások alatt volt?« Fölötte érdekes, amit Kazinczy a fordítás nyelvéről mond, megazabván Ráday után, mily esetekben szabad az írónak újítania. Barczafalvi Szabó érezte nyelvünk szűk voltát, s »különössége új szóknak faragására vetemítette«, ami annál nagyobb baj, mivel az író nem valamely tudományos műben, hanem éppen a nagyközönség számára írott munkában próbált újítani; pedig »románt fordítani s a gyönyörűsége szolgáló dolgokat is idétlen nevekkal mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség«. Nem tagadja Kazinczy, hogy a természet a fordítónak sok könnyűséget és leleményes elmét adott; de kívánja, hogy e tulajdonságait úgy használja, hogy nekünk is legyen »az egész hazát philosophiai kaczagásra ragadó travestált Aeneisünk«.

Nem hiába, hogy irodalmunk fordításokkal indul fejlődésnek, úgy szólván minden jelesebb írónk itt összpontosítja erejét s igen jellemzőleg a kritika is itt próbálgatja szárnyait. Kazinczy minden, akkoriban megjelent fordításról elmondja véleményét leveleiben, önálló cikkben vagy szerkesztői jegyzetben. Például Young *első éjszakájának* verses fordítását Péczelitől közölván a *Magyar Museum*,¹ meg nem állhatja Kazinczy, hogy a fordítót némely hibáira ne figyelmeztesse udvarias hangon bár, de szigorúan. Egyik mondatára ezt jegyzi meg Kazinczy: »a közönséges kedvelést érdemlett munkás hazafi« az eredetinek értelmét egészen elvesztette, mert nem vette

¹ I. köt. 2. füz. 100—101. 1.

fontolóra Bacsányinak a fordításról adott helyes tanítását. Nagyon sajnálkozik, hogy az eredetinek *tömöttsége* a fordításban egészen hiányzik. »Igaz, — mondja Kazinczy — hogy így többen fogják az írórt érteni; de aki a hazai nyelvnek elővitelén törekszik, nem annyira azt kell óhajtania, hogy még a *tanulatlanoktól is megértessék*, mint azt, hogy azoknak, akiknek számok igen is kevés, javulását megnyerhesse.«

Kazinczy bírálatát nem örömet olvasták íróink, mert attól féltek, hogy az efféle bírálatok szárnyát szegik a legbuzgóbb igyekezetnek is; azonban Kazinczy határozott céllal, a jövőbe vetett erős pillantással haladt megkezdett útján.

Imhol nálunk az irodalmi-bírálat első nyomai a XVIII. század végén. Mint általában a fejlődésnek indult irodalomban, nálunk is eleinte csak a külsőségekben, a nyelvben, kifejezésekben, verselésben nyilatkozik Rát Mátyásnál, Rájnisonál, sokszor Kazinczynál is; valamivel mélyebbre hat Földinél, Horváth Ádámnál, Bacsányinál is; igazi alakját megtalálja Kazinczynál. Ezek már a külsőségek mellett a tartalom lényegére is ügyet vetnek, bár koránsem annyit, mint megérdemelné. De az a szűkkörü, minden költői érték híján levő felfogás, mely Rájnist jellemzi, Bacsányinál s Kazinczynál a művelt ízlés meg tanulmány alapján határozottan kibővül; a rideg, szórszalhasigató, sivár hangot, mely a csúfolódó pasquillusé inkább, mint az irodalmi-bírálaté, a komolyabb tanító hang váltja fel. Bacsányinak történeti érzékét kiemeltük; Kazinczy pedig műgondot sürgetett. Még messze van ugyan e próbálkozás attól, hogy az író és kora, valamint az európai eszmemozgalmak közti kapcsolatot elemezze, de van már benne valami a külföldi irodalmak tanulmányából, mindenek felett pedig abból a törekvésből, hogy a véleményszabadságot, mint haladásunknak leghathatóbb eszközét védelmezze s a kritika jogait hirdetvén, kezdje ránevelni a közönséget. Íróink megértették e törekvést, s Csokonai Vitéz a Dayka műveiről már olyan rövid bírálatot mond, amelyek évtizedekkel megelőzik a fejlődést. S midőn Kazinczy irodalmunk állapotát mesteri rajzában feltünteti, a nemzeti haladás egyik legkiválóbb eszközül ismét csak »a bíráló folyóírást, s egy-két lármás, de nemes tollosatát« hirdeti.

Ily oállal kezd kiszabadulása után az *arkádiai perbe*, amelyben először állítja ellentétbe az ósdiak és haladók pártját, hogy az irodalmi közvélemény kialakulását irányozza.

KAZINCZY EGY MOLIÈRE-FORDÍTÁSA.

Írta dr. Beke Ödön.

Kazinczyról tudjuk, hogy nem sokra tartotta a nép nyelvét. Leveleiben nem egy helyt »a hentesek, szappanosok, sulyomkofák« nyelvének nevezi.¹ Hogy lehet hát mégis, hogy két Molière-fordítása törül metazett népies darab? Ismeretes Kazinczy műfordító elve: minden írónak, minden műfajnak megvan a maga sajátos stílje; mikor tehát egy művet le akarunk magyarra fordítani, azt a maga sajátos módján, hangján kell megszólaltatni. Molièrenek e két vígjátékában a nép emberei szerepelnek, a népnyelve tudja csak ez alakokat hűen jellemezni. És meg akarja mutatni e műveiben a debreczenieknek, hogy ő igenis tud úgy magyarul, ahogy ők szeretik, de csak ott, ahol helye van.² Sőt még azt is megteszi a kedvükért, hogy itt »szabad kézzel« fordít, nem úgy, mint legtöbb darabjában, mert most ő is így látja jónak.³

Valóban nem is fordítás sem a *Botcsinálta doktor*, sem a *Kénytelen házasság*⁴, hanem meglehetősen szabad átdolgozás. Ennek a mértékében is megtalálja Kazinczy a helyes módot. Az előbbi valószínűs magyarosítás. Nemcsak a személyek nevei lettek magyarok, de a jellemek is, s a darabnak egész levegője. *Sganarelle* favágóból Rigó Jonathán lesz, dolhai kicsapott iskolamester, aki karóhasításból keresi kenyerét és — itókáját. Felesége *Martine* Rébék

¹ Így pl. Levelezése (közéteszi Váczy János dr. Akadémia kiad.) II. köt. 421. és 514. lap, III. köt. 28. lap.

² Kozma Gergelyhez írt levele. Levelezése, II. köt. 514. lap.

³ Schedius Lajoshoz írt levele. III. köt. 41. lap.

⁴ 1797-ben már készen volt mind a kettő, de csak halála után jelent meg. Az első 1834-ben, a második 1839-ben, mint a Magyar Tudós Társaság *Külföldi Játékszínének* VII. és XV. kötete. A *botcsinálta doktort* újabban az Olcsó Könyvtárban is kiadták. (1879.)

asszonnyá, *Geronte* Kutyesics Demeter berzenczei görög boltossá, szolgája *Valère* Miklós deákká, *Lucas* Babos Gyurka vincellérjévé, *Thibaut* és *Perrin* Sütő Mihályá és fiává, Jankóvá stb.¹

A *kénytelen házasság*ot azonban nem lehetett csak úgy egyszerűen áttelepíteni, mert nem igen illett magyar földre. Két okból sem. Már maga a darab csattanója, *Sganarellet* hogy karddal akarják a házasságra kényszeríteni, sem igen képzelhető el, ha magyar parasztokat akarna szerepeltetni; a két bölcsnek, az aristotelesi *Panrace*-nak és a pyrrhonista *Morphurius*nak magyar földre hozatala meg épen lehetetlen lett volna. Kazinczy tehát úgy oldja meg a problémát, hogy a darab színhelyét meghagyja Párizsban, a személyek megmaradnak franciáknak, legalább név szerint, de amennyire lehet, magyarra teszi őket, beoltja a francia alakokba a magyar gondolkodás- és beszédmódot.

A legnépiesebb s ennélfogva tán legmagyarabb alak *Sganarelle*. Igazi magyar paraszt szomszédjával, *Geronimoval* együtt. Bizalmasan *sógor uram*!-nak szólítják egymást (Molièrenél csak: *seigneur* 2. jel.) s az egész párbeszédjükön végigvonuló bizalmas hang is mutatja, hogy sokkal közelebb állanak egymáshoz, mind Molière személyei. Általában a fordítás abban tér el leginkább az eredetitől, hogy a személyek jellemvonásait erősen iparkodik színezni, túlozni. Ezúttal pl. rendkívül ügyesen festi Kazinczy a bőbeszédű, mindennek nagy feneket kerítő magyar embert. Előbb valóságos rejtvényt akar feladni *Sganarelle Geronimonak*: »Hm! azt ugyan ki nem találja ám sógor uram, ha egész estig rajta töri is az esztét. Hogy kimondjam, valami nagy dolgot forralok magamban; az eránt kívánám érteni a sógor uram tanácsát.« 100. (Pour vous communiquer une affaire que j'ai en tête, et vous prier de m'en dire votre avis. 2. jel.) Azután valóságos apothéozisát szavalja el az igaz barátság-nak, mely csak úgy lehet igazi, ha a barátok mindenben kikérlik egymás tanácsát, azért ő nem örömet fog valamihez barátai tanácsa nélkül (il est bon de ne rien faire sans le conseil de ses amis), nem hordanak titkot egymás előtt s igazán kimondja, ami a szívében van. Haj be ritka madár a mai világban az igaz barát! (Dans ce siècle, on trouve peu d'amis sincères.) S hányszor megesketi szomszéd-

¹ Részletesen összeveti az eredetivel *Imre Lajos dr.* (Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsészeti-, nyelv-, és történettudományi szakosztályának kiadványai. V. kötet, 1888.)

ját: édes uram, sógor uram, Gyerónimó uram, fogadja fel tehát az úr még egyszer, hogy minden tartalék nélkül kimondja, mit tart a dolog felől; s egy ily kedves barátjával mint én, hímezés-hámozás nélkül fog szólni. 101. (Promettez moi donc, seigneur G., de me parler avec toute sorte de franchise.) De mikor azután előadja nősülő szándékát, G. felelete nem igen van ínyére: »Bolondabb lépést nem tesz senki, mint aki házassági kalodába veri magát; nem hársfakötélre való bolond-e, aki ezt a lépést olyankor teszi, mikor inkább a legbolondabbak is eszekre térnek?« 104. (La plus grande de toutes les folies est celle de se marier, je ne vois rien de plus mal à propos que de la faire, cette folie, dans la saison où nous devons être plus sages.) S mikor Sg. bebizonyítja, hogy senki nálánál inkább nem való férjnek, G. visszavon mindent, látja, hogy a tanácsot csak akkor fogadja meg az ember, ha kedvére van: »Töredelmes szívvel valloam meg vétkemet, édes sógor uram! hibáztam, felette rútol hibáztam. De úgy van, mikor az ember hirtelenkedik. Csak rajta, édes sógor uram; vegyünk hamar valami pirosposzsgás menyecskét.« 106. (Vous avez raison, je m'étais trompé, vous ferez bien de vous marier.) S mily kéjesen színezi ki most magának Sg. jövődóbeli kis felesége mellett való életét: »Egy gyönyörű melles, combos kis menyecske feleségem lesz, aki majd mikor estve fáradtan hazajövök munkásimtól s magamat ágyba vetem, szépen mellém kuorodik az ágyam párkányára, képemet összecirógatja, karomat, lábomat szépecskén megdörzsöli s nem fogja helyét lelni, hogy valami jó vacsorát tehesen előlme.« 107. (J'aurai de posséder une belle femme, qui me fera mille caresses, qui me dorlotera, et me viendra frotter, lorsque je serai las.) Boldogságát csak tetézi, hogy kedves szomszédja tanácsát követheti: »Aranyos, édes sógor uram! mint örvendez az én szívem az én mellemben, látván, hogy úgy szól az úr sógor uram, ahogy a leghívebb barátomtól várhatám! De meg is érdemlem, édes sógor uram. Mert ha valamiképen nem tanácslotta volna sógor uram, egy szavára is kész lettem volna letenni az egész szándékról. Ritka ember becsüli ám úgy a maga barátjait, mint én szoktam.« 108. (Vraiment, je suis ravi que vous me donniez ce conseil en véritable ami.)

Dorimène, a Dandiné élvezethajhászó, szemérmetlen, ledér fajtajából való menyasszony,¹ csak a negyedik jelenetben lép föl.

¹ *Haraszty Gyula*: Molière élete és művei. Kisfaludy-Társ. II. kötet.

A fordításban azonban már előreveti árnyékát jelleme *Geronimo*-nak ebben a kijelentésében: »finnyás, begyes leány«. Beléptekor pár szóval utasítást ad szolgálójának menyasszonyi ruhájára vonatkozólag; ezt az alkalmat Kazinczy ügyesen fölhasználja D. jellemzésére: »Legény, te azalatt a frizért fogod előhívni, s a szabóhoz szaladsz, hogy az arannyal tűzött ruhám két óra alatt elkészüljön. Te pedig, Lizett', a juvelírt szólítod elő; hozzon brillántokat is, de gyöngyöt is, sokat és minél szebbet.« 111. (Allons, petit garçon, qu'on tienne bien ma queue). Kazinczy eszerint D. költekező, fénytűző hajlamait akarja főképp feltüntetni, s valóban sokkal inkább riasztó a fukar Sg.-re D. asszonyi programjának az a része, melyben az »arany napokat«: kártyázásokat, bálakat, ozsonnákat, a sok kocsikázást, szünetlen látogatásokat helyezi kilátásba, mint midőn előbb a szabadságot várta el jövődőlbeli férjétől. Molière viszont ezt emeli ki, ez a befejezése és csattanója kívánságainak, ez kezdi *Sganarellet* kiábrándítani jövődől boldogságából.

E hely megváltoztatásának okát a *Botcsinálta doktorban* találjuk meg. A II. felv. 4. jel.-ben *Sganarelle* (Rigó Jonathán) nagyon sokat enged meg magának *Lucas* (Babos Gyurka) feleségével, *Jacqueline*-nel (Sára) szemben. Sőt az 5. jelenetben merészsége még magasabbra hág. Az előbbi jelenetet Kazinczy megváltoztatja annyira, hogy a közönség szeméremérzetét kevésbé sértse; csak a színésznek ad némi utasítást (»Holmi szabadságokat veszzen magának«), amit a szereplő el is hagyhatott. Az 5. jelenetet pedig egészen elhagyja, csak épen a végét csatolja az előbbi jelenethez, azt is egészen megenyhítve.

Sg. szavai is sokkal erotikusabbak az eredetiben, mint itt: »Bár ütne már az a boldog óra, melly a kisasszonyt karjaim közzé teszi. Meglássá édes szép D., az egész föld hátán nem lesz boldogabb egy pár ember. Meghalunk a világnak egészen s egyedül magunknak fogunk élni; én a szép kisasszonyban, a kisasszony én bennem fogja lelmi minden örömét, minden gyönyörűségét, minden boldogságát, s aki meglát bennünket, ezt kiáltja fel örömeiben: o szép remekje a házassági boldogságnak. Ugy-e, kincsecském, szép Dori-menécském, maga is illy nyughatatlanul várja az estvét, mint az én szegény lelkem? 111—112. Molièrenél majd fölfalja szemével menyasszonyát a vén fősvény: »Vous ne serez plus en droit de me rien refuser; et je pourrai faire avec vous tout ce qu'il me plaira, sans que personne s'en scandalise. Vous allez être à moi depuis la tête

jusqu'aux pieds, et je serai maître de tout : de vos petits yeux éveillés, de votre petit nez fripon, de vos lèvres appétissantes, de vos oreilles amoureuses, de votre petit menton joli, de vos petits tétons rondelets, de votre . . . Enfin, toute votre personne sera à ma discrétion, et je serai à même pour vous caresser comme je voudrai. N'êtes-vous pas bien aise de ce mariage, mon aimable pouponne ?» Magyar parasztnem is tudna így ömlengeni. A 8. jelenetben is nagyon óvatosan fejezi ki magát Marphurius doktornál : »Félek, hogy sok ember lép velem rokonságba.« (132.) Az eredetiben határozottan megvallja : »Je crains d'être cocu«.

A két tudós jellemén már nem kellett s nem is lehetett sokat változtatnia, mindössze közelebb iparkodik hozni a magyar közönséghez. Helyes gondolat volt, hogy *Pancrace* (Pancratius) doktor filozófiai tételeit latinul szűrja mindig közbe beszédébe. Talán a magyar viszonyokat akarja kissé csipkedni Kazinczy, hogy tudományt el se tudnak képzelni másképp, mint Cicero nyelvén. Hogy azonban a közönség is érezze, hogy mily dühre képes gerjedni egy tudós, ha tételeit bántják, az érveket megtoldja ily kifejezésekkel : »Ked egy ostoba ! egy tudatlan, egy bolond ! (Vous êtes un impertinent, un homme ignare de toute bonne discipline, — bannissable de la république des lettres. 6. jel.) . . Kednek nincs esze, ked crassissima ignorantiaiban versál ; ked számár, ked ló, ked vakabb a vakandoknál ; ked ökör, per omnes modos et casus imaginabiles. 116. (Tu es un ignorant, — un — ignorantissime, ignorifiant et ignorifié, par tous les cas et modes imaginables). Te marrha ! Bolondabb vagy a Buridán szamaránál !« 117. — Haragját is ügyesen jellemzi az erős kiejtéssel : »Az úr örökébe pogányok jöttek, s a világ egy universalis corruptióba merrgált. Zaboláttlan licentia reggnál minndenütt, s a fellsőség és előljárók, kik azért vaggynak felállítva az úrrtól, hogy a jó orrdót fenn tarrtsák, bizzvást megghallhattnak szégyennletekben, hogy eggy illy intolerabile scandalumot, egy illy eltűrhetetlen bottránknokozást büntetettlen haggynak.« 118—9.

Az egész fordításnak talán legsikerültebb része *Marphurius* doktornak, az esztelenségig kételkedő pyrrhonista tudósnak a jelenete. Itt sem sokat változtat az eredetiben. A legnagyobb eltérések az eddig is minduntalan előforduló kacskaringós káromkodásai Sg.-nek.¹

¹ Jelentéktelen változtatás az, hogy Marphurius részletesebben fejtegeti tanításait a fordításban ; ezt Kazinczy, a magyar közönségre való tekintetből tette, hisz nálunk alig tudtak valamit erről a filozófiáról.

Nagyon szellemes az »úgy tetszik«-kel való szójáték, mely hatásának tetőfokát különösen Sg. visszavágásánál éri el. Az eredetiben levő »il semble« valósággal elhalványul mellette. Ide iktatom a végét, hadd bizonyítsa ez a részlet, mennyire képes Kazinczy fokozni még Molière hatását is.

Sg. Hordjon el a manó, ördögtördelte vén gubancos ebe! várd reá, mindjárt más kótából fogsz te ugatni.

La peste du bourreau. Je te ferai changer de note, chien de philosophe enragé.

(Botozza a doktort.)

Marph. Jaj, jaj, jaj!

Ah! ah! ah!

Sg. Nesze, hogy a menykó szekermencezzen meg! Mászor beszélj úgy, amint illik, ha szépen szólnak hozzád.

Te voilà payé de ton galimatias, et me voilà content.

Marph. Micsoda gazság, micsoda irtóztató hatalmaskodás ez! Egy philosophust botozni meg! illy irgalmatlanul verni el egy tudóst!

Comment! Quelle insolence! M'outrager de la sorte, avoir eu l'audace de battre un philosophe comme moi!

Sg. Uram, tudós uram! mindenek előtte egy kis barátságos intést; hagyja el az úr azt a hibás szólást, melly kiárasztathatatlan kútfeje minden emberimegtévedéseknek. Minden iránt kétséget kell csinálnunk, s ne azt mondja tudós uram, hogy én az urat megvertem, hanem, hogy az úrnak úgy tetszik, mintha az urat megvertem volna.¹

Corrigez, s'il vous plait, cette manière de parler. Il faut douter de toutes choses; et vous ne devez pas dire que je vous ai battu; mais qu'il vous semble, que je vous ai battu.

Marph. Takarodjék ked előlem. Én egyenesen a bíróhoz megyek, s elégtételt kívánok, az illy hallatlan gazságért.

Ah! je m'en vais faire ma plainte au commissaire du quartier, des coups que j'ai reçus.

Sg. Én kezeimet megmosom.

Je m'en lave les mains.

Marph. Hátamon a bizonyság.

J'en ai les marques sur ma personne.

Sg. Meglehet; az az úr dolga.

Il se peut faire.

Marph. Ked, ked kínzott el.

C'est toi qui m'as traité ainsi.

Sg. Az nem lehetetlen.

Il n'y a pas d'impossibilité.

Marph. Én kedet börtönbe dugatom.

Et tu seras condamné en justice.

¹ Megjegyzendő, hogy Sg. feleletei (továbbra is) csak ismétlései Marph.-nak Sg. kérdéseire adott válaszainak. Saját tudományával veri le a tudóst!

Sg. Az megvállik.

Il en sera ce qu'il pourra.

Morph. Megtanítom kedet, hogy
respektálja a philosophiát és a philo-
sophia oszlopait. (8. jel. 133—4. l.)

Laisse-moi faire.

A cigányasszonyok végre azután megjövendölik, mi vár *Sganarelle*-re, de csak nem akarja megérteni. Kazinczy különben is megint nagyon óvatos lesz. Az eredetiben azt jósolják, hogy olyan felesége lesz : qui sera chérie et aimée de tout le monde ; qui te fera beaucoup d'amis, qui fera venir l'abondance chez toi, qui te donnera une grande réputation. (11. jel.) A fordításban csak ennyi van : »egy olyan szíp feleséged, mint a szakasztott pinkesti rózsza. Az egész világ fogja irigyleni olyan szíp lessz. Messze földről jár majd hozzád a sok *fiora* gavallér.«¹ (136.) Sg. már kezd rosszat sejteni, de csak annyit mer kérdezni, lesz-e sok sógora. (Az eredetiben határozottan : »Suis-je menacé d'être cocu ?). Molièrenél erre hallgatás a válasz, a magyarban azonban megint óvatosan, s a színészre bízva : »Sógor nem, csak sok jó barát. — Sok víg vendég !« (136—7.) S a két vénasszony szarvakat mutatva elszalad.

A cigány-motívum már egészen magyar földre hozza Kazinczyt. Ki is aknázza ezt pompásan. Hogy a cigányos nyelv bevitele mennyire sikerült neki, a fentebbi kis részletből is látható. De máskülönben is, mintha csak a mi országunkból szakadt volna oda az a két vénasszony. A francia cigányok, úgy látszik, az arcvonásokból jövendölnek. Molièrenél legalább ezt tapasztaljuk. Nálunk azonban tudvalevő, hogy tenyérből jósolnak. Így alkalmazza Kazinczy is. Még a cigányos megszólítást is megtaláljuk : a *moré*-t, meg a *dédé*-t (Kazinczy *dadá*-nak mondja).

Még egy ilyen, a nép hitében gyökeredző babonát hoz a darabba a fordító a következő magánjelenetben. Mikor látja Sg., hogy a cigányasszonyoktól sem kap világos feleletet, elhatározza, hogy kimegy a keresztútra, s a kísértetektől, a garabonciás (Kazinczynál : garboncás) diáktól szerez biztos tudást. (11. jel.) Erre azonban már nincs szüksége ; mindent megtud, mikor kihallgatja *Dorimène* és kedvese, *Likastes* beszélgetését.

Láttuk mennyire iparkodott Kazinczy magyarokká s népies alakokká tenni a vígjáték személyeit, s mennyire sikerült is neki. Még azok a szereplők is, akiknek a jellemén keveset változtatott, — s

¹ Érdemes megfigyelni a cigányos beszédmódot is, mily hű.

azért meg se említettük, — törül metaszett magyarsággal beszélnek, gondolkozásmódjuk teljesen magyar. Talán ezekből a kis részletekből is fogalmat lehet szerezni, mennyire ismerte Kazinczy a népet, gondolkozását, szellemét, humorát, de legfőképp nyelvét. Szinte elképzelhetetlen, s csak a korviszonyokból magyarázható, hogy ezt a népismeretét nem használta föl egész irodalmi működésében. Hisz az a kor nem sokat törődött a néppel. Nem is sejtette (az egy Csokonain kívül), mily kincsesbányát rejt magában a nép költészete, hogy ez a népköltészet talán életet tudna önteni az akkor csak tengődő magyar irodalomba.¹ Mivé fejlődött volna nyelvünk, mily fokon állott volna már irodalmunk Petőfi és Arany fölléptekor, ha Kazinczy ezt a tősgyökeres magyar nyelvérzékét és gondolkozásmódját ebben az irányban használta volna fel!

¹ Nagy kár, hogy drámai irodalmunk fejlődésére sem lehettek hatással késő megjelenésük miatt. A Nemzeti Színházban csak 1842-ben adják elő a *Botcsinálta doktort*, másik műve sohasem került színpadra. (L. Bayer József : Kazinczy Ferenc és Molière-fordításai. Irodalomtört. Közl. III. 257. és A magyar drámai irodalom története, I. 214.)

KISFALUDY SÁNDOR ÉS A FRANCIA IRODALOM.

Írta Császár Elemér.

I.

Beöthy Zsolt egyik egyetemi előadásában, az irodalmi hatás fontosságát fejtegetvén, az irodalomtörténet mulaszthatatlan kötelességének nyilvánította azoknak a költői olvasmányoknak megkeresését, melyekkel az írók, különösen ifjúkorukban, foglalkoztak.¹ E követelésnek forrása az a tudat, hogy még a tehetséggel leggazdagabban megáldott költő is csak abból a szellemi tőkéből meríthet, mely hosszú évek alatt lelkében fölhalmozódott, s e gazdag kincs nemcsak érzelmekből, élményekből, tapasztalatokból alakul, hanem olvasmányokból, más költői egyéniségek alkotásaiból is. Sőt épen a legnagyobbak, a világraszóló lángelmék, egy Homeros, egy Sophokles, egy Shakespeare, egy Arany, merítettek talán legtöbbet elődeik munkásságából.

Szántsándékkal kerestük e meggyőző példákat az eposz és tragédia objektív világában. De vajjon áll-e a tétel a legszubjektívebb költői ágra, a lírára is? Vajjon a lírikus, aki szívéletének, gondolatvilágának legrejtettebb, legegényebb titkait szóltatja meg lantján, aki még akkor is, ha egy nagy körnek, egy egész nemzetnek érzésvilágából meríti a tárgyat, úgy énekel, mint eddig senki, vajjon Petrarca, Goethe, Petőfi szintén olvasmányaik hatása alatt állottak?

Beöthy Zsolt tétele nem tűr kivételt. A lírikus, aki kultuszt űz egyéniségéből, ép úgy alá van vetve, mint a hagyományt tisztelő és ápoló epikus vagy drámaíró. Késégbevonhatatlan bizonysgot szolgáltat erről a rendi Magyarország utolsó dalosa, Kisfaludy

¹ *Az irodalomtörténet elmélete* (1901/02). Kiadta Kéki Lajos. 321—322. l.

Sándor, aki mint nagy előde, Balassi Bálint, és még nagyobb utóda, Petőfi Sándor, karddal is, lanttal is szerzett nevének dicsőséget.

Kisfaludy Sándorral szemben rendkívül kedvező helyzetben van az irodalomtörténetíró. Majdnem teljes pontossággal beszámolhatunk azokról a művekről, melyeket olvasott,¹ és egészen pontosan azokról, melyekért ifjúkorában lelkesedett,² abban a korban, amikor a lélek nemcsak legfogékonyabb idegen hatások befogadására, hanem amikor, Beöthy szerint, e hatásokat a legmaradandóbban, szinte kiirthatatlanul olvasztja bele egyéniségébe. Mivel ilyen határozott ismereteink vannak arról az irodalmi hagyományról, mely a költő képzeletvilágát megtermékenyítette, vizsgálódásunk szilárd alapra épül és igen gyümölcsözőnek ígérkezik. Csak a kapcsolatot kell kimutatnunk az író olvasmányai és költészete között.

Megkönnyíti a feladatot, hogy Kisfaludy a német költő óhajtatásával ellentétben nem azért ment idegen földre, hogy a saját honában ismerkedjék meg szeretett költőjével, hanem annak az országnak költőivel akart megismerkedni, ahol járt — ami nem kisebb művészi érzékről tesz tanúságot. Olaszország véráztatta földjén, mialatt Napoleon győzedelmesen hordozza végig a Pó síkságján a francia lobogót, Petrarcat vásárolja meg egy napi koplalása árán; a Provence olajfaligeteiben Rousseaut, Voltairt s a francia lírikusokat olvassa; ahol a Rajna hullámai a mélybe zuhanva párafelhőbe borítják a kis schaffhauseni katlant, a vízesés moraja s a puskák ropogása között a német költők és prózaírók munkáiban gyönyörködik. A költői tanulmányoknak e hármas köre egy-egy költői tervet sugallt a költőnek: Petrarca a *Himfy* első részét, Rousseau a *Két szerető szív történetét* s a németek a *Regéket*.

A részletes irodalmi vizsgálat, Imre Sándor, Rényi Rezső, Werner Adolf és Angyal Dávid munkálatai kiderítették, mennyit köszönnek e művek annak a buzgó tanulmányozásnak, melyet Kisfaludy a külföld nagy íróinak szentelt. Petrarca hatása a *Kesergő Szerelemre*, Rousseaué és a német íróké a levélregényre, Veit Weber *Wolfjának* befolyása a *Somlóra* szinte filológiai pontossággal ki van mutatva.

¹ Egész könyvtára a Nemzeti Múzeumba került; könyveinek jegyzéke u. ott van kéziratban.

² Bécsi tartózkodása alatt összeírta könyveit s e jegyzék fennmaradt a Kisfaludy-Társaság levéltárában. Naplójából, levelezéséből, jegyzőkönyveiből könnyen összeállítható azon könyvek jegyzéke, melyeket 1796-ból 1801-ig, a *Kesergő Szerelem* megjelenéséig, olvasott.

Történt már kísérlet annak a megállapítására is, mit fordított Sümeg költője franciából, de e téren ma sem jutottunk tovább, mint amennyi Angyal Kisfaludy-kiadásának nagybecsű jegyzeteiben olvasható. Azt a kérdést pedig, milyen hatással volt a francia irodalom tanulmányozása Kisfaludy világnézetére és költői fölfogására, irodalomtörténetünk épen hogy érintette.

II.

Milyen regényes e tanulmányozás háttere! Gyönyörű vidéken, olajfaligetekről és szőlőktől borított hegyek között, a daltól zengő Provence egy kis városkájában él 1796 nyarán Kisfaludy, mint a franciák hadifoglya. Egy fiatal francia úrleány, akit a sors keze elüldözött Párizsból, megpillantja a daliás tisztet s megérzi, hogy a szép külső alatt «szép lélek» rejtőzik. Foglalkozni kezd a franciát már törő, de olaszul jól beszélő fogollyal. Magtanítja a maga finom nyelvére s megismerteti kedvelt költőivel. Nem volt ragyogó szépség, mint Kisfaludynak eddigi nőismerősei, Medina Mária, Szegedy Róza, Colloredo grófnő, de nemes lélek s rendkívül művelt szellem, úgy hogy a mester és tanítvány viszonya megmaradt az eszményi barátság korlátain belül.

Caroline d'Esclapon kicsi keze egymásután nyujtotta költőnknek a legnevezetesebb francia műveket. Változatos volt e kis könyvtár.¹ Első sorban két világhírű munka, Ferney ragyogó szellemű, de ép oly csípős nyelvű bölcsének, Voltairenek, *Pucelleje*, és Ermenonville filozófus-költőjének, Rousseauinak, *Julieje*, minden modern analitikus regény őse. A többi mind lírikus, de egytől-egyig érdekes, vonzó egyéniség. Köztük a lírában szegény aranykornak két, ma már elhomályosult csillaga, Madame Deshoulières és Chaulieu. Az előbbi Karolinának ideális mása, mintaképe, akit utánozni szeretett volna, de meg nem közelíthetett. Nemcsak széplélek, aki beszélt olaszul, spanyolul, latinul — Karolina is eredetiben olvasta Vergiliust és Petrarcát — hanem igazi nő, a báj és hűség megtestesülése. Férje magasrangú katona, akit a bátor asszony élete kockáztatásá-

¹ Az adatokat a *Himfy* kéziratának mottóiból, a *Napló és Francia jog-ságom* utalásaiból, a költőnek barátaihoz írott leveleiből s a Nemzeti Múzeumban őrzött jegyzőkönyvének I., VI. és VII. füzetéből merítjük.

val szabadít meg a fogságból. Őt magát a hódolók egész serege veszi körül, élükön a galáns Condé herceggel, s egyformán ünneplik igéző szépségéért és édes melancholiájú verseiért, melyekben természetes gyöngédség egyesül a kifejezés bájával. A másik, »le brillant abbé de Chaulieu« (Voltaire mondása) a tipikus epikureus, a franciák Anakreonja. Mint a Vendôme hercegek jogügyi igazgatója gond nélkül élt 30.000 frank fizetéséből, élvezte a »táncot, dalt, szerelmet« s mikor tovatűnt sebes szárnyán az ifjúság, görög költőtársa módjára ő is fájdalmas versekben kesergett a sors kegyetlenségén. Volt egy nagy érdeme: ő az első a *Roi soleil* korában, aki nem képzelt szerelmi viszonyokat énekelt meg, hanem egy élő, igazi asszonyt, Madame d'Aligret.

Rousseau s e két lírikus voltak Karolina kedves írói. A XVIII. század liráját szintén olvasta, de már nem élvezte annyira. A *grand siècle* után a líra rossz irányba terelődött. Collardau elhallgatott, Dorat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a többiek lantján nem az érzelem, hanem az érzékiség rezdítette meg a húrokat. E korban, amint Octave Uzanne mondja: »Le coeur n'était plus qu'un sens, qu'un mot honnête destiné à couvrir un autre mot qui ne l'était pas.«¹ E léha s erkölcstelen költészet, mely egyenes következménye volt a költők könnyelmű, epikureus életmódjának s a kor frivolságának, a fiatal, ki nem forrott Kisfaludynak igen tetszett. Fantáziáját megragadta, s nemcsak maga a költészet, hanem még inkább a költők élete. Első a sorban Bernis, aki szépségének, eleganciájának köszönhetett mindent: Rohan hercegnő pártfogását, az akadémikusságot 27 éves korában, évjáradékot Pompadour asszonytól,² a nagyköveti méltóságot, a bíboros kalapot s az albi érsekséget. Méltó párja Boufflers marquis, akit egy király tartott a keresztvízre,³ a XVIII. század trouvèreje. Kispap korában egy sikamlós versével (*Aline, la reine de Golconde*) maga ellen zúdította föllebbvalóit, s a papi ruhát a máltai lovagéval cserélte föl. Bátor a harcban, csapodár a szerelemben, szikrázó szellemű és szeretetre-méltó a társaságban, nyugtalan és állhatatlan az életben: igazi francia természet, egyike a legkedvesebb franciáknak, aki még az agg

¹ Boufflers életrajzában, költeményeinek 1886-iki (Paris, A. Quantin.) kiadásában, IX. l.

² Az 1500 franknyi járadékot állítólag Pompadour asszony arogödrcskéire írt verseivel (*Les petits trous*) érdemelte meg.

³ Leszczyński Szaniszló, Boufflers anyjának kedvese.

Voltairet is lebilincselte. Az ellenség sorait s a nő szíveket ostromolta Bertin is. Tüneményes szerencsével harcolt mindkét téren, s fényes katonai karrierjénél a másik talán még ragyogóbb volt. Költészetét, melynek főkésségei a színes leírások, a csillogó képek, találóan jellemezte egy gazdátlan *bon mot*: ő nem azért írt verseket, mert szerelmes volt, hanem azért szeretett, hogy verseket írhasson.

Még a legnemesebb és legértékesebb volt e költők között Parny, Kisfaludy legkedvesebb francia lírikusa. Viharos ifjúsága emlékeztet Bouffliersére. Ő is katonapályával cserélte föl papi hivatását, s a szeretkezésben kereste boldogságát. Érett korában megszeretett szülőföldjén, Bourbon szigeten, egy kreol leányt, megnyerte szerelmét, de mire visszatért érte Franciaországból, hova hivataloskodása szólította, a leány már másnak nyújtotta kezét. Parny szívének mély fájdalmát elégiákban sírta ki. Ezekkel az erotikus elégiákkal, a szívélet őszinte hangjaival elűzte a szerelmi költészet terén addig dívó hamis affektációt és frivol érzékiséget. A természet igaz szeretete s a természet jelenségeinek megkapó rajza veszi őt őszintesége mellett e korszak legkiválóbb francia lírikusává.¹

III.

Ebben a szellemi környezetben élte le Kisfaludy provencai napjait. E költők műveit olvasta. Ha elvonult az árnyas hegyoldalak mély csendjébe, ha fölkereste barátjának bizalmas társaságát: francia könyv volt a kezében, francia vers zsongott a fülében. Mikor a *Juliet* olvasta, »keserűvel elegy édes könnyeket« sírt, mikor Voltaire eposzát s a lírikusokat forgatta, kezében mindig írószer volt, hogy leírja azokat a részleteket, melyek különösen megkapták. S ha most ezek után meg akarjuk mérni azt a hatást, amelyet a francia költészetnek ez a mélyreható tanulmányozása Kisfaludyra tett; ha alkalmazzuk az összehasonlító irodalomtörténet tudományos módszerét,² és keressük, mennyi anyagot, milyen tárgyakat és motívumokat vett át Kisfaludy kedvelt francia költőitől: azt találjuk, hogy az

¹ Kívülük még Montesquieut olvasta, de a *Temple de Gnide* című művének lefordításán kívül más emléke nincs a tanulmányozásnak.

² Olv. erre a kérdésre vonatkozólag Katona Lajos alapvető tanulmányát: *Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai*. Budapesti Szemle, CIV. kötet (1900): 161—175 l.

eredmény nincs arányban azzal a nagy szeretettel s azzal a buzgó tanulmányozással, amellyel Kisfaludy a francia irodalomba merült.

A nem nagyszámú nyomok két irányba vezetnek. Az egyik az irodalmi hagyománynak legkezdetlegesebb s legegyszerűbb formája: a fordítás. Mikor megnyílt Kisfaludy előtt ez az új világ, a francia erotikus költészet világa, költői ízlése fejletlen, tehetsége csak nyílóban volt. Annyira lebilincselte érdeklődését, hogy nem tudta magát kivonni a szavak varázsa alól, s szóról-szóra ültette át nyelvébe, amit franciául olvasott. Majd amint költői gyakorlata megerősödött s tehetsége kibontotta szárnyait, költői fejlődése új irányt vett: egy-egy gondolat vagy kép, egy könyv új tevékenységre, önálló alkotásra indította képzeletét. Ekkor Kisfaludy már nem fordít, hanem teremt.

Aránylag keveset fordított. A *Magyar Thalia* hét prózai idillje és nyolc kis vers [*Rózihoz (Vetélkedőmet te...)*, *A kis Dorilis, Irishez, Rózi, Nani, A szépekhez, Rózihoz (Amphion lantjának...)*, *A gyónó grófné*] mindössze az, aminek eredetije valószínűleg francia költő műhelyéből került ki. Ezek közül Angyal Dávid három idillnek fölkutatta a forrását (*Venus temploma Gnidosban* = Montesquieu, *Le temple de Gnide*; *Madagascari ének* = Parny, *Chansons Madécasses XII.*; *A szerelem és a barátság* = Chaulieu, *Voyage de l'Amour et de l'Amitié*), a többi mind máig ismeretlen.

Ezt a rövid sorozatot megtoldjuk mi is egy-két kisebb-nagyobb jelentőségű párhuzammal.

A *Rózi a kertben* című idill, a *Magyar Thalia* VI. darabja (K. S. *Minden munkái*, 1893. VII. 154—155.) szözszerinti fordítása Madame Deshoulières *Les fleurs* című idilljének,¹ csak az eredeti csengő rímű sorai vannak költői prózára váltva s a francia költemény utolsó 15 sorát helyettesíti a fordítás egy eredeti mondattal. Hogy a magyar fordító szellemi munkáját értékelhessük, ide iktatom az eredeti első öt sorát s a megfelelő magyar szöveget:

Que votre éclat est peu durable,
 Charmantes fleurs, honneur de nos jardins !
 Souvent un jour commence et finit vos destins ;
 Et le sort le plus favorable
 Ne vous laisse briller que deux ou trois matins.

¹ Oeuvres de Mme Deshoulières, Paris (Veuve Dabo), 1821. I. 44—45.

»A kerteknek ékei, szép virágok! mely kevés ideig tart szépség-
tek. Gyakran a mely nap kezdetetek, ugyan azon nap végetek is.
Vagy ha a sors kedvezni akar, hát két három reggelt enged, hogy
kérkedjetek.«

E kis fordításnak egyetlen érdekessége a címe: *Rózi a kertben*.
Ez a szerencsés változtatás művészi érzékre vall. Az eredeti hideg
reflexiónak tetszik, a fordítás azáltal, hogy az enyhén fájdalmas
gondolatokat egy fiatal leány ajkára adja, aki virágai között elmél-
kedik a mulandóságról, közvetetlen érzésnek tetszik, s hatása drámai.
De bevilágít a költő lelkébe is. Rózi, aki virágait simogatja — Szegedy
Rózi, az ő emléke kíséri mindig a költőt, az ő képe merül föl képzele-
tében ekkor is, bár két tenger és hat évszak választja el tőle.

Szintén fordítás, de már valódi műfordítás *Irishez* írt verse.
(*Minden munkái*, II. 5.) Eredetijét Chaulieu írta s *Stances* címet visel.¹

Háládatlan, mennyi bumba
Tellett már keménység! ...
Szükséges-e, hogy kinozzon
Most meg hitetlenség!

Que de chagrins, de tourments et d'alarmes,
Ingrate Iris, tes rigueurs m'ont coûté!
Faut-il encor que je verse des larmes
Pour déplorer ton infidélité?

Azt eaküvéd, hivem maradsz:
Hitetlen, be megosalál!
Szívet, hivat, mint az enyim
Szíved soha sem talál.

Tu me jurois une amour éternelle,
Et cependant tu me manques de foi:
Crois-tu trouver un amant plus fidèle?
Il n'en est point qui t'aime autant que moi.

A pásztornak, a kit szeretsz,
Phillisért is ég szíve;
Gondolod-e, hogy hived lesz,
Ha Phillisnek sem hiva? —

Ce beau berger à qui seul tu veux plaire
Sent pour Phyllis et pour toi même ardeur:
Quand tu m'aimois, la reine de Cythère
N'eût pas trouvé de place dans mon coeur.

Midón engem megszerettél,
Magad valál szívémben,
Vénus maga sem lett volna
Akkor helyet keblemben. —

Tes faux serments, ni tes trompeuses larmes,
N'ont pu ternir l'éclat de ta beauté.
Reviens, Iris: en faveur de tes charmes
Je ferai grâce à ta légèreté.

Hamis könnyid, s eaküvésid
Nem olták el tüzetet;
Térj vissza! —s még érted égve
Találász most is engemet.

E kis vers ritka tünemény: azáltal, hogy fordításnak ismerjük
föl, értéke nem hogy csökkenne, hanem növekedik. Mint vers jelen-

¹ Chaulieu et Lafare (munkái). Paris (Veuve Dabo), 1821. 206. l.

téktelen, mint fordítás, különösen ha írása idejét tekintjük (1796), bámulatos: tömörebb mint az eredeti. Az első harmadfél versszak megfelel az eredeti tíz sorának, s bár majd harmad részével rövidebb, (az eredeti 11 szótagos sorait 8 szótagosokkal fordítja) egyetlen gondolatot sem veszít el! A fordítás második fele kissé szabadabb, egy helyütt told az eredetibe, másutt nem tudja megadni a magyar versnek a francia kifejezte árnyalatot, és a végső csattanót, Chaulieu ironikus frivolságát, teljesen elejti, mégis olyan műfordítás, hogy meg lehetett volna elégedve a teljes hűséget követelő Batsányi is, a föltűzés korának legszigorúbb elveket valló műbírája.

Kisfaludynak egy másik költeménye, mely pár nappal az előbbi előtt kelt, *Rózihoz (Minden munkái, II. 3. l.)*, nemcsak címével utal Szegedy Rózára, hanem egész tartalma annyira hozzáillik a költő szerelmének akkori állapotához, — az életben is, a költeményben is egy szerencsés vetélytárstól tart — hogy egészen egyéninek tetszik s valóban életírói közül többen mint szerelmének bizonyítékát idézték.

Vetélkedőmet te igen gyakran látod,
S engem elfelejtesz régi hű barátod? —
Őt ez által jobban magadhoz láncolod,
S engem is láncodon tartasz, azt gondolod.
De oh csalatkozol! mert ő ekként nem fül,
S bennem a tűz elhuny és szerelmem meghül.
Légy hozzá keményebb s kegyesb barátodhoz,
Ez az igaz módja eljutni célodhoz.

Igaz, e költemény leírásánál szintén Róza képe állott előtte, de ép úgy mint a fentebb említett idillnél, a szerelme nem a költemény *írására* ihlette, csak arra, hogy az idegen gondolatot a maga viszonyaira alkalmazza — mert a költemény fordítás, még pedig ha nem is szószerinti, legalább a főbb gondolatokat híven tolmácsoló fordítása Chaulieu egyik versének, melyet Madame d'Aligrennek írt (címe: *A la même, t. i. à madame D****). Ime az eredeti (id. kiadás 227. l.)

Tu vois trop mon rival, et tu me vois trop peu ;
Il faudroit, pour ton bien, sur cela te contraindre :
Tu crois faire durer son feu,
Et tu travailles à l'éteindre.
Pour moi, moins je te vois, moins je suis amoureux :
Ranime mes desirs souvent par ta présence,
Fais-lui tâter un peu des rigueurs de l'absence ;
C'est là le vrai moyen de nous garder tous deux.

Utolsó költeménye, melynek francia eredetijét sikerült megtalálnom, már a költői alakítás magasabb fokán mutatja Kisfaludyt. *A kis Dorilis* című költeménye ez (*Minden munkái*, II. 4. l.), amely a XVII. század divatos eszmekörében, a pásztorélet ideálizált világában mozog.

Anyám, anyám, mért mondad azt,
Hogy nyájunk őrzésében,
Csak a farkasoktól féljek
Az erdő sűrűjében? —

Én s a kutya szerencsésen
Megőriztük nyájodat,
De, bezzeg a deli Thyrsis
Meglopá leányodat.

Tegnap este hozzám jön ő
(Én arról nem tehettem)
Keblembe váj — szívemhez nyúl
S én eszemet vesztettem.

Ellopta azt bizonyosan,
Most a helye — jaj be fáj! —
Most már tehát oda szívem,
Mely többet ért, mint a nyáj.

Nemcsak a keret, a stilizált természeti háttér, és a személyek, a finomkodó pásztorok és pásztorleányok, hanem maga a hős is, a szívtolvaj Thyrsis, a francia idill-költészet legelkoptatottabb rekvizitumai közé tartozott. Az a francia költemény azonban, ahonnan Kisfaludy a tárgyat merítette, egy rövid ellentétbe sűríti össze a gondolatot, úgyhogy a magyar költő kiegészítő fantáziájának is szerep jutott. Beállította a kölcsönként hőst az átvett háttérbe, s a közöket a maga színeivel töltötte ki. A magyar vers 16 sora Madame Deshoulières *Chanson*-jában (id. kiadás I. 138. l.) mindössze 6 sor:

Ah! pourquoi me disiez-vous
De ne craindre que les loups?
Ce n'est pas faire assez d'éviter leur colère.
Un jeune berger, tendre et beau,
Fait plus de tort à mon troupeau
Que tous les loups n'en pourroient faire.

IV.

Ez a kis költemény átmenetül szolgál Kisfaludynak ahhoz az alkotásához, melyben szelleme lerázza a fordítás jármát és ha idegen tollak segítségével is, szabadon repül. A *Kesergő Szerelem* ez, Kisfaludy első nagyszabású költeménye. Az eddigi kutatások, főképen Rényi Rezső vizsgálatai,¹ azt derítették ki, hogy e vers-ciklus már alig-alig kapcsolódik a költő francia olvasmányaihoz. Ez a kapcsolat is inkább külső: szeretettel veszi francia költők műveiből az egyes dalok mottóit.² A mű kompozícióját és koncepcióját, azt a gondolatot, hogy szerelmét egy nagy költői ciklusba foglalja, Petrarcától s nem a franciáktól vette Kisfaludy, legföljebb Parny elégia-ciklusa (*Élégies* I—XIV, a *Poésies érotiques* IV. könyve) erősítette meg szándékában. Mélyebben vizsgálódva egy pár reminiscenciára találunk, ami bizonyítja, hogy Kisfaludy foglalkozott a francia irodalommal. Boufflersnek és Parnynak egy-egy, Rousseau-nak két, Bertinnek három, Madame Deshoulièresnek négy gondolata csendül meg újra a *Kesergő Szerelem* egyik-másik során.³ A kimutatott reminiscenciák számát alább eggyel-kettővel mi is megtoldjuk, de még így is elenyészően kevés a képeknek, gondolatoknak ahhoz a nagy számához képest, amelyekre Petrarca lelkesítette Kisfaludyt. S ami még fontosabb a hatás megítélésénél, míg Petrarca költői eszméit Kisfaludy többnyire egészen átveszi vagy kiszélesíti, a francia lírikusok gondolatai nem daleszmékkül szolgálnak nála, hanem csak fölvillannak lelkében, s mint a szikra a villamos áramot, csak működésre indítja a képzeletét. Ezért a lelkéből kipattanó kép csak egy-egy részletével utal a rajzra, mely inspirálta.

¹ Petrarca és Kisfaludy Sándor. Figyelő, VII. 81., 161., 258., 343. s köv. lk.

² A *Kesergő Szerelem* kiadásaiból hiányzanak a mottók. Kisfaludy kézirata alapján összeállította őket Rényi id. értekezésében, de nem teljesen. A hiányzókkal megpótolva, újra s teljesen Angyal kiadásában az I. kötet jegyzetei között.

³ Az átvett motívumok legpontosabb összeállítása Angyaltól, kiadásának I. kötetében a jegyzetek közt. A Rousseautól átvett két motívumot l. Werner alább idézendő tanulmányában.

Igy Parny szavai :

Pétrarque (à ce mot un soupir
Échappe à tous les coeurs sensibles),
Pétrarque dont les chants flexibles
Inspiraient partout le plaisir,
N'inspira jamais rien à Laure...

zsongtak Kisfaludy fülében, mikor a *Kesergő Szerelmem* XVII. énekét írta, melyben kedveséről énekel, aki ép oly hajthatatlan, könnyeire, panaszaire ép úgy meg nem indul, mint Petrarca Laurája.

A *Boldog vagy te, cifra madár* kezdetű (13.) dal ép úgy a szerelmet éneklő madárkához fordul, mint Madame Deshoulières egyik *Airjében* (id. kiadás I. 14.):

Venez, petits oiseaux, c'est moi qui vous appelle;
Vous devez à mes soins vos plus tendres desirs:
Sans amour la saison nouvelle
Seroit pour vous sans fleurs et sans plaisirs.

Secondez mon ardeur extrême;
Je veux charmer un jeune coeur.
Chantez; mais chantez le bonheur
D'être aimé quand on aime.

Alig van más pontosan megjelölhető egyezés, mint a megszólítás; tárgyuk, hangulatuk is különböző: mégis érezzük, hogy a két vers között van kapcsolat. A Himfy-dal egyes kifejezései alól előcsillannak a francia költemény rokon gondolatai.

Még érdekesebb az a hatás, melyet Parny egyik elégiája (a VI.)¹ tett Kisfaludyra. Már első sorai megütik azt a hangot, mely a magyar költő lantján sokszor, de nagyobb erővel, megcsendül.

J'ai cherché dans l'absence un remède à mes maux;
J'ai fui les lieux charmans qu'embellit l'infidèle.
Caché dans ces forêts dont l'ombre est éternelle,
J'ai trouvé le silence, et jamais le repos.

Majd föltűnnek előttünk a sivár természet föntségesen rideg képei: a végtelen tenger s a bűgő zefír, a vulkán, a hegyről a völgybe

¹ Oeuvres complètes, Bruxelles (Laurent frères) 1830. 157—158. l

rohanó patak, mely hatalmas fatörzseket sodor magával a tengerbe, a sziklák és hegyszakadékok. Ott látjuk e borzasztó magányban a költőt, aki majd a visszhangnak kiáltja, majd a sziklába vései kedvese nevét. Ugyanezt a zord természeti háttérrel festi a *Kesergő Szerelem* VIII. éneke, de sötétebb színekkel, megrázóbb fájdalommal. Parny nagyszerű képének egyes kiszakított részletei vagy a hozzájuk fűződő hangulat, a bennük lejátszódó cselekvés megjelenik Kisfaludy több dalaiban is, a 6., 31., 38., 41., 146-ban, de leghívebben a 75-ikben, hol a havasnak oldalából előtörő, fába, szirtbe ütköző patakot szólítja meg.

A *Kesergő Szerelem* említett dalaiban a költő már egészen a maga egyéniségébe olvasztja az idegen hatást. Alig vehetők észre azok a finom szálak, melyek a magyar költeményt a francia versekhez fűzik. Még művészből érvényesül az irodalmi hagyomány Kisfaludy levélregényében, utolsó alkotásában, mely a francia irodalommal kapcsolatos. E munka, *A két szerető szív története*, a legérettebb termése Kisfaludy francia olvasmányainak. Rousseau híres regényének (*Julie ou la nouvelle Héloïse*) hatása alatt, Saint-Preux és Julie szerelmi történetének mintájára megírta a maga szerelmi viszonyának fejlődését. Nem gondolatokat vett át mesterétől — a pár rousseaui visszhangnál nagyobb számmal vannak német művekből (Weber, Bouterweck Graf Donnamarja, Soden) merített gondolatok — hanem munkája tervét, szerkezetét, formáját. A mese eredeti, a valóságon felépülő, de már a gondolat, hogy szerelmét regényben dolgozza föl, Rousseau nélkül nem támadt volna lelkében. A levélforma is Rousseau-utánczat, aki levelekben írt művét *Lettres de deux amants*-nak nevezte. Bár a két regény cselekvénye eltér egymástól, a két szerelmes (Saint-Preux és Bodorfi Imre) jellemében, szenvedélyük természetében is vannak rokonvonások,¹ melyeket csak a közvetlen átvétel magyaráz meg.

A *Boldog Szerelmemmel* megtört a varázslat ereje. A Himfy második részén, a kisebb költeményeken, a regéken és drámákon már nem érzik a francia szellem hatása.

¹ Az egyes átvételek s a hatás részletezve Werner Adolf tanulmányában: *Kisfaludy Sándor levélregénye*. Egyetemes Philologiai Közöny, II. Pótkötet (1890) 221—274. 1.

V.

Összefoglaltuk az eredményeket, a kutatás mai állásának megfelelően megállapítottuk mindazt, amit Kisfaludy a francia költők műveiből átvett. Vajjon evvel megfeleltünk-e arra a fontosabb kérdésre is, mit köszön Kisfaludy a francia irodalomnak, a francia szellemnek? Korántsem. Jól mondja Joseph Texte: »L'histoire comparée des littératures n'est pas seulement l'étude des emprunts directs faits par tel écrivain à tel autre.¹ Az egyes irodalmi műveknek fordításokban, átvételekben, szemmel látható kapcsolatokban és vonatkozásokban nyilvánuló hatásán kívül, melynek terjedelmét és mélységét bizton megmérhetjük, van egy másik, finomabb és szellemibb természetű irodalmi hatás, amelyet egy-egy hatalmasabb egyéniség, egy-egy költői irány vagy egy egész nemzet költészetének szelleme tesz a tanulmányozóra.

Vajjon Petőfinék egy pár költeménye (*Vizen, Egy estém otthon*) nem bizonyítja-e föltűnő hangulatváltozásával, az érzelmes és gúnyos elem sajátos keverésével, hogy a tipikus magyar költő Heine szellemének hatása alatt állott, noha egyetlen közvetlen Heine-reminiscenciát sem mutathatnánk ki költészetében? Arany balladáit, bár motívumaikat tekintve teljesen függetlenek az angol-skót balladaköltészettől, nem igazolják-e, hogy fogantatásukat a Percy püspök gyűjteményének alapos tanulmányozása előzte meg? És ha Barcsay egész fölfogásával, költői világnézetével nem pregnáns tolmácsa-e nálunk a francia eszméknek, a Rousseau hirdette életfölfogásnak?

Ebből a szempontból vizsgálva Kisfaludy Sándor költészetének első korszakát, szorosabbnak és bensőbbnek találjuk a kapcsolatot közte és a francia szellem között, mintsem a kutatók eddig hitték. Költői alkotásai, elsősorban a *Kesergő Szerelem*, megengedjük, inkább az olasz, mint a francia költészethez kapcsolódnak, de maga a költő s az ember, akinek lelkében költészetté alakult a valóság, egészen francia szellemű, világképe francia költőinek hatása alatt alakult ki.

Tudatosan részleteztük főntebb kedvelt francia íróinak életpályáját. Nem szolgál költőnk különös dicséretére, de be kell ismer-

¹ A Louis P. Betztől összeállított bibliográfiai kísérlet (*La littérature comparée*) bevezetésében a XXVI. lapon.

nünk, hogy az ő ideálja is az a mozgalmas sors volt, amiben Boufflersnek, Bertinnek, Rousseau-nak s a többieknek része volt. Szerelmi hódításokról és költői sikerekről ábrándozott, s talán az előbbiekről még inkább. Izgatta képzeletét e lírikusok tüneményes szerencséje, a női szíveken nyert diadalmak láncolata: őket utánózni, sikereiket megközelíteni volt életének fővágya. Könnyűvérű, élvezetrevágyó fiatal ember ő is, aki vitézségével becsületet szerez a háborúban a tisztí uniformisnak, de békében a fényes ruhát csak eszköznek használja a női szívek ostromlására — mint Bertin, Boufflers, Parny.

Kisfaludy életfölfogása e korban ugyanaz, mint a korabeli francia lírikusoké. Az ember azért született, hogy szeressen, azaz hogy szeretkezzen. Semmi komoly ambíció nem lelkesíti, magasabb erkölcsi élethivatást nem ismer, arról a nyugodt öntudatról, melyet a becsületesen végzett munka ad az embernek, sejtelve sincs.¹ Gondolatai, olvasmányai mind e körben mozognak.²

Az erotikus líra e tanításait még jobban megerősítette benne Rousseau a szenvedély jogainak hangoztatásával. Arra vagyunk hivatva, hogy érzéseink érvényesítésével, szenvedélyeink kielégítésével keressük a boldogságot, és ebben idegen akarat, társadalmi konvenció meg nem akadályozhat. A szenvedély ereje a vezető motívum Rousseau regényében és életében egyaránt,³ s ez jellemzi Kisfaludy életét és költészetét is. A *Két szerető szív történetére* vonatkozólag állításunk nem szorul bizonyításra. Vezérlő gondolata tisztán Rousseaué: a hatalmas szenvedély korlátot nem ismerve tör érvényesülés felé. De áll ez *Himfyre* vonatkozólag is. A *Kesergő Szerelem* Petrarca nélkül nem született volna meg, de az érzés, mely benne lüktet, Kisfaludyé, a lírikusok és Rousseau hatása alatt álló Kisfaludyé. Himfy egészen átadja magát a szenvedélyének. 200 dalon és 21 éneken keresztül csak a szerelem foglalja el képzeletét: az érzés e kizáróla-

¹ E léha felfogásból azonban Kisfaludy, ép úgy mint Parny, később kiemelkedett.

² Jegyzőkönyvének első füzeté tele van francia költőkből vett idézetekkel. Igen jellemző, hogy ezek a többnyire 3—4-soros idézetek (Deshoulièresből és Parnyból 8—8, a *Pucelle*ből 12, Boufflersből 4, Chaulieuból 3) kisebb részben természeti képek (csend és béke a természet ölében), nagyobb részt szerelemre vonatkoznak.

³ A *Confessions*, Rousseau-nak halála után megjelent önéletrajza, egészen a cinizmusig megy ebben a tekintetben: minden erkölcsileg hibáztatható tettét nem a körülményekkel, hanem szenvedélyével menti.

gossága még Petrarcanál sincs meg. Ez francia hatás, a XVIII. század frívol francia költészetének hatása.

Ép így fölfogása magáról a szerelemlről is egészen a franciáké. Az ő erősen érzéki színezetű szerelme homlokegyenest ellenkezik Petrarca légies troubadour szerelmével. Alapjában egyéni és magyar ez az érzelem, de a kifejezés, a nyilvánítása : az érzékinek és érzelmesnek finom vegyülete nem más, mint a Deshoulières-féle *douce mélancholie*nak s a XVIII. századiak *libertinage*ának összeolvasztása.

A természet fölfogásában és költői alakításában szintén a franciák tanítványa Kisfaludy. Abban Rousseau, ebben főként Parny volt a mestere. Hogy az ember a természet szemléletében gyönyörűséget találhat, azt már fölfödözte Petrarca. Rousseau tovább ment. A természet több mint gyönyört adó valóság : résztvevő barátja az embernek, örömeiben, fájdalmában hú osztályosa, s a természet ölen való élés az emberiség óhaj tandó célja. Ez a fölfogás tükröződik Kisfaludy levélregényében, sőt már itt-ott (p. o. az V. énekben) a *Kesergő Szerelmében* is. Átllekesíti a természetet, s a saját érzelmeinek tükörképét látván egyes jelenségeiben, a természeti képeket beolvasztja a maga alanyiségába.

Míg így a természetet egészen Rousseau fölfogásával tekinti, az egyes jelenségeket nagyrészt a maga emlékei alapján írja le. A Dunántúl dombos vidéke, az olasz havasok, a provençei völgyek, a Tyrrheni-tenger aranyosan csillogó kék hullámai, a rajnai tájképek saját megfigyelései nyomán alakulnak költészetében képpé, de ideálistálásukon, stilizálásukon megérzik Parny hatása. A részletek kidolgozása, a jellemzőnek határozott kiemelése, a zord, fönséges rajz kedvelése az *Élégiek* dalosának tanulmányozására vall, amint a föntebb említett kapcsolat tanusítja.

Es Kisfaludynál nem maradt a francia szellemtől még az sem érintetlenül, ami minden költőnek legsajátosabb tulajdona : ítélete a maga költészetéről, fölfogása arról a viszonyról, melyben közönségével áll. Rendkívül különösen gondolkozott költőnk e kérdésekről. Szinte halljuk beszélni : Ime, itt vannak dalaím, olvassátok. Nem nektek csináltam ugyan, csak magamnak, nem is kötöttem magam semmiféle iskolai műszabáshoz, mert magyar nemes vagyok, aki azt tehetem, amit akarok. De azért olvassátok és gyönyörködjétek benne. Akinek érző szíve van, aki maga is szerelmes, annak *kell* gyönyörködnie bennök. Akinek nem tetszenek, az száraz, hideg elme. Az ilyen ne vegye kezébe a könyvet. Bírálatot nem tűrök,

mert én nem vagyok író, csak szerelmes és hazafi. Magam fölött csak egy bírót ismerek : a törvényt. Azt, amit az országgyűlés elhatároz s a király szentesít.

Sajátságos keveréke ez a gondolkodásmód a szerénységnek és öntudatnak, a középkori feudális fölfogásnak és a XVIII. század francia irodalmában divatos affektált szerénységnek. A kiváltságaira és költői tehetségére büszke ósnemes költő szavai alól kicsillan Rousseau leplezett öntudatosága és Parny tettetett szerénysége. Elmondja ő is Rousseauval : »Ce livre n'est point fait pour circuler dans le monde, et convient à très-peu de lecteurs . . . tous les sentiments seront hors de la nature pour ceux qui ne croient pas à la vertu (Kisfaludyra vonatkoztatva = akik nem szerelmesek) . . . A qui plaira-t-il donc ? Peut-être à moi seul ; mais à coup sûr il ne plaira médiocrement à personne.«¹ Hirdeti ő is Parnyval :

Qu'importe à moi le reste de la terre ?
Des beaux esprits qu'importe la rumeur,
Et du public la sentence sévère ?
Je suis amant, et je ne suis point auteur.
Je ne veux point d'une gloire pénible . . . »

A francia szellem és a magyar fölfogás harmonikusan egyesül Kisfaludy egyéni nézetével. A XIX. század fordulóján csak ő ítélte így a költészetről, ő az egyetlen magyar költő a föltúlulás korában, aki ilyen módon helyezkedett szembe a közönséggel.

* * *

Ime mennyi szál fűzi Kisfaludyt a francia irodalom hőseihez és alkotásaihoz. Hogy a kapcsolatok kimutatása csak ilyen tökéletlenül sikerült, fogatkozása a bírálónak, de érdeme az írónak : a legfényesebb bizonyítéka, hogy a költő az idegen hatást egészen bele tudta olvasztani egyéniségébe, hogy nem lett a franciáknak lelketlen utánzója, hanem az irodalmi hagyomány segítségével önálló, eredeti költővé emelkedett.

¹ A *Julie ou la nouvelle Héloïse* préface-ában (első előszó).

² A *Ma mort* című költeményében. Id. kiadás 154. l.

SZÜLŐHELYI ELEMEN KATONA BÁNK BÁNJÁBAN.

Irta Négyesy László.

Köti-e valami viszony Katonának költészetét is szülőföldéhez, mint ahogy erős fiúi érzés kötötte őt magát az annyira szeretett Kecskeméthez, melynek főművét ajánlotta? Van-e része az alföldi természetnek és a duna-tiszaközi magyar fajnak a legkitünőbb magyar tragédia alkotóelemeiben, aminő része van lírai és epikai költészetünk legnagyobb és eredetibb alkotásaiban? Katona erős, férfias egyéniségét csak általános tényezők nevelték-e: korának a lelke, a történetnek a lelke, a nemzetnek a lelke, az egyetemes európai drámai költészetnek a lelke, avagy talált használható elemeket a maga táplálására az első környezet természeti talajában és erkölcsi levegőjében is? — E kérdésre akarom az alábbi sorokban a figyelmet felhívni.

Azonban nem céltalan-e ez a kérdés? A szülőföldnek miféle befolyásáról lehet szó általában drámaköltőre, de legkivált olyanra, aki mindent, ami a drámaíráshoz szükséges, másutt tanult, aki történelmi drámát írt, melynek egész főszövegében vonatkozás sincs a költő szülőföldére? Hisz ez a költő másutt ismerte meg a színpadot; anyagát történelmi tanulmányaiból vette; tanulóéveit a német lovagdrámák és polgári színművek iskolájában töltötte és Shakespeare-nél fejezte be. Hol vett volna az Alföld homokájkján ösztönt e tehetség, hogy ne egy nemzedékre szóló házat »cseperítsen« sárból, hanem gránitból dolgozzék és monumentális művet alkosson? Az alföldi népköltészet rövid emlékeztető műzsája hogyan sugallhatott volna neki történelmi tragédiát? Miben ihlethette Kecskemét Katona Józsefet?

Azt hiszem, sokban. Én, mint alföldi származású ember, mindig éreztem e drámában alföldi vonásokat és alföldi lelket, e földnek és fajnak a lelkét mint igenleges vagy legalább mint nemleges tényezőt a többi alkotóelem közt. Éreztem ezt, az első perctől kezdve, intuitív módon, már mielőtt milieu- és race-elméletről tudomásom volt. Ma is inkább érzem, mintsem pontosan számot adhatnék róla. Katona nagy művész volt, aki nem összekeverte, hanem összeolvasztotta az elemeket, mikor alkotott, s az elemzőnek igen nehéz dolga a lélek kohójában így összeolvadt alkotórészeket különválasztani. Ehhez a munkához rendkívül finom műszerek szükségesek és talán faji válrokonság is.

Való, hogy Katona nem keresi darabjában az alföldi vonatkozásokat. Ő, miközben beleássa magát a régiségbe s elmerül a lelkiélet szövevényeibe: úgy tetszik, mintha szándékosan el akarna távolodni a megszokott környezettől, a jelentől, az Alföldtől. De az alföldi milieu hatását nem rázhatja le magáról. Ez az eredendő jegy bele van edződve szellemének szervezetébe.

Katona is, mint minden nagy drámaíró, nemcsak előzőitől tanult, hanem az életből is. Egyik legkitűnőbb méltatója, Gyulai Pál, megjegyzi, hogy Shakspeare művészi eljárásának, nevezetesen jellemrajzolásának tanulmányozása nem utánzásra nevel, hanem önállóságra, mert Shakespearétől azt lehet megtanulni, hogy az emberi lelket mint különböző értelmi erőknél, szenvedélyeknek, törekvéseknek különféle összetételű szövedékét tekintsük, s így minden jellem kidolgozásában egyéni jegyek és sajátosságok fognak kibontakozni. Katona az első volt költőink közt, aki Shakspeare jellemrajzoló művészetét magáévá tette s minden alakját önállónak, a többitől és a világirodalom bármely más költött alakjától elütőnek rajzolta; mindegyik külön kis mikrokosmos, sajátos lelki szervezet. Soha ezt jobban nem érzi az ember, mint ha Bánk bán történetének magyar és német drámai feldolgozását egymás mellett olvassa. Grillparzer kitűnő költő, de az ő Bánk bán-tragédiájának alakjai inkább schémák, mint emberek, bennük csak egy-egy uralkodó szenvedély van. Hogy Katona ilyen élő személyekké tudja varázsolni a történelemnek pusztá neveknél kézzel több alakjait, ahhoz az élet ismeretére, az életből vett szemléletek gazdag készletére, az életnek erős átérzésére, átképzelésére volt szüksége. Eltanulhatta Shakespearétől a jellemzés művészetét, azt az eljárást, hogy az életből lesse el a vonásokat, s hogy ezer kisebb-nagyobb

és sokszínű vonásból állítsa össze egységesen jellemeit, de nem tanulhatta el a lelkiélet és a jellemrajz alkotóelemeit. Azokat az életből kellett vennie. És nemcsak személyei különböznek egymástól, hanem lélekállapotaik is. Ugyanazon személy minden lélekállapota ismét más; a tudat előterében levő képzetek más és más módon vegyülnek és árnyalódnak valamennyi helyzetben. Minden új helyzetben helyi színe van a lelki állapotoknak. Aki olvassa Katonát, s vele tud érezni, ezt gyönyörködve tapasztalja. Mindehhez az életnek mélyreható ismerete, szemlélete, átélése volt szükséges. Ez a költő az élet iskolájába is járt, s ez iskolának legelső folyamát és befejező folyamát is az Alföld ama jeles városában járta a költő, s közben is mindenkor e várossal volt benső, lelki összeköttetésben. Ez adatok és következtetések már magukban is kötelezőleg igazolnák a föltevés helyességét, de maga a dráma is tanuskodik emellett. Alföldi és helyi elemeket lehet látni a darab személyeinek és lélekállapotuknak elemeiben épűgy, mint a jellemelek alkotása módjában.

Katona aligha dolgozott modell után. Meddő kísérlet volna s nem lennének hozzá adatok, hogy modelljeit kutassuk. De ő nem is ilyen kezdetleges módon alkotott. Ő a tárgyból és az eszméből indult ki, megalkotta motívumait, a motívumokat képviselő személyeket, akiknek helyzetébe beleképzelte, sőt beleélte magát annyira, hogy azt az alakhüvelyt megtöltötte étellel, a maga szemléleteinek és a lelkével valamikor felfogott indulatoknak szövedékével. Nem modelleket vett az életből, hanem felsőbbrendű művészi eljárással elemeket és vonásokat. Botorság lenne azt állítani, hogy Bánk bán alakját Kecskemét nemes főbírája után mintázta. De átrán állíthatni, hogy a Bánk bán fajmagyar személyeihez a fajmagyarságból vette a vonásokat. E jellemelek mindenkifőlött magyarok, nem vidéki értelemben, hanem történeti igazságzerint s is azok. De ezeknek magyarságát is, kiválóságát is Katona az életből vette, s elsősorban szülőföldje életéből. Nincs-e a magyar úri rendben, de olykor a köznépben is egy-egy olyan alak, akinek még külsejéről is bizonyos lelki nagyság, mintegy veleszületett előkelőség sugárzik, s akinek érzülete és gondolkodásmódja is a nagy lélek másait mutatja? Az Alföldnek egy másik nagy költő-fia, egy szintén hallgatatag és szemlélődő lélek, aki szintén a jellemzés összetett módszerével dolgozott, Arany János, nem így alkotta-e meg, kiválóan az alföldi fajmagyarság eszményi vonásaiból a világdúló hun királynak és hóseinek és Toldinak alakját? A magán és másokon uralkodni tudó Bánk, aki-

nek léptei alatt reng Magyarország, bizonynal imponáló magyar egyéniségek emlékképeiből van művészileg összeállítva, eszményítve, nagyítva. Aztán Petur, a királyért halni kész, de a király idegen környezete ellen forradalmat szító, az idegeneket gyűlölő, tüzes magyar lelkű, szándékait elleplezni nem tudó, a más politikai vélemény iránt türelmetlen bán nemcsak a régi magyar fölkelő oligarchák típusa, hanem a költő korának nemesi rendjéé is. Még egyéni vonásaiban is oly jó ismerősünk! Mikor Mikhál figyelmezteti, hogy kissé alantabb hangon beszéljen legalább, az emberek néznek: Petur felugrik, de majd leül:

Ki? Hol?

No jó! nem is beszélek — még csak egy
Szócskát se. Mindenik kimondatott szó
Hazud, s az emberekben nyargaló
Tüdő csak a hazudság ördögének
Lakása. Igy ni (az asztalra könyököl), hallgatók.

A csillapító szóra ironikus daccal csillapultat játszó, de belül forrongó lelkű magyar ember rajza. A magyar embernek egy másik típusa mint Bánk. És Tiborc, ez a klasszikus paraszt, a színpadra vitt magyar parasztnak első értékes, máig legmélyebben gondolt, realizisztikus és mégis eszményi alakja: kell-e mondani, hogy ez az alak töről metszett alföldi ember, csak visszavíve századok régiségébe? Az ő egész képzetvilága az alföldi jobbággyéval közös. Gertrudra így panaszkodik:

Ó csorda számra tartja gyűlevész
Szolgáit! éppenséggel mintha minden
Hajszála egy-egy őrzőt kívánna; sok
Meránit, olykor azt hinné az ember,
Hogy tán akasztani viszik, úgy körül
Van véve a léhűtőktől; s mi egy
Rozs csész alig tudunk heten fogadni.
Ó táncmulatságokat ad szüntelen,
Ugy, mintha mindég vagy lakodalma vagy
Keresztelője volna: és nekünk
Szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
Útján elénkbe bukkanik, mivelhogy
A tartozás mindjárt eszünkbe jut.
A jó merániak legszebb lovon
Ficánkolódnak, — tegnap egy kesey,

Ma szürke, holnap egy *jakó*: — nekünk
 Feleség- s porontyainkat kell befogni,
 Ha veszni éhen nem kíváncodunk.
 Ok játszanak, zabálnak szüntelen,
 Ugy, mintha mindenik tagocská bennük
 Egy-egy gyomorral volna áldva: nekünk
 Kéményeinkről elpusztúlnak a
Gölyök, mivel magunk emésztjük el
 A hulladékot is...

Ezek mind helyi, alföldi életviszonyok s a hang az alföldi
 köznépé, mint ebben is az elnyomott jobbágy lelke sír, az ő panasz-
 frazeológiája szól:

Hahogy panaszkodni akarunk, előbb
 Meg kell tanulunk írni, mert az ily
Szegény paraszt az úr elébe nem
 Méhet be többé...
 Hisz őszekarmolázná a szegénynek
Patkója a szép sima padlatot.
 S ha tán utolsó fillárunkra egy
Törvénytudó felírja a panaszt:
 Ki írja fel keserves könnyeinket,
 Hogy jó királyunk megláthassa azt?

Nincs terünk behatóbban elemezni e jellemeket, sem a többi
 személyek jellemében felmutatni az alföldi szemléletből merített
 magyar vonásokat, csak emlitem, hogy ily vonások a női szereplők
 lélekrajzában is találhatók.

Általában véve az érzéskörök is, amelyek a Bánk bánban
 előtérben vannak, ugyanazok, melyek az alföldi magyarság érzelem-
 világában is előtérben állnak. Nem foglalom le a szabadságszeretet
 érzelmét és a többiekét az alföldi magyarság számára, — másutt
 is érzik ezeket. De nem ily módon s nem ebben a csoportosulásban.
 A tragédia legfőbb érzelmköreinek együtteségén és módján külön-
 leges alföldi jelleg van, az alföldi race jellege. Ide veszem az egész
 darabot átható, őszintén és mélységesen komoly erkölcsi felfogást,
 ide a magyar becsületérzést, az egyszerű önérzetet, a családi szentély-
 nek még a léha azótól is óvó szűzies tiszteletét, a magyar faji
 önérzet jogos rátartóosságát, a magyar nagylelkét és uralkodni,
 parancsolni tudást, a lojalitással kapcsolatos ellenzéki szellemet, az

elnyomó idegen faj elleni visszahatást, a jó szót adó iránti bizalmat és jóhiszeműséget, a főbbek közti szinte családi, s a főbbek és alárendelték közti patriarchális viszonyt és a szabad lelket. Ez a szabad lélek, mely meghódítja még az idegent is, honosította át a jövevény Melindát is. Ő idézi Bánk szavait :

Szabad tekintet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz, és szembe szem, — minálunk
Igy szokta a szerelmes: aki itt
Letérdel, az vagy imádkozik, vagy árnít.

Ide veszem a szabad léleknek másik tulajdonát, az őszinteséget, valamint nemes tisztelet tudását, mely távol áll a térdhajtó szervilizmustól. Általán a darab szelleme, a magyar személyekben ábrázolt érzelmek csoportosítása és az érzület módja igen sok olyan bélyeget mutat, melyeket szülőhelyi hatásoknak kell felismernünk. Mindezek arra a szülőhelyre utalnak, — a költőt is idézve már tanuúl mellettünk —

Hol keverve nincs be még a
Szentkori
Pásztori
Kúnmagyar szív.

Igen, épen darabjának erkölcsi magvát és legbecsesebb lelki elemeit e fajnak érzületéből és gondolkodásából vette a költő.

Ismétlem, nem akarom kisajátítani e becses érzelmeket Alföldünk magyarságának. De ez érzelmek alföldies feltüntetése mellett mi sem bizonyít inkább, mint az, hogy Katona érzésmódjával analógiákat leginkább alföldi származású költőink közt fogunk találni: Aranynál, és méginkább a Kecskeméthez közelebb eső vidék szülőtténél: Petőfinél. Az alföldi származású drámaköltő lelki fajrokonosságban van az Alföld nagy lírikusával is, epikusával is. A lélek szabad lendülete, az őszinteség kultusza Petőfire emlékeztet, az erkölcsi érzésnek komoly színezete, szemléletének konkrét természete, jellemzésének összetett módszere Aranyra. De ezekkel a szellemekkel e nagy általánosságokon kívül részletbeli találkozások is vannak.

Meg kell nézni a személyek beszédmódját, gondolataik világosságát, érzéseik kendőzetlen őszinteségét, s azt fogjuk találni, hogy az indulat dialektikája, a gondolatok kapcsolása módja, az

érzelmeket és gondolatokat tolmácsoló képzetkör az Alföld magyar népére emlékeztet. E darab levegőjébe magyar alföldi levegő vegyült. Azt mondja Bánk a királyné előtt:

... Egykor egy öreg paraszt
Akadt előmbe — szárazon évé
A megpenészedett kenyért. — Igaz s hív
Szolgája volt hazánknak (mondja) negyven
Eztendeig: de nyúgalomra ment.
Miért? Helyet kellett csinálni egy
Hazádfiának — (őszvecsapja kezét) Istenem! Istenem!
Egy tiszteletreméltó ősz kezébe, negyven
Eztendeig való szolgálatért
Száraz kenyért nyújtasz magyar hazám? —

Nincsen-e ehhez hasonló hely Petőfiben akárhány, s nemcsak jobbágyokra alkalmazza, hanem íróra is, mint a Széphalom című költeményben, ahol a nemzet hálátlanságát panaszolja fel az író iránt, ki csak hét esztendeig szívta a nemzetért a börtönök dögvészes levegőjét, s csak félszázadig hordotta vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiség szent ügyét?

Az alföldi világon belül épen Kecskemétnek köszönheti Katona történeti érzékének első gerjedéseit is. Ime, Petőfi, aki történeti emlékekben szegényebb vidékeken nevelkedett, nem volt sok érzékel a történet iránt, míg Arany, kinek szülőhelyén a szabad hajdúság emlékei éltek és a csonka torony állott, a jelenkori magyarságot is történelmi szempontból látta. Kecskemét is azon kevés számú alföldi városok közé tartozik, melyeknek lakossága történelmi hagyományokat és emlékezést őrzött meg, s melyeknek történelmileg fejlődött egyénisége van és e történeti tudat élt az értelmesebb lakosok elméjében, minő Katona József atyja is volt. A Bánk bán ajánlása tele van Kecskemét múltjára való vonatkozásokkal.

Felőlő a színező képzetek alföldies jellege. Ami kép az indulatok nyelvén Katonánál nem a költői nyelv közös készletéből való, hanem Katona szemléletéből, az alföldi, vagy legalább alföldi is. Használja Katona a költői képzelet közös kifejező eszközeit, a borostyánt, a tengert az iránycsillaggal, s más efféléket, de sehol egyszerűbb természetű képet nem vesz máshonnan, mint olyan jelenségekből, melyek az Alföldön ismeretesek. A hegyvidék, sziklák,

szakadékok, erdők, patakok nem szerepelnek képzeletvilágában. Nála az alkalmatlankodás: dongó légy; a boszantó, de kicsibe vett ellenség: szúnyog; a baj: gödör. Az indulatok egyénibb festések így szólal meg: »fagyva álltam, mint egy utazó az égnek első dördülésekor«; vagy e még szebb helyen: »Mint vándor a hófúvásokban, úgy lelkem ingadoz határtalan kétség között«. Más lelkiállapotot a köd légköri tüneményével fest. — A templomos vitézek nagymestere ezzel az emphatikus képpel kezdi jelentését: »Országod alsó részei nemsokára inkább mutatnak egy kovácsműhelyt, hol vízre lesz csak szükség a tüzet öntözni, melyben most a kardokat edzik«. »Vasas marokkal körmölének pókhálóba«, — ez a kép fejezi ki egy helyen a női lélek finom szövevényének szétrombolását. És van egy sereg más, itt fel nemsorolható szövevény, melyben alföldi szemlélet, s ottan szokásos indulatkifejezés van. A szeretetre érdemetlenné vált nő könyörgése, hogy tapossa agyon a férj vagy az atya; a megbélyegző hangsúly, mellyel Bánk bán a királynét illeti, hogy kenőcsösi testét, lelkét; a kegyetlen bánásmódnak »embernyúzás« neve, a rendreutasításnak ilyen kifejezése: »orrára kész vagyok koppintani«; az efféle biztatás: »hiszen nem esz meg a nagyúr«; az efféle példabeszéd: »addig én is sipot faragtam nádatok közt, míg benne ülhettem«, — mind az alföldi frazeológia hangján csengnek vissza fülünkben.

Ami darabosság és csiszolatlanság a Bánk bán nyelvében feltűnik, az irodalmi formától eltérés, két forrásból való, úgymint egyrészt a nyelvújítás előtti irodalom hagyományából, minők például a hosszas szenvedő formák, másrészt a költő szülőföldének nyelvjárásából. Az íkes igealak külön hajlításának elhanyagolása, a tájszók, a szóalakok vagy a jelentések helyi színezete, a frazeológia számos esete. Katona nyelve épúgy benne gyökerezik a kecskeméti beszédben, mint Csokonaié a debreceniben; s nevezetes, hogy az alföldi beszéd, az irodalmi nyelvvel így kereszteződve, annyi drámai indulatot ki tudott fejezni.

A dráma szerkezeti motívumai közül két alföldi indítékot emelek ki. Mind a kettő a legköltőibbek közül való, s a két eastétikai érzéknek szól.

Az egyik az alföldi természetazemléletből vett motívum, tehát milieu-elem, t. i. a IV. felvonás elején a napest képzete. A »szimpatikus természetérzés« elevenességével és igazságával állítja e képet Katona a cselekvénybe. Annyira magáért választotta pedig e képet,

hogy átugrott a kedvéért egy napot : a cselekvény nagy része éjjel kezdődik, s egyfolytában halad ; még a III. felvonás is éjjel kezdődik, s noha egyhuzamban foly a negyedikig, mégis a IV. felvonás este történik. A lemenő nap látványát a költő itt mint egyik vezető motívumot érvényesíti, háttérül és szimbolisztikusan, de mindenkép költőileg, s telefonja minduntalan a cselekvénybe. Gertrudis királyné szobájában a világtörténet nagy alakjairól olvastat fel magának, s a becsvágy e táplálékaival csillapítgatja előérzetét és nyugtalanságát. De nyugodni nem tud. Öccsére gondol. Az udvarnokot elküldi, az ablakhoz lép s kinéz. Egy észrevételnek ad kifejezést : »Napest !« — mondja, mintha csak az időpontot jelezné. Egyetlen szó, semmi reflexió hozzá e percben. Vissza is megy az asztalhoz, s a könyvet végigpergeti ujjain, aztán ismét leteszi és gondolkodik. De az előbbi szemlélet megmarad lelkében. Csira az, mely alkalmas pillanatban fejlődésbe indulhat. Mikor Gertrudis udvarhölgyét fogadja s megtudja tőle Ottó gáztetteit és a királyi bíbor bemocskolását, gondolataiba merülve, egy más képzet villan meg lelke előtt, mint mentő gondolat : »az egy halál« — szól. Semmi több e percben. Ez is elmerül lelkében, új események következnek. Akaratát megedzi, hogy felvegye a rá váró küzdelmet. Melindát hivatja, Mihál betör. Vádakat hall, s neki fenn kell tartania méltóságát és erejét. Fenn is tartja. A tönkretett ifjúi ártatlanság, az őz ember siralma és átkai keserű percekot okoznak neki. Érti a trónt inogni lábai alatt, mert az erény és az igazság, ez alapok kicsúsztak alóla. De a küzdelmet még mind folytatni akarja, várja a nádort. Bejelentik. Ő időközben kinéz az ablakon. Megint látja a napot.

Vitézi módon méssz

Le szép nap ! Ah — hol ily halál ? eredj,

Eredj ! utól nem érlek — én csak asszony

Vagyok.

Ime összekapcsolva e két kép : a naplementéé s a halálé. A szemlélet megújulása a veszedelem érzetének növekedtével együtt összekapcsolja a két lelki tényt s vele a harmadikat : nagyravágásának hiú ábrándjait a lemondás hangulatától kísérve. A két jelenet közének e mély értelmű kitöltése bepillantást enged a királyné lelkének bensőbb redőibe, s jelzi hangulatát. Ugyane természeti kép reflexiót csal ki Bánk lelkéből is. Amint nagy jelenete közben az

ablakon kitekintve, a rabságra harcolt Mikhált megpillantja, a királynét figyelmeztetve rá, így szól:

Az elhanyagló nap nem ad
Oly tiszteletreméltó fényt maga
Körül, mikép ezen öreg fejér
Hajfűrtjein sugárol... Így megy egy király,
Ki elvetette a királyi páloát,
Mivelhogy azt bocsásba nyomorúltak
Találta.

És még egyszer, pár pillanat múlva, mikor Gertrudis a már elküldött Bánkot visszatartja, ez a falhoz tántorodva, így szól Melindához: »Menj csak! a nap elnyugtával az örvendezők is elnyugodnak« — e biblia szerű szimbolizmussal már a közeli enyészet gondolatát fejezi ki.

Nem épen véletlen, hogy a drámának két királyi lelkű alakja érzékíti gondolatait a nap fenséges képével, sem e képzetnek vezérmotivumul alkalmazása itt nem véletlen. A költő szemében is a nap a természetnek a királya. S ki fogná fel a nap uralkodói jellegét inkább, mint az olyan költő, aki az Alföldön született, ahol az ég legnagyobb, a nap legszebb, mert leghosszabb ideig látszik, s épen a napest tüneménye is oly megragadó változatokban jelentkezik? Adataink vannak rá, hogy Katona szerette mélázva elnézni a pusztán lemenő napot. Meg kell nézni Katona kisebb verseit (pl. a Gyermekkort stb.), mennyit szerepel ott a nap és a hold, s a napnak kivált kelte és nyugta, e két kiválóan síkföldi szemléleti kép. A napnyugta neki olyan központi természetű szemlélete volt, melyhez sokféle hangulatot fűzött. Nem úgy szerepel-e az ő kisebb költeményeiben is, mint a szintén alföldi Aranyánál? És épen a fent idézett kép nem hasonlít-e ugyane vidék egy más nagy költő fiának egy helyéhez:

Mint kiűzött király országa széléről,
Visszapillant a nap a föld pereméről,
Visszanéz még egyszer
Mérges tekintettel,
S mire elér szeme a tulsó határra,
Leesik fejéről véres koronája.

A napest elősejtelmes, gyászos, királyilag fenséges képe mellett ott van a tragédiában a pusztának egy másik emléke: a

pásztorfurulya. A királlyal szemben álló, dacos és fokonként megtörő Bánk bán, a királynak arra a rendelkezésére, hogy fiát vigyék kissé félre, épen kardot emel, az udvarnokok is rá akarnak támadni, mikor »hirtelen messziről egy pásztori síp szomorúan hallatszik — mind közelebb, közelebb», — s a zendülést, a háborgó indulatokat »álmélkodás» csillapítja le. Bánknak elcsuklik a karja, reátámaszkodik a kardra, de az is végre kisikamlík alóla, s a földre esik. A Melinda éneke az, mely kívánsága szerint holttestét kíséri. Ez az ötödik felvonásnak egyik legköltoőbb mozzanata. Szintén a háttérből, mintegy a távolból, a mélységből emelkedik ki, a pillanat szenvedélyeit elhallgattatja, s emberi sorsunk mélységes és közös bánatára eszméltetve a jelenlevőket, egy érzelemfolyamatot indítva meg bennük, mélységes rezonanciát ad a tragikus küzdelemhez. E jelenetben annyi alföldi jelenséget érzett az operaköltő, hogy Bánk bánja e mozzanatát a Tiszaparra helyezte.

De nemcsak az ábrázolás tárgyában kereshetünk alföldi elemeket, hanem módjában is. A rajz biztossága, az alakok éles és szabatos körvonalai, a legbonyolultabb indulatoknak is határozott ábrázolása, a sokféle lélekállapotnak egységben tartása, mind az alföldi levegőnek, világításnak, a tiszta és szabatos körrajzokon fegyelmeződött szemléletnek a hatására vall.

A napos alföldi égnak ellentéte az éjtszaka, a holdas és csillagos, vagy a fekete éjtszaka; s akár a csillagos, akár a sötétlő égbolt kiterjedtebb az Alföld lakójára, mint egy völgylakóra nézve, s az ellentét a nappali és az éjtszakai ég közt még tetemesebb.

Katona költészetében, a kisebb versekben is, sokat szerepel a hold képzele, s előkerül a Bánk bánban is. De a lélekre gyakran még erősebben hat a teljesen sötét éjtszaka, amikor a tárgyak körvonalai szétmállanak, a szemlélet háttérbe szorul s vele a megkülönböztető és ítélő lelki munka, s megindul a képzelet, a hangulat; az alakok határai megnőnek, eltorzulnak, az ismert tárgyak ismeretlen alakban és jellemmel tűnnek elénk, a sötétből árnyak bontakoznak ki, melyeket hangulatunk megtestesít és meglekésít. Ilyenkor az Alföld is változatos és titokzatos lesz. A sötétnek e sejtelmes hangulata ráfekszik a lélekre és szokatlan gondolatfolyamatot indít meg benne. A lélek nem a külső tárgyak megkülönböztetésével foglalkozik, hanem befelé fordul szemléletével, a maga tartalmát elemzi. Ez a hangulat kedvez az elmélyedésnek, a lélekből nem ismert indulatok rajzának fel és alak után törekszenek. Ismét adataink

vannak rá, hogy az ifjú Katona szeretett elmélázni az est sötétjében, és kisebb költeményeiben egy sereg esti hangulatot és képet találni. E hangulatokból, a komor fajtából, sok van a Bánk bánban is, melynek nagy része éjtszaka idején is játszik s a benne felzajló szenvedélyekre sötét hangulat terül.

Igy tükröződik Katona költészetében szülővidékének még fizikai természetvilága is : a mindent megvilágító, mindeneken uralkodó nap, mely oly tragikus fenséggel hanyatlik le, és az ismeretlen hangulatokat létrehívó, a fátyola alatt szenvedélyeket rejtegető éj, mely az egyik halandót elnyugtatja, a másikat felzaklatja. A lelkiélet bonyodalmaiban, küzdelmeiben is alföldi hangulatbenyomások jelentkeznek.

Katona őszinte lelke nem hizelkedett szülővárosának azzal, hogy darabjában neki, vagy az Alföldnek is, külön szerepet juttasson. De Katona szabad lelke nem is ajánlta a kész művet valamely nagyúri pártfogónak. Hanem ajánlotta Katona szerető, hálás lelke a kész művet szülővárosának. Ajánlta pedig olyan szavakkal, melyek a fentiek átgondolása után különös súlyt nyernek, s egyszerűsmind a fentiek igazolására is szolgálnak. Első szülöttjét — amint művét nevezi — viszonzásul, jobban mondva, hálaajándéku szenteli a városnak, amely neki oly sokat osztogatott, a tőle vett javakért, különösen a szellemi és erkölcsi javakért, hogy arasson is a város, legalább szűken, — úgymond — ha vetett. A költemény mindenesetre a szülőföld szeretetétől is fogat.

De alföldi eredetű az a józan elfogulatlansága is a költőnek, hogy mindaz a becses elem, amit innen nyert, csak részlet és adalék, melyekből egy nagy koncepciót kell alkotnia. Nem maradt helyi-érdekű költő, hanem országos és történeti álláspontra emelkedett. E magaslatról fel tudta fogni a magyar nép történeti érzéseit és tragikumát s meg tudta testesíteni néhány olyan alakban, mely épúgy egyén mint típus s emberileg épen oly érdekes, mint nemzeti szempontból jelentős. Meg tudta testesíteni történeti helyzetünknek azt a tragikumát, hogy épen legszentebb érzéseinknek kell oly gyakran összeütközniök : a legelső magyar ember iránti szinte vallásos érzésünknek a szabadság érzésével és hazafiságunkkal. S bele tudta olvasztani a magyar nemzet egészének egyértelmű küzdelmét e tragikus folyamatba, a jobbágyosztályét is, melynek jólétét a nemzet szabadságával együttesen gondolta lehetségesnek.

Annak a vidéknek két nagy költője fejezte ki e nemzeti szabadság eszméjét egész költészetünkben legtöbb erővel : Katona József

és Petőfi Sándor. Ők érezték át legmélyebben a nép szenvedéseit is. De ők egyúttal a nép érdekeit elválhatatlanoknak fogták fel a magyar nemzet politikai szabadságától. Náluk a nép is a magyar nemzet született tagjának érzi magát, s jogokra azért vágyódik, hogy a nemzetnek legyen tagja. Petőfinél s részben Katonánál is, a paraszt nem mondja, hogy ő nem akar magyar lenni, mert az úr az, hanem inkább kevesli az urak magyar érzését. Ezek a nagy költők, a nép legbensőbb lelkének e nagy tolmácsai, a nép üdvét a nemzet szabadságának formái közt tudják képzelni, s e szabadság korlátozóit a nép ellenségeinek is tekintik. És Katona, aki úgy átérezte a történet lelkét, jó prófétának bizonyult Petőfi korában. De ezek a jó próféták, Katona és Petőfi, megtanítanak arra is, hogy a nép üdve jövőre is a nemzeti szabadság zászlaja alatt vívható ki és áll biztosan.

CSERHALOM EMLÉKEZETE.

— Vörösmarty két ismeretlen emlékverse. —

Irta dr. Szádeczky Lajos.

Vörösmarty *Cserhalom* c. szép hőskölteményében megénekelte Szent László diadalát, melyet a kúnok felett Erdély keleti határszélén, a Beszterce közelében fekvő Kerlés határában, a Cserhalom nevű sziklás tetőn aratott 1070-ben.

A csata leírásában a szájhagyomány és a krónikák egy kedves epizódnak emlékét tartották fenn, hogy miként szabadított meg a hős vezér egy magyar leányt a kún rabló kezéből.

Ez a regényes leányszabadítás sokat foglalkoztatta a költők és festők fantáziáját.

Szent László párbaját a leányrabló kúnna a bécsi képes krónika, Turóczi krónikája s több erdélyi templom falfestménye örököltette meg. A költők közül is többen megénekeltek ; legszébben Vörösmarty — époszában.

Mind ezek köztudomású dolgok. De arról nincs tudomása az irodalomtörténetnek, hogy Vörösmarty a tervezett cserhalmi emlék feliratául két szép emlékverset írt. Ezek nincsenek fölvéve «összes művei» 8 kötetes kiadásában s így irodalomtörténeti újdonság számba mennek.

Mint ilyeneket kívánom közölni ez emlékkönyvben, előre bocsátván keletkezésének történetét.

Amikor Vörösmarty eposzában megénekelte, hogy

Cserhalom, a te több diadalmak büszke tetője!

a kerlési uradalom tulajdonosa gróf Bethlen Lajos volt.

Ez a gazdag, lelkes magyar főúr büszke volt a történeti emlékre, mely főbirtokának, otthonának színhelyére vonatkozott.

Még Vörösmarty költeményének megjelenése (1825.) előtt nagyszabású építkezéseket kezdett Kerlésen, hogy azt történeti hírnevéhez méltóvá tegye.

1803-ban vette át Kerlést, »mint nótelen, új gazda«.

1804-re vonatkozik önéletírásának eme feljegyzése :

»Kerlési gyönyörű sziklám pusztá tetejét művelni kezdettem. Új falut építettem. A régi hánt-vetett falut lerontván, annak helyére híressé vált lakomat, kertemet építettem, roppant fáradsággal és költséggel... Építményeim a százazret sokkal felyülhaladták, de ezáltal lett híres Cserhalom, a kunok és tatárok sírhalma felett épült kertem és olasz modorban épült szép lakom Kerlésen.«

Midőn Vörösmarty eposza megjelenése után Cserhalom addig ismeretlen nevét a hír országszerte szárnyára vette : Bethlen Lajos még nagyobb igyekezettel szépítgette a csatatéren ültetett hírneves parkját. Majd »sziklafalába 32 öles tunelt vágatott és annak mélyibe kriptáját a három párkák szobrával, nagy mesterséggel, külországi szobrászzsal két és fél évek alatt bevégeztette«. Ide temette feleségét, gr. Bethlen Klárát, aki 1839 okt. 30-án halt meg, 49 éves korában. 30 év mulva ő maga is oda tért örök pihenésre.

»Cserhalom agg kertésze« (ahogy magát a 40-es években nevezgetni szokta volt) azzal akarta megkoronázni műalkotásait, hogy emléket állít parkjában szent László diadala dicsőítésére.

Vörösmarty azt írta a hősi viadal színhelyéről, hogy :

Néma borongással megy az ókor lelke fölötted
Cserhalom ! és nem két emlékről oszlopot ércből :
Oszlop vagy magad, oh diadalnak halma, meződdel.

De Bethlen Lajos nem nyugodott meg ebben, sőt tán épen ezek a sorok sarkalták az emlékoszlop tervezésére. Az 1840-es években komolyan foglalkozott a terv megvalósításával s jegyzőkönyvébe több felirattervezetet jegyzett fel.

A legelső feliratterv egy chronosticon, melyet M. Földvári György k. táblai ülnök írt a cserhalmi ütközet és hős emlékére ezután emelendő emlékkőre 1844-ben. Ez így szól:

GRATVS	REGI
EXEGIT	SANCTO
LVDOVICVS	LADISLAO
COMES	PRIORI
NATVS SENIOR	QVI
A	HEIC
BETHLEN	VICTOR
ET	AC
ANGVI	VLTOR

Magyarra így fordították (összeadván a számjegyeket jelentő s összegükben az éveket jelző betűket):

Emelte a háládatos Bethleni kigyós gróf Bethlen Lajos 1844-ben.

Az I. László szent királynak, ki itt az 1072-ik évben győztes és bosszúálló.

Bethlen Lajos — úgy látszik — ezzel a felirattervvel nem volt megelégedve s 1847-ben magához Vörösmartyhoz fordult azzal a kéréssel, hogy ő írjon emlékverset a tervezett emlékműre.

Vörösmarty a kegyeletes szándéknak eleget tett, mért gróf Bethlen Lajos jegyzőkönyvében nem is egy, hanem két emlékverse maradt fenn.

Igy szól erről gr. B. L. sajátkezű bejegyzése:

1847-ben 16-ik Nov. írt a híres magyar költő *Vörösmarty* nékem Cserhalomra — és abba Cserhalom emlékére küldte nékem a következő versezetet, mely kőre metszendő lejend:

*Cserhalom ez — mellyen a hír örökifju kezében
A nagy idők rémes lángu szövétnéke ég.
Itt küzdött Salamon, itt Geiza s az isteni László,
Híván fendörgő hangon a büszke vezért —
A hölgyrablót itt sujtotta halálra s leányát
A szomorún vívó aggnak ölébe tevő —
S elhullottak mind bátor daliái *Orulnak*
Véres sírhalomúl nyerve a haro mezejét.
Nagy diadal volt ez s ha veszély nem jó vala közbe,
A szent hon kebelén nem terem annyi *Mohács*.*

Vörösmarty másik emlékverse így szól:

Honfi! ha győztes apák emlékét látni kívánod:
Itt áll Cserhalom is, mint diadalmi szobor.
Rajta a kun sereget Salamon, s két ifju levente
László, Béla fia s Géza tiporta alá.
László megmenté az elorzott püspöki szűzet,
S megmentvén a leányt: megszabadult az anya.
(Vörösmarty 1847.)

*

A tervezett emlékkő azonban nem készült el. A politikai élet nemsokára erősen előtörő hullámai gr. Bethlen Lajost is kizavarták csendes otthonából, gondosan ápolt virágai s fái közül s az 1848 őszén kitört parasztlázadás őt magát is halálos veszedelembé, a sír szélére sodorta.

1848 okt. 15-ike éjtszakáján szász és oláh jobbágysai, kiknek jöltevője volt s csak nemrég templomot építtetett, reátörték s őt halálra kínozták, udvarát feldúlták s lövéssel, lándzsával, fejszével, kaszával kilenc sebet ejtván rajta, félholtan hurcolták Urbán táborába, hogy ott felakasszák. Csodálatos módon szabadult meg és gyógyult fel irtózatosségeiből.

Azután az előbb ó-konzervatív aulikus érzelmű főúr 69 éves korában felcsapott honvédnek, végigharcolta a szabadságharcot a többi 20 gróf Bethlennel együtt. 1852-ben fogságot szenvedett Szegedben. Midőn kiszabadult, kerlési otthonát feldúlva, kifosztva, elpusztulva találta.

Csak 1857-ben restauráltathatta úgy ahogy a hírneves helyet, melynek »ha régi fényét nem is adhatá meg, de szépsége mégis helyrehozódott«. Arra azonban nem volt többé alkalmas az idő, hogy régi tervét megvalósítsa. A 80. éve felé közeledő »agg kertész« emlékei közé temetkezett, megírta emlékiratait, elíratatta versben »a kerlési szép kertet haldokolva«; elmondván, hogy:

... Szép honunk nevével az Emlék könyvéből
Te is kiírtóádál a szépnak köréből...
Szentelj egy könyccseppet, ó vándor, ha itt jársz,
Cserhalom szépsége romjain, ha megállsz.

Aki az országos nagy pusztulás közepette saját alkotásai romjain is keseregve »kedvetlen élete végít szívszakadva várta« s csak

a kerlési sziklasírba vágyakozott, Vörösmarty emlékverseit nem véshette be emlékkőbe, de legalább feljegyezte jegyzőkönyvébe, mely azt irodalomtörténetünk számára megőrizte.

E jegyzőkönyv jelenleg a keresdi kastélyban van, hova az író unokája néhai Bethlen Gábor gróf (az E. M. K. E. első elnöke) révén került. Ott akadtam rá nem régen s mint talált kincset Beöthy Zsoltnak szántam jubileumi »jándekúl«.

Kolozsvárt, 1907 dec. 29.

TOLDY FERENC MINT ORVOSI ÍRÓ.

Irta Schuschny Henrik dr.

Érdekes megfigyelni, hogy egyes nagy emberekben mikép jelentkezik a cselekvési ösztön, és hogy ez náluk hányféle irányban nyilvánul, mielőtt arra a térre lépnek, amely halhatatlanságukat biztosítja. Sőt azt is tapasztaljuk, hogy még akkor is, midőn munkásságukkal nagy hírnevet szereztek, egyéb téren is fejtenek ki munkásságot. Az ilyes megfigyelésekkel betekintést nyerünk, ha nem épen küzdelmeik, de gondolat- és érzelemviláguk történetébe.

Elismerem, hogy egyes esetekben a megélhetés kényszerítő hatalma irányítja az irodalmi tevékenységet, más esetekben teszi azt a választott pályához való ragaszkodás. Magától értetődik, hogy arról, vajjon mely tényező működött közre, felvilágosít bennünket az illetők életének története.

Ezeket kívántam előrebocsátani, midőn hazai irodalmunk fáradhatatlan, egyik legtermékenyebb munkásának: *Toldy Ferenc*nek az orvostudományi irodalom terén kifejtett működésével óhajtok foglalkozni.

Ezen működéséről még nagyon kevés szó esett irodalmunkban. Megtanultuk őt a magyar irodalomtörténet atyjá-nak tisztelni és megbecsülni benne a nagyírók barátját, aki határtalan lelkesedéssel csüngött az irodalom ügyein és nemes szerénységgel buzgott az irodalmi munkák ismertetésében és terjesztésében. De orvosirodalmi működésével még nem foglalkoztak.

Igaz, hogy e téren nagyot nem alkotott. De, és itt ráismerünk munkásságának egyik jellemvonására, amit főképp a külföld kiváló orvosaitól tanult és olvasott, azt itthon a sajtó útján terjeszteti s a magyar kultúra javára értékesíteni hivatásának vallotta.

Toldy Ferenc nem volt még 17 éves, midőn 1822-ben a pesti királyi egyetem orvosi tanfolyamára beiratkozott. Akkoriban már volt egy kis irodalmi működése is, hiszen első irodalmi kísérletei már 1821-ben láttak napvilágot. Első könyve: »Isokrates Erkölcsi Intései« pedig 1822 ápr. 2-án jelent meg.

Mint orvosnövendék áthatja az orvosi pálya iránti szeretet. Gyönyörűségnek tartja, a szerető szülők gyermekét, a szomorú testvér testvérét, a hazának egy polgárát megmenteni. Szorgalmasan gyarapítja ismereteit, szorgalmasan dolgozik.

A fiatal ember egyéniségére és munkakedvére nagy befolyással van, hogy az irodalmi és politikai élet számos vezetőalakjával megismerkedhetik. Látókörét ez tágítja, irodalmi tevékenységét sarkalja, irányítja.

De befolyással voltak rá utazásai is. Egyetemi hallgató létére csak a szünidőben utazhatik. 1823-ban Bécsben tölti a nyári szünidőt, 1824-ben Kassán át a Szepességbe és Galiciába utazik, visszajövet pedig Eperjesen és Kassán tartózkodik. 1826-ban Moóron van Lamberg gróf házában, majd Pozsonyba megy az országgyűlésre.

Első orvosi cikke 1827-ben könyvismertetés alakjában jelenik meg. Ebben *Gebhard Ferenc*¹ egyetemi orvostanár egy munkáját ismerteti.

1828-ban szemézmesterré, 1829-ben orvosdoktorrá avatják. Doktori értekezésében,² amely latin nyelven jelent meg, az érverés fiziológiáját tárgyalja.

☐ A kis munka dícséretben részesül egy igen előkelő német orvosi folyóiratban: *Hecker* orvostudományi évkönyveiben (1830. I. 119—121.) és érthető *Bugát Pál* öröme, aki az ismertetést a »Tudományos Gyűjtemény-ben (1830. IX. köt. 117—118. l.) magyar fordításban közli. A bíráló kiemeli a szerző »könnyen felfogható és kellemes előadását«, és konstatálja, hogy »előlját a szerző oly mértékben érte el, hogy neki az orvosi közönség tapsait meg nem nyerni nem lehet«. A bíráló kiemeli még a munka áttekinthetőségét és »tartalmi gazdagságát«. Végül elmondja, hogy »ezen érdekes értekezés azt a kívánsá-

¹ *Gebhard Xav. Fer*: Utnutatás az orvosi gyakorlásra vagy bevezetés a beteg ágya mellett való orvosi tanításra. Tudományos Gyűjtemény, 1827. I. köt. 99—101. l.

² *Franciscus Josephus Schedel*: Physiologia pulsus. Pesthini Kilian, Berolini Oehmigke. 1829. 148 l.

got gerjeszti: vajha a szerző a pathológiai viszonyokra is kiterjeszkedett volna.

Az ember azt gondolná, hogy valaki, aki szellemi tevékenységét annyira leköti, mint *Toldy Ferenc*, oly munkánál, mint egy dissertatio inauguralis, kissé felületes lesz. De ép az ellenkezőjéről győződhetünk meg, ha átlapozzuk könyvét. A szerző rendkívüli szorgalommal tanulmányozta át az érverés régi és akkori irodalmát. Munkájában sok irodalmi adatot citál, melyeket bővebben ismertet, sőt egy-mással szembe is állít.

Kevésfelé felavatása után (június hónapban) Németországba utazik. A téli félévet Berlinben tölti, ahol az orvosi egyetem több híres professzorának előadásait hallgatja. De nemcsak orvosi előadásokat hallgat, hanem a híres *Hegel*nek is tanítványa.

Az orvosi egyetem több előkelő tanára megkedveli a művelt, fiatal magyar orvost és meghívják házukba. *Toldy* így megfordul *Hufeland*, *Osann* és *Rust* tanárok házában.

Hufeland akkoriban a berlini egyetemen, a belső betegségek orvoslásának volt a tanára. Az előkelő orvos és világhírű férfiú a német orvostudományi irodalom legünnepelebb alakja volt. Egyik híres munkája, melyet magyarra is lefordítottak: a *Makrobiotika*, három kiadást ért.¹ Szavának, véleményének, mindig nagy súlya volt. Talán azért, mert függetlenül, nem csatlakozott semmiféle orvosi iskolához. *Toldy* barátja és munkatársa: *Bugát* igen jól jellemzi *Hufeland*ot, midőn azt mondja róla, hogy »az eklektikusok kevés számához tartozik, kik minden iskolából, minden rendszerből azt, ami jó, elfogadják«. Jellemző rá, hogy »egy orvosi asisztémát sem vet meg általában, mely ezen nemes tudománynak tökéletesítésére ajánlatott, de egyet sem fogadott el vakon, mint az orvosok nagy részét«.

Toldy szorgalmasan járt *Hufeland* előadásaira és hazatérte után *Hufeland* több munkáját és értekezését magyarra fordította.

1830. február 10-én *Toldy* Londonba utazik. Londonba utaztában több várost látogat meg; mindenütt megtekinti az orvosi

¹ *Makrobiotika*, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség. Szerző *Hufeland Kristóf Vilmány*. Ötödik megbővítettett törvényes kiadat. Fordítá és magyar nyelvre való jegyzetekkel megszáporítá *Kováts Mihály*. Harmadik magyar kiadat. Budán. Landerer Anna betűivel 1835. — A magyar fordítás első kiadása 1797-ben jelent meg; második kiadást a házára szabta, sok helyeken megbővítette *Kováts Mihály*. Pest, 1799. 368 l.

szempontból érdekes intézeteket, klinikákat, kórházakat, szegényházakat stb. Meglátogat neves orvosokat, írókat. Tapasztalatairól, benyomásairól naplójába csinál följegyzéseket. Kéziratban maradt utinaplója fia, Toldy László, fővárosi levéltáros tulajdonában van. Különösen érdekesek a Göttingában, Bonnban és Londonban tett följegyzései, amelyekben a látottakról, többnyire kritika kíséretében beszámol. Párizsba április hó 9-én érkezik. Itt egy csomó könyvet és két orvosi hallgató csövet vásárol. Több heti kurzust vesz az orvosi diagnosztika legújabb fejezetéből: a kopogtatás és hallgatódzásból. Itt is látogatja a kórházakat és eljár a tudományos egyesületek üléseire. Még a júliusi forradalom kitörése előtt (júl. 10-én) elhagyja Párizst.

Genfben, Milánóban és Páviában is az orvosi szakmába vágó kérdésekkel foglalkozik, majd Fiumén át hazajön.

Bizonyára még az úton írja azon igen érdekes könyvismertetését, mely a Tudományos Gyűjteményben¹ jelent meg és melyben *Friedreich* tanár által megindított »Magazin für gerichtliche Seelenkunde« című folyóiratot² ismerteti. Az ismertetés bevezetőjében mondja, hogy »az a pszichológia, amely nem a fizikának, hanem a metafizikának része, s a lelket mint egy magánálló és nem szükségesen a testtel együtt, sőt csak ezzel és ez által éltető valamit tekint, nem állapodhatván semmi bizonyos alapon, hanem csak a spekuláció légalkotmányain, minden következtetéseivel együtt nem egyéb, mint dialektikai álmok szövevénye«.

Az ismertetésben közli a megjelent cikkek rövid tartalmát is. Egy értékezéshez, mely az öngyilkosságot tárgyalja, azon megjegyzést fűzi, hogy nálunk sok az öngyilkos és »buzgón kell óhajtánunk, hogy a közönséges nevelésről minél inkább gondoskodjanak a nemzet atyái«. Egy más cikk ismertetésében felkiált: »Dolgozóházakat a bűnösök számára, hazám fiai! az emberiség kívánja ezt tőletek«. Ugyanezen folyóiratban közli *Hufeland* tanár »Kinyilatkoztatását a homoeopathia ügyében«.³ *Toldy*, midőn arról értesült, hogy *Hufeland* Berlinben a homoeopathiáról előadást tartott, hozzá fordult azon kéréssel, engedné át neki, közlés céljából, az előadás kéziratát.

¹ Tudományos Gyűjtemény. II. köt. XIV. esztendei folyamata. 1830. — 102—109. l.

² Magazin für die philosoph.-medizinische, gerichtliche Seelenkunde, her. v. Dr. I. B. Friedreich. I. u. II. Heft. Würzburg, 1829.

³ Tudományos Gyűjtemény. III. köt.

Hufeland — akit hálás örömmel vall a saját tanítójának is — készséggel tett volna eleget a kérésnek, de a kézirat már a nyomdában volt, s így csak korrekturelapokat küldhetett, »de így is — írja *Toldy* — előbb látják (t. i. a cikk fordítását) hazám orvosai az originálnál«. *Hufelandra* ráfogták az allopatiát féltő orvosok, hogy ő a homeopatákkal kacérkodik. Ez bírta rá arra, hogy a kérdésben nyilatkozzék. Elég érdekes az ő állásfoglalása. *Hufeland* bizonyos esetekben használható orvoslómódnak tartja a homeopatiát. Kijelenti, hogy »a gondolkodás szabadsága, a tudomány szabadsága legfőbb palládiumunk, s annak kell maradni mindörökké, ha haladni akarunk. Minden neme a despotiának annak sírja«.

1830 szeptember hónapban hazaérkezik külföldi útjáról. A külföldön való tartózkodás alatt nyert benyomások, tett tapasztalatai és tanulmányai növelték munkakedvét, munkaerejét.

Nemsokára rá kitör Magyarországon a kolera és szedi az áldozatok óriási tömegét. Kész örömmel fogadja el a kerületi orvosi állást (1831.), amelynek elfogadásával tudományos működésének egyelőre megfelelő tér kínálkozik.

Az 1831-ik esztendő orvosi irodalmunk szempontjából igen nevezetes. Akkor indítja meg *Toldy* az első orvosi folyóiratot, melynek szerkesztését *Bugát Pál* tanárral osztja meg. Magyar orvosi folyóirat szerkesztése merész vállalkozás volt oly időben, midőn az orvosok, nem a seborvosokat értem,¹ nem magyar nyelven tanultak, midőn oly tanárok is tanítottak a pesti egyetemen, kik magyarul nem tudtak.

Az orvosok tudománysszomja sem lehetett valami nagy, mert a lapot fennállása első idejében többször is az a veszély fenyegette, hogy megszűnik.

Toldy maga panaszkodik, hogy áldozatokkal járt a lap fenntartása. Csak néhány év múlva, midőn különben *Toldy* már nem volt a lap szerkesztője, időközben néhány évig szünetelt, erősödött az meg annyira, hogy hetilappá alakíthatták át.

A lendületes vezérszóban panaszkodnak a szerkesztők, hogy »a külföldre vetvén szemünket, mely régóta csaknem számtalan folyóirattal bír, pirulnunk kell, hogy e részről egészen elmaradtunk!« Más helyen konstatálják, hogy »nemcsak oly eszköznek vagyunk

¹ A seborvosok tanfolyamán Mária Terézia óta magyar volt a tanítás nyelve.

híjával, mely saját munkálkodásainkat gyűjtögesse össze közhasználás végett, de olyanéval is, mely a tudomány és mesterség napról-napra egymást toló haladásait sebesen elterjessze közöttünk. A havonként megjelenő folyóirat programjának ismertetése után még a nyelvről is beszámolnak. Azt mondják a többek közt, hogy »az idő int, hogy mi orvosok is iparkodjunk a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközüvé tenni. — — — Az idegen műszavak tömérdek serege, nem emlékeztet többé minden lépten-nyomon nyelvünknek e részbeli míveletlenségére, szegénységére, — — de ez menekszik azon rosszul képzett, hosszú és új összetételekre alkalmatlan szavaktól is, mellyel nem igen szerencsés elődeink akartak megajándékozni.«

Jól tudjuk, hogy *Bugát Pál*, aki egész tömegét a műszavaknak magyarosította, ezért sok támadásnak volt kitéve, de ezen műszavak az aránylag rövid idő alatt közvetítő szerv nélkül nem mentek volt át a köztudatba. Ki is mondják a vezérszóban, hogy ők »az új terminológiának teljes kiterjedésben való használását egy folyóírásban, s eszerint még az »Orvosi Tár«-ban is még korának« tartják. Azt is ígérik, hogy az új műszavakat zárjelben régi műszavak fogják kísérni.

A műszavak egész sokaságát nem lehet *Bugát* és *Toldy* számlájára írunk. Így olvashatjuk az »Orvosi Tár«-ban (1831. II. köt.), hogy *Schuster János* professzornak köszönhetjük előkelőkép a »Gyógyszerek árszabása Magyarországra és a hozzá kapcsolt tartományokra alkalmaztatva« című könyvben előforduló kémiai műszavakat. Tudvalevő dolog ugyanis, hogy *Schuster* előtt többen, úgymint *Rácz István*, *Földi*, *Diószegi*, *Fazekas* és mások is készítettek magyar műszókat.

Derűre-borúra készítettek műszavakat, persze olyanokat is, amelyek nem voltak hosszúéletűek, végre annyi volt már a magyar műszó, hogy szótárra volt szükség.

Ilyen szótárt találunk mint függelékét *Hufeland* »Szegények Patikája« című munkában.¹ Csak egy pár műszót óhajtok belőle bemutatni: alkohol = lang, spiritus = lé, aether = égény, chlor = zöldlő, magisterium bismuthi = bátrag, magnesia = keserag, oxy-

¹ *Hufeland K. Válmány*: Szegények patikája, egyszersmind tapasztalt hasznú gyógyszerek és orvosságok választott gyűjteménye. A hatodik kiadás szerint fordította s a gyógyszerek magyar szótárával az »Orvosi Tár« olvasóji kedvéért megtoldva kiadá Dr. Schedel Ferenc. Pesten, 1831. 160 l. (Dr. C. W. Hufeland: Armen-Pharmakopoë című munka fordítása.)

dum zinci = horgag, chinin = kinadék, strychnin = szorítdeák, belladonna = szepnőnye, atrophia = asszavány. Ez a kis szótár volt az új műszók első szótárkísérlete.

De nemsokára szükség volt egy új szótárra, amely összegyűjtse az Orvosi Tárból közölt műszókat, különösen az említett folyóirat olvasói számára. Ezen az Orvosi Tárról két szerkesztője által összeállított új szótárban,¹ amely 1833-ban jelent meg, egész sorát találjuk az új műszóknak, körülbelül 5000-et, amelyeknek egy részét nemsokára később képezett műszók szorították ki. Ilyen pl. a férjany (arsenicum), amelyet később himenynak vagy himenynék, majd mirenynék neveztek el, ma pedig arzén; férjanyasavas szikag volt az arsenias sodae; fojtósavnak neveztek el az acidum nitricumot, amelyet még most is sokan légenysavnak ismernek, míg újabb neve salétromsav; a temperamentumot elnevezték mársékménynék, az excessust divatlankodásnak.

A szótár két szerkesztője jól tudja, hogy kissé elveti a súlyokat. Ennek tudatában kijelenti, hogy az ott közölt szavakat részint a »közdivat«-ból vette, részint pedig már mások használták; de van elég olyan is, amely a szükség úgy hozván magával, általunk hozatott föl előszörre. Jól tudják, hogy lesznek ezek közt »jobbak és silányabbak, valamint vannak ezek közt is elsültebbek és ingadozóbbak, sőt olyak is, melyek nyelvünk természete és fenkövét nehezen állandják ki, ideje tehát, hogy azokat mind összegyűjtve bírálattal véget a tisztelt közönség elébe állítsuk.«

Bármiként is ítéljük ma a műszók magyarosítása ügyében, el kell ismernünk *Bugát* és *Toldy* nagy és bizonyos tekintetben sikeres buzgóságát. De mint sok buzgóságban, úgy itt is észlelhetjük a túlzás kinövéseit. De túlzás miatt nem szabad komoly törekvést elítélnünk. Hiszen elvégre, ha ideiglenesen is, szükség volt e műszókra.

Helyes *Gyulai Pál* fölfogása,² aki azt kérdi: »De vajjon magoknak a műszóknak magyarosításában is tudnánk-e annyi eredményt fölmutatni *Toldy* és *Bugát* bátor föllépte nélkül?«

Tényleg sok általuk képezett műszó polgárjogot nyert nyelvünkben és nem tesszünk különbséget köztük és az órégi magyar szók közt. Ilyen szó pl. az étvágy, rokonszeny, csavar, delej, míg a hátsorv

¹ Prof. *Bugát* és Dr. *Scheidel*: Magyar-deák és deák-magyar Orvosi Szókönyv az Orvosi Tárról első két évéhez. Pesten, 1833. 187 l.

² *Gyulai Pál* Emlékebeszédok. Budapest, 1879.

(gerinovelő sorvadása), berz (villamosság), berzéces (villamos), láblap (lúdtalp), nehéz hiteli (paradoxon), elmély (filozófia), bíztan (mathézis) és még sok, sok szó a jól megérdemelt feledésbe merült.

Különös, hogy *Toldy* merész nyelvújítását egyes szókkal szemben nem érvényesíti. Maga mondja egy helyen,¹ hogy »minden idegen szót nem lehet minden nyelven visszaadni«. Egyúttal kifogásolja, hogy »egyesek inkább élnek idegen elnevezéssel, mint magyarral, noha a magyar név, mely talán ajánlatott, jó, s az idegen olynemű, hogy írásunkból felette kirí. Ellenben némely műszó magyarul-kitevésére oly dühös kedvök van, hogy azzal nem is látszanak gondolni, kiteszi-e ez az új szó, vagy tesz-e mást, mint amit kellene.« Ilyen szó a kolera, amelyet néhányan hánytató vérhasnak neveztek el. Ezen elnevezés szerinte hibás, mert a kolera nem vérhas, sőt lehet kolera hányás nélkül is. *Toldy*nak kifogása van az epekór, epekórság, epedög, epemirigy stb. kifejezések ellen is. A keletindiai kolerában (cholē = epe)² az epe semmi különös szerepet nem játszik, sőt többnyire hiányzik az epe »a bélbeli ürítményekben, de hiányzik a nyál, a húgy s többnyire az izzadság el- és kiválasztása is. Ép oly jó volna a nyálkór, húgykór, veritékkór elnevezés.« Az ország egyik vidékén használt bélgörcs elnevezés sem jó, »de sokkal jobb, mint az epedögös filológoké«. A kolera szót tehát *Toldy* fordíthatatlannak tartja, de csak egyelőre, mert hozzáteszi »s ha mégis magyar szóval akarjuk kipótolni, akkor kénytelenek leszünk a nyavalya ideáját a képzendő szó alapjává tenni. Ha ki ilyet fog ajánlani, s jót, üdvözöljük, mert írásaink általa is kevésbbé lesznek tarkák.«

Látható tehát, hogy *Toldy* már 1831-ben egyes esetekben mérsékelni tudta a műszók képzésében való buzgalmát. Lassanként belátja, hogy élő organizmusba, amilyen a nyelv, nem lehet annak természetellenére mesterkélt, nem életképes műszókat oltani. Ezen belátással enged a műnyelv képzésének heve, sőt munkatársa *Bugát Pál* túlzásai ellen már a harmincas években és későbbben is több ízben állást foglal.

Toldy az Orvosi Tár 1831. évfolyamába igen sokat dolgozik. Eredeti cikket ugyan nem ír, de több könyvismertetést és különösen sok vegyes közlést, amelyek leginkább külföldi szaklapokban meg-

¹ Orvosi Tár, 1831. évf. 106. l.

² Mások szerint a kolera szó héber eredetű: chaul rah = rossz betegség.

jelent cikkek kivonatai. Több mint száz oldalra terjednek ezek. Ezen utóbbi munkásságára megjegyzi, hogy folyóirata azt teszi, amit a külföldi folyóiratok nagy része tesz, s szerinte nem az eredetiség, hanem a belső becs és a praktikus haszon azon kritérium, amelyhez magát tartja. Megjegyzem, hogy ezen szerény közlésekben is a saját tapasztalataira hivatkozik, amelyeket részint külföldön (Berlin, Párizs, Pávia stb.), részint orvosi gyakorlatában tett.

Ezen évfolyamban jelent meg egy »Hildenbrand arcfájdalom-ellenes gyógymódja«¹ című cikke, melyet a páviai klinikai kórház évkönyveiből vett át, ugyancsak itt közli *Hufeland* egy cikkét »az érmetszésről«² magyar fordításban.

Az egyetlen eredetinek mondható cikk inkább polemikus jellegű és körülbelül 1½ lapra terjed. *Toldy* ezen rövid cikkben³ a kolerát járványbetegségnek, de nem fertőzőnek mondja. *Pólya József*, a pesti egyik kolerakórház igazgató-orvosa, u. i. azon véleményen volt, hogy a kolera »néhány esetekben«⁴ ragályos lehet, sőt ennél tovább megy és azon fölfogást, hogy a kolera »a világ- és földrendszer egymásrahatásának«⁵ eredménye volna »szorultságbeli hipotézis«-nek mondja. *Toldy* ezen említett cikkében támadja e fejtegetéseket.

Ugyancsak ezen évben jelent meg *Toldy* fordításában az előbb említett *Hufeland* »Szegények Patikája«⁶ című kis munka. A munka az olcsóbb gyógyszerek és orvosságformák betűrendes gyűjteménye. Számos recipe-formulát is találunk benne. Ezekre a fordító megjegyzi, hogy ő általában nem barátja az ily recipe-gyűjteményeknek, »amennyiben azok sokakat restségre és fabrikai gyógybánásra vezetnek«.

A következő esztendőben csökken *Toldy* orvosirodalmi tevékenysége. Az Orvosi Társaság aránylag kevés olyan könyvismertetést és vegyes közlést hoz, amely az ő tolla alól kikerült. Ezen évfolyamban ismereti *Hufeland* álláspontját »a kolera ragadósságáról«⁷ és újból kardoskodik azon fölfogás ellen, mintha a kolera fertőző betegség volna. Más helyen közli *Hufeland* egy cikkének a magyar fordítását,

¹ Orvosi Társaság, 1831. II. köt. 251—258. l. (Annales schoale clinicae Ticinensis. Pars altera. Paviae, 1830. pag. 228—236.)

² Orvosi Társaság, 1831. III. köt. 195—213. l. (Journal d. prakt. Arzneikunde XLVI. Bd.)

³ Orvosi Társaság, 1831. III. köt. 281., 282. l.

⁴ Orvosi Társaság, 1832. V. köt. 87—91. l.

melynek címe: »*A keleti choleraórált tapasztalt megbetegedési és halál-
lozói különféleség.*¹ Ezen cikkben kifejti *Hufeland*, hogy a kolera
elterjedése lényegesen függ az életmódtól és életrendtől. Elmondja,
hogy dacára Anglia nagy népességének, az ottani lakosság azért
nem szenved a kolerától, mert ott a lakosság többnyire hússal
táplálkozik, míg Ázsia és Afrika népei majdnem kizárólag zöldség-
gel és gyümölcsökkel élnek, az orosz nép »rossz kenyérre, darára,
savanyú káposztára van szorítva«. Ezen állítás *Toldyt* azon okosko-
dásra vezeti, hogy »ez főoka annak, miért szenved a kolerától leg-
többet a szegénység. Angliában a legszegényebb is hússal él, de nem
disznóhússal, mint hazánk gazdagabb vidékinek parasztsága, mely
közt a járvány annyira dühösködött«. Ezen következtetésből látszik,
hogy *Toldy* régebbi álláspontjától eltérőleg, a táplálkozást olyan
tényezőnek tartja, amely az egyén fogékonyására befolyással van.

A Magyar Tudós Társaság 1832 március hó 8-án tartott nagy-
gyűlésén több természet- és orvosi tudományi munkának magyar
fordítására pályázatot hirdetett. Midőn *Toldy* az erre vonatkozó
hirdetést az Orvosi Társaságban közlésezi, örül, hogy ezen pályázat
várható eredménye által »mind literaturánk annyi hiányai, mind
természettudományi magyar nyelvünk annyi fogyatkozásai el lesz-
nek tüntetve«.

Toldy résztvesz a német természettudósok és orvosok 10-ik
vándorgyűlésén, amelyet 1832 szeptember hó 19—27-éig Bécsben
tartottak. A vándorgyűlésnek 413 tagja volt, ezek között Magyar-
és Erdélyországból 34-en vettek részt. A vándorgyűlésről szóló
jelentését is közli az Orvosi Társaság.²

A következő évben szorgalmasabban foglalkozik orvosi iroda-
lommal. Igen valószínű, hogy erre befolyással volt az, hogy a
diétetika egyetemi rendkívüli tanárává nevezték ki, amiről később
emlékszem meg.

Az Orvosi Társaság ezen (1833.) évfolyamában ismét találunk külföldi
szaklapokban megjelent értékezesek eléggé bő kivonatait. Igen
érdekes a tudományos fürdőorvoslás alapítójának, *Ossann* berlini
professzornak egyik nagy munkájának az ismertetése.³ Ezen munka

¹ Orvosi Társaság, 1832. V. köt. 270—277. l. — *Allgem. Zeitung. Anzeigerord.*
Beilage. 135.

² Orvosi Társaság, 1832. VIII. köt. 67—72. l.

³ Orvosi Társaság, 1833. IX. köt. 218—236. l., X. köt. 64—79. l., 157—
162. l.

az európai ismertebb gyógyító forrásokat tárgyalja. Miután azonban a német szerző nem ismeri eléggé a magyar és erdélyi fürdőket, szükségesnek találja Toldy, hogy a munka recenziójába azok ismertetését is belevegye. Ő maga érzi, hogy adatai hiányosak, úgyhogy fölszólítást intéz, »az erdélyi gyógyász urakhoz, hogy a többi még kevésbbé ismereteseikről (t. i. fürdőhelyekről) közölnék az orvosközséggel tapasztalásaikat«. A tengeri fürdőről szóló rész ismertetése után »a kies fekvésű tenger melléki városunkra, Fiuméra« irányítja az orvosok figyelmét. Majd a Balaton tárgyalására tér át és fölszólítja az orvosokat, foglalkozzanak annak tanulmányozásával; ezáltal elérhetjük, hogy »látánánk mi is hazánkban egy pár Doberant, Dieppet, Génuat és Margatet virágzani«.

A vegyes tudósítások közt találunk egy igen érdekes közlést, melynek címe: »*Az esztendő részeinek befolyása az emberre*«. ¹ Inkább fordítás, mely a híres *Quetelet* egy cikke nyomán készült.

Ugyanezen kötetben közölte *Cuvier* nekrológiáját, ² amelyben Toldy a nagy természettudós érdemeit méltatja. Toldy örömmel emlékezik vissza azokra a természettudományok körébe tartozó előadásokra, amelyeket *Cuvier* 1830-ban a Sorbonneban férfiak és nőkből álló hallgatóság előtt tartott, s amelyeken ő is résztvett.

Az 1833. év nyarán felszólítást kapott *Rust* dr.-tól, a berlini egyetem egyik hírneves professzorától, hogy *Hufeland* professzor ötvenéves doktori jubileumához, amelyet 1833 július 24-én nagy ünnepélyesség közt tartottak, hozzájáruljon. Toldy közli ezen fölszólítást és fölkéri a magyar orvosokat, hogy vegyenek részt a nagy orvos ünnepségben, mert »hazánknak e részben is becsületét munkáljuk, ha jeleit adjuk annak, miképen a külföld nagy embereit tiszteljük, munkáit olvassuk, használjuk; s ezt nyilván és szívesen kifejezzük«. Ime a hálás tanítvány *Hufeland* ünnepségébe beviszi a hazafias szempontot is: hadd lássa a külföld, hogy a magyar orvosok ismerik a nagy tudóst és meg tudják becsülni kiváló munkásságát! Nemcsak német nyelven megjelent irodalmi művével, hanem ily úton is akarta »az idegenek előtt becsületünket emelni«.

Mennyire fájhatott Toldynak, midőn azt kellett jelentenie, hogy csakis helybeli orvosok jelentkeztek, ellenben vidékről egy sem. ³

¹ Orvosi Társ., 1833. IX. köt. 150—158. l.

² Orvosi Társ., 1833. IX. köt. 159—161. l.

³ Orvosi Társ., 1833. XII. köt. 230. l.

Alapos, komoly tanulmány számba megy »A füzedék gyógyszer és orvosi tekintetben« című értekezése.¹ Egy francia gyógyszerész a füzedéket (salicina) a fűzfa héjából állította elő és jelentést tett ezen szerről a párizsi tudományos akadémiának. Az akadémia megbízta Gay-Lussac és Magendiet, hogy ezen gyógyszert, melynek nagy jövőt jósoltak, kémiai és orvosi szempontból vizsgálják meg. Midőn ezen két tudós jelentését az akadémiának 1830 május 10-én tartott ülésén beterjesztette, Toldy is jelen volt, mely alkalommal ő ott először látta a szert. Genfből hozott is magával egy kis mennyiséget, amellyel később Budán és Pesten egyes betegeket váltóláz miatt gyógyított. Toldy ezen értekezésében panaszkodik, hogy a »váltóláz posványos vidékeinket ostromolja« és miután »késünk alacsony partú folyóinkat szabályozni, a vízmellékeket gátokkal védeni, iszapainkat kiszárítani, legalább az orvosok lehetőleg fölfegyverkezzenek azon ártalmak ellen, melyeket ama késedelem következései szülnek az emberi egészségre«. Saját tapasztalásából mondja, hogy a füzedék a váltóláznak egyik hatalmas gyógyszere, melynek az is egyik előnye, hogy olcsó. Elsőbben leírja a szer történetét, majd a készítési módját, fizikai és kémiai tulajdonságait, végül beszámol azon kedvező eredményről, melyet e szerrel orvosi gyakorlatában elért. Értekezése végén ajánlja a szert a gyakorló orvosok figyelmébe és avval végzi, hogy »a cél, melynek elérését (a szer) elő fogja segíteni, az emberi nem java : s ezt mindenkép előmozdítani szép és szent kötelesség«.

Az 1833. év végével beszüntetik az Orvosi Tár megjelenését. Ezen időtől fogva lényegesen kevesebbet működik az orvosi irodalom terén. Könnyen érthető, egyrészt mert akkorára már fölhagyott az orvosi gyakorlattal, másrészt mert 1834-ben megindul a Tudománytár. Toldy idő közben, 1833 július 16-án, a diétetika és makrobiotika egyetemi nyilvános rendkívüli tanárává kineveztetett. Tanszékét azonban csak 1834 április 5-én foglalta el és megtartotta 1844-ig, amidőn az egyetemi könyvtár igazgatójává véglegesen kinevezték. Tanszékét a magyar kir. orvosi kar előtt tartott tanszékfoglaló beszéddel² foglalta el. Beszédjében elmondja, mily fontos ránk nézve az egészség és hogy »csak úgy viseljük kellő

¹ Orvosi Tár, 1833. XII. köt. 131—169. l. — A füzedék szó az akkori időből való. Több gyógyszer magyar elnevezését -dek képzővel alkották. Így pl. kinadék (chinin), szunnyasztadék (morphin) stb.

² Toldy Ferenc Irodalmi Beszédei, II. köt. 269—277. l. Budapest, 1888. Ráth Mór.

gondját a lelki erőnek is, ha anyagi természetünket sem hanyagoljuk el. Azután ecseteli az egészség közgazdasági értékét és végül visszatekint azon törvényekre és magyarázatokra, amelyek az ókor óta ránk maradtak.

Előadásait kinevezése értelmében magyar és német nyelven tartotta; a magyar leckék hallgatóinak száma 20 és 36 közt ingadozott, a német leckéké 16 és 52 közt.

Előadásai szövegét kiadta »Dietetica Elemei« cím alatt könyv alakban is.¹ Ha olvassuk a kis könyvet, azt tapasztaljuk, hogy az voltaképen egészségtan dióhéjban, amely mutatja, hogy szerzője szembeszáll régi előítéletekkel és hogy mondanivalóját oly tudományos alapra fekteti, amely persze az akkori idők tudományos fölfogásának megfelel. Egy maga írta ismertetésben² azt jegyzi meg, hogy a »hallgatói vegyülsége miatt igyekezett szerző minél világosabban és némileg népszerűen írni«. A munka kelendő volt és második kiadást is ért.³

Diétetikai tankönyvének megjelenése óta nagyobb orvostudományi munkát nem írt, csupán könyvismertetést és apró közlést.

Még 1837-ben írt egy könyvismertetést *Chelius* német sebészprofesszor sebészetének I. kötetéről, amely *Bugát Pál* fordításában jelent meg.⁴ *Toldy* elismeri *Bugát*ról, hogy ő »valóságos megkezdője egy magyar sebészeti literaturának«. Egyben kijelenti, hogy magyar orvosi műnyelv teljes megalapulásához »sok ember s az idő érlelő melege kívántatik«. *Bugát* műnyelvén talál némi kifogásolni valót, de kész a mentség: »a szócsinálás szüksége némi szeretetét gerjeszté benne a külöнкödésnek«.

Kevéssel ezután megjelent egy könyvismertetés *Fritze* dr.⁵ egy sebészeti munkájának magyar fordításáról. Az eredeti munka annak idején Németországban igen kedvező fogadtatásban részesült.

¹ *Dietetica Elemei*. Hallgatói számára kézirat helyett kiadta *D. Schedel Ferencz*, kir. egyet. rendkiv. prof. Budán, a M. Kir. Egyetem betűivel M.D.CCC.XXX.IX.

² Figyelmező, 1839. évf. 25. sz. 408—410. l.

³ *Toldy Ferenc Két Könyve az Egészség Fentartásáról*. Második javított kiadás. Pest. Emich Gusztáv tulajdona, 1851. 112 l.

⁴ *Chelius M. J. Sebészet*. I. köt., ford. *Bugát Pál*. Buda 1836 Figyelmező, 1837. évf. I. köt. I. félév. 11—13. l. — A könyv II. és III. kötetének ismertetése 1839-ben jelent meg.

⁵ *Fritze E. : Kisded Sebészeti Eszköztár* (ford. *Bugát Pál*). Buda, 1837. 84 l. — Figyelmező 1837. évf. I. köt. I. félév. 81—82. l.

A következő évben jelent meg *Toldy*-nak egy igen terjedelmes könyvismertetése, mely egy igen előkelő és termékeny orvosírónak, dr. *Jankovich Antal*-nak ¹ egy munkájáról szól. Kivonatban ismerteti a munkát és találó megjegyzéseket tesz. Aki az akkori Pest és Buda iránt érdeklődik, annak el kell olvasnia *Toldy* ezen ismertetését.

Ugyancsak ezen évben ír egy kis közlést, amelynek tárgya: »A légmérsék befolyása az újazulók halandóságára.« ² Két francia orvos hibáztatja egyes anyák és számos orvosnak ama szokását, hogy télen apró gyermekeket a szabadba vezetnek. Hideg időben több a meghülés és így nagyobb a kisdetek halandósága. Ezért óvni kell a gyermekeket a hideg levegő ellen. *Toldy* a közlést e szavakkal végzi: »Fontos intés minden, gyermekeit szerető szülőknél.«

Ezen esztendőben ír egy hosszabb értekezést: *Egy pillanat múlt évi irodalmunkra* ³ címen. Ebben megemlékezik az orvosi irodalomról is. De bennünket főképp egy megjegyzése érdekel. *Toldy* u. i. említi, hogy a lefolyt évben 52 orvos közül 12 magyar nyelven írt disszertációt nyújtott be. »Ne csüggedjünk, — írja — a jövőendő szép reményekre biztat.«

Az 1839. évben ismét több könyvismertetést ír. A »Pállinkakórságról« szóló ismertetésben ⁴ nagy hévvel száll síkra az alkoholizmus ellen. A javasolt mértékletességi egyesületektől jótékony hatást vár »s mi ismét közelebb állandunk azon ranghoz, melyet a polgárisodott népek közt elfoglalnunk kell!«

Czilioher Róbert ⁵ Szliácsról szóló munkájának ismertetésében ismét melegen karolja fel a magyar fürdők ügyét, felhívja a közönség figyelmét azok kiváló voltára, s talán »maholnap itthon találónak föl azt, mit gyakran oly tetemes áldozatokkal, s néha mégis siker nélkül a külföldön keressük: az egészséget.«

¹ Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht, dargestellt von Dr. Anton Jankovich. Ofen, 1838. 216. l. — Figyelmező, 1838. 261—268. l., 309—317. l., 348—355. l.

² Athenaeum, 1838. évf. 2. sz. 32. l.

³ Figyelmező, 1838. évf. 4. sz. 55. l.

⁴ Pállinkakórság. Németből szabadon fordította G. T. M. (gróf Teleki Mihály). Kolozsvárt, 1838. 142. l. — Figyelmező, 1839. évf. 25. sz. 410—412. l.

⁵ Szliács. Irta orvosok és betegek számára Czilioher Róbert orvos doctor. Pest, 1838. 159. l. — Figyelmező, 1839. évf. 26. sz. 428—431. l.

Ugyanezen esztendőben közöl a *Figyelmezőben* még két könyvismertetést, még pedig annak 30. számában egyet három sebészeti munkáról,¹ annak 44. számában pedig szintén egyet. A könyvismertetést arra használja föl, hogy a magyar orvosi műnyelv ügyében újból fölszólaljon. *Toldy* állást foglal *Bugát* írásmódja ellen, akinek különben »a magyar egyetemes orvosliteratura körül szerzett mulhatatlan érdemei méltánylása csorbulást sem szenved«. *Toldy* tehát meghajtja zászlóját *Bugát* kiváló érdemei előtt, aki alkotója a magyar orvosi műnyelvnek, »magyarul megszólaltatója e tudománynak, s mit mi mások abban teszünk vagy tettünk, az ő érdemeihez képest szót sem érdemel«. *Toldy* konstatálja, hogy *Bugát* műnyelvének kifogásolható részei csupán »kisdud elcsusszánások«.

Ezen ismertetése azonban túllépi a rendes tudományos ismertetés keretét. Hazafias örömet érez, midőn látja, hogy a magyar nyelv immár tudományos művek megírására alkalmas és »visszatekintve az előttünk fekvő dolgozatokra, szerencsét kívánhatunk magunknak e lelkes iparkodásokhoz,² melyek egyszersmind legnyomósabb megcáfolói minden leghalkabb kétkedésnek nyelvünk tökéletes tudományi képessége iránt. S ezt tudni kell azoknak, kiktől a nemzeti nyelvnek a tanítószékbe iktatása függ, ezen, mindennemű ismereteknek hűsása és vérré lételének, az életbe hatásának és teljes gyümölcsözésének mulhatatlan feltétele«.

A másik ugyanezen esztendőben megjelent beható ismertetés *Fejes Mihály*³ egy fürdőügyi munkájára vonatkozik.

De meg kell emlékeznünk még egy terjedelmes könyvismertetéséről, amely egy pedagógiai munka⁴ egészség- és embertudományi részére vonatkozik. *Toldy* ebben figyelmeztet a munkában előforduló számos hibára.

¹ Chelius M. J. *Sebészség*. II. köt., ford. Bugát Pál. Buda, 1837., III. köt., ford. Smalkovics Mihály 1839. — Réczey Imre: *A sebészi műtan alapvonatai*. Budán, 1838. 267 l. — Fritze: *A nevezetesebb sebészi véres műtételek bevezetve Dieffenbach által*. Magyar és latin nyelven kiadva az Orvosi Társaság szerkesztői által. Pest, 1839. 146 l. — *Figyelmező*, 1839. 30. sz. 501—509. l.

² Smalkovics és Réczey u. i. egészen elfogadták *Bugát* műnyelvét.

³ Fejes Mihály orvos doktor: *Az egri fürdők orvosi és helyleirási tekintetben*. Eger, 1839. 84 l. — *Figyelmező*, 1839. évf. 44. sz. 713—718. l.

⁴ Warga János: *Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra*. Budán, 1838. 284 l. — *Figyelmező* 1839. évf. 42. sz. 683—688. l.

Utolsó orvosi cikke, ha ugyan annak tekinthetjük : Bugát Pál emlékezete.¹

* * *

Ha most *Toldy Ferenc* ezen itt bemutatott orvosi irodalmi működésére visszatekintünk, azt látjuk, hogy majdnem minden cikkében, minden könyvismertetésében, a legapróbb közlésében van valami mondanivalója.

Azt mondhatjuk, hogy amilyen sokoldalú volt az ő irodalmi munkássága, ép oly sokoldalú volt, ha nem is nagyon gazdag, az ő orvosi irodalmi munkássága. Valóban számottevő munkása volt ő az orvosi irodalomnak, de egyszersmind hozzájárult az orvosi irodalom nemzeti alapon való megerősödéséhez.

Toldy foglalkozik a kolera aetiológiájának a kérdésével, szociális reformokat sürget, kísérletet tesz egy hazánkban ismeretlen oly gyógyszerrel, amelyről azt hiszi, hogy hazánk egy endemiás betegségének : a váltóláznak kitünő ellenszere, küzd a magyar fürdők fölkarolása érdekében, egészségtudományi könyvet ír, több német orvosi munkát fordít, stb. De különösen két nagy szolgálatot tesz a magyar orvosi irodalomnak : megalapítja az első magyar orvosi folyóiratot, amelynek megindításával módot nyújt a hazai orvosoknak, hogy magyar nyelven szolgálják az orvosi tudományt. De tudományos műnyelv nem volt. Annak megteremtésében és terjesztésében vesz részt. És itt teszi a második, szintén nagy szolgálatot a nemzeti tudománynak és irodalomnak, midőn az orvosi műszók egész sokaságát képezi.

Mindenben nemzeti lelkesedése vezeti. Még kis kérdésekre is kiterjed a figyelme. Egy külföldi tudóst ünnepelnek. Ő súlyt vet arra, hogy magyar orvosok is részt vegyenek az ünneplésben ; hadd lássa a világ, hogy mi nem vagyunk barbárok, hanem mi is foglalkozunk a tudománnyal, ismerjük a nagy tudóst és műveit !

És *Toldynak* jut ideje arra, hogy a magyar orvosi tudomány és irodalom érdekében akkor is fejtsen ki termékeny munkásságot, amidőn agyveleje és szíve új és új irodalomtörténeti kutatásokon fáradhatatlanul dolgozik. Dacára annak, hogy évek óta nem folytat orvosi praxist, részt vesz (1837. okt. 14.) a Budapesti Kir. Orvos-Egyesület (Regia societas medica Buda-Pestiensis) alapításában.

¹ Budapesti Szemle. Új Folyam. 1866. II. kt. 251—257. l.

Minden szavában, minden gondolatában érezzük az ő lángoló hazaszeretetét. Ezen okból is állítja orvosi tudományát hazafias törekvései szolgálatába.

Igaza volt *Horváth Mihálynak*,¹ midőn 1871-ben Toldy félszázados irodalmi működése ünnepi ülésén azt mondta, hogy sokoldalú hazafias lelke hévvel ölelt fel mindent, mi csak a nemzeti életben fölmerült, jóllétére, haladására vonatkozott.

A magyar orvosi kar büszke lehet arra, hogy a magyar irodalomtörténet ezen legbuzgóbb, legtermékenyebb munkása orvos volt. Ha orvosi irodalmi működése nem is volt világgraszáló, munkásságának eredménye hatalmas nyomot hagyott nemzeti irodalmunkban: aere perennius!

¹ Kisfaludy-Társaság Évkönyve, 1871.

BR. KEMÉNY ZSIGMOND S A XIX. SZÁZAD IRODALMI ÁRAMLATAI.

Irtá Papp Ferenc.

Aki a koreasmék életét keresi az irodalmi mozgalmakban, érdekes rokonságot fog felfedezni a XIX. század magyar irodalma s a külföldi irodalmi törekvések között. Valóban nem volt kor, melyben közéletünk több szállal kötődött volna az európai műveltséghez, mint a reformkorszakban s a kiegyezés idején.

A XIX. század elején Európa előtt elvesztették hitelüket a racionalisták. Napóleon végighallgatta még szellemes tudósainak okoskodását az egyiptomi piramisok tövében, de azután felmutatott az égre, a mérhetetlen csillag táborra. Széchenyi is a végtelenség-gel látta kapcsolatban földi pályáját. Európát az észbeli levezetések-nél inkább érdekelték már azok a titokzatos erők, melyek az egyes emberben s az emberiség történetében érvényesültek. Az a merész tekintet, melyet Európa legkiválóbb egyéniségei önmagukba s a világ-történetbe vetettek, jellemzi a XIX. század első felének, a romantika korának irodalmát is.

Az egyénnek a világegyetemmel való kapcsolata izgatta a romantikus költészetet. E tárgy, mely a költőt filozófussá s történet-íróvá tette, szinte széttörte a költészetnek szokott formáit; egész költőiségében csak akkor érvényesült, mikor a költő széles alapon s teljes szabadsággal vezette a közönség képzelete elé. Ez lélektani magyarázata annak, mért lett a regény a romantikus költészetnek uralkodó műfajává, s mért volt oly nagy hatással a XIX. század politikai és társadalmi életére.

A kiváló egyéniségek, kik a regényben nagy feladatokat oldot-tak meg, már a század elején rámutattak a műfajnak legértékesebb

tulajdonságaira. Résztvett e munkában a német, angol és francia romantikus költészet egyaránt.

Goethe, kiben a romantikusok épúgy megtalálták eszményképüket, mint a klasszikusok, sehol sem adta a romantikus kedély- és gondolatvilágnak hívebb képét, mint *Wilhelm Meisterben*. Teljesen érthető tehát Schlegel Frigyesnek és romantikus társainak e műért való rajongása. A dicsőségből azonban, melyet Goethe műve aratott, jó rész jutott magának a műfajnak, a regénynek is.

Épen e művében elemzi Goethe a valódi költő lelkét. A költői lélek legdrágább elemének azt az összehangzó világnézetet tartja, melyet a költő benyomásaiból, élményeiből, elmélyedéseiből alkotott, mely a multat, jelent és jövőt egybefoglalja s a költőt az istenek és emberek barátjává avatja. Alig találunk költői alkotást, mely ennek az elméletnek inkább megfelelna, mint *Wilhelm Meister*.

Goethe megvilágítja Wilhelm Meister szellemi életének folytonos emelkedését, melyben oly érdekesen tükröződik vissza a költő egyéniségének fejlődése; regénye azonban sokkal több, mint önvallomás vagy lélektani elemzés. Goethe műve egy nagy lélek világnézetének megnyilatkozása, ki az emberiség fejlődésébe pillant s magas erkölcsi-séggel állapítja meg az egyénnek s az emberiségnek kötelelességeit. Wilhelm Meister már a *Lehrjahre*ban belátja hosszás tévelygései után, hogy az egyénnek nem egyedüli kötelelessége önmagát szép lélekké nevelni. A *Wanderjahre*ban még inkább meggyőződik, hogy sokkal magasabb erkölcsiség önmagunkban és embertársainkban felfedezni az istenség nyomait s tevékenyen résztvenni az emberiség munkájában. Ezt az erkölcsiséget hirdetik a titkos társaság tagjai, kik, lemondva önző vágyaikról, az emberiség boldogításán fáradoznak. Ezt a magas erkölcsiséget látjuk a regény egy-két nemes női alakjában, kiknek átszellemült egyéniségében Goethe — mint maga mondja — a legtisztább értelemben vett kereszténység eszményét valósította meg.

A *Lehrjahre* és *Wanderjahre* olvasóit sok helyt meglephette a reális ábrázolás hiánya, vagy az előadás szeszélyessége, de a költő *Wilhelm Meisterrel* bebizonyította, hogy a regény a legalkalmasabb műfaj egy nagyméretű világnézetnek megnyilatkozására, melyben egy romantikus költő ábrándjai s egy nagy gondolkodónak erkölcs-tani s társadalompolitikai eszméi olvadnak egybe.

Míg *Wilhelm Meisterrel* egy bölcselkedő költőnek reformeszméi hatoltak a regénybe, addig Scott Walter regényeiben a történelem

jut oly jogokhoz, minőket a romantika koráig a költészetben nem élvezett. Feltámasztani egy korszakot, különösen a középkort lovagváraival, keresztes vitézeivel, rablólovagjaival s állati életre szorított jobbágyaival — ez volt a feladat, melyre Scott Walter vállalkozott. Mindenesetre oly feladat, melyet lelkesedéssel fogadhatott a történelem százada.

Sokan — köztük Taine is — kétes értékűnek tartják Scott reformját s többre becsülik a hiteles emlékiratot, mint a legszellemesebb történeti regényt. Azonban a történeti regény egészen más szemmel nézi az elmúlt korokat, mint a történelem. A történelem azokat a mozzanatokat emeli ki az eseményeknek beláthatatlan tömegéből, melyek valamely nemzet vagy az emberiség fejlődésére voltak hatással, s így kénytelen megelégedni az általános okokkal. A történeti regény ellenben azt mutatja meg, hogyan szenved vagy örül, hogyan emelkedik vagy süllyed az egyén a korszakot mozgató eszmék alatt; épen ezért a lélektani elemzésnek sokkal finomabb eszközeire van utalva. — Akik azt hiszik, hogy a költőnek, mint új erkölcsi világrend apostolának nem szabad hátrafelé tekinteni, azokat bölcs Salamonnak arra a mondására figyelmeztetjük, hogy nincs semmi új a nap alatt. Az erkölcsi eszmék bomlása vagy szilárdulása újra meg újra ismétlődik a züllő és emelkedő nemzetek és korok életében; egy-egy történelmi korszak pedig, melyben a kor-eszmék hatását a költő a királyi udvartól a munkás kunyhójáig a tudomány és ipar mezein mindenütt nyomon kísérheti, oly óriási teret szolgáltat a költői alkotás számára, minőt sem a jelen társadalma, sem a képzelet nem nyujthat. — Azután, ha az emberiség fejlődése szempontjából értékesek a reformátornak ködös álmai, merész eszméi, ép oly értékesek az elmúlt korok tévedései és eredményei, melyek a fejlődés lehetőségének határait jelölik ki.

Scott Walter a gyors munka és régészkedő szenvedélye következtében inkább rajzolta a külsőségeket, mint alakjainak s a korszakoknak belső életét; inkább kereste az érdekest, mint a jellemzőt. De így is nagy érdeme, hogy a középkor embereit fajuknak s környezetüknek sajátságai szerint fogta fel. Ily tárgyilagosságot a XVIII. század racionalistái nem ismertek. Scott alakjainak lelki élete nem gazdag ugyan, de jellemük rajza határozott, reális; egyik-másik regénye pedig művészi erővel elemzi a tömegek s egyének lelki életét a kor-eszmék szempontjából. Így *Ivanhoe* költője mily művészen

világítja meg a középkori Angolország életét a normannok és angol-szászok faji gyűlölködésével !

Scott Walter történelmi realizmusától csak egy lépés választja et azt a realizmust, mellyel Balzac tört új utakat a francia regény-írás számára.

Balzac nem az elmúlt korszakokat, hanem saját korának társadalmát, különösen Párizst teszi tanulmányának tárgyává. Rajzai-ban a környezet még nagyobb szerepet játszik, mint Scottnál. A tett, melyet alakjai véghezvisznek, egyrészt a környezetnek, másrészt az idegeknek s vérereknek terméke. Így alakul át a lélektani elemzés élettanivá. Goriot halálánál percről percere látjuk a vérsavó terje-dését, s egész orvostudományi előadást hallunk a vérsavó ömlésének s a lázas agy képzeiteinek kapcsolatáról. Balzac regényeiben a szere-lem is inkább élettani jelenség, testi ösztön ; az atyai szeretet sem más, mint az érzékek játéka. Az öreg Goriot előtt az élet elveszti érté-két, ha leányait vagy legalább ruhájukat nem érintheti, s a világ kincséért sem válnék meg attól a mellénytől, melyre egykor leánya minden könnye hullott.

Az elemzésnek ez az új módja nem tűri a hazug általánosítá-sokat, s az emberi életnek sok rejtett kapcsolatára vet fényt ; vesze-delme azonban, hogy a költő képzeletét oly tárgyak felé ragadja, melyek alkalmasak élettani ismeretek fitogtatására. Ki is tudná a lelki életnek nemesebb törekvéseit, az erkölcsi fejlődés magasabb fokait az élettannak fogyatékos eszközeivel megmagyarázni ? Így lesznek Balzac regényeinek hősei a pénz vagy érzékiség örültjei s áldozatai, szennyes uzsorások, cinikus rablók, bukott leányok, züllött asszonyok, ördögi kerítónők, férfiatlan férfiak — mind oly alakok, kiknek testét és lelkét Párizs erkölcsi mocsarainak gőzei megmérgezték.

Balzac elemző módszere szorosan összefügg a francia romantika esztétikai ízlésével, mely a rútat kiváltságos jogokkal ruházta fel a költészetben ; szoros kapcsolatban van a költőnek világnézetével, ki keserves csalódásai és sivár tapasztalatai után az erkölcsi eszmék-ben merő hazugságot látott s elvesztette hitét az ember nemesebb törekvései iránt.

A három kiváló egyéniség hatása, kik a regény jelentőségét az európai műveltség szemében oly rendkívül emelték, legélénkebb volt a XIX. század első évtizedeiben. A romantikus szellem hódolattal üdvözölte mindegyiket. Scott Walter ép úgy meghajolt Goethe

egyénisége előtt, mint ahogyan Balzac Scott hatása alatt állott. E korra esik Kemény Zeigmond ifjúkora. Aki oly mohón szívta magába korának vezető gondolatait, aki oly korán értékelni tudta a nagy századnak társadalmi és irodalmi kérdéseit, s már a harmincas években a regényírói pályára készült, az egészen természetesen került a három nagy regényíró hatásának körébe.

Bajza, kinek esztétikai nézeteit Kemény még később is becslésre méltóknak tartotta, a harmincas években állítja a magyar regényírók elé a regény eszményképéül *Wilhelm Meistert*. Maga Kemény kétszer is megemlékezik első regényében Goetheról, s egyik esetben kiemeli erkölcsi világnézetéből az igazi emberszeretetet, mely a bukott egyénben is megtalálja az istenit. Későbbi tanulmányaiban is osodálja tárgyilagosságát és egyetemes szellemét. — *Gyulai Pál*ban találkozunk Balzac nevével is. Már itt rokonérzést áru el Kemény Balzac iránt. A hatvanas években újra foglalkozik vele, mikor a romantika túlzásait elemzi; látja szellemének nagy tévedéseit, de azért tiszteli benne az egyénítés roppant tehetségét. Mindig tisztelettel szól Kemény Scott Walterről is. Megvallja, hogy gyönyörűséget szereztek neki regényei. Scott korát az angol regény aranykorának nevezi s a korszak élére Scott regényköltészetét állítja; nagy szerencsének tartaná, ha a magyar irodalomnak Scott Walterei támadnának.

Ez adatoknál azonban inkább bizonyítja a három nagy regényíró hatását Kemény költészete, melyben megtaláljuk a romantikának botlásait, de minden nagy erényét is.

Kemény alakjainak jellemzésében, az egyénítés művészetében Balzac elemző módszerére ismerünk. A groteszkhez való vonzódás szintén a vesztett ábrándok költőjére, Balzacra mutat. Gergely diák ép úgy testvére, vagy legalább rokona Vautrinnek, mint a vén Kassai Grandet apónak. — Az érdekes történeti képek, melyeket Kemény regényei vezetnek elénk, Scott Walter regényes korrajzaira emlékeztetnek bennünket. Ki ne gondolna *Gyulai Pál*nak egyik-másik jeleneténél Scott leeresztett rostélyú lovagjaira s irtózatossá borítóneire? A regény lényegére nézve Kemény felfogása egyezik Goetheével. Kemény szerint is a regény költői, bölcselmi s politikai elemek vegyüléke, melynek részeit gyakran csak az alapeszme egysége tartja össze. A regény formájának szabadságát pedig senki jobban igénybe nem vette, mint Goethe s utána — különösen *Gyulai Pál*ban — Kemény. S amint Goethe a költői lélek legértékesebb elemének

az összhangzó világnézetet tartja, Kemény is az elbeszélés szabadsága, a forma lazasága fejében világnézetet követel a regényírótól: »egy révpártot, melyre a hányatott emberiség siet, egy tengert, melyben küzdünk, egy csendhelyet, melyet a küzdés eredményeiért odahagynánk... valamit, amit jövőnek, jelennek, multnak nevezhessünk«.

Nagyon tévedne azonban, aki azt hinné, hogy Kemény költészete nem egyéb, mint Goethe, Scott és Balzac reformjainak ügyes értékesítése. Kemény költészete nemcsak egészében, de elemeiben is eredeti költészet, melyen mindenütt önálló szellem jellemvonásai tűnnek szemünkbe.

Mily rokonnak látszik Kemény egyénítő módja Balzac elemző módszerével, mégis mennyire más lélektant alkalmaz mindegyik költő. Balzac regényeiben a környezet változtatja az idegeket, az arc színét, a jellemeket. Balzac lélektana megegyezik a pozitivisták és naturalisták lélektanával; innét a nagy lelkesedés, mellyel Balzac költészetét Taine s Zola körülveszik. Balzac lélektana annak az igazságnak túlzása, hogy a környezet s testi szervezetünk változásai párhuzamosak lelki életünk változásaival. Kemény ismeri, alkalmazza is ezt az igazságot, azonban már *Gyulai Pál*ban, még inkább később, tanulmányaiban is elítéli a túlzott realizmust. Alakjainak belső élete oly végtelen, hogy sem a környezetből, sem élettani jelenségek-ből nem tudná megmagyarázni. Nem is kutatja Kemény azt a szervezetet, melynek gépei tetteinket létrehozzák, azt mondja, hogy azt még nem látta senki sem; inkább érdekli a lelki élet a maga végtelenségével, örökös mozgalmaival s változásaival. Mint a tengerben millió meg millió vízcsepp tolong egymás mellett, ép oly sok elemből alakul Kemény alakjainak lelki élete is. Ennek elemei: a benyomások, élmények, tapasztalatok, családi és nemzeti tradíciók, vágyak, eszmék, a megnevezhetetlen eszmeparányok, melyek a kedélyhangulatokat s a tetteket idézik elő. Az emberi természetben — a mint Kemény festi — nincs pihenés; az érzések, indulatok folytonos fejlődésben vannak, s az akarat vagy sors hatása alatt az erénytől a bűnig, a bűntől az erényig terjednek. Ebbe az örökös mozgó belső életbe pillantunk be, mikor Kemény alakjainak jellemét elemzi, vagy mikor magányukba világít be. Mily sok, gyakran ellentétes elemből alakul Báthori Zsigmond jelleme. Mennyi kínos gondolattal népesül meg Senno és Laczkó István börtöne; hogyan megtelik Gyulai szobája az önvád rémes képeivel, vagy Kassai

Elemér magánya költői ábrándokkal. Néha annyira csak a belső élet köti le Kemény figyelmét, hogy megfeledkezik a környezetről, vagy ha rajzolja is, a vázlat csak kísérője a belső élet háborgásainak, mint Laczkó Istvánné sejtelmeinek a varjak képe, melyek a templom tornyától a sírdombig szállonganak.

Kemény lélektana végtelennek tünteti fel az ember belső életét, de azért nem tagadja a lélek egységét s nem teszi problematikussá a bűnről és erényről való fogalmainkat.

Ha másképp látja Kemény az ember lelki világát, mint Balzac, másképp látja a történeti korokat is, mint Scott. Kemény bölcséleti szemüvegen keresztül nézi a történelmet s az elmúlt korokban az egyénnek az emberiséggel való kapcsolatát keresi, ami annyira foglalkoztatta a romantika korát. Érdeklík Keményt a politikai pártok küzdelmei, a tudományos nézetek, művelődéstörténeti adatok, azonban érdeklődésének főtárgya mégis az, hogy minő alakot öltenek a különböző egyénekből a koreszmék, melyek az emberiség fejlődésének egy-egy nevezetesebb mozzanatát jelzik. Így a *Rajongók*-ban megismerjük Rákóczi fejedelmi udvarát, meghallgatjuk a püspöki templom izgatott közönségét, betekintünk a politikai tanácskozásokba, a tudós dolgozószobájába, a börtönök sötét üregeibe; egyúttal azonban látjuk azt is, hogy a kereszténység eszméje ugyanabban a korban egyiknek áldást, a másiknak átkot jelent, egyiknek hatalmi tényezőt, másiknak anyagi romlást, egyiknek erkölcsi emelkedést, másiknak babonát, sötét rajongást.

Azok a filozófiai mélységgel és realizmussal megfestett, nagy történeti képek, melyeket Kemény történeti regényeiben látunk, ép oly művészi és eredeti megnyilatkozásai Kemény világnézetének, mint a *Wilhelm Meister* fantasztikus társadalma Goethe messzeható eszméinek. A *Rajongók* költője, míg a koreszmék s az egyén viszonyát világítja meg egy letűnt korszakban, valójában megfelel arra a kérdésre, mi az igazi kereszténység. Elénk festi a keresztény erkölcsi eszményképét Laczkó Istvánné nagy lemondásában, még inkább Lórántfi Zsuzsánna csendes nagyságában, ki szabad gondolkodásával a villongó pártok, a felekezeti dogmák fölé emelkedik, s nemes ember-szeretettel szolgálja Istenét a földön. A nagy fejedelemasszony — úgy, amint Kemény regényében él — méltó rokona a *Wilhelm Meister* eszményi lelkű női alakjainak. Mindegyikben egy nagy költő szól az emberiséghez, ki mély emberszeretettel és bölcseséggel szemlélte az egyesek és országok küzdelmét s a félreértések tragédiáit.

Kemény egyéniségének fejlődésére hatással volt Goethe, Scott, Balzac költészete, de csak úgy, mint a bimbó kibontakozását elősegíti a hajnali szellő s a meleg napsugár. Kemény költészete a magyar műveltség terméke. Erdély történetének felemelő s rémes jelenetei, a költő családjának értékes tradíciói, a nagyenyedi főiskola puritán szelleme, a költő nagy tanárának társasága, a magyarországi és erdélyi politikai mozgalmak, a pesti irodalmi viszonyok, a szabadságharc nagy benyomásai — ez az a talaj, melyből b. Kemény Zsigmond egyénisége és költészete kifejlődött.

PETÓFINEK »EGRI HANGOK« C. KÖLTEMÉNYE.

Irtá Ferenczi Zoltán.

Aranynak Nagykőrösre 1857 nov. 25-én levelet írt Szemere Miklós, mely mellett megküldte egy másik levelét is, melyet Erdélyi Jánosnak írt volt több évvel azelőtt, Erdélyinek erre a kérdésére : »mint tetszik neki Pulszky bírálata Petőfi verseiről ?«

A levélnek erre a részére Arany nov. 29-iki válaszában e sorokat olvassuk : »Petőfi mellett írt észrevételeid is helyesek. Csakhogy én nem emlékszem már a Pulszky bírálatára. Oly kevéssé voltam még akkor irodalmi ember, hogy azt sem tudom, olvastam-e valaha vagy sem. Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megalapított neve volt. 46-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié. Kevéssé ismertem az irodalmi életet. Egyébiránt, mostani eszemmel Petőfi némely képeit, metaforáit stb. csakugyan nem tartom valami »echt«-dolognak. »Ha kedvemnek magja volna« — stb. dagályosnak tetszik, talán mert én már hideg vagyok. Végtelen gazdagság az övé, de a túltermékeny föld gyomot is óriásit hoz, a túláradt folyam nem ment az iszaptól.«

Látható e pár sorból, hogy Arany, ami egész szokatlan, kissé fanyarul nyilatkozik itt Petőfiről s különösen az *Egri hangokról* ; mert t. i. ebben fordul elő az idézett és neki dagályosnak tetázó hely. Ezt mi nem tartjuk dagályosnak s ennek, valamint a költeménynek rövid kifejtése e sorok célja.

Szemere leveléből világos, hogy a megjegyzések a Pulszky bírálatából indultak ki. Ez a bírálat az Erdélyi János szerkesztésében kiadott *Magyar Szépirodalmi Szemlében* olvasható (1847. I. 18—19. sz. 277. és 297. l.) s szól az 1847 márc. 15-ikére meg-

jelent *Összes költemények*ről. Ez az első, az egész Petőfire kiterjeszkedő bírálat és amint ma tudjuk, megbeszélés eredménye volt.¹ Ebből következik az, hogy a bírálat általában foglalkozik vele s egészben igazolja azokat a vádakat, melyekkel Petőfi költészetét a kortársak illették és azt a korlátozást, melyet tehetségére alkalmaztak.

E korlátozás abban áll, hogy Petőfi csaknem kizáróan népdalköltő és hogy »a népdal az ő valódi eleme«. Pulszky, ami nem kevésbé lep meg, az ötödfélszáz költeményről azt mondja, hogy ezek »egy negyede valóságos népdal«. A többi kiemelt vonások: olykor »hamis vagy durvább« hangja, elmélkedő költeményeiben a felületesség, sőt sületlenség, a kifejezésekben olykor a póriaság, sőt »aljas hang«, a verselésben a pongyolaság és elsősorban a dagály, melybe »ő ugyan ritkán esik«, de kivált többi íróink miatt tartja szükségesnek kiemelni. A dagályos helyek közül a bírálat fölemlíti a *Salgó* egy helyét, továbbá *Oh lány! szemed, Téli éj, Kivágom én, Vajjon mi ér?, Képzetem, Három szívo története, Az utolsó ember, Sors, nyiss nekem tért, Egy gondolat bánt engemet* költeményeket. Az utolsó ötben a gondolatban találja a dagályt s a világszabadságért való halniakarásban pedig magát az eszmét tartja dagályosnak; de újra hangsúlyozza, hogy Petőfinél a dagály »ritka«.

Csak röviden jegyezzük meg, hogy ez a bírálat, melyben egyébként szépen elismerő részek is vannak, volt tulajdonképeni oka a b. Eötvös méltányoló felszólalásának, mely máj. 28-án jelent meg az *Életképek*ben s az első, mely néhány helyes szempontot emel ki Petőfiről és költészetéről, így pl. a népiesség kizárólagosságával szemben a nemzeti és magyaros vonást.

Visszatérve a Szemere levelére, mi azt hisszük, hogy az a levél, melyet Aranynak elküldött, még megtalálható s viszont bizonyára még elő fog kerülni Erdélyi levele is Szemeréhez, melyek hihetőleg összesen az 1854-ik évvel, midőn Gyulai nagy feltűnést keltett értekezése Petőfiről a *Nemzeti Múzeum* január-februári számában és Erdélyi erre mintegy feleletül a *Divatsarnok* 1854 július 5. és 10-iki (38—39.) számában megjelent, mely értekezések mindkettőjének szintén vannak érintkező pontjai Pulszky cikkével.

¹ Rövidítve egy bevezető elmélkedéssel újra megjelent Pulszky: *Életem és korom* I. 294—304. l. E közlésből a megrovó részek vannak kihagyva.

Arany válaszából világos, hogy Szemere megjegyzései Pulszky bírálata alapján szintén részletesebben érintették a dagály kérdését, mert különben Arany nem felelne éppen erre.

Mellékesen megjegyezzük, hogy Arany e levelében van pár különös. Ilyen az, hogy mért nem akar emlékezni Petőfivel való ismeretsége kezdetére, mely 1847 februárjában a *Toldi* miatt oly feltűnő módon történt, hogy az ember az ilyet nem feledheti el; miért írja, hogy Petőfi műveit korábban nem igen ismerte, hiszen a *János vitéz* hatását maga elismeri a *Toldira*; viszont miért mondja, hogy Pulszky bírálatára nem is emlékszik, mely annak idejében rendkívüli feltűnést ébresztett s amint említettük, oka volt Eötvös cikkének? De hát végre ez az utóbbi csakugyan lehetséges, noha ne feledjük, hogy ugyanazon *Szépirodalmi Szemlében* van a *Toldi* beható ismertetése is. Az egész azt a hatást teszi ránk, mintha ez a kérdéses ügy alkalmatlan lett volna Aranyra s e módon akart előle kitérni, mert tudta, hogy Szemer enézeteiben nagyon makacs és mint ismeretes, egy kis tréfa és félreértés miatt Petőfi szenvedélyes ellenei és ócsárlói közé sorakozott már 1845 óta.

Visszatérve az *Egri hangokra*, ezt Pulszky bírálata nem érinti, tehát a Szemere levelében volt említve s így irányzódott rá Arany figyelme éppen erre a véleményre, melynek egy metaforája neki dagályosnak tetszik.

Ha mi ebben ugyanegy véleményt ápolnánk, természetesen nem szólanánk róla; de mert nem tartjuk dagályosnak, sőt ellenkezőleg, naívnak tartjuk, ennek igazolására kívánunk egyet-mást elmondani.

Mindenekelőtt lássuk a szóban forgó helyet:

Kedvemnek ha magja volna,
Elvetném a hó felett,
S ha kikelne: rózsacserdő
Koszorúzná a telet.
S hogyan földobnám az égbe
Szívemet,
Melegítné a világot
Nap helyett! —

Első tekintetre látható, mi tűrés-tagadás, biz' ez túlzás. De hát nem minden művészet túlzás-e? S emellett így kiszakítva is azonnal érezhető, hogy ez nem a nagyot mondani akaró üresség

túlzása, ami a dagály lényege, hanem egy ifjú, túltelt szív naív lelkesedésének önkénytelen s épen azért lírikus és mindenek felett őszinte túlzása, egy gyermek fantáziájának szárnyacsattogása, mely gyöngyöket szór, amíg repül.

Önkénytelenül azt kérdezzük: mi ennek a lelkesedésnek oka, mi a hátttere, mi a története? Értetni és tudni akarunk. Semmi sem könnyebb. A költő 1847 július 9-én a Hegyalján utazva Sárospatak felé, még pedig egy »felhőtlen, verőfényes, derült nyári reggel«-en, elmondja, hogy minő szenvedések közt gyalogolt ő egykor ugyanott. »Hejh, jártam én erre már rossz időben is. Debreczenből utaztam Pestre, 1844-ben, februáriusban, kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden reményem; gondolám: ha eladhatom, jó, ha el nem adhatom, az is jó... mert akkor vagy éhen halok, vagy megfagyok, s vége lesz minden szenvedésnek. Egyes-egyedül mentem itt a Hegyalján; egy lélekkel, egy élő lénnel sem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Éppen szemközt jött. Arcomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hidege és a nyomorúság fakasztott.«

De ehhez a leíráshoz még tudni kell, hogy Petőfi az 1843/44. egész telét is betegen, nyomorogva, nagyrészt hideg szobában szenvedte át Debreczenben. Ott írta össze, mikor jobban lett, addig írt költeményeit vastag görgényi papírra, belőle két levél ma a nagykőrösi ref. gimnázium könyvtárában van. Így indult Pest felé, miután Pákh Albert jótállt tartozásáért. A Tisza áradása miatt nem jöhetett a rövidebb rendes úton Szoboszló, Nádudvar, Karczag felé. Kénytelen volt Böszörmény, Dorog, Rakamaz felé kerülni. Ott átkelhetett a Tiszán s azután Tokajon, Bodrogkeresztúron, Szerencsen, Mezőkövesden át, elhagyván itt az egyenes pesti utat, mindenéből kifogyva Andornak felé kanyarodott és Egerbe tért be, mert remélte, hogy ott találja Pájer Antalt és Tárkányi Bélát, kiknek segítségét akarta igénybe venni, s kiket mint költőket, névről ismert.

Utjának ezt az irányát jelzik *De már nem tudom* kezdetű, Tokajban és *Eger mellett* c., Andornakon írt versei.

Gondoljuk most már el, hogy a kimerült és majdnem a végső ponton álló költő megérkezik Egerbe és egyenesen Pájer Antalt keresi. Midőn azt hallja, hogy már Fűzes-Abonyban lakik, tüstént Tárkányihoz megy. Többször keresi megérkezése napján és nem találja otthon.

Ekkor a papnővelde portásánál pár sornyi levelet hagy számára, ígérve, hogy másnap délelőtt felkeresi. E pár sorból kitűnik, hogy Tárkányit addig nem ismerte, lényege, hogy útravalót kér tőle Pestig és végre kitűnik ismeretes büszkesége.

A többi módunkban levén Benó Somának, akkor szintén ugyanott kispapnak 1864 ápr. 10-én kelt kiadatlan leveléből az eddigiéknél jobban ismerni, egyenesen idézzük őt: ¹ »Éppen szünnap sétáról tértünk haza (mi növendékpapok azon időben) s a kapus egy cédulát nyújt, azt sem tudja, kinek; én kezembe vettem a Petőfi-től hozzánk intézett levélkét, melyben — mint írja — nem koldul, hanem csak bizalmasan kér író társaitól egy kis utiköltséget, hogy Pestre mehessen. Még jóformán át sem olvastuk a sorokat, midőn kapusunk ezek íróját megpillantva: »íme, úgymond, itt jó«. »Igen, szól az érkező hozzánk, köszönve: én Petőfi Sándor vagyok.« Nekünk sem kellett több, megragadjuk őt, ki már minket annyiszor elragadtatott s vittük az emeletre és csakhamar emelkedtünk édes mindnyáján.

Lélek és bor két atyafi gyermekek...

Természetes, hogy a Petőfi-kultusz egy kis illuminációval járt, ez feltűntette a nagy ellentétet: mindinkább láttuk, hogy felettébb fénytelen anyagilag, ki szellemileg már beragyogta a hazát. Node azt is átláttuk, hogy Petőfi nyárias öltönyének mégis volt télies bállése, szíve táján, t. i. egy vastag gyüpet ² vers, — ez vala a fagyhárító. Ezt kivonva szíve tájáról, kezdett szavalni; s midőn azt szavalná: »Hányadik már a pohár?« ³ — e sorhoz érve: »Hol is hagytam?« — Zalár mintha Quid est dictumra felelne, ismétlé az utolsó szavakat. (Lón nagy nevetés.) Petőfi is nagyon felderült, hogy ily természetes hűséggel szavalt...

»Mindjárt köztünk kezdé az *Életképek*ben jutalmat nyert *Egri hangokat*. A három első versszak úgyszólván szemünk láttára készült. Eredetileg záreszme az lett volna: hogy miután a Vörösmarty által megdicsőített Dobó várára s a legtüzeseb bortermő Egedre lát; ha ennek minden pohár bora egy év lenne Vörösmarty életéből, — mind meginná.«

¹ E tudósítás lényegében megegyez a *Szépirodalmi Közlöny* közleményével: *Petőfi és az egri kispapok*. — r. 1858—59. 43. sz. máj. 30. 1837. l.

² Csomó, nyáláb. (Tájszó.)

³ *Íráskönyvben* c. híres költeményéről van szó.

A dologra tartozik itt az még Benőfi előadásából, hogy az áradó jókedvben mily kifogyhatatlan volt a költő anekdotákban, saját kalandjai elbeszélésében, miközben »teljességgel nem hízelgett magának, asután belemelegedtek egymás versei felolvasásába stb. Végül említi, hogy társaitól 36 frt utiköltséget gyűjtött össze s kérték mindannyian, hogy mondjon le a színészetéről. Ezt Petőfi is írja utóbb Tárkányinak, hogy ő tanácsolta.

Ekkép előttünk áll az egész jelenet. A kimerült költő, ki sokáig szótlanul ül Tárkányi szobájában, hová búcsújárni mennek a kispapok, kik előbb szinte kételkednek, hogy ez volna-e a szilaj Petőfi; aztán a kispapok kedves jószívűsége, vidám barátsága; végül egy kedvvidítő lakoma, meleg szoba és pattogó tűz, közben a lassanként nekibátorodó, lankadt fejét büszkén felemelő költőnek túl-áradó jókedve, felvillanyosódott életvágya, mely annál természetesebb, mentől nagyobb volt az előbbi napok nélkülözése, nyomora és az egész átszenvedett télnek szomorú emléke. Ekkor mintegy születni látjuk azt a költeményt, melynek hivatása, hogy ennek az ellentétnek, ennek a mindennekfeletti vidám hangulatnak kifejezést adjon és megírja ott az *Egri hangok* három első versszakát, melyek közül a harmadik éppen az idézett és megrótt versszak, mely természetes fokozatban éppen a költő ekkori egyéni hangulatát fejezi ki. Az első versszak az idő, a tél rajza azon a napon egy kedves egyéni vonatkozással, hogy ő, a sokat szenvedett gyalogló nem is tudná, hogy tél van, ha ki nem nézne az ablakon. A második a társaság kedvének együttes rajza. A harmadik annak a túl-áradó jóllét-érzésének színezése, melyet ő s csak éppen ő érez. Van benne túlzás? Mindenesetre van. De ez oly természetes és mindennek felett oly bájos, oly magától értetődő egészséges impresszionizmusból eredő, hogy ellenkezője volna helytelen. Ezek a gyönyörű metaforák amily meglepők és érdekesek, épúgy a legtalálóbbak s a legnaívabbak.

De a költő aztán a legtermészetesebb művészi öntudattal megáll itt. Több már erről nem mondható; de rögtön érzi, hogy mi kell a folytatáshoz és befejezéshez. Egy emlék kell Egerről és ennek megénekelőjéről, Vörösmartyról.

Azonban utóbb jobb megfontolásra s a költemény nagy előnyére, Egerről és Dobóról a hazára megy át s a bor és kedélyes mámor hangulatát a hazafibánat és reménykedés érzelmébe és gondolatába viszi át.

Emígy a költemény egyrészről a különböző érzelmek és hangulatok elegyítése miatt jeles és gazdag; mert ezek kiegészítik és emelik egymást, egészben és együtt kifejezik a specifikus magyar sírvavíadást. Másfelől abban jeles, hogy az átmenetek találók és jellemzők, mert egy önkénytelen társulás hozza össze őket, melyek alkalmasak a vidámság és ború, a bánat és reménység felébresztésére. Mindezt bámulatos művészi elrendezésben és beosztásban, dalszerűen írja meg Petőfi. A három első versszakkal szembe ötöt állít, mint az aranyemetszet természetes aránya kívánja s ebben az ötben újra három versszakot állít kettővel szembe, melyekben menekülni akar a hazafigondtól, de nem bír; sőt éppen az a bor hozza újra vissza tudatába, melynek segélyével szabadulni akar tőle.

A költemény tehát tárgyban a művészi kiválogatás és elrendezés rendkívül érdekes példája, hangjának változatosságára nézve pedig éppen oly jeles, éppen oly találó, mint amabban.

Ezt akartuk rövidre kimutatni. Arany fenti megjegyzésére ebből természetesen csak annyi tartozik, hogy a költeményben nincs nyoma sem a dagálynak. A többi arra vonatkozik, hogy miként állott elő, minő körülmények közt s továbbá minő művészi tanulságok következnek belőle? Ezek közt legfontosabb, hogy a művészet lényege a tárgyban a kiválasztás. A nem-művészi lelket elnyomja a világ végtelensége. A művész természetes adományával megtalálja ami és mennyi neki kell, ami a lényeg és ezt a lényeget, mint a nagy egésznek képviselőjét, mint egy világkép tükrét vagy inkább egy pontban egyesítőjét, a kellő környezetben bírja magasabb jelentőségében bemutatni. Tehát egyszerre fölfedező és alkotó.

Budapest, 1908 március.

PETÓFI KET KÖLTEMÉNYÉHEZ.

Irtta Binder Jenő.

I.

Három szív története.

A három szív közül, melyről e bús történet szól, az első a honjavesztett lovagé, kit népe elrablott szabadságán érzett keserve visz sírjába, a másik a csendes vidékbeli pórleánykéé, kinek szerelmes tekintete hiába csügg a fényes lovag bánatos arcán: az nem veszi észre s a szűz szíve megtörik. De a nem viszonzott szerelem gyötrelmeinek van még egy áldozata: az ifju szolgálégény, ki viszont a pórleánykát szereti titkon égő szerelemmel s egyetlen gyönyörűségének tüntén véget vet terhes életének. A hiába epedő vágy azonban a síron túl sem hagyja pihenni az örök szenvedély lángjaiban lobogó lelkeket:

Az éjszakának sírnyitó felében
Főlkél a szolga, és a helyre mégyen,
Hová temették a kedves leánykát;
Akarja látni élte szép bálványát.
De a leánynyal nincs találkozás,
Mert a leány a sírból szinte eljár,
Hogy a lovagnak szellemét meglássa,
S ott vár, ott vár, de szinte hasztalan vár;
Mert a lovag száll messze, messze tájra,
Elszáll megnézni: rab-e még hazája?

Minden különbség mellett, mely e szélesen megrajzolt epikus kép és Heine tudatosan szűkszavú dalocskája között fennáll, Petőfi költeményének olvasásakor bizonyára mindenkinek feltűnik az alapgondolatbeli hasonlóság, mely a magyar költő versét a »Lyrisches Intermezzo« ismeretes XXXIX. darabjához fűzi:

Ein Jüngling liebt ein Mädchen,
Die hat einen Andern erwählt;
Der Andre liebt eine Andre,
Und hat sich mit dieser vermählt.

Das Mädchen heiratet aus Ärger
Den ersten besten Mann,
Der ihr in den Weg gelaufen;
Der Jüngling ist übel dran.

Es ist eine alte Geschichte
Doch bleibt es immer neu;
Und wenn sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei.

Mielőtt arra a kérdésre felelnék, vajjon Petőfi Heinetől vett-e impulzust a »Három szív történeté«-nek megírására, mutassunk rá, hogy a viszonzatlan szerelmek hasonló láncolata, amilyennel a fentebbi két költeményben találkozunk, csakugyan réges-régi, többször ismételt költői gondolat, »eine alte Geschichte«, mint a német költő mondja. Weber Henrik¹ és Müller Miksa² azt vitatják, hogy Heine költeménye a Kr. u. VII. században élt *Bhartrihari* nevű ind költő egy versére vezethető vissza. Bhartriharinak többek között 300 — három könyvre osztott — költői mondása maradt reánk, melyek közül az első könyvnek, a »Száz erkölcs-bölcséleti mondás«-nak 2-ik verse bizonyos egyezést mutat Heine költeményével. E vers így hangzik:

»Az a nő, kire mindig gondolok, idegen hozzám,
Ő más férfit szeret, e férfi megint másnak rabja
S értem is más valaki eped.«
Jaj ama nőnek, jaj ama férfinak s szerelmének, jaj ama
[másiknak s jaj nekem!]

Heine gondolatai — fejtegeti Weber — a német romantika hatása alatt szívesen jártak Indiában s a költőnek Schlegel Á. Vil-mossal való személyes ismeretsége valószínűvé teszi, hogy ő általa

¹ »Entlehnung oder zufällige Übereinstimmung?« c. cikkében a »Deutsche Rundschau« C. kötete 303. s köv. lapjain.

² »The Fortnightly Review« 1898 júliusi füzetében a »Coincidences« c. cikkben.

lett figyelmessé Bhartrihari gyűjteményére, melyből Schlegel két erotikus verset le is fordított. (Indische Bibliothek, 1827.) Egyéb kielégítő magyarázatát Weber nem találja ennek az érdekes megegyezésnek egy XIX. sz.-beli német dalköltő és egy VII. századbeli ind morálfilozófus munkája között s Müller Miksa is e függésre gondol az i. h., mert amint mondja: »On line might be, but for lines, no.« Szerény véleményem szerint azonban a két jeles tudósnak mégis aligha van igaza. Először is a kifejezésbeli megegyezés nem oly túlságosan frappáns, mint ahogy Müller Miksa feltűnteti s azután nem gondolhatunk-e inkább ez esetben is a bizonyos fokig tagadhatatlan egyezés afféle pszichológiai magyarázatára, hogy az emberi természetben mindenütt és minden időben szunnyadó közös érzések és gondolatok egyikének véletlenül két különböző kor- s nemzetbeli költő lantján felhangzó megnyilatkozásával állunk szemben? A nevezett tudósok figyelmét elkerülte, hogy ez a téma, előzményektől függetlenül, XVI. és XVII. századbeli regényekben s drámákban is előbukkan. Racine bizonyára nem ismerte Bhartriharit s Euripides *Andromache*-jét átdolgozva, őt is megkapja az egymást reménytelenül szeretők láncolatának költői gondolata. Míg Euripidesnél Andromache Pyrrhus rabszolgája, kitől gyermeke is született, Hermione pedig neje: a francia tragikusnál Pyrrhus hiába eped Andromaque szerelméért, Hermione Pyrrhust szereti reménytelenül, míg vele szemben Oreste érzi a viszonzatlan szerelem gyötrelmeit. S nem találunk-e hasonló láncolatot Montemayor György *Diana* c. spanyol regényében is (1542.), hol Selvagia Alaniot szereti, ez Ismenet, Ismene Montant s végül Montan ismét Selvagiát? Mindezeket nem azért említettem, mintha e művek valamelyikében keresném Heine forrását, hanem hogy példákat mutassak be annak igazolására, hogy bizonyos, az emberek egymáshoz való lelki viszonyaiból eredő elkerülhetetlen helyzetek mennyire közkinccsei a poézisnak.

Egyébként még tovább kísérve a szóbanforgó téma történetét, Bhartriharival körülbélül egy időben egy másik keleti költőnél, az arab Maimūn Ibn Kais-nál, kit közönségesen Al-Ashā (a közellátó) néven ismernek, szintén megtaláljuk ezt a költői motívumot.¹

¹ L. De Sacy »Chrestomathie Arabe« II. k. 151—152. l. s francia fordítása u. o. 456. l. — Angol fordításban A. Bevan közli a »Fortnightly Review« 1898 augusztusi számában.

„Én véletlenül szerettem meg őt, míg ő más férfhoz vonzódott s a férfi más nőbe szeretett:

A férfiba ismét más nő szeretett, kit nem igyekszik megnyerni, míg e nő törzsének férfai közt van egy, ki miatta eped s veszti eszét.

S belém is szerelmes egy másik nő, ki nekem nem tetszik — így fűződik szerelem a szerelemhez, szerelem, melyen nincs áldás.

Mindegyikünk veszteséget szenved a másik után vágyódva, egyenlő távol s egyenlő közel hozzá, tört vetve és törbe esve.

Itt már aligha állunk eredeti invencióval szemben. A két keleti költeményben mutatkozó közös vonások vagy közös forrásra utalnak bennünket, vagy arra a föltevésre, hogy e két költő egyike a másik művéből merített. E közös vonásokat a következőkben vélem felismerni. Először is mind a két költő — a többi változattól eltérőleg — saját nevében beszél, azután — s ez még fontosabb — a két költemény szerkezete ízről-ízre egyezik. Mind a kettő a költő reménytelen szerelmén kezd (Al-Ashā már itt bővít); a második tag tovább viszi mind a kettőben a viszonzatlan szerelmek láncát; a harmadik azután visszatér a költőre, ki után szintén hasztalanul eped egy nő s a negyedik tag végül mintegy az erkölcsi tanulságot vonja le az előzőkből. Ily ízekre menő egyezés már nem lehet a puszta véletlen műve. Kölcsönvétel esetében a kölcsönvevő Al-Ashā lehetett, mert a motívum nála szélesre van taposva: a szerelmesek láncá nála már hét személyre terjed! Oly vonás, mely az átdolgozót első tekintetre elárulja. E ponton azonban a filiáció fonala ismét kiesik kezünkől s ha a régiségben 600 meg 800 esztendővel a most említett két költő előtt ismét rábukkanunk a „viszonzatlan szerelmek láncolatára”, meglepetésünk mindenesetre nagyobb, mint a leszármazás magyarázatának lehetősége.

Ez antik költeményekre szintér Weber H. mutatott rá fennebb idézett dolgozatában. Az első Moschos görög bukolikus költőnek (Kr. e. III. sz.) egy versecskéje, mely egyúttal témáknak eddig kimutatott legrégibb feldolgozása. Azt tanácsolja benne a költő, hogy ne szeressünk mást, mint akitől viszonszerelmet várhatunk s tanácsát Echo példájával illusztrálja, kiért Pan szíve égett, míg Echo a szőkellő szatírt, ez meg Lydiát szerette. Lehet, hogy e költemény sugallta Horatius ódái I. könyvének 33. darabját, melyben a Glyuriáért hiába epedő Albiust akarja a költő azzal megvigasztalni, hogy

a viszonzatlan szerelem láncával egymáshoz fűzött szerencsétlenek egész sorozatát állítja szemei elé.

Visszatérve Petőfire, az eddig mondottak után költeménye keletkezését illetőleg több lehetőséget vehetünk fel. Lehet, hogy teljesen független elődeitől, de az sem lehetetlen, hogy vagy Horatiustól, vagy Heinetől vette annak alapgondolatát. Mind a kettőt jól ismerte; Horatius kedves költője volt s Heine egyik modorosságának utánzásával, mely abból áll, hogy a költemény végén gúnyos fordulattal kizökkenti olvasóját a szentimentális hangulatból, már a »Három szív történeté«-nek keletkezési ideje előtt találkozunk verseiben. (Elmondanám...; Magány; Szobámban; A sorshoz stb.) Hogy kölcsönvétel esetében itt is inkább Heinere gondolhatunk, mint Horatiusra, ez egy másodlagos vonás közösségéből tűnik ki. Heinenél ugyanis megtörnek a reménytelenül szerető szívek s Petőfi, nél is halálba kergeti áldozatait a viszonzatlan szerelem. Különbség azért persze van a két költő felfogásában. Míg Heine a fölényes bölos fanyar ironiájával nézi ezt a pusztulást, a magyar költőt a szerelem örökké tartó hatalmának nagy gondolata ihleti s ehhez, még a halálon is uralkodó szenvedélyhez kapcsolja a még nálánál is hatalmasabb erejű érzést: a haza szerelmét. Innen a lángelme önállóságára valló két nagy eltérés Heine és Petőfi közt: a szeretők láncának utolsó szeme Petőfinél a hazáját imádó lovag, továbbá a költemény gyönyörű befejezésében e nagy érzések áldozatai sorra kelnek sírjaikból, még a véges élet határán túl is kergetve a boldogságot, melyet a földön nem találtak.

Vajjon javára vált-e e két bővítés a költői eszmének, abban a formájában, amint ezt Petőfi előzőinél találtuk? A hazaszeretet mozzanatának az eredeti témához való keverése tán zavarja némiképp ennek összhangját, de a holt szerelmesek életre keltése s gyötrődésük megújulása a síron túl, hatalmasan elmélyíti a költői gondolatot s Petőfi költeményét minden előzője fölé emeli.

Említsük meg végül, hogy a viszonzatlan szerelmek láncolatának eszméje költészetünkben Petőfin kívül Jókait és nyilván az ő nyomán Tóth Kálmán lantját is ihlette. Az »Egy magyar nábob« II. k. 19. lapján (Nemzeti diszkiadás) olvassuk a következő gondolatot: »És ilyen a világ. Egy ifju szeret egy leányt, de a leány másba szerelmes, és azon más tán ismét reménytelenül eped, és ez így megy tovább az életen keresztül és senki sem tud boldog lenni és így fut egyik csillag a másik után és sohasem

éri el egymást.« Jókai e helyét meglehetősen pontosan követi Tóth Kálmán »Minek is van a szív s a szívben szerelem!« c. költeménye következő versszakában:

»Te engem szeretsz, én másért lángolok,
A kinek szíve tán ismét másért dobog,
És így tovább... tovább... más szeret mindenik,
Oly csillagok vagyunk, mik egymást kergetik,
S nem fogjuk sohasem egymást beérni, nem,
És hideg, hűtlenül, forróan és híven
Úgy bolygunk, epedünk át egész életen.
Minek is van a szív s a szívben szerelem!«

Ami Jókait illeti, lehet, hogy nála is Heine hatásával állunk szemben. A keleti költőkre alig gondolhatunk, pedig — ismét sajátos játéka a véletlennek — nagy regényírónk az ő életigazságának kifejezésében Bhartiharihoz áll legközelebb. Közelebb magánál Heinenél is, kinek költeményét az ind erkölcs-filozófus versével hozták összefüggésbe.

II.

Szüleim halálára.

Petőfi e gyönyörű költeményében a következő sorokat olvassuk:

»Itt hagytak, elmentek,
Nem is jönek vissza!
Omló könnyeimet
Sírjok halma isza.
Folyjatok könnyeim, folyj te forró patak,
Szivárogj le hideg orcsákra halkan,
Hadd tudják meg rólad: árva gyermeköknek
Elhagyott lelkén mily égő fájdalom van!
De nem, de nem, inkább
Eltávozom innen,
Hogysem könnyem árja
Hosszajok lemenjen;
Mentsen isten tőle... édes jó szülőim
Hogyha megéreznék fiuknak keservét,
Szerető szívök a sírban sem pihenne,
Égy bú lenne nékik a hosszú öröklét.« (4—5. vers.)

Az a mély háttérű költői gondolat, hogy az elhunyt kedveseinkért hullatott könnyek ezeket nem engedik pihenni, nem e költeményben fordul elő Petőfinél első ízben. Megcsendül, bár kissé más formában, már a *Cipruslombok*: »Nem háborítom-e nyugalmad« kezdetű darabjában:

»Nem háborítom-e nyugalmad,
Elásott kincse életemnek!
Ha szívem árva gyermekével
A halvány arú szenvedéssel
Hozzád gyakorta kijövendek?«

s ugyancsak e ciklus »Hiába várlak hát...« c. költeményének utolsó versszakában:

»Oh jöjj fel egyszer még sírodból,
Mindennél drágább árnyalak!
Csakhogy még egyszer lássalak;
Aztán mondd, hogy terhedre van búm,
S többé nem háborítalak.«

De megtaláljuk a halottakért hullatott könnyek nyugalomháborító hatalmának gondolatát más-más alkalmazásban egyéb költőinknél is. Így zengi Vitkovics »Kérés« c. költeményében:

»Könnyeket, ó feleség, ha siratsz, síromra ne csorgass:
Engemet újra neked vissza nem adnak azok,
S hamvamig elhatván, örök álmom félbeszakasztják:
Éltem öröme' veled, sírjak-e holtom után?«

s ráakadunk Vörösmarty »Sziget«-jében is, hol az érzelmes tónusból a fenségesbe van áttéve az a gondolat, hogy a holtak álmait zavarják az élők könnyei:

»Honfi! ha föllépendsz dűledék várára Szigetnek,
Sírva ne említs szót sajnós eleste felől:
Ott hős Zrínyi körül bátor daliái nyugosznak:
Gyöngye panaszszózat bántja nagy álmaikat.«

Igy izeni Jókai »Szigetvári vértanuk«-jában (IV. 7.) Zrínyi Serénktől, tán a fennebbi sorok visszhangjaként, hitvesének:

»S mondd meg neki, hogy férje a honért
Esett el; őt sírással meg ne bántsa.«

Végül Kiss József, »Nápolyi emlék«-ében is felbukkan e gondolat:

— — sirám nem tört fel,
Mely zavarná a holtat álmiban.

Vörösmarty, vagy még inkább Vitkovics epigrammja volt-e egyáltalában hatással Petőfire, bajos volna megállapítani és pedig annnyival bajosabb, mert a három költő e közös gondolata régi néphagyomány talajában gyökeredzik, melyből az idők folyamán nemcsak nálunk, hanem más népeknél is számos költői hajtás sarjadt mind a népköltés mezején, mind az irodalom virágos kertjében.

Nézzük először magának az ide vonatkozó, költőileg még át nem alakított néphagyománynak puszta adatait itthon és másfelé. Szatmár-Németiben a nép azt tartja, hogyha valahol halott van, akörül a hozzátartozóknak sírni nem szabad, mert a halott sírjából fel fog járni (Nyelvőr XV. 88. l.); hasonló vélekedésre akadunk a kisoroszoknál (Sozonovič J., Bürger Lenorája, Varsó, 1893. 72. l.); a krakói asszonyok azt szokták mondani: »Isten őrizzen, hogy az anya könnyei gyermeke testére hulljanak!« (Revue des Traditions populaires, VI. 47. l.); a tótok hite szerint rokoni könnyek megbolygatják a halott nyugalját, áztatják halotti ruháját s a halottat égetik; ezért a tótok nem siratják halottaikat (Dobéinszky P., Prostonárodnie obyčaje. Túróc-Szt.-Márton, 1880, 113. l.); a lausitzi szorboknál a meghalt nem talál nyugalmat sírjában addig, míg hozzátartozói mérték nélkül siratják elvesztét (Visła III. 982. l.) s ha a halottra könny esik, nemsokára magával viszi sírjába siratóját (Veckenstedt E., Wendische Sagen etc. 450. l.); a horvátoknál: a meghalt gyakran vissza fog járni, ha valaki hozzátartozói közül a koporsó után menve, keservesen siratja (Visła IV. 660. l.). — Az ide vonatkozó számos német babonát Wuttke A. állította össze »Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart« c. műve 3-ik kiad. 460. lapján. Bennök az összes fentebbi mozzanatok előfordulnak s ezeken kívül még egy új is: ahány könnyet a holtra ejt valaki, annyi csepp olajat önt számára a tisztítófűzbe (csehországi német babona). A skótoknál Scott Walter jegyezte fel a holtakért hullatott könny hatalmára vonatkozó hitet (Redgauntlet. Note 2 to Letter XI. p. 129.). Végül még egy adat a Bretagneból: az odaváló asszonyok azt hiszik, hogy a megholt gyermeknek vizet kell a hegyre vinnie és hogy az anya könnyei súlyosabbá tesz a gyermek

vizes vedrét (Rev. Trad. pop. i. h.). Bizonyára a fentebbiekben vázolt néphittel áll kapcsolatban az a bajor babona is, hogy a levágandó marhát nem kell sajnálni, mert különben nehezen pusztul el (Panzer, Baierische Sagen etc. f. 263.), továbbá a székelynek az a hite, hogy a haldoklót nem kell szánni, mert ezzel kimulását nehezítjük. (Unger Emil, brassói tanár úr szíves közlése.)

Az itt jelzett néphitnek már különböző népeknél való nagy elterjedése is arra vall, hogy benne nem valami modern képzménnyel, hanem valószínűleg régi vallásos képzeteknek átalakulásával állunk szemben s csakugyan már a parazik ősi vallásos könyve, a Zendavesta, említi, hogy a holtak hídjára érkezőnek mennybeléptét a hátrahagyottak könnyei gátolják (A. Kuhn, Zeitschr. f. deutsche Mythol. I. 62. l.). Ardá-Viráf-nak, a szentéletű remetének történetében kissé másféle értelmezéssel találjuk ugyane nézetnek kifejezését: Ardá-Viráf egy mély és bűzös szagú folyót lát a túlvilágban, tele gyötrődő emberi lelkekkel s arra a kérdésére, hogy mit jelent ez, a következő választ nyeri: »A folyó, melyet magad előtt látsz, azokból a könnyekből áll, melyeket az emberek halottaikért ejtenek. Azért, midőn visszatérsz a földre, jelented ki az embereknek, hogy az elköltözöttek mérték nélküli siratása nagy bűn az Isten előtt.« (Az *Ardá-Viráf-Nameh* Pope-féle fordításában 53. l.) — *Jājñawalkya*nak, az ind Yajusvéda-korszak e kimagasló alakjának törvénykönyvében, mely a Kr. u. második századba tehető, olvaszuk a következőt: »Minthogy a halott undorodva nyeli el a nyálat és a könnyeket, melyeket rokonai érte ontanak, nem kell őt siratni stb.« (A. Stengler, *Jājñawalkya's Gesetzbuch*. Sanskrit u. deutsch. Berlin, 1849. 89. l.). Majd ismét más megokolással akadunk ugyane tanácsra *Kālidāsa* (VI. sz. Kr. u. ?) *Raghuvamça* című époszának VIII. könyvében:

»Kedvesének állandó siralma,
Irva vagyon, égeti a holtat.«

Itt tehát a hozzátartozók könnyei *égetik* a halottat, mint azt még ma is különböző népek babonás hiedelme tartja. (Lásd fönnebb.)

Keletről Európába térve, a görög és római régiségben szintén számos nyoma mutatkozik a szóbanforgó babonás felfogásnak, (Lásd Schenkl Károly erre vonatkozó cikkét a *Germania* XI. k. 451.

s k. l.) Álljanak itt példakép Tibullus I. 1. elegiájának következő sorai:

Tu Manes ne laede meos, sed parce solutis
Crimibus et teneris, Delia, parce genis.

Hogy e, már a régiségben is nagyon elterjedt hit a benne rejlő lélektani mélységnél s költői szépségnél fogva hálás tárgyul szolgált a népek mondaalkotó képzelmenek, már eleve feltehetjük s csakugyan, kissé körültekintve a különböző népek irodalmában és népies költészetében, e témának nagyszámú és érdekes mondai kialakulásával fogunk találkozni mindenfelé. A roppant anyagot osztályozni igen bajos, mindazonáltal néhány külön-külön csapáson haladó főbb csoport mégis kiválik előttünk, ha az osztályozás kiindulópontjául a nyugtalanító hatás különböző formáit választjuk, melyet a hátramaradtak könnyei elhúnyt hozzátartozóikra gyakorolnak.¹

Az ily módon kiváló csoportok egyike azokat a mondákat foglalja magában, melyekben az élők könnyei vérrel töltik meg a halott koporsóját. Nagyszerű példája e csoportnak az *Edda* második dala *Helgiról* (*Helgakviða Hundingsbana*, II.), melyben ennek neje, *Sigrun*, így kiált fel, férje szellemét pillantva meg ennek sírdombjánál: (A Grimm-testvérek fordítása: *Lieder der alten Edda*, I, 114—119.)

«Dein Haar ist, Helgi, reifdurchdrungen;
Ganz ist der König leichenthaubespritzt.

s ő így felel:

Allein verursacht du, Sigrun von Sefaföll,
Dass Helgi ist mit Leidesthau benetzt:
Du weinst, goldgeschmückte, grimme Zähnen,
Sonnenglänzende, südlüche, ehe du schlafen gehst:
Jede fiel blutig auf die Brust dem Helden,
Auf die urkalte, eingegrabene, angstbedrungene.»

Sigrun azután vele tölti az éjet, mígnem Helgi ismét a Walhalába lovagol. Az *Edda* e dalával rokon költemények ma is élnek a

¹ A következőkben elsősorban azokat az utalásokat használtam fel, melyek Child James Francis «The english and scottish popular ballads» c. műve III—IV. és VI. részében találhatók a «The Unquiet Grave» c. balladához írt jegyzetekben.

skandináv népek ajkán. Ide tartozik az *Aage és Else*-ről szóló dán ballada (*Grundtvig*, Gamle danske minder i folkemunde II. Nr. 90. B. és u. o. még A. változat. Az előbbi van meg *Nyerup* gyűjteményében is: *Udvalgte danske Viser* I. 210—217. l., honnét *Grimm Vilmos* fordította »Aldtänische Heldenlieder«-jében 73—74. l.), melyben a szerető leány, nem tudván bánatán uralkodni, kedvesét sírjába követi, mint ezt tárgyalásunk folyamán más változatokban is fogjuk tapasztalni. Balladánkban Else előtt megjelenik elhunyt jegyese Aage s kéri, ne sirassa őt, mert:

»Ha szíved örömmel,
Vigággal van tele,
Koporsóm megtölti
Rózsának levele,
Ám bánat ha gyötör
S bú tépi szívedet,
Koporsóm ilyenkor
Aludt vér tölti meg.«

Hasonlóképen a svéd változatban is: *Geijer och Afzelius*. Svenska Folkvisor. I. 29—31. és III. 204—206. l.

Más csoportot alkotnak azok a mondák, melyekben a holtért hullatott könnyek, ennek sírjába hatolva, tetemét égetik. *Scott Walter* beszéli el (i. h.) arról a felföldi emberről szóló történetet, ki sírjából visszatérve, így szólt egy nőrokonához: »Hamvaim nem pihenhetnek örökös siránkozásod miatt; könnyeid égetnek koporsómban.« Egy írlandi hasonló történetkében pedig az öccsét sirató leányka könnyei lyukat égetnek a fiúcska testébe. (Erin VI. 2. rész, 449. l.)

Egy harmadik csoportba azok a mondák tartoznak, melyekben a holtakért hullatott könnyek ezeknek ruháit áztatják át anynyira, hogy nem találjanak nyugalmat sírjukban. Ide tartozik a Vicelin püspök haláláról szóló feljegyzés *Helmold* szláv krónikája 78. fejezetében (a XII. sz. második feléből.). Ezt a püspököt egy szerzetes híve, *Eppo*, addig siratta, míg az elhunyt egy szűz előtt megjelent álmában s így szólt hozzá: »Mondd meg Eppo testvérnek, szűnjön meg engem siratni, mert ime könnyeit ruhámon hordom.« Ezzel megmutatta a szűznek ruháját, melyet a könnyek egészen átaljártak. A XIII. sz. második felében az »Arany legenda« Alamizsnás Szt. Jánosról szóló fejezete őrizte meg ezt a motívumot,

mellyel néphagyományokban ma is találkozunk, így pl. a Grimm-testvérek egy bajor meséjében (K. H. M. 109. sz.), hol egy anyának meghalt fiacskája éjjel fehér halotti ingben anyja ágyára ül s kéri őt: »Ó ne sírj anyám, különben nem tudok koporsómban elaludni, mert halottas ingecském nem száradhat meg könnyeidtől, melyek mind ráhullanak.« Mikor azután az anya kérését teljesítette, a gyermek még egyszer megjelenik: »Látod, most ingecském nem-sokára megszárad s nyugalmat találok síromban.«

A halott könnyektől áztatott ruhájának mozzanata e csoport némely tagjában a túlvilági processzió motívumával egyesül, melynek követésében az elhúnytat nedves ruhája akadályozza. Így *Thomas Cantimpratus* »Bonum universale de apibus« című művében, a XIII. sz. derekáról (II. c. 53. §. 17. 501. l. ed. Colven.), hol a szerző elbeszéli, hogy nagyanyja egyik korán elhalt derék fiát folyton siratta, mígnem egyszer a következő jelenést látta: Egy úton több ifju örömiadással haladt előre. Ő mindjárt a fiára gondolt s kereste, vajjon nincs-e közöttük, de hiába. Emiatt keservesen sírt, de nem sokáig, mert kis vártatva megpillantotta az elvesztettet, amint lassú léptekkel vánszorgott a többi után az úton. Ekkor a jó asszony nagy bánatában felkiáltott: »Ó fiam, miért jársz ily egyedül s nem tartasz a többivel? Mi gátolja lépteidet?« Ekkor az elhúnyt ruhájára mutatott, mely súlyos volt a nedvességtől s így szólt: »Lásd anyám! Ezek a te könnyeid, melyeket hasztalan hullatsz értem s melyek oly súllyal nehezedenek reám, hogy lehetetlen a többieket követnem. Hagyj hát fel a sírással, áldozd fel könnyeidet inkább az istennek, akkor megszabadulok ettől a tehertől.« Az asszony úgy tett s nem siratta többé a halottat. — E történetet későbbi írók is elmesélik s párjára akadunk még ma is abban a varazsdi mesében, melyet *Krauss Fr. S.* közöl »Sagen u. Märchen der Südslaven« c. műve II. k. 307. lapján »Der heilige Petrus u. die trauernde Mutter« címmel.

A halott könnyáztatva ruhájának mozzanata a népballadák egy csoportjában szintén keveredik az *Aage*-dalnál fentebb említett motívummal, hogy t. i. a halottját sirató, nem tudván uralkodni fájdalmán, követi őt sírjába. Így a *J. G. Meinert* »Alte teutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchens.¹ Wien u. Hamburg, 1817.«

¹ Morva-Szléniának egy völgye, mely a troppai hegységet az északi Kárpátok lejtőitől elválasztja.

c. gyűjteményének 13. lapján található »Der Vorwirt« (az első férj) c. balladában, melynek több német és szláv változata ismeretes. Itt a nő meggyilkolt első férje a temetőn járó másodiktól, ki gyilkosa volt, izén feleségének:

»Onn wenn du wiest haem kuomme,
Sver ihr, se soll mir breinge
A'n ögetraichtes Hembde;
Dos erst ies mir gewuen su nos (zu naas)
Wos waent se inde? Wos thut se dos? (15—19. sor.)

A nő elmegy férje sírjához s akkor:

Do kreht de erste Hiimmelstauv;
De Gravlen theten sich olle uof:
De Schiene stieg zu iem nounda;
Do kreht dos andere Hellehuhn,
De Gravlen theten sich olle zu;
De Schiene muust ounde verblaiwe. (41—46. sor.)

Nő és férj helyett a holt gyermeket és anyját szerepelteti két német költőnek a most jelzett csapáson haladó egy-egy költeménye. Ezek egyike *Chamisso* »Die Mutter u. das Kind« c. verse 1830-ból, a másik *Hoffmann v. Fallersleben* »Der todte Knabe« c. románca. (1837?) Ez utóbbiban a folyton siratott gyermek halotti ruhában lép anyja elé s kérleli.

Und endlich tritt im Sterbekleid
Er vor die Mutter hin:
»O liebe Mutter, lass dein Leid,
Und lass mich, wo ich bin.

O liebe Mutter, lass doch ab!
Was weinst du allezeit?
Die Tränen dringen durch mein Grab,
Nicht trocken wird mein Kleid.«

Die Mutter hört's: »O könnt ich sein
Bei dir doch Tag und Nacht!«
Die Mutter ruft's und schlummert ein,
Und ist nicht mehr erwacht.

Negyedik csoportjába a tárgyaltuk mondakörnek azok az elbeszélések tartoznak, melyekben a meghalt gyermek, anyja érte

síratott könnyeit vagy kezébe, vagy egy korsóba tartosik gyűjteni. Az ide tartozó számos monda közül említjük fel, mint hozzánk legközelebb esőt, Müller Frigyes erdélyi százas mondagyűjteményének 87. darabját: Egy asszony egyetlen gyermekét elvesztette. Vigasztalhatatlan volt s napestig siratta az elhúnytát ennek sírdombján. Egy ily alkalommal a fájdalom annyira erőt vett rajta, hogy ájulva rogyott össze. Mély álomba merült s álmában nedves ingecskében jelent meg előtte gyermeke, két nagy cserépkorsó terhe alatt görnyedve. »Anyám, ne sírj többé!« így kiáltott fel anyja közelébe érve, »könnyed tarhét nem tudom tovább hordani!« Mikor az asszony fölébredt, elgondolkodott álmán s ez idő óta nem árt többé gyermeke sírjánál.

Nagyon szép változatai mondánknak azok, melyekben a korsóba gyűjtött könnyek mozzanata a túlvilági processzió már fentebb megismert motívumával egyesül. Remek példáját nyújtja e változatnak az a sziléziai népdal, mely *Hoffmann v. Fallersleben* és *Richter E.* Schlesische Volkslieder mit Melodien (Leipzig, 1842.) c. gyűjteménye 341. lapján található, honnan egyéb gyűjtemények is átvették:

Es kam von einer Neustadt her
Eine Wittfrau sehr betrübet;
Es war gestorben ihr liebes Kind,
Das sie von Herzen geliebet.

Egyszer a mezőre menve, egy sereg fehér ruhába öltözött gyermeket lát, kik a kis Jézust követik, majd saját gyermekét is észreveszi, de távol a csoport mögött. Arra a kérdésére, hogy miért nincs a többivel, gyermeke így válaszol:

Ach Mutter, hebste Mutter mein,
Der Freud' muss ich entbehren;
Hier hab' ich einen grossen Krug,
Muss sammeln eure Tränen.

Habt ihr zu weinen aufgehört,
Vergessen eure Schmerzen,
So find' ich Ruh' in dieser Erd'
Das freute mich von Herzen.

Végül utolsó csoportját alkotják mondakörünknek azok a változatok, melyeknél a halottakért hullatott könnyek hatása minden

fizikai eredmény nélkül egyszerűen abban nyilvánul, hogy a halott nem tud tőlük nyugodni. A Child-féle fentebb említett sussexi balladában és változataiban az elsíratott halott szintén egyszerűen arról panaszkodik, hogy kedvese siralma nem engedi őt sírjában aludni. Itt tehát már szinte teljes ethikai tisztaságában tűnik elő az az alapgondolat, melyet az előbbi csoportok anyagi eszközökkel szemléltetnek s melyet a magyar költők között Petőfi oly megkapóan fejez ki, hogy t. i. szenvedélyes bánattal gyászolt halottainkat az a tudat nem engedi a síron túl sem pihenni, hogy nekünk halálukkal fájdalmat okoznak.

ARANY JÁNOS PÁLYAKEZDÉSE.

Irta Kéki Lajos.

Arany költői pályáját rendesen a *Toldi* megjelenésétől számítjuk. Irodalomtörténeti kutatásunk közönyösen halad el a mellett az egypár kísérlet mellett, melyek e korszakos jelentőségű munkát megelőzték, nem lát bennük semmiféle előkészületet Arany fényes művészetéhez. Közepes tehetség közepes értékű és érdekű szárnypróbálgatásaiként élnek irodalmi köztudatunkban. Maga Arany is méltatlanoknak tartotta őket pályája későbbi terméseihez s meglehetősen szűkszavúan és a nélkül a melegség nélkül szól róluk, mely az írókat tehetségük első jelentkezéseihez szokta kapcsolni. E kísérletek közül, melyek *Toldi* megelőzték, *Az elveszett alkotmányra* még kiterjeszkedik irodalomtörténetünk, de minden tekintetben valósággal elszigetelve látja Aranynak attól a költészetétől, melyet a *Toldi* vezet be. Arany maga is *Toldi*tól számítja költői pályáját s kezdő kísérleteinek még erre a legnagyobb méltánylást nyert eredményére is bizonyos kedvetlenséggel gondol: »Mit használ nekem, ha a *Megveszett alkotmányt* megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve?»

Toldi megjelenésekor Arany már »az élet ösvényének közepén» jár, — harminc éves. Feltűnő későn tör magának pályát s a hivatottságnak és művészi bevégezetheységnek feltűnően nagy mértékével. Az átlagon felül alig emelkedő első koszorúzott munkája után egy év múlva művészete a maga elragadó szépségében egyszerre bukkan fel, mint sziget a tengerből s nem is mutat hanyatlást ettől kezdve pályája egész folyamán. Érti kezd előttünk Arany költészetének nemes, zamatos gyümölcse, anélkül, hogy bimbózását és virágzását látnók. Valósággal a mesék csodafája jut eszünkbe, mely estéről-reggelre érett gyümölcsevel áll rakva.

Ennek a dolgozatnak az lesz a célja, hogy összeállítsa Arany-nak azokat a kísérleteit, melyekről értesüléseink vannak, a ránk maradt kevészámú emlékekben részletesen elemezze Arany géniuszá-nak első megnyilatkozásait s lehetőleg feleletet adjon arra a kérdésre is, jelentkeznek-e már ezekben a kísérletekben Arany későbbi művészetének elemei.

Ezek a kísérletek arról győznek meg, hogy Arany egészen a *Toldi* megjelenéséig keresi önmagát, keresi azt az utat, melyre a lelkében meg-megszólaló sugalom hajtja. Érti tehetségét, de lelkének sajátos alkotása, körülményeinek kedvezőtlen találkozása vissza-visszariasztják. Nincs meg benne az az elpusztíthatatlan energia, mellyel Petőfi tör célja felé s nem is látja olyan tisztán, határozottan ezt a célt, mint Petőfi. Már-már azon a ponton van, hogy »közönséges ember« akar lenni; de hiába törekszik megtagadni magát, a Gondviselés áldott rendelkezése, mely az új élet felé törő nemzet élére a lángelméknek egész seregét állítja, őt is a küzdők közé rendeli.

Arany valóságos csodagyermek volt. Nemcsak bámulatos tanulmányosságával, hanem pompás rímelő ügyességével is kitűnt. Mint szalontai diák »halomra írja verseit«. Utánozza a *Kis Tükör* emlékeztető-versikéit, megénekli társainak »iskolai s játszás közbeni« kalandjait, köszöntőket farag preceptorai nevenapjára, halotti énekeket szerez, melyeket a szalontai énekkar a vidék nagyobb temetésein is énekel.

1833 novemberében Debrecenbe kerül, de nyomorúsága már egy félév múlva kihajtja tanítónak Kisújszállásra. Itt új világ tárul szeme elé: megismerkedik a magyar irodalom újabb irányával. Ez az irány hidegen hagyja, üresnek, lelketlennek, mesterkéltnek érzi. Izlését, eddigi kísérleteit elmaradottaknak látja s kedvesgetten hagy fel költői munkásságával. Inkább olvas, tanul s egy évi kisújszállási tartózkodásának irodalmi gyümölcse mindössze az *Aeneis* »egy hosszú énekének« fordítása s talán egy tréfás elbeszélő költeménye volt.

1835 áprilisában újra visszatér Debrecenbe. A megélhetés gondoljai most már nem zaklatják annyira, gondtalanabb lélekkel, csillogóbb szemekkel néz a világba. Felszakad lelkének boruja, »tanyázik« a vidám fiúkkal, gyönyörködik a »földi elvesztett paradicsom«, a természet szépségeiben. A természetnek az a pantheisztikus szeretete, mely költészetét betölti, azok a plasztikus, a legapróbb részle-

tekig pontos képei, melyeket később rajzol, életének ebből a legexaltáltabb, legfogékonyabb korából maradtak meg, olyan tisztaságban, amilyen tisztasággal csak Arany tudta megőrizni ifjúkori benyomásait. Ennek a debreceni évnének ez a legnagyobb jelentősége. A *Bolond Istók* bizonyossága szerint maga Arany is így érezte. Tehetsége most valami sajátos, nála szokatlanul heves ingadozásokat mutat, különböző irányokban keresi érvényesülését. »Sovárg egy cél nélküli óél felé«. Szobrász, festő, költő, színész akar lenni s végre is a legkacérabb múzsa csábításainak enged a félnék, visszahúzódó Arany.

Ballépésének sebeit amint kiheveri, »ábrándos múltja mint törölt lap áll mögötte, tüzet gerjeszt borzalmas *auto da fé-nek* s elégeti fantáziája első termékeit. Az a tűzbe vetett »írott füzet« meg lehetősen változatos tartalmú lehetett s tartalmának változatosága is arról győz meg, hogy Arany tehetsége tervtelenül, többféle nyomon kereste az érvényesülés útját. Csokonai modorában víg eposzt dalolt »Légy-pókosatáról«; utánozta »Kovács« műasztalos remekbe szépen »rakott« rímeit«; a debreczeni diákpóézia szelleme szerint főllengő ódákban keresett »méltó szuszt elzöngni, minő félisten a vén esperes«, szatirát írt »nem ismert bünökről« s »Priap-verset« a borhoz; Kisfaludy Sándor példájára Regét mondott, »mely az ősi korban egy képzelt várrom odvából huholt«; az almanach-líra modorában »rövid, elől-hátul csinos dalt« énekelt;

Hanem hiába! oly *csezményit* abból
Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunos;
Mindig marad — ha a fejére áll is —
Őnala valami vaakos, *realis*.

Előbbi önje eltemetésének teljessé tételére égő társaihoz dobja azt a kis rétbe hajtott csomót is, melynek címe *K... csíhoz*. Megsemmisíti, megtagadja ifjúkora ábrándjainak, felbuzdulásainak összes emlékeit.

Ezeknek a kísérleteknek ismerete mindenesetre nagyon értékes volna a költő fejlődésének rajzához, de — ismerve Arany olvasmányait, mintáit s tanítóinak izlését — művészetének elemei közül aligha találunk bennük többet, mint amennyit ezekből a gyér nyomokból is megállapíthatunk: előgyakorlatokat bámulatos verselési virtuóztatásához, a természet képeinek bevésoódését lelkébe, melyek később költészetében csodálatosan plasztikus körvonallakkal formálódnak ki, és vonzalmának jelentkezését a realishoz.

Szalontán Arany költői munkássága egy időre ismét megszakad. Mint korrektor legfeljebb »búcsúztató verset, ha irogat : embernek gyászost, disznónak vigat«. Ezeken az alkalmi verseken kívül Erősey Sándor Arany kortársának, Lovassy István kistűjszállási birtokosnak emlékeztetése alapján egy *Endre király* című 5 felvonásos drámáját említi ebből az időből s két nagyobb tréfás költeményét. Ezek a munkái azonban a legnagyobb valószínűség szerint korábbi időből való kísérletek. Drámaírással aligha gondolt ebben az időben, szívében keserű csalódással, kiábrándulással a színészetből. Ez még a festett világ után való sóvárgásainak, ábrándos tervezetéseinek lehetett a műve. Nem maradt ránk belőle semmi, pedig rendkívül érdekes volna abból a szempontból, hogy jelentkezett-e már itt valami a tragikus összeütközések, a megsemmisítő indulatok nagy költőjéből.

Még nagyobb valószínűséggel mondhatjuk, hogy nem ebből a korból való két hosszabb kómikus költeménye. Egyikük, a *Cigánybúcsúztató* talán még szalontai diákkorából való s azonos azzal a verssel, melynek pár sorát és tárgyát Arany tanulóársának, Megyeri Ferencnek emlékeztetése nyomán Gyöngyösy László közli. Egy temetéshez fűződik, melyen Arany mint énekes-diák vett részt. Hóvar Csotó Gyuri cigánykovácsot temették s a szomorú cigánygyülekezet a végtiszűréséget megadó kántor láttára iszonyú jajveszékélésbe tört ki. A szomorúságnak ezt a visszás hatású kitörését paródizálja a búcsúztató. A kovácsszerszámok recsegve, üvöltve, sívítva búcsúzkodnak Csotó Gyuritól, siratják gazdájukat, ki olyan alaposan meghalt, hogy a feltámadásra hívó angyalok harsonájára sem hederít; »de ha súgják neki: itt a szalmás üveg, — tüstént azt feleli: köszöntse rám kelmed!«. A költemény tárgya érdekes annyiban, hogy ahhoz a lármás élethez fűződik, melynek oly eleven rajzát nyújtotta később Arany *A nagyidai cigányokban*.

Többet mondhatunk másik tréfás költeményének, a *Dévaványai juhbehajtásnak* tárgyáról. Újabbán a Kisűjszállással szomszédos Karcagról előkerült egy hasonló című költemény, mely igen nagy valószínűség szerint Aranyé; de ha nem is bizonyulna az övének, legalább felvilágosítást nyújt arra nézve, hogy mi lehetett Arany elveszett költeményének tárgya. Nagyon valószínűvé teszi, hogy még Kisűjszálláson írta Arany, az is, hogy a Kúnság és Sárrét faluihoz fűződő csúfolódó anekdoták egyikét dolgozta fel benne. A 76 hétsoros strófából álló költemény tartalma a következő.

Tárgyának ironikus magasztalása s Dévaványa nevének tréfás etimológiája után tér át a hírnév csarnokába jövőn, jelenen, multakon általszálló hőstett velejének eldúdolására. A hivatalos dáridó fáradsalmait heverő bíróhoz beállít nagy kutyalötyögve sógora, Miska csósz s jelenti neki, hogy az egész rétet elborította a sok szép fehér turkevei juh. Be kellene hajtani s egy-egy forinton alól nem adni ki, így sok pénzhez jutna a község. A bíró összehívja a tanácsot s hosszas veszekedés után úgy határoznak, hogy a parasztok összehajtják a juhokat, az előljárók pedig addig a csárdában jó áldomást isznak. Az előljáróság be is telepszik a kocsmába s leissza magát. A hajtók nagy hadikészülettel veszik körül a rétet; de egyszerre csak meghökkennek, mert az egész nyáj nagy zúgással felröppen s a darvak, kócsagok, vadludak, gödények seregével együtt világgá repülnek megcsalódott reményeik. Az előljáróknak kocsonyává lesz lelkök s bánatukban a dorbézolás árát kivetik a falura, a dolgot pedig krónikába iratják. Innen dúdolta el az egész juhbehajtást a költő.

A költemény egészen a debreceni diákpoezis, Csokonai modorában van írva: kisszerű tárgyat nagy hangon kezd meg s lassanként az előadást is a tárgyhoz szállítja le. Erős szatirával, torzítva, de itt-ott kitűnő megfigyelő erővel rajzolja a viszonyokat is, az embereket is. Ez a megfigyelő erő s a szabatos részletérzék az, ami leginkább Aranyra vall a költeményben. Maró szatirával csúfolja a kolompосok tudatlanságát, önzését, haszonleső stentori ordítását a »hon« javáért, elfogultságát a szegénnyel szemben, megvesztegethetőségét s a közjó elharácsolását. Elevenen van jellemezve a korlátolt, nagyképűsködő bíró, sok élet, frissesség van a »bocskoros testület«, a kupaktanács rajzában. Előttünk ágálnak a töríkszakad ellenmondók, kik mindenre kontradikálnak, »mert nem hiszik ők csak puffra, hogy piros a vér, fehér a hó«. Mindenik otthonos a jussban, mindegyik azon igyekszik, hogy letorkolja a másikat. Az uzust nem hagyják boltig; inkább menjen százezrekre a község kára, ha nem magyar juh van a tilosban, mintsem Sváberszágban ellett *birkát* hajtsanak be. Szórszálhasogatók, kicsinyesek, de a jegyzőnek latin szavakkal telt beszéde összebékíti őket, mert lehetetlen, hogy annyi deák szó közt igazmondás ne legyen. Határozottan jelentkezik már e költeményben Arany realizmusa, zamatos népiessége is. Jellemző a későbbi, az epikai hitelt kereső Aranyra, hogy az egész történetet krónikában olvasottnak tűn-

teti föl, — két prózai novelláját is úgy mondja el, mintha másoktól hallotta volna.

Korrektorsága idejéből csak egy címről ismert verse látszik olyannak, melyet lelkének nagy felindulása sugallt, azoknak a felindulásoknak egyike, melyek Arany pályáján elfojtva ugyan, de olyan gyakoriak. A költemény címe *Krisztus papjai* volt s annak a hosszú megyei küzdelemnek egy epizódjához, a reverzális-harchoz fűződött, melynek egyik véres összecsapása közrejátszott *Az elveszett alkotmány* fogantatásában. Ugy látszik, egyike volt Arany azon kevés számú költeményeinek, melyekben keserűsége közvetlenül, visszafojtás nélkül, a perc melegében nyert kifejezést. Hogy különben mily mélyen foglalkoztatták lelkét ebben a korában a vallásos élet nagy ellentétei, mutatja, hogy a kálvinista korrektor lefordítja a nemeslelkű kath. theologus, Lamennais *Paroles d'un croyant*-ját. Ezenkívül még egypár Shakspeare-jelenet fordításáról tudunk ebből a korból.

Arany közben jegyzővé lett s megházasodott, anélkül, hogy szerelme hangra bírta volna lantját. Ismét szünet áll be irodalmi munkásságában, míg Szalontára nem kerül a sors eszköze, a »halász, ki felhossa a gyöngyöt a tenger mélyéről«: Szilágyi István. Társaságában újra éled Arany költői kedve. Folytatja ott, ahol elhagyta: alkalmi verseket ír. Humoros költői levélben mondja el Szilágyinak, »a megzabolázott rektornak« pedagógiai nekibuzdulását, mely a pap maradiságán hajótörést szenved. Fordítgat is, különösen Shakspeareból és Byronból. Lefordítja Sophokles *Philoktetes*-ét, Shakspeare *János királyát* s fordítgat a *Szentivánéji álomból*. Ajánlatot tesz Nagy Ignácnak angol regények fordítására. Tanácsára kezdi fordítani *A windsori víg nőket*, de csakhamar abbahagyja, mikor megjelenik Lemouton Emilia fordítása. 1845 aug. 1-én már *Az elveszett alkotmány* írásáról tudósítja Szilágyit. 1846 febr. 7-én megnyeri vele a Kisfaludy-társaság 25 aranyas pályadíját s 1846 márc. 28-án megjelenik az *Életképekben* első nyomtatott műve: *Egy egyszerű beszélgetke*. (Üti tárcámból.)

A novella tárgyát tevő történet keretbe van foglalva. A költő 1845 szept. 2-án d. u. 5 óra s 45 perckor Gyarmath mezővárosba érkezik. Amint a temető mellett halad el, figyelmét nagyon megragadja egy vörösrre festett fejfa a temetőnek bogánca-övezte árkan kívül. Nagy csoport nép tódul a városkába s apróbb csapatokra oszolva rejtélyesen beszélgetnek, »arcaikon azon ijedelmes gyönyör-

rel, mely babonás kalandok elbeszélésénél elfogja hivékeny népünket. A tiszteleteshez száll, ki kérésére elmondja neki a vörös fejfa történetét.

A tiszteletesnél egy Ilonka nevű árvalány szolgált, kit jó magaviselete miatt lányukként szerettek. Nem szívesen látják tehát, hogy a jólelkű, de visszataszítóan csúnya harangozó, Gézengúz Mátyás esetlenkedik a lány után. Egy éjjel a tiszteletes együtt találja a kertben Ilonkát a szép, de léha Mokány Ferkével. Ferke megvallja, hogy szereti a lányt s feleségévé akarja tenni. Néhány nap múlva törvény elé kerül a legény, mert a szomazéd faluból elhajtott hat ökröt. Elítélik két évi börtönre. Ilonka szenvedése leírhatatlan, szegyeve elviselhetetlen, mert — anya volt. A tiszteletes, hogy a lányt megmentse, megkérdi Gézengúztól, elvonná-e Ilonkát ily állapotban. »Ha hűséget fogad s azt megtartja — mondá — én soha nem vetem szemére előbbi bűnét.« Házasságuk kezdetben »a nevetésig boldog« volt. De amint elenyészik az érzéki mámor, Gézengúz gyanakodóvá, bizalmatlanná válik. Ilonka kis fia még jobban fokozza idegenkedését s gyakori szemrehányásokkal illeti feleségét.

Egy holdvilágos éjjel látja a tiszteletes, hogy Gézengúz a torony ablakából ki akarja dobni a gyermeket, de Ilonka kiragadja kezéből. Felmegy hozzájuk s Gézengúz elmondja, hogy nem a régi bűn idegenítette el Ilonkától, hanem Ferkének a börtönből küldött levelei, melyekben arról értesíti, hogy hamarosan megszökkik s Gézengúzt agyonüti. A pap Gézengúzt igazolva látja, Ilonkát sülyedtnak tartja s szétválasztja őket. Ilonka nagyanijához megy, hol gyermeke csakhamar meghal.

Kedélyének nagy elsötétedésében férje visszahódítására varázslóhoz folyamodik. Beadja a különben ártatlan szert Gézengúznak s ezt másnap halva találják. Rézmérgezést állapítanak meg s Ilonkát börtönbe vetik. Felmentik ugyan, mert beigazolódik, hogy a bánatában iszákossá lett Gézengúzt a sok »rézeleje« ölte meg, de a kegyelem már későn érkezik: Ilonka öngyilkossá lett a börtönben. Mint öngyilkost a temető árkan kívül temették el s vörösrre festett fejféval jelölték meg a helyet.

A pap befejezi elbeszélését s nyugovóra térnek. Tüzi láрма veri fel őket, a tiszteletes nagy szénaboglyája ég. Amint egy fuvalom félrelebbenti a boglyatetőről a felgomolygó füstöt, egy férfit látnak mereven állni ott, ki pár perc múlva elégetten omlik össze.

Másnap Ilonka nagyanja tántorog be a tiszteleteshez s borzadva beszéli el, hogy Ilonka holttestét elrabolták. Kimennek a temetőbe. Rettenetes, amit látnak: »Ilonka sírja felbontva tátongett, mélyében a vörös fejfa s egy szétrombolt koporsó darabjai; ezek alatt Gézengúz holtteste. Benn a temetőben magas új földhányással volt felormozva a sír, melyben azelőtt Gézengúz feküdt. Most hihetőleg Ilonka tetemei nyugosznak benne.«

A költő búcsút vesz az irtózat s színhelyétől. A városban hallja, hogy egy örült rab megszökött a börtönből. »Az örületen elszökött rab s önmagát is semmivé tett gyujtogató — Mokány Ferke volt.«

Arany ebben a novellájában teljesen a francia romantikus elbeszélők hatása alatt áll. Erre a hatásra vall a folytonos ellentétezés, egymás mellé állítása a fehérnek és feketének. Ellentétezés van a történet lokalizálásában: a csendes, tiszta életű falusi nép körében zajlanak a legféltelenebb bűnök. Ezt az ellentétet még jobban kiélezi azzal, hogy egy nyugodt, boldog családi élet körében hallja a szenvedélyeknek ezt a vad tusakodását. Ilonka sorsában a meghurcolt ártatlanság áll szemben a rázúduló sötét indulatokkal. Alakjai is ellentétei egymásnak: az ártatlan lelkű Ilonka s a szívében sanda gyanút fojtogató Gézengúz; a szép, de romlott lelkű Ferke s a csúnya, de jószívű Gézengúz. Előadásában is jelentkezik ez az ellentétezés: »Gézengúz *szenvedélyhálózza* szemének minduntalan rémképeket mutatott *a gyermeki arc tiszta tükrén*. A romantikusok hatására vall a bosszú szertelensége is: Gézengúz Ilonka fiát ki akarja dobni a toronyablakból, Mokány Ferke felforgatja Gézengúz sírját. Ugyanerre a hatásra vezet vissza a szörnyűnek valóságos hajszolása: mérgezés, öngyilkosság, örülés, tűzhalál, sírfelásás, tetemkioserelés játszódik le egymásután szemünk előtt a rövid történetben. A romantikus költők előadásában gyakori, szinte modoros, hogy tárgyuknak valósággal fölötte lebegnek, a tőle való áthatottság nélkül. Így tesz Arany is. Mutatja, hogy története nem nagyon érdekli, majdnem elfeledkezik arról, ami előbb még annyira foglalkoztatta, izgatta fantáziáját s csak egy nem is finom szálú asszociáció juttatja eszébe: a vörös fejfát, melyhez a történet kapcsolódik, a lelkész atyjának sírköve idézi emlékezetébe.

A novellában semmi sincs a magyar nép bámulatos ismerőjéből s nyelvének nagy mesteréből. Lélek nélkül, vontatottan elmondott történet, fogyatékos motiválással s lélektani valóságérültségekkel. Jellemrajz az elmosódott, tipikus vonásokon nem emelke-

dik felül, alakjait inkább csak külsőségekben jeleníti meg előttünk. Gézengúz magyar földre került Quasimodo ; Mokány Ferke cifrázkodó, dorbézoló falurossza ; Ilonka túlfinomított, minden egyéni vonás nélkül megrajzolt alakja valósággal kirí környezetéből. Előadása színtelen, körülményeskedő, sokszor egészen a hivatalos iratok szárazságáig : »Nemsokára gyermeke, az egyetlen való, ki még mosolyogva tekintett rá, *hihetőleg a sok láznemű változások által megromlott tej miatt*, meghalt«. Több kitérés van benne, mint amennyit a rövid történet megbírna, — a cselédek megbízhatatlanságáról, a börtönügy rosszasságáról, a nép babonásságáról.

A novellában alig találunk olyan szálát, mely Arany későbbi költészetéhez fűzné. Ilyennek tekinthetjük Aranynak már itt jelentkező vonzalmát a nép életének megrázó mozzanataihoz, mely később néhány balladájában sötét bűnök tébolyodottjainak sikoltásával töri meg a falusi életnek általa rajzolt idillikus csendjét. Riedl Fri-gyes Aranynak úgy ebben az elbeszélésében, mint másik novellájában egy-egy balladája elemeit látja. Feltévése nem teljesen meggyőző, de ismerve Arany invenciójának szegénységét s azt a módot, amely-lyel egyes motívumait bámulatosan elmélyítve többször felhasználja : nem látszik valószínűtlennek. Megtaláljuk ebben a novellájában a *Tengerihántás* egypár elemét. Tuba Ferkó szintén egy árvalányt csábít el, mint Mokány Ferke, ő is elhagyja kedvesét gyermekével, megőrül ő is és örülési rohamában ő is a boglyára szalad fel előbb. De megtalálhatjuk benne *Ágnes asszony* történetének egypár elemét is bizonyos primitívebb előképzésben. Itt is szó van arról, hogy az asszony tudtával szeretője el akarja tenni láb alól a férjet. Ilonka, bár ártatlanul, férjgyilkosság gyanujába keveredik, nagy sokaság kíséri, a bíró jóindulattal van iránta s a börtön magánya ő rá is olyan megsemmisítő hatással van, mint Ágnes asszonyra. Fontosabb ezeknél a nyomoknál az, hogy ebben a novellában már benne van a magva Arany erkölcsi felfogásának, mellyel Ágnesnek és szerencsétlen társainak sorsát nézi. Ezzel végzi a történetet : »S ne jutott volna-e eszembe, hogy *egy szem könnyelműen elejtett vétek-mag a vétekek egész családnemzedékét termi meg* ?«

Ugyancsak az *Életképek*ben jelent meg 1846 aug. 29-én Arany másik novellája *Hermína* címmel. Itt is úgy mondja el a történetet, mintha mástól, egy fiatal orvostól hallotta volna.

1845 okt. 30-án egy Krakóban időző magyar nemes ifju, Szerényi Gyula a Visztula partján sétálva látja, hogy egy elvadult.

lovaktól vont kocai egyenesen a folyónak tart. A bős állatok elé veti magát. Ezek elgázolják, de a lábuk elé került akadály meghökkeníti őket. A lovakat megfékezik, a megsebesült Szerényit pedig a kocsin ülő hölgyek lakásukra vitetik.

A megmentett hölgyek egyike Marinski Dávid nyugalmazott katonatiszt leánya, Hermina. Anyja magyar nő. A fiatalok egymásba szeretnek s már a jegyváltást készülnek megülni. Boldogságuk azonban nem tart soká. Hermina észreveszi, hogy jegyese tekintete nagyon hosszan pihenget barátnéján, Eleonórán. Féltekenykedik, majd egyik régiebb imádója, Kaminiczki báró karjaiba veti magát. Egy bálon már tüntetően keresi a báró társaságát. Félrevonulnak; nem törődik velük senki, csak Szerényi vet rájuk egy lesó pillantást, aztán tört von elé, majd keblébe rejt s rohanva távozik. A báró kétértelműségei észretérítik Herminát s betegség ürügye alatt hazatérnek. Szerényit nem találják seholsem.

Marinskiék magyarországi birtokukra készülődnek. Hermina búcsúzni megy Eleonórához. Ez egy kis arcképet mutat neki, melyet jegyese, Illiczki kérésére Szerényi festett. Hermina agyában borzasztó világosság támad: azért nézte Gyula olyan hosszasan Eleonórát, hogy vonásait emlékezetébe véshesse. Iszonyú tévedését belátva egyetlen reménye csak az, hogy Gyulát még feltalálhatja s kiengesztelheti.

Amint Magyarország felé utaznak, nagy népcsoporttal találkoznak, mely egy ökörszekeret követ. »Hirtelen, éles sikoltással szökik le a hintóból egy magas ifju hölgy s a pórnépen keresztül a szekéren terem. A szekéren holttest fekszik, véres mellel, vértelen arccal; s a barna hölgy, ráborultan, őrzőgő szenvedéllyel csókolja hideg kezét, ajkait. »Gyula!« sikolt még egyszer, hangján a kétségbeesésnek s ájultan rogyik jegyese fölé.« Igénytelen sírhalom alá temetik Szerényi Gyulát, kit »időtlen féltésből származott szeszélyes női dac a forrongó nép közé hajtott, hogyha már *életét* elveszté, *halálát* lelje föl«. Hermina élőhalottként jár-ke. A fiatal orvos szerint, ki a költőnek elbeszélte ezt a történetet, »ha talán testi egészsége még visszaszerezhető volna is, mihez egyébiránt semmi remény: elméje sohasem fog teljesen kiépülni«.

Aranynak ez a második novellája már mutat bizonyos haladást. Meséjét jobban kikerekíti, előadása is elevenebb, lüktetőbb, de itt-ott cikornyásabb is. Nyelve itt sem különb semmivel sem az akkori közepes novellistáénál. Itt már jellemzőjeit igyekszik

hősnője festésére összpontosítani s a fejleményeket lélektani alapon előkészíteni. Szerényi jelleme nagyon elmosódott, de Hermináról körülményes lélekrajzot fest: »Hermina, bár nem egészen ment neme hiúságaitól, jó vala. Szépségével együtt erényeit is öröklötte anyjának; és ha kissé regényes, ábrándos kedélyét s e tekintetben néha csaknem makacs szeszélyeit leszámítjuk: alig fődözhetünk fel valamely hibát erkölcsi lényében. De ez is inkább természeti hajlam, mint rögzokás, inkább általa került, több esetben legyőzött gyöngeség, mint uralkodó szenvedély volt s egyéb ragyogó tulajdonai által annyira háttérbe szorítottatott, hogy csak folytonos társalgás után lehetett rajta olykor-olykor észrevenni.« Ép ilyen körülményeskedő, keveset mondó Hermina lelkiállapotának rajza, mikor a borzasztó való tudatára jut.

Legnagyobb jelentősége e novellának az, hogy benne már jelentkezik, ha kezdetlegesen is, Arany törekvése a lelki elemzésre. Ez is magában rejtegeti már egyik legszebb balladájának, a *Tetemrehívás*nak magvát. Hermina dacosságából halálba úzi kedvesét s amint maga előtt látja holttestét, felsikolt s megőrül. A tetemrehívás keretébe helyezett balladai történet csak a gyászos fejleményt jeleníti meg előttünk, a rettenetes katasztrófa előzményeit a novella sejteti velünk.

Arany nevét szűk körén kívül is ismertté tulajdonképen szatirikus éposza, *Az elveszett alkotmány* tette. Ez azonban csak három évvel később jelenhetett meg.

1845-ben a Kisfaludy-társaság hazai tárgyú víg époszra hirdetett pályázatot. A beérkezett 5 pályamű közül Aranyé nyerte meg a jutalmat. Feltűnő, hogy a bírálók mindegyikének a munka épen azon eleme ellen volt legerősebb kifogása, amely legértékesebb: nyelve ellen. Egyikük, Stettner György, különben nagy elismeréssel szól róla, »az irodalomnak is valóságos nyereségét« látja benne.

A költemény fogantatására a bihari megyei torzsalkodások voltak legnagyobb hatással. Szatirikus hangulatot keltettek Aranyban s bosszúsága kiöntésére kezdett költeményébe. A megyei harcok elfajulása végre is véres összetűzésre vezetett 1845 dec. 18-án. Ennek szatirikus rajza a VII. ének verekedésbe átmenő gyűlése.

A munka tökéletlenségét maga Arany is érezte. Valóban nagy fogyatkozásai vannak. »Epizódjaiért látszik lenni«, kompozíciója szétmálló, nincs egységes, érdekkeltő cselekvénye, meséje tervtelen,

homályos, allegorizálása érdektelen. Alakjai elmosódottak, hősei csak allegorikus torzképek. Egypár egyéni vonás csak mellékalakjaiban van, különösen Kolocintosban, az agyafűrt korteshadnagyan, kinek külső képe is legazemléletesebb.

Az elveszett alkotmányt Vörösmarty epikai stíljének paródiájául szoktuk tekinteni. Ezt az állítást bővítenünk, általánosítanunk kell. Paródiája ez nemcsak Vörösmartynak, hanem az egész klasszikai époszköltésnek. Azok a dolgok, melyek itt paródizálva vannak, évszázadok óta öröklődött hagyománya, közkincese az epikai költészetnek. Ez a hosszúéletű iskola Vergiliust tekinti fejedelmének. *Az elveszett alkotmány* az *Aeneis* paródiája nemcsak egyes részleteiben, hanem tárgyában, meséjében, szerkezetében s nemcsak kivitelében, hanem felfogásában is. Egyes részletei általános epikai motívumokat paródiáznak ki (enumeratio: kortesszekerek felsorolása; meghíúsult éjjeli támadás; félbemaradt párharc; époszi anticipatio: ók hatvan-hatvan szekeret vezetének az alsó járásból *késérő jajt csikorgó* kerekekkel). Cikornyás előadásában, nagyhangú, de erőtlen dikciójában, édeskés leírásaiban, kevésszínű jellemrajzában, zagyva csataképeiben, »e lármás összekavargásokban« Vörösmartyt s az epikai évtized költőit paródizálja. Egyes részletekben is találhatunk ilyen Vörösmartyt paródizáló tendenciát (déli szél: délszaki tündér; Hábor és Armida: Hadúr és Ármány; a Sorsisten magánya: a Romé; a Hábor és Armida megsemmisülése után távozó Bende: a Rom párthus kalandora; Armida parasztlány képében menekül Hamarffytól: szép Ilonka és a vadász). Általában igen leleményesnek mutatkozik Arany paródizáló kedve: a zivatar keletkezésének leírásában Kisfaludy Sándort paródizálja, Lepkefi tigrisének hadicselében egyik Szt. László-mondánkat; a főispán a tőle állást kérő, tanulatlan Bendét horatiusi és hesiodosi idézetekkel főzi le; az öreg, betűtől irtózó Rák Sophokles-idézettel fogadja fiát az alvilágban; sok motívumot használ így fel a bibliából is; Hábor és Armida félbemaradt küzdelme Deli Vid és Demirhám befejező párharoának paródiájául tetszik; Rák Bende megérkezése Armidához Odysseus megérkezésének paródiája a phaeakokhoz; Bendének Armida után vonuló csapatja Tassónak azt a jelenetét paródizálja, melyben Armidát a szerelmes daliák nagy csoportja kíséri.

A költemény mintái közül fogantatására legközvetlenebb hatást Szilágyi István szatirikus *Emlékbeszédének* tulajdoníthatunk, különösen Rák Bende és apja rajzában. Formáján Fazekas *Ludas Matyi-*

jának hatása, modorában s egypár részletében is (táncos jelenet, Armida hadserege és zenekara) Csokonaié érzik. Több helyén, de különösen Kolocintos beszédében a kollégiumi poézis visszhangját halljuk. A paródia mögött rejlő, nagyon élesen hangsúlyozott politikai és társadalmi tendencia Blumauer hatását sejteti. Végül jelentékeny befolyást tulajdoníthatunk a költemény létrejöttére *A helység kalapácsának* is, mely már 1844-ben nevetségessé teszi a kis-szerű tárggyal élesen ellentétezett páthoszában a kongó époszok dagályos stílusát s a negyvenes évek regényeinek és novelláinak affektált, édeskés hangját.

Miféle elemek jelentkeznek e költeményben Arany későbbi művészetéből? Jelentkezik a részletek szabatosága s a nyelv meg-lepő gazdagsága. De jelentkezik más is: egy műforma, melyet Arany étellel tölt meg s népies felfogással és stílusban a művészet magas-latára emel *A nagyidai cigányokban*. Nemcsak ebben van „cigány-feletti”, — *Az elveszett alkotmányban* is van eszme, mely túlhat azon a szűkebb körön, mélyebb érzés, melynek bánata árnyakat rajzol e pajzán torzképek mögé. Rokon érzés vezet vissza nyolc év mulva Aranyt ehhez a műformához, melyet a debreceni diákpoezis osúfondáros epikájából a kómikus éposznak egy épen olyan sajátos varázsu, mint nagy művészi értékű formájává fejleszt. Ennek a fejlődésnek közbenső állomása *Az elveszett alkotmány*.

Összefoglalva azt a szegényes eredményt, melyet megállapítha-tunk, látjuk, hogy ezekben a kísérletekben Arany félénk géniusza nagyon is tapogatózva keresi érvényesülésének útját. Folyton tanul, olvas, gyűjti műveltségének kincseit. Az öntudatos nagy költőnek ez az igazi előkészülete fényes pályájához, nem költői kísérletei. Pályájának sajátságos előképzését látjuk kísérleteinek gyakori megindulásában s ellankadásában. Művészetére leggyümölcsözőbb volt debreceni második tartózkodása, mikor költői hevülettel szívja magába a természet szeretetét, gyűjti lelkébe képeit. Költészeté-nek elemei közül látjuk ezekben a kísérletekben: gyakorlatait bámu-latos verstechnikájához, nyelvbeli gazdagságát, vonzalmát a reális-hoz, részletérzékét, öntudatosságát, novelláiban lélekelemzésének, világfelfogásának s lelkiismeret-kultuszának csiráit és motívumai tekintetében balladáinak egypár elemét.

Arany költői pályáját annak a szellemnek eleven hatása indítja meg, mely, legnagyobb sikerrel Debrecenben, Gyöngyösi kultuszával hosszú időn keresztül fenn tudta tartani nálunk a Gyöngyösi köz-

vetítésével meghonosodott barok-epikát a maga túlhajtott allegorizálásával, széteső, eldurvult kompozíciójával, henye kitéréseivel, pompázó mithológiai apparátusával. Efféle époszok voltak Arany fejlődő tehetségének táplálékai. S mikor költői pályájára indul, a tőlük kijelölt úton halad, de már első jelentékenyebb munkájában leráz magáról minden ósdi nyügöt. Mintha a maga epikai művészetének negatív programját akarta volna adni ebben a túlsapongó paródiában: ne írjatok *ilyen* époszt, tele allegóriákkal, gépekkel, bőbeszédűséggel, valószerűtlenségekkel, élettelen alakokkal, sivár lelketlenséggel. S amint a nyugati irodalmak nemesítette ízlésével áthatja a régies költészetten izmosodott rendkívüli költői erejét: epikus művészete teljes pompájában ragyog előttünk már egy év múlva a *Toldiban*.

ARANY JÁNOS KRITIKAI ÁLLÁSPONTJA.

Irta Várdai Béla.

Arany János műbírálni munkássága helyes jellemzéséhez nélkülözhetlen előfeltétel kétségkívül az ő kritikai álláspontjának határozott megjelölése. E tekintetben nem vagyunk egyedül a bírálati alapján eszközölhető indukcióra szorítva; vannak neki oly nyilatkozatai, melyekben ezt saját maga, világosan megselekszi. Nem önálló cikkek ezek, hanem oly apróbb nyilatkozatok, melyeket ő mások kritika-elméleti dolgozataira és bírálataira szerkesztői megjegyzésként tett *Szépirodalmi Figyelőjében* és *Koszorújában*. Nemcsak összes művei kiadásába nincsenek felvéve, de értekezőink se méltatták őket eddig észreállításra. E dolgozatban együtt adjuk őket és pedig nem azon külsőleges rendben, ahogy eredeti helyükön, számról-számról haladva, olvashatók, hanem megtéve köztük a kínáló kapcsolást s végül az eredményt kivonva belőlük.

Első hely illeti meg azon nyilatkozatait, melyeket a *kritikusnak* a művel szemben választandó *főszempontjáról* tett. Mikor Szász Károly a *Szépirodalmi Figyelőben* megbíráta Thaly Kálmánnak *Kárpáti kürt* című verskötetét (I. évf. 5. és 6. sz.), ez a bírálatra antikritikát írt (*Néhány szó Szász Károlynak* címmel. U. o. 8. sz.) s ebben Szász Károlynak esztétikai szempontból tett hibázató megjegyzéseit a többiek közt ekképp igyekezett megdönteni: »A Kárpáti kürt — s még inkább előbbi füzeteimnek — minden egyes költeménye azon, hazánkra nézve példátlanul szomorú időkben iratott, midőn a már kialakuló félben levő nemzeti érzületet buzdítás, serkentés s az ősek dicső tettei felelevenítése stb. által ápolni minden írónak honfiai kötelessége volt. E nézetből indulva ki, gyakran választék — főleg elbeszélő költeményeimnek — oly tárgyakat, melyek költői alakításra teljesen alkalmatlanok, de nemzeti *iggyatásra*

igenis alkalmasok voltak. E körülményt tekintetbe kell venni; meglehet, hogy vétettem, midőn így cselekedtem; bocsássa meg énnekem ez az én kedves hazám, hogy oly nagyon szeretem! Így azt hiszem... üdvösebben működhettem, mintha másképp cselekedtem volna. Azonban az idők jobbra fordulván: a költészetnek ama teendője immár megszűnék, jövőre az esztétika elleni legkisebb — bár hazafias szempontból — vétséget sem fogok magamnak megengedni. « Arany e sorokhoz a következőket jegyezte meg, * alatt: »A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bízony a költő is — *mint költő* — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli. Ám izgasson, ám lelkesítsen, de soha az esztétika, az ízlés kárával. Másképp Berzsenyi harsány ódája helyett *A magyarokhoz* bármi fércművét azon kornak elfogadhatnók s az lenne a legjobb költemény, mely lehangosabb torokkal bírja kiáltani a haza nevét. Ki egyszer ily kivételes tan zászlóihoz szegődött, ne jajduljon fel aztán, ha az ítészet megrovását hallja. « Thaly védekezése tipikusan jellemző az akkori apró hazafias költők legnagyobb részére, kik tárgyaik hazafiasságát s egyben e tárgyak művészileg alakíthatatlanságát, nemkülönben pedig hazafias jóindulatukat hangoztatva követeltek pardont a kritikától. Vele szemben Arany *tisztn művészeti* álláspontját jelölte meg világos határozottsággal. A művészet körébe a legnemesebb témát is csak megfelelő művészi kidolgozása emeli s épen az utóbbira irányul joggal a kritikus vizsgálódása. Az igazi költő célja: a művészi gyönyörűség keltése, mely asszociative ébreszthet ugyan nemes, hazafias és erkölcsös érzéseket is, de az utóbbiak jelenléte az említett főhatás fogyatékosságát vagy hiányát sohasem igazolhatja. Ez az értelme Arany nyilatkozatának, ki ez állásponthoz való szigorú ragaszkodástól várta joggal költészetünk és kritikánk magasra lendülését s a maga részéről tétele követésére mint költő és kritikus egyaránt tündöklő példát adott. Tett még Arany máskor is ilyértelmű nyilatkozatokat. Zilahy Károly a *Figyelőbe* írt egyik bírálatában (Szabados Jánosnak *A hazáról és szerelemről* c. verskötetéről, I. évf. 11—12. sz.), így méltatta Sárosy Gyula *Arany trombútját*: »E hatalmas mű, ámbár kizárólag politikai szükségre készült és a letorkolt nemzet hangjával együtt csakhamar eltűnt a láthatárról: irodalmilag sem mulasztotta el mély nyomokat hagyni a köztudalomban. « Arany e sorokhoz lenn megjegyezte: »Mint népies, hazafias, igen; mint

mű nem annyira« — s ezzel kifejezte azt, hogy ama vers hazafias-sága fejében nem hajlandó annak csekélyebb művészi értékét túlbecsülni. Érezte végül ez álláspontját Arany azon megjegyzésében is, melyet Draxler Jánosnak, Silvio Pellico *Rabságom órái* fordítójának előfizetési felhívására tett. »A felhívás hangja a közönségnek inkább politikai, mint esztétikai érzületéhez látszik folyamodni. Ohajtjuk, hogy a fordítás ne csak kelendő, hanem jó is legyen.« (Sz. F. I. évf. 33. sz.) Ez előre bejelentése annak, hogy akármilyen osztrákok ellen hangoló mű fordításáról van is szó, dicséret csak akkor s csak azért fog kijárni fordítójának, ha a fordítást jelesül, művészin végezte. Ma már közhelyszerű alaptétel, hogy a hazafias tárgyú költői művek is tisztán művészeti szempontból tekintendők s hogy a hazafias tendencia mellékes a művészi hatásra való törekvés mellett, sőt elítélendő, ha az utóbbinak rovására megy. De akkor férfias eréllyel, a hazafiatlanság vádját is viselve, lehetett csak ki-tartani mellette.

A művészietlennek a hazafiság címen való rátukmálása a közönségre az akkor sarjadt ifjabb költői nemzedéknek amaz általános hibájából következett, melyet Arany, szintén Zilahynak említett bírálatához tett másik megjegyzésében így jelölt meg: »A lefolyt tíz év (1850—1860.) nyomorúságai közé tartozik az is, hogy az ifju nemzedék majdnem kizárólag a gyakorlatba rekedvén, elmulasztá az elméleti esztétikai önművelést.« Ennek egyik magyarázata, hogy ama tíz év első felében tulajdonkép nem is volt magyar kritika; műbírók jeleseink 1855 körül lépnek csak fel vagy szólalnak meg újra. A másik feltehető ok pedig, hogy az ő józanító, helyes szavuknak káros ellensúlya támadt egy körülményben, melyet akkortájt Gyulai többször fel is panaszolt. Ők t. i. nem határozott irodalmi programmot valló kritikai lapokba, hanem politikai hírlapokba dolgoztak, tehát oly organumokba, melyek a szépirodalommal és műbírálattal csak másodsorban törődvén, nem tartottak határozott elveket és mértékeket szem előtt a közlendő kritikára nézve. Így aztán akárhányszor jelentek meg ugyanazon lapban oly bírálatok, melyek velük ellentétes szempontokat, enyhébb mértékeket használván, egyenesen bízathatták a fejletlenebb ízlésűeket, hogy ama szigorú bírálókra, mint túlkövetelőkre ne adjanak s ezentúl is csak úgy írjanak, »ahogy Isten tudniok adta«. Arany épen azért indította meg 1861-ben *Szépirodalmi Figyelőjét*, hogy esztétikai művelődésünknek egy szilárd kritikai elveket kitűző s ezeket következte-

sen alkalmazó lappal tegyen szolgálatot. Ebben a tisztán művészinak megvalósítását tűzte feladatul költő-dolgozótársai s a tisztán művészinak vizsgálását kritikus-munkatársai elé.

Értékesek a kritika határkérdéseiről, modoráról tett nyilatkozatai is.

Gyulai Pál *Néhány szó a kritikáról* c. dolgozatának (megjelent először a Sz. F. I. évf. 17. és 18. számában, újabban Összegyűjtött Munkái közt is), mely Jósika *Regény és regényítészet* (1858.) c. röpirata ellen irányult, az volt egyik főtétele, hogy a kritikus a bírálendő műnek »nemcsak fekete, de fehér sorait is« vizsgálhatja, olvashat a sorok közt is, vagyis: a műnek nemcsak bevallott, hanem be nem vallott irányát is bírálhatja, amennyiben állításainak a dedukció, indukció vagy analógia útján alapot tud találni. Gyulai fejtegetései s nevezetesen fenti tétele ellen Szász Károly szólalt fel, *Még néhány szó a kritikáról* c. dolgozatában (Sz. F. I. évf. 21. és 22. sz.), még pedig a Jósikáéval rokon szempontokból. Hangoztatja, hogy a kritikus a művet csak belső célja, tehát a műben *bennrejlő* alapeszme szempontjából tekintheti s nem térhet ki azon külső célok vizsgálatára, melyekért talán az író művét írta. Ez utóbbi szerinte oly mellékes, mint pl. hogy fűtött vagy fűtetlen szobában készült-e a mű? E helyéhez ezt a megjegyzést fűzte Arany: »Lássuk példában. Valamely dráma tele van színfaltépő frázisokkal, hazáról, magyar dicsóségről, »Extra Hungariam«-ról, stb. A szerző bizonyosan nem ezeket akará *alapeszméül* tűzni, ezek csak mellelleges dolgok a színműben. Ne legyen már most szabad a kritikának azt megmondani, hogy szerző ezek által mit *akart* elérni, hogy például az esztétikai éretlenek tapsait hajhássza? Ezt értekező bizonyosan nem akarta állítani.« Helyeselte tehát Gyulainak asszociációs, a műből szerzője intencióira is következtető kritikájának helyességét, szemben Szász Károlylyal, ki szerint »a mű lehet a kritikus martaléka, de semmi köze a szerző egyéniségéhez, a műből esetleg kiolvasható intencióihoz«. A polemia Gyulai tovább folytatta, *Megint a kritikáról* címmel (Sz. F. I. évf. 29., 34. és 35. sz.) s fokozott élességgel fordult Szász Károly ellen, ennek Zalár József *Borúra derű* c. verskötetéről írt bírálatához (Sz. F. I. évf. 9—10. sz.) kapcsolva fejtegetéseit. Erre Szász Károly *Gyulai Pálnak* c. rövid felszólalásában (U. o. 30. sz.) rámutatott arra, hogy Gyulai utóbbi cikkében két oly nyilatkozatot tulajdonít neki s polemizál is ellenük, melyeket ő sohasem tett. Arany e sorokhoz

hosszú szerkesztői megjegyzést írt, a leghosszabbat összes efféle nyilatkozatai között. Nyilatkozatának első része szorosan ama két tételre vonatkozik s a vitázók közt igazságot tesz, az egyikben Gyulai, a másikban Szász igazára döntvén. Általános tanulsága azonban Arany jegyzetének második része, mely a polemiák helyes *modoráról* szól. A kritikai modor kérdése másodika volt a fővítés pontoknak Gyulai és Jósika, illetve Szász Károly között. Gyulai azt vallotta, Jósikával ellentétben, hogy az irodalmi illem éppen nem egy a társadalmi illemmel; a kritikus előtt csak két átléphetlen gát van: egyik a magánviszonyok szentsége, másik a gúnynak a közélet embere ellen oly mértékben felfokozása, mikor már az magában, anélkül, hogy magánviszonyt sértene, magánsértéssé válik. Szász Károly szerint viszont a kritikusra az udvarias, szaloni hang a kötelező. Halljuk már most Arany nézetét! »A kritika, vagy jelen esetben polemia *modorát* illetőleg, melyről éppen a vita foly, Gyulai felszólalása szembeütő tanulságot nyújt. Ime abban nincs gorombaság, nincs még csak *illetlen* élesség sem, nem mondhatnók, hogy sérti a társadalmi hangot: mégis van rajta az *élesség* némi színe, ami a vitázó feleket könnyen elkéséríthetné s azon térre taszíthatná, ahol többé nem az igazság kiderítése, vagy nem csupán az, hanem kölcsönös sérelmek visszatörzése volna a rúgó. Ahelyett, hogy az ellenfél állításait egészen tárgyilag, mint pusztán véleményeket, cáfolná, egy folytonos aposztroffal a megszólított ellenfélnek fejére mintegy olvassa vádjait; az a folytonos *ön* így, *ön* úgy, talán szükséges volt arra, hogy a polemia kellő »schwung«-ot kapjon, de arra bizonynyal nem alkalmas, hogy meggyőzzön a személyes indulatok távollétéről. Pedig egy rétori figura az egész különbség.« Arany Gyulainak éles modorát nemcsak azért nem helyeselte, mert az tőle, temperamentumából következőleg, idegen volt, még kevésbé mintha azt irodalmilag jogosulatlannak tartotta volna, hanem, mert irodalmi viszonyainkat nem látta még oly fejletteknek, organumokban bővelkedőknek, hogy az ily hangú csatározások a meglevő intézményeket, pl. a közös csataterűl szolgáló lapot pusztulással ne fenyegethetnék. »Nagy irodalmakban, — mondja tovább — hol az efféle viták külön organumokban folynak s egyik fél embere nem sokat törődik a másik félnek érzelmeivel, a polemia ezen, vagy még *élesebb* modora sem tesz kárt; de nálunk, hol egy-egy évek során felbukkanó esztétikai közlöny támogatására is alig képes az ember két-három munkatársat összeszerezni, ha ezek a modorban

egymás iránt az *élesség* tanát hirdetik és gyakorolják, lehetetlenné válik minden szerkesztés. Vagy hát jobb nem is szerkeszteni? bevárni az időt, mikor oly munkatársak bővében leszünk, kiknek véleménye semmi árnyalatban nem tér el egymástól? Meggyőződés szerint a *Figyelő*nek, ha egyéb érdeme nem volna is, az az egy érdeme megvan, hogy — *van!* Arany különben, ki az éles hangot maga nem használta, helyt adott azért lapjában mások is élesebb polemiáknak. Így kiadta pl. Brassainak Hunfalvy Pállal vitázó *Nyelv és nyelvtan* c. dolgozatát (Sz. F. II. évf. II. fele, 9. s kk. sz.) és pedig változtatások nélkül, mert átlátta, hogy az élesség bizonyos írók cikkeinek époly változtathatlan alapjellemé, mint viszont másokéinak a nyugodt, higgadt tárgyilagosság. »Részünkről sajnáljuk — jegyezte meg Brassainak e cikkéről — ha a cikk hangja netalán egy kissé polemikusabb, mint a fennforgó esetben kívánnók vagy elkerülhetetlenül szükségesnek tartanók. Hanem a polemikus hæv is olyan, mint a nyelvérzék, törölhetne az ember szavakat, az animó, a láthatlan szellem, ott marad benne.« De már Szemere Miklósnak Brassai ellen írt paskvillusát: *Válasz Brassai ismeretlenségére* mégsem közölhette s mikor azt Szemere Sárospatakon 1862-ben külön füzetben kiadta, Arany a közlés megtagadásának igazolására kinyomatta idézetkép azon helyeket, melyek szerinte már erősen túllépik az irodalmi polemiákban megengedhető modornak szélső határait is. Hosszabb nyilatkozatának ez a rész a veleje: »Ha a szerkesztőnek nincs joga meghatározni lapja tónusát; ha nincs joga ellenőrizni és meggátolni, hogy a vitatkozások elkeseredett polemiává s durva személyes bántalmakká élesedjenek; ha köteles minden írói érzékenységnek tért engedni, hogy a kapott vagy képzelt sérelmet tízszeresen, százszorosan visszaadja; ha egyedül a megtámadott féltől függ a polemiája modorát s hangját akár az *X ut Tök* és *Bányász-Csákány* színvonalára is leszállítói: akkor nem tudom, mire való a szerkesztő, s lapja miben különbözik azon utcasaroktól, hová mindenféle paskvillust felragasztanak.«

Szemere gúnyírata szintén a Gyulai és Szász Károly említett polemiájával kapcsolatos. Gyulai harmadik főtétele, a már érintett kettő mellett, az volt, hogy minden műben tükrözik írójának erkölcsi mivolta, egyénisége. Az író művében nemcsak kifejezi, de el sem rejtheti jellemét, ha még úgy akarja is. A tettetés mindig napvilágra jő s csak a hibászemű kritikus előtt maradhat kendőzötten. Gyulai e felfogásának erőteljes, szép dolgozatban kelt védelmére Salamon

Ferenc. *Az ember és író* c. dolgozata ez (Sz. F. I. évf. 42—43. sz. és Dramaturgiai dolgozatai II. kötetének függelékében), melyben többek közt azt írja, hogy a kritikus a művészeti szempontokon túl is terjeszkedhetik, lélektani vizsgálatokat is tehet; keresheti az író meggyőződésének, érzelmeinek valódiságát, mélységét, emelkedettségét. Salamon fejtegetéseinek e helyéhez Arany igen becses jegyzetet csatolt, melyben elismeri ugyan a bírálónak ezt a jogát, de szépen rámutat arra is, hogy a bíráló, mikor ezt teszi, nem megy tulajdonképp túl a művészi szemponton, mert a mű keletkezésének, eredetének, *fogantásának* kérdése is esztétikai kérdés valójában. »Tisztelt értekezőnk, — írja Arany, — úgy látszik, igen szűkre vonja a művészeti szempont határait a fentebbi sorokban. Vajjon a művészeti szempont csupán az összhang, megtestesítés, kivitel szempontja-e? Avagy nem két lényeges dolog tartozik-e hozzá: *fogantás* (koncepció) és *kivitel*? S midőn az író »érzelmei valódiságát, mélységét, emelkedettségét« vizsgálgjuk, túljárunk-e a művészeti szemponton? Ez megalacsonyítná a (nálunk úgyis rossz hírben álló) *művészeti* elnevezést, elválasztva mintegy a lélektantól. Szerintünk jól mondja Szász K., hogy ne terjeszkedjék túl a kritika a művészeti szemponton; de a *művészetit* nem kell pusztán az exekucióra szorítani. A *fogantás* körüli vizsgálat mélyen belenyúl a lélekbe, de azért nem esik kívül a művészeti szempont határain. Lélektani lesz, de a művészet is az.«

Gyulai és Salamon egyező nézete ellen, az író és műve erkölcsi azonosságának kérdésében, felszólalt Szemere Miklós, *Nyílt levél Arany Jánoshoz* c. dolgozatában (Sz. F. I. évf. 51—52. sz.), mely ellen a Gyulai és Salamon felfogását védve, Brassai írt *Nincs már ismeretgyű! /* címmel (U. o. II. évf. I. fele, 6—7. sz.). Felelt Szemerének Salamon is egy rövid nyilatkozatban (*Nyílt levél Szemere Miklóshoz*. U. o. 9. sz.), melyben kijelenti, hogy nézetéről csak erkölcsi és esztétikai alapfelfogásának megtagadása árán tudna lemondani. Szemere, a *Figyelő*-nek ugyanazon számában, amelyben Salamonnak e nyilatkozata megjelent, felszólította Brassait, hogy bizonyítékai elősorolását tétele érdekében csak folytassa, mert őt még nem győzte meg az eddigiekkel. Brassai meg is tette ezt *Nyílt válasz Szemere Miklós Úrnak* c. dolgozatában (U. o. 19. és 20. sz.) s erre írta válaszul azt a Brassainak még a vallását is gúnnyal említő paskvillust Szemere, melyet Arany, mint fentebb tárgyaltuk, lapjában ki nem adhatott.

Gyulai negyedik főtétele Jósikával szemben, ki irodalmi areopá-gokra szerette volna ruházni a kritika kizárólagos jogát, az volt, hogy épen ellenkezőleg: legyenek különböző kritikai pártorganumok, melyek programul adott elveiket férfias lelkesüléssel követik. Így támadnak a vélemények nemes harcai, melyekből az irodalom ügye csak győztesen kerülhet ki, bármelyik részre dől is a diadal. Fő-követelmény azonban szerinte, hogy aztán mindenik orgánus gondosan óvja egységes jellemét, ellentétes felfogású cikkeket ne közöljön s a főelvektől részben eltérőket is csak a szerkesztő ellen-súlyozó megjegyzésével. E tekintetben Arany *Figyelőjével* sem volt elégedett, mely ugyan híven követte adott programját, de mint az ő esetében is, közölt ugyanegy kérdésről ellentétes nézetű cikkeket, anélkül, hogy a szerkesztő velük szemben a maga álláspont-jára rámutatott volna. Sürgette is, hogy Arany nyilatkozzék ezekben a kritika lényegét érintő kérdésekben s így oszlassa el »az iro-dalmi jellemtelenségnek« lapjával szemben támadható vádját. Arany e felszólításra tudvalevőleg a *Visszatekintés* elején felelt, oly értelemben, hogy ő nem tartja a szerkesztő köteletségének a polemiákba való avatkozást. Ha a polemikus cikkek magukban jók, gondolatébresztők, úgy közlésük igazolt s a szerkesztő azzal, hogy egyikükre se tesz megjegyzést, azt jelenti ki, hogy a dolgot nyílt kérdésnek tekinti. Elvégre a szerkesztő nem foglalkozhatik mindennel s így nem is lehet véleménye mindenről. Gyulai kíván-sága megvalósítva nagyszerűt jelent, de épen megvalósítását tartotta Arany egyfelől a dolgozótársak szétrebbentésére vezető-nek, másodszor a szerkesztő emberfeletti megterhelésének. Azon-ban, hogy a szerkesztő valamely cikkkiró nézeteire, hipotézisére megjegyzést nem tesz, az épen nem jelenti még, hogy az illető nézeteit magáévá is teszi. Hangoztatta ezt Arany később Thaly Kálmánnal szemben is, ki *Önigazolásul* c. antikritikája egyik helyén (megj. Koszorú 1864. II. 8. sz.) úgy nyilatkozott, hogy Arany minden észrevétel nélkül közölven *Figyelőjében* két Thalytól fel-fedezett régi verset s egyben e versekre nézve a Balassi szerzőségét bizonyító értekezését is, ő ebből Arany helyeslését olvassa ki hipotézisét illetőleg. Mire Arany így tiltakozott: »A szerkesztői felelősség nem terjed annyira, hogy a lapba írók minden hipotézisét is magáévá tegye azáltal, ha nem kíséri jegyzetekkel.«

Gyulai és Szász Károly főbb mozzanataiban ekként megjelölt polemiájának utóhangjaiul tekinthetjük az elsőnek Szeberényi

Lajos *Néhány év Petőfi életéből* c. könyvéről, Szász Károlynak pedig Tóth Endre *Harangvirágok* c. verskötetéről írt bírálatát. (Az első a Sz. F. II. évf. II. felének 1—3. számaiban, az utóbbi u. o. a 9—10. sz.-ban jelent meg.) Gyulai nézeteiből mit sem engedve, éles megjegyzéseket tett Szász Károly álláspontjára, aki aztán sértődve azt válaszolta, hogy nem akarja ellenfelét a gyanúsítások terére követni. Arany e sorokhoz békéltető célzatú megjegyzést írt, melyben kéri Szászt »ne vegye személyes bántalomnak, ha ellenfele az elvét nem akarja hagyni«.

Amennyire nem volt barátja Arany, néhány fentebbi nyilatkozatából kitetszőleg, az éles modorú kritikának, époly kevéssé vette viszont védelmébe, sőt elítélte a bírálatokkal szemben tanúsított túlságos írói érzékenységet. Thaly érzékenykedett így egyszer a *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* egy áljegyű bírálatával szemben (megj. a Koszorú 1864. II. 5—6. sz.-ban) s erre, mint »malíciával írt« bírálatra írta a már említett *Önigazolásul* c. anti-kritikát. Arany kiadta ugyan e cikket, de ezzel a megjegyzéssel: »Thaly K. úr örülhet, hogy ily korban, midőn csaknem minden új könyvet »agyonhallgatnak«, gyűjteménye annyi figyelmet ébresztett. Ime y—f. után már ismét Sz. J., az *Apróságok* írója lapunkban, bizonyítja érdekeltségét iránta, habár szintén hibát fedez is fel. Mind y—f., mind Sz. J. alatt oly irodalmi név lapang, kiknek kompetenciája ellen Thaly úr sem tenne kifogást, se rosszakarattal nem volna oka gyanúsítani; sőt egy harmadik *tudósunk* is ajánlkozott már a gyűjtemény bírálatára. De mikép merjük közleni, miután előre nem tudhatjuk, csupa dicséret lesz-e, vagy hibáztatás is fordul elő benne: s akkor gyűjtő előáll s ily hangon, hogy *malícia, nem való* stb? Ily hangra y—f. modora sem jogosítja fel Thalyt. Mikor tanuljuk már túrni a véleményeket!«

Viszont védelmébe vette azonban az író a jogosulatlan szempontból rátámadó kritikával szemben, így Gyulait azon támadói ellen, kik őt tárgyválasztási jogos szabadságában akarták korlátozni. A *Nők a tükör előtt* c. rajzával kapcsolatban történt ez, mely ellen nemcsak a *Családi körben* jelentek meg cikkek, hanem egy jelentéktelen nevű hölgy küldött ellene cikket a *Koszorú* számára is, mint amelyben Gyulai rajza először megjelent. Az írónők vélt sérelmeért pattogott Gyulai ellen, ki művében egy szatirikusan rajzolt írónőt léptet fel. Arany a kínált cikket ezzel az üzenettel utasította vissza: »E tárgyról elég hosszú cikksor folyt már a *Családi*

Körben. Hova kell több védelem? A Koszorú nem támadta meg az írónőket. A Koszorú egy *beszélyt* közlött csak, melynek többi alakjai közt egy író is van. Ha egy *képzelt* írónt nem lehet felléptetni novellában, vígjátékban, vagy akármiben: akkor nem lehet egy *arisztokratát*, egy *táblabíró*t, egy *kántort*, még a *politikus csizmadiát* se. Különben e cikk, a női hivatásról, honleányságról stb. oly elcsépeelt frázisokban is van írva, hogy akkor se közölhetnők, ha a nőíróknak igazán szükségük volna védelemre. Bocsanat, hogy így kell szólnunk.« (Koszorú, 1863. I. 21. sz.) Arany e kérdésben tudvalevőleg egy hosszabb nyilatkozatot is írt, később, a *Családi kör*nek felelve, mely *A nőírókról* címmel Hátrahagyott Munkáiban is (X. köt.) olvasható s amelynek lényegét már ez az idézett korábbi nyilatkozata magában foglalja.

Amily kevésbé korlátozhatja a kritika az író tárgyválasztási jogát, époly kevésbé utasíthatja másrészt őt Arany szerint bizonyos témáknak »invita Minerva« kidolgozására, még az alkalmoszerűségre való hivatkozással sem. 1861-ben, Katona József kecskeméti szobrának leleplezése, vagy mint akkor mondták »kitakarása« alkalmából a kecskemétiiek pályázatot hirdettek ünnepi ódára. A bírálóválasztmány jelentésében a pályaművekről jónak látta megróni »elsórangú« költőinket, hogy Katona emléket »nem tartották méltónak« arra, hogy lanthoz nyuljanak (Szász Károlynak ünnepi verse a *Koszorú*ban pályázaton kívül jelent meg). Arany, aki e szemrehányást joggal érthette magára, ezt üzenté Kecskemétre: »Hogy tudja a választmány?« — kérdi igen helyesen a *Vas. Újság*. Mi pedig azt mondjuk, hogy azon »elsórangú költők« (ha vannak ilyenek) nem azáltal nyerték az »első rangot«, hogy ihletés nélkül is énekelgettek. »A szellem arra fuvall, amerre ő akar« — mond a biblia«. (Sz. F. I. évf. 30. sz.)

Túlzás azonban már szerinte, ha az elméletírók részéről jövő szerény indítványt, ajánlást is a művész terrorizálásának hirdetik. Ormós Zsigmond *Gróf Széchenyi emléke milyen legyen?* címmel hosszabb cikksorozatot írt a *Koszorú*ba (1863. I. 1—6. sz.), melyben azt ajánlotta, hogy Széchenyi élete azon történelmi pillanatában ábrázoltassék, amikor az Akadémia felállítására nagyszerű alapítványát teszi. Indítványa ellen felszólt Balogh Zoltán (K. 1863. I. 13. sz.), terrornak minősítvén az efféle indítványozást a művész önállóságával szemben. Arany e túlzást ekkép utasította vissza: »Egyéni vélemény még nem *terrorizmus*. Az oly művész, kit efféle

dolog *terrorizál*, nem sok bizodalommal lehet maga és tehetsége iránt. Különben mi is azt tartjuk, hogy a művészeti felfogást a művészre kell bízunk. És egyáltalában nem akarjuk, hogy a *Koszorú* legyen az a tér, hová e tárgyban a két haza összes *szavazata* begyűljön.*

Mindezen nyilatkozatok lényege, mellékes vonatkozásaik elhagyásával, a következő. A bíráló feladata Arany szerint minden művel szemben: kizárólag a művészeti szempontnak és pedig a helyes értelemben kiterjesztett, tehát: fogantásra és kivitelre, koncepcióra és exekucióra egyaránt értett művészeti szempontnak higgadt, tárgyilagos modorban való érvényesítése. Hogy Arany e saját szavaival vallott álláspontját komolyan vette, tanuskodik róla mindegyik bírálata. Egytől-egyig higgadt vizsgálatok, melyek mind odairányulnak: a vizsgálat alá vett dolgozatok mit érnek mint művészi produktumok? Aranyban igazán egyesült ritka csodaképen »a képzelet látnoki tehetsége s a tudós higgadt, illúziókon meg nem nyugvó elemző képessége«, hogy e rendes ellentétet az ő szavaival jelöljük meg. E tekintetben a legmagasabban áll költőink között, magasabban Vörösmartynál, Petőfiről nem is szólva. Világos és nyugodt vizsgálódó tehetségével hatalmas művészi intuición egyesülvén, ez nemcsak azt eredményezte, hogy Arany nagy költő és nagy kritikus lett egy személyben, hanem egyszersmind bírálatait nem egy tekintetben fölébe emeli a tisztán elméletírók kritikáinak. Arany pl. nem bírált mindig tisztán az elméletíró modorában, hanem egyik-másik műhöz úgy szólott hozzá, hogy nyomban meg is mondta, hogy volna jobban a kifogásolt hely, mint tette pl. Szász Gerő verseiről írt bírálataiban. Aranynak úgy álláspontját, mint érvényesítése modorát illetőleg, legrokonibb társa Salamon Ferenc volt. Írásaik stíl tekintetében is az összetévesztésig rokonok. Még a kevészavú, csöndes humor is szakasztottan azonos színárnyalással tűnik fel mindkettejük dolgozataiban. A nagy kritikai triász harmadik tagja: Gyulai Pál, szintén azonos állásponton az előbbiekkal, de a modor kérdésében határozottan eltérve tőlük. Hite szerint »a modor korlátja észrevétlenül is a vélemény korlátjává lesz«; bírálataiban nem is humorizál, hanem a metsző éles gúnyt választja irodalmi fegyverévé.

Velük szemben a Toldy Ferenc álláspontja a lelkes történészé, ki a régiség patináját is igen hozzászámítja a százados irodalmi művek értékéhez. Erdélyi Jánosé pedig az irodalom-

bölcselős, kinek — rendkívül finom művészi érzéke birtokában is — nem az egyes jelenség, ennek értékmegállapítása a fő, hanem a fejlődés megjelölése, a jelennek a múltból magyarázása, a jövő útjának, a jelen gyógyszerének keresése. A forradalom és kiegyezés közé eső korszak három műbíráló nagysága tehát: Arany, Salamon és Gyulai, mindhárman, ha modor tekintetében nem is, de legalább a kritikus feladatát illető felfogásukban, azon az állásponton, mely Aranynak itt közlött nyilatkozataiban világosan áll előttünk.

ARANY ROZGONYI PIROSKÁJÁNAK KELETKEZÉSÉRŐL.

Irta Vargha Ilona.

Amikor Petőfi ellenmondást nem tűrő biztatására Arany 1848 áprilisében megpróbál eszmélkedni felette, hogy Toldi Miklós férfikorának dolgait is epikai költeménnyé alakítsa, azzal — amint később a Toldi Szerelmének előszavában mondja — hamar tisztában lett, hogyha II. részt ír, ez nem lehet anélkül, hogy hősének hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói közt is fel ne mutassa. Költői álmaiban így szükségképen feltűnik előtte egy bájos lányalak, aki Toldi szívében ezt a hatalmas szenvedélyt lánggra lobbantsa. Hogy honnan és hogyan nyerte ez az alak a maga egész testi és lelki ábrázatát: arról szeretnék egypár szót szólani.

Amit a középső Toldi megalkotásánál általában fő-fő nehézségnek érzett Arany: a monda töredékessége e ponton nemcsak annak a biztos alapnak a hiányában mutatkozott, melyre képzeletének alkotó munkája támaszkodhatott volna, hanem egyenesen akadályt gördített elé, amennyiben Ilosvai alapján, ki semmit sem tud Toldi házasságáról, sőt komolyabb szerelméről sem, első Toldija végén határozottan kimondta, hogy hősének nem lett aszszonnyal tartós barátsága. De erről más vonatkozásban lesz bővebben szó.

Hagyományra tehát nem támaszkodhatván, más nyomon indult képzelete Piroska alakjának megteremtésében. Érezte, hogy annak a leánynak, aki arra van hivatva, hogy Toldi erős, hatalmas lelkében ehhez a lélekhez méltó hatalmas szenvedélyt keltsen életre, részben a saját egyéniségében kell hordoznia e szenvedély magyarázatát. Az életben előfordulhat, hogy — látszólag vagy tényleg — össze nem illő két emberi lélek gyúl egymás iránt olthatatlan szere-

lemre, de a költőnek, mivel neki nem, ami rész szerint igaz, — olyan kell, mi egészben s mindig az, ki kell emelnie alakjai lelkében azokat a vonásokat, melyeknek fejlődéséből, kölcsönhatásából szükségszerűnek — tehát költőileg igaznak — érezzük ez érzelem megszületését. — Hogy Toldit és Piroskát csakugyan olyanokul alkotta Arany, mint akiket Isten is egymásnak teremtett, azt látatja velünk Lajos király szemével, aki Piroskát menten derék Toldijának szánja. Piroska egész valóját tehát elsősorban Toldi egyénisége határozza meg, ahogyan az Arany képzeletében ki-forrott.

Milyen lehetett az a lány, aki Toldiban mélységes, örök, halálos szerelmet ébreszthetett? Minden tekintetben Toldihoz illő: szép, vidám, viruló, egészséges. Legyen ez is a természet gyermeke, a természetes egyszerű élet minden bájával, kellemével. Piroska legelső bemutatásában is van bizonyos párhuzam azzal a móddal, ahogyan Toldit először szemünkbe tüntette a költő. Erős, hatalmas legény áll az országúton, egyenesen mint egy szálfa, a déli nap tűzésben, szörnyű vendégdallal a vállán. Emitt az alkonyat halvány világánál egy szép eladó lány áll a kúton és vizet merít.

Legyen ez is hősi nemzetség sarja, aki tudja a személyes bátorságot legnagyobbra becsülni a férfiban. Ilyenformán juthatott Arany arra a gondolatra, hogy egy akkoriban virágzó, előkelő magyar család ivadékanak tegye meg Toldi szép szerelmét. Épen a Rozgonyiakra nyilván Budai Ferenc Polgári Lexikona vezethette, mely e nemzetségnek körülbelül harminc tagjáról szól, mint királyuknak, hazájuknak hősies és hű szolgálatában nagy érdemeket szerzett vitézekről. A név is megtetzhetett Aranynak a maga daktílikus lejtésével. Három Rozgonyi is résztvett Lajos nápolyi hadjáratában. László, János fia, ki Aversa alatt kelt királyi levélben jus gladii-t kapott a maga és familiája részére; Simon és László, Miklós fiai, kik Treviso ostrománál hősködtek s kaptak sok sebet. Mellesleg utalok arra a jelenségre, hogy Arany később balladáiban is többször merít Budai Ferencnek a Rozgonyiakról való feljegyzéseiből. (Rozgonyinában, Az egri leány-ban, V. Lászlóban szerepelnek: Rozgonyi István és a felesége, Szentgyörgyi Cecilia, Rozgonyi Simon, Rozgonyi Sebestyén.)

Hogy egy ilyen híres-neves magyar család tagjává tette Arany Piroskát, ezzel emelte alakjának epikai hitelét. Az öreg

Rozgonyi Pált is olyannak festi, amilyennek egy Rozgonyinak lennie kellett, családjuk története után ítélve. (Épen Pál nem volt a Rozgonyiak közt, sem Piroska, sem Máté.)

Ami a fiúsítást illeti, melynek eszméje — mint a mese fonálán az első bonyodalom — csaknem egyszerre villanhatott meg Arany agyában Piroska képének felcsillanásával, ez legelőbb is hihetőleg Losonczi István történetéből lehetett reminiscencia. Arany megírta Tinódi nyomán, hogy Ferdinánd király Losonczi kértére, hősies halála jutalmául öt kis leányát fiúsítja s birtokát nekik adja.

A másik s egyúttal főmotívum lehetett itt egy, a Rozgonyi-családban előfordult hasonló eset, mely ugyan későbbben történt, de ilyes adatoknak, vonásoknak a beszövéseben — a népköltészet módjára — az idő ellen többször is vét Arany. (Cseh Holubár, D. I. I. d. I. é. Tar Lőrinc pokoljárása T. Sz. II. é. stb.) II. Lajos idejében történt (a nép is összezavar névrokonság alapján különböző egyéneket mondáiban), hogy Rozgonyi István kezdett gondolkodni, miképen szállíthassa birtokait maga leányára s vejére, ecsedi Báthori Andrásra, melyek az ő halála után az ország törvénye szerint a királyi fiskusra volnának maradandók. Addig esdeklett hát második Lajos király előtt, míg az neki 1519. esztendőben megengedte, hogy leányára s vejére hat várat hagyjon. Ő is vitte a Rozgonyi familiát sírba. Egy körülmény határozottan amellest szól, hogy a fiúsítást innen vette Arany: az tudniillik, hogy magának is, de különösen hűséges tanácsadójának, Szilágyi Istvánnak némi aggodalmi voltak e jelenségnek Nagy Lajos idejébe való helyezésére nézve. Szilágyi 1850 decemberben írja Aranyra, hogy egy dolog furdalta őt: Lajos tette a »fiúsítás«-ban. Erre akart adatot találni s 1851. jan.-ban tényleg közöl is kettőt Aranyval, melyekből egyúttal kiviláglik, hogy Lajos törvénytelenül, önkényesen járt el ez esetekben. »Igen! Az öregnek (Rozgonyinak) oka volt leánya jövő sorsán kesergeni. Ez barátom: a spiritusnak egy neme. »Spiritus fiat, ubi vult«, — teszi hozzá, a Szent Lélek munkájához hasonlítva a költő intuitív teremtető szellemét.

Hogy miért tetszett meg Aranyra ez az eszme? ... Legvalószínűbben azért, hogy indokolva legyen a leányért egy tornabajvívás — ami megint igen érdekes korfestő részlet — s hogy Toldinak alkalma lehessen menyasszonyt is a maga erős két karjával vívni ki a maga számára, mint ahogyan annak idején az őt megillető helyzetet kívívta.

Piroska alakjának keletkezését vizsgálva, felelnünk kell arra a sokszor fölvetett kérdésre is, hogy Arany leányának mennyi köze van költészetének e bájos teremtményéhez. Az Arany írásaiiban lelhető idevágó összes adatokat meghányván-vetvén, arra a meggyőződésre jutottam, hogy semmi esetre sem olyan sok, mint ahogyan azt irodalomtörténetíróink és kritikuskaink vallják. Hogy Piroska kedves *egyéniségének* kialakulására Juliskának édes-kevéssé lehetett a hatása, azt igazolja annak az egyszerű ténynek a számbavétele, hogy amikor Arany lelkének talajából először kisarjadt ez a libegő-lobogó liliomszál, akkor az ő kis leánya még mindössze hat esztendő volt. (Arany — egy levelének tanúsága szerint — 1850 május 7-én már készen van az első énekkel. 1851 áprilisban pedig már szinte az ötödik énekig előhaladt.) Bármily gazdag kedélyű gyermek lett légyen is a kis Julcsa, egy felnőtt hajadon lelki képéhez mégsem igen szolgáltatott különösebben egyéni vonásokat. Legfeljebb közvetett úton találkozunk e két leányléllel. Olyanformán, hogy Arany feleségének leányalakjából tűnhetik fel pár vonás Piroskában, melyek Juliskában is kifejlődtek későbbben, aki egyúttal édesapja női eszményét is — melynek Arany Piroskában adott legteljesebb és tökéletesebb létet — részint örökölte, részint belenevelődött az. Hogy ilyen indirekt módon létrejött kapocs tényleg volt is Arany édes gyermeke s képzeletének szép hajnali álma között, azt bizonyítja Juliskának meleg vonzódása Piroskához, kinek nevén szólítja csecsemő szülöttjét.

Hát Piroska *sorsára* csakugyan döntő befolyással volt-e a Juliskáé? E kérdés elválaszthatatlanul összekapcsolódik azzal a másikkal, hogy tragikus — vagy mondjuk egyszerűen: szerencsétlen — kimenetelűnek tervezte-e Arany eredetileg is Toldi szerelmét vagy sem. Az irodalomtörténet e kérdésre általában határozott nemmel felel. S Toldi szerelmének tragikussá fejlődését egyenesen és — úgyszólván — kizárólagosan Aranynak leánya váratlan elvesztésén érzett, szívétlelkét összezúzó atyai fájdalmára vezeti vissza. E felfogásnak ellenmondó néhány adatot idézek Arany levelezéséből: Az a nyilatkozat, amelyet — Petőfi biztatására reflektálva — legelőször tesz erről a tárgyról (1848 ápr. 22.), inkább csak látszólag szól amellest, hogy tragikai vég eszméje foglalkoztatta Aranyt; de még mint ilyen látszólagos találkozás a későbbi alakulatokkal is érdekes. »Annyi bizonyos, — írja, — hogy onnan (Ilosvai históriájának Toldi férfikorára vonatkozó részéből) nem oly könnyű beszélymesét venni.

Tudniillik, én nem tulajdon értelemben vett époszt, hanem úgy-nevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai. Drámai a fellépés, drámai, sőt ha sokat nem mondok, *tragikus a lelépés*.» E »tragikus lelépés« igen valószínűleg az öreg Toldi szomorú elmúlására vonatkozik Toldi Estéjében; de nem ragadja-e meg figyelmünket, amikor a végeredményben oly tragikus kimenetelű Toldi Szerelmének első, halvány, sejtelmes kibontakozásával egyszerre tűnik a költő szemébe?! Többet nyom itt a latban az a pár adat, mely Aranynak Toldy Ferenczel való levelezésében foglaltatik. 1851 április 16-án írja Toldy Aranyhoz egy hozzá intézett s a Toldi-mondának tőle (Aranytól) nem ismert részeiről tudakozódó levelére többek közt a következőket: »A Losonczy Phoenixben álló kezdet (D. I. I. ének) aggodtatna, hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába s ezáltal eleje vétetik számtalan érdekes szövődésnek, ha a kegyed találmányos elméjében nem kellene bíznom, hogy így is fenntartani s lépcsőnként nevelni fogja tudni a hős költői érdekét.« Erre adja Arany ezt az érdekes választ: »Szinthe röstelem, hogy a Phoenixbe mutatványt adtam Toldi második részéből. Az ily mutatvány rendesen kielégítetlenül hagyja az olvasót, hát még a mű-itészt! Hasonlít a mutatól vásárra vitt téglához, miről senki sem ösmerhet a házra, mely árultatik. (Milyen jellemző nyilatkozat ez Aranyra, kinek főtörekvése »egészet alkotni«, kinél »főleg a kompozícióban van a poézis«.) Egy megjegyzést nagyon vártam s épen azt nem hallom semmi felől. Toldi (az első) végső versszakaiban ez van valahol: »Nem is lón asszonnyal tartós barátsága. Azután sem lépett soha házasságra.« E szavakat nem lesz könnyű visszavonni s ha vissza nem vonatnak, úgy a szent iga el is maradhat. E helyzet egy eszmét keresztülvinnem kényszerít, mibe könnyen belebukhatom, de mégis megkísértem.« Ime, csálhatatlan bizonyosága annak, — amit különben Toldi Szerelmének előszavában is világosan kimond Arany, — hogy saját első Toldijában, amellyel való teljes összhangot bizonyára az epikai hitel nevében követel második Toldijától, rejlett az a kényszerítő motívum, ami miatt ő Toldi szerelmét boldogtalanná tette, nem pedig bizonyos szubjektív föltételekben. Igaz, hogy ezt talán más úton is elérhette volna, nemcsak olyan vészes összeütközéseket teremtve, melyek szegény Piroska fiatal életét összetörik. Annyi azonban bizonyos, hogy Toldy Ferenc már ekkor azt érti ki szavaiból, hogy »a kedves Piroskának suo tempore meg kell hálnia«. (1851 május 2.)

Sha ebből a szempontból nézzük a Daliás Idők vidám, derűs képeit, megpillantjuk bennük azokat a vonásokat, amelyek később — első-sorban Toldi hibájából — sötét árnyat vetnek Piroska ösvényére s tragikus homályba vonják fényes alakját. Ilyen, a későbbi tragikus fejlődésnek alapjául szolgáló jelenség az öreg Rozgonyinak rendkívül gyöngéd szeretete leánya, szemefénye, kertjének gyöngyvirága iránt s az ezzel ébresztett és táplált engedelmes, áldozatrakész gyermeki szeretet Piroska szívében. Ez a szeretet, tudjuk, később egyenesen megpecsételi Piroska szomorú sorsát. Tar Lórinccel való házassága előtt vívott kemény lelki tusáiban egyedül ez dönti el a küzdelmet a szörnyű áldozat javára. Nem viheti sírba az édesatyját, ki egész életét teszi föl arra a reménységre, begy unokájával háza letünt fénye visszatér. Esküvőjén ősz atyja hajáról kölcsönzi erejét.

Másik, e szempontból igen fontos mozzanat Piroska életének ebben a derült szakában: anyátlan árvasága. Ez szolgál később nagy zárkózottságának motívumául, mely kétségbeejtő helyzetéből való minden menekvésnek útját vágja előtte. Anyátlanul nővén föl, úgy hozzászokik egy igazi bizalmas hiányához, hogy később a nyíltság visszásnak tetszik neki s lehetetlenné válik számára. Esküvője előtti éjszaka, mikor a másnap elkerülhetetlenségének tudata súlyos kő gyanánt zuhan szívére, fölfohászkodik az édesanyjához, aki ha élne, de másképp volna minden, de nem kellene neki olyan szörnyű napra virradni.

Sorsa későbbi fordulatában olyan jellemzően megnyilatkozó, s döntő fontosságú akaraterejének is biztos forrása fakad a Daliás Időkben. Abban a körülményben, hogy egy csaták viharában edzett kemény törzsnek: a Rozgonyiaknak gyenge ágacskája Piroska. Ez teszi érthetővé, hogy szelíd, félénk teremtés létere, aki — Őrzse szavaival szólva — annyira leány egészen, ki tudja mondani a végzetes szót: »*Akarok Tar Lórinccel felesége lenni.*« Ez magyarázza meg, hogy van ereje föltenni magában, hogy megtöri szívét fájdalmas igában, s arra is, hogy hozzá törje magát a kötelességhez, mosolygó arccal. Ez a zsarnok akarat az értelemmel szövetkezve, olyan küzdelmet vív szívének joga ellen, hogy szegény Piroska megtört testtel, a halál nyugalomára vágyó lélekkel kerül ki belőle.

A leányi szemérem, mely leköti a nyelvét, mikor egy szavával kettejük boldogságát megválthatná, szembeötlő sajátsága már a Daliás Időkben is. Egyszerre lángba borul az arca, amikor apja biztatására ösmeretlen vendégükre kell köszönnie a bort. A viadal reg-

gelén húzza-vonja az öltözködést, mert szégyel annyi nép közé kimenni.

Ebből a szempontból tekintve a Daliás Időket, szinte úgy tetszik, hogy a fiústáshoz kapcsolt bajvívás a leányért is már eleve alap és támaszték a tragikus fordulatra. Hajlandók vagyunk már itt is úgy érezni, hogy a király beleavatkozása Piroska sorsába tűzzel való játszás, — s élete boldogságának ilyenén eldöntése főbenjáró kocka egy falusi szűzre.

Különben is a Daliás Idők első kidolgozása legalább is kétségekben hagy bennünket afelől, hogy sikerülni fog-e Toldinak a király tiltó szava ellenére vívott viadalával magára vont számkivetést hősiességével kegyelemre fordítani s így Piroska övé lesz-e valaha. S a második kidolgozásban is, hol látszólag mi sem állja útját boldogságuknak s Toldi, csinjének jóformán teljes számbavétele nélkül, vidám kézfogót ül Piroskájával, ott van ez a pár sor, mely sorsuk bizonytalanságára utal:

Ekkor ¹ esett az, hogy két ifjú cseléd
Szíve szerelmének fonta már kötelét,
Kötelét, halálos, örök szerelemnek...
En uram istenem, add jó végét ennek!

Azzal a különös jelenséggel állunk itt szemben, hogy Arany, szerencsétlen szerelmet akarva költeménye tárgyává tenni, s épea azokban a szomorú években, amikor úgy érzi, hogy belőle a jobb rész kihalt s hogy örökre oda van lelkének ifjúsága, vidám, derűs képeket fest a Daliás Időkben. (1853 jun. 28.-án írja Tompának: »Az első ének már sine dubio kész, mert megjelent nyomtatásban, a többi elvittem 6-ig vagy 7-ig, azzal előlkezdtém«. Tehát a szabadságharc gyászos vége utáni pár év terméke a D. I. mindkét dolgozata.) Ennek a jelenségnek nem tudom más elfogadható magyarázatát adni, mint azt, hogy *első Toldija inspirálja*. De ez a — bizonyos tekintetben mesterséges — inspiráció lassankint erejét veszti. E föltevésemet látszik igazolni Aranynek 1858 szept. 29-én Tompához intézett ez a pár sora: »A Toldi *hangját* már ki nem állhatom, s ezért lehetetlen volt a harmadik részt folytatnom. Sehogys tudom lelkemet azon naív hangulatba tenni, melyben, kivált az első rész írásakor, gyönyörködtem«. Természetes, hogy ez később, amikor

¹ A viadal közben.

betegség, hivatalos gondok mindjobban ránehezedtek — s a haza ege is bizony csak igen lassacskán kezdett derengeni, — még kevésbbé sikerült neki. Úgyhogy mikor az 1863. év őszén újra előveszi a töredékeket s kezd új mesetervről gondolkodni, Toldi cseles harca olyan végzetes hibának tűnik föl előtte, mely föltartóztathatatlan balsorsot hoz reá is, szívének szerelmére is, s az egész költeményhez valami egészen más hangot talál illőnek. A gyönyörű első ének megmarad a maga egész szívvidámító derűjével, csak a végéhez toldja hozzá Arany azt a páratlanul szép 10 versszakot, melyben Piroska régóta szunnyadó szerelmének új, reménységgel teljes, diadalmas föllángolását festi. Ez a szerelmét mélységesebbé tevő vonás egészen új

Több derűs részlet azonban teljesen eltűnik. Ilyen az a kedves kis eset, hogy Piroska a bajvívás reggelén lopva fölmegy a padlásra s onnan leskelődve nézegeti gyermekes örömmel az érkező lovagokat. Ilyen Piroska és Toldi gyönyörűsége, boldog mátkasága s benne Toldinak népballadás háromszoros búcsúvétele indulásakor. (Milyen más ez, mint Tar Lőrinc vőlegénykedése, ki naphosszat az öreg Rozgonyival vadászik!) Ilyen az öreg Toldiné háztűznézése Rozgonyiéknaál s a két leány — Piroska, Toldi Etelke — bájos, vidám összebarátkozása. (Némileg megfelel ennek a T. Sz.-ben Piroska és Örzse viszonya, csakhogy itt mindkettőjük boldogtalansága a kölcsönös vonzalom alapja.)

Azonban Toldi látogatása az édesanyjánál, ez a meleg szeretetben eltöltött kedves este, melyet Etelke bohóskodása tesz különösen élénkké, a maga teljességében helyet kapott a Toldi Szerelmében is. Egy kitűnő esztétikusunknak az a szellemes és tetszetős ötlete, hogy Arany, leánya halála után, Piroska D. I.-beli alakját kettéhasította s lelkének vidám, derűs vonásait *egy új alakra* ruházta, már csak azért sem felel meg a valóságnak, mert hiszen már a D. I. első kidolgozásában ott hamiskodik Anikó (csak épen a neve Etelke) a maga egész vidám, eleven, pajzán mivoltában. Magán az ő lényén semmit sem változtatott többé Arany, csak a mese fonálának kibonyolítása érdekében véteti föl vele komolyabb célból is a vitézi ruhát s indítja útnak Nápoly felé. Azt hiszem, nyitjára lelünk ennek a tévedésnek a fehér-virágos-fa-hasonlatnak Piroskáról Anikóra való maradásában. Ez azonban semmi egyebet nem jelent, csak azt, hogy Aranynak igen tetszett ez a hasonlat, hogy a talpig fehérben, táncot járó szép menyasszony olyan, mint egy fehér virágba borult fa; s mivel szegény Piroskának nem volt többé *vidám* kézfogója, alkal-

mazta Anikóra, annak a kézfogóján, ahová, ugyaninnen a párnatáncot is áthelyezte.

Az egész költemény hangjának komorabbá váltára igen jellemző a sok sejtelmes, mélabús célzás Piroska halálára. A bajvívást követő lakomán olyan vígan vannak a vendégek, »mintha nem is *torjád* ülnék Piroskának«. Az öreg Rozgonyi örömet megigéri Lajosnak, hogy fölmegy leányával Budára. »Nem tudja, hogy inkább *temetőbe* menne«. Piroska a Tar Lőrincel való házasságától borzadva arra áhít, hogy legyen az neki nem jegyváltás, de *halálra-váltás* ;

Menyasszonyi fátyol neki szemfedője,
Menyasszonyi ágya neki *terítője*.«

S a Budára indulás napján :

Szomorún Piroska az útravalóját,
Rakosgatta, szegény, *halálra valóját*.

Ilyen mederbe tér Toldi Szerelme még Arany leányának életében. Amikor az atyai szívét ért szörnyű csapás után (1865 dec. 28.) kezd fölocsudni — eleinte csak egy feljajdulásban bírt könnyíteni szívén, leánya emlékezetének fölújításában megakasztotta a fájdalom — a középső Toldi VI. énekének elejére, az ottani Piroskáról az ő Piroskájukra térve át, megírja azt a néhány halhatatlan versszakot kis unokája anyjának emlékezetére (1867 aug.). Mikor ezt 1868 febr. 14-én elküldi Tompának, azzal a megjegyzéssel : »óhajtottam volna, hogy apai fájdalomam ily rámában maradjon meg«, akkor írja, hogy már valami 400 strófa van a középső Toldiból. Tehát az első öt ének, mely 377 versszakot tesz, már készen volt leánya halálakor, s benne Piroska sorsa egészen odáig, ahol Toldit, lovagi becsületére hivatkozva, elúzi magától. Ezen a ponton már teljesen bevégzett tény sorsának tragikumára.

De mégis őrzi azon a hat, erre szentelt versszakon kívül is Arany atyai fájdalomának emlékezetét a Toldi Szerelmében néhány vonás. Piroska hervadásában és elhervadásában, melyet — noha igen erősen motiválva van — mégis egy kicsit átmenetnélkülinek érzünk, emlékezve rá, hogy milyen erősen és határozottan védte benne magát a viruló ép élet, megtalálhatjuk a leányában lobogó vidor élet váratlan kialvásának a nyomát. S talán Piroska elmúlásának csöndes,

nyugodt, kiengesztelő voltában az ő édes gyermekének a halálán való szívet-lelket fölemelő diadalmaskodását. Az öreg Rozgonyi fájdalomának szívreható megnyilatkozásából pedig kihallik a költő atyai szívének panasza. Amint a saját bensejében megszólal a vágy ott (ahol a leánya, Szalontán) szeretnék meghalni, s *ő mellé* temetkezni, úgy szólaltatja meg azt az öreg Rozgonyi sírja keresztjén:

... »Ez a gyászos sír a Rozgonyi Pálé:
Ide fájt a szíve, jó leánya mellé!«

De bár Juliskájának képe és sorsa alig-alig tükröződik a Piroskában, Arany mégis szívének egész szeretetével fonja körül képzeletnek e bájos szülöttét. Mintha csak itt is tulajdon édes gyermekének boldogsága forogna kockán és veszne el, szomorú végét nemcsak Toldival s a királlyal sóhajtattja meg, hanem maga, a saját nevében is intéz hozzá egy pár szívreható búcsúszót:

Piroska, Piroska! szép hajnali álmom!
Így kell-e tetőled végre is megválnom?
Pünkössti virág, kit e dalomnak bájul
Tüztem homlokára, így kell hogy aláhullj?...

TOMPA VALLÁSOS KÖLTÉSZETE.

Irtá dr. Wallentínyi Samu.

Korunkról azt mondják s mondjuk mi is, hogy az önzés, a haszonlesés kora. Az emberek legnagyobb része nemesebb eszmények nélkül él, egyedül saját érdekét, hasznát nézi, ez cselekedeteinek rugója. Felebaráti szeretet, önzetlenség, altruizmus, könyörületesség, istenfélelem mintha kiveszőben volna. A pénz és érdek a vezérlő szempont. Egyházi lapokban, egyházi gyűléseken folytonos a panasz, hogy a valláserkölcsei élet hanyatlóban, a hívek, az egyháztagek alig tanúsítanak érdeklődést az egyházi, a vallási ügyek iránt; középiskoláinkban a gyermekek lelki világából, tetteiből nap-nap mellett az tűnik ki, hogy a családi élet sem fordít gondot a gyermekek vallásos érzületének ápolására, erkölcsi nevelésére. E tünetek, jelenségek nagyon aggasztók. Mert igazi vallásosság nélkül nagyon szomorú az emberiség jövője. Nem is szólva arról, hogy a tömeg a bűntől, a gonosz cselekedetektől nem annyira a világi törvények félelme miatt tartózkodik, mint inkább a vallás parancsolata folytán, hanem egyébként is igen sivár, igen lesújtó volna az embersiég élete vallás nélkül. Avagy nem a vallás tanít, nevel bennünket a legnemesebb, a legmagasztosabb eszmékre, tettekre? Nem a hit, a vallás hirdeti-e az örök, a mindent átölelő szeretetet? Nem a hit, a vallás az, amely biztató vezérünk, ha csüggedünk? Nem a hit, a vallás világítja meg életünk sötét és keskeny útjait? Nem ez vigasztal meg, nem ez nyugtat meg bennünket, ha földi vándorutunkban azt látjuk, hogy a képmutatók, a farizeusok, a lelketlenek boldognak, az igazak szenvednek? S amikor bűneink súlya alatt csaknem összeroskadunk, nem ez a hit, ez a vallás szól felénk, hogy »bizzatok!«, a végtelen jóságú, kegyelmes atya megbocsát az igazán megtérő bűnösnek? S midőn elközeleg földi pályánk utolsó órája s mikor fáj-

dalommal, lelki kínok között kell elhagynunk mindazokat, akiket szeretünk, nem a hit, a vallás szózata enyhíti-e a válást, mondván : »A lélek él, találkozunk !?«

Nem arra a hitre gondolunk itt, mely vak, nem arra a vallásra, mely drákói szigorral parancsolja meg tagjainak, hogy ilyen meg olyan szertartásokat, külsőségeket kell végezned, ha üdvözülni akarsz. Mi arra a hitre gondolunk, mely önykéntelenül és szükségképen támad fel az ember lelkében akkor, amikor fürkészvén a természet törvényeit s titkait, arra a pontra jut, hogy ki alkotta ezt a csodás mindenséget ? Az értelem megáll s megszólal a hit : »Ó, a Teremtő, az Alkotó«. Amikor látja a természetben azt a bámulatos rendszert, a törvényszerűséget a bolygók pályájában, véges elméje tehetetlenül mondja fel a szolgálatot, s akkor hallja a hit szózatát : »E rendszernek, e törvényszerűségnek legfőbb őre Ó, a Bölcs, az Örök törvény«. S amikor a Nap éltető melegében, a kis férgek, madarak, a nagy mindenség életében, emberi pályánkon mindenütt szeretetet lát, azt súgja hite, hogy ez mind megnyilatkozása annak az örök, mindent átölelő szeretetnek, amelynek neve Isten, akit a bölcs esze föl nem ér, akinek léte világít, mint az égő Nap, de szemünk bele nem tekinthet, akinek örökkévalóságát, mindenhatóságát dicsóítja a harmatcsepp, virágzál, az égi láng villama, a szélvésznek bús harca !

Es azt a vallást értjük, amely nem paragrafusokba szedve írja elő a külsőségeket, a szertartásokat, hanem azt tanítja, hogy »az Isten lélek s akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják«. Azt a vallást, mely az egyéniséget nem nyomja el, nem erőszakol rá az egyénre vakon tanokat, sőt azt tanítja, hogy »keressétek és kutassátok az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket«. Azt a vallást, melynek legfőbb törvénye, hogy »szerecsd felebarátodat, mint tenmagadat«, melynél fenségesebb törvény el sem képzelhető. A Krisztus hitét, az evangéliumi vallást értjük alatta. Ilyen hit, ilyen vallásosság ihlette Tompát is, amikor a szószéken híveinek prédikált, amikor beszédes ajaka imádságot rebegett a Mindenhatóhoz, amikor lantján szent áhitatának húrjait pengette. Nagyon hálás és szép téma lenne az ő egyházi beszédeit, az ő imádságos könyvét : az Olajágot méltatni, mi azonban ezúttal csak vallásos költészetére terjesztjük ki figyelmünket. A költőt keressük fel, amint magános perceiben a Mindenhatóhoz fohászkodik, gondolkodik, töpreng a vallás nagy kérdései felett, lelke átröpül vele a másvilágba, ahol nincs többé kín, nincs többé szenvedés. — Tompa Mihály egész lelkében, a

maga teljes valóságában mélyen érző, vallásos lélek volt. Hogy azzá lett, az több körülményben leli magyarázatát. Gyermekéveit nagyszüleinél : Igricziben töltötte. Itt nagyapja, a derék, becsületes Tompa György már a gyermek szívébe belecsepegtette a biblia szeretetét ; beléoltotta az igaz, rendíthetetlen hitet. Középiskolai tanulmányait Sárospatakon végezte s »a pataki tanárok erős egyházas érzülete, gondolkozása mélyen meggyökerezett a lelkében, amely már alapjában is fogékony volt Istennek hódoló imádására, felséges műveinek csodálására«. Később a papi pályára lép, ahol mindig a vallás tárgyával, a bibliával foglalkozik, »azzal a könyvvel, melynek csodálatos szellemvilága, magasságai és mélységei, elmét megvilágító, lelket felemelő, szívet nemesítő, akaratot megszentelő szavai mélyen vésődtek a lelkébe s csak erősítették, izmosabbá tették hitét«. — Egész életében rajongva szerette a természetet, melyről maga mondja :

Szent természet ! dajkálkodó anyám !
Szeretlek én kimondhatatlanul !
Gyönyör s megnyugvás lelke száll reám,
Lombod, virágod, ha sarjad, ha hull.
Tanulni hozzád : megjövök
Édes kincsekkel, mint a fűge méh,
Meggönnyebbülök karjaid között,
Ha szívem bú, szemem könny terhelé.

S vajjon hol támadhatna fel maradandóbban, élénkebben a hit, mint a természet ölen ? Ott, ahol annyszor bámulhatja az ember a Teremtő mindenható erejét, bölcsességét, szeretetét ? Ott, ahol a viharban zúgó rengeteg, a bokorban csattogó madár, a mosolygó völgy, a futó ár, a színes virágok ezrei, az aranyazínú lepkék, a csillámló harmat, mind, mind a Teremtő nagy keze alkotásait hirdetik, dicsőítik. — S végül : Tompa igen sokat szenvedett, csalódott. Nem említve a kínos éveket, amikor nélkülözött, nem említve szerelmi csalódásait, mennyit szenvedett, mikor a haza »gyászos temető lett, amikor Világosnál oly sok, sőt minden elveszett, amikor oldott kéveként széthullott nemzetünk«. Mennyit szenvedett, mily égő seborította szívét, amikor elvesztette kis fiacskáját, akit oly rajongva szeretett, akihez oly sok szép reményt fűzött. S mennyit küzdött, vergődött testi kínjaival, betegségével ! Sokáig betegeskedett, vértolulásai voltak, szeme minden percben elfátyolosodott, nem látott, nem dolgozhatott, rendkívüli kínok gyötörték, iszonyú hát-

fájás, szívdobogás. Hasztalan járta az orvosokat, nem tudtak rajta segíteni ; »e hosszú iszonyú küzdésben«, mint ő maga írja Aranynak, »kifáradt, leveretett«. Csaknem kétségbeesett, ha nem lett volna ott a hit, a maga biztató, felemelő szavával. E sok szenvedés között még görcsösebben ragaszkodott az egyedül vigasztaló, életadó hithez. — A fentebb említett körülmények és a sok szenvedés, csalódás tették Tompát igazán vallásos költővé, akinek lantján meghatóan szólal meg a törhetetlen hit Isten létében :

Teremtő Isten ! hova tekintsek,
Hol ne lássam hatalmatod ?
A fényes napban, a porszemben,
Te megdicsőítéd magad !
Égen és földön, mindenütt
Dicsőséged lángfénye süt !
(Harangszó.)

aki a világosságnak hatalmas istene, a reggelnek ura, aki a földnek fényt, harmatot ad, kinek hű karjai vezérlik az embert a nap lemenetelig !

Mily megragadóan nyilatkozik meg Tompa vallásos lelke, amikor Isten végtelen jóságát, határtalan szeretetét zengi az eszmék magas szárnyain, mély bensőséggel !

Mint a világon széjjel áradott
Az élethintő napsugár ;
Isten ! jóságidnak malasztitól
Megteljesült a földhatár !
Jó atyánk ! hű szerelmed látván
A földön s a lelkek világán :
Kebblünk, mint a patak megárad
S kiöntjük neked hó hálánkat !

Egy áldásteljes nappal újlag
Meghosszabbítád életünk,
Jóságodtól jött béke és öröm,
Tíéd hálánk, dicséretünk,
Kit közülünk búbánat ére,
Irt nyujtál szívének sebére,
Az árvák könnyeit te látád,
Tudtad az özvegy sóhajtasát.
(Énekek.)

Dicsóíti őt, az örök jószágot, a végtelen szeretetet, aki jóságával' szeretetével körülfogja az egész világot, mint a tenger a szigetet. — S mert ilyennek hitte az Istent, megnyugszik bölcs akaratában. Mikor életének egyetlen reménye, kis fiacskája meghalt, szívét végtelen fájdalom marcangolja, mint Aranynak írja, »nem bírom magamat a földről felemelni, hová az Isten legázolt; a képzelődés és az emlékezés megölnék. Egy kicsiny felhő eltakarhatja a napot. Lelkem előtt egy kicsi felhő áll s az egész világ homályba borult előttem«. S lelkének e kínos hánykódása közben ott van törhetetlen *hite*, megnyugvása az Isten akaratában, mely fölemeli őt. Meghatóan nyilatkozik az »Isten akaratja« című gyönyörű költeményében :

Járván a temetón tanutlan éjjeken,
Egy kised sír felett törnek meg térdeim,
S felháborult elmém ugyan hányom-vetem
Az élet és halál örök kérdésein !
Miért is végződtek oly kevéssel évei ?
Mig kérdezem, fanyar leckén tanít az ész ...
Születtünk, meghalunk ! ezt könnyű érteni ;
Azon megnyugodni nehéz, igen nehéz.

Ha feljajdul a húr, midőn kettészakad,
S az őszi lomb is ad hullásban gyenge neszt :
Embernek, ami fáj, fájlalni nem szabad ?
Hisz egy bús öröme ez a szívnek, ha vesz !
Az nem bölcsekedik, csak érez és szeret ...
S ki nem szól, jobb-e az, különb-e, aki tőr ?
Míg a hivatlan könny szeméből megered,
S nyílt árulást tesz a kebel küzdelmiről ?

Ah ! Én is érzem e rejtett vihar dühét,
S kiontom lelkemet nehéz fájdalommal !
Szavam nem sérti az alvó világ fülét,
A sír süket ; mégis van, engem aki hall !
Te szám szerint tudod fejünk hajszálait
S hogy boldogok legyünk, a létet úgy adod ! ...
Ezernyi könny s nyomor mégis honnét van itt ? ...
— Uram ! nem érthetem a te akaratod ! —

Mégis bár utaid titkát feszegetem,
És ajkaim pártos szavaktól zajganak :
Ne gerjedj óh Uram ! haragra ellenem ;
Mely bennem így zajong : az a por ... a salak !

És minden hasztalan! e földet megfutám,
Keresve enyhülést fájdalmam közepett;
S oda jutok vissza sok kerengés után:
Nem gyógyíthat meg más, mint ki megsebzhetett!

S költeménye végén megnyugvással mondja:

Ha elvesztettem itt, majd feltalálom ott!...
Legyen meg hát Uram te szent akaratod!

E mély bánatában még nagyobb áhítattal megy az Úr házába,
amikor szól a harang, hiszen

Itt gyógyul ki a beteg sok titkos sebből,
Könnyet ejtven, imádkozván, megkönnyebbül.
(Feddőzés.)

Megalázva, rendületlen hittel fohászkodik a szeretet Istenéhez:

Örök felség! hozzád kiáltunk,
Lakozzék szent országod nálunk!
Amely lényed képmása része:
Szentelj s áldj meg lelkünkre nézve!
A földi jót ne vond meg tőlünk,
Az életet, mit itt letöltünk.
S add, hogy legyen hegy, völgy, barázda
Bóv áldással megkoronázva!

Vessződ, ha sújt, ha dorgál:
Tisztuljunk a tűzbe s nyomornál!
Békén hordjunk csapást, keresztet,
Ha Istennek ránk adni tetszett;
Uram! fogjad kezünk s mi bátran
Állunk setétben, roppanásban...
Hegyek, ha a tengerbe dőlnek,
S ingása lesz az égnek, földnek!!

Mély fájdalma, a sok csapás, amely érte, lelkét még inkább megtisztította s közelebb hozta Istenéhez. »A szenvedések mélységeiből, mint a csiga a tenger fenekéről, hozza fel költészetének legszebb gyöngyeit. Vallásos érzésben, erőben és fenségben, mélységben és magasságban egyaránt emelkednek versei.« Lelke elmélyed a vallás nagy kérdéseiben. Keresi, kutatja a nagy kérdést: mi lesz a

földi pálya bevégezése után? Foglalkozik a túlvilággal, a lélek halhatatlanságával.

Mi vagyok én? talány e földön,
Hideg por, ha napom kitöltöm:
A lomb egyszer zöldel s lehull...
Az élet fontja könnyen billen,
Visszásan mér a síron innen;
Nem bánom ezt, — de túl... de túl??...

S mennél többet foglalkozott e kérdéssel, annál inkább tapasztalta itt e földön az igazságtalanságot, annál jobban megerősödött lelkében a hit, hogy a földi életnek folytatása lesz ott túlhan, ahol az Úr fog szolgáltatni igazságot kinek-kinek érdeme szerint. Ez a rendületlen hite nyilatkozik meg a »Haldokló mellett« című szép költeményében. Egy súlyos beteghez hívták a költőt. A beteg utolsó perceit élte, borzasztóan szenvedett, igen háborgott, nyugtalankodott a lelke. A költőpap vigasztalta, »nyugodjék meg az Úr bölcs határozatán, hiszen az élet utain oly sokat szenvedünk, szemünkre köd, lelkünkre bánat ül, elfáradtunk, fejünk aláhajol s magunk sóhajtott ezt: »elég! elég!«

Jól is van így! — A porba tér, mi por;
A halhatatlan: Istenhez siet!
Valóság lesz remény, vágy, sejtelem,
Mélység, titok megnyitja kebelét.
Mi a halál? új élet útja az,
Holott tartóst nyerünk törekenyért,
S bibort öltünk a szennyes rongy helyett!

A beteg hitetlenül rázta fejét, arcából kikelve vadul mondta, hogy »bolond beszéd, te magad sem hiheted e zavaros mesét«. »Adj jelt, ha tudsz; mutass nekem, ki onnan visszajött, hogy tőle halljam, ott túlhan mi van? Nincs semmi és nem is kell! — hit, jövő, remény, megvetlek én s elutasítalak« — szólt a beteg, feje aláhanyatlott s roppantul háborgott a lelke, kínok között vívódott. — S a költőpap így szólt hozzá:

Boldogtalan! mért nem vagy hát nyugodt?
Mi e vívódás, e kétségbeesés,
Mely hányja, tépi bészült lelkedet?
Boldogtalan! miért nem vagy nyugodt?

Felelj meg e kérdésre tenmagadnak ;
Mondod, hogy jól tevéd, amit tevél,
Emlékidből végy hát enyhületet !
Üres beszéd : hit, lelkiösmeret ?
Fogódzál a gúny s tagadásba ! Im
Itt a világ, tartsen meg a világ !
Mi háborít, ha túlhan semmi sines ?

S mikor a költőpap távozni készült, a beteg megragadta karját
s remegve kérte :

Ne, oh ne hagyj itt vallás embere !
Oh ! hallgatom már, hallgatom szavad !
Hah, mondd meg, mit tegyek ? hová legyek ?

S a vallás embere azt mondta neki : »Higyj ! Bízzál !«
Ez a hit, ez a bizalom erősítette a beteg, szenvedő költőt is,
ezt zengi lantján is :

..... majd ott elérem
Az örök élet vizeit,
Ahol megenyhül szomjuságom,
Mely úgy eeszt s öl e világon ;
Nyugodt- s boldoggá tesz e hit !
(Éjjel.)

Nyugodtan túri a szenvedéseket, fájdalmakat, hisz az Űr rendelé
s mert »lelke könnyűinek vizében mint a gyolcs megtisztul, fehérül«.
Megadással viseli a földön a nehéz keresztet, mert e földi pálya után
»megleli a jobb világot« s nyugodtan mond a világnak jó éjszakát,
hiszen

A hűségnek nem veszhet el jutalma,
S szívnek, kit a sors össze-vissza zúz ;
Pálmánkért a hit menny felé utalva :
Nem lenne csak sirunkig kalauz ?
A vágy jobbat lel, mert keres :
Még ez a könny is szebb létért kezes !

(Halottak emlékezete.)

S minél inkább érezte a véget, lelke annál jobban ragaszkodott
a boldogító hithez, valláshoz, még utolsó verseiben is ez nyilatkozik
meg, vágyva vágyik a jobb világ után, lelke oda kívánczik az Űrhoz :

Haraszt, kóró ki nem zöldül...
 Szomjú föld a tört cserépből
 Új erőt nem önt belé...
 Mit keresnél... mért mulatnál
 Oh! én lelkem e romoknál?
 — Fölfelé!... csak fölfelé!...

(Utolsó verseim.)

De nemcsak a szorosabb értelemben vett lírai költeményein vonul végig Tompa vallásos érzülete, mély hite, hanem még regéibe, beszélyeibe is belevitte a maga valláserkölcsei nézeteit, tanításait, a bibliai képeit, történeteit. Ilyen valláserkölcsei tanításokat foglalnak magukban Bosnyák Zsófia, A keresztúttról, A félkezű koldus, Jézus és a nép stb. Istenfélelem, szülők iránt való szeretet, becsületről szólnak, azt tárgyalják, hogy a vétek kárhozatba von, a jó tett meghozza a maga jutalmát, az Istenben hívők nem csalatkoznak. S hány költeménye van a bibliából merítve, hány képnek, hasonlatnak van ott a forrása: Jákób lajtorjája, Hóréb csipkebokra, A pusztai tűz és felhőoszlop, Áron vesszeje, Jerikó leomlása, Sámson, Új Simeon, Heródes stb. Nem hiába ismerte, szerette a könyvek könyvét, hol csergedez a lélek itala, nem hiába írta Pogány Karolinának, hogy

Csendes magányban él hű tisztelőd!
Lant és biblia, e két szent barát
 Karján ringatja boldogan magát.

Lant és biblia voltak leghűbb társai; öröm, ha érte, felhangolta lantja idegeit s kétszeresen élvezte az öröm, a boldogság édes érzetét; bánat, ha érte, elővette a könyvek könyvét s lelke megenyhült a hit csodás világában. Ez a szent könyv, ez a szent hit volt kísérlője legutolsó útján is, honnan többé nem volt visszatérés. Oly meghatóan, oly közvetlenül írja meg ezt ő maga egyik legszebb versében, melyet halála előtt nejéhez írt ajánlatként az Olajág című imakönyvhöz. Méltóbban, igazabban nem is fejezhetnők be tanulmányunkat Tompa vallásos költészetéről, mint ennek a költeménynek befejező strófaival, melyben benne van Tompa egész hite, életfelfogása, valláserkölcsei világnézete.

Ha úgy tetszik: hogy minden elveszett,
 S már a reménnyel is ha felhagyánk:
 Van még, ki hozzánk nyájasan beszél:
 A vallás, e mi édes jó anyánk,

Híván: *ki járadt s megterhelve van,*
Kinek az élet új, új harcot ad:
Igén és nyujt vigaszt, könnyebbülést...
— Ennek keblébe rejtéd bús arcodat!

Túrj s légy erős, minő Te lenni tudsz,
Ki könnyűvé teszed a nehezet;
Kínom súlyával ez örvény fölött
Mi tart fenn engem? Lelked s kis kezéd:
Áldás reá! — De légy tengyámod is,
Tartson fel a hit, bizalom s erély;
Nem léssz magad, kísér, óv, szellemem
S Isten veled marad: — ne félj, ne félj!

Hajolj meg a *változhatlan* előtt.
A bős vihar, mint óriási bárd
Ketté szakasztja a dacos fenyőt,
De a meghajló fűszálnak nem árt.
Oh, lesznek még bár nem zajos, de szép,
A bánatban megszentelt örömid:
S tudod, hogy a köny is, mint a mosoly,
Megszűnik egyszer. — Az élet rövid!

Rövid, de csak e földi élet az,
E fájdalom s csalódással rakott;
Ne ezt, — amazt tekinted lelkem fele:
Mely tiszta fénnel int felénk *amott*!
Szeretted már mind ott várunk Reád!
S hozzánk felszállnod nem leend nehéz,
Hol hervadást nem lát a koszorú,
Mit Isten a hívek fejére tész!

ADALÉKOK MADÁCH IMRE ÉLETÉHEZ.

Irtá Morvay Győző.

Egy teljes és tökéletes Madách-életrajz hiánya még mindig késlelteti a költőnek igaz fölfogását. Az eddig kikutatott adatok köznapji jellegüknél fogva igen sokszor lerombolni látszanak azt a költői dicsfényt, amelyet magasztalói képzelet- és gondolatvilága alapján festettek. Az életrajzirók előtt is az ő majdnem közönségesnek mondható pályafutása állott, amely sem kalandokat, sem romantikus elemeket nem tár elénk és szinte ellenmondásosnak mutatkozik dúsgazdag belső világával, költői érzelmeivel és magasröptű eszméivel. Ez a közönséges, általában véve nyugalmas élet adott azonban táplálékot arra, hogy azt Madách nagyszerű képekkel és egy páratlanul nagyerejű illúzióval népesítse be. Valósággal külön világot alkotott magának és nekünk is, amelyhez saját tapasztalataiból csak igen kevés színt és még kevesebb életet merített,

Ámde az eddig kikutatott életadatok, még pedig főképen azok, amelyek ennek nem válságos korszakából valók, mint pl. az 1848. év, fogsága és házaseletének balszerencséje, — mélyen alatta állnak annak, amit egy nagy költő életének szokás nevezni, azaz minden más, csak nem kizárólagosan úgynevezett: költői élet. Amit tudunk róla, rendkívül kevés, főleg akkor, amikor magánéletéről van szó. Az 1850—1864. időszak, amelyet kathexochen alkotás korszakának szokás nevezni, csakis fogságára, házaseletére és hivatalnokoskodására vonatkozik és itt is jobbra általánosságokkal kell beérnünk. Nem tudjuk lépésről-lépésre vagy pedig évről-évre kimutatni, mit cselekedett otthonában, hol járt s miként élt. Sokkalta kisebbrangú íróknál kimutatható az életpálya egész lefolyása, nála csakis a kimagaslóbb élettünetek állítanak meg mint új állomások, ahova a költő elért, hol megállott és honnan továbbhaladt. Néha még ennyit sem tudunk

Magánélete csukott könyv, meg nem nyitható lakat, melynek székámkulcsát eddig meg nem találták.

Intim levelezése elenyésző csekély, barátainak nyilatkozatai alig fölmutathatók. Meghaltak s írásban alig emlékeztek meg róla. Övéinek, hozzátartozóinak levelei jobbára kiadatlanok.

Latkóczy Mihály, a nemrég elhunyt Madách-kutató, a családnak hivatott történetírója, az egész családra, de különösen a költőre és körére kiterjedő kutatásokban igen sok új és eddigelé még ismeretlen adatot hajtott föl, amely azonban hagyatékában földolgozatlanul maradt. Ez lett volna ennek a bátor és alapos kutatónak egyik legfényesebb munkája. Az ő hagyatékából állítom össze azokat a hiteles helyeket, amelyek Madách Imre külső életének egyes vonatkozásait illetik.

Ismeretes a költő édesanyjának, Majthényi Annának mélyszégyen vonzalma fia iránt. A hiúságnélküli anyai szeretet volt az, amelyet nem a nagytratóró ifjú, hanem a beteg gyermek iránt való mély érzés, jellemez s a mely a nőket egyáltalában, az anyákat minden időben ki-tüntette. A beteg Imre volt az, akinek ápolásában élete legszebb éveit földáldozta és akit 70 évig tartó özvegyisége idejében minden gyermeke fölött a leginkább szeretett. A költő halála után is az ő »Emije«, amint Imrét a családban gyermekkorától fogva nevezték, sokszor előfordul leveleiben és gondosan óvja annak hírnevét, nehogy becsben és méltánylásban csorbát szenvedjen. Sok levele közül alig akad egy is, amelyben »Emit« föl ne említené, rokonait, gyermekeit róla ne tudósítaná vagy őt egy-egy kedves megemlékezéssel nem illelné. Majthényi Anna levelezése, amely a mult század ötvenes és hatvanas éveinek családi és házi életének ékes tanúsága, méltó volna egy teljes kiadásra, jóllehet irodalmi értékök csekély, de a nemesi udvarházakban lefolyt kulturéletnek hű megnyilatkozása.

Előttem fekszik ezúttal a nagyasszonynak 41 levele Károlyi Huszár Annához, leánya gyermekéhez. A világos, majdnem férfias vonások élénk világot vetnek annak írójára, mint nemes szívének egész melegével szerető, de amellet szigorú nagyanyára, aki mindenre kiterjedő gondossággal órkodik az oly kegyetlen végzet által árvaságra jutott unokáinak testi és erkölcsi fejlődése fölött.

Megszabott korlátok között mozogván, csakis azoknak a helyeknek közlésére szorítkozom, amelyek kizárólag Madách Imre körülményeire vonatkoznak, illetőleg csakis azokat írom ki, amelyek »Emit« illetik. Ezzel ugyan kiszakítom őket a levelek milieujéből

és nem kapcsolom a már ismert életrajzok adataihoz, nem helyezem bele ezek keretébe, de elég érdekesek, hogy az életrajzírónak, aki ennek a léleknek történetét meg fogja írni, adatokat, kapcsolatokat szolgáltatthassak egy grandiózus alkotmányhoz. Adalékokat nyújtok, melyek pozitív helyhez és időhöz kötik Madách Imre egyes korszakait. Ezek az adalékok megdönteni iparkodnak egyúttal azt a sokáig túlságosan hajtogatott fölfogást, mintha a költő nejtől elváltan végleg elkeseredett, végleg pesszimista hangulatok rabjává lett volna. Madách Imre, — aki halhatatlanságáért egy tollvonást sem tett öntudatosan, mélyen lenézte ezeket az apróságokat s nem gondoskodott róla, hogy önmagának magyarázója legyen, — ezekben a levelekben a családi otthonban, anyja, gyermekei körében mutatkozik. Itt az életíró lélekbúvár mérőónja szilárd talajon állapodik meg és kiszabhatja azokat a vonatkozásokat, amelyeket eddigi életírók úgyszólván a levegőből merítettek, vagy elképzelték, vagy épen koholtak.

A levelek sorrendjét krónikás rendben és teljesen krónikás fölfogással közlöm, hogy azokból az életíró fikció helyett pozitív vagy irányító adatokra találjon.

(Alsó-Sztrégova 15 Febr. 1852.) Oly régen nem irtam az oka volt hogy Töled vártam levelet, a mi meg is vigasztalt hogy jó egészségedről irtál; én egy részt nagyon el voltam foglalva, 3 hétig itt volt Bukva¹ leánya Farbakiné, az osztály végett, mivel a Testamentom érvénytelen volt, mivel a datum nem volt állá irva, és így egyezni kellett a két testvérnek; temérdek Papok kéri ezen Stacziot, de már ma az az 15dikén jön a Bukva Fia Lajos Prédikálni, gondolom, hogy az nyeri el, mert Emi is azt kívánja . . .² . . . Károly ninte idehaza,³ Emit nem láttam mióta Pesten volt . . .

(Sztrégova 19 Juni 1852.) Emi Erzs⁴ Károly Nina⁵ Kis Károly⁶ csokolnak Majthényiné Mathildal⁷ is itt vannak.

(Sztrégova 30dik Juni 1852.) Holnap Losoonon van Vásár én és Nina, Kis Károly, Háni bé készülünk, Emi Károlyal, a kik minyájan csokolnak.

(Sztrégova 1852. szept. 25. ?) Már két hete hogy ide által lakom,⁸ Erzs

¹ Bukva, nógrádi család, rokonságban Madáchékkal.

² Az ág. hitv. evang. lelkészi állásról van szó.

³ Madách Károly, Imre fivére. Szül. 1826.

⁴ Madách Imre felesége.

⁵ Iléa Nina a nevelőnő.

⁶ (= kis Károly.)

⁷ Rokonok.

⁸ A régi várszerű kastélyban, hová Madáchnak házassága alatt vonult.

épen most érkezett az utolsó transzporttal, Aladár, Jolánka és Ára.¹ Károly talán Hétfőn megy egészen Csesztvére.²

(Sztregova 4dik Dec. 853) Kimondhatatlan örömet okozott Károly által küldött való rajzolásod, a ki tegnap este érkezett, a Szaboltsai utját Matoltsaival Sztregován keresztül holnap folytatja — Emi is épen nálam volt igen csudálta,³ Kis Károly pedig azt képzei hogy ő az; azon futaskát háló szobámban a kanapé fellet fel fügesztettem, mely minden képnél legkedveseb, és mindég szemem előtt vagyon a mi leg több hogy oly rövid idő alatt oly szép előmenetelt tétél szeretet jó Annám!

(Sztregova 13dik Januar 1854.) . . . ha valami bajom volna vagy Nina vagy Emi meg írának úgy mint magamat is avval vigasztalom, hogy rolad is tudositának egészséged változásában . . . Nina számtalanszor csókol Emivel. Gál⁴ tisztel . . .

(Sztregova, 16dik Juni 1854.) Pünkösöd előtt való szerdán volt az esküvés⁵ de la Mote Bétából le jött Hétfőn, Roza leánya eléb jött, a ki Idával nyoszolya leány volt, Vigyázo Majthenyi Géza vőfény, Gömöriné nyoszolya Asszony, Emi a két vőfény és Károly kedden este értek Szalatnyára, szerdán 9 orakor mentek nagy zelőbe⁶ esküvésre, már ott várta Gál a ki eskütette nagy ebéd várta őket Szalatnyán, ebéd után a Menyasszony a Vőlegényel a szép equipageon 5 orakor el indultak Csesztvére, hol már hétkor ott voltak a többiek, más napig együtt maradtak Szalatnyán; az ifu pár szombaton este érkeztek hozzám a hol már Emi és Gál vártak reájok, Pünkösöd vasárnap a Sztregovai Noblesset hívtam ebédre, ebéd után meglepte Emát az Anya és Gömöriné meg látogattak, itt hálai nem akartak mivel de la Motné nem lehet Csernusné nélkül, és így más nap az ifu pár is el ment. Én harmadnapra Szalatnyára mentem a hol még Gömörinét és két Báró Luzsinszki kis asszonyokat, a kik Gömörinével voltak találtam igen kedves jó családba házassodot Károly, csak adja az Isten, hogy Ema oljan maradjon, mert a másik⁷ egy megera az az Emijé . . .

(Sztregova (? jan.) 1854.) . . . Mindnyájan Emivel együtt csokolnak.

(Sztregova 8ik Juli 1859.) . . . reménylem hogy Miksa,⁸ a kit csokolok, Emivel elmegy, Jozait⁹ meg látogatni kinek már mondota Emi hogy véle megy, igen örült; Emi Szétsénybe megy Forgátsal¹⁰ . . . Emi Felső-Sztregován van . . .

(Sztregova 24 dec. 859.) Kazinczy ünept Losonczon fogod tölteni reménylem hogy Pongráczhoz száltok, Erzsi alkalmasint el megy.

¹ Imre gyermekei.

² Családi birtok. Itt lakott Imre fogsága előtt.

³ A küldött rajzot.

⁴ Nógrádi pap.

⁵ Madách Károly esküvője.

⁶ Nagyszőlő.

⁷ Madách Imre felesége.

⁸ Huszár Anna férje.

^{9—10} Forgács József.

(Sztregova 5dik Juni 861.) Épen most kaptam Emitől levelet melyben panaszolkodik, hogy rolad egy hangot sem hal, holot én halotam mikor meg ígérted neki, hogy irni fogsz, de mit mondjak én is rolad kedves Annám? nekem se irsz.

(Sztregova 3. Juli 1861.) Kedves leveled igen meg lepet még nem is remény-
letem, azonal irtam volna de Emi Herkovitsal ¹ igen kelemetesen meg lepet,
Emi 4 nap mulatot — Herkovits Gálazécsre ment véle jött Forgács Josi, itt
mulatot 2 nap, Veres Gyula Sreter ² is itt voltak azért csak most jutotam az
írashoz, Emivel ment Borsodi ³ a ki Realskolába Pesten vagy Budán keres
helyet, de Emi mondja hogy bizonyosan el nyeri, de itt semmi esetre nem
marad így megváltottattam szándékom a mit gondolom jóvá hagyátok
már Miksának is meg irta Károly, mert Károly itt marad, de még tanito mint
arra is kértem Emit ha egy Frantzia fiut kaphatnánk a fiukhoz. — Emi meg
ígérte hogy 6dikán az az szombaton meg látogat Füreden, ⁴ ha csak valami
különös elő nem adja magát...

(Sztregova 5dik Szep: 1861.) Emi hazajöt Vasárnap, hetfőn eljöt a
Gyarmati Pap, it mulatot Szerdáig reggel ment el, igen mulatságos.

Már ma kapot levelet Emi Herskovitstól, írja hogy a sogorod Exoelen-
cziás let, igen örülök és az édes Mamának szivemből gratulálok, a kit szám-
talanszor csokolok. — Emi már Pesten tudta H: ⁵ Pista házasságát 15dik
szeptemberbe lesz a lakodalom.

(Sztregova 24 Jan. 1862.) Emi Veres Gyulával Vanyarczra ment pál
napra.

(Sztregova 5dik Febr. 862.) A Fiutskák ⁶ 25be mentek Vácra és csak
másodikba jöttek haza Károlynál mulattak egy nap, de minő nagy volt örö-
mőmmindenben kitünőt kaptak, azt az örömöt ki nem mondhatom, hogy min-
den láрма verés nélkül így történt, mert ha a fiuk mondoták hogy így egy
mármenyt tanultak, és hogy tudják leozkéjüket akkor Emi mindig azt mondta
a végén patán az ostor, a cselédség is oly részt vet, úgy mint András szakáts, ⁷
tudakozták hogy írásba hozták e, mert ők is félelembe voltak — ...

Hetfőn volt a Pepi ⁸ lakadalma kedden el vitték, négy kotsival mentek
az ide valo 4 lóo vitte a menyaszont és vőlegényt, Csikányiné leányával, Ver-
nerné leányával és többi kántorok, oskola mester és más egyéb mentek, Ára
Paulin nyoszolya leányok voltak, a két fiu vezetete a menyasszonyt az oltárhoz,
Emi bizonyosság volt, 26 ültek az asztalnál reggelig tánczoltak abba a volt szoba
leány szobába, az én volt háló szobámba pipáztak az urak, a szakáts főzöt —
én ide haza egy szolgálóval magam voltam ... a mieink 12 orakor jöttek haza.

(Sztregova 23 Jun. 1863.) Hogy Jean ⁹ más büntetést nem kapot csak

¹⁻² Imre mulató pajtásai. Nógrádmegyei birtokosok.

³ Madách Imre gyermekeinek nevelője.

⁴ Balatonfüred.

⁵ Hanzély Pista.

⁶ Imreéi.

⁷ Pasch András, a család szakácsa, húséges belső embere a háznak.

⁸ Forgách Pepi.

⁹ Kocsis, lovász.

harmadnapig lánczon volt a bironál, míg a Csendőr eljött Gátáról a ki Gyarmatra vezetve volna, ott egy pár holnapig ülni, a törvényszék előtt, Ninának a neve fel forgat volna; és Butlernek a valatása amelybe a szakács azt mondja, *francziául beszéltek, Nina simogatta* (a mi nem igaz) és utoljára *pofozkodás let belőle* egy néhány hónapig ült volna Gyarmaton, és így szerentsétlené tettük volna utoljára Emin tölthete volna boszuját de én kéz alatt üzentem hogy kövesse meg Ninát, az alatt pedig előb Aladárál, később Károlyal reá beszéltettem, hogy ha meg követné engedne meg neki, nagy nehezen Ninát reá lehetett venni, és így történt, azoknak szemek előtt a kik előtt történt sirás között megköveti és ugy3 ora alatt el kellett neki Sztregovárol menni. . . . Emi különösen reám bízta jókívánságát. . .

(Sztregova Okt. 4. 1863.) Mindjárt avval kezdem Balasa ¹ Bétsbe volt, és csak 10dik után érkezik haza, képzelheted kedvesem minő kelemetlenül hatot rám, a mi legjobban érdekelt. . . késő fél kilentzre értem Pestre, a két fia Jantai és én Emit nem tudtam reá venni Balasához menyen, de most jó volt hogy bé nem ment. . .

(Sztregova 28dik okt. 1863.) Eminek a szeme egészen jó, csokol mind a ketőtöket velem együt, Szontagh Pista hált it az izeka még mindég igen különös.

(Sztregova 12dik Dec. 1863.) Emi tíz nap volt Veres Gyulával Vanyarczon, Horpácson, Csesztvén, Petőn, Gyarmaton. . . Csokolnak Emi, és a leánykakal az az Ninával is.

(Sztregova 11dik Juni 1864.) Azt tudod hogy Jolánnak frizlie volt, egy hétre Ara kapta, most pedig Erzsi és Károly fekszenek benne, Eminek oly köhögésel jöt, hogy lélegzeni se hagyta — el kültem Pongráczér,² de csak ugyan frizlinek ösmérte, és az ágyba kergete, Ara a Ninánál, Károly az zöld szobába Emi a kis szobájába fekszik, Jolán már fel van, még Aladár hátra van csak hála Istennek hogy sok csapás után veszedelem nélkül át esnek. . . ma ment el Pongrácz, Eminek a szája igen fáj belül. . .

(Sztregova 11 Juli 1864.) Emi és Károly legroszabbul néznek ki.

(Sztregova 11 Feb. 1865) egyetlen egy öröömöm a kedves fiuktól ³ kapott levelek okoznak a kik gyakran irnak és eddig szeretetüket irántam nyilatkozák, a miért a mindenható meg is fogja áldani — csak oly ne találkozik a ki a szereteteket tölem el forditsa — Ezen szomorú eset most legujab Györkinénél történt, a kit első február temetek, hosszú betegsége alatt ő a leányát nem engedte magához, de a leánya se kívánczozot hozzá, halála után a kertész lakba teriteték ki — ez már rémitő — de eljött testvére Vajiné az iszonyu fájdalommal rendelkezet, a Losonczy pap bé szentelte, és ugy Terenyére viték — a leánya pedig mindent a mit össze pakolhatot, ezüst eszzeit, ruha béltit öszve szedet Szécsénbe zsidoknak eladot és a pénz el pestre ment — mivel pénz a házba nem volt. . . Taval emlitettem végrendeletemet a mi csak abból állott kedves elfelejthetetlenek köszöntem gyengéd türelmét kívántam, de ő

¹ A hírneves pesti doktor.

² Losonci orvos.

³ Imre fia is.

Isten de meg látogatál! — mert a mi az árvákkal való számadást illeti igen könnyű, tudva vagyon mennyit fizettek, menyit illetet engem, a fundus instruk-tus a mit magam halálára marad Károly nevelésére a te feled egy más le számlálás ára marad — azért a gyanut gerjesztő gondolatokat melőzni régen egyetlen kívánságom, mind magam mind kedves elfelejthetetlen szeretett Emim iránt kötelességem ötött tisztázva a világ előtt mutatni, mert az ő emléke-zete szent előtem! ő soha senkit egy filérel meg nem rövidítet — még inkább maga aldozatjával másokon segített, azt nem egy de több száj mondja a Vár-megyébe — mentől eléb reménylem mindent rendbe hozunk...

Ezek azok a helyek, amelyeket a levelekből közlendőknek találtam. Ismétlem, hogy Madách élete a legegyszerűbbek egyike. Csendesen és nyugodtan haladt előre s csak kétszer rendült meg, midőn fogságba került, midőn felesége megcsalta. A többiben a közönségest alig meghaladó. De ezek a vonások, adatok szükségeseek, hogy idő és hely megjelölése nélkül kiadott versei, drámái, prózája megtalálják azt a milieüt, amelyben keletkeztek, kialakultak és készültek.

Igy, amint ez adalékokat közöltem, kiszakítva az anya levelei-ből, Imrére mint íróra nem sok fölvilágosítást nyújtanak, sőt még a költőnek életére nézve is nem egyebek, mint puszta adatok. A levelek egész leközlése mutatná csak azt a környezetet, amelyben a költő élt és működött. És ennél fogva szükséges volna, hogyha az irodalom-történet mindazokat a leveleket, melyek még a sztregovai levéltár-ban őriztetnek s melyek Madách Imre anyjától, testvéreitől s bará-taitól erednek, napvilágra hozná. Hogyha e rövid közleménnyel erre erőlyesebb lökést tudtam gyakorolni, akkor célomat elértem.

A TÖRTÉNETI KEPLER VONATKOZÁSSAL AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁRA.

Irta Mikola Sándor.

Nincs a természettudományok történetében tudós, kinek élet-rajzát nagyobb érdeklődéssel olvashatnók, mint Keplerét. Tudományos munkái magukra vonják érdeklődésünket, mert eredményükkel a modern szellemi kifejlődés fordulópontját, módszerükkel az induktív kutatások igazi formájának megalapítását jelzik. Érdeklődésünk fokozódik, amikor megismerjük ennek a melegszívű, élénk kedélyű, költői fantáziával megáldott tudósnak egyéniségét; és meleg rokonszenvvel fordulunk feléje, ha feltárul előttünk tragikus és küzdelmes fordulatokban gazdag élete. Nekünk azonban másért is kedves Kepler; azért, mert Madách őt szerepelteti, nem pedig azokat, kiknek neve inkább élt a köztudatban, pl. Kopernikust vagy Galileit. A következőkben igyekezni fogunk Kepler életküzdelmeinek és egyéniségének hű rajzát adni.

I.

Kepler 1571-ben született Magstattban (Württembergben). Apja zsoldos katona, korcsmáros, földmíves, majd megint zsoldos katona volt s valószínűleg a török háborúban esett el valahol Magyarországon. Mint szegény, elhagyatott, de jó tanuló közköltés-
gen nevelkedett (*singulari clementia et sumptibus illustrissimorum Ducum Württembergicorum*). A gimnáziumot *Maulbronn*-ban végezte, abban az iskolában, ahol a monda szerint Faust Mefistofeles-szel találkozott. Innét került a tübingai egyetemre, amely abban az időben a lutheránus theologia főhelye volt. Pap akart lenni, de fogé-

kony lelke minden iránt érdeklődött. Egész tervet készített magának arról, hogyan fogja az akkoriban ismeretes tudományokat végigtanulni.¹ Emellett verseket írt, szónokolt és igen szeretett vitatkozni. Lelkesen magyarázta és védte Kopernikus rendszerét, holott az egyház csak a Ptolemeus-féle rendszer terjesztését engedte meg. Ezzel már elrontotta dolgát tanárainál s az iránta való ellenszenv még fokozódott, mikor a híres concordia-formulát, amely a lutheránus egyháznak az úrvacsoráról szóló tanát tartalmazta, kritika s vita tárgyává tette s a maga részéről nem akarta elfogadni. Tübinga már akkor is híres volt orthodoxiájáról. Így történt, hogy szegény Kepler, aki mindig a legjobb tanuló volt, csak olyan végbizonyítványt kapott, amely a papi és egyetemi pályát örök időkre elzárta előle. Ez volt életének első csalódása.

Kénytelen volt elmenni a gráci »provinciál-gimnázium«-ba matematikát tanítani. Stájerország lakossága ezidőtájt nagyobbreszt lutheránus volt s tanárait Németországból akvizálta. »Valami rejtett sors vezeti az embert hivatásának megválasztásában, írja a Marsról szóló művében. Mikor már elegendő idő voltam, hogy a filozófia édességeit megízlelhessem : minden részét nagy buzgalommal karoltam át, csak a csillagászzal törődtem nagyon keveset. Minthogy pedig a württembergi hercegek költségén nevelkedtem, elhatároztam, hogy oda-megyek, ahová küldenek . . . Csillagászati állás kínálkozott először . . . Elfogadtam ; a nagy távolság nem ijesztett, hanem az a tudat, hogy a filozófia eme részéhez keveset értek.«

Első műve egy naptár volt, amelyben a Gergely-féle időszámítást használta, holott az egész protestáns Németország csökönyösen ragaszkodott a juliánus időszámításhoz. Ezzel a művével a tübingai theologusokat még jobban magára haragította. Jellemző az akkori időkre az a határozot, melyet a tübingai egyetem tanári kara az időszámítás megváltoztatása tárgyában hozott. Ime néhány részlet belőle. »Ez az új naptár csak arra való, hogy a pápaság istentelen érdekeit előmozdítsa, mi pedig a pápát méltán tartjuk utálatos és dühös farkasnak. Ha elfogadjuk naptárját, akkor kell a

¹ Ember Tragédiája X. szín :

Tanítvány :

Im itt vagyok, lelkem vágytól remeg
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent . . .

templomba mennünk, amikor ő harangoztat. Hát az Antikrisztussal álljunk egy sorba? . . . A sátánt sikerült kiűzni az egyházból, nem engedjük meg, hogy helytartója, a pápa révén ismét közibünk kerüljön.«¹

Kepler erről a kérdésről így írt volt tanárjának és barátjának Maestlinusnak: »Mit csinál a fél Németország? Meddig akar még a birodalom másik felétől és az egész európai kontinenstől elmaradni? A csillagászat már 150 év óta követeli az időszámítás megváltottatását. Talán arra akarunk várni, míg valamely deus ex machina felvilágosítja az evangélikus magisztrátusok fejét?«

Kepler Grácban megnősült; felesége Barbara Müller von Mühleek elég vagyonos nemesleány volt. Sok küzdelemmel járt ez a házasság is. Feleségének rokonai nem akartak beleegyezni, azzal a megokolással, hogy nemesleány nem mehet plebejushoz nőül. Hiába bizonygatta Kepler, hogy nemes származású ő is. Nem hitték el neki. Kénytelen volt szabadságot kérni s felutazni Württembergbe (7 hónapig tartott akkor ez az utazás), hogy nemesi levelét megszerezze. Mire visszatért, jegyese hallani sem akart róla. Távolléte alatt mindenféle hazugságokkal elfordították tőle az asszony szívét (23 éves özvegyasszony volt). Nagynehezen sikerült azt visszaszerezni s így megtörténhetett az esküvő.

Boldog volt. Boldogságát növelte az a tudat, hogy ezután nyugodtabban szentelheti életét a csillagászatnak. De csalódott. 1598-ban Ferdinánd vette át Stájerország kormányzását, aki megfogadta a lorettói szűznek, hogy országában visszaállítja a katolikus egyház egyeduralmát. Kiadta a rendeletet, hogy a lutheránus papok és tanítók hagyják el országát. Kepler sorsa annál megatöbb, mert neki az a vigasztalása sem maradt, hogy igazságtalanul üldözik. Látta ugyanis előre, hogy hitsorsosai, — különösen a papok, — oly kihívóan viselkednek, aminek jó vége nem lehet. »A mi istentelen prédikátoraink addig fogják feszíteni a húrt, hogy templomainkat, iskoláinkat el fogjuk veszíteni.« . . . »Alig, hogy a herceg megérkezett, a pápáról gúnyképeket hordoztak körül a városban és a katolikusokat mindenféle módon gúnyolták (a szószeréről is).«

¹ Ember Tragédiája VII. szín:

A hétfejű sárkány, az antikrisztus
Vagytok ti, kikről Szent János beszélt,
Gaszok, csalárdok, ördög cimborái.

Kepler társaival együtt Magyarországra menekült. Valószínű, hogy Nádasdy Tamás és László vendégszeretétét élvezte vagy Pinkafőn vagy Petáncon Vas megyében. Azonban egy hónap múlva engedélyt kapott, hogy Grácba visszatérhessen. Két oka lehetett, hogy Keplerrel ily kivételesen bántak. Az egyik: növekvő csillagász híre, melyet különösen a »Világegyetem misztériuma« című művével ért el, a másik az, hogy a katolikus egyházba való áttérését remélték. Ezt a reményt különösen a jezsuiták táplálták, kik között több tisztelője és barátja volt.

Kepler sorsa nem volt irigylésre méltó. Láttá, hogy helyzete Grácban teljesen bizonytalan. Folyton irogatott Tübingába, adjanak neki honi földjén valami állást, hogy megélhessen. Nem adtak, mert benne a heretikust látták, aki Kopernikus tanait hirdeti s az úrvacsoráról szóló tant nem fogadja el. Így a lutheránusok. A katolikusok pedig minden képzelhető módot megpróbáltak, hogy őt megnyerjék. Nem sikerült. Kepler férfi volt. »Keresztény vagyok, az ágostai hitvallást szüleim tanításából, gyakori pontos vizsgálatokból, naponkénti gyakorlatból merítettem, azon csüngök, a képmutatáshoz nem értek, a hit dolgaiban nem tréfálok.« (Hervart jezsuitához írt levele.)

Az elnézésnek vége lett. Kepler rendeletet kapott, hogy hagyja el végleg Grác városát. Nagy csapás volt ez reá nézve, mert felesége birtokát poton áron volt kénytelen elvesztegetni. Így került 1600-ban Prágába, Rudolf császár udvarába, mint a császári főcsillagász Tycho de Brahe segédje. Büszke és gőgös úr volt Tycho s ezt alantasaival nagyon tudta éreztetni. De ilyen volt Kepler felesége is, a nemes származású hölgy. Többszöri összeütközésre került a dolog. Tycho nemsokára meghalt, Kepler lett az utódja. Fizetés tekintetében ez nagy javulást jelentett, de csak papiroson. A császártól pénzt alig tudott kapni. »Egész nap az udvari pénztári hivatalnál ácsorgok és nem végezhetem kutatásaimat. Csak az a gondolat erősít, hogy nemcsak a császárnak szolgállok, hanem az egész emberiségnek és nemcsak a jelenlegi generációnak, hanem az utókornak is.«

Ugyyszólván érzi, hogy magasabb a hivatása. Nativitásában, amelyet önmagáról készített, így beszél: »Azzal a rendeltetéssel jött ő (t. i. Kepler, kiről harmadik személyben beszél) a világra, hogy oly dolgokkal foglalkozzék, amelyeknek nehézségeitől mások visszarettennek«. Ez a magasabb rendeltetésében való hit tartja meg benne a munkakedvet. Minthogy felesége nem tudott takarékoskodni

s egyébként is szeretett jól élni (»non assuevit uxor mea fabis victirare«, mondja egyik levelében) kénytelen volt nativitásokat és jóslásokat csinálni, hogy pénzt szerezzen. »Hogy a császár becsülete megmaradjon, semmitérő naptárokat és jóslásokat kellett írnom, ha éhen nem akartam halni.« Pedig az asztrológiát elítélte. »Az asztrológia — írja — nem érdemes arra, hogy reá időt pocsékoljunk; azonban a közönség azt hiszi, a matematikusnak ahhoz is kell értenie.« »Mint filozófus és csillagász szégyenleném magamat, ha a császárnak nativitásokat írnék.«

Fájt neki az is, hogy feleségével nem beszélhetett oly dolgokról, melyek az ő lelkét foglalkoztatták. Az asszony őt meg nem értette s különben is hajlama volt a civakodásra (Kepler bevallása egyik levelében). Folyton zsémbelt és panaszkodott, nem tetszett neki, hogy ura egész éjszakákon át a csillagász-toronyban van s nem részesíti őt a kellő »observantiában«. Az elégedetlenség később annyira erőt vett lelkén, hogy búskomorságba esett, később egészen megőrült. Meghalt 1611-ben, kevésel előbb halt meg fia himlőben (contagio febris »Ungaricae« maculosae).

Rudolf császárt testvérei letették a trónról s Mátyást tették meg utódjává. Rudolf fogva volt a prágai várban. De nem is kellett fogva tartani, mert a gyenge és tehetetlen öreg embert hívei elhagyták. Elhagyták udvaroncái, kamarásai, zsoldosai. Csak egy maradt meg mellette: matematikusa és asztrológusa Kepler.

1612-ben azután Rudolf is megtért őseihez. Mátyás ugyan megerősítette Keplert a császári matematikus hivatalában, de mit használt ez, ha fizetést most még kevésbbé kapott, mint azelőtt. Sőt dologi kiadásait sem térítették meg. Így kénytelen volt a linzi gimnáziumban tanári állást vállalni.

Átköltözött hát Linzbe. A lutheránus pap Hitzler már várta. Ő is Tübingában tanult s így hallotta, hogy Kepler nem igazhító. Elébe tartotta az úrvacsoráról szóló tant és követelte, írja alá. Kepler a béke kedvéért hajlandó lett volna erre, de amikor Hitzler azt is követelte, hogy ünnepélyesen átkozza el a reformátusokat, akik az úrvacsorátant nem hiszik, akkor egész önérzettel tiltakozott ez ellen.¹ Erre Hitzler eltiltotta őt az úrvacsorától, ami abban az

¹ Ember Tragédiája VII. szín:

Ádám:

Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.

időben egyenlő értelmű volt a társadalomból való kiközösítéssel és megbélyegzéssel. Kepler a stuttgarti konzisztoriumhoz fordult panasszal. Meg is kapta a feleletet. Elnevezik őt báránybőrbe bújtatott farkasnak, aki csak szájával tartja magát lutheránusnak. Megtiltják néki, hogy hitbeli dolgokkal foglalkozzék. »Véget vethetnék a dolognak, írja Maestlinusnak, azzal, hogy mindent aláírok, azonban a hit dolgaiban nem tudok képmutatóskodni, nem átkozhatom el testvéreimet, nem visz rá lelkiismeretem.«

1613-ban Kepler másodszor nősült. Felesége, *Susanna Reutinger*, jóra való asszony volt. Kepler megtalálta azt a boldogságot, melyet első feleségénél hiába keresett. Négy leánya és három fia származott tőle.

De a sors könyvében úgy volt megírva, hogy Kepler nem lehet boldog. 1615-ben kapta a hírt, hogy öreg édesanyját boszorkánysággal vádolják és a törvényszék elé idézik. Hogy mik voltak a boszorkányperek, hogy keletkeztek, mi volt az indító okuk és lefolyásuk : az épen ebből a perből világosan látható. Mi csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. A hitéletnek az a túltengése, amely az akkori időket jellemezte, szülte meg a boszorkányokban való hitet.¹ Az

Harmadik polgár :

Kérdés, nem vagy-é
Eretnekségben rosszabb a pogánynál.

Negyedik polgár :

Mondd, mit hisze az, a Homousiont,
Vagy Homoiusiont ?

Adám :

Ezt nem értem.

Negyedik polgár :

Lám, kételkedik, ez is hamishitű.

Többen :

El tőlük, el, zárkozzunk házainkba !
Átok reá, ki nékiek fedélt nyujt.

¹ Az *Ember Tragédiája* VII. színében, amely a hitélettel foglalkozik, az eretnekek máglyájának égése közben a légben boszorkányok szállnak s a színen is megjelennek.

egyházak nemcsak hogy nem tiltakoztak ellene, hanem egyenesen érdekökben állott ezt a hitet fenntartani és ápolni. Az ördöggel való cimboráskodás vádjá oly hatalmat adott a papok kezébe, amilyent az egyszerű morális vagy pietisztikus hittel sohasem tudtak volna elérni. »Mindaz a rossz, amely most Németországban uralkodik, a papok dölýfének következménye, akik szívesebben uralkodnak, mint tanítanak«, írja Kepler egyik levelében.

Hogy mily badar vádak, mily könnyen találtak hitelre, azon ne csodálkozunk, hiszen napjainkban is tapasztalati tény, hogy emberek, akik egyébként teljes belátással ítélnék, a legnagyobb badarságra képesek, ha oly dolgokról van szó, melyek vallásuk rendszerével bármínó vonatkozásban vannak s elég egy merész embernek lelkiismeretlen vádaskodása ahhoz, hogy a legjobb és legnemesebb emberek neve és becsülete bemocskoltassék. Kepler anyjának boszorkányperéből csak egyetlen egy vádpontot emelünk ki, amely megvilágítja a többit. Ez a vádpont így szólt: »Búnösnek kell lennie, mert nem tud sírni.« Végtelenül megható, amit a szegény agyon-sanyargatott asszony a jegyzőkönyv tanúsága szerint erre a vádpontra felelt: »Azért nem tudok sírni, mert életemben annyit sírtam, hogy elfogytak a könnyeim.«

Kepler a tudósítás vétele után rögtön felutazott Württembergbe. Sürgette a pör minél előbb való befejezését (mégis hat évig tartott). Gyűjtötte a védelmi adatokat, végigjárta pártfogóit, tisztelőit. Könyörgött anyja érdekében hercegeknél, minisztereknél, bíráknál s egyetemi tanároknál. Ennyi fáradsággal s ennyi mindennek megmozgatásával sikerült kivívnia azt, hogy anyját nem vetették a tényleges torturának alá. A hóhér azonban végigmutogatta a kínzó szereket, megmagyarázva mindegyiknél, hogyan használandó és hogyan hat. Kepler anyja mindezekre a következőket felelte: »Csínáljanak velem, amit akarnak, nincs semmi vallani valóm. Ha valami dolgom lett volna a sátánnal, rég bevallottam volna. Inkább meghalok, semhogy hazudjak önmagamra és ha a fájdalom és kín hatása alatt valamit vallanék, azért az mégsem az igazság.« Erre azután szabadon bocsátották. De nem sokáig örülhetett szabadságának (lehet-e a történetek után örömről szó ?); félévre rá meghalt.

Kepler visszatért Linzbe, ahová természetesen már előbb eljött a híre annak, hogy Kepler milyen ügyben volt többször távol. Oh az emberek oly szívesen terjesztenek és hallanak másokról rossz-

szat! Azt nem vették tekintetbe, mily magasztos erény az, ha a fiú nemesen és áldozatkészen védi az anyját, ellenben tudomásul vették a megszegyenítő tényt, hogy Kepler anyja boszorkány. Ő azonban nyugodtan dolgozott tovább munkáin. 1626-ban azután jött II. Ferdinánd császár parancsa: minden protestáns fejvesztés terhe alatt, hagyja el Ausztriát! A császári csillagász sem volt kivétel, pedig ebben az állásban Ferdinánd is ép úgy, mint Mátyás megerősítette őt.

Ismét kézbe veszi a vándorbotot s Regensburgban, majd Ulmban telepszik le. Itt nyomdát rendezett be s kinyomatja a híres Rudolf-féle táblákat, amelyek a bolygók járásának elemeit tartalmazták.

Hátralékos fizetését és kész kiadásainak megtérítését folyton sürgette, de nem kapta. Követelését Nürnberg városára, majd Wallenstein hercegre ruházták. Sőt Wallenstein meg is hívta Keplert, legyen az ő csillagásza. Kepler elutazott Saganba (Sziléziába) és ott volt két évig. Wallenstein azonban nem fizetett. »A sors engem ideoda hány s nem vagyok ura akaratomnak«, írja Kepler egyik barátjának. 1630-ban kénytelen volt a *regensburgi* országgyűlésre utazni, hogy követelését érvényesíthesse. Hiába! Nem kapta meg. A hosszú, lóháton való utazás fáradtsága, a visszaútazás szégyene annyira tönkretették gyenge szervezetét, hogy lázba esett s pár napra rá meghalt 1630. nov. 15-én. Ott nyugszik a regensburgi temetőben. Sírkövén a saját maga által készített felirat:

»Mensus eram coelos, nunc terrae metior umbras;
Mens coelestis erat; corporis umbra jacet.«

Magyarul:

A ragyogó eget mértem, most mérem az árnyat;
Szellemem égi vala: test pora hamvadoz itt.

II.

Milyen lehetett annak az embernek a lelke, aki ennyi viszontagság dacára nagyot tudott alkotni? Erre a kérdésre nem nehéz feleletet adni. Kepler a világirodalom legőszintébb tudósa. Műveiben és igen kiterjedt levelezésében — amelyek teljességükön ránk maradtak — lelkének minden mozzanatáról, érzelmvilágának

minden megrezdüléséről, próbálgatásairól, tudományos eljárásáról, kudarcairól és sikereiről egyformán számot ad.

Gondolhatjuk, hogy ennyi viszontagság között csak az tud megállni, kinek lelkét magasztos ideálok töltik be. Csak az viselheti el a kor gúnycsapásait, ki magasabb harmóniát sejt.

Az a kor, melyben Kepler élt, a túlzott vallásosság korszaka volt, amelyben az emberi elme és élet minden funkciója a vallásos tanokkal került kapcsolatba. Kepler nem vonhatta ki magát korának hatása alól. Lelkének alaptónusa tehát szintén a vallásosság. De milyen más módon nyilatkozik meg az nála, mint kortársainál! Kortársainál a vallásos hit ráfeküdt a lélekre, elnyomta a feltörekvő gondolatokat, elsorvasztotta az érzelem világát, mérges párákkal telítette a társadalmat. Kepler vallásossága szárnyat adott lelkének, buzdította őt a kutatásra, megtöltötte szívét a nemes, a jó, a szép, az igaz iránti rajongással s a szeretet érzelmét indította meg benne embertársai iránt.

A »Prodromus«-ban így ír: »Amint a testet étellel és itallal tápláljuk, ép úgy kell a lelket ismerettáplálékkal jól tartani. Persze, hogy az égi dolgok nem mindenki számára jó eledel, csak a nemes lelkek üdülnek fel tőle. A nemes lélek az ég felé fordul s az égi igazságban találja meg a maga nyugalját, isten műveit helyezi mindenek fölé és azoknak szemléletében tiszta s üde örömet talál. Ne felejtse el, hogy minden tudomány célja: felismerése, csodálása és imádása a legbölcsebb teremtetnek. A szemtől az értelemig, a látástól a gondolkodásig, a látható világtól a teremtet gondolatáig visszazárni értéktelen dolog, ha nem adod magadat teljesen a teremtet imádására. Ugyanezen művében a teremtet dicsőítésére latin verset ír, amelyet dr. Serédi P. Lajos fordításában itt adunk:

Nagy Jehovánk, e világ szerzője, ... örök hatalom Te
Rajtunk. Mind e világ kerekén a neved mi dicsó nagy?
És a dicsőséged? A csodás ég messze húzódó
Bástyáin magasan suhan el csattogva a szárnya.
Rád ismér a gyerek s megvetve — betelten — az emlőt,
Mit Te sugallsz, okait gügyögő ajkkal szövi rendbe
Okláncó, amivel leverődik az ellen, a gógós,
Mert Téged vet meg s Teveled mi jogos, mi igazság!
Mit higgyek hát én! A világűrben hol a Lényed?
Szent ihlettel sejtlek a végtelen Ég tömegében,
Tudva: művésze Te vagy s jobbod csodaműve az ott fenn.
És ötféle szabályos alakra vonád, mi világtest

S közbe Te állítád fényünk s éltünknek adóját,
 Mely az örök mozgás zablóját tartsa kezében.¹
 Fel- s letűnő Holdnak mi szerep jusson Te szabad ki
 És tele hintetted az eget csillagmiriáddal.
 Nagy művésze világunknak! zaklatni mikép mer
 Itt e parány, e silány, e tehetlen, e szűk rögön élő
Adámsari, apró bajait mind, hogy igazítad el.
 Csak érdemre tekintsz. Azt felviszed égbe, csak épen
 Isteni lény nem lesz, minden dísszel betetézed;
 És koszorúd' övezed Te a főnnkelt főre, királyá
 Helyhezvén kezeid remekelt csodaművei között.
 Mind a világtestet, mi fölöttünk rendre kering, a
 Szellem alá helyezéd. S mit a földnek háta teremtet
 Mind igazszerre szülött s oltárra való szelíd állat,
 Erdőkben lakozó dúvad sokezernyi fajával,
 S mely könnyed szárnyán hasogatja egünk, a madár mind,
 Tengerárba, folyóba úszó sokféle halakkal:
 Úgy akarád, kényünk nyögjék s mi erős kezeinket.
 Nagy Jehovánk, e világ szerzője, örök hatalom Te
 Rajtunk, mind e világ kerekén a neved mi dicső nagy!?

Kepler azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az égi jelenségeket hipotézis nélkül fogja megmagyarázni. De mindjárt tovább is ment: nemcsak meg akarta ismerni a tényleges mozgások törvényeit, hanem kereste a világ épületének belső szükségességét. Isten gondolatait akarta kitalálni, azokat a gondolatokat, amelyeket a világ teremtésénél alkalmazott,² írja többszörösen leveleiben. Így szövődik össze lelkében a vallásos hit, a metafizika és a szigorú induktív kutatás.

Épen ellenkezőleg járt el mint a theologusok. Nála a minden-ség, a természet a bibliával összefért. Így ír Mariusnak: »A szent-írásból akarod bebizonyítani, hogy a Föld áll? Én pedig azt mondom: ez az állítás a szent könyv meggyalázása, mert az nem foglalkozik fizikai vizsgálatokkal, hanem megmutatja, hogyan tisz-

¹ Kepler első próbálgatásai alkalmával valami titokzatos összefüggést vélte felfedezni a bolygók naptávolsága és az egymásba helyezett öt szabályos test méretei közt.

² Ember Tragédiája I. szín:

Lucifer:

Az ember ezt, ha egykor ellesi,
 Vegykonnyhájában szintén megteszi.

teljük az Istent, és hogyan javítsuk meg szívünket. A theologiában uralkodhatik a tekintély, de a filozófiában csak okok uralkodhatnak. Szent nekem Lactantius, aki a föld gömbalakját tagadta; szent nekem Augustinus, aki azt megengedte, de az antipodések tanát elvetette; szent nekem az újabb egyház tanítása, amely a Föld kicsiny voltával kibékül, de mozgása ellen tiltakozik: de szentebb előttem az igazság, mikor én minden az egyház iránt érzett tiszteletem dacára bebizonyítom, hogy a Föld gömbölyű, hogy antipodések vannak rajta, hogy az kis pontocska a világűrben és a csillagok között mozog.*

Mikor Maestlinus azt írta Keplernek, hogy a tübingai theológusok megbotránkoznak a Prodomus tanításán, Kepler azt írta vissza: »szunytörés órei szunyogból elefántot csinálnak«.¹

A »Világ harmóniája« című munkájában, amely a róla elnevezett harmadik törvényt és felfedezésének körülményeit tartalmazza, így ír: »Amit 22 évvel ezelőtt sejtettem, amit feladatul tűztem ki magamnak, amiért életem javarészét csillagászati tanulmányoknak szenteltem, azt végre a nagy isten segítségével, aki engem lelkecsitett, aki bennem erős tetterőt keltett, aki életemet és szellemem erejét megtartotta, a napvilágra hoztam, hogy az egész természetben s az égi jelenségekben harmónia van. Hátra van még, hogy szememet és kezemet ég felé emeljem és alázatosan szólítsam a világosság urát. Köszönöm néked teremtmőm és uram, aki a természet világosságával a kegyelem világosságát bennem felkeltetted, köszönöm neked, hogy a teremtéssel engem megörvendeztetted és hogy kezeid alkotásán gyönyörködni engedted. Lásd, ime befejeztem a nagy művet, kihasználva erőmet, amelyeket te adtál, műved dicsőségét megmutattam az embernek. Ha én kicsiny és bűnös ember bölcsességedhez nem méltót írtam, világosítsd fel

¹ Ember Tragédiája VII. szín:

Adám:

Ki szunyog ellen oly fegyvert ragad,
Melyet medve ellen vinni hősiesség,
Bolond.

Lucifer:

De hátha ők a szunyogot
Medvének nézik. Nincs-e rá joguk?

elmémet, hogy kijavíthassam. Ha saját dicsőségemet kerestem, amikor a te műveidnek dicsőségén dolgoztam, bocsásd meg nékem kegyesen.«¹

III.

A tudományos munkásság Keplernél valóságos lelki szükséglet. Olyan ő, mint a költő, aki, ha fájdalom és csapás éri, a költészet-höz menekül s ott keres és talál vigasztalást. Mikor barátai unszolják, fejezze már be a Rudolf-féle táblázatokat, amelyekre oly nagy szükség van, így felel: »Kérlek, barátaim, ne ítéljetek örökös számolgatásra, hanem engedjeteik időt filozófiai spekulációkra, egyetlen örömömre.« Egyik levelében ezt mondja: »Könyvemnek megírása nekem több gondot adott, mint annak elolvasása adni fog; de én ebből a munkából több örömet is merítettem, mint valamennyi olvasóm együttvéve. Kis leányának halála után is a »Világ harmóniája« című munkája megírásában talált vigasztalást.

Mindezek s általában egész élete és művei mutatják, hogy Kepler igazi költői lélek. Nála a legélénkebb fantázia a legvilágosabb matematikai szemlélettel egyesült.

Az igazi tudósok mindig poéta lelkek, kikben van »látóképeség«. Látóképesége oly dolgoknak, melyeket a közönséges szem meg nem lát. Ez a látóképeség erős meggyőződésekkkel és naivságokkal van párosulva. Nem az a költő, ki mértékre szabja sorait. Van magasabb költészet is, melynek meghatározása nehéz. Talán az eszmék és gondolatok harmóniája a lélekkel és a világgal. Ha ilyenforma költészetet keresünk, akkor az igazi tudós munkájában több költészetet találunk, mint akárhány költőében, viszont az igazi költő műveiben több igazság van, mint akárhány tudósában.

¹ Ember Tragédiája XV. szín:

Az angyalok kara:

Amde útdal felségében
Ne vakítsd el a képszet,
Hogy, a mit téssz, azt az Isten
Dicsőségére te végzed,
És ő épen rád szorulna
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszt, ha
Engedi, hogy tégy helyette.

Kepler művei tele vannak költészettel. Formai tekintetben is nagyon szép költői munkája a »Holdálom« (Somnium, vel. Astronomia lunaris.). Némelyek misztikus műnek tekintik, mások azt mondják, hogy korának szatirája. Berneggerhez írott levelében ez van: »Hát nem felséges dolog, ha korunk ciklops (egyoldalú) erkölceit élénk színekkel festjük, de elővigyázatból a Földet elhagyjuk és a Holdba költözünk át?«

Ez az első munka, amely formát ad a felfelé vonzódás általános nagy emberi érzésének, amelyről Faust is oly szépen elmélkedik husvét reggelén s amely érzelmet Kepler is oly sokszor megpendít műveiben: »aki itt lent az emberi dolgok gyarlóságát belátta, az a földtől az ég felé fog törekedni«; vagy más helyen: »Szerencsések, akiknek ezt látni először volt megengedve, akik először mentek ég felé, oh szerencsés lelkek!«¹

Kepler nagy költői érzéssel a Hold és a Föld árnyékából építi a hidat a végtelenségbe, és ezen megy fel a Holdba, ahonnét megmutatja nekünk az égi jelenségeket, ahogy azoknak Kopernikus rendszere szerint látszaniok kell. Külön kiemeli azt a helyet, ahol a Föld vonzása megszűnik (illetőleg pontosabban, egyenlő lesz a Hold vonzásával), Keplernek a vonzási erőről már egész határozott képzelete volt, bár csak Newton fogalmazta azt meg később.²

Kozmológiai nézetei hasonlóképp poétikusak. Eszerint az egész természetet egy lélek hatja át s minden egyes világtestnek megvan a maga külön szelleme. A fény és a meleg a Nap lelkének megnyilatkozása. A Földnek is megvan a maga szelleme, ennek megnyilatkozásai: a Föld saját belső melege, a magnetikus és meteorológiai jelenségek, a talaj nedvessége és a folyók, a földrengek stb.³

¹ Ember Tragédiája XIII. szm:

Ádám:

Örjögő rüptünk, mondd, hová vezet?

Lucifer:

Hát nem vágytál-e, menten a salaktól,
Magas körökbe.

² Az Ember Tragédiájában is Ádám ki akar szakadni a Föld vonzási köréből a XIII. szm-ben, de nem tud.

³ Ember Tragédiája III. szm-ben Lucifer megmutatja Ádámnak: a melegséget, amely életet visz a jegek homába (mi áradat buzog fel stb.), a

Igazi költői lélekre vall továbbá az a mély humor, amely nála megnyilatkozik. Ő korának legfelvilágosodottabb embere, kénytelen asztrológiai jóslásokat adni, hogy éhen ne haljon. Lelkének ezt az állapotát tünteti fel az asztrológiáról adott következő nézete: »Es ist wohl diese Astrologie ein närrisches Töchterlin, aber, lieber Gott, wo wolt ihr Mutter, die hochvernünftige Astronomia bleiben, wenn sie diese ihre närrische Tochter nit hette . . . Und seind sonst der Mathematicorum salaria so seltzam und so gering, dass die Mutter gewisslich Hunger leyden müeste, wann die Tochter nichts erwürbe.«

Mikor a róla elnevezett mozgási törvényeket kereste, rengeteg sok sikertelen próbálgatást kellett végeznie. Az igazság fénye néha felcsillant, de azután ismét eltűnt. Ekkor mondja: »Malo me Galathea petít, lasciva puella, Et fugit ad salicem, et se cupit ante videri. Joggal alkalmazom Vergilius ezen versét a természetre, mert minél jobban közeledünk hozzá, annál pajzánabb játékot úz velünk s amikor már szinte elérni véljük, új utat talál a megszökésre és mégis mindig tovább csalogat, mintha tévedéseinken nevetne.«¹

Kutatásait a Rudolf császárhoz intézett előszavában (Astronomia nova) úgy írja le, mint Marsszal való háborúját. »Mindenekelőtt dicsérendő Tycho vezér kitartása, aki 20 évi éjjeli óralláson az ellenség minden szokását kikutatta, harci kedvét megfigyelte, terveit felfedezte. Így azután ő már bátrabban ment az ütközetbe.« Az első próbálgatás nem sikerült. »Mialatt így örvendeztem Mars feletti győzelmemen és számára, mint hadi fogoly számára a táblázatok börtönét és az egyenletek béklyóit készítgettem: kitűnt, hogy a diadalmi mámor korai volt. Az átkozott fogoly az egyenletek láncait szétmorzsolta és a táblázatok börtönéből kitört. De a háború újból megkezdődött. Nyugvás nélkül követtem az ellenséget minden bujkálásában, míg végre, mikor már sehogy sem tudott menekülni, jelét adta békére való hajlandóságának, legyőzöttnek jelentette ki

delejt (hát e két lángfolyam, mely zúgva fut mellettem el stb.), a földrengést (alattam ing a föld stb.) és végre magát a Föld szellemét, aki azt mondja, hogyha az ember keresi őt, megtalálja: Elrészletelve vízből, fellegekben, ligetben, mindenütt, hová benéz erős vágyakkal és emelt kebelrel.

¹ Nem hagyhatom említés nélkül, hogy Poincaré a nagyhirű francia fizikus és filozófus a »Tudomány értéke« című munkájában a következőket mondja: »Az igazság magához húz bennünket, de mégis szökik előlünk; nem áll meg soha; ha azt hisszük, hogy már elértük, veszszük csak észre, hogy még mindig tovább kell menni. Aki az igazságot keresi, arra van átkozva, hogy a nyugalmat soha meg ne lelje.«

magát és engedte magát megkötözni. Csak arra kérem Felségedet : adjon parancsot kincstartóinak, hogy a háború *nervus*-áról gondoskodjanak és új összeget juttassanak nekem a hadsereg felállítására, hogy összes rokonait, apját Jupitert, nagyapját Saturnust, testvéreit Vénust és a többit is mind bekeríthessem.«

Műveiben és leveleiben sok mély poézisú mondás van elszórva. Egy párat mutatól: »Az emberi dölýf oly nagy, hogy senki sem hiszi magáról, hogy tévedhet.« »A holnapi nap sincs az ember hatalmában.« »Minden szellemi éleesség, első lépésben csupa balgaság. És e balgaság megfog füleinknél fogva és elvezet ahhoz a keresztúthoz, amely a filozófiához visz.« »A néptömeg gonosz bestia, sokfejtű szörnyeteg.« Leggyakoribb emléksora : »O curas hominum, o quantum est in rebus inane. (Oh emberi gondok, mennyi hiábavalóság van minden mi dolgunkban).«

IV.

Lehetetlen nem éreznünk a tragikus mozzanatokát Kepler életében. Aki a hit lényegét felismerte s élete munkásságát isten dicsőségének kimutatására szentelte, az vallása miatt üldöztetésben részesül. S aki vallásos hitéhez való törhetetlen ragaszkodása miatt a kemény üldözéseket végigszenvedi, azt hitsorsosai heretikusnak tartják s exkommunikálják. Korának egyik legnagyobb szelleme, jobb meggyőződése ellenére kénytelen jóslatokat árulni, hogy éhen ne haljon, pedig a császár is barátja. Korának legfelvilágosodottabb embere kénytelen édesanyját védeni a legsötétebb babonáság vádjá : a boszorkányság ellen. És végül : aki a nagy mindenség harmóniáját felfedezte, gyermekkorától halála napjáig ide-oda hányatik. Hát nem tragikum ez ?

Kepler tragikuma a kiváló ember tragikuma, kit kora meg nem ért, nem méltányol ; az ideális ember tragikuma, akit a hétköznapi élet reális követelményei fojtogatnak ; a tisztességes becsületes ember tragikuma, aki nem számol az önző emberek törekvéseivel. Kepler mindent igazán hisz, képmutatásra nem képes, mindent becsületesen és tisztességesen akar, mások romlására nem törekszik. Ezért kell szenvednie. Szóval Kepler tragikuma »az ember« tragikuma, ha ezt a szót az ó nemes értelmében használjuk.

: Céлом volt a történeti Kepler életét és egyéniségét megismertetni, mert ez önmagában is olyan cél, amely megérdemli a fáradságot. Ha sikerült, akkor elértém mellékoélmomat is. Az olvasónak kell éreznie, hogy Kepler életének és egyéniségének ismerete oly mély hatást gyakorolt Madách lelkére, amelynek nemcsak a Kepler-féle jelenetekben, hanem az Ember Tragédiája egyéb helyein is megvan a nyoma. Mindenekelőtt kétségtelennek látszik, hogy a Tankréd-jelenetet Kepler élete inspirálta. Végigreszletezhetnék ezenkívül más gondolatokat és felfogásokat is, amelyekre már részben a jegyzetekkel is ráutaltam. Nem teszem. Egyes gondolatok egyezése a véletlen műve is lehet, nem bizonyít tehát semmit. Az összehatást nézem. Bennem Kepler élete hasonló hangulatokat vált ki, mint az Ember Tragédiája.

Kármán szerint az Ember Tragédiája theodicea ; a költemény igaz értelme az Úr szentséges akaratának igazolása erkölcsi kétségeinkkel szemben. Fentebbi fejtegetéseinkben láttuk, hogy ugyanez volt Kepler elve is. Ő a világ teremtésében, a nagy mindenség harmóniájában kereste az Isten gondolatait, Madách az emberi nem rendeltetésében, a történet lefolyásában keresi az isteni akarat megnyilatkozását. Ahogy Kepler szerint e világ nem vakon működő erők eredménye, hanem az isten akarata, gondolata és eszméje szerint kialakult harmónia, azonosképpen Madáchnál az egyes történeti jelenetek egy magasabb harmónia szerint szövődnek egymásba. Minden az egészhez van viszonyítva, minden az Úr akarata szerint folyik le. Ahogy Kepler kimutatta, hogy az Isten mily törvényekkel biztosította a mindenség örök fennmaradását és harmóniáját, azonosképpen Madách is megmutatja, hogy az Isten milyen módon biztosítja a nagyság és erény fogalmaival a történet harmóniáját.

Kétségtelen, hogy Madách mélyen és behatóan tanulmányozta Keplert.

Források : Johann Keppler's Leben und Wirken von Breit-schwert. Stuttgart, 1831. — Johannes Keppler, Sein Leben und seine wissenschaftliche Bedeutung. Berlin, 1856. (Szerző megnevezése nélkül. Kétségtelenül megállapítható, hogy ez a könyv Breitschwert megelőző művének kibővítése és átdolgozása.) — J. Keppleri opera omnia. I—VIII. kötet ed. Frisch. Francof, 1858—1871.

TOLDY ISTVÁN MINT DRÁMAÍRÓ.

Irta legltj. Szász Károly.

A társadalmi élet — a maga akár kialakult formáival, akár forrongó fejlődésével, mozgó eszméivel és sokféle alakjaival, bűneivel, érényeivel, szokásaival, félszégeivel — kitűnő anyag a drámaíró számára.

Az a régi magyar társadalmi élet — melynek rajza töredékesen már Bessenyei *Filozófus*-ában is mutatkozik, hogy azután Kisfaludy Károly vígjátékaiban s Szigligeti és néhány kortársa darabjaiban mindjobban kialakuljon — 1848/9-cel úgyszólván befejeződött.

A szabadságharc lezajlása után, a magasra csapott lángok helyén, eltiport tűzhelynek alig parázsló üszkei maradtak. A politikai életnek hosszú időre vége; ami magyar gondolat és magyar érzés van, az csak a társadalomban találhat menedéket, de ott is csak alig piheghet, mint a rab madár, melyet minden pillanatban meg is fojthat a pórászt tartó kéz. A magyar jobban összetart, mint valaha, de ez az összetartás nem igazi társadalmi élet, csak szoros gondolat- és érzelmeközösség, erősebb vonzódással a multhoz, mint hittel a jövőben. Ha nem is éppen halál, de nem is igazi élet; nem, mert hiányzik belőle a küzdelem, nyoma sincs a fejlődésnek. A magyar szellem pihen, s ha tán öntudatosan nem igyekszik is erőt gyűjteni, — oh, lesz-e módja azt valaha kifejteni — ereje mégis gyűl, gyarapszik . . .

Ami társadalmi rajz ez idő alatt a színpad termékeiben mutatkozik, az inkább a már letűnt régi társadalom emlékezte.

1867 a magyar történelem egyik legnevezetesebb dátuma: ez a kezdete a mai modern magyar társadalomnak. A politikai fordulat megtörtént ugyan már 48-ban, de akkor csak arra volt

idő, hogy az új alakulás proklamáltassék. Annak keresztülvitele a 67 utáni időre maradt.

Hihetetlen, sok tekintetben túlzó gyorsasággal kezdtük pótolni a hiányokat, minden téren. Társadalmi téren is megindult az új alakulás, s bár ma, 40 esztendő múlva is, még mindig forrongásban látjuk ezt a társadalmat, igen messze a konszolidációtól, — az bizonyos, hogy már a 67-et közvetlenül követett években egyszerre más lesz a magyar társadalom, mint volt annakelőtte.

Ennek az új magyar társadalomnak szoros kapcsolata maradt ugyan a régivel, az erős faji, nemzeti érzésben, de egyébként gondolatvilága megváltozott, látköre kiszélesült, új eszmék irányították, új törekvései támadtak, szellemi téren s anyagi vonatkozásokban egyaránt. Osztályok maradtak ugyan még, de erőviszonyaik teljesen megváltoztak, éppen úgy, mint külső képük és belső tartalmuk. A hosszú ideig némán állott fórum megnépesült, megzajosodott, de nem a régi alakok tértek vissza, azoknak csak egy-egy hírmondója maradt. A régi emberek nagy része is egészen megváltozott.

Milyen új világ, mily élénkség — mily hálás anyag a drámaírónak!

A drámaíró azonban, ki ezt a modern társadalmat fesse, az új alakokat megazóaltassa — késett.

Történetek kísérletek, de azok vagy nem igen sikerültek, vagy abbanmaradtak.

Szigligeti ír ugyan még az új időkben is néhány társadalmi darabot, de ő már túl van pályája zenithjén, nem az új kor embere, annak viszonyait igazán megérteni, alakjait jól megfigyelni és sikeresen festeni nem tudja. — Rákosi Jenő társadalmi színműve, a *Régi dal, régi gyűlölségről* (1867-ben) már az új kor eszméinek hatása alatt készült, — a zsidó társadalmi viszonyával foglalkozik — de ebben is alig látjuk a modern társadalom képét, s e darab nem is tartozik sikerültebb művei közé írójának, aki a dráma terén már akkor egy egészen más irányzatnak, — a mesevígjátéknak — volt ünnepezt képviselője. — Berczik Árpád tagadhatatlan tehetséggel, az apróbb furcsaságok iránti erős komikai érzéssel s páratlan buzgalommal adta magát az új társadalom rajzolgatására, vígjátékaiban, anélkül azonban, hogy akár *A fertőlymágnások*-ban (1867.), akár *A népszerűség*-ben (1868.) meg tudta volna alapozni a modern társadalmi vígjátékot. — Nem érdektelen Tóth Kálmánnak *A nők*

az *alkotmány*-ban című vígjátéka (1871.), de ez is elszigetelt jelenség maradt írója pályáján.

A modern magyar társadalom igazi képe — művészi öntudattal és jelentős sikerrel rajzolva — legelőször Toldy István darabjaiban tükröződik a múlt század 70-es éveiben. De neki akkor már kevés volt hátra az életből, s az irodalomtörténészek és esztétikusok — s utánuk persze a nagyközönség is, szomorú igazságtalansággal tért csakhamar napirendre, munkássága fölért.

Még Beöthy Zsolt igyekszik neki némileg igazságot szolgáltatni, mikor 1880-ban, a Csiky-féle *Proletárok* bemutató előadásáról írván,¹ siet megjegyezni, hogy főképp Toldy Istvánról, az ő kora sírba temetkezett kiváló tehetségéről feledkezett meg a *Proletárok*-on lelkesedő közönség ama tagja, aki e színművet a zajos sikerű bemutatón az első magyar szindarabnak mondta.

Távol áll tőlem, hogy Csiky Gergely hervadhatatlan babérjait tépdessem. Sőt megrovandónak tartom Nemzeti Színház-unkat, mert Csiky méltatlan mellőzésével nagyban hozzájárult, hogy az irányításra és vezetésre szoruló nagyközönség immár feledni kezdi Csikyt is, kit — mint a modern társadalmi színmű igazi kifejeleztőjét — alig két évtizede oly lelkesen s oly méltán ünnepelt.

De, ha legmelegebben méltányoljuk is Csiky igazi drámaírói hivatottságát, a drámai forma és nyelv iránti páratlan érzékét, éles szemét, mellyel társadalmunk félszégeit meglátni tudta, s az ügyességet, mellyel azokat a színpadon bemutatta — mégis, meg kell állapítanunk azt az igazságot, hogy drámairodalmunk szerves fejlődésében az ő — mondhatjuk — szükségszerű elődje, az 1867 után teljesen újjá alakulni indult modern magyar társadalomnak a színpadon első igazi rajzolója Toldy István volt, aki — másoknak nagyobb jelentőség nélküli kísérletezése után — megteremtette a modern társadalmi vígjátékot és színművet, egyrészt *A jó hazafiak*-ban és *Az új emberek*-ben, másrészt *Liviá*-ban és *Kornéliá*-ban.

Toldy egyik legtehetségesebb tagja volt annak a fiatal írói gárdának, mely a múlt század 60-as éveiben lépett ki a küzdőterre, de munkásságuk javarésze már a 67 utáni új korszakba esik. Fényes és páratlanul sokoldalú tehetséggel, szinte határtalan munkakedvvel és kedvező életkörülményekkel megáldotta az ég — de a hosszú

¹ Beöthy Zsolt: Színműírók és színészek. 83. l.

élet áldását megtagadta tőle. Fiatalon halt meg, 1879-ben, alig 34 éves korában. Meggyőződéseim szerint csakis ez az oka, hogy Toldy István neve ma nem a legelső és legünnepeltebbek egyike az újabb-kori irodalomtörténetben és az irodalmi életben. S minden valószínűség szerint később is a drámaírás terén aratta volna legjobban megérdemelt babérait. Mert bár tehetséggel, kedvvel, alapos tanulmánnyal és sikerrel működött a publicistika mezején is, s bár prózai elbeszélő művei szintén hivatottságról tanuskodnak, — kétségtelen, hogy Toldy elsősorban drámaíró volt.

Már gyermekkorában megnyilvánult benne az előszeretet a drámaírás iránt. Tizenhárom esztendő korában, 1857-ben, már szindarabot írt, *A kérők* című 3 felvonásos vígjátékot,¹ mely még egészen gyerekes sületlenség ugyan, de már a valószínűleg csak néhány évvel későbbi egyfelvonásosában, — *Egy férj, ki a nejét szökteti*² — némi beszéltetési ügyesség nem tagadható, ha a darab maga még szintén csak kezdetleges tálakmány is.

Egy 1861-ben, 17 esztendő korában készült darabja, a *Házasság látatlanba* című 1 felvonásos vígjátéka, mely 1862 május 1-én a Budai Népszínházban színre is került,³ már elég ügyesen van írva, a komikum iránti érzékről tanúskodik, s különösen egy inas alakja meglepően jól van benne rajzolva.⁴

1862-ben és 1863-ban egész sorát írta Toldy a szindaraboknak, egy-kettőt barátja, Berczik Árpád társaságában, s franciából is fordított — Berczikkal együtt is — több darabot.⁵ Már ekkor

¹ Kézirata a Nemzeti Múzeumban.

² A Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ A Nemzeti Múzeumban levő kézirat a Statthalterei által 1862 február 18-iki kelettel előadásra engedélyező záradékkal van ellátva, mely záradék mindössze néhány szónyi kihagyást köt ki.

⁴ Úgy tudom, hogy már 1861-ben adták Toldy Istvánnak *Jól megnézé, kit szeretsz* cz. 1 felvonásos vígjátékát, Győrött és Budán is.

⁵ 1862 március 2-án került színre a Budai Népszínházban *Universal-genie* vagy *A 27 női szépség* című 1 felvonásos életképe. — Toldy László közlése szerint 1862-ben még sok darabot írt Toldy István, melyeknek címei: *Kettő közül a harmadik*, *Csak próba volt*, *Anyja avagy felesége*, *Amibe süteményt takarnak*, — vígjátékok — *Isten büntetése*, színmű, egy franciából fordított vígjáték: *Az órák kalapja*, és egy Berczikkal együtt írt népszínmű: *Jön a francia*, mely 1863 március 17-én került színre Budán, majd Kolozsvárt és Nagyváradon.

1863-beli drámaírói működése eredményeül a következő darabokat

kitűnik nemcsak előszeretete a francia szellem drámai termékei iránt, de e szellemmel való közössége is. Egész lényében volt valam-franciás: modora előkelően finom, gondolkodása modernül szabadi elvű, élénk érzék a jelennek minden vonatkozása és szükséglete iránt. Hogy drámai műveinek nyelve olyan választékos, élezzet, fordultatos lett, hogy párbeszédeibe nem csupán szellemességet, de drámaiságot is tudott önteni: ebben is legnagyobb mesterei bizonyára a franciák voltak.

Az 1863. évvel — s ez az eddigi rendkívül szapora munkásság után szinte különös jelenség — hosszú időre megszakad Toldy drámaírói működése. Jogi és politikai tanulmányai, majd publicisztikai munkássága, politikai és hírlapírói élénk tevékenysége a politikai gyökeres fordulat küszöbén és első időszakában, valamint néhány évig tartott tisztségviselőkódése — háttérbe szorítják benne a szépirot, s már-már úgy látszik, mintha a szinpad iránti szeretete csak fiatalkori múltó szeretkezés lett volna. Szerencsére nem lett úgy. A hetvenes évek elején — az új korszak új eszméinek és törekvéseinek hatása alatt visszatér első — s mint később beigazolódtott — igazi, mély szerelméhez, a szépirodalomhoz, megírja szenvedélytől izzó érdekes regényét, *Anatole-t*, s egyben ismét felveszi a drámaírói tollat is, hogy azt le se tegye az alatt a — fájdalom — már rövidre szabott idő alatt, amely fiatal életéből még hátra van. — 1872-ben *A jó hazafiak*¹ és *Az új emberek*² című vígjátékai, 1874-ben *Kornélia*³ című színműve kerülnek előadásra a Nemzeti Színházban, s ez utóbbit megelőzőleg, ugyancsak 1874-ben *Livia* című színművét bocsátja nyilvánosságra, a Kisfaludy-Társaságban ezzel foglalva széket,⁴ mely darabját aztán a Társaság

nevezhetem meg — Toldy László közlése nyomán: *Jogszkalandok* (vígjáték, Berozikkal, — kézírata a Nemz. Muz.-ban), *A nemes lelkek* (színmű), *Zárt ajtóknál* (vígjáték), *Ami sok nő magára vehetne* (ügyesen írt egyfelvonásos dramolet, a »Nőkről a nőknék« o. kötetében), *Mindenütt kankán* (vígjáték), *Az emberismerő* (vígjáték), *Chassé croisé* (1 felvonásos vígjáték, Fournier és Meyer után fordítva, megjelent a »Nemzeti Színház« című színművállalatban), *A rendszeres férjek* (Belot Adolf után franciából fordította Berozikkal, megjelent u. o.), *A szív törvénye* (szintén franciából fordított színmű).

¹ Első előadása márc. 25-én. — Megjelent a »Nemzeti Színház Könyvtára« című vállalatban (Pfeiffer), 35. füzet.

² Először okt. 18-án. — Megjelent u. o. 53. füzet.

³ Először dec. 7-én. — Megjelent u. o. 64. füzet.

⁴ 1874. január 28-án.

Évlapjai egész terjedelmében közölték.¹ Irodalmi hagyatékában is maradt egy teljesen elkészült, csak az utolsó simításra váró vígjátéka, mit 1878-ban írt, s melynek címe: *Osszeillenek*.²

Az egészen fiatal éveknek számra szapora, de súlyra még könnyű termelése, s a különböző tanulmányok és más irányú munkásság jó egynéhány esztendeje után Toldy megírván *A jó hazafiak*-at, névtelenül nyújtotta be azt a Nemzeti Színházhoz, s névtelenségét megtartotta a bemutatón is, hogy elfogulatlan bírálatot halljon darabjáról, ő, akinek — mint a Deák-párt éles tollú publicistájának, erős szabadelvűsége alapuló túlzó politikai elvei miatt igen sok ellensége volt a sajtóban. A darabot Szigligeti — kit oly igazságtalanul vádoltak az új tehetségek elnyomásával — kitörő örömmel fogadta, a drámabíráló-bizottságban felolvasni hallván, el volt ragadtatva a kitünő expozíciótól, s lelkesen beszélt az ismeretlen íróról, akinek érzéke van az élet ferdeségei iránt, tud éllel írni, nem szaporítja a szót, s van szatirai ereje.³

A jó hazafiak — melynek szerzője valóban kész drámaírónak mutatkozott — fényes sikert aratott. Nemcsak a közönség mulatott kitűnően politikai élű szatirikus jelenetein, s kísérte érdeklődéssel a darab második felében kialakuló szerelmi történetet, de a kritikusok maguk is örömmel konstatálták a teljes sikert, s ha rámutattak is a darabnak kétségtelen hiányaira és hibáira is, mégis irodalmi nyereségnek mondták azt. Meg vagyok róla győződve, hogy a siker még nagyobb lett volna, ha a szerző nem eresztette volna le sisakrostélyát. Névtelen szerzőért sohase tud teljes odaadással lelkesedni a közönség, és a méltányló kritikusok is inkább tartózkodóak vele szemben. Lehet, hogy egy-két ellenség erősebben vágott volna, ha bizonyosan tudja, hogy kit üt, de *A jó hazafiak* olyan jó darab, hogy a legádázabb politikai gyűlölködő se üthette

¹ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. IX.

² Kéziratban a Nemzeti Muzeumban. — Valószínűleg élete utolsó időszakából való *A két testvér* című, idegen hatást mutató regényes népdramája is (3 felvonás, 7 képen), mely szintén tanuskodik szerzőjének a színpadi hatás iránti élénk érzékéről, s melynek teljes kézirata szintén a Nemzeti Muzeumban őriztetik. Elejétől végig Toldy kezeírása. — Ugyanerre az időre vall az *Ezernyelcszászövetség* vagy *A beleti háború* című nagy katonai dráma 3 felvonásban, 10 képen, mely ugyancsak a Nemzeti Muzeumban őriztetik kéziratban, s mely darab csak népszínházi látványosságnak készült ugyan, de ügyes drámaírói tollal van írva.

vagy kicsinyelhetette volna úgy, hogy azzal a színi és irodalmi hatást csökkenthetette volna.

Gyulai a Kisfaludy-Társaságban tartott elnöki megnyitó beszédei egyikében hangsúlyozottan köti lelkére azoknak, kik színdarabjaik tárgyát a jelen életből merítik, hogy az időszerintibe általános érdeket leheljenek, viszont az általános emberit a kor ruhájába öltöztessék.² A jó hazafiak írója eszerint járt el, mikor tollára szúrta, s egy, a múlt század 70-es éveinek tülekedéseit, forгатagát, törekvéseit pompásan jellemző mese keretében a színpad erősen világított távlatába állította azokat a »jó hazafiakat«, minden idők és korok ismert alakjait, akik ajkukon a közcél hangzatos jelzavával, a maguk anyagi érdekein dolgoznak, gyűlölve és marva egymást, s legfeljebb akkor értve egyet, mikor egy becsületes embert kell rágalmazni, — itt az odujába vonult öreg republikánus természetbuvárt, Sólyom Benedeket, azt az érdes modorú, de nemes jellemű különcöt, aki elvesztette ugyan hitét az emberekben, de tud még hinni a természetben. — S mintha a közélet teljes közepéből lenne metaszve — bár kissé torzítva vitetve színpadra — ez a darab, jegyezte meg a bemutatókor a *Reform* színházi kritikusa, s igaza volt, mert az aktualitásnak minden kellékével fel volt az ruházva. A cselekvény keretét egy vasútvonal építése körüli hajszja képezi, két pártra szakítva egy vidéki város értelmiségét. Mily időszerű volt ez a tárgy 1872-ben, abban a forrongó korban, mikor annyi vasúttal volt még hátralékban Magyarország, pedig kátyus utakon döcögő szekér helyett gyorsabb tempóban kívánt haladni, sok mulasztását pótlendő!

A tárgy kitűnő volt egy vígjáték számára. Meglátszik rajta, hogy a modern társadalmi színmű megteremtésére predesztinált vérbeli drámaíró ragadta ki a körülötte zajló életből, s ahogy a szájas hazafiak szemenszedett társasága rajzolva van, az a legpompásabb szatírák egyike irodalmunkban, mely a szatíra vele járó kesernyességét és pesszimizmusát sem nélkülözi ugyan, de nem válik visszatetszóné, s nemes törekvést mutat a felsőbb komikum iránt.

A darab második fele, ahol a hősnek, Kovács Aladár mérnöknek szerelmi történetében csúcsosodik ki a cselekvény, határozottan

¹ L. Vadnag K.: Elmult idők. 111 lap.

² L. Gyulai: Emlékbeszédek. II. 274.

gyengébb része a darabnak ; itt az asszonyok leveleiből szótt bonyodalom kissé sekélyes és erőltetett ; de a finom vígjátéki hang s a csillogó szellemesség itt is kiváló erényei.

A darab nyelvezete ma, 35 esztendő — és pedig minden téren mennyi változást hozott 35 év múlva se avult el, úgyszólván egy cseppet sem. Technikája is nemcsak ódinak nem látszik, de kevés mai magyar drámaíró tudja azt megközelíteni is.

Hogy Toldy nem volt nagyon érzelmes író, hogy értelme erősen uralkodott érzésein, s inkább fejével, mintsem szívével dolgozott, kedélye mélységének gyakori hiányait szelleme szípkázó fényével pótolva, — ez igaz. Hogy politikai meggyőződése szépirodalmi műveiben is erősebb poétai igazságánál, — amit Rákosi mondott róla emlékezésében ¹ — ezt se lehetne egészen tagadni. De hogy Toldy István egyáltalában nem tudott volna költővé emelkedni, mint az *Ellenőr* kritikusa írta, *A jó hazafiak*-ról szólóban, az túlzás, amit valóban ékesen cáfol meg a szabadságharc után apjával kívándorolt s most visszatért Kovács mérnöknek megkapó tirádája a hazáról, az öreg Súlyom előtt, aki különösnek tartja, hogy az étellel még le nem számolt ifju ott hagyta Amerikát, a szabadság büszke palotáját. — »... Mégis visszatértem« — mondja Kovács. »Mert ... mi a haza ? Az ország, mely kenyeret ad ? Oh nem, nem ez !

A föld, melyen rokonaink, hozzánk tartozóink laknak, a nép, mely magáénak tekint, a hely, hol ősünk működtek, hol atyáink hamvai nyugszanak, azon ország, melynek története a mienk, melynek hordozzuk gyászatát és osztjuk örömét, szóval : a haza mindaz, amit szeretünk, amihez ragaszkodunk ! Oh uram, ha ön helyemben lett volna, ha ön gyermekkorát egy atya mellett tölti, kinek megtört lelkéből egy ország gyásza szól hozzá, kitől az első gondolat, melyet megtanul, az, hogy a föld, melyen él, csak átmenet egy más földre, mely nem nyújt oly fényes kilátásokat, de melynek joga van erejére és képességeire, joga, mert szüksége, joga, mert szenved, ön e valódi hazát éppúgy szeretne volna, mint én, s amint tehetné, visszatért volna ...»

Aki így tud írni, az költő. Jól mondja hát róla azt is Beöthy

¹ *Rákosi Jenő* : Toldy István emléke. — Felolvastatott a Kisfaludy-Társaságban, 1881 febr. 6-án. — L. A Kisfaludy-Társaság Évtárája. Új folyam. XVI. kötet 205 lap.

Zsolt, hogy igazi költő volt, nem a külsőségekben, hanem szívében, melyben eszmények éltek.¹

Eszményei mellett szállt síkra Toldy fél évvel utóbb *Az új emberek* című 3 felvonásos vígjátékában is, melyben Magyarország szabadelvű irányban való haladásának szükségességét hirdeti, meggyőződése egész erejével. Kövesdy Ervin a darab hőse, egy különben sok tekintetben *A jó hazafiak*-beli Kovács Aladárhoz hasonló alak, ki régi nemesi család sarja bár — a kékvérű gróf Csetnekynak unokaöccse, — de a munka embere, s miután érzi, hogy az újkor proklamálva van ugyan már a törvényekben, de nincs még benne a lelkekben — hadat üzen a gentry léha, dologtalan, gőgös fajtájának, fanatikusan híve és hirdetve, hogy annak ki kell vesznie, különben a magyarnak nem lesz jövője.

Az új emberek képviselői még a darabban a Csipkeyek. Az öreg Csipkey Kelemen még Spitzer, gabonakereskedő volt nemrég, de a hazai kereskedelem elmozdítása körül szerzett érdemeiért magyar nemességet kapott. Szó sincs róla, az öreg kissé hiú, kéjeleg újdonsült nemességében, de gyakorlatias észjárású, okos és tisztességes ember, aki fiát, Lajost is igen derék férfivá nevelte. Kövesdy pártolja Csipkeyt, megbecsüli benne a munka embereinek osztályát, őt jelöli képviselőül, s megindítja az új emberek harcát a régiak ellen. Az ósdiak vezére gróf Csetnek, kit unokaöccse, Kövesdy, „legszentebb érzéseiben” sértett meg, cikket mervén írni szentségtörő kézzel a felsőház ellen, mely intézmény — mint Csetnek mondja — „egyedül került ki épen a forradalom körmei közül”. — Csetnek jelöltséget vállal Csipkeyvel szemben, mert félti Magyarországot a szabadelvűektől, akik — szerinte — a nemességgel együtt a hazát is el akarják temetni. A fiatal Csipkey ellenzi apja jelöltségét, mert maga is híve ugyan az új kor eszméinek, de azt tartja, hogy a maguk fajtájú új embereknek lassanként kell tért foglalniok, előbb társadalmi téren kell magukat érvényesíteniök, s csak azután kell felépíteniök jogos igényeikkel a közéletben.

Csipkey Lajos csakhamar megfelelő súllyal lép fel társadalmi téren, mert a huga kezére — helyesebben vagyónára — áhitozó léha Darlay Viktort — kit az öreg Csipkey csufondárosan kikoszaroz — párbajban oly alaposan ellátja, hogy Csetnek is meghajtja előtte

¹ *Béthy Zsolt* titkári jelentése a Kisfaludy-Társaságban, 1880 febr. 8-án. — Évlapok. (Új folyam.) XV. kötet, 14. lap.

a százlót, s végre is Csipkey Lajos lesz mindkét párt képviselőjelöltje. Vigjátékban persze szerelmi történetnek is kell lennie, van itt is: a Csipkey Metella és Kövesdy Ervin szívügye, melynek bonyolítása azonban — éppen mint *A jó hazafiak*-ban — részben lanya és szintelen, részben mesterkélt. A darabnak itt is ez a gyengébb fele. A másik azonban, amely valóban modern társadalmi vigjátékká teszi: kitűnő. Az alakok jellemzése rendkívül találó — úgy az öreg Csipkey, mint Csetneky pompásan vannak festve, s az ügyesen jelenetezett darabban a gúny sziporkázó ötletei mellett a humor hangja is meg-megcsendül. Az egészen megmagyarosodott s magát az uri rendbe felküzdött gazdag zsidónak kitűnően talált képét Toldy István rajzolta meg legelőször a magyar drámairodalomban. Ez az alak még az életben is új volt akkor, de Toldy gyorsan elleste minden jellemző vonását, felfogta jelentőségét, megérezte jövőjét. Ezt az alakot színpadra hozni egy vigjáték keretében, kitűnő gondolat volt — sikerült rajza elsőrangú vigjátékírói tehetségnek fényes bizonyítéka.

E bizonyítékot különben *Az új emberek* számos alakja, a darab szerkesztése és hangja is bőségesen szolgáltatta. Szigligeti azt jegyezte volt meg e darabról, hogy nem rosszabb ugyan *A jó hazafiak*-nál, de nem is jobb.¹ Én azt tartom, *Az új emberek* haladást mutat *A jó hazafiak* után. Tárgyát, alakjait, hangját — mind a kettő a kiegyezés utáni magyar társadalomból veszi, de míg emez csak egy társadalmi jelenséget fest és ostoroz, amaz egy fontos társadalmi kérdést tárgyal: a zsidóság beolvadását a magyar társadalomba, s igen helyesen mutat rá annak megoldására. Ez a körülmény Toldy felfogásbeli erejének izmosodását látszik jelenteni, s mintegy nagyobb súlyt ad ennek a darabnak. De azért mégis kisebb hatással adatott, mint *A jó hazafiak*, bár szintén élénk tetzés közt.

Annyi bizonyos, hogy a Nemzeti Színháznak egyenesen kötelessége lenne mindkét darabot időnként előadatni, nemcsak drámairodalomtörténeti szempontból, nem csupán a modern társadalmi vigjáték megalapítója iránti kegyeletből, hanem mert mindkét darab igen sok tekintetben korszerűnek mondható ma is, avagy nem hemzsegek-e napjainkban is a lármás »jó hazafiak«, kiket — Arannyal szólva — »nagy honszerelmük vonz«, hogy minden koncot megragadjanak — s nem folyik-e még mindig erős küz-

¹ L. Vadnay K.: Elmult idők. 112. lap.

delem a zsidóság társadalmi teljes befogadásának kérdése körül? A közönség bizonyára jól mulatna ma is e darabokon, s fiatal íróink — akik nem látták, vagy talán sohasem is olvasták azokat — igen kitűnő mintaképet találnának bennük.

E két tiszta vígjáték után Toldy a drámai közép fajra tért, s megírta *Livia* című színművét. Ez — állítólag erős antiklerikális irányzata miatt — tudtommal sohasem került színpadra.

E rendkívül érdekes iránydarab hőse egy francia jezsuita pater, Ramiac Felix, aki egy arisztokrata »hölgybizottmány« meghívására bőjti szónoklatokra Budapestre érkezvén, fel akarja használni ez alkalmat, hogy itt előkészítse a talajt a letelepedni óhajtó jezsuitarend számára. Lábát a gróf Turay Gyula házában kívánja megvetni, mert a gazdag és tekintélyes gróf kitűnő támasz lenne neki, törekvéseiben. A Turay-házban igen alkalmas viszonyokat talál a maga céljai szempontjából: a gróf, ősi családja utolsó sarja, nem boldog, mert házassága gyermektelen. A jezsuita hajlandó a gróf számára kieszközölni a pápától a házasság megsemmisítését, hogy ez más nőt vehessen el, kitől talán utóda származik, de szükség van a grófné beleegyezésére is. A meggyötört asszony, férje hő vágyára tekintettel, kész ugyan arra az áldozatra, hogy vallását elhagyva, a protestáns egyház kebelébe térjen, s így a válás megtörténhessék, de a házasság megsemmisítésébe nem akar belenyugodni, mert hisz az azt jelentené, hogy ő eddig csak ágyasa volt a grófnak. Viszont a vakbuzgó gróf inkább neje fenkölt érzésén gázolna át, de ősei hitéből kitérni nem akar. Ramiac pátert nem riasztja vissza az akadály. Hálót fon, — elég ügyesen — hogy a grófnét szerelmi viszonyba keverje egy fiatal gróffal, Bélával, s az elbukást céljaira használhassa. Az ármány majdnem sikerül, Livia az örvény szélére jut, de ott megállítja egy váratlan fordulat: anyának érzi magát. Mikor Turay ezt megtudja, és meggyőződik felesége ártatlanságáról — Ramiac gyalázatos szövevényei kiderülnek, s a gróf kilöki a gazembert az ajtón.

E darab expozíciója ritkítja párját a magyar drámairodalomban. Érdekesen megindított mese, világos szerkezet, kitűnő motívumok, remekül jellemezett alakok, szellemes, finom, fordultatos drámai nyelv, — mind oly tulajdonok, melyek — ha végig kitartanak, elsőrangú művé tették volna *Liviát*. A II. felvonás is, mely remek formában hatalmas pamflet a jezsuiták ellen, érdekes még, de itt már nagy baj, hogy Livia alakjának festése kezd bizonytalanná

válni. A III. felvonásban aztán a váratlan fordulat, az anyaság, dramaturgiai szempontból egészen elhibázott, valóságos »deus ex machina«, aminek pedig drámában nincs helye. Ami ezután még történik, az csak ellapulása az egyébként ügyes darabnak

E színmű főérdekessége: irányzata, s ennek szolgálatában Ramiac páter alakja. Ez az alak talán csak typusnak volt kigondolva, de a szerző a kivitelben igen érdekes egyéni vonásokkal ruházta fel, ami aztán nemcsak érdekessé, hanem drámailag értékesé is teszi. Ahogy a gróf házába lépve, szimatolni és tájékozódni kezd, az inast pénzzel, az istenes gazdasszonyt olvasóval vesztegetvén meg, — ahogy a grófból kiveszi boldogtalanságának titkát és ahogy őt megnyeri tervének, — ahogy a nemes lelkű, vallásos érzésű, de mégis nagyvilági grófnét — ezt a szenvedélyes és szerencsétlen asszonyt is meghódítja, — ahogy a cselszövény szárait eresztani kezdi és bogozza — az mind az igazi drámaíró mesteri kezére vall. A páter dialektikája is kitűnő: ahogy az I. felvonásban — nagy jelenetében a gróffal — kikel a szabadelvűség ellen, melyre »a világ még nem érett meg« s melynek »örjögő apostolai megtámadják a társadalmat«, s mely ellen egyedül az egyház nyújthat védelmet, amely »már egyszer a barbarizmus romlásából megmentette a világot« s melynek most »a civilizáció romlásából kell megmentenie a társadalmat« — az fényes filippika.

Igen szellemesen szónokol Ramiac az érte rajongó léha, szenteskedő nagyvilági hölgyek előtt »a szándék irányzása«-ról. E beszéd a szerzőnek a jezsuitákról táplált felfogását élénken tükrözi vissza, ami különben kedvenc témája Toldynak. Őt, mint publicistát és politikust is erősen egyházellenes irányzat jellemzi. A jezsuitákkal különösen sokat foglalkozott, s ugyanakkortájban, mikor *Liviá*-ja, jelent meg egy munkája a jezsuitákról. Úgy látszik, hogy e munkáján dolgozva, s a jezsuitákról vallott nézeteit fanatikus meggyőződésévé érlelve, és ellenük e meggyőződés egész erejével, tehetsége mindennemű megnyilatkozásai útján küzdeni vágyva, — határozta el magát e darab írására. Általában — s ezt én nem hibául rovom fel, hanem erényeül említem — Toldynak mind a négy nagyszabású társadalmi darabja igazolja Rákosi Jenő amaz állítását, hogy az ő írói szelleme a »közállapotaink helyzetének szemléletéből kivont tanulságok által termékenyült meg«.¹

¹ L. Rákosi idézett emlékbeszédét.

Hogy Livia emelkedést mutat-e Toldy drámaírói pályáján — ez oly kérdés, melyre nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel felelni. A darab megoldása mindenesetre az egésznek értékét csökkenti, annyival inkább, mert a költészetben éppen a dráma sinyli meg legjobban a hibákat és tévedéseket. *Livia* megoldása nem a cselekvényből folyik, s így akár tarthatatlannak is mondható. E tekintetben *A jó hazafiak* és *Az új emberek* jobb művek, bár efféle hiba bennük is van, csak hogy sokkal kisebb mértékben. Viszont azonban a *Livia* expozíciója magasabb rendű irodalmi alkotás az említett vígjátékokénál, és annyi gondot egyetlen szinpadi alakjának megrajzolására se fordított Toldy, mint éppen Ramiac páterére.

Nem érdektelen különben, hogy *Liviá*-ban is legfőképp vígjátékirói tehetsége csillog a szerzőnek. A jezsuita is inkább vígjátéki alak, — a szerelmes, de gyáva grófi fiu, s az őt hiába bátorítgató temperamentumos kis leány, — a vén és ledér férj mellett elkeseredett, s magát az érzéki élvezetek forgatagába vetett Coralie grófnő, meg a papos gazdasszony, — kitűnő vígjátéki tónusban vannak megrajzolva. De mind e sok vígjátéki elem mellett is igen jó közép-fajú drámát lehetett volna csinálni *Liviá*-ból. Így, az elhibázott kifejtés sokkal nagyobb hibája e darabnak, mint célzatosságának kissé kirívó volta, mert a célzatosság érezhetőleg tiszta meggyőződésből fakadván, nem bántó és visszataszító. E miatt bátran elő lehetett volna adni, vagy színre lehetne hozni most is, de a dramaturgiai hiba bizonyára lerontaná a darab hatását s ezért célszerűbb e darabot nem vinni szinpadra.

E színművet még abban az évben egy új 4 felvonásos színműve követte Toldynak: *Kornélia*.

Kornélia előadását ritka zaj előzte meg a sajtóban, bemutatója is sok izgalommal járt, s a kedélyek nehezen tudtak lecsillapodni az első előadás után is.

E darab a színházi bemutatást megelőzőleg megjelent nyomtatásban, s egy pár erős realizmussal s tagadhatatlan érzékiességet eláruló modorban írt jelenete — mely érzékiességnek nyomai már *Livia* egy pár feleslegesen sikamlós mondásában is mutatkoztak, — kihívta a szerző iránt nem éppen barátságos hangulatú ujságok kritikáját, s több lap, — a *Hon*, az *Ellenőr*, a *Figyelő* egyenesen felszólaltak az általuk erkölcstelennek ítélt darab előadása ellen. A darab azonban színre került, volt nagy tapsolás és püsszegés — s a tapsolók győztek. A második előadás után már a darab nagy

sikere konstatáltatott, az intriga és műfelháborodás azonban — mert nem lehet egyébnek nevezni — tovább szertelenkedett, s a darab belügyminiszteri betiltására vezetett. A nevetséges intézkedés ellen — amit nem a miniszter közvetlenül tett — természetesen fel kellett támadni az irodalmi szabadság jogos érzetének, s a betiltó rendelet vissza is vonatott, és *Kornéliá-t* továbbra is adták.

Ez izgatón érdekes darab tárgya egy elhamarkodva kötött szerencsétlen házasság. A sokat próbált, kéjenc, de férfias megjelenésű Temesi Géza és a falun nevelkedett Kornélia — ki anyjától mélyen érző és minden szenvedés iránt fogékony szívet, olasz származású atyjától pedig természetének egész szenvedélyességét örökölte — első látásra egymásba szeretnek. Az érzéki vágyak multával Temesi — kinek állatias szerelmétől finom lelkű felesége hamarosan megundorodott — visszaesik előbbi léha életébe. Mikor erről, s általában cinikus férje rettenetes aljasságáról Kornélia egy tivornyában — álarc alatt — bizonyosságot szerez, haza akar menekülni nevelő anyjához, de az időközben meghal, a férj újabb hitványságot követ el, nejét még jobban megalázza, aztán meg újra érzéki vágyra gerjed iránta — s a szerencsétlen asszonyt mindez, a léha életből még idejekorán megtért nemesszívű Dunay Zoltánnak, Temesi egykori cimborájának karjaiba hajtja, ki őt rajongó szerelemmel imádja. Kornélia és Zoltán külföldön rejtőznek el, a hiúságában sértett férj utánuk megy, Zoltán távollétében találkozik Kornéliával, s ez szenvedélyes kifakadások után agyonlövi őt, s a tengerbe veti magát.

E vázlatból is látható, hogy e darabot Toldy egészen az akkori modern francia iskola recipéje szerint írta, olyan szerkezetbeli ügyességgel, olyan fényes dialektikával, hogy — tagadhatatlanul — ezen irányzat jobb francia mesterei mellé emelkedett. Nagyobb érdeme azonban, hogy úgy a milieu rajzában, mint a főalakok festésében a magyar társadalom elé tartott tükröt, ha ez a tükör az eredetnél kissé torzabb képet vert is vissza. Kornélia jelleme érdekes egyénítéssel igen szépen és igen hatásosan, s igen következetesen van rajzolva, — Temesi cinizmusa azonban kissé túlságba megy; igen szép alak Dunay, akit szerelme megnevesít.

Az erkölcsbírák a II. felvonás néhány jelenetét, — mikor Temesi a demi-monde közt mulat, s a III-ikban Temesinek egy jelenetét a szobaleánnyal — kifogásolták. Nem volt igazuk. E kényes jelenetek igen jellemzően vannak írva, és szükség van rájuk, mert

Temesi aljasságát csak így lehet drámailag bemutatni és elhitetni. Egészen világos a határozottan erkölcsös irányzatú darabból, hogy az erkölcstelenség realiztikus rajza nem cél, csak eszköz, s nem lehet mondani, hogy a szerző esztétikailag is túl menne — pedig ezen fordul meg a kérdés — a kellő határon.

Kétségtelen, hogy a költészet igazsága és az élet igazsága közt különbség van, mert nem szükségképpen igaz valami a költészetben, csak azért, mert az életben valósággal megtörténhetik, azt azonban megköveteli a költészet igazsága, hogy amit mond, amit bemutat, az ne legyen valószínűtlen. De a Toldy drámájának kifogásolt jelenetei nem is ellenkeznek ezzel a törvénnyel: bennük a rajz nincs híjjával a valószerűségnek, s nem nélkülözi a művésziességet sem.

S az egész darab, az erkölcs szempontjából? Nos, itt sem szabad szem elől tévesztenünk azt, amit Gyulai oly szépen és találóan fejez ki: »A költészet nem az elvont erkölcs rajza, hanem az élő emberi szívé, a szenvedély és viszonyok ezer változataiban.«¹ A szegény Kornélia világért se a házasságtörő asszonyok megszokott szinpadi típusa, hanem igen nagy gonddal és lélektani indoklással megkonstruált tragikai egyéniség, akinek házassága valósággal tragikai tett, mely végzetes, a Péterfy által megjelölt kettős értelemben: nemcsak következményeiben, hanem keletkezésében is.² Hogy a legkisebb durvaságtól is irtózó Kornéliának végig kell szenvednie férje minden aljasságát, hogy a becsületes asszony emez eszményi alakjának nem marad más menedéke, mint a házasságtörés, hogy a kéznek, mely — mint az I. felvonás kitűnő rajza mutatja — a szenvedők sebeinek kötözésére volt hivatva, s arra, hogy gyengéden és hűséggel simítson végig egy hozzá méltó férj homlokán — végre is gyilkos pisztolyt kell emelnie, és éppen arra, kihez hón szeretett nevelőanyja leghevesebb ellenzésére saját erős akaratából ment nőül, és végre, hogy neki, ki annyira áhította a boldogságot, s annyira méltó volt is rá, a tenger mélyébe kell temetkeznie: ez, Toldy mesteri kezének művészi rajzában, az élet szempontjából nézve éppoly elhíhető, mint megrendítő, a művészetéből tekintve pedig éppoly szép, mint igaz.

Kornélia — mindent összevéve — Toldynak legnagyobb szabású

¹ L. Gyulai idézett m. II. 245. lap.

² L. Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái. III. 36. lap.

drámai műve, amit vagy félreértettek, vagy félremagyaráztak. Bár a darab egyes mozzanataiból is az az erős vígjátékirői tehetség világltott ki, amelytől a társadalmi vígjáték terén még sok, kitünő terméket várhattunk volna, de bebizonyosodott az is, hogy Toldy modern tárgyú drámák, esetleg tragédiák írására is hivatott.

A *Kornélia* esete egy darabig — úgy látszik — elkedvetlenítette s távol tartá a drámaírástól Toldyt, de megint csak visszatért ahhoz, s 1878. tavaszán megírta *Ősszeillenek* című 3 felvonásos vígjátékát, mely se színpadra nem került, se nyomtatásban nem jelent meg. Ez megint erősen francia modorban írt s igazán sikamlós vígjáték, a házasságtörések mezejéről. Igen ügyesen van megszerkesztve, s elmés párbeszédekben mulatságosan megírva. Három, agancsra méltó férjnek, s kikapós feleségeiknek komikus története ez, melyhez egy derék házaspár és egy ifjú szerelmespár félreértésből származó ügyének elintézése járul. Van benne egy pár nagyon kacagtató jelenet: mikor a gyanakvó férjek véd- és dacszöveget kötnek, hogy nejeiket kémlelni fogják, mikor egymás feleségét rajtakapják a hűtlenségen, mikor az udvarlók is szövetkeznek, meg mikor a férjek számonkérő székét tartanak maguk közt. A kibonyolódásban is sok elmeél és komikum mutatkozik, csak a derék házaspár históriája válik kicsit izetlenné.

E darabot — némi simítással — sikeresen hozhatná színre ma is a Vigazinház, s előadásával hozzájárulna Toldy elsőrangú vígjátékirői képességének igazolásához. A közönség bámulva látná, hogy harminc esztendővel ezelőtt, mikor efféle színpadi termék még alig mutatkozott a magyar irodalomban, Toldy már e nemben is ily talpraesettét alkotott; s talán bámulna azon is, hogy a mi drámai-irodalmi viszonyaink mellett ilyen munkát a színpad mindeideig elmellőzött.

Ime, végét értük — röptében — Toldy István korán félbeszakadt drámaírói érdekes pályája méltatásának. Rákosi Jenő — talán mert benső baráti viszonyban állván Toldyval, az elfoglultság vádját kerülni kívánta — kelleténél kedvezőtlenebbül ítélte meg az ő irodalmi működését, azt mondván emlékebeszédében, hogy Toldynak egy munkája sincsen a gyors enyészet ellen fölvertervezé. A következőzés ugyan igazat látszik adni ez állításnak, de én azt hiszem, a hiba nem a Toldy darabjaiban van. Az irodalmi alkotások sorsa igen gyakran nem azok belső értékétől, hanem külső körülményektől függ. Ha illetékes ember kellő súllyal méltatta volna

Toldy István drámaírói működésének igazi értékét, s magyarázta volna annak jelentőségét, ha akadt volna, aki e munkásság figyelemre méltó termékeit összegyűjtötte és együttes kiadásban közrebocsátotta volna, ha Toldy érdekes darabjait a színház igazán gondos, művészi előadásban műsoron tartotta volna: bizonyosra veszem, hogy Toldyt a közönség szeretné ma is, és tapsolna darabjainak. Hogy mindez nem történt meg, az csak súlyosbítja az oly korán sírba roskadt Toldy István pályájának szomorú tragikumát.

Ez a kis vázlat azt az igazságot kívánja hirdetni, hogy a kiegyezés utáni modern Magyarországon a drámairodalom terén Toldy István volt az, aki a színpad és a társadalom kapcsolatának fontosságát átértékelve és megértve, ennek nyomán — mélyreható külföldi irodalmi tanulmányoktól támogatva, de erős nemzeti érzéssel — megvetette alapját a modern társadalmi vígjátéknak és színműnek.

Valóban illő lenne ezt az igazságot feljegyezni irodalomtörténetünk egy külön lapjára, és a Toldy István fejtájára.

A MAGYAR TÖRTÉNETI DALMŰ.

Irtta Moravcsik Géza.

Korunkban a történelmi tárgyak iránt az érdeklődés irodalomban és művészetben egyaránt csökkenőben van. Írók és művészek lázas érdeklődéssel vizsgálják koruk politikai, társadalmi, művészeti és tudományos problémáit; elmerülnek e kor szellemi áramlatainak tanulmányozásába s képzeletüket csak a jelen vágyai, törekvései, sikerei és katasztrófái izgatják, miközben tudatosan kerülnek és lekicsinylik a történelmi múlt világát, amelynek méltatása iránt aztán a nagy közönség az ő szuggesztív hatásuk révén szintén elveszti érdeklődését. A történelmi vásznak, drámák és regények lassan ki-mennek a divatból.

Ez a jelenség mintegy visszahatása az előző korszak erős történelmi érzékének, amely csaknem kizárólagos előszeretettel és rokonszenvvel fordult a nemzeti múlt eseményei felé. Ezt a hajlamot voltaképp a romanticizmus keltette életre, amely ugyan elsősorban a középkort akarta rehabilitálni, de amelynek főérdeme mégis az volt, hogy fölébresztette a történelmi érzéket. Történelmi tárgyú drámák születtek ugyan az előző korszakban is, de valódi tragédiát Shakspeare lángesze is csak akkor alkot, amidőn az angol történelmi tárgyak epikai jellegű feldolgozását abbahagyja. A francia klasszicizmus csak a neveket meríti a történelemből; alakjai magukon viselik korunknak nemcsak gondolkozását, de még ruházatát is. Voltaire megcsinálja azt az újítást, hogy a korabeli ruházatot a megfelelő kor és nemzet jelmezeivel cseréli ki, de egyébként neki sem volt érzéke a történelmi igazság iránt. Személyei csak szerzőjük nézeteit és előítéleteit tolmácsolják. A jelmezek alatt voltaképp átöltözött encyklopaedisták rejtőznek, belülről pedig, mint Nisard mondja, »filozófiai libériát« viselnek. A nagy német mesterek már erősebb

történeti érzékkel dolgoznak, de azért vétenek ellene ők is. Schiller szemére hányja Goethének Egmont történeti alakjának önkényes elváltozását, de az ilyen önkényességektől ő sem ment. Don Carlos »szellemi libériája« feltűnően hasonlít a Voltaire hőseiéhez; Stuart Mária, Wallenstein s az »Orléánsi szűz« — mint Hettner megjegyzi, — nem valódi történeti tragédiák, mert ezeket saját koruk leg-sajátabb szíve véréből kell kikölneni s e mellett hőseik korszínét biztosan eltalálni.

A romantikus irány lelkesedve merül a történeti múlt tanulmányába. Már Schiller mondotta,¹ hogy a költőnek merészen ki kell lépnie a polgári élet szűk köréből a nyilvános élet magasabb színterére; a romantikusok pedig a történeti tárgyakra vetik magukat. Hugo Viktor, Dumas és követőik ép úgy, mint Tiok és társai. Fölvirágzik egész Európa irodalmában a történeti regény és dráma. Schlegel Ágost kijelenti, hogy a színi előadás legméltóbb faja a történeti dráma, de valóban *nemzetinek* kell lennie. Ez a történeti és nemzeti irány alapja a magyar romantícizmusnak is. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Katona képzelete visszazsál a magyar nemzeti mult ragyogó világába s hatásuk a történeti költészetet uralkodóvá teszi irodalmunkban három évtizeden át. Ez a felfogás áthatja ébredező festészetünket is: *Orlay, Székely Bertalan, Than, Lotz* és *Madarász Viktor* képzeletét a nagy történeti tárgyak ihletik.

Zsenge és tapogatódzó dalműirodalmunk stílusában és a feldolgozás módjában az előrehaladt nyugoti zeneköltészetet utánozza ugyan, de tárgyai választásában állhatatos. Ugyanaz a szellem hatja át a zeneszerzót, mint a költőt és képíró: a nemzet történeti múltjából meríti szövegét. *Ruzsicska*: »Béla futása« az első operai kísérlet; *Erkel Ferenc* korszakalkotó zeneszerzői pályáján egymást követik: »Báthory Mária«, »Hunyadi László«, »Erzsébet«, »Bánk bán«, »Dózsa György«, »Brankovics«, »István király«. *Mosonyi* megírja »Álmost« s »Szép Ilonka«-jának költött cselekvényét szintén egy történelmi korszakban helyezi el.

A történeti tárgyaknak ez a csaknem kizárólagos kultusza azonban hamar túlzásra vezet Európaszerte. Rakásra írták a történeti drámákat s ebben a nagy buzgóságban legtöbbször nem értek rá az igazán drámai tárgyak gondos megválogatására; nem vették észre, hogy eseményeket adnak elő cselekvények helyett. Jellemző

¹ Wallenstein Prologjában.

erre a túlzásra, hogy Németországon Mayer Melchior komolyan áll elő azzal a követelménnyel, hogy dramatizálni kell az egész világtörténetet. A termelés nem felelt meg az igényeknek. A francia s bizonyos tekintetben a magyar romantikus dráma a hatásvadászó szertelenség lejtőjére tévedt, a német meg a maga feudális és klerikális törekvéseiben és idétlen mysticismusában elposványosodott. Remekművek pedig nem igen tudtak születni.

A visszahatás korán mutatkozik. Hettner¹ az ötvenes évek elején már érinti a jelenkori felfogásnak azt az alapgondolatát, hogy a költő saját korából táplálkozzék. »Mi közünk nekünk, — úgymond — a költészetben a történethez, mint történethez? Hisz abban a pillanatban, amidőn a költészet birodalmába lép, elveszti saját és önálló jogait! Az ember a költészetben mindig csak a *saját* gondolatait, érzelmeit keresi. A dráma, mint azt már Hamlet megmondta, *tükröt* tart a saját kora elé. Tehát csak oly tárgyak alkalmasak drámai feldolgozásra, amelyek benső rokonságban vannak a jelenkori köztudat hangulatával és szükségleteivel.«

Freytag² is utal a történeti témák nehézségeire: Nagyon is keveset tudunk a régi korokról s a mi ránk maradt, azt se igen értjük meg úgy, mint a drámai költőnek értenie kell: oki összefüggésben. Ha a régi kor hőseit megismerni komolyan törekszünk, akkor lényükben nagyon sok drámaiatlanságot fedezünk föl. Az egyén belső küzdelmének, érzéseinek, reflexióinak, akarata létrejöttének kifejezését sem a hősofknél, sem megfigyelőiknél nem találjuk meg. A nép, a költő és a történetíró a tett pillanatában jól látja az embert, de csak olyankor, midőn élete *kifelé* fordul. A régi kornak a mi lényunktől eltérő, különleges sajátságait feltüntetni veszélyes dolog, mert a könnyen érthető, általános emberi iránt való érdeklődésünket elföldi s ez a művészetben a véletlen, az önkényes benyomását teszi. A költő vessen számot magával, vajjon az átalakítások, melyeket a régi kor minden egyes jellemén meg kell csinálnia, nem lesznek-e oly nagyok, hogy az általa alkotott képnek a történeti alakkal való minden hasonlósága eltűnik? és hogy a cselekvény mellőzhetetlen föltételei nem összeférhetetlenek-e az ő szabad alakításával? A költészet ott kezdődik, ahol a történelem végződik.

Mindebből csak azt látjuk, hogy jó történeti drámát nehéz

¹ Das moderne Drama.

² Die Technik des Dramas.

írni. A mi korunk azonban a fejlődés, a hatás és visszahatás törvényeinél fogva eljutott a másik végletbe. Költészete elutasítja magától a történetet. A szociális írók járnak elől. A jelenkor legnépszerűbb, legdivatosabb költői: élükön Ibsennel, mit sem akarnak tudni a históriáról. Jellemző — hogy másokat ne említsek, — Ibsennek az a nyilatkozata, melyre Münchenben egy lakoma végeztével, Greif Mártonnal, a lyrai és drámai költővel való összeszólalkozás után fakadt: »Mit akar Greif az ő drámaival, melyekben oly emberek szerepelnek, akik már rég meghaltak s akiket ő soha sem ismert? Lehet-e ismeretlen egyénekről drámát írni? Mi köze neki a halottakhoz? Hagyja békében nyugodni s dramatizálja az élőket. Kit érdekel az a sok halott király? Ezek szerepeltetése *ma már nem feladata* a drámaírónak.« S midőn az ő »Catiliná«-jával érveltek ellene, azt felelte: »Mikor »Catilinát« írtam, patikárius voltam és nem drámaíró. Catilina a patikáriusnak is csak az első drámai kísérlete.¹

Korunk egyik mély gondolkodója s kiváló írója: France Anatole pedig így szólaltatja meg egyik regényében² a modern felfogás képviselőjét, aki még tovább megy s a történelemtől a tudomány nevét is megtagadja. »Mi a történet? Elmúlt események írott előadása. Mi az esemény? Bárminő tény? Nem, jelentős tény. De hát a történetíró hogyan dönti el, vajjon egy tény lényeges-e, vagy nem? Önkényesen dönti el: izlése, szeszélye, eszméje szerint, mert hisz a tények természetük szerint nem oszlanak föl történeti és nem-történeti tényekre. Különben is egy tény mindig nagyon bonyolult dolog. A történetíró ezen bonyolultukban tünteti-e föl a tényeket? Nem, ez lehetetlen. Alkotó sajátságaik legnagyobb részéből kibontva, tehát megcsonkítva, másképp mint a minők voltak. A tények viszonyáról pedig ne is beszéljünk. Ha egy történetinek nevezett tényt egy vagy több nem-történeti, ennélfogva ismeretlen tény készít elő, a történetíró milyen eszközökkel mutatja föl ezen tények egymáshoz való viszonyát? Pedig mindebben fölteszem, hogy a történetíró előtt biztos tanúbizonyságok állnak, holott a valóságban az egyik, vagy másik tanú iránt bizalmat csak érzése okából tanúsít. Nem hiszem, hogy a történelem tudomány volna, vagy azzá válhatnék... Bármily nagy tudós legyen is valaki, nem képzelheti

¹ R. Lothar: Ibsen.

² Le crime de Sylvestre Bonnard.

el magának, hogyan éltek az emberek öt vagy tíz század előtt, hisz azt is csak nagy nehezen tudja elképzelni, hogy tíz vagy tizenöt év előtt hogyan éltek! — A történeti költészet, valamint a történeti festészet szörnyen hazug és hamis műfajok!*

A történeti tárgyak ez a lenézése bizonyára szintén befolyt az operaszövegek sorsára is, de a legnagyobb hatással ez irányban természetesen a zenedráma nagy reformátora Wagner Richárd volt. Glucknak messzeható zenedrámai reformjai, melyek Wagner eszméinek utat törtek, a tárgyválasztást még nem érintik. Az ő fő-törekvése volt, hogy visszaadja a zenét valódi hivatásának, mely a költészet támogatásában, valamint az érzelem kifejezésének és a drámai helyzetnek fokozásában áll.¹ Gluck vívmányai azonban csakhamar háttérbe szorultak, amidőn a zenei lángelmék egyik legnagyobbika, Mozart, az ő csodálatosan bájos és tartalmas melódiáival az olasz iskola pártjára állva, a győzelmet egy időre még ennek biztosította. Csak Wagner keltette ismét életre s fejlesztette tovább Gluck zenedrámai törekvéseit.

A közbeeső időbe esik a történeti dalmű fölvirágzása. A romantikus irodalom hatása alatt az operairók is érdeklődnek a történeti tárgyak iránt, amelyek a régi mithológiai és bibliai elcsépett anyagot csakhamar kiszorítják. Gluck tanítványát, *Méhult*, továbbá *Cherubin* követik *Spontini*, *Auber*, *Halévy*, *Donizetti*, *Bellini* és a két legnépszerűbb s legáltalánosabb hatású zeneszerző: *Rossini* és *Meyerbeer*, akik többnyire nagyszabású történeti cselekvényhez a kiállítás díszét és pompáját csatolták, de az új történeti zene-stilust csak stiluskeveréssel érték el. Meyerbeerben, aki a külső hatás minden eszközét egybehajszolta, érte el ez az irány tető-pontját, de ép ennek a kétségtelenül nagy tehetségnek stiluskeverése és gyakran művésziileg léha hatásvadászata költötte fel a Wagner-indította visszahatást, amely hosszú, elkeseredett küzdelem után ezzel az iránnyal együtt a történeti dalmű virágzásának is véget vetett.

Wagner is ellensége a történeti tárgyaknak. Amidőn a drámát jogaiba végleg visszahelyezte, amidőn nyíltan kimondta, hogy az eddigi operai műfaj tévedése abban állott, hogy a kifejezés

* Őrizkedtem attól, mondja Gluck, hogy a színészt a párbeszéd hevében egy unalmas ritornell kedvéért félbeszakítsam.* A tragédia hősei, jegyzi meg később Liszt Ferenc, sokkal inkább át vannak hatva szenvedélyeiktől, semhogy az időt trillákkal és futamokkal pocsékolják.*

eszközét, a zenét: *céllá*, a kifejezés *célját*, a drámát: *eszközzé* tette; amidőn merész túlzással azt állította, hogy a szavaló dráma ép úgy, mint a többi művészet: építészet, szobrászat, festészet egykor megszűnnek önálló művészetekként szerepelni s egy nagy, közös műfajban, a »jövő műfajában«, az operában olvadnak föl: ugyanakkor hadat üzent a történeti tárgyaknak is és könyörtelenül kizárta őket a jövő ezen egyetemes nagy műfajából.

Meyerbeer hatása alatt ugyan első drámájának tárgyát, Rienzit (mint Ibsen az ő Catilináját), ő is a történelemből veszi, de később, egyéniségének s elveinek önálló kialakulásával, egészen elfordul a történelemtől¹ s tárgyai megválasztásánál a regényes mondavilág és a mithosz ihleti meg. Ő maga így nyilatkozik: »A mithosz hasonlíthatatlan előnye, hogy mindig igaz és tartalmas s mindenkor kimeríthetetlen.« — »A költő műve: a legtisztább emberi tudatból igazolt s a mindig *jelenkori* élet felfogásának megfelelő újonnan költött és a drámában megérthető előadásra kerülő *műhöz*.«

A mithosz és a monda anyagának felkarolása a *csodálatosnak* is szerepet ad Wagner zenedrámáiban. A *csoda*, mondja Wagner, a költői műben a vallásos dogma csodájától abban különbözik, hogy ez a dolgok természetét megszünteti, amaz pedig az érzelem számára érthetővé teszi. A dogmatikus csoda ép oly alkalmatlan a művészet számára, mint amilyen szükséges és nélkülözhetetlen terméke a művészi előadó képességnek a költött csoda.

Ez a felfogás természetesen nem igen kedvez a történelemnek. Wagner azt vitatja főművében,² hogy a történeti tárgyak inkább a regény, mint a dráma számára valók. »A valódi történet — úgy mond — nem lehet anyaga a drámának, mert ez a történeti dráma világossá teszi előttünk, hogy maga a regény is csak a történelem igazsága ellen való vétéssel jutott, mint műfaj, az elérhető magaslatra.« Aztán így folytatja: »A történeti drámákban a költő művésze politikává fajul. A politikus azonban csak akkor lesz költővé, ha megszűnik politikus lenni; egy tisztán politikai világban azonban nem politikusnak lenni annyi, mint nem létezni. A költő csak akkor mutatkozhatik meg előttünk, ha már nincs többé politika.«

¹ Csak egyetlen vigabb tárgyú operájában próbálkozik meg újra történeti tárggyal: »A nürnbergi mesterdalnokok«-ban, melyben a zene történeti korszinét inkább csak a komikai hatások feltüntetésére használja föl.

² Oper und Drama.

A »történeti zene« fölött eként elmélkedik : »Az opera történeti ruházata tulajdonképp a díszletfestő és a színházi szabó munkája. S ha a zenész nem akar arról lemondani, hogy hangszín-palettáját a történeti jelmez számára előkészítse, akkor ezt a feladatot csak a *történeti zene* létrehozásával oldhatja meg. Hogyan hangozzék a »történeti zene«? Kétségkívül másként mint a nem-történeti zene. Miben áll ez a különbség? Nyilvánvalón abban, hogy a történeti zene a jelenleg megszokottól különbözzék, mint a korábbi korszak jelmeze a jelenkorétól. A legokosabb eljárás az volna, hogy valamint a jelmezt az illető korból veszik, úgy a zenét is abból a korból vegyék. Csakhogy ez nem megy oly könnyen, mert azokban a barbár időkben még nem volt opera, tehát általános operanyelvet nem lehet onnan szerezni. Így aztán előáll az a szükség, hogy a zenész *a semmiből teremtsen*. Csak arra kell ügyelnie, hogy a zene kissé *másként, idegenszerűbben* hangozzék mint közönségesen.«

Ezután az akkor divatos történeti operák sikerei fölött így élcel tovább : »A zenei nyelv, mihelyt a kifejezésre méltó tárgytól elszakad és *tartalom nélkül*, »operaáriszerű önkénnyel« maga akar beszélni, lényegében teljesen a *divatnak* van alárendelve, úgy hogy vagy ezt a divatot fogja uralni szolgálilag, vagy szerencsés esetben uralkodni fog fölötte, azaz ráerőszakolja a *legújabb divatot*. A történeti jargon azonban, amelyet a zeneszerző kitalál, hogy *idegenszerűleg* beszéljen, ha szerencséje van, rögtön ismét divattá válik, amely, ha egyszer elfogadták, már *nem tűnik fel idegenszerűnek*. A zeneszerzőnek kétségbe kell esnie, hogy az ő találmánya ismét megakadályozta őt abban a törekvésében, hogy idegenszerűvé legyen. Ennélfogva szükségképpen keresnie kell oly eszközt, amelynek segítségével *egyszer s mindenkorra* idegenszerűnek tűnjék föl, ha a történeti zenéhez való hivatottságát be akarja tölteni. »*Nem*«-et kell mondania ott, ahol voltaképp *vigen*«-t akar mondani. Egyenesen bolondnak kell mutatkoznia, hogy »történetileg jellemző«-nek tűnnessék föl.«

Ime tehát Wagner a történeti anyagot se drámai tárgynak, se zenei kifejezésnek nem fogadja el. Minthogy pedig ez a hatalmas szellem lassanként az egész világot meghódítja s az összes zeneszerzők — akarva, akaratlan — mind az ő befolyása alá kerülnek : a történeti opera mindinkább háttérbe szorul. A francia zeneszerzők közül *Lalo*, *Saint-Saëns*, *Bizet*, *Massé* még a zárt formák kedvelői s a történeti tárgyakat is szeretik ; *Gounod* és *Thomas* még küzdenek

s elég sikerrel, az új irány ellen, de *Massenet*-n — bár olykor szereti a stílust keverni, — már látszik az új hatás, *Vincent d'Indy* már lelkes wagnerista; *Charpentier* (Luiza) és *Debussy* (Pelléas et Mélisande) pedig Wagneren is túl tesznek. Az olasz veristák: *Mascagni*, *Leoncavallo*, *Puccini*, *Giordano* a német mester hatása alatt alkotnak s modern tárgyak feldolgozásával hatnak.¹ A németek: *Cornelius*, *Goetz*, *Sommer*, *Kienzl*, *Weingartner*, *Humperdinck*, *Thuille*, továbbá a mester fia: *Wagner Siegfried* és a jelenleg legnépszerűbb *Straussa Richárd* egészen Wagner hatása alatt állanak. A magyar operairók közül *Goldmark*, *Mihalovich*, *Elbert*, *Farkas Ödön*, *Szabados-Szendy*, ifj. *Ábrányi Emül* többé-kevésbé az új irány hívei; *Zichy Géza* eklektikus, *Hubay Jenő* pedig inkább a francia iskola híve s csak utolsó művében, a »Lavotta szerelmé«-ben közeledik a wagneri műformához.

Bizonyára, mint minden véglet, túloz az a divatos, modern felfogás is, hogy a történeti drámák ideje lejárt. Bármennyire is változzék az irodalmi ízlés, bármennyire is átalakuljanak a költői műfajok: kétségkívül lesznek kiváló költők, akik a történeti dráma terén is fognak örökbecsű műveket alkotni. Máskép van a dolog az operával. A zene, mint azt Wagner kifejtette, nem adhatja meg a korszint; a költő pedig az operaszöveg megírásánál nem járhat úgy el, mint a szavaló drámáénál. Emez eszméket, gondolatokat, érzelmeket *szavakban* fejez ki, ennélfogva feltüntetheti a történeti korszak gondolkozását, világnézetét. A libretto költőjének első-sorban a zene által kifejezhető *érzelmek* feltüntetésére kell gondolnia. Kiváló drámák- és operaszövegeknek (pl. a Shakespeare és Verdi-Boito »Otello«-jának) összehasonlítása élénken rámutat e különbségre. A tragédia hősei a szenvedély hófokán szakgatott, csonka mondatokban, vagy csak egyes szavakra terjedő, jellemző felkiáltásokban törnek ki, amelyek belátni engednek lelkébe, ahol az általános emberi indulatokon az illető történeti korszak burkát is megpillanthatjuk; az opera alakjainak leghevesebb szenvedélye is érzelmekben olvad föl, amelyeket a jelen kornak mindenki által megérthető zenéje nyelven fejez ki. Ezért nevezték egykor az operát lyrai drámának. Ennélfogva a történeti dalmű szorosan véve anachro-

¹ Történeti tárgyú műveikkel többnyire nem boldogulnak. Pl. Leoncavallo »I Medici«-e hatástalanul tűnt le, »Berlini Roland«-ját pedig csak a német császár tapsai juttatták Berlinben succès d'estimehez.

nismus, amelyben csak a díszletek, a jelmezek és esetleg a cselekvénynek egy-két különleges fordulata mutathat rá a korra, amelyben szerepel. A zeneszerző zeneileg igen értékes operát írhat, amely tárgyát valamely régi korból veszi, ha mindnyájunk érzelmeit fejezi ki; de a kort bensőleg jellemezni nem fogja, csak külső milieu-jé emlékeztethet rá.

Minthogy a színpadi technika mai fejlettsége mellett a külső történeti hűség teljes illuziót kelt, a közönség az operában a belső anachronismusokat szívesebben eltűri, mint a szavaló drámában. Természeteszerűleg inkább figyelünk a zenére mint a szövegre. A szövegnél pedig előadás közben első sorban nem azt nézzük, van-e az elénekelt versekben lélektani és korhűség, hanem azt, hogy a szövegben kifejezett érzelmeket minő közvetlenséggel és művészettel magyarázza a zene.

Egyébiránt a magyar dalmű, ha a szorosan történeti tárgyakat kerülni akarja, — bő és hálás anyagot találhat a nemzeti mondavilágban. A hazai tárgyak feldolgozása főleg azért kívánatos, mert a zeneszerző az ily szövegek megzenésítésénél érvényesítheti a magyar nemzeti zene sajátosságait. A magyar műzene még a »jövő zenéje« és stílusa megalkotóját várja. *Erkel* és *Mosonyi* dalművei, *Mihalovich*: Toldi szerelme, *Farkas Ödön*: Balassa Bálint, *Hubay Jenő*: Lavotta szerelme, *Szabados Béla* és *Szendy Árpád*: Mária, *gr. Zichy Géza*: Nemo című operái a magyar stílusra való törekvés érdemes és jelentékeny eredményei. Azon kérdés fölött: mi lesz az igazi magyar műzenei stílus? irodalmunkban régóta hosszú, heves vita folyik. Némelyek ragaszkodtak ahhoz, hogy ennek kizárólagos anyaga a magyar csárdás- és népdalritmus lehet csupán.

Abból a fogalomzavarból, mely e téren uralkodik, mai napig is, a legszabatosabb kiút az a meghatározás, amelyet évek előtt Apponyi Albert gróf fogalmazott meg. Ez a stílus, szerinte, nem lesz egyéb, mint a magyar nemzeti egyéniségnek spontán megnyilatkozása nagy tehetségű magyar zeneszerzők alkotásaiban. Ezt formulákra visszavezetni nehéz, de műveikből mindenki ki fogja érezni. Ennek az alkotó léleknek nemzeti sajátosságai adnak a zenének nemzeti típust, nem pedig mesterkélt sallangok.

Természetes, hogy a népzene formái is érvényesítik befolyásukat. A népzene azon hatalmas befolyásnak egyik alkotó része, amely minden művészt körülvesz s amelyet »milieu«-nek nevezünk. Mint ilyen, belopózik a zeneszerző szívébe és a szívéen át kihat alkotásaira.

De ezen befolyásnak spontánnak kell lennie. Ha esztetikai elvet és korlátot csinálnak belőle, akkor elsorvasztja a teremtmény erőit s bedugul a forrás, amelyből egyedül fakadhat a szó igazibb értelmében vett nemzeti zene. Ennek stílusát nem lehet bizonyos formáknak önkényszerű törvénybeiktatásával improvizálni: a természetes erők működéséből kell kifejlődnie. Ez a stílus nem sablonok külső alkalmazása, hanem a magyar génusz legmagasabb alkotó képességének megnyilatkozása a zene mezején.

Rendszeresen alig félszázad óta mívelt zenei kulturánk rohamos föllendülése reményt nyújt, hogy a magyar nemzeti dalmű megalkotója is elkövetkezik, akinek úgy egyénisége, mint művének tárgya és zenei stílusa a magyar nemzeti élet talajából fakad. Az a körülmény azonban, vajjon tárgyát ennek a magyar milieu-nek történeti múltjából, mondavilágából, vagy jelenkori életéből meríti-e, a mű zenedrámai értékére nézve közömbös lesz.

EGY HAMLET-ELŐADÁS BÍRÁLATA 1815-BŐL.

Irta Bayer József.

A magyar színészet multjának kutatása közben sehol annyi nehézségre nem akadunk, mint mikor színészeinkről mint előadó művészekről akarunk tiszta fogalmat alkotni. Az egykorú ujságlevelek nagy ritkán s akkor is csak általánosságokat mondanak. Többnyire hazafias jóakarát irányítja véleményüket, amiből az utókor kutatója édes-kevés tanuságot tud meríteni. Annál becsesebb, ha egyszer egy oly bírálatra is akadunk, mely a szerep lényegébe hehatolva, nem azért látszik megirotnak, hogy a kritikus a maga tudálékosságát fitogtassa, hanem, hogy az előadó művészre felhívja a közfigyelmet. Egy ily bírálatot lesz alkalmunk az alábbiakban közölni, mely két szempontból is nagybecsűnek mondható, és pedig 1. ez az első színbírálat egy magyarországi Hamlet-előadásról; 2. ez az első színbírálat, mely egy előadóról szólva részletesen kritizálja az illető színész felfogását. A Pestről »vidéki dajkaságba« küldött magyar színjászó társaság, mint ismeretes dolog, Borsod vármegye védőszárnyai alatt Miskolcon vonta meg magát 1815 augusztustól kezdve. Műsoráról nem tudunk semmi részletesebbet, de nagyon valószínű, hogy pesti műsoruk darabjait itt se hanyagolták el s a víg darabok mellett a komolyabb jellegűeket is előadták. Egy ily alkalommal színre került a magyar színjászók egyik legkedveltebb darabja: Hamlet, melynek előadása époly dicséretes előadóinkra, mint áhítatosan figyelmes végighallgatása a közönségre. Ez előadás bírálatának becsét nem kis mértékben emeli az a tény, hogy megírója nem valami ott lakozó elfogult színbarát, hanem egy átutazó idegen, ki nincs feszélyezve véleményének szabad elmondásában. Dicsérete kétszeres dicséret, mert hisz gáncsolhatott is volna megtorlástól való félelem nélkül.

Levele 1815 okt. 15-én Miskolcra van keltezve ¹ és szó szerinti ekként hangzik:

»A múlt Szombaton játszották a Pesti Színház Társaság, mely négy hónapoktól fogva, a mint értettem itt mulató:

Hamletet.

Engemet a ki már legalább negyvenszer Hamletet különböző nemzetek Játék színein, előadattni láttam, a Tzédula figyelmessé tett, és kívántam nagyon a Darab productioján jelen lenni, tudván bizonyosan, hogy a min már harmadfél század oltá a Theatralis Criticusok rágódnak, és a mit sok jeles Actor a maga főbb Studiumává tett, egyik és első próbaköve a Játszó mennyiségének.

Hamletet játszotta Benke úr. Ez a Színház, a mint nekem beszéllették 34 esztendőse,² némellyek azt a megjegyzést tették rolla, hogy igen idős a Hamlet Személyére. Ő többnyire nyájas öregeket játszik, és a maga fakjában nem utolsó.

De Benke, Hamletre nem volt öreg, hó játékára nézve sem. Ő rolleját tökéletesen tudta, de nem csak tudta, hanem tanulta is, azt mutatta rendes felosztása Monologjainak; — minden mozdulásában tziel volt, előre elrendelte szavait, nem ütődtek össze zavarodva gondolatjai; igaz érzést és tüzet mutatott az igazság szájában, a bizonytalanságon lebegve hatott keresztül, a moral értelmes nyájas meggyőződéssel s szelídséggel hangzott ajakain. Egy szóval: ő dtuta, mit, miért, hogy és hol beszélt. Itt tapasztaltam legelőször a Magyar Hazában, mit tesz a Publicumnál az Actor. Akár milyen esztelenül viselte is magát Hamlet, minthogy az idő megkívánta, hogy magát úgy viselje — semmi illetlen 'sibongás, semmi gyermekes zaj őtet játszásában meg nem zavarta. Az vele együtt érzett s annak érzése őtet a Játék végével meg is jutalmaztatta.

En mindenik Actornak, ki a Hazában vagyon, ilyen szempontból kívánnám érdemeit megismertetni; s ha szerentsém lesz visszatekintésemkor más Játékot, annyi meg elégedéssel látni, mint Hamletet, el nem fogom mulatni a Játszó bétét Világ eleibe terjeszteni: valamint a hibát is a publicummal bővebben meg esmértem, ha időm lesz.

Illó volna, legalább ítéletem szerint, a Hazával Újságaink által köz-

¹ Közölte a Magyar Kurir 1815. II. 93. számának Toldalékjában Nro 65. Honyi Levelek ... alatt.

² A valóságban meg felel, mert B. 1781-ben született.

leni a két Hazában lévő három Játékszínnek állapotját, és azt: mely szembetűnő előmenetellel koronázza meg az idő sok buzgó Játézők, hazafiúi minden ditséretet sőt minden segédelmet is megérdemlő igyekezetét; annyival is inkább, hogy a két Hazában ezen Nemzeti Intézetnek számos pártfogói és jöltévői, elősegállói vagynak, a kiknek számok, valamint a jó dolog jobban-jobban tenyészik: szaporodik . . .

Egy dolog kétségtelen e bírálatból kitetazóleg: hogy Benke Hamletje nemcsak alsóbb színvonalon álló hallgatóit kötötte le, kik szótalan áhítattal hallgatták őt végig, hanem a tanultabb elemet is, mely átutazóink társaságában bíráló elmével tudta e szerepet végigkísérni és méltányolni. Meglátták rajta, hogy nem a sügó viszi ez előadónál a főszerepet. Játéka olyan hatást tesz hallgatóira, hogy azok elismerik: ilyesmit csakis jól áttanult és jól átérzett szereppel lehet elérni: Benke elérte a legnagyobb színi hatást e szerepével: közönségével éreztette át a maga érzéseit, az igaz érdeklődéssel várta meg sorsa eldölését s darab végével — ami akkor ritkaságszámba ment — tapsaival tüntette ki a művészi alakítást.

Déryné úgy beszél Benkéről,¹ mint »universalis jó színészről«. Ő, aki itt Miskolcon együtt működött Benkével, Naplójában marandandó emléket emelt Benke művészetének midőn kiválóbb szerepeiben oly részletes elemzéssel szól róla.

Déryné leírásaiból csupán azt tudjuk meg, hogy Benke az úgynevezett érzelmes szerepkörben volt elsőrendű. A Magyar Kurir tudósítójának kritikája már arról győz meg, hogy egyike volt a legkiválóbb magyar Hamlet-játékosnak, kit ezen szerepében, még olyanok is nagyon élvezhettek, kik legalább 40-szer a legkiválóbb színészek-től látták Hamletet.

De magának az egész előadásnak is jónak kellett lenni, mert ha Benke kitűnő játékatól nagyon elütött volna, az az összbenyomás rovására esik és ez esetben a főszerep se tesz kellő nagy hatást. Ez a miskolci első Hamlet-előadás tehát minden ízében jól sikerült s ezzel azt igazolta, hogy ez a vidékre küldött pesti magyar társaság nemcsak nem hanyagolta el hazafiui kötelességét, de buzgalma nyílt szemrehányás volt azok ellen, kik, a fővárosban nem engedve fejlődése útján tovább haladni, a bizonytalanság összes esélyeinek kitették. Úgy látszik: volt ereje ahhoz, hogy a maga lábán megálljon s midőn Hamletet játszották, mindenki okult Hamletnek a színészekhez intézett tanácsaiból.

¹ Naplója I. k. 109. és 269—73. lap.

WAGNER RIKHÁRD.

Irta Rákosi Jenő.

A Wagner-kultusz a lefolyt évszáznak egyik legnagyobbszerű jelentősége. Én nagy sajnálatomra nem vagyok művelt muzsikus, hogy e kultusz becsét és jogosultságát Wagner zenei alkotásaiban keressem. Egészben, azt hiszem, nem volt nagyobb muzsikus, mint az előtte élt nagyok, élükön Beethovennel, aki a muzsikának oly tökéletes, mélységekkel és magasságokkal bíró alkotásait hagyta ránk, amelyek minden összehasonlítást kizárnak, mert magokban abszolút művek, melyekkel más műveket összehasonlítani együgyű dolog. Nem lehet Goethét Shakespearerel, Shakespearet Homerosal összehasonlítani oly értelemben, hogy melyik volt nagyobb. Ezek egyszerűen nagyok. Sem nem nagyobbak, sem nem legnagyobbak. A komparatívus és szuperlatívus használatát a kisebbek számára kell fenntartanunk, ahol relatív értékekkel számolunk.

Wagner azt gondolom kiszélesítette, gazdagította a zeneköltészetet; a hangok és harmóniák használatában új utakat és módokat talált; mint operaszerző bensőbb és közvetetlenebb kapcsolatot hozott létre költemény és zene között és végső kifejlődésében, tehetsége kibontakozásának tetején megalkotta az új. n. zenedrámát, amit bolondok elneveztek a jövő zenéjének (őt se veszem ki a bolondok közül, ha ő tőle származik ez az elnevezés) és én erről a zenedrámáról akarok egyet-mást mondani. De előbb miért nevezem bolondnak a jövő zenéjét? Azért, mert a Wagner zenéje a legteljesebben a jelen, az azaz ő kora zenéje. Mivel, ha volt is oppozíciója, kezdettől fogva voltak rajongói is és pályafutása nem a félreértett vagy meg nem értett zseni pályája, hanem a diadalmas fejedelmeké. Senkin szebben nem valósult meg a szálló ige, melyet Temisztoklesz kiáltott oda zajongó hallgatóságának: *Tüpte mén akué mű.* Üss, de hallgass meg. Akárhogy zajongtak Wagner

ellen, mihelyst valahol meghallgatták, ott meg is nyerte a csatát. Megkoronázódott pályafutása azzal, hogy Németországban színház keletkezett, melyben a görög szokásokra emlékeztető ünnepi módon évenként csakis az ő darabjait játsszák és semmi mást nem játszanak.

Ehhez járul, hogy mindazok a zeneköltők, akik tőle nem azt tanulták el, amit ő a zeneírók számára újíttott s ami eltanulható, hanem akik azt akarták utána csinálni, ami benne egyéni, tőle el nem vehető, el nem sajátítható, azok lelketlen utánzók lettek, torzképei a mesternek, akik nem lelkesedtek, hanem megbolondultak rajta, saját magukat elveszítették anélkül, hogy Wagnert megtalálták volna. Ezeknek a muzsikáját és darabjait nézve, hallva, konstatálnunk kell, hogy Wagner zenéje nemcsak nem a jövő zenéje, hanem immár nagyon is és visszavonhatatlanul a múlté. Wagner maga tudná visszahozni vagy egy második Wagner, aki azonban nem Wagner lenne, különben nem lehetne akkora.

Az igazi muzsikuskok, akikben élt a zene, azok megértették a mestert és tanultak tőle. Nem lettek fiókwagnerek, hanem maradtak annak, amik voltak és felhasználták saját egyéniségük feldíszítésére, amit Wagner minden muzikus számára újíttott a muzsikában. Ezek közé sorolom a világ egyik leggazdagabb muzikusát, Verdit. Azok a szerencsétlenek, akik azt hiszik, hogy nekik Wagner-féle zenedrámákat kell komponálniok, Wagnert nem értették meg és lehetetlenre vállalkoznak.

A fejlődésnek hosszú processzusa az, melyen keresztül Wagner eljutott a zenedrámához. Talán sohasem jutott volna odáig, ha nem inspirálja magát a görög irodalomból, amely rávezette őt a Nibelung-mondára. Mert abban senki nem kételkedik, hogy a Nibelung-tetralógia a görög mithológia inspirációja, senki, aki behatóbban foglalkozott a nagy német mester e kolosszális művével.

Engemet a véletlen vezetett rá. Baráti körben felmerült az eszme, hogy jótköny célra elő kellene adni drámai művészekkel a Nibelung-gyűrű darabjait. Elsősorban érdeklődtem a mű magyar fordításáról és kénytelen voltam megállapítani, hogy ezek a fordítások nagy ügyességgel vannak elvégezve, de egészben lesüllyeszti Wagner költeményeit a legközönségesebb operai librettók színvonálára. Ezeket drámáknak előadni nem lehet. Áttértem az eredetire, melyet eddig nem forgattam s kimondhatatlan benyomásokkal végeztem olvasásukat. Oly elemi erővel kerítették a hatalmukba ezek a kompozíciók, hogy nyomban hozzáfogtam a kísérlethez,

nem lehetne-e valamiképen, ha halaványan is oly fordítást készíteni, amely a magyar olvasónak fogalmat nyújtson az eredeti mű nagyságáról, fényéről, hatalmáról. Kísérletül választottam s el is végeztem a Walkür tragédiáját.

Eddig a legnagyobb három németnek tartottam Luther Márton, Goethét és Bismarckot. Most négyet tudok. A negyedik Wagner. Nem a muzsikájáért, hanem librettóiért — sit venia verbo. Muzsikus volt különösebben, amíg régebbi operáit írta. Amikor voltaképen zenedrámáira tért át, költő lett különösebben. Az én benyomásom szerint a Nibelung-tetralógiában a res principalis a szöveg, a zene az accessorium. Emberi történeteket, érzéseket, szenvedélyeket festett és juttatott kifejezésre korábbi műveiben zenével és szépen szóló versekkel. Soha el nem felejthető ritmusok, hangképek, áradatok, indulók és melódiák gazdagsága van ezekben a művekben. Kikapadhatatlan gazdagságukkal elborítanak mindent: hőst, embert, helyzetet és történetet. Minden inkább csak arra való benne, hogy a zene által fölkelített érzéseknek konkrét értelmet adjon. A szöveg, az alak, a helyzet, a történet feladata, hogy a muzsikát egy-egy érzésben összpontosítsa, testen-lelken keresztül ható erejének konkrét élt adjon, általános, képzetek nélküli elmosódását szilárd anyaghoz kösse és ezáltal hatalmát emberen megsokszorozza.

A nibelungi zenedrámáknál ez megfordul. Egy szilárd, sziklába vésett tragikai kompozíció lép itt előtérbe. Iszonyú drámák játszódnak le, melyeknek minden szava, minden jelenete, minden fordulata szivedet és elmédet egészen követeli. Ha meg nem érted, nem érzed, ha nem érzed, veszve van az egész. A zene pedig kíséri e csodatörténetek változatait és fejleményeit, mintha a zenekar a maga földöntúli nyelvén ismételné azt, ami a színpadon történik, mintha a drámának nézőközönsége volnának a hangszerek s majd sírnak, majd kacagnak, most üvöltenek, egyszer tapsolnak annak, amit a színpadon beszélnek és cselekesznek s ami ott történik; de mindig zihálva, lélekszakadva kísérik, futnak utána s ismételik egymásnak és magukban.

Meg-megálltam és elmerengtem olvasás és fordítás közben. Tünődtem, kihez és mihez hasonlíthatom Wagnert mint költőt. Nem tudtam hozzá hasonlót csak Aiskhylost.

A görög tragédiáirók mind a mondából és mithológiából dolgoztak és darabjaikat óriási arénákban a pusztaság alatt játszották el. Egyfelől ez az utóbbi körülmény, másfelől az, hogy hőseik mind

a rendes ember méreteit meghaladó hősök, félistenek és istenek voltak, ellenben előadó színészeik közönséges halandók, akiknek sem alakjuk, sem hangjuk nem tölthette be az aréna mértékeit és — a távolságnál fogva, amelyből a közönség őket nézte, nem hogy megfelelhettek volna a mondák és a mitológia hőseiről alkotott képzeteknek, sőt ellenkezőleg a közönséges emberi mértéknek is alája kellett zsugorodniok — mindez szükségessé tette, hogy valamilyen kép segítsenek magukon. Így hát a természetüket megtoldották a koturnusszal, hogy megfelelő s illuziót keltő alakot mutassanak; elmosódó arcvonásaikat eltakarták a szerepük jelleméhez festett nagy álarcokkal és hangjukat megsokszorozták egy az álarcba illesztett tubussal, melyen keresztül úgyszólván kitrombitálták a felséges áradatban hömpölygő verseket, közbe-közbe muzsikával kísérték a szólókat, így emelvén ünnepiességét, rendkívüliességét, illuzióját előadásuknak.

A modern színpad ezt nem tűri. Ma zárt helyiségben, korlátozottabban téren játszunk. Látó üveggel hozzuk a színészt egészen közel magunkhoz s aroának leggyöngédebb kifejezését is biztosítjuk magunknak. A koturnusz és álarc által merevségre megkötött s csak pathétikus kevés mozdulatra képes színész pátoaszát felváltja a természetes mozgás, fürgeség, reális előadás. Mi marad illuzió keltő segítség a mai színpad emberének, ha ember- és természetfeletti lényeket kell a színpadra vinni? A dekoráció tökéletessége és a világítás raffineriája nem teszi a színészi egyént nagyobbá, méreteiben impozánsabbá. Ma is csak emberátlaggal dolgozunk.

Wagner a Nibelung-tragédiában mozgósította a holt természetet, az erdő madarait, a mesebeli sárkányokat, a tündéreket, sellőket, félisteneket, isteneket és az emberfeletti erejű hőöket. Neki a görög tragédiaírók rekvizitumaiból használhatónak csak a — muzsika maradt. Amennyivel kevesebbje volt a koturnusz, a tubus és az álarc híján, annyival többet vett a zenéből. Mégis ez a zene, noha az ő mesterkeztől abszolút becsú, csak alárendelt szereppel bír a tetralogiában. Egyfelől akcentusokat ad a színpadon dúló indulatoknak és szenvedelmeknek; aláhuzogatja a gondolatokat, érzéseket, helyzeteket; festi a jelenetek kedvét, a tünemények jöttét és mentét, a küzdelmek fordulatait és állandóan fokozza melodikus hullámmásával, összhangjával, hangzavarával, a muzsikának az emberi lélekre gyakorolt penetráns hatásával az érzéseket, amelyeket a dráma kivált, fölkel és eseményeivel munkára indít. A zene izgalmatól,

mámorától, mederbe nem szorítható hullámos áradásától minden, amit a színpadon látunk, erejében, nagyságában, külső és belső mértékeiben megsokszorozódik, megnő és szokatlan, félelmes, elragadó hatásokat birtosít. De csak úgy, ha mindent értünk is, amit a színpadon tesznek és mondanak.

Ezért kellett Wagnernek Bayreuth. Mert sehol közönséges színházi vállalat az előadás e tökéletességét nem adhatja nekünk. Ott szent minden szó, minden lépés, minden mozdulat és minden kotta hozzá. Ott a színész, aki alkalmasnak találta arra, hogy az ünnepi játékokban részt vegyen, előbb deklamálva tartozik az opera szövegét pontosan megtanulni s csak mikor ezen túl van, bocsájtatik a zongora mellé, hogy elkezdje a szerepe énekének a tanulását. Az ideálja a tetralógia előadásának előtt az, ha a néző is betéve tudja a szöveget. Ez Wagner-kultusz, a művekhez méltó. Ami nálunk s azt hiszem, Bayreuthot kivéve, egyebütt is történik, az Wagner kifosztása, meghamisítása. Mert ott a muzeika lép előtérbe, a dráma pedig alárendelt szerepre jut. Wagner-kultusznak ez annyi, mint divatnak, ha kifordítva viselik a kabátot.

Wagner ebben a művében századok munkáját végezte el egymaga. Évszázak alatt fejlődik ki mint sok nemzedék lelki és szellemi életének az alkotása egy-egy mithológia. Wagner a germán mithológia és mondák törmelékéből egymaga megcsinálta a germán pogányság isteneinek a tragédiáját. Egy szoros láncban, logikusan, elmésen, stílszerűen fejlődő bukását a germán Walhallának. De nemcsak az ok szerint fejlődő történetet találta ki; megkonstruálta magának a pogány istenek morálját, filozófiai mélységeit, misztikus lényegét, amely az isteni hatalom és az emberi gyarlóság keveréke; csinált magának hozzávaló páthoszt, csinált szavakat, csinált hozzá stilizált nyelvet, amely ódon és teljesen a német nyelv mai fejlődöttségének magasságán áll. És mindehhez csinált magának zenét, amely ép olyan egyéni, épen annyira kizárólag az övé, mint történetének, misztikumának, filozófiájának és nyelvének megalkotása.

Én azt gondolom, ha egyikét e daraboknak a mi magyar közönségünk drámai előadásban látná, zenével csak ama néhány helyen, ahol a helyzet megkívánja: akkor venné csak észre Wagner-rajongóink kilenc tizedrésze, hogy voltaképen miért rajongott eddig a laikusoknak vagy mondjuk nem-wagneristáknak oly bosszantó és kellemetlen tüntetéssel. Egy ily előadás külön fogalmat adna a világnak Wagner-ről, mint az egész tetralógia értelmetlen és sablonos operai előadása.

SULLY PRUDHOMME.

Irta Hatvany Lajos.

Alig egy éve, hogy meghalt s már alig emlékszünk rá. Élt-e valaha? Úgy rémlik, hogy dallamosan behizelgő neve nem egyéb, mint amaz aranyszélű kötetkéek disze, melyeknek még sok vevője, de már oly kevés olvasója akad.

Pedig ő valóban élt... valóban meg is halt... sokat tanult... sokat írt... s egyike volt ama negyvennek, kiket *emberei vad dőlly* halhatatlannak gúnyol. Ez volt — sőt még ennél is több. Ő volt. köztünk az utolsó romantikus, ha nem is gyermeke, de legalább unokája a romantikának.

1830 körül ez a szó »romantika« jelentette a fiatalságot, harcot, kikezdett hagyományokat, Victor Hugo zajos premierjeit, Gautier vörös mellényét, Musset szerelmi kalandjait, George Sand női szájában még sohasem látott, forradalmat izzó, emancipációt gomolygó szivarjait. Romantikus volt mindaz, ami él, virul, nevet, zajong, ingerel, vonz, ami kihívón szökken a magasba, ami hódítani, törni-zúzni s a ledöntöttek helyén újat, sohse látottat-hallottat alkotni akar.

Hogy megváltozott e szó értelme! Mit jelent számunkra romantika? Nagyanyánk levendulaillatos almáriumát, sápadt holdfény aranyában úszó romok mohlepte falát, távolban panaszló fuvola siralmát, önkékjébe hanyatló hullám zsongását... és a chatenay-i kastélyban éveken át haldokló, csendes, finom költő-aggastyánt: Sully Prudhomme-t.

A nagy romantikusoknak nem voltak utódaik. Ki ismeri Lamartine vagy Hugo tanítványait — ki Musset utánzóit? Ami nem sikerült a legnagyobbaknak, azt Gautier érte el; tőle indul ki a költészet

új iránya. Úgy látzott, s maga is azt hitte, hogy ő a romantika s különösen Hugo leglelkesebb híve, csatlósa. Pedig tulajdonképen ellenlábasa volt. Körötte szétvetették a Sándor-vers vasabroncsát, a helyéből kilódított cezura, mintha megrészegült volna a szabadságtól, nyugtalanul ingott ide s tova, s a rím is tombolt harmóniák és diszharmóniák meglepő fordulataiban. Csakis e feloldott és könnyen kezelhető forma fogadhatta magába, mintegy két szélesre kitárt karral, azt a sok fogalmat, gondolatot, eszmét, melyek egyszerre irodalmi létjogosultságot kaptak a finnyás francia irodalomban. S mit tett ezalatt Gautier? Még összebbre húzta a szabályok hálóját s úgy megrostálta érzelmeit és eszméit, hogy csak a legritkábbat, csak a legkülönösebbet méltatta ritka, különös formákban bizzar feldolgozásra. Mikor a világ végre megúnta a romantika én-zaját, a jövő lírája Gautierhez kapcsolódik. Megjelenik Leconte de Lisle és diadalra juttatja a tárgyilagos, az éntől különszakadt ének művészetét. A romantika eredményeiből és vívmányaiból csak egyetlen egy maradt meg: a kiszélesült történelmi látkör; ne az ihlet lobogtassa — így hangzott a tanítás — letűnt korok és népek lelkét a költő előtt, hanem földrajz, történelem, pszichológia legyen a művész multba vezetője. El ne ragadja a versíró élte kicsiny sodra, hanem tágítsa ki szívét minden világok szívévé; és halkan dobogjon ez a hatalmas szív, a fényes páncélon át alig érezhetőn.

A parnasszisták közé, amint ezt a költői csoportot hívták, különös véletlen folytán Sully Prudhomme is elvegyült. Néhány évtizeddel előbb ő lett volna a legtisztább romantikus... Mélébús, minden illetésre könnyen rezzenő, külső és belső élményeket analógiák lenge szövetségében egybeszővő terminészet, valami oly Páris számára megnyugtató, lehiggató, szertelenségeitől megfosztott, kevésbé szenvedélyes, de annál elmésőbb, kevésbé lírai, de annál rétoribb Lenauvá avatta volna. Néhány évtizeddel később bizonyny az impresszionisták közé áll... A *Vers Libre*, mely ellen úgy küzdött, enyhe rezdüléssel követte volna lelke apró rezzenéseit. Verlaine-ék kissé fátyolozott szavainak félhomálya jól követte volna alig megfogható, könnyen elillanó eszméit és hangulatait. De a parnasszisták között ez a meleg, puha, nagyon is puha lélek, kemény és hideg lón; csilámló gondolatocskák illanó harmatát, nem virágkelyhen, de faragványos ezüst billikomban fogta fel. A tudomány, melyet ihletének követnie kellett volna, elfojtotta azt s ez az ember, ki szép dalok írására volt hivatva, csak szép költeményeket írt.

Az antológiák, az iskolakönyvek mind közlik Sully Prudhomme-nak leghíresebb versét, melynek címe : *Le vase brisé*. Az alig látható kis karcolásról szól az ének, melyet a váza falán legyező könnyed hozzáértése ejtett s mely észrevétlenül hatol, nyílik, maródik tovább, míg a víz kiszivárog, míg a váza virágai elhervadnak. Senki sem sejti még a romlást, de »n'y touchez pas, il est brisé«, »Hozzá ne nyúljatok, repedt«. Ezekután szinte kínálkozik a folytatás, mely szól a szívről, amint hozzá szerető kéz könnyelműen ér s melyen észrevétlen kár esik, azután megreped, míg a szerelem virága benne elfonnyad :

Még épnek látja a világ,
De ő, a finom, mély sebet
Érzi, hogy nő s terjed tovább,
Tört szív, hozzá ne érjete.

(Vargha Gy. fordítása.)

A költő sok oly verset írt, melyben a finom gondolatot hasonló módon tán egy kissé erősen domborítja ki, legbensőbb, leghomályosabb rejtekeit tán kissé nagyon is megvilágítja s egy érzéssel némileg bosszantóan sikerült párhuzamban túlságosan jól kiokoskodott hasonlatba foglalja. Sok ily verset írt, de a tömeg csak megmaradt amellett, hogy benne a *Vase brisé* költőjét tisztelje. S ez nem véletlen ; hisz oly mélyen francia hajlandóság kedvihe jár benne, amint igaz, fájdalmas érzését kecses, elménckedő formában fejezi ki. Ha lett volna a XVIII-ik századnak francia költészete, XV. Lajos udvarába ily költészetet képzelek illőnek. Diderot, midőn leírja Greuse képét, melyen a lehetetlenül szép, hihetetlenül gömbölyű arcocskájú leányka sírdogál a kút előtt, mert korsója eltörött, kifejezi gyanuját, hogy ennyi könny nem is a törött korsónak szól ; e mögött bizonnal valami titkolt szerelmi bánat rejlik ! Ha ez a föltevés alapos, akkor aligha lehet e trianon-idill tisztára mosott fehér-cselédje számára megfelelőbb dalt találni, mely e helyzethez és ez alkalomhoz inkább illenék, mint a *Vase brisé*.

Sully Prudhomme modora nem válik soha modorossággá. Sokkal szelidebb természetű volt, semmint érzelmeit kikiáltta, álmodozásra hajlóbb, semmint durva realitásokat néven nevezni ne félne. Fehér arisztokrata kezével írta fehér dalait fehér eszményeihez. Kissé vértelen eszmények, melyeket alig lehet egymástól megkülönböztetni. Ha ez az azurszínű költészet nagynéha elhomályosul, enyhe átmenet

vezet a fényből a homályba. Nem is homályba, csak haloványabb derűbe; mint a felhő, mely ragyogó peremével, fehérén válik ki az égbolt verőfényéből. Prudhomme-é a világi méltóságos gyásza, melyet éles jaj nem árul el. Volt valami benne abból, amit navarrai Margit ennui commun à toute âme bien née-nek mond, az illemmel viselt, bársonyos uszályt vontató, melanchólia ünnepi adománya. Anyja gyászruhájáról sötétség lopta be magát szívébe s eltöltötte őt valami nagy hiány tudatával:

Me révèle quelque absence,
D'une interminable longueur.

Ez a *quelque* rendkívül jellemző. Sully Prudhomme gyásza ép oly személytelen, mint szerelme.

Prudhomme maga is érezte, mint mállik szét költészete az érzelme-árnyalatok e szűk körében. Utat keresett, mely költészete jól ápolott kertjéből kivezet a nagy, szabad világba. Fiatal korában természettudományokat tanult; a filozófiát mindig szerette. Ezt a két területet meg szerette volna hódítani a költészet számára. Ahol szándéka észre nem vehető, ahol a tudós és költő szeme egyszerre pihen egy és ugyanazon tárgyon, ott oly versei sikerülnek, melyekben észrevétlenül olvad egybe érzelm és megfigyelés. De javarészt hiányzik a szerves kapcsolat; nehéz, fizikai tankönyv ízű sorok esnek ki verseiből. Természettudomány és költészet nem igazi ellentétek, de Sully Prudhomme nem volt elég költő, hogy e látszólagos ellentétet is elsimítsa. A végtelen tér és idő nyomása bár lelkére is nehezült, de ijedtsége szava tompán, visszhangtalanul hangzik el. Soh'sem volt meg benne az, amit Lucretius és Goethe, amit de Vigny és Leconte de Lisle oly nagy mértékben kaptak, amit Plutarchos megtalált Perikles ékesszólásában, t. i. a nagy karakter fenkölt, mindent lebíró ereje, mely a stílust megtölti — amint a görög mondja — velővel. Prudhomme-nál csak azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb tanulmány sem emeli az embert önmaga fölé, ha gazdag élet nem tartja egyensúlyban a tudást. Rokoko-lénye fölcikornyázza a bölcselmet és tudományt. Rendesen csak retorika s amaz ügyesség szól belőle, melyre a verselésben szert tett és sajnós, az az illemtudás is, mely arra készíti, hogy a világok vad forgatagát szinte ütemes táncra tanítsa, hogy eltitkolja, elleplezze az elemek botrányos könyörtelenségét. Három nagy tankölteménye nem egyéb, mint mások metafizikai elmé-

letei, melyek szinte csodálkoznak, hogy valaki versbe foglalja őket. Fizikával nem tud megküzdeni, de imitt-amott bölcsészeti eszméket könnyen versbe foglal. A közelfekvő cél és közelfekvő ok, melyet a természettudós keres és talál mindenütt, a bölcsелеmben végokok és végcélok sejtelmébe vész. S ez a Prudhomme eleme. Pascal az embert elmélkedő nádszálnak mondotta; Prudhomme verse e nádszál halk suttogása volna, ha a parnasszista forma nem forgatná ki valójából. A csiszolt versben kihül az érzés. A temperamentumot legyózi a nevelés. Természetes, hogy Sully Prudhomme érzéketlenül nézte Verlaine mindent fölkaparó működését; az üvegházi növény ki is fejezte rosszálását a természet vadvirága fölött. A versírásról kézikönyvet írt, amelyben bizalmatlanságot szavaz az újításnak, az ifjúságnak. Nem gondolta meg, hogy új érzelmek új formát kívánnak, hogy művészetben a formák tökéletesedése nem haladást, de vénhedést jelent; hogy a metrika, de sőt a szintaxis sem állandó javak. Így történt, hogy bár a legnagyobb problémák foglalkoztatták, bár a legnagyobb nyugtalanságok remegtették, bár volt is tehetsége és pedig nem mindennapi, nagy és tiszteletre méltó munkája akadémiai költészet maradt, mely nem hat el hozzánk.

TROILUS ÉS KRESSIDA.

Irta Sebestyén Károly.

Minden időben szívesen foglalkozott a kíváncsiság, és pedig nem is a legalacsonyabb rendű, azzal a kérdéssel: mily viszony fűzte egymáshoz egyazon kor, egyazon nemzet nagyjait, szellemi vezéreit, költői lángelméit? Vajjon párhuzamosan haladtak egymás mellett, nem találkoztak, csak a végtelenben? S ha útjaik keresztetérték egymást, mily hatással volt egyik a másikra? Ki az adó, ki a vevő közülök? E felszínesnek látszó tudnivalóság irodalomtörténeti kutatással nem esedik, ha olyan nagyokat illet, akik nem egy korban éltek. Mennyivel inkább akkor, ha a legnagyobbak, minden koron kívül és felül álló halhatatlanok egymáshoz való vonatkozását igyekszik megvilágítani.

Homeros és Shakespeare: egy-egy fogalommal tisztult mind a kettő, nemcsak saját műfajának klasszikus és örökké példás képviselőjévé, hanem általában a költészet legnagyobbszerű és legfenségesebb hivatásának betöltésében is soha el nem érhető mintává: az ember ábrázolásában, a korok egységes lelkének plasztikus megértésében, a lélek szövevényeinek mesteri kifejtésében. S még egyben hasonlatosak: nemcsak nevük lett elvont fogalommal, hanem életük is az utókor bámulatában ragyogó, de ép azért bizonytalan körvonallú legendává finomodott, a hőstől alig látjuk bennök az embert.

Vajjon mit tanulhatott Shakespeare Homerosztól? Közvetlenül bizonyára semmit. A rég huzódó vitának, vajjon Ben Jonson híres elégiája állapítja-e meg helyesen Shakespeare antik tudományát vagy a föltétlen csodálók, akik mindentudónak tartják: ebben a vázlatban nem lesz folytatása. Az kétségtelen, hogy a homerosi eposz tárgyát alaposan ismerte és hogy a harag, keserűség, elhagyottság,

fájdalom, önmegvetés ama szomorú korszakában, a mely a tizenhetedik évszáz első tizedében elhatalmasodott rajta, hatalmas kedvet érzett arra, hogy megcsúfolja a görög epikus fenséges hőseit és e hősök iránt érzett naív hódolatát.

Aki Shakespearenek az úgynevezett klasszikus ókorhoz való viszonyát megfigyeli, az nyomban észre fogja venni a különbséget a görög és a római világ iránt való érdeklődése közt. Kritikus és követelődző történetírók sem átalították kimondani, hogy a brit költő mélyebben behatolt a római élet szellemébe akármelyik historikusról. A patriciusok és plebejusok küzdelme Coriolanusban, a roskadozó köztársaság utolsó híveinek harca a formátlan, alkotmány nélküli, zsarnokság színébe öltözött monarchiával Julius Caesarban, a hideg, számító és lelketlen Octavianus és a léha, érzéki, de zseniális Antonius végső, elszánt tusakodása Antonius és Kleopátrában mind több mint *történeti*, mert *emberi* hitelesség erejével hatnak. Ellenben a görög élet rajza vagy torz vagy elmosódott nála és híjával van mindama jellemző vonásoknak, melyekről rá lehet ismerni a hellén szellemre. Vannak kalandos magyarázók, akik e jelenség okát is a renaissance antihellénizmusában és a trójaiak iránt való vonzalmában keresik. Lehet, hogy ez a kommentár elmés, de hogy nem állja meg a helyét, előttünk kétségtelen.

A valóság az, amit a klasszikus antikvitás hatásának és halála után való életének minden ismerője tud: hogy a római világra vonatkozó ismeretek bőven buzogtak a középkorban is, a latin nyelv élő maradt, miután meghalt, a római intézmények változott formában új életre keltek, a római jog megtartotta érvényét. Ellenben mindaz, ami a görögséggel függött egybe, valóban holt tudománnyá lőn, egyes kiváltságosak kedvtelése, a szellem csekély számú arisztokratáinak gyönyörűsége. Így van ez mind e mai napig és mennél tovább halad a modern emberiség eszményi célja felé, annál inkább megvalósul Macaulay kegyetlenül hangzó, de igaz jóslata, melyet a Baconról szóló halhatatlan essayjében oly világosan kifejtett és megokolt.

Shakespeare is hát fogyatékosan, sőt rosszul látta a görög világot. Míg Róma élő nagysága megihlette és oly realizmusra bírta az ábrázolásban, mintha saját korát festené, addig Hellasz rá nézve a könnyű, légies, csinos mesék országa volt, melynek lakóit nem bonyolult lelki motívumok vezérlik tetteikben, hanem érzéki ösztönök: bárdolatlan baromiség, csúf ravaszság, piszkos szájú

ember- és istenkáromlás, buja szeretkezés, hencegő szájhósködés s megannyi más alacsony indulata az állati sorból alig kiemelkedett embernek.

Homeros világa és e világ közt rettentő örvény tátong. Amannak naivsága, hite, bámuló odaadása, szatirikus mosoly nélkül való megfigyelése, mindig egykedvű, nyugodt és derűs ábrázata szembe áll emennek tudatosságával, szkepszisével, irtózatossá gúnnyával, önmagából kifordult lelki egyensúlyával, emésztő nyugtalanságával. És hol lehetne szembeszökőbb ez az ellentét, mint ott, ahol kettejük tárgya megegyező, tehát főfogásuk rikító különbségének szinte matematikai próbáját csinálhatni meg?

*

Előre kell bocsátanunk, hogy a Troilus és Kressida alapvető meséje, a trójai királyfi és a hercegisasszony rövid életű szerelme nem Homeros leleménye, hanem a ciklikus költők, akiknek regényes történetét a középkori írók kiszélesítették, módosították, átgyúrták, valóságos vándormesévé fejlesztették. Az Ilias csak egy helyen említi Troilust:

[1]

»Nosza, gonosz gyerekek, jobb volna a barna hajóknál
Hős Hektor helyiben ti hevernétek letiportan.
Árva fejem, kinek annyi dicső fia volt Ilionban,
S most egy árva felem se maradt legjobb fiaimból!
Isteni Mestoromat s *szekezes Troilos daliámat,*
És sisakos Hektort, ki nem is vala földi halandó,
S szinte nagy Isten volt, nem is ember földi szülötte:
Mind megölé Ares.«

(Ilias XXIV. 253—260. Kemenes I. ford.)

Kressida neve elő sem fordul a költeményben. Mint alakult ki Troilus és Kressida szerelmi története, annak vizsgálata nem tartozik e vázlat szűkre szabott körébe. Minket itt kizárólag az fog érdekelni: mit művelt Shakespeare a tisztára homerosi hagyománnyal? mint torzult el az a világos, egyszerű és áttekinthető kép, amelyet a hellén költő rajzolt isteni hőseiről és hősnőiről. Sok mindenről le kell mondanunk, amikor vizsgálódásunk köréből kizárjuk a tragédia ama részleteit, amelyek nyoma nem fedezhető föl az Iliasban. Maga a szerelmi történet, Kressida bujasága, megadása, fülemülecsattogása a Pandaros szerezte nász éjszakáján, szörnyű hűtlensége, csapodár-

sága, a megrendítő jelenet, mikor volt kedvese meglepi, magának Pandarosnak szereplése mind kívül esik e körön, noha vagy talán éppen mert egészen Shakespeare-é, az emberi lélek mélységeinek vakmerő és kegyetlen bűvárása.

Igy is azonban marad e kincsesházban elég drágaság, méltó arra, hogy megvizsgáljuk eredetét, csiszolása módját, furcsa, groteszk foglalatát, vésses fényben csillogó tűzét. Mindenekelőtt Thersites alakját vegyük szemügyre, aki Homerosnál is torz, gonosz nyelvé, békebontó, nyomorék és lázadó; a népgyűlésben, melyet Agamemnon és Achilleus viszálya tett szükségessé, Odysseus már csöndet teremtett »bottal és zord szidalommal«, mind valamennyi leült már:

Thersites karatyolt egyedül szörnyű fecsegéssel,
Ki csunya. rút szókkal csordultig el vala telve,
S szemtelenül kész volt a királyokkal veszekedni,
Csakhogy nagy hahotát keltsen föl az argosi népben.
Nem vala nálánál rútabb a görög seregekben.
Kancsal, egyik lábán bicegő, rút vállalai ferdék,
Melle puposra nőtt, feje búbja csucosra szögellert,
Tar koponyájáról gyéren lengett haja szála.

(Ilias II. 212—219.)

E plasztikus és kézzelfogható leírás után Homeros meg is szólaltatja Thersitest, aki a daliás Agamemnont marja meg e szavakkal:

Atreides, no megint mi bajod? mi után epekednél?
Már tele van sátrad kincsel, meg a legjava rabnók
Sátraidat lepik el, mert hát mink, büszke achivok,
Néked adunk mindent, ha egy-egy várost kiraboltunk.
Tán pénz kéne megint, hogy véle helyedbe' kínáljon
Egy ilionbeli hős váltságdíjúl a fiáért?
Kit neked én vagy más ide hurcolgatna kötözve?
Vagy hajadonra sovárgsz, vele hogy szerelemben enyelghess
Titkon a többi elől? Bizony az nem járja sehogy sem,
Hogy te királylétedre bajokba keverjed a népet.
Ő ti pulyák, szegény, ti achiv *nócskék*, nem *achivok*.
El haza hát a hajón, e királyt hagyjuk mi magára,
Trója alatt; egye zsákmányát, hogy végtire lássa,
Lendíténk-e ügyén, vagy amit tettünk neki, semmi.
Most is imé Achilest, aki nála ezerte vitézebb,
Megbántás s a leányt elorozván ott bitorolja.
Dejszen a lágyszívú Achillesben tán epe sincsen,
Mert ez az Atreidés többé nem tenne ilyesmit.

(U. o. 225—242.)

De alig hogy befejezte beszédét, mellette terem Odysseus, kegyetlenül leszidja és a királybottal keserűn hátára suhintotta. Nagy véres kelevény támadt hátán a királyi bottól, elhallgatott, bamba tekintettel törölte könnyeit a tömeg hahotája közben és soha többé Homerosnál nem szólalt meg.

Ebből a Thersitesből lett a legkeserűbb, legvéresebb szájú *Clown*, amely valaha Shakespeare színpadján megfordult. Hozzá képest Lear bolondja merő szív és gyengédség, Hamlet sírásója, Macbeth részeg kapusa, sőt Timon cinikus Apemantusa is ártatlan játéka a kedves képzeletnek. Amihez nyelve hozzáér, az be van szennyezve: csak az ő megvilágításában látjuk most már a hőöket és hősnőket, a hadverő Achilleust és barátját, Patroklost, a népek fejedelmét, Agamemnont és királyi öccsét, Menelaost, a szörnyű *Ajas mainomenost*, a trójaiakat és görögöket, ezt az egész mondakört, mely oly kedvesen és tisztán él gyermeki korunkból emlékezetünkben.

Lehet, hogy a költő lelke, sebzett szíve kiált e szörnyű alak ijesztő szavaiból. De hozzánk közelebb áll Shakespearenek az az alakja, mely e tragédiában Ulyxes mély értelmű és melancholikus igazságát mondja el.

Általvetőt hord az idő, uram,
Amelybe a felejtésnek, a rút
Hálátlanság e roppant szörnyinek,
Alamizsnát szed: a jó tetteket,
Melyek azonnal bényeletnek és
Amint lettek, feledvék oly hamar.
Kitartás tartja fényben a becsét.
Úgy, kedves úr, a mult, mint őszérü
Rozsdás páncél, kiesvén a divatból,
Gúny tárgya lesz csak. Egy nyomon haladj!
Mert a hírnév oly szűk uton megyen,
Hol nem lehet kitérni: fogd el ezt,
Mert a vetélkedés ezer fia
Tör itt egymás után: ha utat adsz,
Avagy az egy irányból félre térsz,
Átcsapnak rajtad, mint az elnyomott
Hullámon, messze hagyva fejedet.
Mint a paripa, mely elől robog,
Elbukva a porondon, elmarad
És átkocognak addig a gebék is:
Úgy ők, jelen munkájok bár kisebb
Mult tetteidnél, mégis túlhaladnak.

Hej, az idő, mint a mai vendéglős,
 Lágyan szorít a távozó kezén,
 S mintha repülne, tárt karral fogadja
 Az érkezőt...

E fájdalmas aforizmoszokban ráismerünk a megcsalatott költőre, aki egy különben silány és nyomorult szerepet játszó alakjának szájába adja nem illő helyen és a becsstelen, orgyilkos Achilleusszal való párbeszédben ez igazságokat, amelyek önkénytelenül törnek ki megkínzott kebeléből. Thersitesen kedvvel csügghetett szeme a sötét napokban mikor »kifordult az idő«, de vele soha, még ekkor sem azonosíthatta magát. Legföljebb egyben: az emberek mélységes megvetésében. Mik a Homeros Thersitesének »csúnya, rút szavai« a shakespearei bohóc mérgezett nyilaihoz képest? Mert ez a torzképű gaz mindig célba talál; Ajaxnak azt mondja: »Te minden percben zsémbelsz és morogsz Achillesre; nagyságát úgy irigyled, mint Cerberus Proserpina szépségét; úgy, úgy, mindig ugatsz reá... Nincs annyi velő fejedben, mint könyökömben«. Achilleusnak szemére lobbantja: »Itt van Ulysses és az öreg Nestor, kinek esze avas volt, mielőtt nagyapátok lábain köröm lett volna: ezek járomba fognak titeket, mint az igavonó barmot a töretik veletek a harcot«. És mily megdöbbenő meztelenséggel tárja föl az egész tíz éves hadviselés okát: »Ó mily hiábavalóság, mily alakoskodás, mily semmirevalóság folyt itt! Mindennek oka egy gyáva férj és egy rima. Derék harci ok: irigy pártokat támasztani és abban el is vérzeni!« Menelaos jellemzése az ötödik felvonás első színében a tetőpontja Thersites szereplésének, akit a költő mintegy karnak rendelt, kommentárjával kíséri a hősök családságát, árulását, bujálkodását, orgyilkosságát.

Homeros Thersitese úgy aránylik Shakespeare-éhez, mint a kezdetleges, egyszínű, néhány vonalból összerótt rajz a gazdag, pazar színekben pompázó festményhez: a németalföldiek hús- és vérben dőzsölő művészete teremtett ehhez fogható alakot, vörös háttérrel, komor, sötétbarna árnyékokkal, a szemben nyugtalanul lobogó tűzzel, az ajkon a szatírok vaskos érzékiségével és elferdült, gonoszúl elkínzott végtagokkal.

De van Homerosnak egy képe, amely tele van az élet színével, elevenességgel, a legnemesebb költői gyengédséggel: Hektor búcsúja Andromachétól.

•Hektor, most te atyám is vagy, meg drága anyám is,
 S édes testvérem, te vagy én viruló deli férjem.
 Hát könnyörülj rajtam s ne siess el a bástyatoronytól,
 Máskép árva leszen gyereked s özvegy feleséged.
 Vond összébbseregéd, hol a vadfüge lombja sötétlik,
 Hol gyöngék a falak s legelőbb benyomulhat az ellen.
 Háromszor támadtanak ottan a legderekbak:
 Idomeneus meg a két Ájás kíséreteikkel
 S vélők a két Atrid s Diomédés hős csapatával:
 Vagy valamelyik okos látó súgallta szívökbe,
 Vagy pedig önelkük súgallata szállta meg őket.
 Erre megint így szólt a sisakrázó deli Hektor:
 •Kedves nóm, ez a gond szívemet szintén szomorítja,
 Ámde leszólna a nép s az uszályos trójai hölgyek,
 Férfiölő harctól ha cudar-gyáván vonakodnám.
 Szívem is átallná, mert hősnek lenni tanultam
 S Trója vitézei közt mindig legelőbb tusakodni
 Védve dicső nevemet s megtartva hírét Priamosnak.
 Mert régen jól sejtí szívem, jól sejtí a lelkem:
 Eljő majd az idő, mikoron szent Trója leomlik
 S dárdavető Priamos s Priamosnak népe kipusztul,
 Akkora bú szívemet mégsem mardoessa hazámért,
 Sem Hekubáért, sem Priamos nagylelkű atyámért,
 Sem testvéreimért, akik ámbátor daliások,
 Mégis az ellenfél kezitől mind porba omolnak,
 Mint érted, ha az ércinges görögök tolvajvisznek
 És a szabadságnak napját siratod zokogással,
 S más nőnek vásznát ha szövőd majd argosi földön,
 Vagy Hypereiében vagy Messéis mezejében
 Sirva viszel korsót s a kemény végzet keze sujtol,
 S így szól tán valaki könyvedet perdülni ha látja:
 •Hektor hitvese ez, ki vitézül szállt a csatákra
 Trója lakossaiért, mikor Ilion ostroma lángolt!
 Így szól majd valaki s szived új búbánat emésztí
 Férjednek híjján, ki a rabságból kiragadjon.
 Inkább haljak meg s a sötét áír nyelje be testem,
 Mint jajodat halljam s lássam mint visznek el innen.
 Szólt s kezeit fúsarja felé nyújtá deli Hektor,
 Csakhogy a kis gyermek sikkantva borult kebelére
 Szép dajkájának, megijedvén atyja szemétől,
 S megszeppent a vasas vértől s a sisak tetejében
 Lengedező lószőr bokrétát meglátva szemével.
 Szende mosoly játszott arcán az apának, anyának,
 Színaranyos sisakát Hektor menten lecsatolta,
 S szétragyogásában letévé a kövér anyaföldre,
 Megringatta fiát s megcsóválgatta kezével
 S így kéré felhős Kronidést meg a többi nagy istent:

»Istenek és felhős Kronidés, engedd kegyelemben,
 Hogy fiam is, mint én, legyen első népe körében,
 Légyen erős mint én, s tegye jól Tróján az uralmat,
 »Atyjánál sokkal derekabba, így szóljanak egykor,
 Majd ha csatákról jó, s hozzon véres hadi zsákmányt
 Ellene testéről s hadd örülhessen neki anyja.
 Szólt s kedves nejinek karjába tévé a fiucskát,
 Az pedig illatozó kebelére ölelte mosolygás
 És könyezés közepett. Megesett Hektor szíve rajta
 S megsimogatván őt, így szólt neki szárnyas igéekkel:
 »Oh te bohó, ne busulj nekem itt s szíved se gyötörjed,
 Senki se küld engem Hádészhez végzetem ellen.
 Megmondom: a végzet elől ember sohasem menekülhet,
 Gyáva legyen vagy hős, aki megszületett e világra,
 Hát csak eredj haza most s végezd, ami asszonyi dolgod:
 Tedd a szövést, a fonást, sürgessed a női cselédet,
 Lásson a munkához, csatavész mind férfin gondja,
 Mind valahány csak van, de leginkább engemet illet.«

(Ilias VI. 429—493.)

Shakespearénél (V. 3.) ebből a végtelenül megható, bájos jelenetből, melyet egy jeles esztétikus találóan nevezett el *tragikus idill*nek, durva és visszataszító veszekedés lett:

Andromache: Mért vagy, uram, ily zordon hangulatban?
 Hogy bedugod füled intéseimre.

Le, le a fegyvert! Ma ne menj csatába!

Hektor: Te föl akarsz bosszantani? Eredj be,
 Mert elmegyek, az élő istenekre!

Andromache: Rossz álmom volt, ma bételjesedik.

Hektor: Ne többet, mondom!

És ezt a Hektort nem öli meg Achilleus bősztusában, melynek fordulatait elfojtott lélegzettel lesik maguk a halhatatlan istenek is, hanem orvul, csaknem hátulról, amikor vértjét és fegyverét kimerülten földre tette:

Hektor: Fegyvertelen vagyok; tekintsd, görög,
 Előnyödet.

Achilles: Fickók, fegyverre föl!
 Ez az, a kit kerestem: rajta csak! (Hektor elesik.)

Tehát még myrmidonjait is segítségül hívja az egyenetlen viaskodáshoz és van képe néhány sorral alább eldicsekedni vele:

Achill sujtott s oda Hektor hatalma!

Valóban: ami szép és nagy volt Homerosnál, az a brit költőben eltorzult. Az egy torzvonás, Thersitesé, pedig meggazdagodott es megelevenedett képzeletében. Ez az egybevetés tünteti föl legjobban a két költő egymáshoz való viszonyát, vagy talán inkább Shakespeare szörnyű lelki ziláltságát, kétségbeesését, embergyűlöletét, mikor figyelme a homerosi világ felé fordult.

A bizonyítékok hosszú sorával lehetne igazolni ezt a tételt. Nincs olyan viszony: barátság, hitvesi hűség, honfiérvzés, hála, amelyet homerosi szépségéből és tisztaságából ki ne forgatott és visszájára ne váltott volna. Micsoda alakok ezek a görögök és ezek a trójaiak! Hova lett Agamemnon fensége, Menelaos büszkesége, Ulyxes szellemi fensőbbisége, Achilleus hős büszkesége és ellágyuló érzelmessége, Patroklos odaadása. Rothadás, dögvész, Thersites minden átkának fogamatja pusztít mind a két táborban.

Es ha keressük azt, ami ebben a költeményben mégis szép, tiszta és nemes, tehát Shakespeare-re vall, akkor csodákozva fogjuk látni, hogy mindezt a homerosi körön kívül találjuk. Ulyxes gyönyörű filozófiájához a *polytropos* Odyseusnak nincs semmi köze. És ugyancsak nem Homerosból tanulta a költő a szenvedélyes, szabadulásért esengő, saját érzékeinek tanuvallomása ellen föllázadó kiáltást:

Ne hitess el a nőerényről így!
Gondold meg, hogy nekünk is volt anyánk.
 Ne kéztess e fajultságról kemény
 Itéletet szólnom, tán oktalan
 Kressidről mérve az egész nemet.
 Mondd inkább, nem volt Kressid az.

*

A tragédia föltűnően gondatlan szerkesztése, némely ellenmondása és egy-két megmaradt följegyzés is azt mutatja, hogy Troilus és Kressida nem készült el egyszerre, hanem több ízben is foglalkoztatta, izgatta és átdolgozásra ösztökölte Shakespearet. A harmadik felvonás második színe lélekben, stílusban, világfölfogásban, még verselés-

ben is Romeo és Julia ikertestvére, tehát a virágzó ifjuság szülötte. A Homeros hőseit travesztáló jelenetekben okvetetlenül van részük a londoni író- és színészklub vitáinak, tehát a költő legszerencsésebb és legragyogóbb férfikorának. Végre a pesszimiztikus bölcselkedés és a visszataszító befejezés a második stratfordi korszak magányából fakadhatott.

Háromszor ragadta meg ez a tárgy, melyben a középkori regényes szerelmi történeten túl főkép a mondák árnyékvilága izgatta képzeletét. Mint Odysseus anyját, mint a jámbor Aeneas atyját az alvilágban, ő is háromszor próbálta meg átölelni a trójai monda vonzó szirénjét :

Ter conatus ibi collo dare brachia circum,
Ter frustra comprehensa manus effugit imago
Par levibus ventis volucrique simillima somno.

A szirén kisiklott karjából. Troilus és Kressida nem lett tragédia, megrázó és félelmetes, a néző lelkén tisztítva átviharzó, mint Lear és Hamlet, Macbeth és Othello, vagy akár Julius Caesar és Antonius és Kleopatra. De nem lett komédia sem, játékos, vidám, kicsapongó, széleskedvű, mint A két veronai ifjú, A tévedések játéka, a Sok hűhó semmiért, A szentivánéji álom. Tragédiának indult és tragi-komédiává fordult, rossz napok komor és kedvetlen szülöttévé, Timon mellett a legsötétebb és legijesztőbb drámává, amelynek borzalmas pesszimizmusa annál fájóbb, mert szemben ül vele ellentétül Homeros örökké derűs, boldog, nyájas, isteni optimizmusa.

AHO JÁNOS IRÓI JELLEME.

Irta Bán Aladár.

Juhani Aho neve nem egészen ismeretlen a magyar közönség előtt, mert műveiből több megjelent nyelvünkön is,¹ s alig van Európának olyan művelt nemzete, melynek nyelvére egyik-másik alkotását le ne fordították volna.

Nem célunk e rövid rajzolat keretében sokágú költői működésének kimerítő ismertetését nyújtani, hanem írói jellemének vázolása alapján megjelölni azt a helyet, mely őt az egyetemes irodalomban megilleti.

A finn nemzet sajátos politikai helyzete következtében sokáig nem tudta kifejteni egyéni tulajdonságait. A svéd államhatalom és kultúra mindenre ránehezedett túlnyomó súlyával és pedig oly eredményesen, hogy sokáig úgy látszott, mintha sikerült volna neki tökéletesen kitépni a finn nemzet szívéből az önállóság vágyát, az ősi nyelvhez és hagyományokhoz való ragaszkodást. Az iskolák, hivatalok, a törvényhozás, a közigazgatás, sőt az irodalom és az úri osztály társalgó nyelve is a svéd lett s a nép nyelve századokon át szolgálóként húzódott meg a zsellérkunyhók, a parasztházak és a falusi templomok árnyékában. De a szívós turáni faj nem tagadta meg magát. Az idegen győzelme csupán látszólagos volt; csendesen és érintetlenül folydogált a külföldi áramlat alatt a néplélek bő és meleg folyama — minden cseppjében egy-egy drága szemét zárva magába a honi talajnak: a szuomi törzs érdekes és eredeti tulajdonságainak, melyek teljesen elütő jelleget adnak neki az indo-európai népek tengerében.

¹ *Popini Albert* fordításában: *Forgások*, 1896. és *Újabb forgácsok*, 1902. — *Bán Aladártól* a *Világ* üldöztötte, a *Lakodalom* c. elbeszélések a *Családi Regénytár* XXVII. kötetében.

S ez a nyugodtan és majdnem észrevétlenül hőmpölygő folyam lassan-lassan leveté magáról az idegen áram terhét s mindent átölelő hullámaival elborította a haza rögeit, a művelődés tágas mezeit, az iskolák padjait s a városok és hivatalok termeit.

És az irodalom, mely eddig a latin meg a svéd nyelv igéit hordta szét az írástudók hajlékaiba, szintén fölszabadult a bilincsek alól. Eltűnt az idő, mikor még a nemzeti költők is svédül zengték el honazeretettől égő dalaikat.

A nemzetivé lett és új tartalommal gazdagult finn irodalom legnagyobb alakja *Aho János*, kinek műveiben mindaz hangra lett, ami egy nép szívét dobogtatja, minden öröm és bú megcsendült, ami eddig elfojtva lappangott Kaleva népének fogékony keblében.

Aki nagy a népe előtt — bármily kicsiny legyen is ez — nagy az az egész világ előtt. Mert az emberiség nem azt óhajtja látni, hogy *micsoda* érzések és gondolatok élnek saját magában, hanem, hogy *miképen* nyilatkoznak meg ezek egyes tagjaiban: a népekben, azaz ezeknek kimagasló típusaiban. Hisz tudjuk, hogy a Kárpátokat ugyanazon föld parányai alkotják, mint az Alpesekeket; az Ádria hullámaiban ugyanazon sós víz rengedez, mint a Sárga-tenger mélyében; de ezeknek a parányoknak szeszélyes egymásra torlódása, elhelyezkedése — ezeknek a cseppeknek végtelenül változatos összeverődése, színjátéka, morajlása az, ami megbűvöli az embert s arra ösztönzi, hogy a honi tájakon és vizeken kívül távoli országok természeti szépségeivel is megismerkedjék. Célt téveszt az a művész és író, aki az általános emberit hajszolja; nem egyéb ez, mint a határtalanul egyforma parányok tömege, amelyre senki sem kíváncsi, mivel az utolsó rögben, a legcsekélyebb pocsolyában ép úgy megtalálja, mint a Himalája bérceiben és az Atlanti óceán vizében...

Aho minden ízében nemzeti író. Munkásságában három korzakot lehet megkülönböztetni. Az első fellépésétől: 1883-tól 1889-ig terjed. Mindjárt pályája kezdetén feltűnt erős vonzalma a nép életének rajzához; kitűnően ismeri a nép jellemét, nyelve tősgyökeres és eredeti. Határozottan a *realizmus* híve s ezzel út el legjobban a régebbi, svéd hatás alatt álló finn elbeszélőktől, kik — az egy *Kivi Eket* kivéve — a népeletnek csupán külső kergét látják s nem bírnak mélyebben beletekinteni a lélek rejtelseibe. Realizmusa azonban nem ragadja a végletekbe, minden művében van valami eszmei mag, mely átragyog a való élet burkán. Ezt az egészséges

irányt mind mai napig megőrizte, csak hébe-korba tévedt túlzásba. Kiváló érzéket tanusít már mint 22 éves ifju, mikor első novellája napvilágott látott, a népben rejlő jóízű, csöndes humor iránt, mely oly jellemző a finn parasztra. Ha az ember megszólítja, ritkán felel egyenesen; többnyire valami tréfás megjegyzéssel tér ki a faggatás elől. Az élet nyomorát szintén a humor szemüvegén át nézi s csupán végső szükségében fakad panaszra. Ez a humor nyilatkozik meg a »Mikor apám először vett lámpát« és a »Vasút« c. lélektani rajzokban. Különösen az utóbbi árulja el az írónak finom lélek-elemző tehetségét, mely későbbi műveiben egyre tökéletesedik. Mindkettőben azt a hatást festi, melyet az új találmányok az erdei magányban éldegélő együgyű parasztra tesznek. Magasabb eszmét rejt magában a »Vásáros ember«. (1885.) Ez a novella egy népköltő tragikus sorsát tárja elénk, ki tehetségénél fogva többre volna hivatva, de életének nehéz körülményei (törvénytelen gyermek) meggátolják abban, hogy iskolákat végezzen s pásztorkodással tölti el ifjúságát. Csalódva szerelmében és barátaiban, tréfás versek költésére adja magát és elzúllik: csavargó énekessé lesz. E korbeli művei közül megemlítjük még »A lelkész leánya c. nagyobb elbeszélését (1885.), melyben egy ifju leánynak szomorú életét ecseteli, ki a kicsinyes, sivár viszonyok közt nem elégítheti ki lelkének magasra törő vágyait. J. Krohn (Suonio), ki a finn irodalom történetét először tárgyalta esztétikai felfogással, e mű ellen azt a kifogást teszi, hogy a meg nem értetés keservében vergődő leány jellemzése elhibázott, mivel csakis ő tőle magától függene, hogy változtasson élete folyásán, eszményi vágyódásának kielégítést keresen; szülei engedékenyek, nem lépnek föl vele szemben zsarnoki kényszerrel — ő tehát önként hajtja meg fejét sorsa előtt s így nincs joga emiatt, a világot s társadalmi rendet okolni.

Bármily figyelmet érdemlőek voltak Aho-nak írói működése első korában alkotott munkái, ezekben még nem tökéletes művész. Hogy nagy tehetsége kifejlődhessék, erre szükséges volt megismerkednie a nyugati irodalmakkal s a fejlettebb, szélesebb látókörű középeurópai élettel. Ezt hozta meg neki az 1889—90. évi párizsi tartózkodása. Visszatérvén utazásából egymásután jelennek meg azon munkái, melyek egyre több elismerést szereznek neki nemcsak hazájában, hanem a külföldön is. De a francia főváros légköre, legalább rövid időre, rombolólag hat kedélyére. Józan realizmusát megvesztegeti és a naturálizmus fertőjébe taszítja. Ezen lelki

állapotának gyümölcse »Egyedül« c. kis regénye (1890.), mely egy vénülő férfinak egy fiatal leány iránti szenvedélyes szerelmét bántó leplezetlenséggel állítja szemünk elé. E regény sivár hangulata teljesen elűt *Aho* egyéb művein átvonuló kellemes melegségtől. Nem is aratott ezzel a művével valami nagy tetszést hazájában, hol mindennek inkább van talaja, mint a naturáлизmusnak. Annál nagyobb elismerést vívott ki azonban a »Forgácsok« első kötete (1891.), mely apró rajzokat, sokszor ép lírai hangulatokat foglal magában. A nagy siker, mely e műve megjelenését kísérte, arra ösztökölte az író, hogy folytassa a megkezdett munkát s így láttak napvilágot 1892., 1896. és 1899-ben az »Újabb forgácsok« kötetei.

Aho tulajdonképen a *Forgácsok*ban találta meg önmagát. Új, a finn irodalomban addig ismeretlen könnyedségét fedezi föl a stílusnak — bizonyára francia hatás alatt, mint egykor nálunk Mikes Kelemen —; de ezenkívül semmi sem emlékeztet bennük a francia írók szellemére. Az érzésnek és felfogásnak oly tiszta ere csörgedez ezekben a finoman megalkotott kis művekben, mely csak »az ezer tó országa« népének romlatlan fiában fakadhatott. Teljesen szakít minden idegenséggel s nem vágyódik a hatalmasabb nemzetek elismerésére, hanem megelégszik azzal, ha kis népének keblében ébresztheti a nemes érzelmek tüztét, mint ez oly szépen fejezi ki maga »Gyalogösvény« c. rajzában: »Azelőtt az én életem országút volt, melyen zörgős szekér rázta ki a lelket belőlem fogadóról-fogadóra és városról-városra. Hanem aztán ottan ama villám-sujtotta fenyő törzse mellett letértem róla s most a gyalogösvény mentén járom a mindenség rengetegét és nem tudom s nem is akarom tudni, hol ér véget — mint ahogyan nem is tudja senki emberfia, hogy a gyalogösvény hol végződik. Ámde azt már tudom, hogy az nagy és békés erdőségek közé viszen, csak ismerjem a járását rajta s ne tévedjek más utakra... S ha el is tévedek, visszavezéreltek oda engem, jó nemtőim!«

A *Forgácsok* nagyon különböző tárgyakról szólnak; megéneklik a nép szenvedéseit, kevés örömet, Finnország természeti szépségeit és zordon báját; megszólal bennük az író bölcsekedése, a nép vallásos érzése, sőt néha a történelem is. Legszebbek azok, melyekben megható igazsággal fedi fel sokáig elnyomott és sanyargatott népének keserű próbáit: élénk vezeti a *telepeseket*, kik homlokuk veritékével teszik termővé a fukar Észak kemény rögeit,

a zselléreket, kiket gazdájuk akkor úz el a nemzedékeken át megszokott hajlékból és kis birtokról, mikor kedve tartja, a súlyos munka alatt görnyedő földműveseket, kiket a váratlanl jövő tavaszi fagy egy éj alatt megfoszt minden reményüktől. Talán legmeghatóbb közöttük a »Másoknak« című, mely lakonikus rövidelességgel válaszolja a zsellérek vigasztalan sorsát. Matyi, a szegény zsellérember egész világéletében a mások nyáját legeltette, mások lovát hajtotta, mások ekéjével a mások rögét túrta. Mások erdejét irtotta, mások irtóvanyát forgatta. Mások szántóföldjén huzogatta az árkokat végestelen-végig. Mások asztalánál evett, mások ágyában feküdt . . . Másoké volt a daróc is testén, nem szabták azt soha ő rá, még a foltokat is a más asszonya tette rá, mert ő neki nem volt módja saját fehérnépre. Nem volt a sajátja semmi egyéb, mint azok az aszott csontok, az a meggörnyedt hát, az a göthös mell és ziháló kebel. S mikor végre annyit összekuporgatott, hogy saját kunyhót építhet az erdő szélén, elhagyja ereje — agyoncsigázva hal meg a házikó udvarán, mielőtt az első láng fellobbanna a régóta epedve kívánt »saját« tűzhelyen : »Másoknak építette Matyi a házikóját is . . .«

Gyönyörűek azok a Forgácsok, melyek a költő életének édesbús emlékeit idézik fel a gyermek- és ifjúkor éveiből ; ezek olyanok, mint egy-egy lírai költemény, melynek nincs elmondható tartalma, melyet csak érezni lehet. Ezekben a nyelve oly finommá, ritmikusává lesz, hogy a szavak zenéjének élvezése közben nem is gondolunk a velük kifejezett apró eseményekre és eszmékre ; az előadás művészete mindent feledtet. Szinte odaálmodjuk magunkat mi is a jégvirágoktól csillogó fenyvesek, a befagyott tavak, a hallgatag faházikók közé, melyek közt tisztábban leng a hideg téli szél, mint mi felénk. Még ha a nyár rövid virulását festi is, közel érezzük hozzánk a hosszú északi telet. Finnország a tél hazája, azé a bűvös, szép tél, mely nem fagyasztja meg a szív érzelmeit, sőt melegebbé teszi őket a tűzhely barátságos lángjával, a hosszú esték ragyogó tündérmeséivel . . .

Ebben az időben írta Aho hangulatos regényét »A lelkész feleségét« (1893.), mely a fentebb említett regénynek »A lelkész leányának« folytatása. Ebben emelkedik először a regény európai színvonalára ; a jellemzés már biztosabb, a mese szövése következetesebb, mint az előbbiben. A lelkész leánya férjhez megy, de urában nem találja meg azt, akit keres : eszméinek osztályosát, és boldogtalan lesz. Érdekes novellája a »Világ üldözöttje« (1894.),

melyben egy szegény parasztlegény bús élete történetét meséli el. Az óriás erejű Jankó jólelkű, esetlen szolgálégény, kinek jóságával mindenki visszaél, »még a porban játszó gyerekek is rákapnak, hogy őt bosszantsák«. Törvénytelen viszonyból eredvén, még anyját sem tudja érdeme szerint szeretni, minthogy a társadalom részéről ért sok megalázásért, csúfságért őt okolja. Végre sikerül neki gazdájától egy kis zsellérbirtokot bérelni, messze a sötét rengeteg szivében, egy tó partján, hol viskót rak magának s itt éldegél néhány évet távol az emberektől, gyűlölve és kerülve a világ zaját. De ez a boldogsága sem tart soká. A gazda eladja Jankó földjét az épülő vasúti vonal céljaira. Jankó nem tudja megérteni, hogyan lehet őt elűzni minden kárpótlás nélkül, holott ő építette a viskót, az istállót, ő törte fel a terméketlen erdei földet. Elleneszegül a mérnököknek és munkásoknak, megtámadja őket, de leteperik, elfogják és börtönbe hurcolják. Mire onnan kikerül, régi ereje is megtörött. A vonat ellen, mely egyetlen tehenét eltiporja, merényletet akar elkövetni, de nincs elég ereje a sinek fölszedéséhez, a vonat elüti és kábultan rogy az útszéltre... Ez az egyszerű történet azt az eszmét példázza, hogy a modern kultúra megsemmisíti a régi, vele lépést tartani nem tudó néposztályt, azt a földhöz tapadó finn parasztot, ki nem bír megválni a földműveléstől, nem tud nap-számba állni, gyári munkássá lenni, hanem ősei módján akarja át-küzdeni az életet sovány, de szépségben oly gazdag honi földjén. Ugyanezen évben (1894.) írta *Aho* »A pietisták«-ról szóló rajzait és elbeszéléseit, kikről egy későbbi nagy művében is megemlékszik. A puritánizmusnak e hívei mindig nagy vonzóerőt gyakoroltak rá; atyja pap lévén, volt alkalma megismerkedni a különféle vallási irányokkal. Nem csoda, hogy igaz szeretettel fordul ehhez a felekezethez, mert ennek komoly erkölce, a világ hiúságait megvető lemondása igen mély nyomokat hagyott Finnország életében s nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a nép leszokott az iszákosságról, a fölösleges költekezésről ugyannyira, hogy ma Finnország az anti-alkoholizmusnak és a népművelésnek valódi melegágya. Kiemelkedik e rajzok sorából »A lakodalom«, melyben egy evang. esperesnek meg hasonlítását látjuk pap-fiával, aki a pietizmushoz szegődik és éles bírálat alá veszi az atyja házában folyó világias életmódot; csak halálos ágyán békül ki az öreg a fiával. Az ifju káplán erkölcsi bátorsága, határozott fellépése és rajongó idealizmusa mély hatást tesz az olvasó lelkére.

Az 1897. esztendő új korszakot nyit meg *Aho* írói működésében. Ekkor jelent meg *Panu* című történeti regénye, melyben a nagyobbszabású alkotások terére lépett. Ez a műve hosszas tanulmányok gyümölcse. *Aho* visszavonult a lármás fővárosi életől s Järvenpääben levő falusi házában egyedül a természetnek és az irodalomnak szenteli napjait. Tolstojhoz hasonlóan a nép egyszerű életmódját követi, hogy közelebb férközzék annak lelkéhez, megismerje érzés- és gondolatvilágának titkos rúgóit. »Panu« ugyan történeti regény, de a jelenkori karjait is híven jellemzi. Karjala puszta vidékeire visz bennünket, a XVI. századba, midőn a kereszténység utolsó nagy harcát vívta a pogánysággal ebben a félreeső vadon tartományban, hol még ma is oly sok emléke él a finn ősvallásnak. Egy fiatal, apostoli buzgalmú evangélikus pap telepedik erre, az Oroszországgal határos tájakra fiatal feleségével, miután egyetlen gyermeke kiskorában elhal. Egész életét az Úr országának terjesztésére óhajta szentelni. Karjalában addig csak a katolicizmus egy-egy sugara hatolta át a pogányság homályát. Kontojärvi-ben, hol az ifju pap állomásozik, már élt régente egy kat. remete, kápolnát is épített itt, de belátta, hogy nem képes megküzdenni a szívos ősvallással. Csöndes megegyezésre lépett tehát vele. A keresztény finnek nem háborgatták a pogányokat vallási gyakorlataikban, sőt néha áldoztak is az ősi isteneknek, a pogányok viszont est-celekedték a keresztények szentképeivel. Sokáig volt ez így, mint manapság is Oroszország pogány nemzetiségeinél. Gyökeresen megváltoztak azonban az állapotok, midőn a Vasa Gusztávtól megerősített protestántizmus diadalmaskodott az addig katolikus Finnországon. A protestántizmus elpusztította a szentképeket, kidöntötte az áldozó fákat és szent ligeteket s könyörtelen harcra lépett a pogánysággal, amely az orosz egyház hívei között számos támogatóra talált. A Kontojärvi környékén lakó pogányok feje a hatalmas samán, *Panu* volt, ki régi samáncsaládból származott s személyében egyesítette a törzsfői, papi, orvosi és bírói tiszteletet. A szellemek kultuszával, a samánizmussal azonban egybevegyíté az alacsonyabb rendű babonás varázslatot, a mágikus ráolvasásokat, melyek gyakorta veszedelembé taszították őt és népét. Ez a megrögzött pogány vezér engesztelhetetlen gyűlöletet táplált az evang. pap és hívei ellen s éveken át ádáz harcban állt vele. Aki nem hajolt meg zsarnoki kénye előtt, azt eltette láb alól: megölte a saját nagybátyját, leg-hűbb barátját, a feleségét, fiát az örületbe sodorta s bosszúból halálra.

rémítette a lelkész gyöngye idegzetű feleségét. Végre azonban sikerül a népet megnyerni a protestáns vallásnak; Panut mindenki elhagyja, elfogják őt és Aboba, Finnország akkori fővárosába viszik, hogy mint veszedelmes boszorkánymestert máglyán megégessék. — A regény mogorva, vészes hangulatába alig vet egy-egy derűsebb sugarat az író művészi keze. Mintha kedve telnék a viharos szenvedelmeknek, a borús téli égnék részletes rajzában. Főérdeme, hogy a finn ősvallás lényegét tudományos biztonsággal örökíti meg a szép-irodalom általánosabb elterjedtségű eszközeivel s a nép lelkében szunnyadó érzéseket az etnográfus messzetekintő szemével veszi észre és önti látható formába. Megemlítjük, hogy *Aho* ezt a regényét négyfelvonásos színművé is feldolgozta 1903-ban.

A magyar közönségnek még bizonyára élénk emlékezetében van, hogy a közelmúlt években sűrűn olvashatott az ujságokban arról: miként sanyargatja az orosz kormány a finn nemzetet, elrabolva régi alkotmányát, lábbal tiporva szabadságát. II. Miklós cáρ Plehve tanácsára 1899 februáriusában kibocsátotta azt a nevezetes ukázt, mely kimondja Finnország szorosabb egyesítését Oroszországgal. Ettől kezdve hosszú sora következett a jogfosztásnak, s a finn nemzetre keserves napok virradtak. Az általános nemzeti gyásznak egész irodalma támadt, de leghathatósabb kifejezést *Aho* adott neki; s nem kishitű, gyáva panasszal, leverő kétségbeeséssel hanem a reménynek, bizalomnak prófétái ihletre emelkedő erejével. Vigasztalja, búzdítja, lelkesíti már-már csüggedő népet és megjósolja a bekövetkezendő jobb időket. S mindezt az allegória sokatmondó fátyola alatt, hogy a censura figyelmét elkerülje. Tompa allegóriáihoz hasonlíthatók ezek a szép rajzok, melyek csak annyiban különböznek a magyar költőétől, hogy nem versben szólnak — de valódi, ritmikus költői nyelven, mely még a »Forgácsok« bájos könnyűségét is felülmulja. Ezek az allegóriák »Törhetetlen népem«¹ címet viselik s két kötetben láttak napvilágot 1899—1900-ban; azóta négy kiadást értek s több mint 20.000 példányban terjedtek el

¹ Finnül »katajainen kansani«. A *katajainen* szót nehéz híven és költőien fordítani magyarra. Jelentése kb. annyi mint szívós, kitartó. A svéd *envis* fordítása ez, ami annyit tesz, hogy »borókaszerű«, (en = boróka) azaz olyan, mint a boróka-bokor, mely erősen, kitéphetetlenül odatapad a talajhoz. Svédországban szállóige a »finska envishet«: finn szívósság. Azelőtt magam is tévesen fordítottam ezt a címet »Eltiprott népemnek«. Popini szösz szerint »borókás«-nak fordítja, ami teljesen helytelen.

a kis finn nép körében. Hosszas volna részletesen ismertetni ezt a szép gyűjteményt, az érdeklődő néhány darabját magyar fordításban is olvashatja e sorok írójától.¹ Egyike a legazebbeknek a »Szuomi zászlaja«. Az orosz kormány megtiltotta a kék-fehér finn lobogók használatát; ezekről írja: »Nem régiben alig vettük észre őket, ügyet sem vetve haladtunk el mellettük, most pedig már messziről felénk ragyognak — ragyognak, bár *nincsenek*. Azelőtt a virágok és lombok között majdnem elvesztek a többi ünnepi dísz mellett; most rajtuk kívül semmi díszet sem óhajtunk. Mindenki az alacsony rúdon kereste őket s ott meg is találta . . . Pedig csak *most* lobognak, csak *most* dagadoznak igazán! Ott látjuk őket a házak ormain, fölemeljük a fenyők csúcsára, odatűzzük a jegenyék ágaira, ráköjtük a sövény karóira — látjuk őket, mert *akarjuk* látni . . . Azt gondolták, hogy örökre elvették zászlainkat, mindenkorra elrabolták lobogóinkat; azt hitték, elfeledtük őket s az idegenéit fogadtuk el . . . Hát nem tudják, hogy ahol *fehér* báránnyelű úszik az égnek *kék* boltozatán, ott van Szuomi zászlaja; hogy ahol hóhegyek merednek föl az égre, ott vannak a mi színeink; hogy ahol vitorla fehérlik a kéklő tengeren, ott is a mi színeink vannak? . . . Vagy megtilthatják a felhőnek, hogy az égen járjon; a hónak, hogy fehérén ragyogjon; tengerünknek, ezer tavunknak, hogy kéklőn csillogjon?»

Magvas gondolatot fejez ki a »Kicsinyek és nagyok« című, melyben a nagy ragadozó halakhoz hasonlítja a népek elnyomóit s az apróhalakhoz a népeket. A ragadozók az aprók nyomán kénytelenek járni, mert belőlük élnek: »És ezeknek a nagyoknak kell követni ama kicsinyeket, a tenger királyainak kell úszni alattvalóik nyomában, hogy élhessenek.«

A nép lelkesedve hallgatta az író szavait; kitartott a nemzeti küzdelemben a szédítőleg túlnyomó erő ellen s ma már ismét a szabadság napja ragyog a tavak országában, dicsőítve a mi Deák Ferencünktől is hirdetett ígéket: nem veszhet el a jog, melyről a nemzet önként le nem mondott!

Mielőtt befejeznék ismertetésünket, megemlítjük Aho nemrégiben megjelent kétkötetes történeti regényét, a »Tavasz és kései tél« címűt. Ebben ismét a pietizmus, a lelki újjáébredés (mint finnül

¹ Lásd: A cár emléke. Az Ujság, 1904. 278. sz. Hosszútűró népem. Az Ujság, 1904. —. sz. Eltűptott népem. Kath. Szemle, 1901. III. Bikaviadal, Magyar Szemle, 1900. 45. sz. Öreg apó beszél. A sas és fia. Magyar Szemle, 1901. 21. sz.

nevezik) korához fordul, de magasabb felfogással és szélesebb látókörrrel, mint előbbi rajzaiban. Nem csupán a vallási, hanem az irodalmi és közéleti megújódást is rajzolja, melyen a finn nép a XIX. század első felében átment. Az elbeszélés abba a korba van helyezve, midőn Lönnrot egybegyűjtötte a finn népköltés remekeit és Snellman kimondta a nagy jelszót: Finnországban finnül kell beszélni, nem csupán a templomban és a család körében, hanem a tudományban, irodalomban és a törvényhozás termeiben is, mert Finnország a finneké. Ruotsalainen Pál, a híres parasztapostol, szintén ez időtájt lépett föl s a pietizmus jelszava alatt vallási tekintetben ráta fel a népet zsibbadtságából s a józan élet elveit hinté el rétegeiben. Látjuk, mint hatják át ezek az eszmék a nemzet minden osztályát. De a tavaszi ébredést megfagyasztja a visszatérő téli hideg, a fentebb vázolt kemény megpróbáltatás. A szomorú képet a remény pirkadó sugarai aranyozzák meg.

Aho-nak e regényében *Klaveness*,¹ ismert norvég író, avallásos érzés ecsetelését emeli ki. A modern írónál nagy hiányosság, hogy a vallásnak, amely a nép életének, lelkének jelentős részét teszi, alig tulajdonítanak fontosságot. Aho e művében törekszik megmutatni: mily nagy szerepe van egy nemzet küzdelmeiben a vallásos érzésnek, minő erőt ad ez neki a megpróbáltatások nehéz napjaiban.

Bemutattuk tehát, fő vonásaiban, Aho írói munkásságának képét. Aho teljesen nemzeti költő, ki népének minden jellemző tulajdonságát tollára veszi s ezzel egy nemes, nagyratörő népnek lelki képét művészi kézzel festi meg a későbbi évszázadok, sőt évezredek számára. Főleg hazafias allegóriáiban, jellemképeiben és *Panuban* emelt magának éronél maradandóbb emléket, mert ezekben a művészi tökély magaslatán fejezi ki nemzete legazebb, legmaradandóbb szellemi adományait. Minket, magyarokat, kik a finn-ugor népcsalád tagja vagyunk, kétszeresen érdekelhet Aho magvas költészete; egyrészt a rokonság révén, másrészt, mert történetünkben oly sok hasonlóság van a finnekéhez, amennyit egy népében sem találunk. Mi is évezredek küzdelmet vívunk az idegen hatalmak ellenséges törekvései ellen s csak a nemzeti sajátosságainkhoz, hagyományainkhoz való szívós ragaszkodás mentette meg különállásunkat — s e ragaszkodásnak egyik leghathatósabb élesztője az irodalom szeretete és megbecsülése volt.

¹ For kirke og kultur, 1907 szeptemberi szám.

NYELV ÉS GONDOLKODÁS.

Irtá Balassa József.

A nyelv keletkezése és fejlődése legszorosabban összefügg a társas-élet keletkezésével és fejlődésével, mert hisz gondolatok vagy érzelmek közlése csak akkor válik szükségessé, ha van legalább *egy* másik egyén, aki e gondolatokat tudomásul veszi és megérti. A teljesen magára hagyott gyermek nem tanul meg beszélni, de mihelyt van még egy egyén, akivel érintkezhetik, mindjárt fejlődik köztük a gondolatok közlésének valami formája, ha más nem, a jelbeszéd. S ha társas együttélés nélkül beszéd nem fejlődhetik, viszont az emberek társas együttélése természetesen kifejleszti az egyénekben a beszéd valamely formájának használatát. Mennél fejlettebb a társadalom, annál tökéletesebbé fejlődik a társas érintkezés eszköze, a nyelv, s viszont mennél tökéletesebb ez az eszköz, annál jobban hat a társas érintkezés könnyítésére és fejlesztésére.

A beszéd tartalma az egyén gondolata, amit más egyénnel vagy egyénnel közölni akar. Joggal vethetjük fel tehát a kérdést, hogyan függ össze a beszéd a gondolkodással. Vajjon együtt születik-e a gondolattal a nyelvi forma is, mellyel kifejezésre jut, vagy megelőzi-e egyik a másikat? Hú mása-e a beszéd annak, ami tudatunkban van? Ezek és más efféle kérdések merülhetnek fel, ha a beszéd és a gondolkodás összefüggésével foglalkozunk.

Gondolkodás nélkül nyelv nem fejlődhetik. Nemcsak tartalma hiányzik, amit ki kellene fejeznie, hanem gondolkodás nélkül nincs meg az a készítő ok sem, mely az egyént beszélésre bírja. Tudjuk, hogy a szellemileg fejletlen gyermek csak későn kezd beszélni, esetleg sohasem tanulja meg a beszédet, néma marad. Bizonyos agybántalmak, melyek a gondolkodóképesség csökkenését okozzák, a beszélőképesség csökkenésével, esetleg teljes romlásával járnak. Tehát gon-

dolkodás nélkül nyelv nem keletkezhetik. E tételt megfordítva, gyakran azt is állították, hogy viszont a beszélés képessége nélkül nem lehet gondolkodni. Ez azonban tévedés. A gyermek lelki fejlődésének megfigyelése határozottan bizonyítja, hogy a gyermek előbb gondolkodik s csak jóval később kezd beszélni. Előbb keletkeznek a gyermekben érzetek, alakulnak tudatában közképek, ítéletek, mielőtt szavakba tudná őket foglalni. Mielőtt a gyermek megismer tárgyakat, arcokat, mielőtt el akar végezni egyes célszerű cselekvéseket, már gondolkodik. S még ezután is keresztülmegy a gyermek a nyelvfejlődésnek azon a kettős fokán, hogy előbb csak érti mások beszédét, megismeri a megnevezett dolgokat, végrehajtja a hallott parancsot stb., s csak később tudja felhasználni ezeket a szavakat a saját vágyainak, gondolatainak kifejezésére. Tehát a gyermek kezdetben gondolkodik szavak nélkül, később a másoktól hallott s megértett szavakhoz fűzi gondolatait s csak egy bizonyos idő múlva fejezi ki gondolatait a beszédben is használt szavak segítségével.

Ebből a szempontból igen fontos az a tanulság, melyet egy-két siketnéma és vak gyermek nyelvi fejlődésének megfigyelése nyújt. Bridgman Laura két éves koráig rendesen fejlődött, azután súlyos skarlát következtében elvesztette látó és halló érzékét. Hosszú ideig tartó betegeskedés után teljesen elfelejtette a nyelv használatát: ez annál könnyebben történt, mert hiaz beszélő képessége két éves korában még igen tökéletlen volt. Mindamellet később, midőn a jelbeszédet megtanulta, sok mindenről számot tudott adni, ami vele gyermekkorában történt. Tehát voltak képzei és tudott ítéleteket alkotni a nyelv segítségével nélkül. A másik példa Keller Helén története, aki 19 hónapos korában agyhártyagyulladás következtében vesztette el hallását és látását. S ő is, mielőtt a beszéd használatára tanítani kezdték, tudott gondolkodni, voltak ismeretei egyes tárgyakról s vágyait, óhajításait maga csinálta jelek segítségével közölte környezetével. Maga mondja el később önéletrajzában: »A fejrázása jelentette: *nem*, a bólintás: *igen*, az odaráncigálás: *jer*, az eltasztás: *menj*. Ha kenyeret akartam kapni, utánóztam a kenyér szelését és a vaj felkenését. Még bonyolódottabb gondolatokat is ki tudott fejezni jelekkel; így pl. midőn játszótársával, egy négerleánnyal közölni akarta, hogy keressék meg a gyöngytyúk tojásait, kezeit egymásra helyezte s földre szorította, ezzel valami kerek dolgot akart jelölni, ami a fűben fekszik, s barátjának megértette.

E példákkal csak arra akartam rámutatni, hogy a beszéd képessége nélkül is lehet képzeteket és ítéleteket alkotni, lehet gondolkodni. Azonban az is kétségtelen, hogy ez a gondolkodás csak igen szűkkörű marad s nem emelkedhetik túl az érzékszerveinkkel észrevehető dolgokkal való foglalkozáson s az egyszerű érzelmek körén. Ez a *primitív* vagy *szemléleti gondolkodás* megelőzi a nyelv használatát, azonban a gondolkodás további fejlődése, különösen az elvont gondolkodás képessége csakis a hangos beszéd vagy legalább az ezt tökéletlenül pótló jelbeszéd segítségével lehetséges.

A gondolkodás fejlődésére különösen nagy hatással van a szavak használata. Ezt ismét a gyermeknyelv megfigyelése bizonyítja, midőn azt tapasztaljuk, hogy a gondolkodó képesség rohamosan fejlődik, míhelyt a gyermek megérti és használni kezdi a szavakat. A szó állandósítja s a kiejtett hangkapcsolathoz, tehát valami valóban létezőhöz köti a gyermek tudatában megalakult közképet. Másrészt a szavak használata megkönnyíti, gyorsítja a közképek keletkezését. Ezért fejlődik gyorsabban az olyan gyermek gondolkodó képessége, akihez sokat beszél a környezete; sok szót hall, sokat jegyez meg magának s egy részét fel is tudja használni a maga gondolkodásában és beszélgetés közben.

A szó fontosságát a gondolkodás fejlődése szempontjából meglepően bizonyítja a már említett két siketnéma és vak leány lelki fejlődésének megfigyelése. E gyermekek lelke egyszerre nyílt meg s gondolkodásuk akkor kezdett igazán fejlődésnek indulni, midőn megértették a szavak jelentőségét és megtanulták a szó használatát. Érdekesen írja le dr. Howe, Bridgman Laura tanítója, hogyan nyílt meg Laura lelke, midőn először kezdte használni a szavakat. »Míg az első lelkéken, mint egy tanulékony kutya, híven utánozta tanítója cselekedeteit, most már az érzelem is kezdett hatni. Úgy látszik, megértette már, hogy ez olyan eszköz lesz, amivel jelt adhat arról, ami lelkében történik és e jeleket másokkal közölheti, s arca egyszerre emberi kifejezést nyert. Már most nem volt kutya vagy papagáj, hanem halhatatlan lélek, aki mohón nyúl ahhoz a kötelékhez, mely őt más lelkekkel egyesítheti. Valósággal meg tudnám jelölni azt a pillanatot, mikor ez az igazság lelkében felébredt s arcát világosság árasztotta el« (Jerusalem, Laura Bridgman. Erziehung einer Taubstumm-Blinden. 18. l.)

Még érdekesebben beszéli el Keller Helén, hogy hogyan jutott a szó fontosságának megértéséhez. »A kút felé mentünk — írja

önéletrajzában. — Valaki vizet húzott s tanítóm kezemet a csó alá tartotta. Míg a hideg víz kezemen végigfolyt, a másikba betűzte ezt a szót *water* (víz), előbb lassan, aztán gyorsabban. Csendesen állottam, feszülten figyelve ujjainak mozgására. Egyszerre átoikázott rajtam valami elfelejtett dolognak ködös emléke, a visszatérő gondolkodás villáma s némileg megnyílt előttem a nyelv titka. Most tudtam, hogy *water* azt a hideg valamit jelenti, ami kezemen végigfolyik. Ez az élő szó lelket életre keltette, fényt, reményt, örömet adott neki s megszabadította bilincseitől... Telve tanulásvágygal hagytam el a kutat. Minden dolognak volt neve s minden név új gondolatot keltett... Ezen a napon nagyon sok új szót tanultam. (H. Keller, *Die Geschichte meines Lebens*. 23. l.) Ezt az érdekes eseményt Helén tanítója, Miss Sullivan, naplójában így jegyezte föl: »Április 5. Helén megtette fejlődésében a második nagy lépést. Megtanulta, hogy minden dolognak van neve s hogy az ujjábéce a kulcs mind-ahhoz, amit tudni akar. — — A szó, mely oly közvetetlenül követte a hideg víz érzetét, mehökkentette. Elejtette a poharat s mintegy földhöz tapadva állott meg. Új fény derítette fel arcát. Többször betűzte ezt a szót *water*. Azután megérintette a földet s kérdezte a nevét, azután a kútét. Kérdezte az én nevemet, a kis hűgát stb. — — Másnap mint egy ragyogó tündér ébredt fel, egyik tárgy nevét a másiké után kérdezte s örömeiben megcsókolt.« (Id. m. 225. l.) Ime, a szó hatása a gondolkodás és a beszélőképeség fejlődésére! A gyermek már előbb is gondolkodik, tudatában alakulnak már közképek, azonban csak a szó segítségével válik ez a közkép állandóvá s nyer határozott tartalmat.

S a lelki fejlődés későbbi koraiban is gyakran tapasztaljuk, hogy a gondolkodás megelőzi a nyelvi képességet s gondolatainknak nem tudunk szabatos nyelvi formát adni. Gyakran nem találjuk meg az alkalmas szót, mely híven kifejezné a tudatunkban világos fogalmat; máskor a kész gondolat nem tud nyelvi formát öltetni. Gondolkodás útján a tudós elméjében új fogalmak keletkezhetnek, amelyek számára még azután kell alkalmas szót keresnie. Tehát gondolkodásunk rendszeren tökéletesebb, tartalmasabb, mint nyelvünk. Tudatunkban keletkeznek a gondolatok s mi ezeket lefordítjuk arra a nyelvre, amelyen beszélünk. S amint a fordítás sohasem lehet ugyanaz, mint az eredeti, a nyelv közvetítésével kifejezett gondolat sem egészen az, mint ami a tudatunkban volt. Minden egyes egyénnek fáradságos munkával kell megszereznie azt a képességet, hogy

gondolatait először anyanyelvén, s később esetleg valamely idegen nyelv segítségével is ki tudja fejezni. Meg kell tanulnia a beszélőszervek használatát, azután minél gazdagabb szókészletet kell szereznie s végül könnyen és ügyesen kell bánnia a nyelv szerkezetével. Tehát úgy kell bánnia a nyelvvel, mint a művész bánik a maga hangszerével: ismernie kell minden csínját-bínját, hogy a maga céljára biztosan használhassa. A nyelvhasználat biztosságának és könnyűségének ez a megszerzése hosszú idő fáradságos munkájának eredménye. Kezdődik a csecsemőkorban, tart a lelki fejlődés egész idején át, s tulajdonképp nem fejeződik be soha, amíg az egyén él és gondolkodik. S mennél tökéletesebben tud valaki a nyelvvel bánni, annál hívebben tudja gondolatait az illető nyelvben kifejezni.

A nyelv azonban nemcsak elősegíti a gondolkodás fejlődését, hanem gyakran akadályozza, hátráltatja is. Ennek főoka az, hogy a gyermek kész nyelvet tanul a felnőttektől; kész szókincset, bizonyos mértékben megállapodott szerkezetet. Tehát gondolkodása nem fejlődhetik szabadon, hanem a meglevő keretekbe kell illeszkednie. Igaz, hogy a gyermek kezdetben maga alkotja meg közképeit, melyeket azután összekapcsol a környezetétől hallott szóval. Ez az összekapcsolás gyakori tévedéseknek szülőoka, s minden gyermek nyelvi fejlődésének megfigyelésében csaknem napról-napra tapasztalhatjuk, hogy a gyermek félreérti a szavak jelentését, még pedig rendesen kitérít. Nem ismerve a határt, ameddig egy-egy szó jelentése terjeszthető, túlmegy rajta s használja olyankor is, mikor a felnőttek más szót használnának. Például egy 17 hónapos leány a fényes gyűrűre is azt mondta *meleg*; egy 16 hónapos fiú, aki vattát már látott, a pelyhet is így nevezte *batta*, a fa levelét *virágnak* nevezi. Az ilyen példák, melyek rendkívül gyakoriak, mutatják azt a küzdelmet, mely a nyelvhasználat megszerzése közben folyik a gyermeknek maga alkotta közképe és a szónak az illető nyelvben meglevő jelentése között.

A szavaknak ez a kész s bizonyos fokig megállapodott jelentése nagyon hat az egyén gondolkodására is. S kétségtelen, hogy a nyelvek különbözősége is összefügg az illető nyelven beszélő egyének gondolkodásának különbözőségével. Másképp alakul a közkép, ha fáról van szó a magyarul beszélő egyén tudatában, mint a németül beszélő egyénében, aki két külön szót használ: *Baum* és *Holz*. Tehát míg ez utóbbi esetben két külön közkép alakul, a magyarul beszélő egyén tudatában ennek egész tartalma együtt marad. Épp így különbözőkép

alakul a közkép a magyarban, ha *bőr*ről van szó, mint a németben, ahol három szó (*Haut, Leder, Fell*) felel meg neki, tehát három különböző tartalmú közkép áll a gondolkozó egyén rendelkezésére. Viszont a magyarul beszélő egyén gondolkodását irányítja másképp az a jelenség, hogy a német *Liebe*, francia *amour* szóra két külön szavunk van: *szeretet* és *szerelem*. Néha két rokonértelmű szó jelentése kereszteződik két külön nyelvben, tehát a közképek nem egyformán alakulnak a két egyénben. Például *lélek* németül *Seele*, *szellem* németül *Geist*, de már a hazajáró lélek fogalmát a német nyelv a *Geist* (és nem *Seele*) szóval fejezi ki. Érdekes s épen ebből a szempontból, amelyről itt szó van, igen tanulságos Wundt fejtegetése a népszellemről és néplélekről. (*Volksgeist und Volksseele*, l. *Völkerpsychologie*, I. 7. l.) E fejtegetésében a *Geist* és *Seele* szavak jelentéséből indul ki, s arra az eredményre jut, hogy szellemnek (*Geist*) nevezi a babona ma is az elhaltak testnélküli, de létezőnek hitt árnyékát, a lélek (*Seele*) azonban a meghaláskor elhagyja a testet s ekkor eltűnik az érzéki szemlélet elől. Ez és az egész hozzáfűződő fejtegetés csak német nyelven lehetséges, magyarul így okoskodni lehetetlen, mert a *lélek* szó a visszatérő, tehát a halál után is bolyongó árnyat is jelenti.

Gondolkodásunk gyakran abban a tekintetben is rabja a szavaknak, hogy a nyelvnek már megszokott tartalmán és formáján nem változtat ismereteink tisztulása. Bármennyire megváltozott tudásunk a világról s a természeti jelenségekről, mi mégis azt mondjuk, hogy a nap felkel és lemegy, a csillagok feljönnek, a szél fúj, az ég zörög stb., s természetrajzi ismereteink ellenére cethalról és bőregérről beszélünk s pszichológiai ismereteink nem változtatnak az ilyen kifejezéseken: elment az esze, valami eszembe jut, kilehelte lelkét stb. Igen szépen fejtegeti Verworn, hogy egész felfogásunk és gondolkodásunk a testről és a lélekről e két szó hatása alatt áll. »Mióta az ember saját lényéről gondolkodik, mióta az ember a nyelvet használja, hogy gondolkodásának eredményét mással közölje, mindig két félt különböztetett meg saját természetében, a testi és lelki részt s csakhamar hozzászokott az ember, hogy ezt a dualitást természetesnek tartsa. S a modern ember is kevés kivétellel azon az állásponton van, hogy a testnek és a léleknek ez a dualitása magától értetődően adva van. Természetes tehát, hogy nyelvünkön a testi és lelki jelenségeknek ez a dualizmusa teljesen uralkodik. Annyira hatott ez a nyelv alakulására és fejlődésére, hogy a szavak, melyeket használunk, melyekkel mi a testről és a lélekről vitatkozunk, e

dualisztikus felfogás hatása alatt keletkeztek. Ha mi testről és lélekről, fiziológiáról és pszichológiáról beszélünk, e szavakat használva, máris a dualizmus álláspontjára helyezkedtünk. Akár akarjuk, akár nem, a dualisztikus nyelvet használjuk, s ez bennünket a dualizmus alapjára helyez. Ezért olyan nehéz kijutni a dualisztikus felfogásból.* (Die Mechanik des Geisteslebens. 3—4. l.)

Ha a tudós gondolkodást is ennyire hatalmába kerítheti a nyelv, nem csoda, ha a legtöbb beszélő egyén igen gyakran a szavak rabja. Szavakkal vitatkoznak, melyek mögött nincs világos gondolat. Híaz ismerjük Goethe mondását: »Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein«.

Az emberek kölcsönös érintkezését az is megnehezíti, hogy a nyelv segítségével kifejezett gondolatot a hallgató felfogja és ismét átfordítja a maga gondolatává. Ez a két gondolat, a beszélőé és a hallgatóé, mely ily kettős fordítás viszontagságán ment át, igen gyakran nem fűdi egymást teljesen. Innen ered az emberek között a gyakori nézeteltérés, vitatkozás néha a legegyszerűbb dolgokról is. Számos tudományos vita alapja is csak az, hogy a vitatkozók ugyanazokat a szavakat, mondatokat másképp értik, vagyis ugyanaz a szó vagy mondat más-más gondolatot kelt a két vitatkozó félben.

A nyelv és gondolkodás összefüggését vizsgálva, arra az eredményre jutottunk, hogy a gondolkozás megelőzi ugyan a nyelv használatát, azonban csak korlátolt, szűkkörű marad a nyelv segítségével nélkül. A nyelv használata indítja meg az elvont gondolkodást s később is, életünk egész folyamán a nyelv és gondolkodás egymást fejleszti, tökéletesíti, de láttuk azt is, hogy bizonyos tekintetben korlátozza, akadályozza a gondolkodás teljes szabadságát. A gondolkodás készíteti az embert a nyelv használatára, a nyelv segítségével alkot új fogalmakat, szerez új ismereteket, ezek viszont ismét fejleszttőleg hatnak az egyén gondolkodására. Tehát a nyelv és gondolkodás olyan mint két egymásba kapó fogaskerék, melyek közül az egyik, a gondolkodás megindítja a másik kerék működését; azontúl folyton egyik a másikba kapva hajtja tovább a gépet, melyet a kettőnek közös működése vezet célja felé.

NYELVESZTÉTIKA.

Irtá Rubinyi Mózes.

I.

Napjainkban az általános nyelvtudomány nem éli legdicsőségesebb korszakát. Sok-sok munkása tengernyi anyagot hord össze, apró részletkérdésekben nagy a zsibongás, de a nagy, az elvi problémák nyugodtan pihennek a tekintélynek hideg és élettelen csarnokában. A hangtörvények csatája volt az utolsó nyelvész-ütközet Európában. De az új, az ifju grammatikusok hamar megöregedtek és a volt forradalmárok biztos rendszereik kerítése mögül mosolyogva nevezik zöldeknek régi írásaikat. Nincs élet, nincs átalakulás, nincs vita. Wundt néplélektana is csak rendszerezés és nem teremtés. Gyűlnek a cédulák, egyre gyűlnek, de az eszmék — mintha fogynának.

Egy, egyetlen egy nagy kérdése van manapság a nyelvtudománynak, mely újnak s ép ezért még ki nem forrottnak nevezhető, de amelyről ma már teljes biztonsággal meg lehet állapítani, hogy egy egészen új kérdés-sorozatnak bevezetője. Hogy ez iránynak jövője van, azt az új tudományos módszereknek tán legbiztosabb kritériuma igazolja: az a tény, hogy különféle nemzeteknél, izoláltan egymástól, lépnek fel új bűvárok, kik egymásról alig tudva esküsznek az új zászlóra. Azt az iskolát, melyre célzunk, a *stílus iskolájának* lehetne nevezni. A módszer, mellyel e bűvárok dolgoznak, nyilvánvalóan esztétikai. A gondolatot, mely törekvéseiket áthatja, mely forradalmat jelenthet még a nyelvtudományban, röviden a következőképen lehetne kifejezni: A nyelvnek voltaképpen élete nincsen. Nyelv nem létezik. Az, amit mi a közbeszédben nyelvnek nevezünk, csak filozófiai elvonás. Valami rövidítés, amilyen rengeteg sok van a közbeszédben. Nyelv nem létezik; hanem vannak emberek, akik beszélni tudnak, kiki a saját módja szerint. E beszélő emberek beszé-

dének közös, tehát közérthető elemei adják azt, amit mi nyelvnek nevezünk. *A nyelv az egyének beszélőképességének típusa. De mint-hogy az egyén nyelve nem közös elemeiben nyilvánul, hanem ép az egyéniében, szükséges, hogy a nyelvbéli kutatás középpontja ezentúl ne amaz absztrakció útján keletkezett típusnak grammatikája, hanem maga az egyéni nyelv legyen.*

E gondolat voltaképen visszahatás ama hallatlan felületesség ellen, mellyel a modern nyelvlélektan szinte teljesen elhanyagolta a stíláriis, az egyéni nyelvjelenségek tanulmányát.¹ A nyelvestétikusok e súlyos mulasztást igyekeznek új módszerükkel pótolni.

Ez a nyelvtudományi renaissance — hogy egy kicsit túlozzunk — olasz földről indult ki újabban. Megindítója *Benedetto Croce*, kinek munkája már németül is közkézen forog : *Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik*. Az ő tanításait terjeszti lobogó lelkesedéssel *Vossler Károly* : *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft* c. munkájában, melyre utalt Petz Gedeon és e sorok írója Asbóth Nyelvtudományában.

Tőlük izoláltan, náluknál régebben írt *Gerber* és *Weise* munkáit. Amaz : *Die Sprache als Kunst*, emez *Aesthetik der deutschen Sprache* c. és egyéb apróbb műveiben rendszeres bűvárlat tárgyává tette a nyelv stílusjelenségeit s anyanyelvünknek nem egy finom sajátosságára utaltak.

A mi irodalmunk e nemű törekvései csaknem kizárólag iskola-könyvek szűkszavú paragrafusaiiban húzódtak meg. Dicséretes kivétel *Kulcsár Endrének* némely részében elhibázott, de az elhallgatásnál mindenestre többet megérdemlő munkája : *A magyar stílus*, mely az első magyar nyelvestétikának tekinthető. Gondolatébresztő, szép könyv, az egész magyar verses költészet fel van benne dolgozva, de hiányoznak belőle a nem kevésbbé költői néppróza adatai. Amit a nyelv életéről, osztályozásáról, egyes nyelvek sajátosságairól — Müller Frigyes és Lazarus—Steinthal után — mond, erősen elavult

¹ *Stílus és egyéni nyelv* nem fedik egymást teljesen, bár a jelentésük igen közel áll egymáshoz. Az egyéni nyelvnek az egyéni stílus egyik fontos alkotó-része. De a tulajdonképeni *stiliztika* sem sok fejlődést mutat, bár tagadhatatlan, hogy újabban értékes kompendiumok jelentek meg (v. ö. a R. M. Meyer-féle német és a Müller-féle latin stilisztikát). A trópusok tanához igen szép adalékokat szolgáltatottak : *Goldziher* Ignác az arab (Hyberbolische Typen im Arab. Zeitschr. für Assyriol., 1892) és *Pecz Vilmos* a görög (Euripides trópusai) költészet köréből.

már ma. De különösen második része, ahol a stílusjelenségek vannak tárgyalva, igen szépen vannak kidolgozva s vannak fejezetei, amelyeket mindenkinek el kellene olvasni, aki érdeklődik a stílus bonyolult kérdései iránt.

II.

Ennek a problémakörnek legfontosabb tagja talán az, mellyel a legmostohábban bántak eddig: az *egyéni nyelv kérdése*.

Ez a fogalom, egyéni nyelv, még nincsen teljesen tisztázva. A nyelvnek két alakja: a beszélt és a leírt alak közül, melyikben tükröződik igazán az egyéniség? Kétségtelenül mind a kettőben. Minden ember másként hangsúlyoz, bizonyos hangokat másként ejt, másként kérdez, más szórendre van bizonyos lelki helyzeteknél diszponálva, mások a szóösszetételei, a mondat szerkezetei. A nyelv öröklött elemei, a nyelv megtanulása az ifjú korban, a család, a rokonság, az iskola mind-mind adnak elemeket az új nyelvégyénnek s az egyéni nyelvek így megannyi sajátosságok egyénenként különböző keverékei. *Hangzó* egyéni beszéde hát mindenkinek van; *leírt* egyéni beszéde már csak keveseknek. Az előbbi általános képesség, az utóbbi csak a nagy írók sajátossága.

A hangzó egyéni stílusnak szűkebbkörű a jelentősége; csak a nyelv bűvárát érdekli, hiszen a nyelvbeli fejlődésnek sok-sok bűvő folyójához egyéni nyelvsajátságok fognak még elvezetni bennünket. E studium, melynek különben szintén van értékes irodalma, igen nehéz is. A legpontosabb fonétikai készültséggel indulj el, ha egy egyén hangtanát akarod megfigyelni. Nyelvlélektani ismereteid biztosak legyenek, ha egy egyénnél pl. a mellé- és alárendelés alkalmazását (fokát, minőségét) akarod megfigyelni. Izgató, nehéz kérdések tolnak majd eléd, melyekre a feleletet tán csak a késő jövő fogja megadni.

Mily más a leírt egyéni nyelv! Az irodalmi forma mozdulatlanra rögzíti a hangzó beszéd tovaszálló hangcsoportjait. Némán, de azért oly érthetően szól hozzánk a költő az ólomkatonák jelölésének közvetítésével. *Wilhelm Franz*, a Shakespeare-grammatika szerzője, egy igazán szellemes munkában (*Orthographie, Lautgebung und Wortbildung in den Werken Sh.'s mit Ausspracheproben*) pontosan megállapítja, hogy Sh. hogyan ejtette ki az angol nyelv hangjait és a Julius Caesar egy részét közli is pontos fonétikai átírásban. Ime az élő, a hangzó egyéni nyelv is rekonstruálódik a leírtnak alapján.

Egy másik mű, Tennyson nyelvét és stílusát mutatja be (*Dybszki*, T.'s Sprache und Stil) négy fejezetben. Mondattan, stílus, szóképzés és szóhasználat ama szempontok, amelyek szerint ez az egyéni nyelv fel van dolgozva. De ezekben a nyelvi anyag túlteng a stilisztikainak rovására.

Másképp vagyunk Edmond *Huguet* munkáival, ki Victor Hugo stílusát dolgozta fel. (Les sens de la forme dans les métaphores de Victor Hugo, és : La couleur, la lumière et l'ombre dans les métaphores de V. H.) Ő belátta, hogy az egyéni nyelv legjellemzőbb és legkönnyebben megállapítható elemei a stíláriis elemek

III.

Mennyi tennivalónk van még nekünk e téren ! Fel vannak-e már dolgozva legnagyobb íróink ? Feldolgozta-e már valaki Arany metaforáinak csodás rendszerét ? Pedig e feladatok szebbek is, könnyebbek is és a jövő igazolni fogja : hogy hasznosabbak is más nyelvtani részletkérdéseknél.

... Csak úgy ötletszerűen kinyitom Petőfi verses könyvét, a mi könyvtárainknak legnagyobb büszkeségét. Szinte szívom magamba az *Alkony* búbájós esti hangulatát :

Olyan a nap, mint a hervadt róza,
Lankadtan bocsátja le fejét ;
Levelei, a halvány sugárok
Bús mosollyal hullnak róla szét.

Mily gyönyörű, csendes, szinte öreges esti kép ! De nézzük csak, hogyan írja le másutt az alkonyt ?

Foly a lemenő nap arany vére
Violaszín hegyek tetejére.

(Ha én kedvesemről gondolkodom ...)

A vér motívuma megvan *A puszta*, télenben is.

Mint kiűzött király országa széléről
Visszapillant a nap a föld pereméről,
Visszanéz még egyszer
Mérges tekintettel,
S mire elér szeme a túlsó határra,
Leesik fejéről véres koronája.

Hogy is mondja csak *A gólyában*?

Fölfelé vágytam én. Ah úgy irigyeltem
 Sorsáért a napot,
 A föld fejére ó tessz világosságból
 Szótt arany kalapot.
 De fájt, hogy estenként *megszúrják*... mert hiszen
Foly kebléből a vér;
 Gondolám, hát így van? hát a ki világít,
 Ilyen jutalmat nyer? — —

Igen szép a Tigris és Hiéna egy éji képe is (II. felv. 4. jel.)

Az éj. Lám, az égibolt egy roppant billikom, melyet a lemenő nap csordul-
 tig tölt piros sugarakkal, bor gyanánt s az éj ezt az óriás billikomot egy
 huzamba kiissa; csak a fenékén maradnak apró cseppecskék, miket mi
 aztán csillagoknak nevezünk.

Ime öt kép s közülök három az alkonyi, az esti pirt a *vér* ha-
 sonlatával képzelteni el, egy pedig a vörös bor színét látja a lemenő
 nap piros sugaraiban. Hogyan? A véletlen megmagyarázza e jelen-
 séget? Ezek a vér-metaforák époly természetes megnyilatkozásai
 Petőfi egyéniségének, mint rapszódiai s mint költészete általában.
 Aki e metaforákat használta, ifju volt, lírikus volt és forradal-
 már volt. Egy rajongó kor rajongó gyermeke, ki hevesen dobogó
 szívébe bezárta az egész világ szabadságát s halhatatlan szavakat
 mondott a szabadságért kiontott vér magasztalására. Csoda-e, ha a
 küzdelem, a harc költője a kialvó napsugár színeiben a vér színeit
 látja?

Ifju volt, lírikus volt s lényének, egyéniségének ez igen egy-
 szerű, igen közismert sajátosságai tükröződnek stílusának egyéb
 vonásaiban is. A fiatalságnak kedves tulajdonsága a túlzás, vagy,
 hogy, Petőfiről szólván, banálisak ne legyünk: a *szuperlatívuszoknak*
sajátos kultusza. Lelkük a gondolattól, szívük az érzelemtől túl-
 árad s végtelen eszméik és érzelmeik kifejezésére a nyelv közönséges
 formáival nincsenek megelégedve. Ha mi, közönséges emberek a
 szépségnek legmagasabb fokát akarjuk megjelölni, akkor azt mond-
 juk: *legszebb*. Petőfinek, a felső, illetve legfelsőbb fok képzésére
 van egy másik eszköze is.

A forma, melyre gondolunk, bibliai s talán Kelet rajongó
 világából való. Az *énekek éneke*, a *szentek szentje*, a *sah in sah* hazájá-

ból való! A római világon át (*vanitatum vanitas*) eljutott ez minden néphez, minden íróhoz. De senkinek egyéniségével annyira nem egyezett, senkinek ajkán oly tisztán s oly gyakran nem hangzott, mint a *Petőfién*. Az ő költészetében is megjelenik a *szenetek szentje*: Hejh, pedig e szívközép ez | Szentek szentje (Búcsú Kún-Szent-Miklóstól); S e *szenetek szentéből* nejének | Szobájából im kamra lett (Széphalom); Fejemben éj van, *éjek éjjele* — énekelte Petőfi s ugyan csak ő mondja a János vitézben: Az egész pusztában széjjelsütött a nap | De az ő szívében *éjek éje* maradt (V.); *Éjnek éjszakáján* | Kiállott a század (már t. i. a Lenkeié); Az ő neje a *Feleségek felesége*, az ő üdve az *üdők üdve* (Első Szerelem); akit szeretett: *életének élete* (Szép levél...). De lehet-e elsorolni mind e kifejezéseit, amelyek csak úgy zsonganak annak lelkében, ki sokat él költészetének csodás világában:

Megjöttél hát, óh *hősök hőse*, végre (Vajda-Hunyadon); S hah, *szenstegtörése a szentségtörésnek* (Tábl.); S gyakran a *keservek* | *Keservét* szenvedem (A leánykákhoz); Mint bűvár, süllyed a | *Mélységek mélyére*... (Képzetem); Én eskü s átok nélkül is örökre | *Lelkem lelkében* tartalak... (Kérdezd: szeretlek-é); A *kérdések kérdése* ez | És nem a *lenni* vagy nem *lenni* (Világosságot); Óh Honderű, te *Lázárok Lázára* (A Honderűhöz); Rám *átok átka* zendül... (Jókai Mórhoz); Mulandóság a *királyok királya*; Prózából:... mert én halálos, irtóztató ellensége vagyok mindennek, ami az önkény, despotizmus *árnyékának árnyékát* viseli is (Új. Rel. Lev. Kovács Pálhoz). Stb. stb.

De e két példa, melyeket a tárgy fontossága miatt kellett a legismertebb magyar költő műveiből vennünk, talán eléggé igazolja a nyelvestétika e nevezetes problémájának fontosságát. El kell merülnünk az egyéni stílusok e ragyogó világába, ha az egész nyelv évezredes fejlődését meg akarjuk érteni. A nyelv csupán a nyelv-egyének által fejlődik tovább, bennük látjuk meg az évszázados fejlődéseknek csiráit. A nagy írók és szónokok, a nagy elmék nyelvbeli képességei, sajátosságai egész körök nyelvi életére világot fognak vetni. A nyelv életének bűvára mindig olyan helyzetben van, mint a sötét tengeren haladó hajó réveteg vándora. Éjjel is hallja a víznek a csobbanását, sejti fodrozódó hullámain, de látni csak akkor lát, ha odalövellik vakító sugaraikat a kikötőnek hatalmas fényoszlopi...

AZ ÁTKÉPZELÉSES ELŐADÁS ÉS AZ ORATIO OBLIQUA ARANY TOLDIJÁBAN.

Irta Gyomlay Gyula.

Ha a magyar elbeszélő költészet előadása módját összehasonlítjuk az antik költészetével, bizonyos tekintetben nagy különbséget találhatunk köztük. Míg az antik — görög és latin — elbeszélő valósággal *elbeszéli* a multba tartozó eseményeket és állapotokat (helyzeteket), addig a magyar előadó rendszerint közéjük képzei magát s nem elbeszéli őket, hanem *figyelmezteti rájuk* szintén a multba képzelt közönységét. Arany Toldijában — mely mostani megjegyzéseink alapjául szolgál — például az egész első ének, egyetlen egy hely kivételével, ilyen átképzeléses előadású. A költő az előadandó események és állapotok színhelyére, a nagyfalusi mezőre képzei magát és közönységét s egyáltalában nem is elbeszéli, hanem konstatálja, jelzi közönsege számára az elképzelt szituációt és annak fejleményeit. Ennek megfelelőleg az *összes* igealakokat nem az ő valóságos időbeli helyzetének szempontjából használja, — hisz eszerint minden alaknak mult idejűnek kellene lennie, mint a homerosi költeményekben, — hanem ama másik, képzelt álláspontjának szempontjából. Vagy, több lélektani igazsággal szólva: rá nézve a valóságos álláspont nem az, amelyen valósággal ír, hanem az, amelybe magát beleképzei. Közöniségének is, hogy helyesen értse az előadást, a mezősegre kell magát képzelnie.

Különös nyomatékkal emeltem ki, hogy ilyenkor az *összes* igealakok használata átképzeléses. Az átképzélést ugyanis nem szabad, mint eddig tették, csupán az ú. n. praesens historicum alakokra szorítani. Toldi I. énekében pl. a *felült Lackó*... (I. 2. 7.) vagy *elvonult a tábor*... (I. 14. 1.) perfectumok használatának lélektana tökéletesen ugyanaz, ami teszem azt az *ég a napmelegtől*...

(I. 1. 1.) vagy *legelésznek* (I. 1. 2.) ú. n. *praesens historicumoké*. Amazok is, emezek is a képzelt szituáció álláspontjából vannak mondva és úgy értendők: a *perfectumok* tehát épen olyan joggal nevezhetők »*praesens historicumoknak*«, mint az *ég* vagy *legelésznek* alakok, azzal az egyedüli különbséggel, hogy az utóbbiak *meglévőknek* képzelt *történeteket*, a *perfectumok* pedig *meglévőknek* képzelt *állapotokat* jeleznek. Az egész énekben csak egyetlen egy hely van, melyben a költő mintha elbeszélő hangba zökkenne át a konstatacióból, a következő (I. 10. 1—2.): »Amit még e szóhoz gondolt, Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt«. Mert a 7. versszak második felének (I. 7. 5—6.) két mult idejű alakja (*vitéz volt; nőtt fel*), mint látni fogjuk, a szituáción belülmaradva is magyarázható. Jövő idejű átképzeléses alakhasználatra — holott pedig, ha a helyzet megengedi, ez is lehetséges — egész Toldiban csak egy példát találtam: II. 12. 7—8. »György ijedve hátrál, oda van egészen: e csapás utolsó szélütése *leszen*«. Kivételesen *Toldi szerelméből* is idézem tehát a következő helyeket (III. 33. 5—6.): »Baj nincs: de van ebből sok tréfa, nevetség, *lesz* mivel egymás közt eltölteni az estét«. (IV. 91. 5.): »Most jövevény utas *szedi majd fel* mindet, vissza reá Bence hiába tekintet«.

Az antik és a modern előadás közt lévő, fenn említett különbség tehát tüzetesebben abban áll, hogy míg a magyar előadó, ha egyszer átképzeli magát valamely előadandó helyzetbe, abban következetesebben meg is marad, addig az antik előadók, kivált a latinok, vagy egyáltalában ragaszkodnak — Homeros példájára — tényleges, valóságos álláspontjukhoz, vagy, ha beleképzelik is magukat a közlendő eseményekbe, minduntalan újra meg újra kizökkennek belőlük, a konstatació előadást folyvást váltogatják az elbeszélővel. S míg a latin előadásban csak az ú. n. *praesens historicum* alak jelezheti az átképzélést, addig a magyar előadásban az *összes* igealakok előfordulhatnak ily módon, nagy ritkán még maga az ú. n. elbeszélő mult alak is,¹ mely ilyen esetben vagy (a *perfectum* módjára) *meglévőnek* képzelt állapotot jelöl, vagy az illető szituáció valamely elmult előzményét, de mindenesetre szintén a felvett szituáció szempontjából. *Perfectumszerű* használatú pl. T. Sz. következő helyén

¹ Azonban, legalább Aranynál, úgy veszem észre, csak ott, ahol a ritmus vagy a rím kívánja, vagy ahol -t végű az ige. Máshol a *perfectumot* használja.

(II. 35.): »A csapat e közben *lám* már *odaére* (= odaért, ott van), *odarugtat* Lőkös, fiatal vezére«. — Inkább a felvett szituáció előzményét adja, s átképzeléses multnak érezhető ezen, az előbbihez nagyon hasonló helyen, Toldi VI. 2. 1. »Farkasait Miklós, amint *odaére*, *letevé* a kertnek harmatos gyepére. Ő meg ... megyen ... hallgatózik«, stb. (Ez a két alak azonban nem átképzeléses elbeszélő multnak is érthető, s ez esetben a 3. sorban az elbeszélő előadás egyszerre átképzelésessé válik.)

Az átképzeléses alakhasználatban tehát az összes igealakok oratio rectában is nem a beszélőt tényleg környező helyzet, hanem egy képzelt (ez esetben mult idejű) helyzet szempontjából magyarázandók; s ez az átképzeléses előadás kivált Aranytól, igen közönséges. Magában a Toldiban is ez az uralkodó előadásforma az I. és II. énekben. A többiben váltakozik az elbeszélő formával, a IX. és X. énekben pedig az elbeszélő forma az uralkodó. Átképzeléses előadású Petőfi *János vitéz*ének egész I. éneke is.

Ha mármost a magyar nyelvben az átképzeléses előadás csupán csak az oratio rectában mint elbeszélés-helyettesítő volna szokásos, nem állana elő az az előadásbeli különösség, mellyel e megjegyzéseimben foglalkozni szándékozom. De ez a különösség épen azzal a ténnyel kapcsolatos, hogy a magyar oratio obliquának nemcsak lényeges és mellőzhetetlen kelléke és ismertetőjele az átképzelés, hanem hogy a multba tartozó nyilatkozatokra nézve igen gyakran az oratio obliquának *egyedüli* jele épen az elbeszélő szempontjából való multságnak meg nem jelölése, az időbeli állásponteltolódás.¹

Minden oratio obliquában két személy van: egy közlő, kit a multa vonatkozó közléseknél *elbeszélőnek* nevezhetünk, s egy *sze-replő* személy, kinek gondolatát vagy nyilatkozatát az elbeszélő

¹ Ahol nincs átképzelés, ott nincs oratio obliqua a magyarban. De nem szabad elfeledni, hogy a mult alakok a *sze-replő* személy szempontjából is magyarázhatók. Ha magyarázhatók: oratio obliquával van dolgunk. Ilyen pl. VII. 2. »Nem vette tréfára Toldi György a dolgot, hogy az Isten nyila feje körül *forogott*« (nem: *forog*, mert György szempontjából is: *forogott*); vagy VII. 11. 2. »Hogy *esett*, mint *esett*, mind elpanaszolta«. Egész Aranyban egyetlen egy helyet tudok, ahol a *sze-replő* személy szempontjából nem magyarázható a mult alak, azaz, ahol Arany, ha oratio obliquának szánta, hibázott a magyar nyelvtörvény ellen. I. Sz. I. 14. 3. »Úgy kinyílt a szája, oly nehéz volt néki, hogy magát egészen mért nem *önthetné ki*«. Mert itt, or. obliquában csak *öntheti ki* volna helyén. Tán a kínálkozó rím botlatta meg a költőt.)

közl. Pl. Arany János, az elbeszélő személy, T. X. énekében (6. verszak) így közli oratio obliquában Bence vigasztaló beszédét:

De *értésül adta* Bence a fiúnak,
Magát anyja miatt sohse adja búnak,
György sem háborítja, oda hagyta másnap,
Nem is repeszté meg szívét a nagy bánat;
Csak látni szeretné Miklóst mindenáron,
És ha feltalálja széles e világon,
Fölkeresi, bizony-bizonnyal ígérte,
Ha ötven mérföldet kell is tenni érte.

Ilyen ez a következő, második hely is (VII. 11–12.).

Ekkor a bús asszony neki bátorodva,
Hogy' esett, mint esett, mind elpanaszolta:
Duna szigetében ökleldözik egy cseh,
S szörnyűképen szolgál neki a szerencse;
Kérkedik nagy fenjen, magát hányja-veti,
A magyar nemzetet csúfra emlegeti:
Sok bajnok kiment már életre, halálra,
Özvegyet, árvát és jajszót hagyni hátra.

Tegnap állt ki az ő két levente fia;
Nem volt fél országban olyan pár dalia,
Nem volt a világon olyan két jó gyermek:
És most egymás mellett egy sírban hevernek!

Elrémült a világ; nem is akadt már ma,
Aki a kegyetlen csehvel szembe szállna;
Pedig megint ott lesz a szigetben reggel,
Istent káromoló gógös beszédekkel.

Ezeket az oratio obliquákat még a szokásos *hogy* kötőszó sem jelzi. Egyedüli formális ismertetőjelük a verbum regens előrebocsátásán (és a kettősponton) kívül a személyes viszonyoknak módosulása (*magát, anyja, adja*, stb., *az ő két fia*) mellett az időhatározóknak s igeidőknek a *szereplő személy szempontjából való* (átképzeléses) használata. Ha a személyeket módosítjuk (*magad, anyád, add*, stb., *az én két fiam*), az oratio obliquákból az illető személy szájába illő oratio recta lesz. Az igealakok közt van sok indicativus, köztük jövő vonatkozású (*fölkeresi*), sőt jövő alakú (*ott lesz*) is, továbbá egy felazólító és két feltételes alak is. De az összes alakok *mind egyformán* átképzelésesek (a *szembe szállna* duplán is

az, mert újabb átképzelés nélkül még az özvegy szempontjából is *szállt volna* a megfelelő alak), s ez és az időhatározók (*tegnap*, e. h. előtte való nap, *most*, e. h. akkor, *ma* e. h. aznap, *reggel* e. h. másnap reggel) az egyedüli jelei a nyilatkozatok idegen voltának. A magyar nyelvben ugyanis nincs *modus obliquus*, mint a görögben az optativus vagy a latinban a conjunctivus, mellyel a közlő (elbeszélő) személy jelezhetné, hogy az oratio obliquabeli gondolat nem az ő gondolata. Ilyen, magyaros oratio obliquát olvashatunk még Toldi következő helyein is: IV. 3. 4.; IV. 8. 3.; IV. 17. 5.; VI. 11. 5.; VI. 16. 7.; VI. 18. 3.; VI. 20. 5.; VII. 2. 7.; VII. 5. 5.; VII. 6. 6.; VII. 8. 2.; VII. 8. 4.; VIII. 1. 3.; VIII. 5. 3.; VIII. 7. 1.; VIII. 10. 5.; VIII. 15. 8.; IX. 1. 4.; IX. 12. 4.; IX. 15. 3.; IX. 18. 5.; X. 3. 5.; X. 9. 3.; X. 10. 3. 4.; X. 10. 5.; X. 11. 6.; X. 16. 8.; XI. 11. 4.; XI. 14. 1.; XII. 3. 6.; XII. 3. 8.; XII. 4. 4.¹

Mivel mármost egyrészt a magyar oratio obliquában minden igealak, nemcsak Aranynál, hanem általában és mindig, átképzeléses használatú; másrészt pedig a magyarban az elbeszélő előadás helyett oratio rectában is nagyon szokásos az átképzeléses igehasználatú konstatáló, jelző előadás: ennek a két nyelvténynek következménye az a gyakran jelentkező sajátsága az előadásnak, melyet bizonyára minden magyar ember megérez, s mely a magyar előadásnak valami különös, semmi idegen nyelven nem utánozható közvetetlenséget ad: a *sajátságos ingadozás az átképzeléses konstatáló* (jelző)

¹ Külön kell említenem két példát. X. 3. 2. »Bezzeg mondhata is már a tisztes szolgál, hogy nem a vén Bence, hanem ez s ez volna.« A feltételes módot nem szabad *modus obliquus*-nak venni, mely a közlő személy modális felfogását jelölné; a *feltételes mód oratio rectában is szükséges volna*, mert B. kómikus szerénykedését festi a feltételezett képtelen helyzetben (= »Ez s ez volnék, ha megengedi az úr !), v. ö. a király oratio rectás kérdését a XII. énekben (6. 7.) »Nemdenem a Toldi Lórinca fia volnál !« — Még kevésbé szabad a másik példa felszólító módjában (VIII. 12. 2. »A király kilátta, mi szándéka legyen«) *obliquus modust* látni; hisz ez förtelmes germanizmus volna, amit Arany János tán még jellemzés céljából sem alkalmazna komoly költeményben. A felszólító mód itt is helyén volna a megfelelő oratio rectában is = »Mi szándéka legyen is csak ennek a Toldi Györgynek !« *Légyen*: gúnyos állal van mondva, kissé tán latinos-, bibliás-ízű, de ilyen funkcióval épen legnagyobb stilisztáinknál (pl. Jókainál) nem ritkaság. (Érdekes, hogy csak a *legyen* alak használható így; a *legyen* alakot nem tudom ilyen funkcióval elképzelni.) Egy szóval: ezek a föltételes és fölszólító alakok is a *szerelő személyek* lelkéből vannak mondva.

előadás és az oratio obliqua határai között. Arany Toldijában egész csomó olyan hely van, hol csak a helyzet döntheti el, magának a költőnek nyilatkozatával van-e dolgunk, vagy valamelyik szereplő személyének kell tulajdonítanunk az illető nyilatkozatot. Mivel pedig a helyzetet egyik olvasó emígy, másik amúgy foghatja fel, az efféle helyeknek élőszóval kétféle előadása lehetséges. Egy nyugodtabb, — ha valaki mint a költő nyilatkozatát szavalja a helyet —, s egy érzelmesebb, indulatosabb, ha a személyesen is érdekelt szereplő személy idézett nyilatkozatának fogjuk fel, s az ennek megfelelő hanghordozást és taglejtést használjuk. Felsorolom Toldiból az összes fontosabb ilyen (átképzeléses oratio recta és oratio obliqua közt lebegő) helyeket, nagyobbrészt persze lehetőleg meg-rövidítve, csak úgy emlékeztetőül, mert hiszen legtöbb olvasóm úgyis könyv nélkül tudja a költeményt. Az I. ének 7. versszakában az addig állandóan átképzeléses (jelző) előadást mintha egyszerre két *elbeszélő* mult váltaná fel. »Ilyen forma Toldi Miklós gondolatja, mely sóvárgó lelkét végig *szántogatja*; s amint *jó* magában, amint *gondolkodik*, szíve búbanatban *összefacsarodik*: mert vitéz volt apja; György is, álnok bátyja, a királyfi mellett *nőtt* fel, mint barátja; s míg ő béresekkal *gyűjt, kaszál* egy sorban, gőgösen *henyél* az a királyudvarban«. Hogy a két mult alakot a szituáció szempont-jából kell érteni, azaz, hogy a költő és olvasó egyaránt a pusztára képzelettel magát a két mult alak használatakor és olvasásakor is, mutatja az alakok környezete, s kivált a következő (8.) versszak kezdete: Itt *van* immár a had. Hogy a két mult átképzeléses, az tehát bizonyos. De oratio obliqua-é, vagy sem, — ez már felfogás és előadás dolga. A Toldi nevében beszélő és az ő keserűségét átérző szavaló akár a saját mellére üthet az ő névmás kiejtésékor; a költő nevében szavaló előadónak higgadtabb hangot és mérsékelt taglejtést kell használnia; az ilyennek az ő révmás ejtésékor a képzeletében előtte álló Toldira rá lehet mutatnia az ujjával. (De vajjon nem volna-e komikus, a hely ilyen utóbbi-féle előadása? Ha nem tévedek, minden olvasó azonosítja magát Toldival.) — Viszont mennyire nem elegendők a formai ismertetőjelek az oratio obliqua konstatálására, megmutatja a következő példa: (II. 12. 7—8.) »György ijedve hátrál, oda van egészen: e csapás utolsó szélütése lészen«. Formailag ezen a már idézett helyen is bizonytalan, a kettőspont után az átképzeléses or. recta folytatásával van-e dolgunk, vagy oratio obliquával, tehát György gondolatával. Tartalmilag azonban a kifejezés meg

vető élessége ez esetben átképzeléses or. rectának bizonyítja a helyet. — III. 4. 5—8. »Miklós a kudarcon búskodik felette : mert felérni könnyű stb. . . . mely ugyan fejétől sem járt messze néha«. Ez már tartalmilag is érthető oratio obliquának, annyival inkább, mert hiszen a *költőtől* az olvasó már előbb is megtudta, hogy Györgynek rossz a szándéka (2. 7. »Feltámad lelkének szennyes indulatja . . . biztatja«). — IV. 7. 2—8. »Szörnyen hányt a hab a jövőnek tervén : merre merjen ? mihez fogjon ? uramfia ! nincsen bó lelkének hová fordulnia stb. . . . megrepedne szíve az édes anyjának«. Ha a személyeket megváltoztatjuk, az egészet bátran Miklós töprenkedésének tarthatjuk, s ennek megfelelőleg (indulatosabban és más mimikával) szavalhatjuk. A hiányzó verbum dicendit a kettőspont pótolja. — V. 12. 4—14. 8. Toldi töprenkedése a farkasok holtteste felett ugyanebben a semmiféle nyelvben sem utánozható, ingadozó jelentésű formában van előadva. A 12. versszakot még a »Miklós« név miatt tarthatjuk tán a költő (vagy a közönség, ez mindegy) átképzeléses kérdésének : de a 13. és 14. versszakot oratio obliquában, mint Miklós gondolatát, teljességgel azonúgy kellene és lehetne csak kifejezni. Hogy a költő is így érti, mutatja a folytatás (15. 1.) . . . »Állj meg, állj meg, Toldi ! gyilkos a szándékos . . . Tudd meg . . .« stb. stb. — VI. 17. 1—4. »A kutyák haragját nem egyéb okozta, stb. . . . : *Mármot felugatják* ezek a cselédet ; azért csak rövidre fogta a beszédet.« Kivált a »*mármot*« szóval kezdődő gondolat Miklós gondolata, mint az »*azérte*«-tal való ráutalás is mutatja ; de már az 1. sor is az ő gondolatának fogható fel, mert az előbbeni versszak (16. 7—8.) így végződik : »De mihelyt ezt hallá, mindjárt észrevette, hogy imént egy dolgát balgatagúl tette.« Az or. obl. tehát már innen számítható. — VII. 5. 4. »De miféle sírnak sötétlik ott dombja, arra Miklósnak most van is, nincs is gondja : hosszú gyászruhában — mindenható Isten ! — édesanyja bókol egy pár új kereszten.« Az egész hely átképzeléses, mint a *most van* szók nyilván mutatják ; a kettőspont után következő sorok azonban egyúttal Toldi lelkéből vannak mondva s ilyen formában latinul sehogys, görögül csak nehezen utánozhatók. — IX. 18. 3. »Össze-visszajárta stb. . . . *hol keresse mármot* az özvegynek lakját ? Budapest városát sok ezren lakják.« (Itt is figyelmet érdemel a kettőspont.) Hogy oratio obliquával van dolgunk, mutatja a közvetetlen folytatás, mely kétségkívül az : »Látta, hogy hiába . . . , (hogy) hiában fogadta . . . , (hogy) játék . . . , (hogy) pajkos gyermek a sors, (hogy) játszik véle.« Különösen jellemző példa

X. 14. 5—8. »Váltig ellenkeznék benne a hű szolga, ha nyergén kulacsa ki nem szóradt volna: kívül nedves ugyan, a harmat megeste, de a belsejébe csíholni lehetne.« Átképzeléses előadás, melyben az oratio obliquát semmi egyéb sem jelzi, mint az átképzeléses igealakhasználat: de azért minden olvasó érzi, hogy a kettőspont után következő szavak voltaképen a magamagát kapacitálgató Bence szájába illenek. Latinra acc. c. infinitivo szerkezettel volna fordíthatók, ezzel aztán meg is szünnék a magyart jellemző kezdetleges, de közvetetlenebb hatású átképzeléses előadás.

Az eddig bemutatott helyeken az or. obl.-nak felfogható szavak előtt a verbum sentiendi vagy dicendi nem szokott kitéve lenni (hiszen akkor nem is volna kérdéses az or. obl.), hanem csak odaérthető, s Aranynál leggyakrabban kettőspont pótolja, mint némely gyorsíró-rendszerben. Így kívánja ezt természetesen a laposágot, szószaporítást kerülő költői dikció. Láttuk továbbá, hogy az or. obl.-át közvetetlenül megelőző mondatok lehetnek már maguk is átképzeléses oratio recták, de lehetnek elbeszélő előadásúak (mult alakúak) is. Oratio obliquának inkább az utóbbi esetben érezzük az átképzeléses előadást, mert ilyenkor fülünk az elbeszélő előadás folytatását várja s épen mult verbum regensek után szokott az átképzelés az oratio obliqua ismertetőjele lenni általában is. Ilyenek a fennebb közölt példák közül IV. 7. 2—8; V. 12. 4—14. 8; VI. 17. 1—4; IX. 18. 3.

Eddigi példáink mind az átképzeléses *jelző* or. recta és az átképzeléses idéző előadás közt ingadoznak s az oratio obliquának érthető szavak (a legutolsó példát kivéve) a szereplő személyeknek nem annyira nyilatkozatát, mint inkább csak gondolatát, érzését foglalják magukban.

Megeshetik azonban, hogy *elbeszélő mult* alak fordul elő elbeszélés kellő közepén olyan, mely átképzelésesnek, azaz oratio obliquásnak érthető. Elbeszélő így is, de nem a költő elbeszélésének, hanem a szereplő személyének értendő. Formális ismertetőjele pedig *épen séggel semmi sincs*, mert hiszen a magyar oratio obliquának egyedüli biztos ismertetőjele épen a multság meg nem jelölése a közlő személy szempontjából. Itt *van* multság, persze itt sem a közlő, hanem a szereplő személy szempontjából. De hiában, az alak ugyanegy így is úgy is, tehát kétféleképen érthető: az ingadozás itt nem az átképzeléses *jelző* or. recta és az átképzeléses idéző előadás közt van, hanem az utóbbi közt és az *elbeszélő* or. recta

közt. Ilyen hely a IV. én. 13. versszakában ez (3—4.): »Kezdte a beszédet Miklósnak nagyapján (ostoros gyermek volt annál néha napján); azután fordítá stb.« Arany megjegyzése-e a 4. sor, vagy a szószaporító Bence nagy feneket kerítő exordiumának idézése? Komoly, elbeszélő hangon adjuk-e elő, vagy éreztetjük hanghordozásunkkal, taglejtésünkkel, hogy Bence szavait mondjuk? Itt már igazán bajos volna ez egy hely alapján dönteni; Arany egész elbeszélő előadásának mentül alaposabb ismeretére van itt szükség, s azért legszívesebben *Lehr* Albert véleményét hallanók.¹ Azonban, ha szabad nekem is véleményt kockáztatnom: én a 4. sort oratio obliquának tartom, nemcsak azért, mert Bence máshol is büszkén hivatkozik a Toldi-családban »néhanapján« elfoglalt hivatalára (l. a Daliás Idők III. énekéből és T. Sz.-ból a Lehrnél idézett helyeket), hanem annak tartom egy formai ismertetőjel miatt is, mely, igaz, csak szemnek szól: a zárójelet értem. Mintha Arany, érezvén, hogy a magyar nyelv ebben az esetben más formai ismertetőjelet nem szolgáltat az oratio obliqua jelölésére, épen azért alkalmazta volna a zárójelet, hogy a közjük foglalt szavakat a »zárójelesen«, azaz kitérésekkel beszélő Bence beszédének, tehát oratio obliquának jelezze. Ilyen szerepe van a zárójelnek ezen a helyen is (X. 11. 7.): »Bele nézett, hát csak elállt szeme szája: vert arany volt benne, nem kettő, sem három, hanem, *amióta megvan a világon (pedig kenyérének javát már megette) annyit soh'sem látott, azt erősítette.*« Már pedig ez utóbbi helyre nézve nem lehet kétséges, hogy oratio obliqua. Én tehát a most szóbanlévő szavakat is a vén Bence fontoskodó körülményeskedését éreztető oratio obliquának tartom s latinra így fordítanám a helyet: »sors est ab avo Nicolai: se puerum olim fuisse apud eum flagellum ferentem« vagy: »apud quem fuerit«. A latin előadásban ugyanis színt kell vallani; Bence szavának a latinban a hely csak akkor érthető, ha acc. c. inf. szerkezettel vagy modus obliquusszal formailag is annak van jelölve. »Fuit apud eum« csak a költő megjegyzésének volna érthető. A latin írott fogalmazást csak egyféleképpen lehet

¹ Nagy kiadásának 120. lapján *Lehr* ilyen bevezetéssel idéz a most szóbanlévő helyhez egy párhuzamos helyet: »*Ugyancsak Bence mondja magáról... stb.*« Ebből azt következtetem, hogy a szóbanlévő helyet is Bence beszédéből való idézetnek, tehát oratio obliquának érti. Határozottan azonban nem nyilatkozott meg ebben a kérdésben, mely tudtommal fel sem volt vetve eddig.

érteni és előadni; a magyarban az előadás az előadó felfogásától függ. A latin írott előadás nem szorul rá az élőszóbeli előadás kommentárjára; a magyaré nagyon sokat épen arra bíz. A latin előadás írásban határozottabb, szóban egyhangúbb; a magyar előadás írásban határozatlanabb, szóban közvetlenebb, színesebb. A latin logikailag tökéletesebb, a magyar pszichológiailag simulékonyabb, a szereplő személyek lelkiállapotához illeszkedő. A latin elbeszélő költemények szavalását (felolvasását, élőszóbeli előadását) nem nagy mesterség megtanulni: a magyar szavalás (kivált, ha egy Arany János előadásáról van szó) úgyszólván megtanulhatatlan; színmagyar nyelvérzékre, sőt általában az íróval rokon lélekre szorul. Sőt még ez sem elég hozzá: jó, ha az előadó a költővel egy vidékről való, mert — legalább az én eddigi észleleteim szerint — a magyar nyelvbeli előadás melódiája más a Székelyföldön, más a Tiszántúlon ismét más az ország más vidékein, hogy ne mondjam: Budapesten. (Egyik vidéken pl. nyomatékkal is ejtik a *»ha«* kötőszót vagy a névelőt, más vidéken úgyszólván soha.) De ehhez a mostanság még majdnem egészen paragon heverő tárgyhoz ezúttal nem szándékozom tüzetesebben hozzászólni. Az átképzeléses előadásnak részletesebb kifejtését is most folyó nagyobb tanulmányom számára tartottam fenn (kezdetét l. a Nyelvtudományi Közlemények 1907. évi 1—4. füzetében; az oratio obliquáról kivált az 1908. évfolyam 1—2. füzetében lesz szó), mivel azonban a *Kalmár—Komonczy*-féle vita (l. a Magyar Nyelvőr 1904. 9. és 1905. 7. füzetét) a magyar oratio obliqua kérdését aktuálissá tette, a magyar átképzeléses előadásnak és az oratio obliquának erre a sajátos egymásba fonódására már most fel kívántam hívni az érdeklődők figyelmét.

RÉGI NYELVKINCSEK.

Irta Simonyi Zsigmond.

Magyar Nyelv című kézikönyvem második kiadását Beöthy Zsoltnak ajánlottam, nem kedveskedésből vagy kegykeresésből, hanem igaz és őszinte hálám jeléül. Mint az Akadémia könyvkiadó-bizottságának előadója, a nyolcvanas években ő szólított föl, ő buzdított, írjak egy népszerű könyvet a magyar nyelv történetéről és szerkezetéről. Beöthy Zsolt a magyar nyelvtudománynak mindenkor lelkes barátja, pártfogója és buzdítója volt. Mindig jóakaró figyelemmel kísérte munkánkat, nem leste kárörömmel a sok és sürgős teendő közt elkerülhetetlen hibáinkat és botlásainkat (mint egynéhány műkedvelő kortársunk), hanem őszintén örült eredményeinknek s elismeréssel használta föl a saját irodalomtörténeti, esztetikai stb. céljaira. S valamint irodalomtörténeti munkáiban szerető gonddal nyomozta az ősi nemzeti vonásokat s nemzedékről nemzedékre való átöröklődésüket: szintúgy hangoztatta a nyelv-művelésről való nyilatkozataiban is mindig (a többi közt egy rám nézve emlékezetes alkalommal: mikor Tüzetes Magyar Nyelvtanomért érdemem fölött ünnepeltek), hogy legfőbb feladatunk amas ősi sajátságokat megismerni s megőrizni, amelyekben a nemzeti lélek jutott kifejezésre.

Az ő szellemében fogok tehát eljárni, ha ez ünnepi alkalommal, mikor az ő lelke ihletése alatt állunk, — habár igen szerény keretben — nyelvünknek egyes ősi kincseiről szólok, amelyeken hosszú ideig «a bús feledékenységek koszorútlan alakja lebegett», de új életre kelve, mai nyelvünknek is becses elemeivé váltak. Azokról az egykor «elavult» kifejezésekről, amelyek régi, XVI—XVII. századi irodal-

munknak élő elemei voltak, azután feledésbe mentek, de száz évvel utóbb lelkes nyelvújítók műveiben új életre keltek.¹

Vannak nyelvtudósok, akik az elavult kifejezések fölélesztését nem helyeslik s azt mondják, evvel az élő nyelvbe töle egészen idegen elemek jutnak. Ámde még az egészen idegen elemek fölvétele ellen sem tehetni kifogást, ha a szükség úgy hozza vagy a célszerűség ajánlja. Mennyivel kevésbbé hibáztathatjuk az olyan kifejezések fölüjítását, amelyek évszázadokon vagy ezredekén át a nemzeti nyelvnek és beszédének jelentős elemei voltak s csak a fejlődésnek bizonyos véletlenségei folytán tűntek el egynéhány öltő szemköréből! Mert az irodalmi nyelv, sőt a beszélt »köznyelv«, vagyis a közös nemzeti beszédmód annyiféle módon s annyiféle forrásból táplálkozik, hogy fejlődése tényezőit sokszor jóformán a véletlen játékanak tulajdoníthatjuk. Sokszor országszerte olyan hangalakban terjed el egy-egy szó, amely hangalak voltaképen a nyelvjárásoknak többségében, a nyelvterületnek legnagyobb részében nem volna szabályszerű. A *király* szó például nyelvünknek általános hangtörténeti szabályai szerint *karály*-nak hangzana, a szláv *král'*-ből, mint *barát* a *brat*-ból, (*zúz*)*maráz* a *mráz*-ból stb. stb. De a királyi cím nyilván olyan dunántúli vidéken honosult meg először, amelynek beszédében nem *karály*, hanem *kerály* és *király* felelt meg a szabályos hangfejlődésnek, mint *barát* helyett *bérát*, *aránt* helyett *eránt* és *iránt*, *vasárnap* helyett *vésárnap* s több efféle. — Számos fontos irodalmi kifejezésünk azelőtt úgyszólván országszerte ismeretlen volt s csakis egy-egy kis vidéken volt járatos. A *bók* szót még 60—70 évvel ezelőtt csak Kemenesalján ismerték, azt mondták *bókot vet* vagy *bókol* a ló, s onnan jutott az irodalomba s a köznyelvbe *compliment* jelentéssel. A *burnót* azelőtt csak baranyamegyei, ormánsági tájászó volt (végelemzésben török kifejezés: *burun-otu* 'orr-füve'), országszerte *tubák*-nak hitták. És sok más ilyen szót lehetne idézni, amely véletlenül magára vonta egyik vagy másik írónak figyelmét s úgy lett nyelvünknek közkincsévé.

Az elavult szók is néha ilyen véletlenségnél fogva éledtek föl egyik-másik írónk művében, de gyakran tudatosan, a nyelv műve-

¹ Elavultaknak nemcsak a teljesen kihalt szókat nevezzük, hanem azokat is, amelyek hosszú ideig nem voltak közkeletű szók, habár itt-ott egyik-másik nyelvjárásban tovább folytatták életüket (pl. az említendő szók közül a *hölgy* szó ma is él a hétfalusi csángóknál, Ethn. 2: 239, *alít* a székelységben stb.).

lése és gazdagítása szándékával alkalmazták őket. Az első, akinél ilyen irányú tudatos nyelvgazdagítást látunk s aki legtöbb ilyen kifejezéssel gazdagította irodalmi nyelvünket, *Baróti Szabó Dávid*. Már Paraszti Majorsága első kiadásában számos régi szót és tájszót alkalmaz s a munka végén magyarázza a benne előforduló szokatlan kifejezéseket. Ezek a szójegyzékek a nyelvújításnak igen fontos tökményai, fontosabbak, mint Kazinczynak az Ossian-fordításhoz csatolt magyarázó szólajstroma. Hogy a Baróti fölélesztette szók milyen becses elemekkel gazdagították nyelvünket, azt mindjárt látjuk, ha egy pillantást vetünk a következő szócsoporthoz: *aggastyán, hölgy, hős, hon, év, irány, rege, csel* (ez különben egy pár évtizeddel előbb még Faludinál is megvan), *ihlet, ádázat, fegyelem, alkalom, csarnok, építmény, pernye*; — *képes*; *tunya*; — *ámul, buzdul, boncol, véd* (eh. *védelmes*). Kissé módosított jelentéssel újította föl ezeket: *börtön, dagály, ecset, gúlya, külföld*.¹

Hogy mennyire tudatos volt Baróti eljárása, legjobban az a körülmény bizonyítja, hogy e szóknak nagy részét nyilván csak a régi szótárakból vette, így pl. kétségkívül a következőket: *ara, bakó, iker, lomb, nedv, hetevény* (a göncöl szekere), *odor, télizöld, borház, habarcs, habarék, karmantyú, drinc* (csere), *előszó, közjó*; — *éltes, szélvész*; — *csúnik, hangzik, lelkendezik*; — *alagya* (elégia), *purgoma* (epigramm).

Legérdekesebbek azok az esetek, amelyekben régi szótáraink sajtóhibái megtévesztették Barótit. Ezek közül néhány csakugyan elterjedt az újabb irodalomban. Így a *nemző*, mely Calepinus szótárában nyilvánvaló sajtóhiba volt eh. *nemző*, onnan átvette Molnár Albert, és Baróti volt az első, aki valóságos szó gyanánt alkalmazta. Így a *főveg*-et, mely régi szótáraink sajtóhibája, eh. */őveg*. A *kög*-öt, mely Calepinus sajtóhibája, *kögy* vagy *kégy* helyett.² S alkalmazott még két ilyen szót: egyik a *deréb*, mely Molnár A. sajtóhibája: »*deréb*: dorsum« eh. *deréc* (*derék*); a másik, mely valószínűleg szintén ilyen hibából keletkezett: *vid* eh. *víg* v. *vidám* (»*Vid*. Laetus, a. Vide *víg*.« M. A.).

¹ Ezekre nézve v. ö. most Klemm I. Antal munkáját Baróti Sz. D. nyelvújításáról (Nyelvészeti Füzetek 50. száma).

² 1780-ban a Paraszti Majorság szójegyzékében így értelmezi: »kerengő karika, abroncs«, később Kisded Szótárában: »kerek udvar, cirouse«. — A *nemző*, *főveg* és *kög* szókról l. Szarvas G. cikkei Nyr. 18: 461, 13: 460, 16: 33.

Baróttival egyidejűleg működött ilyen irányban *Dugonics*,¹ sőt egy-két kifejezés fölélesztésével meg is előzte, pl. az *ör* szót már 1774-ben alkalmazza (»S a vár örjeinek életét elfogták« Trója veszedelme 101 ; az *orangyal* és *örház* is Dugonics szava). Baróti példáját követte pl. az *év* szó használatában. Ő maga élesztette föl a többi közt a következőket : *dal*, *enyhely* (a népnyelvben is), *lakhely*, *arány*, *figyelem*, *műves*, *csuhadár* (az *arány* nála célt jelent ; Barótinál *egyes arányoslag* már előbb, a. m. egy irányban, v. ö. *irányos*, *erányos* a népnyelvben is, l. M. Tsz.).

Révai is följújtott egynéhány szót a Bécsi-kódexből, amellyel igen sokat foglalkozott. Így különösen a *lak* és *terem* főneveket. (Émezt egy pár évtizedig így ragozták : *teremet*, *teremek*, s csak később követte az olyan élő szók analógiáját, minők *verem*, *selyem*, s írták : *termet*, *termek*.)

Kazinczy-szótárunk még nincsen s így az ő szókincséről csak megközelítő pontossággal szólhatunk. Ugy látszik, *Kazinczy* maga a régi nyelvből nem sokat merített. Talán ő élesztette föl az *agg*, *kacér*, *szobor* névszókat s még néhány effélet. De sokat átvett előzőitől, illetőleg kortársaitól, s így nagyban hozzájárult elterjesztésükhöz. Így vette át pl. Barótitól az *aggastyán*, *alkalom*, *csel*, *hölgy*, *hős*, *csarnok*, *rege* szókat, Révaitól a *lak* és *terem* szókat stb. effélet.

Csokonai már a nyelvnek új szókkal való bővítésére elvül állítja föl : »Régi törzsökös eredetűeket új fényre kell hozni«. Átvieszi Barótitól a *hölgy*-et s föléleszti az *eszterág*, *cenk*, *lomb* szót s több effélet.²

Több fölélesztett szóval találkozunk *Verseghynél*. Ő átvieszi Barótitól a *hölgy*-et, *börtön*-t, *kög*-öt, Révaitól a *lak*-ot, maga felújítja a *serge*, *kéj* és *apolgat* szókat. (A *kéj* mai jelentésével nála először, mindezeket — talán az *apolgat* kivételével — már 1806-ban használja.) Ő is megjárja egy pár régi sajtóhibával : *erek* (»házamnak erkére« 1823 ; *erek* a régi szótárak hibája eh. *eresz* : »praestega«).

Ezentúl legtöbbször époszköltőink próbálkoztak elavult szók föltámasztásával, de ezek már nem igen váltak közkeletűvé, mert hisz az époszokban is inkább csak korfestő szerepük volt, hogy

¹ V. ö. Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító (a Nyelvészeti Füzetek 14. száma, 1904).

² *Eszerág* a. m. gólya. *Cenk* eredetileg kutyát jelentett. *Lomb*oz már Barótinál előfordul 1777-ben (a NyUSz. csak 1835-ből ismeri). — A Dorottya-beli *kákompilli*-vel v. ö. *kákompillie* NySz.

régies színt adjanak az óskori tárgynak. Így *Horváth Endre* az Árpádiában, amelyhez Baróti példájára egész magyarázó szójegyzéket függesztett, fölélesztette az *aj* szót (a nyíl *aja*, v. ö. NySz.), innen aztán az *ajaz* ige Vörösmartynál, Aranyánál s másoknál. (»Vár följajzott nyíla gyors vadat«. Vör. »Nyilat, ívet ajaz«, Arany: Aristoph.), *Vörösmarty*, úgy mint a Hármas História, *erdeinek* nevezi a vadkant (»S bántott erdeként iszonyítóbb arccal előáll« Zalán f. 8. én.) s a régi ágyúnevek közül alkalmazza a *szakállast* (pl. Eger 277. v.). *Czuczor* Botondjában *futamót* olvasunk (2:103) stb.

Leggazdagabb e tekintetben *Arany János* nyelve. A sok közül csak egyes példákat említek ezúttal. A nemzedéket, emberkort jelentő *öltő*, *emberöltő* szokat, amelyekkel ugyan régi íróinknál is alig találkozunk,¹ Arany hozta be az irodalomba (*emberöltő*, Keveh., az egyszerű *öltő* prózában is 1861, l. Arany Próz. 338; emellett használja a régi *embernyomot* is: »Ot embernyomot is túlél a károgi varju« Aristoph. 2:129). — Sokszor használja az *émette*, *émetten*, *imett*-féle kifejezéseket: Mindent más csinál helyette úgy álmában mint imette (Eldorádó; így Toldi 10:1, TSz. 12:31, BH. 10:21). Mintha imett volnék (BH. 9:12; így *émetten* Hátr. Próz. 447. *imetten* Álom — való, Hajnali kürt, *imetti* Csaba 2. kidolg., *émetteniség* Elv. alk. 6:253, sőt *émed* ige is: »Feledett régi dalra émed« vagyis eszmél, Tamburás öreg úr).² — Gyakran használja a régi *alú* igét 'vél, sejt' helyett (pl. BH. 9:46, Csaba³ 2:17, TSz. 9:21, 10:89).³

¹ »Egynehány öltő emberek« Nagy S. Isten jósága a természetben 1794. 4. 452. (A NySz-ban s az OklSz-ban nincs meg.) — Nagyon nevezetes ennek a szónak jelentése fejlődése (már amennyire a rendelkezésünkre álló gyér adatokból sejthetjük). Először fölöltetni való ruhát jelentett: *öltő* ruha: indumentum, Kreszn. Azután a páros testrészek ruhaneveiből, minő *egy öltő bocskor*, *egy öltő harsnya*, *egy öltő nadrág*, kifejlődött e szónak 'pár' jelentése (erre érthetjük a NySz. XVII. századi idézetét is: Az igazat pénzen eladták, és a nyomorultat egy öltő sarun). A moldvai csángó azt is mondja: *egy öltő galamb* (MTsz). Ebből a 'pár' jelentésből fejlődött végül a 'csoport, csapat' jelentés: Néztem a csordát, *egy öteje* a kertek felé ment. *Egy öteje* ennek a libának rossz stb. (Bereg és Szatmár m. MTsz). Innen *egy öltő ember* tkp. egy csapat, egy csoport az egymásra következő nemzedékek közül, a kortársak csapatja.

² Arany után Greguss Á. is használta: »Imetten s ép korunkban megállapodunk azon eszméknél melyekre figyelni akarunk, s elbocsátjuk amelyek nem kellenek« (Shak. pályája 255).

³ A Székelyföldön maiglan általánosan használják. Még régiesebb *alajt* formája előfordul egy miskolci nőnek a szerkesztőséghez intézett

Apol eh. *ápol* TSz. 2:41, 11:12 és *megapol* régies 'megsókol' jelentésében BH. 10:60 (*apolgat* 'csókolgat' értelmében Versegghynél is sokszor, *apolgatás*: das Liebkosen, Vers. Phras. »Kálmán azt, mint kedves kincsét, apolgatva vezette«. Kisf. S. Somló 1:6. A népnyelvben itt-ott ma is). — »*Békélle* kezéhez« (BH. 10:111) egészen régiesen. — *Bírik* eh. birtokába jut vkinék (TE. 3:44, TSz. 9:38, MO. 2:93; Barótinál is megvan A magyarság virági c. gyűjteményében, v. ö. NySz.). — *Csalma* (Mikes, Orczy, Gvad.) TSz. 11:109 (újabban másoknál is, a népnyelvben is a Balatonnál s a Székelyföldön). — *Fejtő* BH. 4:9 (színes gyapjuszövet, l. NySz.). — *Folyamik* eh. folyamodik (Csaba ³ 1:35). — *Futamás* (Csaba 4:7, v. ö. *futamó* Czuczornál). — *Sű, sűv* eh. sógor TSz. 5:67, Aristoph. többször, egy levelében is: »Szerető *süved* és hüved«, l. Ercsey: Arany életéből 130. (A régi nyelvben Sylvesternél, az újabb irodalomban már Horváth Endre Árpádjában 290: »Daliás süvemet Huba fattya megölte«). — *Elve* (*elvé*, l. NySz.) a. m. túl, pl. Ki nagy országot bír Etel folyam elve, BH. 10:84 (így *elől* a. m. túlról. Csaba 2. dolg. 3:40). — Így még az *állat* (lény értelmében Elv. alk. 5:348 és Aristophanes), *Havasel* (Mátyás dalünnepe), továbbá a *szám-szerij*, *johai* az állatnak, *vérint* és sok más (l. a Buda Halálához való jegyzeteket, a Toldi Szerelméhez s az Aristophanes-fordításhoz való szótárt és v. ö. Nyr. 8:531).¹

Az epikus költeményekhez csatlakoznak e tekintetben Jókai történeti regényei, amelyekben elég gyakran találkozunk elavult kifejezésekkel (*denár*, *alakos* stb.).

Látnivaló, hogy az epikusok fölélesztette szók közül kevés vált újra az irodalmi köznyelv sajátjává. Az eposz-költőknek, mint már megjegyeztem, nem is ez volt tulajdonkép a céljuk. Viszont az utolsó félszázadban néha nyelvészek tudatosan akarták ilyen módon mai nyelvünknek egy-egy hézagát kitölteni, de szintén kevés eredménnyel.

Hunfalvy Pál a *monnó*, Szarvas Gábor a *semegy* 'nullus' szót, Szvorényi József az *em-ik* és *emtet* igéket² akarta hallottaikból

levelében B. Hírl. 1891. X. 27, 7. és Jókainál: Titkos alajtása a nagy veszélynek (Egy az Isten ¹ 1:46, 479. l.).

¹ Két volt hallgatóm tüzetesen foglalkozott Arany régieségeivel; az egyik ez értekezések közül alkalmasint nyomtatásban is megjelenik nemsokára.

² Olvasókönyv I.⁶ 143. és 151. l. *Emó* csecsemő helyett Vörösmarty-

föltámasztani. Ezek közül csak a *monnó* szót vette át egy-két író: Riedl Szende, Arany János (Aristophanes, Madarak 609, Nők ünnepe 680) és Baksay (az Iliásban). Még legtöbb szerencséje volt a Magyar Nyelvőrnek egyes szavakkal. Ezek közül legnevezetesebb az *útvészlő* és az *évad* a nyelvújítás *tömkelegje* és *idénye* helyett. Amazt Faludiból vettük, emezt a kódexekből s a népnyelvből, s mind a kettő gyorsan elterjedt és művelt köznyelvünknek igen becses elemévé vált. Az *évad* fölött megkongatta ugyan egy műkedvelő nyelvész a halálharangot, de tudjuk: akit éltében halatnak, az igen soká él!

nál. Shak. J. Caesar 1. fv. 1. szín. *Főlemni* 'főlszíni, főlemészteti' helyett Erdélyi Jánosnál Szépirod. Lapok 1853. 659.

NYELVÜNK MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI EMLÉKEI.

Irtá dr. Kertész Manó.

Egy ma már nem élő jeles nyelvtudósunk a magyar nyelvnek keletről hozott szókincsből vont érdekes következtetést a honfoglaló magyarok műveltségére. Az ilyenfajta kutatás, mely a nyelvtörténetnek és a népek művelődésének kapcsolatát vizsgálja, e kapcsolat szoros voltánál fogva szinte mindig eredménnyel bíztat; még pedig nemcsak a történetírásnak van joga ahhoz, hogy a nyelvtudomány eredményeit szükség esetén segítségül hívja, hanem a nyelvészet is a siker legjobb reménységével fordulhat magyarázatért a művelődéstörténethez. Az itt következőkben szeretnék a műveltségtörténet támogatásával megmagyarázni néhány szót, közmondást, szólásmódot, amelyek az ilyen históriai megvilágítás nélkül bizonyos tekintetben érthetetlenek volnának.

E szűkre szabott dolgozatban csak egynéhány ilyen magyarázatot kísértek meg, de ez a pár adat is eléggé mutatja a nyelvnek — hogy ne mondjam — konzervativizmusát, amellyel régmúlt idők emlékét megőrzi, ragaszkodik szóképekhez, amelyeknek magyarázata oly rég kipusztult intézményekben, szokásokban, életkörülményekben van, hogy ma már az emléküik sem él a nép tudatában. Különösen a XVI. és XVII. század műveltségtörténetének tanulságait használok fel magyarázataimban; ez a két század olyan mozgalmas, eseményekben oly gazdag, a műveltségi hatások olyan sokoldalúak és aztán a történeti emlékeink is annyira bőségesek, hogy nem igen hagy bennünket cserben ez a kor, ha hozzáfordulunk históriai magyarázatért. Csak nagy ritkán kell régibb idők viszonyait tekintetbe vennünk; megjegyezzük azonban, hogy a XVI. és XVII. századnak nem egy itt előkerülő intézménye visszanyulik a XV., sőt a XIV. századba, és aztán folytatódik a XVIII. században is, sőt egyesek a legújabb időkig tartanak.

Feladatunk tehát, amint az itt mondottakból következik, tulajdonképen jelentéstani. A futó idő megváltoztatja a népek sorsát, élet-körülményeit, halomra dönt egy csomó intézményt, hogy romjaikon újakat építsen ; a nyelv azonban, bár meglehetősen hűséges krónikása az egymást váltó századoknak, nem engedelmeskedik mindig az idő rombolásának, hanem konzerváló erejénél fogva sokszor megőrzi a hajdanvaló korok emlékét egyes szavakban, kifejezésekben, közmondásokban, természetesen a megváltozott viszonyoknak megfelelően a legtöbbször megváltozott, továbbfejlődött jelentésben. Ilyenfajta történeti emlékeknek a vizsgálata, jelentésfejlődésük útja-módjának megvilágítása e dolgozat feladata.

A XVI. és XVII. század a török hódoltság kora ; szomorú idők, telve jajszóval és siralommal. A török kegyetlensége, vagyonra éhes kapzsisága bizonytalanná tette a hódolt részekben még a lélekzetvételt is. A legmegalázkodóbb kutyahűség se biztosította például egy-egy magyar falu vagy város bíráját arról, hogy nem kell esetleg egy török nagyúr álmatlan éjszakáiért életével, vagyonával vagy legalább is hosszú raboskodással fizetnie. Nem csuda, hogy nyelvünknek is azok a maradványai, amelyek a töröknek a magyarsághoz való viszonyából sarjadtak, ilyennek festik a törököt ; a török élet minden emlékének van legalább is gúnyos, kellemetlen mellékjelentése. — E kornak emlékei telve vannak azoknak a hajmeresztő kegyetlenségeknek a leírásával, melyeket a török a magyar foglyokkal elkövetett ; nincs olyan kigondolható kínzás, amit egy-egy ilyen török kézre került szerencsétlen magyar vitéznek el ne kellett volna szenvednie. Nem csoda, ha a töröktől oly sokat szenvedett vidéken, Hódmezővásárhely tájékán, ma is él ez a közmondás : *Úgy bánik ve'le, mint török a rabjával* (Nyr. 3 : 223.). — A túrhetetlen török adók emléke a *harácsol, összeharácsol* ; ismeretes jelentése : kapzsi módon, uzsorával összeszed, összegyűjt. A *harács* török adó volt, s értelmének nem is igen kellett fejlődnie, hogy az *uzsora* jelentéshez jusson. Ez az adó a legkegyetlenebb uzsora volt már a XVII. században, amikor divatba jött. A kőrösi okmányok szerint rendkívüli pénz- vagy terménybeli hadiadó volt a harács, melyet a nem török kézben levő földbirtok után fizettek. A török a legnagyobb önkénnyel járt el ez adó behajtásánál s megtörtént nem egyszer, hogy a termés felét vitte el harács fejében.¹

¹ Salamon F. : M. orsz. a t. h. k. 180.

Ugyancsak kellemetlen emlékek fűzhették a magyarságot a török kivonulása után is a *defterek*hez, azokhoz a számadáskönyvekhez, amelyekbe a török a harácsot és egyéb adókat falunként feljegyezte; ez a szó székelyföldi a népnyelvben ma is él (Szinnyi J. : TSz.) s kisebb kereskedő üzleti könyvét jelenti; a székely tudja, miért.

A *hódát* talán mint török egyházfit ismerte Kiskúnhalas környéke és Hont megye népe. Hogy miért hívják ezeken a vidékeken a nagyszájú, lármás embert *hódának*, annak az okát a török ellen való gyűlöleten kívül bizonyára valami sajátos helyi körülményben kell keresnünk.

E siralmas időkben a magyar jobbággy helyzete volt a legsiralmasabb. Nem elég, hogy a sanyarú viszonyok szinte minden anyagi terhe az ő vállát nyomta, de a Dózsa-féle felkelés óta még a szabad költözködés jogától is meg volt fosztva. Igaz ugyan, hogy az 1556. országgyűlés XXVII—XXXIII. törvénycikkei visszaadják ezt a jogát,¹ de az is kétségtelen, hogy ennek a törvénynek nem sok hasznát vette a magyar jobbággy, mert ha igazán költözködni akart, ura ezer okot-módot talált a visszatartására; dacára ennek a törvénynek, meg a még később hozott számos törvénynek, a jobbággy röghöz kötöttsége századokig tart. E hosszú szolgaságnak az emlékét őrzi a *földhöz ragadt szegény* kifejezés. Csodálatos, hogy régi emlékeinkben nem bukkantunk még rá, nyelvtörténeti szótáraink se ismerik, én is csak ilyenféle szólásmóddal találkoztam: a *szegénység földhöz ragada*. Pedig kétségtelen, hogy úgy amint van, az egész kifejezés pontosan *röghöz kötött jobbággyot* jelent; csak azt kell meggondolnunk, hogy a *szegény* a XVI. és XVII. században, amint egy másik dolgozatomban megbizonyítottam,² *jobbággyot* is jelent. A *földhöz ragadt szegény* pontosan megfelel a röghöz kötöttség latin, német és francia kifejezésének; természetes, hiszen hasonló viszonyokból sarjadt; lehet, hogy idegenből való poétikus fordítással van dolgunk. Latinul a röghöz kötött j. : j. *glabrae adstrictus*; németül: der Hörige, franciául: *serf attaché à la glèbe* (Larousse).

Nem csoda, hogyha ez a szabadságától megfosztott nép nem valami lobogó lelkesedéssel teljesítette uraival szemben való kötelességét; ha csak tehetette, a könnyebb végét fogta meg a dolognak és az *urbariumban* megszabott munkát csak immel-ámmal végezte

¹ Acsády: A magy. jobb. 20.

² Nyr. 37.

el, amint a göcseji szólás ma is tartja: *csak urbáriumosan dolgozik*: lassan, immel-ámmal (Nyr. 15:139.).

Azoknak a súlyos adóknak, amelyeket a magyar jobbágnak ki kellett izzadnia, szintén ott van ma is a nyoma nyelvünkben. Egy ilyen adónak, a *rovásadónak*, jobban mondva ez adó beszedése módjának az emlékét őrzi ez az országszerte ismeretes kifejezés: *rója a falut*. Kővár vidékéről a TSz. ilyen értelmezéssel közli: a faluban kóborol, házról-házra jár. Ugyanez a jelentése a TSz. szerint Csík megyében, meg Kolozsvárt; itt szokásos szólásformák ezek is: *róvja az utcát*; *sokat róvta a házunkat*: sokat járt a házunkhoz. — A rovasadó a XIV. század óta a királyság jövedelme; nem fizette a nép minden esztendőben, hanem időnként a szükséghez képest, rendkívüli adóképen szavazta meg az országgyűlés. Ha az adó meg volt szavazva, vidékenként királyi *róvókat* (*rovó*) (*dicator regius*) bíztak meg ennek az adónak behajtásával. Ezek a róvók — kiket Thurnschwamb *ungarischer Pauernschindernek* nevez¹ — bejárták a kerületükbe tartozó falukat és az adó alá eső házakat *rovatalba vette*.² Tudniillik nem *jüst* szerint, hanem *porta* szerint fizették ezt az adót, más szóval nem vették meg minden jobbágyon, hanem csak azon, kinek a házához bizonyos nagyságú földbirtok tartozott. Voltak egész községek, amelyekben egyetlen ilyen vagyonos jobbágy se lakott. Az ilyen falvakat *rovatlan falvaknak* vagy taksás népeknek nevezték.³ Mikor tehát a róvó *róvta a falut*, vagyis feljegyezte, felróvta, hogy minden községben hány adó alá eső porta van, természetes, hogy be kellett neki járnia az egész falut, minden utcáját; meg kellett vizálgálnia minden házat, mert csak így felelhetett meg a kötelességének. A *falut, utcát róni* kifejezésnek tehát kétségtelenül itt kell az eredetét keresnünk!

Az Alföld némely vidékén *egy rovasos földnek* neveznek 8 hold szántóföldet (Nyr. 17:576.); ez a kifejezés is a rovasadó emlékét őrzi: kétségtelenül akkora darab földet jelentett eredetileg, amely után már kellett rovasadót fizetni. — A rovasról szólván, nem tudom elhallgatni, bár szorosan nem tartozik ide, hogy az *adósságot leróni* kifejezésnek a XVII. században, amikor a rovas az adósság feljegyzésére egészen közkeletű volt, még határozottan konkrét értelme

¹ Acsády: M. orsz. pénzügyei 24.

² Lukács: Nyíregyháza tört. I. 107.

³ Acsády: A magy. jobb. 256.

van : Jer, *rójuk le a rovásról* adósságunkat, mondja Pázmány (Préd. 1022. NySz.), azaz töröljük le, tüntessük el a rovásról az adósságot jelző bevágásokat.

Senki sem gondol ma már a régi *tizedre*, a *dézsámra*, ha a *meg-dézsámál* szót hallja. Megvették ezt az adót mindenféle terményből : borból, gabonából, meg a háziállatokból is, amint még ma is tanúsítja az itt következő néhány közmondás : Magad kádjáról dézsámálj, ne bántsd a másét (Nyr. 1.). Mosolyog, mint a dézsamabárány (Sirisaka Andor : Közsm.) Szomorúan néz, mint a dézsamabárány (Nyr. 5 : 86.).

A szegény jobbágy úgy védekezett ezek ellen a súlyos terhek ellen, ahogy tudott. Legegyszerűbb és leggyakoribb védekezés módja az, hogy letagadja az adó alá eső jószágát ; ha erre rájöttek, a letagadott jószágot irgalmatlanul elkobozták, amint az e korbeli adószedők utasításából kiviláglik : »Hogyha . . . vagy az hegyen, vagy az faluban tagadott bort talál, azt mingyárást *kontrabandállya*, igazán megértvén és bizonyos jelekből megismervén az *kontrabandot*» — hangzik Torna megyének a bordézsámásai számára írt utasításában (1572. GSz. 4 : 28.). Thurzó Mihály is meghagyja dézsámásainak : »Ha találta oly ember, aki búzáját, zabját, árpáját és méhét eltagadná, és a mi jussunkat meg nem akarná adni, és be nem szolgáltatná : afféle eltagadott jószágok *kontrabontra* vegyék a dézsámások ország törvénye szerint» (1636. GSz. 10 : 160.). — *Kontraband*, amint ez idézetekből is kiviláglik, csempészarút jelent, a *kontrabandál* értelme pedig *elkoboz*. Találkozunk ezzel a szóval a harmincadhivatalok utasításaiban is : Amidón valamely *kontrabandák* esnek az igaz harmincadnak eltagadása vagy elkerülése alkalmatosságával, determinálják a *kontrabontot* (GSz 4 : 121. II. Rák. F. ut. az Orsz. Gazd. Tan. részére). [A harmincad számot adjon] a *kontrabontokról* is, melyek szoktak lenni minden harmincadon (GSz. 4 : 134.). — Ez a *kontrabont* szó ma is él az ország különböző vidékein : Biharban, Fejér és Veszprém megyében ; csak hogy mostani jelentése a régitől nagyon elüt : baj, akadály, galiba ; *kontrabontot csindl* : veszekedést idéz elő (Veszprém m., Devecser. TSz.). Hogy jutott ez a szó az eredetitől ennyire különböző jelentéshez ? Ennek a feltűnő jelentésváltozásnak magában a dolog természetében rejlik a megfejtése. Érthető lesz, ha meggondoljuk, hogy a magyar paraszt nem igen nézte összetett kézzel, hogyan viszik el gabonáját, borát vagy hajtják el a lábas jószágát ; bizony elleneszegült a hatalomnak és elképzelhető, hogy nem egyszer került véres összeütközésre a dolog. A harmincadokra

nézve történelmi bizonyítékaink is vannak. Acsády írja egyik munkájában,¹ hogy csempész parasztok nem egyszer fegyveres kézzel támadtak a harmincadszolgákra; általában a harmincadosok bántalmazása, sőt meggyilkolása olyan gyakori volt a XVI. században, hogy a kamara 1563-ban külön törvény hozatalát sürgette az ilyen bűntettek megtorlására. — A kontrabant behajtása tehát sok bajjal, galibával, osk civakodással járt: megérthető mármint, hogyan lett a csempészszerű jelentő *kontrabantnak baj, galiba, veszekedés* a jelentése.

A XVI. és XVII. században még java virágában lévő földközösség emlékéét őrizte meg az ország különböző vidékein bizonyos nagyságú birtokrészeknek *nyíl* v. *nyilas* elnevezése. Szegeden *nyilasoknak* hívják a kaszálásra bérbeadni szokott egyes területeket (GSz. 7 : 55.). Az ország számos vidékén a TSz. tanúsága szerint rét- vagy erdőrészt, a székelységben ma is a sorshúzás útján valakire eső birtokrészt jelenti a *nyíl*. Azonkívül bizonyos nagyságú területet is, mint az ilyen kifejezés bizonyítja: Abból a birtokból egy *nyilat* én is megveszek. — Ennek az elnevezésnek a magyarázatát megtaláljuk Zoltai Lajosnak Debrecen 200 év előtt c. értekezésében (GSz. 9 : 5.): »A ház után való földeket (a község közös birtoka) 1773 előtt eleintén rövidebb, később hosszabb — hétéves — időközökben, a határ különböző részein... sorshúzás, nyílhúzás útján osztották ki az utcák szerint a lakosok között. Innen ered a *nyilas elnevezés*, mely terménnyiséget jelentett, azt a területegységet, mely a földek kiosztásánál alapul szolgált.« Zoltai egy nyilas tanyaföld területét 5-6 kat. holdban, egy nyilas szőlőt 400—600 négyszögölben állapítja meg. A szoboszlói szőlőföldek osztásáról való gazd. tört. emlékünknél is szól a nyíllal való osztásról: Háromszor meghirdettetett, hogy valakinek tetszik, menjen ki és kevés saláriumért szőlős kertet osztanak;... és a régi, atyáinktól szokott és practizáltatott rend szerint nyíllal osztottnak kinek két nyilast, kinek egyet, kinek felet és harmadrészt is, amennyit kívánt fizetése után (1726. GSz. 3 : 91.).

Nem lehetetlen, hogy *hold* szónak bizonyos meghatározott földterület jelölésére való lefoglalása szintén a hajdani földközösségből sarjadt. Reizner János írja (GSz. 7 : 35.), hogy Szeged vidékén az egyes birtokrészeket elkülönítő barázdákat sarlóalakra, a hold formájára húzták. Az öthalmi és dorozsmai dőlűkben az egyenlő nagyságú birtoktestek ezen hajlott, holdszerű alakja máig fennmaradt.

¹ M. orsz. pénzügyei 142.

A régi magyar bíraskodásnak is nem egy emlékét őrzi a népnyelv. A *megbélyegez*nek kétségtelenül abban a régi szokásban van a magyarázata, hogy bizonyos bűnökért a bűnösre bélyeget sűtöttek. Hosszú évszázadokon át volt divatban, hogy a boszorkányokat a templom tüzesített kulcsával a mellükön, homlokukon, meg a vállaik közt keresztalakban megsűtötték.¹ Kálmán törvényei szerint (Decr. Col. I. 83.) a hamis tanu arcára bélyeget sűtöttek : *ad modum crucis ferro in genio excoquatur.*²

Dunántúl-szerte elterjedt szólásmód az, hogy az olyan embert, akit mindenki tolvajnak tart, *kikiáltott tolvajnak* hívják. Azt hiszem nem csalódom, ha ennek a kifejezésnek az eredetét is egy régi magyar jogszokásban keresem. Már Szent László törvénye meghagyja a községeknek, hogy a királyi hatóságokat a tolvajok nyomozásában támogassák ; ez a községbelieknek annyira szigorú kötelessége volt, hogy 10 pénzt fizettek nyelvváltásul, ha a tolvajt fel nem jelentették. A községbelieknek ez a nagy felelőssége adott életet a *tolvajjá kikiáltás* intézményének. Akit valamely község népe tolvajjává fogott, annak istenítélettel kellett magát a lopás vádjá alól tisztázni ; ha bűnösnek találták, egész vagyona a kinostárra szállt, de $\frac{1}{4}$ része a községet illette meg, ha részt vett a bűnös kinyomozásában.³ Igaz ugyan, hogy a sok visszaélés miatt, melyeket a községeknek ez a vagyoni részesedése magával hozott, már II. Endre idejében törvényileg megszüntették a tolvajjává kikiáltás intézményét, de az is bizonyos, hogy az ilyen intézmények tovább szoktak élni a törvénytől ; valószínű, hogy még II. Endre kora után is jó ideig virágzott ez a szokás, s így nyelvünk is megőrizte az emléket.

Zemplén megyében, ha valaki panaszra megy a bíróhoz, azt mondják róla, hogy *letette a negyvenet* (Nyr. 4 : 522.). Ezt a szólást az a régi időkből való szokás magyarázza, hogy a felperesnek panasztételkor bizonyos összeget kellett a bíró előtt letennie. Tállya rendtartásában olvassuk : »(A felperes) a citatória beírastul is és kiadástul az nótáriusnak den. 16, az pecsétül az bírónak den. 4 (fizet)« (GSz. 7 : 406.). Zemplénhez közel eső vidéken, Ungváron meg épen *40 pénz volt a bírónak különféle címeken való járandósága*, amint ezt a városnak 1593-ból való rendtartása bizonyítja : Valaki pediglen tartat a főbíróval, tartozik a főbíró az ő tiszti szerént megtartani, és

¹ Kerégyártó : A műv. fejl. M. orsz. I. 280.

² Timon : M. orsz. jogt. 2 : 397.

³ Timon : M. orsz. jogt. 2 : 397.

a főbíró azon méltán megtartott emberen *40 pénzt* venni. Ha pedig len méltatlanul tartatja a főbíróval az embert, tehát meg viszont szálljon a fizetés arra az emberre, aki méltatlanul tartatja (GSz. 3 : 103.). — Valamely atyafiak osztolni akarnak egymással, avagy pedig len külső örökséggel, avagy ingó-bingó marhával, az tartozik a főbírónak esküttjével egyetemben *40 pénzzel* (u. o. 105.). Sőt ugyanez a városi rendtartás a felperesre is *40 pénz fizetséget* ró : Hogyha pedig len az vidéki ember meglőtt törvényt kérdőképpen hoz be ebben a városban az főbíró eleibe és törvényt láttat ; tehát *tartozik felperes 40 pénzzel*, aki a törvényt behozza. Aki pedig utána jó, az alperes, az tartozik nyolc pénzzel és oszlattassék az esküttekkel egyetemben (u. o. 102.).

Ezek az adatok a tárgyalt szólásmód eredetét kétségtelenül megállapítják. Valószínűnek tartom, hogy ezt az ismeretes szólásformát : *én tettem be a garast* (most én beszélek) szintén valami ilyesfajta jogszokás magyarázza.

Ebben a két században, sőt még jó másfél századdal ezután is az ország iparát és kereskedelmét a céhszervezet irányítja. Nyelvünk is nem egy szót, kifejezést köszön ennek a nagyhatalmú közigazgatási tényezőnek. A *kontár* és a *himpellér* még a XVI. és XVII. században kétségtelenül pusztán a céhek szava volt s csak később tárgult az értelme s lett közhasználatúvá. *Kontár* vagy *himpellér* a céhek virágkorában az olyan iparos, aki önállóan űzi iparát anélkül, hogy céhszervezetbe tartozna. Ugyszólván minden régi céhszabályzatból meg lehet ezt állapítani pl. : Valamely posztócsináló a városból elmegyén *kontárkodni*, mindaddig az olyant céhekben visszafogadni ne tartozzanak, míglen denuo bé nem szerzi magát (GSz. 4 : 68., brassói posztócsinálók, 1651.). — Hogy ha valamely kupás mesterlegény céhünkben tanult volna és az *céhen kívül kontárkodott* volna, céhünkben jönne művelésnek okáért, addig ne művelhessen, valameddig az céhnek 1 frtot nem ád az *kontárságért* (GSz. 8 : 217.). — Az olyan kisebb várost vagy falut, ahol nem volt céh, *kontárhelynek* nevezték : Ha az szűrszabók valahol szűrt találnak akár hol és micsoda helyen ... akár *kontár*, akár *céhes helyen* szőtték és kárlották legyen ... (Tört. Tár 2 : 134., nagyvárad szűrszabók, 1614.). Hasonló a jelentése a *himpellérnek* ; Szádeczky szól *himpellér lakatosokról*.¹ A pápai molnárcéhnek egyik levele egész világosan megmondja, hogyha ő felsége parancsolatja zerint valamely mesterlegény

¹ A céhek M. orsz. 41.

hitének letételével a céhbe nem inkorporálja magát, mégis gazdaságot visel, az *nem mesterember, hanem himpellér* (GSz. 7 : 326.). Vagy : hogyha pedig ezt nem cselekedték volna (előre kifizették a tímárok a bőrök árát a mészárosoknak), tehát legtöbb bőröket az *henplerek* (kontárok) elszedtenek volna (GSz. 8 : 41.).

A *kontárnak* ma stümper, pfuscher a jelentése, a *himpellérnek* hitvány, elvetemült. Eredetileg már azért sem tartozhattak ezek az értelmi árnyalatok a szavak fogalmához, mert, amint tudjuk, a céhbe való bejutás nemcsak a mesterség tudásán vagy nem tudásán mult, nemcsak azon fordult meg, hogy a legény meg tudja-e csinálni a kiszabott *mesterremeket* vagy nem, hanem azon is, hogy elbírja-e egy ilyen remekelés súlyos anyagi terheit : meg tudja-e fizetni a céhláda nem csekély járandóságát, van-e elegendő pénze azoknak sok-sok fogásból álló lakomáknak a megszerzésére, amelyek ilyen alkalmakkor törvény szerint kijártak a céh tagjainak.

A Zala mentén egy közmondás is őrzi a céhek emlékét : *büszke, mint akit céhvel temetnek*. Ennek a szólásnak az a régi szokás a magyarázata, hogy a céhek bizonyos díjért, a temetés fényének emelésére, testületileg jelentek meg a temetésen : Midőn a mézeskalács-sütő céhet valaki halottjának kivitelére és eltemetésére kívánja, a több céheknek rendi és szokása szerint tartozzanak elmenni ; ha a céh nem akarja elkövetni, a nemes magistratusnak hírével esvén, az engedetlenségnek érdemlett büntetésében essék (GSz. 8 : 301.). Ha pedig más renden és tisztén lévő ember kívánja az ő halottját az szabók jelenlétével el temetni és ékesíteni, afféle ember a céhnek 1 frtot fizessen. Ha kívánja pedig az halottas ember, hogy az szabók vigyék halottját, 2 frtot fizessen, melynek 50 pénze az céhmestereké, az többi közönségesen a céhé (Tört. Tár 2 : 133., nagyváradi szabók 1614.). Akkori időben 1—2 frt nagy pénz volt, csak vagyonos embertől telt ekkora fényűzés ; méltán volt tehát büszke az olyan halott, akit céhvel temettek.

A céhek, ezek a zárt testületek aggodó gondossággal vigyáztak arra, hogy jogaik valamiképen csorbulást ne szenvedjenek. Különösen a vásárok rendjét állapították meg nagy szigorúsággal, hogy a városon kívül lakó iparosok versenye ellen biztosítsák magukat.

Idegen iparosnak vagy kereskedőnek például csak országos vásár alkalmával szabad az árúját a városban kirakni és eladni, amint sok város vásári rendtartásában, céhek leveleiben olvashatjuk. A brassói posztókészítők megszabják, hogy »az

purgarejtnen ¹ és idegen embereknek *szabad sokadalmokon* kívül ne legyen szabad sem adni, sem venni (GSz. 4 : 36.). A nagyvárad szabócéh intézkedése se kevésbé szigorú : »Semmiféle ember ebben az Várad városban semmiféle külső mivet, se céhes, se kontár helyen csináltatottat, se váltó mivet, se vásári mivet, se szűr szabó ellen semmi egyéb üdőben eladni be ne hozhasson, hanem az négy *szabad sokadalmokban*« (Tört. Tár 2 : 136.). Ezek az országos vásárok voltak tehát csak az igazi szabad vásárok, szabad sokadalmak : ez a magyarázata annak, hogy az országos vásárt Debrecenben, Tisza-füreden, Hajdúhadházán ma is *szabadságnak* hívják.

De ezen nagyfontosságú rendelkezésen kívül még egy sereg tiltó és megszorító intézkedése volt a vásári rendtartásoknak. Ungvárnak 1593-ból való rendtartása például meghagyja, hogy »minden vasárnap és csütörtök napokon az főbíró viseljen gondot, t. i. vasárnap prédicatióig senkinek ne legyen szabad árulni semmit, sem házbán, sem ház kivel, hogyha az főbíró rajta tapasztalhatja, avagy megtudhatja, hát az eladótól, a mit árul, azt elvehesse« (GSz. 3 : 103.). Ugyanez a rendtartás azt is kimondja, hogy »vasárnap avagy csütörtökön az mit a városba hoznak eladni, az kufárok 12 óráig complárságra meg ne ne vehessék, hanem az ki behozza, az árulja, 12 óra elmulván, szabadon megvehetik, az kik akarják, hogyha pediglen ez kívül cselekednének, tehát az főbíró a szerént büntesse, a mint a vasárnapi büntetést rendelték«. Az idegen iparos, ha országos vásárok be is vihette árúját a városba, ne gondoljuk, hogy mármost teljes szabadsággal gazdálkodhatott ; a bennlakók akár hajnalban kirakhatták árúikat és szabadon kereskedhettek, az idegeneknek azonban meg kellett várniok amíg a vásárt bizonyos formások között dobólással, zászló körülhordozással publikálták, meghirdették, amint a pesti lakatos, órás és puskaműves céh levelében írva van : A purger lakatosoknak szabad a vásár előtt is árulni, az idegeneknek csak miután már a vásár publikáltatott (Szád. : A céh. tört. Magy. 41.) Ennyi tiltó és megszorító intézkedés természetesen nyomasztólag hatott a kereskedőre s iparosra ; mekkora megnyugvására szolgált, hogyha mindezeknek a rendelkezéseknek megfelelően, szabadon kereskedhetett s végre elmondhatta, hogy *szabad a vásár* ! A megkönnyebülésnek, az ellenőrzéstől való megszabadulásnak ezt a felkiáltását a régi vásárok rendje magyarázza.

¹ Polgárjog nélküli.

A régi iparos- és kereskedőélet nyelvbeli maradványairól szólva, meg kell még emlékeznünk néhány régi pénznemről is, amelyek neve még ma is él egyes vidékeken a nép ajkán. Nemcsak a *hatost* és a *garast* őrizte meg a nyelv azontúl is, hogy ezek a pénzek divatjukat multák, hanem a székely nép beszél még a sokkal régibb időből való *girárról*, *osziporárról* és *dutkáról* is. A *gira* a régi nyelvben a *marca*, *talentum* megfelelőjeképpen fordul elő, tehát a nemes fémek súlymértéke volt; egy *gira* Kovács Ferenc számításai szerint az Árpádok korában kb. 84 K 50 f-t ért. Háromszék megyében *lelki ajándék* értelemben használják: Gírárt osztó mindenható; ehhez a jelentéshez bizonyára az egyházi nyelvben jutott és a bibliafordítások útján terjedt el, az olyan kifejezésekkel, amint Pázmánynál olvassuk: Az istentől adott *gyírával* úgy ne bánnyunk, mint a rest szolga (Préd. 40. NySz.). A moldvai csángóknál e szónak kicsinyített alakja él: *girecska*, s pénzadó a jelentése.

Az *oszipora* apró török ezüstpénz, mely a XVI. században Erdélyben is kelendő volt; ma is él a székelység nyelvében és papnak, mesternek a szegényebb rendű hívektől szolgáltatott csekély pénzbeli fizetséget, vagy szemes gabonát, avagy az ahelyett leszállított napszámot jelenti (TSz.); *osziporások* azok, akik ezt a járandóságot fizetik.

A *dutka* szintén erdélyi pénz a XVI. és XVII. században. A NySz. csak *nummi genus*, *geldsorte*-nak értelmezi, de egyik idézetéből az értéke is kiviláglik: egy *dutka* tészen 3 garast (Pract. Aritm. 11.). Abból az okmányból, mellyel Báthory Gábor 1608-ban egy lippai polgárnak *dutka* verésére ad engedelmet, a *dutkának* ezüstpénz volta is megtetszik: Lippán lakó Ötves Andrásnak vita ipsius durante megengedtük, hogy szabadon, minden időben igaz és jó *dutkát* verjen. — Az ezüstnek próbája 3 latos legyen, az pondusa pedig az lengyelországi jó *dutkához* legyen rendelve (GSz. 5:44.). *Dutka*, *dutkó* a székelységben a nemrég kihalt négykrajcárosnak volt a neve.

* * *

Érdekes volna mármost azoknak a körülményeknek a kutatása, amelyek a régi idők nyelvbeli emlékeinek az életben maradását elősegítik, támogatják; de ehhez egyrészt ennek a dolgozatnak az anyaga nem elegendő, másrészt pedig kénytelen volna egy ilyen nehezen eldönthető kérdésnek a kutatója nagyon messze-
menő történeti és néplélektani fejtegetésekbe bocsátkozni.

III.

EGY NAGY TANÁRRÓL.

Írta dr. Reichenhaller Kálmán.

Emlék emlékre tolul, a fáradságos út összemérődik az elért eredménnyel.

Az emlékezet visszabandukol az útszélén s felszedi az előretörtetésben elhullatott virágokat, édes emlékeit az ifjúságnak. Nem egyet hatalmas hegycsúcs lejtőjén szedegettem akkor, amikor még tavasz volt...

* * *

A múlt század közepe táján nem sokat tanultunk, mert nem igen volt hol és kitől, de annál többet lelkesedtünk. Egy-egy ó-klasszikust, azt hiszem, inkább a hírért olvastunk; annál inkább szavaltunk hazafias verseket. Aranyt már szerették, de Petőfit még félénken merték felfedezni az iskolában. A diákok jobban ismerték, mint a tanárok.

A tudás kevés volt, annál közvetlenebb a rajongás; a lelkesedés mélyebben kúszó gyökerekből táplálkozott.

Az ismeretek osztályozásával vesződő természettudományok egyes nagy magyarázókra figyeltek már, várták a megváltást; de az iskola falain belül megjelenniük még nem volt szabad, az ifjú álmait nem volt szabad megzavarniok.

Lelkes kis csapatokban hagytuk el ez időben a még szomorú, kopár hazát; hittel és reménységgel: az összehordandó babérágak majdan a *nemzeti* iskola kertjébe kerülnek, ott vernek gyökeret. Így kerültem én is a heidelbergi alma mater küszöbére, egy nagy ember közvetlen közelébe.

A nagy tudóst mindenki ismeri.

A lélek dualizmusával ő is csak azért volt egységesen nagyra

hivatott, mert érzésvilágának, karakterének, egész életének puritán tisztasága emelte értelmi energiájának szabad szárnyalását.

Két éven át állottam a nagy tudós közvetlen oldalán, egy fedél alatt laktam vele; a nagy *Bunsen*-ről jegyeztem fel hálás szívvel ez intím vonásokat.

* * *

Az öreg úr előadásait a téli szemeszterben október 29-étől március 8-ig, majd a nyári szemeszterben április 29-étől augusztus 8-ig bezárólag, az ingalengés pontosságával, mindig délelőtt 9—10 óráig tartotta. A laboratóriumi gyakorlatokat délelőtt $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ 2-ig s délután $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ 6 óráig. A december 4-iki dies academicát és a rövid tíz napi karácsonyi szünidőt leszámítva, két év leforgása alatt — az én időmben hatvanöt-hatvanhat éves korában — soha egyetlen órát sem mulasztott.

A laboratórium ajtai március 8-án déli 12 órakor becsukódtak s már a délutáni gyorsvonat Olaszországba röpítette a szerény kegyelmes urat. Ott leste minden évben a természet ébredését, elmerülve, mindig egyedül.

Látható fáradtság nélkül ment, viruló színben, örök mosollyal szemében jött vissza április 28-án, munkára készen, örülve az első előadásnak, mint többször naívan kifejezte.

Bölcs nyugalmit, hallgatag kedvességét, derült mosolyát mindenki élvezte; indulatosságát — ami vegyészeknél közmondásos — senki sem sinylette.

Sohasem láttam őt haragosnak, türelmetlennek.

A pontosan betartott délutáni rövid szieszta előtt, télen, ebéd-ről jöve, kinyitotta első emeleti dolgozószobája ablakát s téli kabátjában magával hozott kenyérmorzsákkal traktálta rá várakozó ismerőseit — az ég madarait; majd intve nekik, visszavonult. Sokszor megbámultam e képet.

Lelkiismeretessége néha túlságba hajtotta, de szorongva sietett jóvátenni, ha észrevette, hogy avval valakinek kellemetlenséget vagy esetleg bajt okozott.

Többek közt egy ízben az előadáson, a puszta érintésre is hevesen robbanó klórnitrogén bemutatása következett.

Amikor az előkészítóből a már fejlődő anyagot behoztam a terembe, az öreg úr — figyelme előadására lévén irányulva — hibát vélt az előkészítésben felfedezni; izgatott, halk hangon utasított,

hogy az egész készüléket, vasállványostól, ólomtálastól vigyem ki és újra szereljem. Természetesen az előadás alatt ellenmondásról szó sem lehetett.

En a készüléket kivittem, az ajtón kívül nyugodtan megállottam, tudván, hogy minden rendben van. Az öreg úr kissé megkésétt előbbi témája fejtegetésében, mialatt a lassan továbbfejlődő klór-nitrogén mennyisége, veszedelmesen növekedett; kis vártatva, sebesülésre szánva, újra megjelentem a teremben, kezemben hozva a veszedelmes municiót.

A kísérlet megvolt, az ólomedény felfordult, a benne levő víz a padmalyig csapódott. *A magyar becsület meg volt mentve.*

E kísérlet ilyen »szépen« nem szokott sikerülni — jegyezte meg kedves mosolyával az előadást követő »revűn« az öreg úr.

Erre — nem tagadom — erősen kiszínezve mondtam el a történetet s ártatlan kárörömmel élveztem az öreg úr megrémülését. Háromszor is visszatért a kiürült terembe s sokáig nem tudott megnyugodni.

Amiről nem volt meggyőződve, azt a legnagyobb valószínűség mellett sem vállalta.

Történt, hogy egyik szolgáját tolvajlással vádolva, frissiben elfogták; a többi lopott tárgy között, az öreg úr valami értékesebb könyvét is megtalálták a delikvensnél, s a könyvben egy darab 25 talléros bankjegyet.

A vádlott, bár maga váltig állította, hogy a bankjegyről nincsen tudomása, azt ő nem tette oda; az nem használt. Az öreg úr csak a könyv birtokosának vallotta magát, a pénzt visszautasította, nem látván megbizonyítva a bankjegy tulajdonjogát. Pedig beh sokszor megesett, hogy könyveibe, jegyzeteibe ilyesféle kezeügyébe eső, pro memoriákat használt.

A munkaszeretet, a változhatatlanba való megnyugvás, a lelki harmónia páratlan bizonyítékait, ámulva bámultuk nem egyszer. Különösen egy ízben, amikor egyik korszakalkotó munkájának véletlen elhamvadását, lakonikus rövidséggel tudtunkra adta.

Száz és száz kísérlet, hosszas számítások, következtetések, évtizedekre visszanyúló fáradságos munka eredménye volt a már rendezett kézirat.

Szórazottságból az íróasztalon hagyott égő szivardarab, a nyitott ablakon berontott szélroham, hamar végeztek az utolsó kézvonásig befejezett klasszikus művel.

A »Herr Geheimrat« a magával hozott hamút kirázva tenyeréből, egyszerűen annyit mondott: »Elpusztult, uraim! tehát még ma újra kezdjük« s újra kezdtük.

A tavaszi búcsuelőadás után, szerencsés utat kívántam neki, s ő pár szóval beszélt utazása céljáról, Sziciliáról, hol már annyiszor volt. — »A szünidőben ön is elmehet, az idő is kitünő. Még nem volt ott?« — kérdé csudálkozással. A szelíd szemrehányás a vélt közönyt illette, úgy hiszem.

A pénz hiányát nem ismerte, értékét nem becsülte; úgy látszik, anyagi gondjai sohasem voltak, nemes kívánságait mindig kielégíthette.

1875-ben a téli szemeszter bezártával, ünnepi »commerc«-regyűlt össze az egész egyetem.

Kirchhoff, a nagy munkatárs, távozott a berlini egyetemre.

Az ünnepi búcsuztató szónoklat elhangzott, mire síri csendben felállott az angol lordhoz inkább, mint német professzorhoz hasonló, eddig elválhatatlannak vélt munkatárs.

A százados történeti emlékü városról, a rajongásig szeretett ősi egyetemről, hallgatóiról melegen megemlékezve, egyszerű, fenséges szavakban ecsetelte Bunsenhez való ideális barátságát.

Majd közös munkájuk, a XIX. század legnagyobb tudományos felfedezése történetének intím részleteit fedte fel. Kulturhistóriai momentum fenséges hatása áradt szívünkbe.

A heidelbergi régi fizikai műhely padlásán volt a vizsgálótorony; hányszor dolgoztak ott késő éjjelekig; a fénytörés, fénysugárzás minőségi és mennyiségi viszonyait tanulmányozva, újkori Prometheusokként, lehozták a csillagokat, a napot az égről, s a kísérleti asztalon boncolták s megállapították azok anyagi összetételét.

S megszületett a *spektrálanalízis*. »Az elsötétült teremben, hová csak egyes jól irányított sugárkévek özönlöttek be, az éjjeli harang kongására, megjelent fenyegető szellemek suhogására, az én barátom, a maga örök nyugalmaival, változhatlan mosolyával, megingathatlan szerénységével, rozoga karszékébe ereszkedve, hamiskásan csak annyit jegyzett meg: »Te Kirchhoff, én azt hiszem, mi egy kissé megloptuk az égietek.«

Anyagi haszna semmiféle munkájából sohasem volt, annál több a műszerészek légiónak és az epigónoknak.

Önzetlensége s szerénysége vetekedett csak hatalmas szellemével.

Mikor előadásai kapcsán a spektrálkészülék s analitikai módszer magyarázatához ért, mindig percekig tartó, a német egyetemeken dívó legnagyobb tetezésnyilvánításban volt része: a lábdobogás és padverés orkánja fogadta. Ő szerényen, bizonyos félszegséggel, halk hangon, e szavakkal vezette be az egész mindenséget átölelő felfedezését:

»Man hat gefunden...«

* * *

A múzeumegyletnek nevezett heidelbergi kaszinónak, igen szép könyvtára van, érdekes, hogy a külföldi regények megrendelését, az akkor már 64 éves öreg kegyelmes úr látta el. Lakásán nem egyszer megfordulván, ámulva láttam a francia, angol, olasz regények halmazát, melyeket rendszeren este 6—8 közt, nagy élvezettel olvasott.

Mi szendergett lelke mélyén ez atléta termetű, kék szemű, hatalmas embernek? aki egész életében agglegény maradt, pedig ez német tudósánál ritka eset volt, legalább abban az időben.

Soha társaságba nem járt, hotelben étkezett pár öreg tanármatadorral, télen, nyáron reggel öt órakor kelt, kilencig szobájában dolgozott, az ebédidejét s sziesztát leszámítva, egészen tanítványainak élt.

Egy ízben az öreg úr épen az én asztalomnál magyarázott, mikor még nála is öregebb szolgálja csoszogott be a dolgozó ajtaján, s kis névjegyet adott át neki. A névjegyet elolvassva elhalványodott, egy percig tétozva s sietve elrohant.

Későbbben megtudtuk, — mit nem tud meg egy ilyen köztársaságban élő, szemfüles aszisztens-sereg, — hogy egy hófehérhajú, magas termetű, igen előkelő angol hölgy látogatta meg. Megtudtuk, hogy évtizedek előtt, még szegény marburgi tanár korában, Izland szigetén tett kutatásai alkalmával, gazdag angol lord s leánya társaságát élvezte. A viszontlátás jó harminc évvel később történt, amikor a fiatal bájos angol missből, fehérhajú özvegy-asszony lett, a deli férfiúból pedig, a tanítványainak élő s a tudománynak századokra kiható felkent hőroza.

Annyi bizonyos, hogy jó egy hétig e találkozó után, az előadási asztal mellett, fokozott szórakozottságnak voltam őrt álló tanúja.

A magyarokat nagyon szerette, a feltörekvő kis nemzet pár előcsatázójával ismerkedett meg, ezekben a nemes ambíciót, nagy

szorgalmat, odaadást, szeretettel észrevette és honorálta. Szerette a franciákat s főleg az angolokat, azok tudósai sorából sűrűn emlegette. *Dumast, Marignacot, Faradayt*, de az akkor némileg elszabadult, s anyagi célokat erősen kultiváló, uralkodó organikus kémikusokra, sohasem hivatkozott. A katedra ideális hivatottságát, anyagi önző célok összekötésével, nem engedte elhomályosítani.

Privát beszélgetést csak elkülönülve folytatott hallgatóival.

Egy ily alkalommal, ő, aki annyi nyelvet beszélt, sajnálva említette előttem magyar nyelvtudásának teljes hiányát. A nyelv formái, szabályai minden előtte ismeretes nyelvtől annyira eltérnek, mondotta, hogy képtelen volt azokkal, jó nyelvkönyvek hiányában, megbirkózni. Táblára írtam fel a birtokos személyrag, a tárgyas és alanyi igeragozás sémáit. Kétkedve és mosolygással köszönte meg verejtékes filológus magyarázataimat.

Életem legszebb emlékei között őrzöm fogadtatásom hatását. Saját dolgozószobájában biztosított nekem kettős helyet, örvendett hogy oly messziről keressük fel őt. Tanulmányi időm alatt kitüntető figyelemmel halmozott el s fél év múlva egyik segédjének választott.

Két levelét őrzöm a késő unokák számára. Egyet mint magán ajánlólevelet, bizonyítvány formában állított ki, megragadó közvetlenséggel, igaz szeretettel.

A másikat 50 éves doktori jubileuma alkalmából küldötte, amikor a világ minden zugából összegyűlt pénzből, volt tanítványai s barátai saját ércszobrával ajándékozták meg 1881-ben.

Minden sorából a mester szeretetteljes emlékezete szól bensőséges, keresetlen kifejezésekben.

Ma harmincnégy év után s haló porában is áldom emlékezetét s a végzetet, mely egykor, habár csak rövid időre, melléje állított.

Nagy kár, hogy nem magyarnak született.

Köszöntöm a holtat és az élőt... azokat a tudós tanárokat, akik tanítványaikban keresték és találták legnagyobb boldogságukat.

A NEVELES CÉLJA ÉS FELADATAI.

Alapvető elmélkedés.¹

Irtta Kármán Mór.

1. A neveléstan a serdülő nemzedék fölnevelésére vonatkozó elmélkedések rendszeres összefoglalása. Ily elméleti tájékozódás szükségére a nevelő munkásság jelentőségén és nehézségein alapul. Végzetes tévedés volna még a szülő részéről is, ha gyermeke lelkének gondozásában egyedül némi hagyományos szokáshoz alkalmazkodnék vagy a szűkkörű tapasztalattal megelégednék, mely saját nevelésének emlékeiből s közvetlen környezetének megfigyeléséből áll. Változó művelődési viszonyok a nevelés terén is új meg új feladatok elé állítanak minden egyes nemzedéket. Multhatatlan a pontosabb, elvi irányadás ott, hol mint a közoktatásügy terén, a művelődési állapotok bonyolódottsága megnehezíti az eligazodást és a megoszlott munkásság a célok és eljárasmódok egyértelmű megállapítása nélkül eredményes nem lehet.

2. A neveléstani elmélkedés a nevelés szükségének méltatásából indul ki; belőle vár okulást gyakorlati céljai körül. A gyermek testi-lelki gyámoltalansága egyfelől gondos ápolásra szorul, rejlő képességei megfelelő kifejtést kívánnak; másfelől társadalmi érdekek követelik s a nemzeti élet feladatai sürgetik, hogy a serdülő nemzedék kellőképen készüljön a reá várakozó szellemi örökség átvételére. Mind e tekintetek, a könyörületes jóindulat, mely a gyámoltalant veszni nem hagyja, valamint az erkölcsi közösség parancsoló szózata, mely közoktatásügyi intézkedéseket követel, eléggé igazolják a nevelés jogszerűségét, mellyel szülők és tanítók mintegy hatalmukba

¹ V. ö. A paedagogia alapvetése M. Tanügy, 1877. és 1878. évi.

ejtik a fejlődő lelkeket. Azonban korunk erkölcsi felfogása — régibb időktől ebben eltérve — annyira mégsem jogosítja fel a nevelés intézőit, hogy szabadon, véglegesen döntsenek neveltjük életsorsa felett. Csupán a gyámságukra bízott, alakuló egyéniség képviselőiben működhetnek, s nevelését egyedül oly irányban szabad vezetniök, melyről föltehető, hogy egykor a kifejlett egyén is helyeselni fogja. A nevelőnek úgy kell nevelni növendékét, amiként majd ez maga kívánhatja, vagy kívánni köteles, hogy nevelték legyen. Ily értelemben lehet az *erkölcsiséget* oda állítani, mint a nevelés összes tevékenységére irányadó végcél: növendékünkben *erkölcsös személyiség* váljék, aki testi-lelki képességeinek teljes birtokában, az emberi, társadalmi és nemzeti feladatok körülbíró ismeretével majd *tud* is, *akar* is magának megfelelő munkakört kiszemelni, hogy *lelkiismeretesen* betöltse.

3. Több kétség fűződik ahhoz a kérdéshez, vajjon elérhető-e minden esetben az ekként megállapított cél, általában az ily értelmű nevelés lehető-e? A tapasztalat e tekintetben a következő tények figyelembevételére utal: a) Legelőbb is kétségtelen, hogy igen kevés ember vált teljes azzá, amivé nevelői alakítani kívánták. Minden emberi törekvés ugyan, az élet bármely körében, alá van vetve a számba nem vehető esetlegesség hatásainak; de a leggondosabb nevelés is aligha fogja elérhetni célját, bármennyire iparkodnék ama hatályok befolyását csökkenteni. b) Mert nem tagadható, hogy oly gyermekek között is, akik körülbelül egyforma viszonyok befolyása alatt nevelkedtek, oly feltűnő különbségek mutatkoztak, melyek egyes-egyedül a nevelő tényezők természetéből meg nem érthetők. S végre c) nyilvánvaló, hogy minden egyes ember fejlődésében, gyermekségétől fogva késő koráig nyilvánulnak oly összetartozó sajátosságok, melyek nemcsak egyes lelkiállapotainak, hanem egész magatartásának, testi mozdulatainak és erkölcsi viselkedésének bizonyos sajátos megkülönböztető jelleget adnak, és melyeken semminemű idegen hatás nem változtat; az egyedi életnek ezek oly erős nyilatkozatai, hogy ugyanoly erővel hatnak vissza mindannyiszor, aminővel őket olykor talán elnyomni megkísérlénk.

Mind e tények világosan tanúsítják, hogy van a nevelő munkásságnak minden egyes esetben némi korlátja: egyrészt az élet ama körülményeiben, melyekbe az ember már születésénél fogva, úgy helyzetének és viszonyainak módosultával belekerül, másrészt a növendék testi-lelki szervezetének amaz erős, változatlan tényezői-

ben, melyeket úgy szoktunk tekinteni, mint *sajátos természetét, egyéniségét.*

De másfelől ép annyira világos, hogy ép úgy minden eshetőségnek az előrelátása, mint magának az egyéni természetnek teljes fölismerése a nevelés folyama alatt lehetetlenség. Nincs oly nevelői éleslátás, még az aggodalmasan kutató szülőnek a szeme sem tekinthet oly mélyen, hogy biztosan fölfedezhetné, minemű és mily irányú hajlandóságok és képességek gerjedeznek gyermekében. Az egyéniség csak akkor ismerhető fel, ha már megalakult s kész valóságképen nyilvánul. Számos példa mutatja, hogy rendszerint kudarcot is vall a nevelői mesterkedés, midőn töredékes bölcsességében kelletén túl bízik.

A módszeres, szándékos nevelés tehát az erkölcsi életnek csupán azon mozzanataira vonatkozhatik, a művelődés ama tényezőire, melyek az emberiség közös tulajdonának tekinthetők, társadalmi és nemzeti közösségünk tartalmát alkotják. A lehető egyes céloknak a nevelő intézkedésekben háttérbe kell szorulniok a szükségképi egyetemesek mögé, úgy hogy a lassankint jelentkező egyéni vonások a közös szellemi élet keretébe illeszkedjenek. A nevelésnek és vele együtt a nevelés elméletének is, legalább tudományos alakjában, a lehetősége ép ezen a körülményen alapul, hogy minden egyéni különbségek mellett vannak közös emberi tulajdonságaink és egyetemes erkölcsi feladataink, hogy az egyes csak a nemzeti élet közösségében lelheti hivatását. A vallásos elme az egyéni sajátosságokban ép úgy, mint az élet kedvező vagy viszontagságos alakulásában a gondviselés intézkedését tisztelheti, a nevelés oly tényezőit látva bennök, melyek túlesnek az emberi gondoskodás tulajdonképi körén. A nevelés különben általános, helyes értelemben véget is ér akkor, midőn a növendék, egyéniségének ismeretére jutva, önállóan határozó céljai felől.

4. Lélektanilag a nevelés eszközlése főkép a növendék képzetainek és általában lelkiállapotainak változékony és mozgékony voltánál fogva lehetséges. Az emberi szellem önmagában és mindjárt eleitől fogva korántsem valamelyes zárkózott, egységes szervezet, mint akár teste vagy más természeti élő lény; egység, készség, összefüggés benne csak lassan, fokozatosan alakul, még pedig mindig bizonyos célzatos művelődés eredményeképp. Kezdetben elmenk tartalma csak laza, különvált képzetcsoportokból áll; hozzájuk fűződnek nemcsak egyes érzelmi állapotaink, az indulatok és belső mozgalmak, hanem alakulásuk módjától függ mind amaz elmebeli képesség

is, melyeket mint általános, sajátos tehetségeket szokás kiemelni, minők az emlékezet, a képzelet, az értelem, az akarat stb. Mindezen képességek külön-külön fejlődnek ki mindenik képzetkapcsolatban, még pedig épen nem egy módon s nem mindig azonos erőben; nem is nyilvánulhatnak egyébként, mint csak abban a körben, amelyben megalakultak, s avval a hatékonysággal, amellyel kifejlődtek; azontúl hatástalanok. Innen ered az a mindennapi tapasztalat, hogy az ember különböző irányokban, más-más gondolatkörben más-másnak is mutatkozik; a gyermek is egész másként viselkedik családjá körében, mint az iskolában, tanulótársai előtt más oldalról jelentkezik, mint tanítójával szemben. A szellemi nevelés korántsem áll tehát pusztán általános, eleitől kész képességek gyakorlásából, úgynevezett alaki (formális) képzésből. Magáról a lelki élet tartalmáról kell gondoskodnia, ezt sokféleképp gyarapítania, s aztán egyes részeit egymás közt többzörösen szoros kapcsolatba hozni, mennél célszerűbben vonatkozásba ejteni s egységesebben tagolva, az elmét valósággal szervezni. Minden képességünk egyetemes kifejtése csak a szellemi élet különböző, tartalmi irányainak külön illetén gondozása és utólagos egybefűzése útján érhető el. A lélektan különben kellőképen azt is megérteti, hogy alakulásának e módja azért korántsem mechanikus függése a léleknek a külső körülményektől, és így a növendéknek sem nevelőjétől; — sőt tanusága szerint semmiféle magasabb szellemi fejlődés nem lehetséges öntevékenység, önkéntes, szándékos munkásság nélkül. A növendék ez öntevékenységének célszerű irányzása, keltése és vezetése lesz tehát főképen a nevelés igaz módja.

5. A nevelő munkásság részletezésére, feladatainak rendszeres felsorolására irányadásul szolgálhat végcéljának, az erkölcsi személyiség fogalmának elemzése. Két lényeges tényezőt, lelki életünk fő irányai szerint: értelmet és érzelmit, lehet benne megkülönböztetni: megalkotásuk a nevelésnek is két főteendője.

Legelőbb is személyes erkölcsiség nem gondolható az értelmi belátásnak oly sokoldalú tájékozódása nélkül, mely az emberi törekvések elágazásai, a társadalmi és nemzeti élet sokféle követeléseit közt legalább annyira el nem tud igazodni, hogy a maga helyzetének pontos ismeretével személyes hivatást választhasson. Erre irányul az *értelmi* nevelés, az *oktatás*.

Másodsorban megkívántatik a törekvésnek, érzületnek s akaratnak olynemű alakulása, mely mindenben a belátáshoz símulva, vele

mindenkor összhangzásban a jellemesség szilárd vonásait tünteti föl. Erre vonatkozik a szűkebb értelemben vett *erkölcsi* nevelés, a *jellemképzés*.

Lehető kiszélesítése az ember gondolkörének ép annyira lényeges föltétele erkölcsi magaviseletének, mint érzületének és akaratának ereje és következetessége: mindkettőt egyaránt s megegyezőleg, egymásra vonatkoztatva köteles célba venni a nevelés.

Velők tulajdonképi feladatának meg is felel. Világos azonban, hogy a nevelés hosszasabb fejlődésben folyván, addig és annyiban reá fog szorulni bizonyos védelmi intézkedésekre is, amíg és amennyiben még nem sikerül végkép megadni illó alakjukat a növendék természetes indulatainak, melyek nem ritkán vad hatalmukkal a nevelés célját kockáztathatnák. E *rendtartó* intézkedésekben, a *fegyelmezés* eszközésében, a nevelésnek mintegy kísérő, előzetes egy teendőjét kell látnunk; s ezt a sajátlagos erkölcsi nemesítés munkájától elméletileg különválasztani annál fontosabb, mennél nagyobb rendszerint a közvéleményben a hajlandóság a vadság megfékezését összetéveszteni ép ezen magasabb, nehezebb feladattal.

Azonfelül még külön egy munkakörre utal annak a megfontolása, hogy egész szellemi életünk főfeltétele: testünknek épsege és egészséges fejlődése. Szellemi tevékenységünk e természetadta alapjának és eszközének ápolása és megfelelő gyakorlása, — a *testi nevelés* — eszerint elég nyomatékos alapvető művelet, bárha a sajátlagos neveléstől mégis különválasztandó.

A rendszeres tárgyalás e négyrendbeli munkásság céljainak és eljárás módjainak fejtegetésében oly sort fog követni, hogy némikép éreztesse, mily rendben és minő terjedelemben követeli meg mindenike a nevelő gondját. Kezdi az alapvető testi nevelés feladataival, — majd a rendtartás, fegyelmezés munkáját méltatja, — végig gondolja azután az erkölcsi nevelésnek, a jellemképzésnek módját, — s befejezi az oktatás nagykörű munkásságának áttekintésével.

Jegyzet. Azoknak, akik a tudós szín kedvéért szeretik a terminusokat, a neveléstan — paedagogia — négy ágára ajánlható e régi négy elnevezés:

- gymnastika = a testi nevelés tana,
- hodogetika = a rendtartás (disciplina) tana,
- taktika = a jellemképzés tana,
- didaktika = az oktatás tana.

CHARLES DICKENS.

Irta Fináczy Ernő.

I.

Ha az angol nevelés intézményeit vizsgáljuk, szemünkbe ötlük a magániskolák sajátos helyzete és rendkívüli sokasága (legalább 10.000-re becsülik számukat),¹ úgyszintén rendezetlen voltak és szélsőséges határok közt mozgó különbségeik.

Azt kell hinnünk, hogy ezek az intézetek, melyek ma is minden rendszeres felügyelet és ellenőrzés nélkül működnek s korlátlan szabadsággal rendezik be eljárásaikat, összefüggnek az angol faj erős egyéni hajlamaival, melyek a nevelésben sem tűrik meg a sablonokat. Az angol apa azt követeli, hogy a sokféle iskola közül ép azt választhassa ki, mely vagyoni helyzetének, a nevelésről táplált eszményeinek, gyermeke hajlamainak legjobban megfelel.

Igy sokasodtak meg, az élet ezerféle változatai szerint, az angol magánközépiskolák s így fejlődtek ki azok a nagy ellentétek, melyek-

¹ Royal Commission on Secondary Education. Vol. I. Report of the Commissioners. London, 1895. p. 51. (Private Schools): «The number of these schools professing to give Secondary Education has been put as high as 15.000, and the lowest estimate is 10.000...» p. 52: «Though the worst type of private schools is rarer than it was 30 years ago, yet the general result of our inquiries has been to show that a large proportion of these schools are unsatisfactory.» Ez iskolákat behatóan még az angol hatóságok sem ismerik. Egy pár adatot találunk a következő művekben: Wiese, Deutsche Briefe über Engl. Erziehung, II. kötet (1876.), Berlin, 1877. 101—2. l.; Demogeot-Montuoci: De l'enseign. second. en Angleterre. Paris, 1868. 303—5. l.; Leclerc: L'éducation des classes moyennes et dirigeantes en Angleterre, Paris, 1894. 16. l.; Henry Holmann cikke a Deutsche Zeitschrift für Aual. Unterrichtsw. I. évf. 36—49. l.; Breul Károly összefoglaló ismertetése a Baumeister-féle Handb. I. kötete 2. részében (München, 1897.), a 738—9. lapokon.

nek összességét egy újabb angol író »kétségbeejtő zagyvaléke«-nak nevezi. Mindig voltak közöttük olyanok, melyek a legjobb »nyilvános« iskolákkal vetekedhettek; de ezekkel szemben ezrével olyanok is, melyek kizárólag ipusztériális célokat szolgáltak. Bármennyit haladt a múlt század második felében Anglia egész oktatásügye, ma is csak úgy van, hogy angol földön hatósági engedély nélkül semmiféle iparágat sem lehet folytatni, ellenben tanítani, nevelni, iskolát nyitni és fenntartani (a középoktatás terén) mindenkinek szabad, minden korlátozás nélkül. Csakis így fejlődhettek ki oly hihetetlen állapotok, hogy egészen műveletlen, sőt erkölcstelen emberek kezébe került helyenként a gyermeknevelés ügye.

Tán semmi sem bizonyíthatja jobban ezeknek az iskoláknak az angol élettel és jellemmel való összefüggését, mint az a tény, hogy a társadalmi regény is befogadta őket. Nem szólva Thackeray és Charlotte Brontë műveiről, főleg Dickens jöhet itt figyelembe. Alig van oly regénye, melyben ilyen magánintézetnek vagy magántanítónak valamiféle szerepe ne volna. Ha másként nem, egy-egy epizód keretében ismerkedünk meg velük. Kicsoda felejtethné el a világ legnagyobb képmutatóját Pecksniffet, aki, habár maga az építészeti titkaiban teljesen járatlan, fiatal embereket fogad a házába, hogy e jeles mesterség elméletébe és gyakorlatába bevezesse őket? S ki ne emlékeznék Pickwick úr éjjeli kalandjára, a csendes parktól övezett leánynevelő intézetre, melynek álomból felriadt növénydékei az öreg urat oly váratlanul kiábrándítják?

De nem ezekre az apró esetvonalásokra gondolunk, mikor Dickenst az angol magánközépiskolákkal kapcsolatban emlegetni szoktuk. Azok a regények lebegnek szemünk előtt, melyekben a cselekvény jelentékeny része ily intézetek falai közt játszódik le. Többféle típust ismerhetünk meg belőlük.

A legelső fokon áll a hírhedt *Dotheboys Hall*, melynek tanítója Nicholas Nickleby. Igazi zugiskola, nehezen hozzáférhető vidéken, Londontól 250 mérföldnyire. Olyan növendékek lakják, kikkel szüleiknek nincs mit dicsekedniök: tiltott szerelmi viszonyok alkalmatlan zálogai; mostohagyermek, kik valakinek útjában állának; fiatal bűnösök, akikkel hozzátartozóik nem akarnak törődni. Az intézet tulajdonosa és igazgatója Squeers, teljesen tudatlan, iszákos, durva ember, akinek nincsen más célja, mint hogy a gondjára bízott gyermekekből lehető legtöbb hasznot csikarjon ki. Nyerészkedés okából hetenként háromszor szirupos kénnel »tisztítja

véröket; magukkal hozott új ruhájokat rendre leszedi róluk s rongyokba bujtatja a szerencsétleneket, kiknek groteszk alakja Hogarth képeit juttatja eszünkbe. Vannak köztük sápadt és öreges arcú, elnyomorodott teremtések, törpék, görbelábúak, félig vakok, görvélykórosok, fekélyesek, akik rettentő módon szemléltetik a szülők bűneiért meglakoló utódokat, vagy évekig tartó kegyetlen bámásmód folytán mentek tönkre. Mert Squeers teherhordó állatoknak tekintti, rabszolgai munkára fogja, üti, veri, pofozza, rúgja, s ily módon fokról-fokra lesüllyeszti őket a néma kétségbeesés örvényébe, melyből többé menekvés nincsen. Kiveszett belőlük minden gyermeki öröm, vígság, életkedv. Csevegni sem tudnak egymással. Kényszerű hurrah-kiáltásaik is már csak tompa, elfotott sóhajoknak hangzanak, melyek kimondhatatlan kínszenvedésekről, kegyetlenségekről, megalázásokról, gyötrelmekről regélnek.

Bizonyára úgy kell lenni, hogy ezek a leírások részleteikben túlzottak. A tipust azonban, mely enyhített alakjában ma is él, híven mutatják: a magánintézeteknek azt a típusát, melynek tulajdonosai üzleti cikknek tekintik a gyermeket: aljas lélekkufárok, kik hivatásuknak tartják, hogy »növéndékeik mindegyikéből lehető sokat kisajtoljanak«.

Valamivel magasabb színvonalon áll a Londontól 6 mérföldnyire fekvő *Salemhouse*, melyben a fiatal Copperfield tölt néhány emlékezetes esztendőt. Az iskolai épület, melyet magas kőfal vesz körül, a szomorú elhagyatottság képét mutatja. Elhanyagolt, piszkos udvar és poros játéktér; csupasz, dísztelen, szennyes és télen rosszul fűtött tanterem; alig kielégítő élelmezés és durva bánásmód — ezek azok a benyomások, melyekkel fiatal barátunk az intézetből távozik. Tulajdonosa Mr. Creakle, vagyonbukott komlókereskedő, aki utóbb iskolai üzletet kezdett; született zsarnok, ki nyenc módjára, lelki gyönyörűséggel veri nap-nap után a megfélemlített gyermeksereget; csak egy tanulóval tesz kivételt, akihez gazdagsága miatt önzésből nem mer hozzányúl. Két tanítója van: egyik a szárazlelkű, pedáns Sharp; a másik a szelid Mell, ez a nyomorgó koldusalak, akinek csizmáját a sok foltozás miatt már nem lehet kijavítani, de aki martiromságát fenséges béketűréssel viseli. S e vigasztalan állapotok közt mégis némi poézis derűje világítja meg Salemhouse napjait. A gyermekek barátkoznak, filléreikből titkos lakomákat csapnak, éjszaka sötétben mesélnek egymásnak, pajkos csínyek elkövetésére szövetkeznek. Nem hülyék és

elnyomorodottak, mint a Squeers növendékei. Ott van a szép és tehetséges Steerforth, akinek élete sora oly szorosan összefonódik a Copperfieldével; ott van a csontvázakat rajzoló, becsületes és jószágos Tomy Traddles; s ott van a többi, kiknek kicsapongó jó kedvét se Creakle kegyetlenségei, se a gyűlöletes Tungay galád porkoláb-szolgálatai nem bírják előltni.

Egy tengerparti városban, *Brighton*-ban van az az iskola, melybe az öreg Dombey adja hat esztendő fiát, miután a félelmetes Pipchin asszony kezeiből kikerült. Első kérdése a cég jövő dicsőségéről ábrándozó apának, vajjon elég drága-e az iskola? Olyan intézetről van tehát szó, melyet a gazdag parvenük keresnek, kik a nevelés eredményét az ellátási díj magasságából ítélik meg s azt kívánják, hogy drága pénzükért lehető sok tudományt töltsérezzenek gyermekeikbe. Ebben nincs is hiány doktor Blimber brightoni intézetének falai közt. Az egész iskola nagy tanuló-gép, melynek kerekai reggeltől estig forognak fennakadás nélkül. Azok az ifjak, kik Blimbernek és »csakis holt nyelveket« kedvelő leányának, Cornéliának vezetése alatt tanulnak, minden úri kényelem mellett is boldogtalanoknak érzik magukat; éjjelenként »kőszívű igékről, kegyetlen főnevekről, hajthatatlan szintaktikai tételekről és kísérteties feladatokról« álmodnak. A kis hat esztendő Dombeynek, mikor először jelentkezik a tudós Cornéliánál, oly sok tankönyvet adnak, hogy nem bírja a szobájába cipelni. Ezt a sok könyvet egyedül kell megtanulnia, minden igazi tanítás és magyarázat nélkül. A tanítók munkája csak kikérdezésre szorítkozik. Nagy üvegház az iskola, csupa korán érő, zamat nélküli, erőtlen gyümölccsel. »A fiúk mind időnek előtte fakasztottak virágot.¹ A fiatal szellemi borsó már karácsonykor megérett, és intellektuális spárgagyökereket egész esztendőn át lehetett itt kapni. Matematikai ribiszke (még hozzá nagyon savanyú) hihetetlen évszakokban is egészen megszokott dolog volt, melyet Blimber doktor teljesen fiatal csemeték hajtásai-ból csalt ki. A latin és görög főzeléknek minden fajtája a fiúk leg-szárazabb ágain és a legdermesztőbb körülmények közt is megtermett... Emellett az üvegházi rendszer mellett rendszeren már három hét múlva kivetkőzött a fiatal ember a maga természetéből. Három hó múlva a világ minden gondja ránehezedett fejére. Négy hónap múlva a legkeserűbb érzelmekkel gondolt szüleiére és gyámjaira;

¹ Dombey and son. I. kötet 199. l. (Tauchnitz.)

öt hó mulva vén embergyűlölő lett belőle; hat hónap mulva meg-irigyelte Curtiust a föld gyomrában talált szerencsés menedék-helyéért s az első év végén arra a következtetésre jutott (melytől később sohase tért el többé), hogy a költők összes képzeleti alkotásai, a bölcsek összes tanításai semmi egyebek, mint szóknak és grammatikáknak gyűjteményei s széles e világon semmi más értelmük sincsen.*

Lehet-e jobban jellemezni a mult század közepe táján uralkodó angol középoktatásnak egyoldalúságát, lelketlen és mechanikus eljárásait, a klasszikus és matematikai tanulmányoknak majdnem egyedüli uralmát s a gyermeki lélek jogos követeléseinek amaz elhanyagolását, mely részben még ma is megvan sok angol iskolában? Különösen a módszeres tanítás hiánya az, melyet minden illetékes bel- és külföldi tényező megállapított. Csak újabban, mióta az angol tanárképzés intézményei a pedagógiai készütség megszerzésére is súlyt vetnek s amióta a kontinens rendezett iskolaügyének hatása alatt a törvényhozó testületek, a kormányok, a társadalmi közösségek mindjobban belátják a régi állapotok tarthatatlanságát, kezdenek Angliában is az oktatás tervszerűségéről gondolkodni, kezdik az igazi tanítás követelményeit felismerni. De valószínűleg még sok idő fog eltelni, míg az angol magánközépiskolák közt olyanok nem lesznek, melyek penzumok gépies lemorzsolatásában merítik ki tanítói munkásságukat. Az alapítványi iskolák, a public schoolok s a nyomukban járó részvényes iskolák eljárásai és eredményei alapján ma sem szabad ítéletet mondani az angol közép-oktatásról. Mindezek az iskolák aránylag nem nagy számmal vannak s a nemzet ifjúságának csak kis részét nevelik.

II.

Aki oly éles szemmel látja meg a nevelő intézményekben rejlő fogyatkozásokat, annak bizonyára magának is lesznek gondolatai az emberképzés legtokéletesebb módjáról.

Dickensnek is vannak ily »pedagógiai eszményei«. Hogy megismerhessük, regényeinek hőseit kell szemügyre vennünk s azokat az erkölcsi tulajdonokat, melyekkel az író felruházta őket. Ezekben jutnak kifejezésre a nevelés céljai, amint Dickens elképzei. Azok

a célok, melyek irányt és mértéket adnának tudományos elméletének is, ha ilyennek megalkotására gondolt volna.

Ezek a hősök lehetnek a maguk nemében egyoldalúak (mint sokszor kimutatták), de mindenesetre eszményiek és nemesek. Fennkölt gondolkozásban és nemes érzésben senki se multhatja felül őket. Tiszta ethikai jellemek, erős lelkek, a jóban megalkuvást nem ismerők, törhetetlenek, és emellett minden gyengéd érzelmre képesek. Nicholas legnagyobb nyomorúságában is tántoríthatatlan bajnoka az erkölcsi igazságnak. Húsz esztendő kora dacára ép oly bátran száll szembe a nála korban, hatalomban, vagyonban sokszorta erősebb gonoszlelkű Ralphal, mint amily erőlesen bánik el a kegyetlenkedő és becstelen iskolamesterrel, vagy amily felháborodással bélyegzi meg a család becsületében gázoló jellemtelen Sir Mulberry Hawkot, vagy amily elszántan támadja az undorító Gríde Arthurt, aki Nicholas szíve választottját, Miss Madeline Brayt kapzsiságból nőül akarja venni. Fiatal éveit meghaladó önállósággal járja az élet tövises útjait, mindenben a helyest, tisztet, illót követve. Copperfield Dávid, mikor még ifjan kilép az életbe, néhány meggondolatlan csinyre ragadtatja magát, de sohase bűnös szándékkal és mindig őszinte bánattal, mely könnyelműségének nyomában jár. Téved, de nem vétkezik. Mindig becsületes marad, mindig a jóért és nemesért buzog a szíve, mindig mélyen átérzi a másokon elkövetett igaztalanságot, mindig kerüli a gonoszt, aljast, nemtelent. Híven követi Betsey Trotwoodnak néhány szóba foglalt intelmeit: »Soha semmi körülmények közt se légy aljas, hazug és kegyetlen. Ha e három bűnt kerülöd, Trot, reménnyel nézhetek jövődnék eléje.« A pompásan megrajzolt Walter Gay csupa bátorság, nemes erő, eszményi hevület, elragadó közvetlenség. Illetetlen lelkének teljes frissességével szereti meg és küzdi ki magának Dombey Florence-ot. S mily nemeslelkű Darnay (Saint-Évremond), aki látva a francia nép szörnyű szegénységét és elnyomottságát, önként mond le főúri rangjáról és nagy vagyonáról, hogy Londonban francia leckék adásával tengesse életét. S mikor meghallja, hogy volt uradalmi intézője ártatlanul börtönbe kerül, szíve első sugallatát követve és családi tűzhelyét elhagyva siet Párizsba éltét kockára tenni.

Ugyanez a tiszta és mély erkölcsi felfogás tükröződik Dickens regényeinek nőalakjaiban is, kik világhírré tettek szert. Mindannyiban a legszebb női erények lakoznak: szívjóság, gyengédség, szelidség, türelem, lemondani tudás, igénytelenség, önzetlenség.

S mindegyiknek sokszor vigasztalan életét megnemesíti a munka. Dickens ethikájának ez a legegészségesebb vonása. A másokért való emberi tevékenység felemelő és bátorító tudata csakis helyes erkölcsi érzék kifolyása lehet. A munka, különösen a házas foglalkozás, a családi élet szabályozott menetére irányuló tevékenység Dickens szemében becsesebb és áldásosabb minden egyébnél, amire a nő képes.

Hosszú sorát látjuk az ismerős alakoknak, amikor Dickens női ideáljaira gondolunk. Ott van Summerson Eszter, aki mindig csak másokért fárad s akinek sejtelme sincsen arról, hogy ő maga mily jó, mily gyengéd és nemes, mily szeretetreméltó akkor is, mikor a himlő megrútította arcát. Egészen ilyen Kicsi Dorrit. Mindenütt segít, ahol baj van s minden jó tettét zajtalanul és feltűnés nélkül végzi. A családnak egyetlen tagja se tud ellenni nélküle, habár ő az utolsó, kire testvérei és rokonai gondolnak. Mindenről lemond és mindent eltűr, csak hogy javítsa apja helyzetét, aki az adósok börtönében is régi tekintélyének morzsáiból éldegél, kegyeket oszt, »tiszteletdíjakra« tart számot és ha szeszélyeit keresztezve látja, ideges sírógörcsökhöz tör ki. Wickfield Ágnes, Copperfield játszótársa, később neje és egész életének jószágos nemtője, a legeszményibb nő, aki Dávid iránt való mélységes szerelmét évek hosszú során át az egész világ előtt rejtegeti s ez alatt csak az apjáért való megnyugtató és engesztelő munkálkodásban találja vigasztalását. Talán Ruth hasonlítható vele össze, a becsületes Tom Pinch házának kedves úrnője, az örökké jókedvű, mindenkor dolgoz, csendes kis Ruth, aki mint az éltető mosoly suhan át a Temple komor, ósdi falai közt s akinek láttára a Temple szökőkútja húsz lábbal magasabbra szeretne felszökni, hogy örömben üdvözlje azt az elragadó tavaszi bájt, mely e leány szűzies alakján elárad. S hogy egyet se felejtünk ki az örök nőiességnek e felemelő példái közül, keressük fel a gyári munkások szűk hajlékait, s gyönyörködünk a szenvedés és kitartás és hűség és becsületeesség glóriájától övezett munkásleánynak, Ráchelnek fenséges alakján, aki a nyomort és szegénységet megszenteli.

Abból a nagy ellentétből, mely egyfelől a férfi- és női eszmények, másfelől az akkori iskola nevelő munkája közt fennforog, kétségtelenül kiderül, hogy Dickens az embernevelésben nem sokra becsüli az intézményes iskolát. Az ő jellemei az élet iskolájában képződnek. Csakis a túrás, a szenvedés, az akadályok bátor legyőzése,

a kemény megpróbáltatások azok, melyekben megerősödhetnek az erkölcsiség alapjai.

Ez a gondolat Dickensnek majdnem minden nagyobb regényében erős kifejezésre jut. Abban a nevelésben, melynek eszménye szeme előtt lebeg (bár egészen a szeretet alapjára helyezkedik), semmi érzelgős, puha, engedelkeny vonás nincsen. Az ifju embernek a küzdelem, nyomorúság, szegénység, nélkülözés tüzen kell általmennie, hogy jellemeiségének kristálya tiszta és átlátszó lehessen. Így fejlődik ki lassanként az ellenállásra képes, a jó követésében feltétlenül megbízható karakter.

Mennyit kell szenvednie a jobb napokat látott Copperfield Dávidnak, míg nyugalmas révpártjában megpihenhet! A fiatal Chuzzlewitnek Amerikába kell mennie, emberektől elkerült dögletes vadonba s ott a legnagyobb nélkülözésekben, betegségben, nyomorban kell akaraterjét megedzenie és jellemét megszilárdítania. Dombey Florencenak a lelki szenvedés legszörnyűbb próbatételeit kell kiállania; Twist Olivér gyermeksege a szenvedések kalváriája. A néma gyötrelmeknek mily megható jelenetei játszódnak le e regényekben; az erkölcsi jóhoz való törhetetlen ragaszkodásnak mily hősies cselekedeteit szemlélhetjük; mily üldözése az erénynek s mily bátorsága az erény védelmének!

S mindezek a felemelő példák nagyobbára a szűkös életviszonyok légkörében alakulnak meg. Dickens a nevelés szempontjából legbecsesebb érzelmi hatásokat a kisemberek családi körében keresi: azokban a kedélyes otthonokban, ahol a tücsök danája és a teakatlan hivatató mormogása mellett ülnek a család tagjai a tűzhely körül, ébren szövögetve színes álmaikat, közbe-közbe ártatlan meséket mondogatva s szívhez szólóan csevegve; vagy azokban a szellős padlásszobákban, ahol egy-egy szenvedő feleség vagy leány dolgozik késő éjszakáig fáradhatatlanul s ahol egy-egy szent ünnep, minő a karácsony vagy az újesztendő, a családi tűzhely melegségét és fényét árasztja széjjel a boldogan mosolygó és ölelkező öregek és ifjak közt. Az aranyos kedélyű fuvaros (John Peerybingle) és kicsi felesége (Dot); a játékszereket készítő Kaleb, aki düledező hajlékában és rongyos ruhájában egy képzelt világ kényelmét és ragyogását varázsolja jóhiszemű hazudozásaival vak leányának képzelete elé, hogy sorsát elfeledtesse vele; Toby Weck, a szilveszteréji harangok beszédes szavára hallgató utcasarki hordár, aki — bár semmije sincsen — a hozzá forduló földönfutót leányostul házába fogadja; a nyolc

gyermekkel megáldott újságbizományos és felesége, kik a betevő falat hiányát szeretetők kifogyhatatlan melegével pótolják; a pórölyvével dolgozó derék kovácmester, kinek arca nemcsak a tűztől ragyog, hanem a boldogságtól is, mert felső rózsabimbóhoz hasonlatos leányát maga körül tenni-venni látja, — íme, Dickens szemében ezek a valóban jó és boldog emberek. A gazdagság megrontja a szívet; megbontja a békét; visszavonást szül, irigységet kelt; minden rossznak okozója. Az előkelőség, a pompa, a fény hazugokká, képmutatókká, romlottakká teszi az embereket. A szív útja a természet útja, melyről a gazdagok és hatalmasak előbb-utóbb letérni kényszerülnek.

Gondoljunk csak a talpig becsületes halászosokra és szárazföldi bárkájokra, melynek rozoga, széltől átjárt, szegényes odvában annyi öröm és jóság lakozik; vagy Nicklebyék szerény családi körére, melynek verőfénye a boldogtalan Smike rövid életének utolsó éveit bearanyozza; vagy a kis Dombey dajkájának, Richard asszonynak külvárosi házikójára, ahol őt egészségtől duzzadó piros-pozagás gyermek hallgat édesanyjuk szerető szavára, kiáltó ellentétben a dúsgazdag Dombey-házzal, ahol a gógnak, a pénznek, a szertartásos formáknak velőig ható hidegsége fagyasztja a két anyátlan gyermeket, kiknek egyike már oly ifjan magában hordja a halál csiráját; vagy emlékezzünk Kit-ék kicsi családi fészkeről, a keze munkája után élő jámbor özvegyasszonyról és féltett kinsként őrzött gyermekeiről, s arról a végtelen szeretetről, mely ezeket az egyszerű, de igazszívű embereket egymáshoz fűzi. »S hadd álljunk meg e helyen egy pillanatra¹ s hadd jegyezzük meg, hogy házas vonzalom és szeretet, ha kedveseknek mondhatjuk őket, a szegény embereknél igazán kedvesek. Azok a kapcsolatok, melyek a gazdagokat és büszkéket a szülői házhoz fűzik, itt e földön kovácsoltatnak; de azok, melyek a szegényeket kötik egyszerű tűzhelyükhöz, valódi fémből valók és a mennyeknek bélyegét viselik magukon A szegény ember házi istenei húsból és vérből valók, minden arany, ezüst vagy drágakő nélkül; nincsen más kincse, mint a maga szívének szeretete. És ha ez a szeretet — dacára a sok rongynak, nyomorúságnak és szűkös tápláléknak — erősen odatapad a csupasz padlóhoz és a meztelen falakhoz, akkor ez az ember családi szeretetét Istentől kapta s zord kunyhója megszentelt helyé válik.«

¹ The Old Curiosity Shop. XXXVIII. feje. Master Humphrey's Clock, II. kötet (Tauchnitz) 1—2. l.

III.

Mindazok, akik Dickens írói művészetét méltatták, rámutattak arra a rendkívüli elemző képességre, mely regényeinek minden lapján megnyilvánul. »Midőn a szellem mély figyelemmel hatol be egy szabatos kép aprólékos részleteibe, az öröm és fájdalom egészen megrázzák. Dickens rendelkezik e figyelemmel¹ és látja a részleteket; ezért talál mindenütt tárgyakat a lelkesülésre.« Taine-nek¹ ezt az ítéletét írónk alakjainak lélektani elemzése igazolja. Csak az öreg Dombeyra, Cartonra, Pecksniffre, Tom Pinchre, Dorrit atyára, Jarvis Lorryra, Ralphra, stb. kell gondolnunk, kiknek lelkét Dickens valósággal széjjelszedi s cselekvéseik és szavaik legelrejtettebb rúgóit láttatja. Elemzése oly pontos és kimerítő, pszichológiai megokolása oly részletekbe menő, hogy szinte mesterkéltnek látszanék, ha nem éreznők igazságát.

De talán sehol sem mutatkozik a nagy regényírónak az analízis e nemében való művészete oly utólréhetetlenül, mint amikor a gyermeki lélek mivoltát akarja velünk megértetni. Ha gyermekpszichológust keresünk, bizvást fordulhatunk Dickenshez.

Ugy tetszik, az író maga is érzi ezt a tehetségét, mert ahol csak szerét ejtheti, gyermekkorukban is bemutatja hőseit. Igazi élettörténeteket ad, melyekben az egyén első életévei igen jelentékeny helyet foglalnak el.

Pedig nincs nehezebb, mint a gyermeket megérteni. Ha jobban értenők, nem követnénk el annyi hibát a nevelésben. Még felnőtt embertársaink lelki életébe bepillantani is jobbra csak analógia útján lehet. Azt, amit a magunk lelke átélt, valahogyan próbáljuk alkalmazni ismerősünkre, következtetve arójátékából, taglejtéseiből, szavaiból, tetteiből. Egész eljárásunk mégis a legnagyobb mértékben bizonytalan és hipotetikus. Mennyivel süppedékesebb talajon mozgunk, mikor a kiskorú egyént akarjuk megismerni! Tudjuk például, hogy a képzettársítás formális törvényei lényegökben azonosak a gyermek és a meglett ember lelkében; de mennyire más egyikben és másikban az asszociációk anyaga, lefolyásuk időtartama és ereje! Aránylag mennyivel színesebb a gyermek szemlélete, mint

¹ Az angol irodalom tört., ford. Csiky G. V. kötet 27. l.

a felnőtté; mennyivel nagyobb az intuíciója, mennyivel élénkebb a képzelete, mennyivel frissebb a kedélye!

Ha Dickenst mint gyermekismerőt akarnók jellemezni, legkönnyebben Copperfield Dávidból vett példákkal oldhatnók meg feladatunkat. Aki Dávid gyermekéveinek e leírásait figyelemmel elolvassa, száz és száz oly vonást fedezhet fel bennök, melyek a gyermek sajátos gondolkodásának és érzésének finom elemzéséről tanuskodnak. Vagy ki ne ismerné fel az örök gyermeket abban, hogy Dávid figyelmét mennyire felkölti a jó Peggotty varró-szekrényének fedelén látható Sz. Pál temploma és az a kis viaszdarab, melyen a szorgalmas némbor varrócérnáját végighúzza; vagy abban, hogy mily rejtélyesnek és érthetetlennek tűnt fel a gyermek előtt özvegygő lett fiatal anyjának viselkedése, amikor Murdstone udvarolni kezd neki; vagy amaz iskolai jelenetekben, melyek Salems-house magános falai közt a félénk kis fiú csodálkozó tekintete előtt feltárulnak. Még se akarunk hosszabban e mesteri módon megrajzolt részletképeknél időzni, mert — mint ismeretes — Dickens e regényében a maga gyermekségét írta le, valóságot és költészetet elegyítve ugyan, de lényegében saját emlékeit, saját gyermeki benyomásait idézve vissza.

Vegyünk más példát; olyant, mely nehezebb pszichológiai feladat elé állította az író. Ilyen a kis Dombey Pál, egy beteges szervezettű gyermek, kinek lélekrajzához Dickens a saját gyermekségéből nem meríthetett tapasztalati anyagot.

Aki csak látja a kis fiút, azt mondja róla, hogy »divatú« gyermek. Úgy érti mindenki, hogy a fiú korához képest túlérte. A lassan emésztő kór megélesítette elméjét. Apja is észreveszi ezt a sajátos vonást; legelőször akkor, mikor együtt ülnek a kandalló mellett (Pál ekkor négyesztendős) s a fiú nagy hallgatás után egyszerre csak azzal a kérdéssel lepi meg a gőgös pénzkirályt, hogy »micsoda tulajdonképen a pénz?« Ötéves korában arról panaszkodik a gyermek, hogy csontjai fáradtak; s mikor egy évvel rá Brightonba kerül, már szinte megdöbbentő méreteken jelentkezik ez a korát meghaladó, örökké fürkésző, majdnem pathológiai érettség. Szinte látjuk magunk előtt a magába zárkózott, hat esztendős gyermeket, arcán türelmes melanchóliával, de egyúttal feszült figyelemmel, amint órahosszat vizsgálja a vele szemben ülő Pipchin asszony arcának minden redőjét, vagy amint kis tolókcóján ül a tengerpart mellett, hallgatja a habok moraját és nézi merően a szemhatáron

gomolygó felhőket, azt kérdezve nővérétől, hogy mi van azokon a felhőkön túl s vajjon remélheti-e, hogy amott, a túlsó világban valamikor meg fogja látni anyját, akit nem ismert? A nevelőintézetben több hasonlókorú gyermek van körülötte, de nem ezekkel barátkozik, hanem a tíz évvel idősebb, örökké vigyorgó, gyengeelméjű, de jólelkű Tootossal. Bizonyára ez a legfurcsább baráti viszony, melyet képzelhetünk. Félnapokon át szótlanul farkasszemet néznek; egész társalgásuk arra szorítkozik, hogy Toots időről-időre a kis Pál hogyléte felől kérdezősködik, mire fiatal társa csak azt feleli, hogy jól érzi magát. Pál egészen másféle, mint a többi gyermek. Mindent másképen lát, mint más fiú.¹ »A ház valamennyi kárpitjával jó barátságot kötött; a fali mintákban olyan dolgokat látott, melyeket senki más nem tudott meglátni: kis tigriseket és orosz-lánokat fedezett fel bennök, amint a hálószoba falán végigszaladtak, és torz arcokat, melyek a szőnyeg szögleteiben és kockáiban leselkedtek.« Öreges arokifejezéssel és némán járja végig újból és újból a nagy ház csendes folyosóit s hallgatja a vén falóra ketyegését, mely örökké azt hajtogatja: »Hogy, vagy, kis, ba-, rát-, tom?«

Dickens műveiből még számos példáját hozhatnók fel a finom gyermekpszichológiai elemzésnek. Valamennyi a gyermeki lélek legkülönbözőbb típusainak kitűnő ismeretéről tanuskodik. Dickens ép oly találóan jellemzi az elmélázó, zárkózott gyermeket, mint a testi-lelki erőből duzzadt, kiben pezsdül és túlárad az élet, vagy a gyengéd érzésűt, aki minden erősebb behatásra összerezzzen és félénken visszavonul önmagába. Tud látni a gyermek szemével, képzelni a gyermek fantáziájával, érezni a gyermek szívével. Gyermekalakjaiban magunkat ismerjük fel, amint kis korunkban cselekedtünk és beszéltünk. Minden igaz és hű, amit a gyermekről mond. Vajjon tervszerű megfigyelés vagy mélyreható elmélkedés vagy kongeniális együttérzés volt-e, ami gyermekrajzait oly találókká tette? Talán mindez együttvéve. Bizonyos azonban, hogy gazdag kedélyélete képesítette legfőképen arra, hogy megértse és megérezze a gyermeket.

¹ Dombey and son. I. 233. l. (Tauchnitz.)

IV.

Dickens egyik leghíresebb regénye: *Twist Olivér*, egy gyermeknek mélyen megindító, fordulatokban gazdag élettörténete. Első éveit a lelenházban éli át Olivér. Fázik, éheznek, nyomorog. Hogy szabaduljanak tőle, öt font sterlingért eladják egy temetkező vállalat tulajdonosának, ahol koporsók közt és holttestek szomszédságában éli napjait a gyengéd érzésű gyermek. Az emberi gonoszság, önzés és képmutatás rút jelenetei környékezik, s gazdájának hazzátartozói minden képzelhető gyötrellemmel kínozzák szüntelen. Olivér mindent eltűr, de mikor anyját szidalmazzák, kis gyermek létére földhöz teríti sokkal idősebb kínzóját. Tudva, mi sors várhat rá, éjnek idején megszökik s gyalogszerrel Londonba menekül. Itt Faquinhoz, egy tolvajbanda fejéhez s ennek felett életű, a gonoszság és bűn minden rejtelseibe beavatott cinkostársaihoz kerül. Faquin tolvajiskolát tart fenn. Olivért is meg akarják tanítani, hogyan kell a járókelők zsebeiből órákat, pénztárcákat, kendőket lopni. A gyermek eleinte pompásan mulat rajta, hogy társai mily ügyesen csenik el Faquintól a zsebébe rejtett tárgyakat. Tréfás játékot lát e jelenetekben, melyek napról-napra megismétlődnek. Végre is tudatára ébred a valóságnak s mélyen megrendül. Szerencsés véletlen folytán megmenekszik Faquintól, boldogan él egy pentonvilli jóságos öreg úrnál, de nemsokára akarata ellenére újból a tolvajok közé kerül. Nem használ ellenkezése; a rosszra rákényszerítik és egy éjjeli betörés alkalmával segédkeznie kell. Itt azonban véget érnek szenvedései. Szelíd női kezek veszik gondozásuk alá s nevelik immár zavartalanul becsületes emberré.

E regényes élettörténet oly problémát rejt magában, mellyel minden pedagógiai elmélkedés megindul. A rendszeralkotók ezzel a kifejezéssel jelölik: A nevelés lehetősége. Nem azt a kérdést értjük rajta, hogy lehet-e nevelni (erről a mindennapi tapasztalat tanuskodik), hanem hogy mily mértékig lehet nevelni? Meddig ér a nevelés hatása? Mit talál a nevelő a gyermek lelkében, mikor munkájához hozzáfog?

E kérdésre igen különböző feleletet adtak a gondolkodók. A szenzuálisták azt tartották, hogy a gyermek lelke fehér lap, melyre mindent ráírhatunk. A nevelés tehát mindenható. A nevelő azzá formálhatja növendékét, amivé akarja. Rousseau azt hiszi, hogy

amit a gyermek magával hoz, merőben jó ; a nevelés csak abból áll, hogy e jó hajlamok kifejlését előmozdítsa. Schopenhauer szerint az erkölcsi nevelés majdnem lehetetlen, mert jellemünk rúgói egyéni természetünkben rejlenek, mely alapján változhatatlan. Legfeljebb a fejét lehet az embernek kiművelni és javítani, de sohasem a szívét. Az egyetlen oldal, melyről a nevelő a gyermekhez hozzáférkőzhetik, az értelem. Az akarat nem képezhető.

Ha Dickens regényeinek főalakjait a felvetett kérdés szempontjából elemezzük, meggyőződhetünk, hogy az író rendületlenül hisz az ember veleszületett természetének erejében. E hite szüli jellemeinek említett egyoldalúságát, mely elől Dickens legrajongóbb tisztelője sem húnyhat szemet. A rossz ember már egész kis korában rossz volt, a jó ember már első gyermekéveiben jelét adta igaz szívének. Ralph Nickleby, akinek minden idegszála megérzi a pénzszerezés ördögi gyönyöreit, már iskolásfiú korában uzsorakamatra adja ki filléreit ; írótolakkal és írókkal kereskedik, hogy pénzt gyűjthessen ; míg unokaöccse Nicholas legifjabb korától kezdve csupa nemeslelkűség, szívjóság, lovagias érzés, fennkölt gondolkodás. S nincs förtelem, mely a természettől jó gyermeket képes volna megrontani. Mily hajmeresztő elvetemültséget lát maga körül Olivér ; mily állatias szenvedélyek kitöréseivel ismerkedik meg a tolvajok közt ; mily szörnyű jeleneteket kell átélnie, mikor a betörést tervezik és végrehajtják ; s mégis mily állhatatosan küzd mindeme bűnök és kísértések ellen ; mily erőt fejt ki a jóban, mily tiszta és ártatlan marad mindvégig szíve, mily mélyen gyökereznek azok a nemes hajlamok, melyeket ismeretlen anyjától örökölt ! S van-e meghatóbb történet, mint a kis Trent Nellyé (The Old Curiosity Shop) ? Észreveszi, hogy öregapja bűnös játékszenvedélyétől elvakítva meg akarja lopni közös jötevéjüket. A törékeny gyermek egyszeriben hőslélkű nővé válik. Egy percig sem marad többé abban a városban, hol öregapja tolvajlásra vetemedhetnék : mintha ezer titkos erő hajtaná, futvást menekül, hogy kiragadjon nagyatyját a bűn örvényéből. Hosszú vándorútjának minden képzelhető nyomorúsága se feledtetheti el vele egy percre sem azt az érzést, hogy, ha el kell is pusztulniok, a becsületesség ösvényéről nem szabad letérniök. Nem tud vétkezni, mint ahogy Olivér sem képes a bűnre s miként Copperfield Dávidot se tudja megrontani semmiféle alkalom, sem Uriás hizelgése, sem Steerforth elbűvölő könnyelműsége, sem a Murdstonék gonosz indulata.

Eszünkbe jutnak itt Dickensnek ama jól ismert alakjai, kik bár rongyosak és züllöttek, az igaz szívnek soha egészen ki nem alvó isteni szikráját hordozzák magukban. Mélyen a rájuk tapadt salak alatt nemes érzelem lakozik. Ilyen a rejtélyes Newman Noggs, aki izzón gyűlöli a gonosztságot és tipikus személyesítőjét, Ralphot. Ilyen Swiveller, aki, mikor hagymázos lázaiból feleszmél, hálás szívvel csókol kezét kisdéd ápolónéjának, a »hamupipókének«. Ilyen — s őt kellett volna legelőször említenem — egyik főhőse Dickens ama kitünő korrajzának (*A tale of two cities*), mely jobban érezteti meg velünk a nagy francia forradalom lehelletét, mint a tudós történeti monografiák egész serege. Sidney Cartont értem, ezt a nagytehetségű korhelyt, aki haszon nélkül eltöltött életét egy fenséges önzetlenségű cselekedetével teszi jóvá, mikor a titokban imádott Manette Lucie boldogságáért a vérpadra lép, ajkán ama krisztusi igével: »Én vagyok a feltámadás és az élet«.

Az emberi szív istenségébe vetett hitnek ez az ereje az, mely Dickenst nem engedi kétségbeesni akkor sem, mikor szülőiktől elhagyott, teljesen elzüllött gyermekeket lát maga előtt. Jusson eszünkbe az emberi társadalomból kitaszított Io (*Bleakhouseban*), aki, habár félig állat, haldokló percében is boldogan suttogja a Miatyánkunk ajkára adott és eleddig soha meg nem ismert szavait. Pedig Dickens korában ezer és ezer elhagyott gyermek halt meg úgy, mint a szegény Io. »Meghalt, Felséges Ur! Meghalt, ti lordok és nemesek! Meghalt, ti minden rendű és rangú tiszteletreméltó és nem tiszteletreméltó urak! Meghalt, ti férfiak és hölgyek, kik mennyei szájalommal szívetekben jöttetek e világra!... És így halnak meg ők körülöttünk napról-napra!«¹

V.

A pozitív pedagógiát, melyről ma annyit beszélünk, a XVIII. század közepétől keltezhetjük. Már Diderot készített egy olyan tantervet, mely majdnem csupa pozitív tárggyal van megtöltve. Basedow és társai »hasznos« dolgokat akarnak tanítani. Comte tantervében matematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia és szociológia követik egymást hét évfolyamon keresztül; csak a

¹ *Bleakhouse*, III. kötet 277. l. (Tauchnitz.)

hatodik és hetedik évben tűnnek fel esztétikai »complément« címén irodalmi tanulmányok. Spencer a maga növendékét a test, a szellem és az akarat energiájával felruházott emberré akarja képezni, aki célszerű életet él. Mindez szintén csak a pozitív tudományokkal történhetik; művészet, irodalom, költészet csak arra való, hogy az ember szabad óráit nemiesen eltölthesse. Az irodalom és a művészet tehát fényűzés számba mennek; a történet, ha nem olvad bele a szociológiába, nem kaphat helyet a tantervben; a vallás babonákra tanít.

A pozitív tudományok nevelő értékét, szellemképző erejét, életrevalóságát bizonyára senki se tagadja. Az emberek azonban — dacára Herbert Spencer-nek — nemcsak tényekből élnek; makacsul ragaszkodnak úgynevezett előítéleteikhez; a poézist lélekművelő hatásánál fogva a nevelés elsőrendű tárgyának tekintik, a nemzet nagy eszményeit továbbra is tudatosan plántálják az ifju szívekbe s a vallásos érzelmeket a kedélyképzés nélkülözhetetlen eszközének tartják. Ugy tetszik, hogy az emberi lélekből, melynek oly megközelíthetetlen és rejtelmes mélységei vannak, minden exakt kísérlet és minden pozitív világnézet dacára sem fog kiveszni az az ősi metafizikai szükséglet, mely tekintetünket a tények fölé vagy az érzelmek gazdag világába emeli. A szívnek is megvannak a maga jogai és mindannak, amit se mérni, se megszámlálni, se tétellekbe foglalni nem lehet.

A gyermeknek nemcsak az kell, hogy tényeket ismerjen. A képzőlet játékaiktól, a mese aranyos birodalmától, a haszon és érdek nélkül való jótól és széptől, az önzetlen gyönyöröktől sem szabad elzárunk, ha azt nem akarjuk, hogy elfonnyadjon lelkülete, mint a virág, melyet napsugár sohasem ér. Aki ezt tagadja, a gyermeket teljességgel nem ismeri. Amit a gyermek legelőször és mindenek fölött megkíván, aminek hiányát legjobban érzi és leginkább megsínyli; amire az ő lelkének legnagyobb szüksége van, nem a mértan, nem a fizika és kémia, nem a grammatika és a szótár, — hanem ennél sokkal egyszerűbb valami: a szeretet.

Talán senki sem érezte át mélyebben ezt a nagy igazságot, mint Dickens. Azok a gyermekek, kiknek hosszú sora regényeiben felvonul, mind szomjuhozók a szeretetért, olthatatlanul és izzóan. Ha nincs, kit szerezzenek, megszemélyesítik babájokat (mint Bleakhouse Eszterje) s ebbe lehelik belé égő szenvedéllyel szeretetök egész melegét. A kis Copperfield, mikor a Murdstone-testvérek már édesanyját

is elidegenítették tőle, régi cselédje, a hűséges Peggotty számára tartogatja szeretetét; nem tehet másként, mert valakit kell szeretnie. S mikor később egészen magára marad, a gyermeki szív ösztönszerű sugallatától vezettetve a halhatatlan Micawber védőszárnyai alá menekül, aki fölületes, könnyelmű, excentrikus, de jó és nemes-szívű, aljasságra képtelen, mint Heep Uriás gazságainak leleplezésekor kiderül. Dombey Florence, ez a kedves leányka, akinek finoman megrajzolt alakján a gyengédség minden bája előmlik, jól tudja, hogy apja gyűlöli. E gyűlölet jégkérget akarja szerető szíve lángjával felolvasztani. Életének ez a célja. Legforróbb vágya, hogy apját csak egyetlen jósaágos tekintetre, egyetlen résztvevő szóra indítsa; szívesen odaadná fiatal éltét, csak hogy szerettesék attól, kit apjának nevez. Az elvakult apa durván megsérti az érte epedő leányt. Florencenek immár senkije, kit szerethetne. Fájdalomtól sajgó szívvel siet az apai házból, hogy szeretetet keressen. Az öreg viharedezette Cuttle kapitány, aki vénségében is ártatlan, mint a gyermek, lesz egyetlen horgonya szeretet nélkül való élete kiseded hajójának.

Mindezt jellemzetes mivoltában felülmulja Dickensnek egyik legkitünőbb pedagógiai regénye: a Kemény idők (Hard Times).

Egy angol vidéki gyárvárosban vagyunk, örökké zakatoló gépeivel, óriás kéményeivel, kormos házaival, feneketlen nyomorával, — ahol fakó a verőfény, fojtó a levegő, szürke a fű és ahol a lomha kétségbeesés megadásával végzik az emberek nap-nap után egyforma munkájukat. Előttünk a »mintaiskola« gyermekserege; ¹ közöttük Gradgrind Tamás, a gazdag gyáros, aki eljött az iskolát megvizsgálni; azt az iskolát, melynek más mint »tényeket« nem szabad tanítania. »Csakis tényeket akarok«, mondja az iskolamesternek. »Semmi se tanítsa ön ezeket a fiúkat és leányokat, mint tényekre. Csak tényekre van szükségünk az életben. Semmi más se plántáljon ön beléjük, s minden egyebet tiltson ki. Gondolkodó állatok szellemét csakis tényekkel lehet képezni; semmi más nem lesz nekik hasznukra.«

A tényeket tanító iskolából tehát ki kell üldözni mindent, ami csak távolról is fantáziára emlékeztet. A gyermekek meg vannak számozva. A 20-as szám felszólításakor kiderül, hogy viselője egy cirkuszi lóidomítónak (a szükséghez képest pojcának) a leánya. Minő haszontalan foglalkozás a tények emberének szemében! »Neked itt nem szabad cirkusztól beszélned. Tehát nevezd apádat

¹ Hard Times, 1. fejezet.

lovásznak. Tegyük fel, hogy beteg lovakat gyógyít. Ilyenformán igazítja bele a tények rendjébe Gradgrind a bele nem illő élethivatást.

A tények ismeretének mindenek fölött szabatos meghatározásokban kell nyilvánulnia. Kivántatik a ló definíciója. A kis Bitzer, mint jól nevelt pozitivist, nyomban készen van a felelettel. »Négy-lábú. Fűevő. Negyven fog : és pedig 24 záp-, 4 szem- és 12 metszőfog. Tavasszal elhullatja szórét és mocsaras vidékeken patáit is. Kemény paták, melyeket azonban vassal kell ellátni. Korát fogairól lehet felismerni.«

Ennyiben ez megvolna. Következnék az ismeret alkalmazása. Itt kellene megnyilvánulnia, vajjon a tények logikája vérévé vált-e a növendékeknek. »Azt kérdezem már most, fiúk és leányok«, folytatja Gradgrind, »vajjon szobátok falát be fogjátok-e vonni oly kárpitokkal, melyek lovakat ábrázolnak?« Nagy hallgatás. Csak egy kis köpcös fiú jelentkezik, s azt feleli, hogy ő ezt nem tenné, mert szobáját festeni és nem kárpitozni akarná. Gradgrind kezd türelmetlenkedni. »Ki *kell* kárpitoztatnod, akár tetszik, akár nem.« A problémát sehogy sem tudják megoldani. »Meg akarom hát magyarázni, hogy miért nem szabad a szoba falát oly képekkel bevonni, melyek lovakat ábrázolnak. Láttatok-e valaha a valóságban, ténylegesen, olyan lovakat, melyek felszaladnak a falakra? ... Tudjátok meg, sehol sem szabad semmit sem látnotok, amit a valóságban nem láttok; soha semmit sem szabad bírnotok, amivel a valóságban nem rendelkeztek. Amit ízlésnek neveznek, csak más neve a valóságnak ... Soha semmit sem szabad elképzelnetek ... Ezt a szót 'képzelet' ki kell irtani. Semmi közöttök hozzá.«

A szerencsétlen Gradgrind Tamást nem kímélte meg a sors ennek a tényeken alapuló nevelésmódnak gyászos következményeitől. Saját gyermekeit is így neveli. Tamás fia és Lujza leánya sohasem játszottak babával és pléhkatonákkal, sohasem hallották a Hüvelyk Matyi meséjét, sohase olvastak semmit is tündérekéről vagy jóságos szellemekről, sohase láttak a ragyogó csillagokban mást, mint elemzésre alkalmas asztronómiai tényeket, sohase láttak legelni tehenet, mely emlékeztette volna őket arra a bizonyos görbe szarvú tehenre, mely megbökte azt a bizonyos kutyát, mely megharapta azt a bizonyos macskát, mely utoljára lenyelte a patkányt. Soha versikét és gyermekdalt nem tanultak, sohasem tréfáltak »haszon-talanul«. Mindig csak matematikai, fizikai, mineralógiai tényekkel foglalkoznak, s »kiéheztetett fantáziájokkal« mogorva, elfásult, élet-

únt gyermekekké válnak : testök elcsenevézesedik, szellemök forrásai elapadnak. Tom teljes rezignációval kijelenti testvérének, hogy oly butának érzi magát, mint a számár, s legnagyobb élvezete volna puskaporral levegőbe röptíteni mindazokat az embereket, akik a számokat, adatokat, tényeket kitalálták.

A regény vége ismeretes. Tomnál a hosszú évek nyomása szörnyű reakciót kelt. Banktolvaj válik belőle, aki gaztettét egy szegény gyári munkásra akarja hárítani. Nővérét hajlama ellenére kényszerítik, hogy a durva Bounderby neje legyen, s az első kísértésre összeomlik a tények rendszerére alapított jellemnevelés kártyavára.

Ha e történet tanulságait célunk szempontjából levonjuk, előttünk áll az író »pedagógiájának« sarkpontja. Ethikai »megismerésről« Dickens nem tud. Ezt minden regénye bizonyítja. Semmi érzéke sincsen ahhoz, amit intellektualizmusnak neveznek. A jó forrása kizárólag az érzelem. Lehet, hogy a világot az értelem kormányozza ; de nem ez a kormányzás vagy ennek külső sikere az élet értékei közül a legbecsesebbik. A summum bonum az igaz szív boldogsága. Ha az értelem ereje ebben a földi életben ezerszer diadalmaskodik is, a szív birodalma az, melyben az örökkévalóság lakozik. A gyermek legdrágább kincse nem az ész, hanem a szív. A legegyszerűbb ember is földöntúli dicsfényben ragyoghat szíve nemességével és igazságával : túlragyoghatja az eszeseket és hatalmasokat, kiknek lelke sivár, kedélye szegény, szíve üres.

VI.

Tavaszi ébredése van, mikor e sorokat írom. Mindenütt megújulás és zsendülés. Nyitott ablakomon át a gyümölcsfák virágainak finom illata hatol be szobámba s a soká nélkülözött napsugár pazarul árasztja fényét. Körültem könyvek, melyeknek írói több ezer év óta egyre keresik a gyermek lelkéhez vezető utakat. A szoba egyik sarkában tízesztendős leánykám játszik ; babáját ringatja ; közben nagy titkokat suttog neki (ki tudná megmondani, milyeneket) vagy hosszú beszédeket intéz hozzá komoly arccal. Egyszerre felém fordul : »Úgy-e apuskám, milyen szépen teremtetted Isten a világot !?«

Tudós kísérletezők, akik gépekkel akarjátok a lelki élet titkait kifürkészni, vajjon mi hasznát veszitek eszközeiteknek, ha az egyszerű

is oly mérhetetlennek mutatkozik? Azt hiszitek, hogy e gyermeket meg fogjátok érthetni, s lelkének finom szövődékét fel fogjátok fejthetni? Tények emberei, kik nem akartok ihletet és áhitatot ismerni, van-e bátorságtok e gyermeket adatokkal »felvilágosítani»? Pessimisták, kiknek szemében e földi élet csak fájdalom és szenvedés, van-e lelketek a gyermeki szív virágfakadását, »tapasztalataitok» dermesztő lehelletével elfojtani?

Jövel, kedves Dickens, öreg barátom, jóban-rosszban részes-társam, aki oly gyakran megvigasztaltál, mikor keserűséggel telt meg szívem; aki bátorítottál, ha csüggedtem; megerősítettél, ha gyenge voltam; felemeltél, ha kétségesskedtem. Angyali gyermek-arcokat látok, melyeket képzeleted varázsolts lelki szemem elé. Fülembe csengenek a bájos gyermekmesék, melyeket kigondoltál; érzem illatát a karácsonyfának, melyről annyi szépet tudsz regélni; látom a szenvedő és örvendő gyermekek hosszú sorát: amazokat éhezve és fázva, de bízva és remélve; emezeket boldog mosollyal rózsás ajkukon és lelkes tűzzel beszédes szemökben. Látom az ifjut, amint eszményekért hevül, melyek nemes tettekre ragadják, s a serdülő leány pirját, mikor első ártatlan szerelmét magában felfedi. Megelevenül előttem a férfivá és hajadonná fejlett fiatalok kedves társalgása, szerelmők érlelődése, szívők egymásba olvadása, s Istenbe vetett erős hitők, mellyel a jövőbe tekintenek. Jövel, régi barátom, hívó lelkeddel és melegen érző szíveddel! Hirdesd tovább is nagy és nemes eszményeidet, hirdesd az engesztelés és emberszeretet tanát, mely mellett eltörpülnek elméletek és rendszerek!

Közelednek az est árnyékai. A szobában csak leánykám halk éneke hallszik, mellyel babáját altatja. Künn harangzúgás, mely a feltámadás ünnepét hirdeti. Lelkemben pedig felhangzik a kétezer éves szózat, mely örökké új marad: »Engedjétek hozzám jönni a kisdedeket, mert övök a mennyeknek országa.«

A VIZSGÁLÁS PSZICHOLÓGIÁJA.

Irta dr. Beke Manó.

A tanári foglalkozásnál ideálisabbat, kellemesebbet, magasabbat alig tudok elképzelni. A tudomány állandó, hivatásos művelése, a tanulókra való folytonos tudományos és erkölcsi hatás, lelki életünknek tanítványainkkal való közössége, megosztása és tartalomban folytonos megújodása és igen sokszor munkásságunk eredményének közvetlen szemlélése mind olyan momentumok, amelyek a tanári pályát a legkívánatosabbá teszik. Föltéve természetesen, hogy ezek az imponderabiliák egyéniségünknek, az élethez fűzött vágyainknak megfelelnek. De van a tanári foglalkozásnak egy igen kellemetlen oldala is: a vizsgálás. A legtöbb tanárnak a legkellemetlenebb pillanatai azok, mikor ítéletet kell mondania a tanítványainak előmeneteléről; olyan ítéletet, amelytől sokszor valóságban vagy képzeletben emberek sorsa függ. — Nem mondom, hogy nincsenek olyan tanárok, akiknek gyönyörűséget okoz ezen, igen sokszor korlátlan hatalmuk gyakorlása és minden lelkifurdalás nélkül ítélkeznek. De a legtöbb tanítónak, az elemi iskolától kezdve fel az egyetemig, a vizsgálat csak kellemetlen függeléke a legszebb foglalkozásnak.

A legjobb volna, ha vizsgálat sohase lenne. De sajnos, ez képtelenség. A vizsgálatok számát lehet redukálni, a vizsgálat anyagát és módját lehet változtatni, de, azt hiszem, a szükséges szelekciónak ezen módja teljesen sohasem szűnhetik meg. Minden tanító, minden tanár és még igen sok más szakférfi is nagyon sokszor kénytelen vizsgálatot tartani; a vizsgálás módjáról mindenkinek megvan az egyéni felfogása, mely a viszonyokkal és különösen a korrallal jelentékenyen átalakul; de a kérdésről nem sokat szoktunk elmélkedni. Pedig talán megérdemelné már csak azért is, mert a tanári

foglalkozással most és mindenkoron vele jár és még inkább azért, mert tanítványaink legfontosabb érdeke, sokszor egész pályájuk, életük függ a vizsgálat eredményétől, tehát közvetve a vizsgálat módjától.

Mire való a vizsgálat? Ezzel a kérdéssel akarok foglalkozni, hogy azután a vizsgálat rendeltetésének megállapítása után azt kérdezzük, hogy e célnak megfelelően milyen legyen a vizsgálás módja.

A vizsgálatnak, véleményem szerint, három főrendeltetése van: az első, hogy időről-időre alkalmul szolgáljon a megszerzett ismeretanyag *tudatos, összefoglaló, egybeolvasztó áttekintésére*, és ezzel a tanult anyag igazi birtokbavételére, erős asszociációk alkotására, a szerzeménynek további felvételre alkalmassá tételére; tehát ebből a szempontból a vizsgálat az egyén tanulásának, a tanulás eredményességének biztosítására szolgáló szükséges intézmény. És ez a tanulás szempontjából annyira fontos, hogy a vizsgálatot valamelyes formában meg kellene honosítani, ha nem volna belőle úgysí elég. Fennmarad azonban az a kérdés hogy ebből a szempontból szükséges-e az osztályozással egybekötött vizsgálat, vagy elég volna-e az a némely iskolában szokásos eljárás, mely a tárgyalt tananyag összefoglalásában áll.

A második rendeltetése a vizsgálatnak a már említett *szelekció*. Ez különösen olyan vizsgálatokra vonatkozik, amelyek főként a szakiskolai vagy főiskolai tanulmányok végén, vagy e tanulmányok folyama alatt bizonyos hivatalra, állásra, az állam, vagy a társadalom szempontjából fontos, felelősségteljes funkciók gyakorlására, vagy bizonyos kedvezmények elérésére jogosítanak. Ebből a szempontból tekintve a vizsgálatokat, azokat okvetlenül szükségeseknek kell tartanunk, sőt talán még körüket ki is kellene bővíteni, ha nagyobb súlyt helyeznénk arra, hogy közhivatalaink betöltésében valóban a tudás és képesség domináljon, nem pedig a hivatás teljesítésére nézve teljesen idegen momentumok. Ebből a szempontból például nem idegenkedném attól, hogy minden magasabb ösztöndíj versenyvizsgálat alapján osztatnék ki; kivételes kedvezményekkel járó ellátások, miként az sok francia iskolába való felvételnél történik, megfelelő vizsgálat eredményéhez köttetnék. Annak meg épenséggel örülnék, ha úgy, miként a francia agrégaciónál történik, a vizsgálatot legjobban megállott tanulók kapnák meg sorrendben a tanári állásokat, vagy akár annak is, ha úgy, mint Olaszországban legújabban megkísérelték, minden egyes tanári állás új, a tulajdonképpeni tanári

vizsgálatról független vizsgálat alapján éretnék el. Sőt attól sem idegenkedném, ha úgy, mint a katonaságnál, vagy miként az Egyesült-Államok némely államában van, a közhivatalban előbbre iparkodó egyén vizsgálat alapján menne csak följebb. Természetesen ezeknek a vizsgálatoknak olyanoknak kellene lenniök, amelyek valóban a tudás, a képesség, a rátermettség igazságos megítélésére alkalmasak, nehogy a mai rendszer új alakban, más testületnél érvényesülhessen.

De ha rendkívüli súlyt helyezünk is a szelekciót szolgáló vizsgálatokra, be kell látnunk, hogy manapság sok vizsgálatot csupán a kiválasztással indokolhatunk, holott e szempont a maga igaz valóságában nem alkalmazható a megítélésben. Így például a középiskolai vagy elemi iskolai osztályvizsgálatokat is főként azzal indokolják, hogy a gyengébb elemet a tömegből az osztályvizsgálat kiválogatja és ezzel a tömeg továbbhaladását biztosítja. — Azt hiszem, ebben sok tévedés van. Az egyik tévedés abban van, hogy a bukott tanulók visszatartásával a többiek haladását jobban biztosítják. Hiszen e rosszabb tanulók, mondjuk, tudatlanságukkal már az egész év folyamán nehezítik a tanítást és legföljebb a következő év elején lesz a tanárnak valamivel könnyebb dolga azért, hogy a gyengébbeket visszatartották; a tanév folyamán már ismét annyi a bukásra álló deák, hogy a régiekkel több vagy kevesebb, majdnem egyre megy; sőt talán, ha e gyengébbek mindjárt az év elején a tanár szeme előtt volnának, a tanítást úgy rendezné be, úgy kellene berendeznie, hogy a gyengébbek is pótolhatnák a mutatkozó hiányokat és az eredmény az egész vonalon sikeresebb lehetne. A másik tévedés pedig abban van, hogy az osztály ismétlésére utasított tanulóknak vélnék ezzel a kiválasztással használni. Igaz, hogy akárhányszor előfordul, hogy osztályismétlésre utasított tanulók a következő évben egészen jó eredményt mutatnak fel. De vajjon nem azt bizonyítja-e ez is, hogy az illető tanulásra képes volt és csakis külső, vagy elhárítható belső körülmények akadályozták a haladását? A legtöbb bukott és osztályismétlésre utalt tanuló azonban egész középiskolai pályafutása alatt küzködik és lépten-nyomon annak a bizonyosságát adja, hogy a választott pálya nem neki való. De igazságtalanságot is látok abban, hogy ha valaki 2—3 tárgyból (köztük talán a következő osztályban nem is szereplő tárgyból) megbukik, ne arra kényszeríttessék, hogy a mutatkozó hiányt pótolja, hanem arra, hogy a tanuló a legnagyobb megalázást tűrje, társaitól, akik között

kis életet élte, elszakíttassék és az emberi foglalkozások legterheesebbét, a már egyszer megemésztett anyag újból felvételét végezze.

A középiskolai vizsgálatok ezen állítólagos szelekciós jellege ellen mi sem bizonyít jobban, mint az a körülmény, hogy e vizsgálat nem alkalmaz és nem is alkalmazhat abszolút, mindenütt egyforma mértéket, hanem a vizsgálat eredménye igen nagy mértékben függ olyan külső viszonyoktól, melyek a tanuló egyéniségétől teljesen függetlenek. Így például, hogy ezen állításomat igazoljam, csak két adatot akarok említeni, amelyek a legvilágosabban bizonyítják, hogy igen sokszor a tanulón kívül álló körülmények mennyire befolyásolják a vizsgálat eredményét. Valamelyik miniszteri jelentésben, gondolom az 1890-ik éviben, melynek adatainak csoportosítását és feldolgozását végeztem, az első osztályokat 3 csoportba osztottam : az első csoportba kerültek azok, amelyekben 35-nél kevesebb tanuló volt, a másodikba azok, melyekben 35—60 tanuló és végül a harmadikba azok, amelyekben a középiskolai törvény ellenére 60-nál többen voltak. Az első csoportbeli tanulók közül 24% bukott meg, a harmadik csoportbeliek közül 32%. Ez az egyik adat. A másik a következő : Ugyancsak ezen miniszteri jelentésben a IV. osztályt végzett tanulókat két csoportba osztottam : az algimnáziumok negyedik osztályait külön választottam a főgimnáziumok negyedik osztályaitól és mi volt az eredmény ? Az első csoportban a tanulók 15%-a bukott meg, a második csoportban pedig 22%. Azt hiszem, ezekhez az adatokhoz nem sok kommentár kell. Az első példa azt mutatja, hogy a tanuló sokszor ártatlanul áldozata az iskolafenntartók törvényszegésének, a második példa pedig világosan mutatja, hogy az ítélet megalkotásában minő faktorok működnek : az algimnázium tanára azt gondolja : menjen Isten hírével, nekem úgyse lesz vele már dolgom ; a főgimnázium tanára ellenben úgy véli, hogy az ötödik osztályt megtisztítja az oda nem való elemektől, azt homogénebbé teszi. Hogy ebben minő tévedés van, arra már rámutattam. Ez a vizsgálat tehát szelekciós vizsgálatnak nem tekinthető.

Egészen másra volna a középiskolának szüksége. Úgy kellene tanítanunk, hogy a lelki foglalkozások nélkül való tanuló a *továbbtanuláshoz* okvetlenül szükséges ismeretanyagot elsajátíthassa ; amennyiben pedig ez teljesen lehetetlen, arról kellene gondoskodni, hogy szakiskolában folytathassa tanulását, amelyben egyéni képességeinek és rátermettségének megfelelő kiképzésben részesülhessen mindenki. Persze ehhez sok minden kellene : kellő számú közép-

iskola, hogy a zsúfoltság megszűnjék, ugyancsak kellő számú szakiskola, a szakiskolákat végzetteknek boldogulási esélyeinek fokozása — ami már a magas politikába vág — és különösen társadalmunk félszeg nézeteinek eliminálása.

Ezekből kitűnik, hogy a középiskolai osztályvizsgálatokat a szelekció szempontjából helytelenítem, igazságtalannak, méltánytalanlannak tartom és az állítólagos célnak megfelelőnek sem vélem. Arról, hogy az osztályismétlés, miként régente hitték és sajnos, még ma is némelyek vallják: büntetés legyen a hanyagságért, vagy egyebekért, természetesen nem is szólok; a büntetésnek ilyen eszközére gondolni sem lehet.

Végül egy harmadik szempont, amelyből a vizsgálatok, főként a főiskolai vizsgálatok tekintendők, az, hogy a vizsgálat a tanulók munkásságának, főleg az önálló *munkásságnak irányítására* szolgál. A régi francia baccalaureatus, az angol egyetemi vizsgálatok stb. egyúttal irányították a tanulás módját. Mai vizsgálatainknak is megvan ez a rendeltetésük, de sajnos, igen sokszor félszeg alakban valósul meg. Egyes tanároknak sokszor megkövesedett vizsgálati anyagát teszi a hallgatóság beható tanulmány tárgyává és a tanulás iránya egyes, erre a célra összeállított, apró kompendiumok által szabályoztatik.

Miután megállapítottuk a vizsgálat rendeltetését, azt kérdezzük, milyen legyen a vizsgálat, hogy céljának legjobban megfeleljen? Az első és harmadik helyen említett célok voltaképpen a tanulás sikeresebbé tételére vonatkoznak; ezért tehát magától értetődik, hogy a vizsgálat lefolyásának a tanítás és tanulás módjaihoz kell alkalmazkodnia. Összefoglalónak, egybevetőnek, egységesítőnek kellene lenni a vizsgálatnak; tehát úgy kellene lefolynia, hogy meggyőződést szerezzen a vizsgáló arról, hogy a jelölt ismeri-e tárgyának legfőbb részeit, át tudja-e tekinteni egységes szempontból a tananyag különböző részeit, tisztában van-e a problémákkal, melyek tudománya körébe esnek, ismeri-e a módszereket, amelyek e problémák megoldásához vezetnek, ismeri-e azokat a kapcsolatokat, melyek a rokon szakokhoz fűzik, tudja-e tárgyának történeti fejlődését, problémáinak általános jelentőségét? Magától értetődik, hogy e szempontokból a részletek teljesen mellékesek: a nagy szempontok, az egész anyag rendszeres felépülése, a részek szerves összefüggése, a kutatás módszereinek nagy vonásokban jellemzése a fődolog.

Mást követel a középső helyen említett szempont: a szelekció szempontja. Különösen akkor, ha arról van szó, hogy a minősítő vizsgálat alapján kész emberek kezébe adjuk a diplomát. Igaz, hogy ezt a szót »kész ember« legszívesebben kitörölném a szótárból. Az ember sohasem lehet kész, mindig csak készülő, fejlődő. A tanulásnak sohasem lehet vége; a vizsgálat is csak egyik állomás, amelyen túl még igen hosszú a célhoz vezető út. Sajnos, még nem hatolt át ez a felfogás teljesen a köztudatba. A továbbtanulás eszközei a végzett egyének részére még nagyon fogyatékosak, embereink kihasználása pedig olyan óriási, hogy a rendelkezésre álló szabad idő igen csekély, tudományos közéletünk, mely fejlett viszonyok között a társas érintkezés egyszerű útján fejleszti a végzett emberek tudását, alig van. De reméljük a legjobbat. Bizodalommal várjuk azt a kort; amidőn a távoli vidékek orvosa, mérnöke, ügyvédje, tanára és tanítója is könnyű szerrel haladhat a tudománnyal. Midőn sajtónk, könyvtáraink, múzeumaink, nyilvános előadásaink, egész tudományos légkörünk hozzájárul a továbbtanulás állandósításához. De még ekkor is a szelekció szempontja azt fogja követelni, hogy vizsgálatainkon meggyőződést szerezzünk jelöltjeink tudásáról és képességéről. A nagy szempontok, a tudományos anyag összefoglaló áttekintése még nem elég. Arról is meg kell győződnünk, hogy a részletekben, legalább is egyes kiválasztott körök részleteiben minő ismeretei vannak a jelöltnek és hogy egyes problémák önálló tárgyalására minő készséggel rendelkezik. A tudományos készség, egyes problémák tárgyalására való képesség kipuhatolására véleményem szerint mindig legalkalmasabb lesz a helyesen vezetett, kellő segédeszközökkel megkönnyített írásbeli vizsgálat. Bár nem tagadom, hogy manapság, a szóbeliség korszakában az is igen fontos, hogy a leendő tanár, ügyvéd és még inkább az orvos, akitől az élet igen sokszor gyors elhatározást, erős lélekjelenlétet követel, a szóbeli vizsgálaton is jelét adja annak a képességének, hogy egyes kisebb problémákat önállóan tud tárgyalni.

Ezen megjegyzésekből folyik, hogy a vizsgálatnak az egész anyag vagy az anyag nagy részének egységes összefoglaló áttekintésére, egyes részek részleteinek — legalább főbb vonásokban — való jellemzésére és a jelöltnek tudományos kérdések tárgyalására való képességének megállapítására kell szorítkoznia.

A főkérdés azonban, amivel foglalkoznunk kell, hogy mi módon rendezzük be a vizsgálatot, hogy az hű képet adjon a jelölt igaz mivoltáról. Olyan képet, mely sem a véletlen, sem a kérdező egyéni

viszonyai, sem a jelölt állapota által nincs meghamisítva. Sok ezer ember végzi a vizsgálás nehéz funkcióját és mégis a legtöbb vizsgálat lutri. Lutri, amelyen a tudatlan vakmerőség, a higgadt közép-szerűség, a könnyelmű léhaság sokszor nyer, míg a komoly tudás, az elmélyedő elmélkedés, a tárgyaért rajongó kutató gyakran veszít.

Mi ennek az oka? Elsősorban maguk a vizsgálati szabályzataink. Vizsgálataink kijelölt anyaga a legtöbb esetben olyan terjedelmes, olyan aprólékos, az élettől oly távolálló, összeszedett ismerethalmaz, hogy annak egységes koncepciója és a részleteknek ismerete — még főbb vonásaiban is — teljes lehetetlenség. Sokszor olyan részleteket tartalmaz a vizsgálati szabályzat, amelyeket csakis olyan szaktudós tudhat, aki egész életében egyébvel sem foglalkozik, mint ezzel, vagy olyan gyakorlati férfiú, akit hosszú éveken át folytatott praxisa ebben az irányban teljesen kiképzett. Még ennél is rosszabb, ha a vizsgálat anyaga nincs is pontosan megállapítva.

Szabályzataink megalkotói abból a téves felfogásból indulnak ki, hogy nem lehet előre tudni, hogy a jelöltnek milyen irányú életműködése leend; tehát *mindennel* tisztában kell lennie. Ez pedig kép-telenség. A jelöltnek csak arra kell képesítve lennie, hogy ha jövődő hivatása egy egészen speciális irányba terelődik, ebben, minthogy általános tájékozódása van a részletek felől, beható, állandó foglal-kozással tökéletesíthesse magát. Amíg vizsgálati szabályzataink az említett hamis állásponton lesznek, vagy a vizsgálat anyaga meg sem állapíttatik, addig a vizsgálat igazságos, hű képet a jelölt tudá-sáról és képességéről nem adhat.

De ezenkívül az ítélet meghamisításában igen nagy szerepe van annak a körülménynek, hogy a vizsgáló nem veszi tekintetbe a jelölt lelkiállapotát, vizsgáló és jelölt nem úgy állnak egymás mellett, mint két tudományos kérdést tárgyaló, tudományos beszélgetést, esetleg tudományos vitát folytató egyén, hanem sokszor egyik vagy másik, vagy egyikük sincs abban a természetes, elfogulatlan lelki-állapotban, amely a világos látásnak egyik alapföltétele. Ez az állítás alig szorul bizonyításra. Talán senki sincs köztünk, aki ne emlékeznék arra, hogy minő lelkiállapotban volt a vizgáján. Ismeretesek azok az abnormis esetek, midőn a jelölt annyira belezavarodik, hogy a saját nevét sem tudja megmondani; de nem az ilyen, mondhatnám beteges tüneteket tartom szem előtt; csak az általánosnak mondható vizs-gálati állapotra gondolok. Sok tanár ezt teljesen figyelmen kívül hagyja. Még középiskolai tanár koromban az iskolaorvos jelenlétében

néhány kísérletet tettem annak bizonyítására, hogy a tanuló a vizsgálat vagy csak az egyszerű kikérdezés alkalmával — sincs teljesen normális állapotban, sőt kísérleteim azt is igazolták, hogy a tanár bizonyos külsőségekkel — sokszor tudtán és akaratán kívül — mennyire elhomályosítja a tanuló világos látását. Nem részletezem e kísérleteket, melyek más helyen már közöltettek, azonfelül a tudomány úgyszintén sokat foglalkozik különösen jogi szempontból a kérdés, a tanulás pszichológiájával. Csak arra utalok ismét, hogy a vizsgálat képének megítélésében a tanárnak a legnagyobb pszichológiai körülményekkel és önmagának a megfigyelésével kell eljárnia. Még talán a vizsgálati lelkiállapotban rejlő hibaforrás eliminálásánál is nehezebb a véletlen szerepének a kiküszöbölése. Sokszor megessik, hogy a vizsgáló tanár föltesz egy-két, mondjuk három kérdést, melyekre a jelölt meg nem felelő eredménnyel válaszol. Megjegyzem, hogy ha az első kérdés olyan volt, amely véletlenül, a különben jól készült ember figyelmét elkerülte, vagy amelynek nem tulajdonított olyan jelentőséget, mint kellett volna, akkor a második rossz felelet már sokszor csupán az elsőnek folyománya és a vizsgálónak igen behatóan, alaposan kell kutatnia, hogy a második kérdésre adott felelet értékét igazságosan megállapíthassa. Természetesen nem szólok arról az esetről, midőn a vizsgáló a második és harmadik kérdésben csakis az első variálja. Ezt egyáltalában nem szabadna tennie; legfőljebb abban az esetben, ha az első kérdés az egész tárgyalás alfája, amely nélkül tudás nem is képzelhető és ekkor is csak úgy, ha alapos meggyőződést szerzett a vizsgáló arról, hogy ezen kérdésben a jelölt teljesen tájékozatlan. De tegyük fel, hogy a fölteszt, nem épen ilyen nagyfontosságú három kérdésre — mert hiszen sokszor, sajnos, csupa mellékes kérdésből áll a vizsgálat — a jelölt rosszul válaszol. A tanár a legnagyobb lelki nyugalommal, minden lelkiismereti furdalás nélkül mondja ki az elutasító ítéletet. Pedig, még mindig megeshetik, hogy a jelölt ezen részletkérdéseket csak *véletlenül* nem tudja és sokkal lényegesebb részletkérdésekkel, sőt talán az általános, nagyjelentőségű, elvi dolgokkal teljesen tisztában van. És épen így lehetséges az ellenkező is. Sok vakmerő csak egyes részleteket tanul meg és sikerrel játszik. A véletlennek eliminálása a legnehezebb dolgok közé tartozik: a tanártól erős pszichológiai belátást követel, a jelölt lelki életébe való elmélyedést igényel. Ha a vizsgálat tudományos beszélgetés, mely főként a nagy, elvi jelentőségű kérdésekkel foglalkozik és legfeljebb előre megállapított kör részleteire terjed ki,

akkor — még mindig fennmarad ugyan a véletlen esélye — de jelentékenyen leszoríttatik.

Mindezek után talán világosabbá válik a tárgyalásom, ha szűkebb körre szorítom és a matematikus tanárjelöltek vizsgálatával foglalkozom a jelzett szempontokból. Könnyű lesz ebből analógia szerint más vizsgálatokra kiterjeszteni az elmélkedést.

Megjegyzem, hogy a matematikai vizsgálatiszabályzatelviszempontokból igen tökéletes, de gyakorlati szempontból e szabályzatn némi változtatás volna szükséges. Előnyéül említem, hogy oly részletes, hogy a vizsgálatra készülést nagyon megkönnyíti. Az alapvizsgálati követelés azonban szerfelett sok. Két év alatt a jelölt, akinek a másik tárgyán kívül még részletes irodalmi és nyelvtani és sokszor idegen nyelvi tanulmányokkal is kell foglalkoznia, ekkora matematikai anyagot alig sajátíthat el. Véleményem szerint a szakvizsgálaton sem igen lehetne többet követelni. De van azután a vizsgálati szabályzatnak egy másik hibája, melyre a szabályzat alkotói előre nem gondolhattak és mely csak a gyakorlat folyamán jelentkezett. A szakvizsgálat követelményei ugyanis a matematikai tananyag egyes csoportjait jelölik meg. A jelölt e csoportok egyikével tartozik részletesen foglalkozni, a többiről csak általános tájékozódást követel a szabályzat. Ez igen szép és megfelel azoknak az elveknek, amelyeket előbb hangoztattam. A valóságban azonban hogyan áll a dolog? A jelölt az alapvizsga után rövid idővel megválasztja azt a kört, amelyből szakvizsgálatra készül és egész idejét ennek szenteli. Ez a kör sokszor *teljesen izolált*, a többivel csak igen laza összefüggésben van a rendes tárgyalási módok mellett. A többiben pedig a matematika természete szerint *általános tájékozódást* sem igen szerezhethet az, aki teljesen rávetette magát a speciális körre; mert sem ilyen enciklopédikus előadások, sem pedig a rendelkezésre álló kézikönyvek — még az enciklopédia maga sem — alkalmasak arra, hogy ilyen általános tájékozódást szerezhessen az, aki a kérdésekkel, vagy legalább a főbb kérdésekkel tüzetesen nem foglalkozott. Az eredmény tehát igen sok esetben az, hogy az a jelölt, aki egy speciális körben megfelelő készültséget tanúsít, a matematika más, alapvető problémáiban teljesen járatlan, sőt igen sokszor tapasztaltam, hogy e körökből a szakvizsgálaton már azt sem tudja, amit az alapvizsgálaton is kellett volna tudnia. A szabályzat készítői erre a gyakorlati alkalmazásban nyilvánult félszezségre nem gondolhattak. A szempont, amely őket vezette, teljesen helyes, jobbat alig lehetne elképzelni.

A tudományos foglalkozás intenzívvé csakis egy bizonyos speciális körben válhatik és aki egy körben tudásának és képességének kellő jelét adja, arról feltehető, hogy ha majdan egy másik körrel foglalkozik behatóan, ott is boldogul. Ez lehetett az az eszme, ami a tervezet készítői előtt lebegett. Ezért tehát az elv, véleményem szerint, továbbra is fenntartandó, de a szakvizsgálat az alapvizsgálattal oly módon volna egyesítendő, hogy némi csekély kibővítéssel az alapvizsgálat jelenlegi anyaga a szakvizsgálat körébe volna illesztendő.

Egy másik hiánya a tanárvizsgálatnak, hogy a középiskolai anyagot nem veszi kellően figyelembe. A szabályzat betű szerint, sőt intenciója szerint ebben sem hibás, mert a középiskolai tananyagot úgy az alap- mint a szakvizsgálat felöleli; de nem követeli meg, hogy minden jelölt okvetlenül tartozik felelni a középiskolai anyagból is. Mióta a vizsgáló-bizottságnak tagja vagyok, minden egyes jelölttől úgy az alapvizsgán, mint a szakvizsgán kérdezek a középiskolai tananyag köréből. És eddigi tapasztalásom szerint kielégítő feleletet nem sok esetben kaptam. Sokszor olyan jelöltek, akik a felsőbb mathesis legkomplikáltabb kérdéseiben teljesen járatosak voltak, a középiskolai anyag egyszerű részeiben bámulatos tudatlanságot árultak el. Szinte csudálatos ez a tünet. Azok, akik egész életükben a középiskolán fogják tanítani a mathesist, négy évi egyetemi tanulmányidejük alatt még azt is jórészt elfelejtik, amit az érettségi vizsgálaton valószínűleg igen jól tudtak. Azt hiszem a matematikai tanulmányok irányítására, a középiskolai tananyagának nagyobb értékelésére elégséges volna, ha a vizsgálati szabályzat *kötelezően* kimondaná, hogy minden jelölt tartozik a középiskolai tananyagból is felelni. Végül még megemlítem, hogy a tudomány történeti és filozófiai vonatkozásaira a mainál nagyobb súlyt helyeznék; különösen áll ez a középiskolai tananyaggal kapcsolatos tárgyakra.

Már most miképen vizsgáljunk, hogy a jelzett szempontok szerint hű képet kapjunk a jelölt tudásáról és képességéről? Az írásbeli vizsgálatra célszerű, és azt hiszem így is történik, egy olyan kérdést kitűzni, mely azon körből való, amellyel a jelölt behatóan foglalkozott; ezzel egyúttal a házi dolgozat eredetisége is ellenőriztetik; a másik és esetleg harmadik kérdés az analízis és a geometria elemeiből választatik, hogy tájékozódást szerezhessünk a jelölt alapvető ismereteiről, illetőleg arról, hogy egyszerű problémákat önállóan meg tud-e oldani.

A szóbeli vizsgálat rendszerint a jelölt által választott körre vonatkozó áttekintéssel kezdődik és pedig oly módon, hogy a jelölt

legelőször olyan tárgyról referál, mellyel teljesen tisztában kell lennie — a házi és a zárthelyi dolgozat tanúsága szerint. A vizsgálat kezdetén ezzel a jelölt megszabadul az esetleges elfogultságtól, kellő bevezetéssel, ismeretes dolgokról beszélgetve, természetes lelkiállapotba helyezkedik és ezzel a vizsgáló is beléhelyezkedik az ő gondolatmenetébe, hogy a kölcsönös megértés mindkét oldalról biztosíttassék. A vizsgálat ezen bevezető részében olyan pszichológiai funkciót végez a kérdező, mint a művészi alkotást szemlélő, aki beléhelyezkedik a művész lelkiállapotába, hogy köztük azellemi közösség létesüljön. Ezután fokozatosan kiterjed a tárgya egy nagyobb körének összefoglaló áttekintésére és csak ezen előkészítés után lehet áttérni a tárgykör valamelyik, az általános áttekintésbe helyezett részlet tüzetesebb megbeszélésére. A vizsgálat ezen részét követi a matematika egyéb részeiről vett alapvető kérdés tárgyalása és végül a középiskolai tananyag valamely fontosabb része, leginkább szintén összefüggő tárgyalásban.

Ez a vizsgálat lefolyása nagyjában. A vizsgáló tanár rendszerint igen hamar tisztában van a jelölt tudásával és az egyes részleteket eszerint értékeli. Nem hiányokat kutatunk, mint a vizsgálbíró, hanem ellenkezőleg, a tudást keressük. De van még egy igen fontos feladata a tanárnak. És ez az, hogy ne csak igazságos ítéletet hozzon, hanem ezt olyan módon biztosítsa, hogy *magá a jelölt is érezze az ítélet igazságos voltát*. És ez megint a legnehezebb feladatok közé tartozik. Különösen nehéz ez akkor, ha a jelölt úgy az írásbeli, mint a szóbeli vizsgálaton alapvető kérdésekben teljes tájékozatlanságot mutatott. Sokszor már egy-két kérdés elég arra, hogy a vizsgáló tanár magában megállapítsa a felelet elégtelen voltát, a jelölt készületlenségét. Vannak ugyanis olyan alapvető dolgok, amelyeket mindenkinek tudnia kell, mert ezek nélkül igazi tudás el sem képzelhető. Már most ezek után a vizsgálatot úgy kell vezetni, hogy egyrészt alaposan, behatóan, elfogulatlanul meggyőződjünk arról, hogy igazi tudatlanság, vagy félreértés forog-e fenn, másrészt pedig úgy, hogy a jelölt egész felelete őt magát a nagy hiányokról meggyőzze: erős igazságszeretet, nagy pszichológiai tapintatot követel.

Már ebből is kitűnik, hogy általános elveket a vizsgálat berendezésére nézve nehéz felállítani. De egyetlen elvet mégis különösen kiemelek és ez: *legyünk mindenkor humánusak*. Nézzük a vizsgálatban az embert és becsüljük meg a munkáját, a törekvéseit; ítéletünk legyen körültekintő, igazságos és humánus. De szabályzatunk is

ilyen legyen. Még mindig sok nyoma van annak, hogy vizsgálatainkon nemcsak ítélünk, hanem büntetünk is és ez teljesen indokolatlan. Ahol hiányokat tapasztalunk, ott osupán a hiányok pótlására szorítkozhatunk. Ebből az következik, hogy senkit sem volna szabad hosszabb időre visszavetnünk, mint amennyi idő a mulasztás pótlásához szükséges. Csak egyet kell büntetnünk: a léhaságot. A lelkiismeretes munkát mindig meg kell becsülnünk, még ha első pillanatra sikertelennek is látszik. Mert a lelkiismeretes munkából jó tanár válhatik, ha a tudása nem is teljesen kielégítő. Csak a léha emberektől kell megszabadítanunk közéletünket

GONDOLATOK A TEHETSÉG TÁRSADALMI NEVELÉSÉRŐL.

Irta dr. Schmidt Mária.

Sok mindennel szeretném kezdeni! Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa mind elvonulnak előttem! Az ő közelükben ott látom a mi nagy magyar népnevelőinket, meg a pécsi kongresszust, meg jótkony egyesületeinket, meg minden nagyszabású társadalmi mozgalmunkat! Közben alig tudnám megmondani, hogy miről, mit hol olvastam és mégis annyi gondolat, kérdés, feltevés jut eszembe, hogy szinte belekábulok! Valami különös, egész naiv lelkesedéssel szeretnék tenni, beszélni én is ezzel a sok sejtelmes sejtéssel is! A korszellemből lelkesül valami bennem is, ebből a hatásos, előrelátó, még gomolygó korszellemből, mely talán millió és millió szívben ébreszt hasonló lelkesedést és talán még millióbbnál millióbb szép tervet, merész ötletet hoz felszínre!

Tegyük széppé az életet! hangoztatják a filozófusok. Szép az élet! zeng világgá a költők ajkáról. Még szebb lesz a jövő, ha ti jók lesztek, sugallják prófétai meggyőződéssel az áldott pedagógusok!

Az életreébredés, a haladás vágya az, ami ebből a forrongó korszellemből legjobban megkapja az én lelkemet is. A nagy tehetségek, a nagy zsenik elragadtatást ébresztenek bennem is, de ebben az elragadtatásban sohasem hagy nyugton az az érdekes kérdés, hogy a tehetség, a zseni hogyan is fejlődik? Olyan, mintha mindig világosabbnál világosabban látnám, hogy az alkotó erők számban is, teremtvő képességben is, lelkesedésben is nagyon megerősíthetők! Úgy érzem, hogy nagyon meg lehet szépíteni ezt a mi földi életünket velük és az ő példájukra olyan jövő fejlődéssel, melyben mindig többen lesznek, akik hozzájuk hasonlóak abban, ami bennük nagy! Úgy érzem én is, hogy mikor talán túlontúl is hangoztatjuk,

hogy a nagy szellem csodásan születik és a rejtelmes élet nagy kohójában izzik fényessé, akkor sokszor nagyon is elfelejtkezünk róla, hogy az a születés és élet mind csak a társadalom kiszámíthatatlan, de mindig jobban belátható szövevénye!

Mert mi is az a tehetség, mint erő és egyén egyaránt? Ha nem is lehet ezt a kérdést teljesen kimeríteni, már csak azért sem, mert a tehetség sokféle, megközelíteni mégis meg lehet. Szitnyai jellemzése szerint: a talentum bizonyos körben kedvvel és élénken tud megfigyelni; tiszta, világos ítéletű és éles felfogású; gyorsan megtalálja a hasonlóságokat és ezeknek a révén jól következtet; a saját körében termékeny a fantáziája és jó a memoriája is; a talentumok jó gondolatok és nagy találmányok révén a világ haladását és boldogulását mozdítják elő stb. Mindenféle talentumra minden téren mindezek közül a vonások közül tudvalevőleg legjellemzőbb az, hogy intenzívebben és gyorsabban dolgozik, mint más. Erősebb a talentum, de csak erősebb. Tehát talentumos és nem talentumos szellemi működés ugyanazon a téren legelegetőbbzör csak mennyiségileg különbözik egymástól.

Csak fokozatra válik ki a talentum s ez a sajátsága a társadalmi nevelés szempontjából nagyon fontos. Amikor ugyanis fokozati a különbség, akkor egyik fokról a másikra bármily nehezen és bármily lassan is, de van átmenet vagy legalább is van valami megközelítő átmenet, olyan átmenet, mely különbségnek, megváltozásnak, nagyon sokszor éppen a társadalmi élet hatásának az eredménye. És csakugyan, ahogyan például a primitív népeknél csak a legtalentumosabb festő fest, úgy fest nálunk a legegyszerűbb ember és a legkisebb gyerek is. — Régebben a filozófia világa isteni csodával határos terület volt, hova bepillantani is alig mert közönséges halandó. Ma már alig van értéke annak a filozófiának, melynek nincs meg a közös emberi világossága és ma fáradságosan gyűjtik a népbölcsesség sok rejtett, de értékesnél értékesebb felcsillanásait. — Hogy a művészetben mit halmozott össze a nép is a maga konzervativizmusával, szellemességével és ízlésével, arról a népköltészeti és népművészeti gyűjtemények minden lapja és minden darabja tanuskodik. — És a magyar kultúrában is legalább is nem tízszeresződött-e meg a tehetséges emberek száma minden téren? És az iskolákban, éppen a legmodernebb iskolákban, nincs-e sok kiváló jó tanuló? A rossz tanulók tehetségtelenségével meg sokszor nem túlozunk-e, sokszor nemcsak a körülmények kedvezőtlenek-e náluk és sokszor ez a kedvezőtlen-

ség is nemcsak átmeneti-e? S még az abnormis szellemi tehetségűek között is nem érnek-e el legújabbban olyan sikereket, melyek világosan bizonyítják, hogy még ezek a természetadta nagy különbségek is enyhíthetők az erők felfokozásával? — És ahol kedvezőtlenek a végső eredmények is, ahol olyan óriási eltérés van, mint egy férfikorban lévő nagy filozófus utazónak meg egy röghöz kötött szegény munkásnak a szellemi élete között? Ahol érdeklődés, nézni-tudás, gazdag tapasztalatok, gyors és biztos ítélőképeség, hatalmas koncepciójú általánosítás és mindaz, amit a lélektan csak elmondhat egy-egy fejlett emberi lélekről, mind megvan az egyikben és aránylag, látszólag, csaknem hiányzik a másikban? Ott is, ki mondja meg, hogy az utóbbi is mire vihette volna! — Vagy ki mondja meg, hogy aki látszólag a lehető legkedvezőbb körülmények között van is és mégsem viszi semmire, hogy annak tényleg kedvezőek-e ezek a körülmények? hogy egész természetadta lénye nem vonná-e valami más, fel nem fedezett irányba? Vagy amikor a nagy tehetségről kimondjuk, hogy a kedvezőtlen hatások ellenére is kitör, vajjon akkor jól szemükbe néztünk-e azoknak az akadályoknak és merjük-e gondolkodás után is bátran hangoztatni, hogy azok csakugyan akadályok és nem szerencsés, ébresztő véletlenek voltak-e?

Hogy a tehetség fejlődése tulajdonképpen nincs is az egyéni élethez kötve, hogy annak az eredete ezt az életet már meg is előzi és visszavezethető szülőkre, ősökre, azt nagyon szépen fejtegeti Sztinyai is »A szellemi tehetségek eredete« című tanulmányában, és megvilágítja azokat a hatásokat, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy lehetőleg minél többen kezdjék meg jó szellemi örökséggel földi pályafutásukat. De addig is és amellett is, amíg az ilyen fejtegetések mindig több sikerrel járnak; addig is, amíg sikerül a kisdied első éveinek a fejlődését minél több pszichológiai ismerettel is irányítani, addig is mi minden képes a fiatalságot, sőt még részben a meglett embert is úgy vezetni, hogy lappangóbb és fejleszthetőbb erői a lehető legjobban gyarapodjanak és legjobban érvényesüljenek? Mi minden képes erre elsősorban a társadalmi életben? Mi minden volna képes szellemi téren is egy olyan reformkorszakra, mint amilyen a politikában volt a tizenkilencedik századé? Egy olyan korszakra, melynek szintén megvolnának ugyan a maga forrongásai és tévedései, de amely azután szintén elvezetne egy negyvennyolcas sikerhez és amelyben szintén nem a nemesek veszítenék el a jogukat, hanem ellenkezőleg az eddigi nem nemesek is megosztóznának a

kiváltságosak fegyvereim olyan sajátosságos osztozással, mellyel egyenként és összesen mind erősebbek lesznek? Mi minden volna képes előmozdítani azt, hogy ez a szép reformkorszak minden nagyobb rázkódás nélkül haladjon előre?

Hogy mi minden? Ez az a nagy kérdés, amire a felelet ezer és ezer lehet! Változatos, sokféle lehet, mint amilyen sokfélék maguk az emberek és maguk a körülmények, mint amilyen sokfélék az élet kiszámíthatatlan hatásai, a lélek váratlan reakciói és amennyire eredetiek, a rendestől eltérőek a kisebb-nagyobb tehetségek! Változatos lehet, mert a tehetséges lélekben sokszor a kicsi is nagygyá, a jelentéktelen is fontossá válik! De mégis, ha jól körülnézünk, találunk olyan nevelő befolyásokat, melyek ritkán és kevés emberre tévesztik el a hatásukat, sőt ha még jobban figyelünk, akkor eszünkbe jut az is, hogy mivel az erősebb mindig világosabban tünteti fel fajtájának a sajátosságait, azért a tehetséges ember is nagyon jellemző minden emberi fejlődésre. Mindenkre tanulságosan jellemzi nemcsak azokat a kedvező körülményeket, melyek a nagy kifejező erőt fokozzák, hanem azokat is, melyek a lelki energiának a kímélését és emelését, az egész belső élet gazdagodását és kifejezésre indító vágyát előmozdítják! Sőt ha még a tehetséget és a zsenialitást úgy fogjuk együvé, hogy a zsenialitást csak a tehetség gazdagabb, magasabb, főleg eredetibb fokának tekintjük és viszont a tehetséget a legzserényebb mértékkel mérve is csak úgy ismerjük el, ha tud a munkának valami lelket, valami heves, eleven életet, valami eredetit adni, akkor elmondhatjuk, hogy a zseni is gyakran feltüntet majdnem minden tehetség életéből sok kereshető áldást és sok kerülendő veszedelmet. És ha tekintetbe vesszük, hogy a zsenit a gazdagon, erősen és eredetien fejlett szellemében milyen nagyon jellemzi a sikerrel kivívott harmónia, a belső és külső élet mozzanatainak, irányainak, kívánságainak a leghelyesebbé vált értékelése, akkor különösen nagyon sok tanácsot kaphatunk a zseniktől is, sőt elsősorban tőlük, a társadalmi nevelés ideáljaira. Igaz, hogy ma még meglehetősen nehéz volna életükből, körülményeikből és azok tanulságainak az alkalmazásából nemcsak valami biztos nevelési rendszert, hanem még rendszeres elveket is konstruálni! Igaz, hogy felfelé vezető útjuk normális gyerekeknek, ifjunak és embernek ma még nem szolgálhat utánozandó mintául, hanem csak olyan bámulatba ejtő például, mely hatásának a megítélésében lépten-nyomon rászorul az egyéni tapasztalat igazolására! Igaz,

hogy ma még meglehetősen keveset tudunk zárkózott, sokszor öntudatlan, egyes mozzanataikban hamar feledésnek induló életükből! Azt azonban már most is megtehetjük, hogy ismertebb tulajdonságaikat jól megfigyeljük, hogy a rájuk hatással volt befolyásokból néhányat közelebbről szemügyre veszünk és hogy ezekből a megfigyelésekből jegyzünk meg magunknak egy-két olyat, melyek általánosan emberieknek is felfoghatók, melyek így is érvényesíthetők s melyek a társadalmi nevelés szempontjából éppen ezért nagyon érdekesek.

Nem régiben a Vasárnapi Ujság-ban érdekes, gondolatébresztő cikk jelent meg »A lángész természetrajza« címen. A kornak és a lángésznek a viszonyáról szólva, a következő megoldatlan kérdéseket is felveti: »Hány korszaknak lett volna szüksége a maga lángelméjére vagy több lángészre, mint amennyit megbírt? Hány zseni élt egy más korszak szellemi irányában, mert nem hatott rá korának a strukturája? S hány, a közönségesnél kiválóbb ember élt minden korban, aki dacára a kor hatásának, nem alkotta meg a kor által törvényszerűen követelt műremeket? — Rámutatva ezek a kérdések a kornak, tehát részben a társadalomnak is a kedvezőtlen ségére, serkentenek bennünket a kedvező hatások megerősítésére és ezekkel a károsak ellensúlyozására.

»Hány korszaknak lett volna szüksége a maga lángelméjére vagy több lángészre, mint amennyit megbírt? !« — Ennek a kérdésnek a figyelembevételé előtt akár el se induljunk! Mint amennyit megbírt? Hát nem szerencse a korra minden zseni? Nem szerencse a korra, ha minél több zsenije van? Hát volt eddig káros hatásuk is a zseniknek? Akármilyen tisztelettel adózunk is az emberiség zseniinek, akármilyen rajongó kegyelettel őrizzük is nemzetünk nagyjait, akármennyire azokból a morzsákból és kincsekből élünk is, amit tőlünk kapunk, mégis el kell ismernünk, hogy sokszor volt harc a zseni és kora, vagy ami náluk majdnem egyet jelent, a zseni és környezete között. Mikor sokat vitatkoznak rajta, hogy a zseni köszön-e többet a korának vagy a kor a zsenijének, a tapasztalati lélektan szerint valószínűleg itt is kölcsönhatás van; a kölcsönhatás mellett megtörténik azonban az is, hogy amikor megszületik és megnyilatkozik a tehetség, akkor összeütközésben nyilatkozik meg. A zseni akárhányszor nem alkalmazkodik a korához, a kor lassan alkalmazkodik a zsenihez; a zseni túlságokba esik, a zseninek hibái vannak és a kor vagy túlszígoruan, egyoldaluan elítéli ezeket a

szokatlan hibákat, vagy bántóan csak azokat látja meg, vagy hibákat lát az ismeretlen, új erényekben is. A zseni az önfenntartási küzdelmeket nehezen tudja összeegyeztetni ideális reformáló céljaival és kora ez utóbbiakat ritkán méltányolja, az előbbieket legtöbbször nem is tudja és nem is akarja eloszlatni. A zseni sokszor hirtelen és kelleténél jobban szakít azzal, ami régi, ami szent hagyomány; nagyon látja a különbséget ideáljai és a valóság között s nagyon türelmetlen azoknak az összeegyeztetésében stb. Egyszerre átlátható, hogy mentül több a teremtmény erő egy egész korban, mentül több a tehetséges és a tehetségest megértő ember az egész társadalomban, annál ritkábban lépnek fel ezek a hibák. Már ezért is jótékony az egész társadalom tehetséges fejlődése az egyesre és a közre egyaránt, de jótékony ez még másért is. Jótékony azért is, mert mikor az egyén érzi tehetségei kibontakozását, akkor öntudatosan és öntudatlan olyan foglalkozást, olyan összeköttetéseket, olyan életmódot keres, mely ezt inkább támogatja, mint gyengíti. Ebben a keresésben majdnem mindig több célt lát, mint ahánynak a megközelítésére képes és mindig sokban érez gyengeséget, tökéletlenséget. Munkáját, kedves eszméit nem egyhamar osztja meg szívesen és ritkán is akad olyan konzseniális társa, akinek ilyen osztózáshoz elég hivatottsága és kedve van. Pedig milyen jó, ha adhat úgy, hogy megkönnyebbül és gazdagítóan megerősödik az adással s milyen jó, ha úgy kaphat, hogy a kiegészítő ajándék nem megalázás, hanem felemelés! Különösen a mai, minden speciális életkörülményben is sokoldalú munkásságban mennyire nem az emeli a kultúrát, ha egy ember dolgozik több helyett, hanem mennyivel inkább az, ha többen dolgoznak együtt! Igaz, hogy egy ember munkája legtöbbször összehangzóbb, hangulatosabb, hanem több emberé meg viszont tágabbkörű és alaposabb lehet és dolgozhat több ember is közös munkában is hangulatos összhanggal, ha különböző fegyverekkel ugyan, de közös célból és egy szívvel, egy lélekkel úgy dolgoznak, mintha egy volnának. Csakhogy milyen sok tehetséges ember kell az erő ilyen kifejlesztésére és a kifejlesztett erő ilyen torlódás nélküli egyensúlyban tartására! Ilyen munka mellett még a tudományban is van eleven művészet és még a művészetben is van öntudatosan irányító elmélet! Ilyen berendezkedés mellett művészet, zsenialitás, nagy szellem mindig kevésbé mennek kivételszámba és mégis megbecsült és vonzó tulajdonságok maradnak, mert amennyivel általánosabbak, annnyival jobban kívánja azokat az emberek lelki szüksége! Itt,

ha sokan dolgoznak is egyet, azért nem lesz egyhangú egyformaság, mert egyformán nagyrafejlett egyéniségekkel mennek munkába és ez a sok egyéni szín nem mosódhat el. Itt kevesebben és kevesebbet végeznek mechanikus munkát, de viszont itt a zseni nem lesz olyan nyugtalan, kiforratlan és türelmetlen, hogy a kevés, szükséges mindennapi és prózai munkára is képtelen legyen. Így egy-egy parlament is könnyebben eléri azt, hogy az egész társadalom kívánságai kifejezésre jussanak benne, de hogy azért mégis, a magas szellemi nivón állók közül is csak azok vegyenek részt a jogos kívánságok megvalósításában, a megvalósítás módjainak, eszközeinek a megválasztásában és kivívásában, akik éppen erre a leghivatottabbak. Így az egyes foglalkozási körök és társadalmi osztályok nem szigetelődnek el, hanem eljárnak egymáshoz másirányú és ezért sokszor még fellelkesítőbb és még megvilágosítóbb tapasztalatot tanulni. Így nemcsak hogy megbírja a kor a több zsenit, hanem mentül több zsenije van, annál jobban megszépül és felmagasztosul általuk!

»Hány zseni élt egy más korszak szellemi érájában, mert nem hatott rá kora strukturája?« Még ha olyan zseni is a zseni, hogy ennek ellenére is kitör és egy más kornak alkot, akkor is sokat veszíthet erejéből, ha nélkülözi az eleven élet hatását, ha kiköppen a történeti fejlődés folytonosságából. Nagyon kíváncsi, hogy hasson a kor azzal, ami benne jó, hasson elsősorban éppen a fogékony lelkerekre és a fiatalokra, de hasson általában mindenkire azzal a nemesítő hatással, ami tulajdonképpen nem egyéb, mint a társadalom tagjainak a kölcsönös jóakaró vezetése és alkalmazkodása. Ha így hat a kor, akkor nem veti el a multnak nehezen megszerzett tapasztalatait, nem válik elfogulttá és tétlenné a jelen hibáival szemben és nem közönyös a jövő nagy céljai iránt; akkor jobban kiforr, jobban megismeri saját magát, jobban számot ad magának megszilárdítandó előnyeiről és leküzdendő vétkeiről. Ha így hat a kor, akkor szent a mult, de nem a jelen rovására, hanem annak emelésére, olyan emelésére, mely lehetőleg mentül kevesebbet vár arra, míg a jelen jövő lesz. És hathat így a jelen kor, hathat családban, iskolában, társadalomban, társaságban, tudományban, művészetben, tanításban, gyűjteményekben, közintézményekben és közéleti eljárásokban egyaránt, hathat a történelmi tekintet olyan szép és mély felfogásával, mely a jelent is »magister vitae«-vé teheti! Hathat, csak keresse fel az egyén a társadalom erre való eszközeit, a társadalom pedig fejlessze ki, érvényesítse hatásosan a saját egyénisé-

gét és juttassa azt el az egyesekhez! A kor ilyen hatása mellett ritkán történik meg az, hogy a zseni elmarad a korától vagy hogy a kor nem tud lépést tartani a zsenivel; így nem egyhamar válnak szét az utaik.

»S hány, a közönségesnél kiválóbb ember élt minden korban, aki dacára a kor hatalmának, nem alkotta meg a kor által törvényszerűen követelt műremeket?« Andor Gyula még tovább is megy, ő még azt is mondja :

Sötét börtönök penészes zugában :
 Megváltó hány van ?
 Hány martir hal meg a kórház faágyán,
 Elhagyva, árván ?
 S hányan járnak köztünk, ki mondja meg ?
 Elzúllott istenek ? !

Akik börtönökből, betegségtől, elzúllástól, lélekölő fájdalomtól, romboló szenvedélytől és tétlenül veszteglő közönytől mentik az embereket, azok a többek között zseniket is menthetnek meg. Akik még ilyen körülmények között is megfigyelik a szellemi életet is, annak a fejlődését is, azok többszörös jót tesznek már csak azért is, mert ha ezek a körülmények alkotóvá nem is avatják a lelket, sokszor nagyon megmozgatják, nagyon fogékonnyá és eredetivé teszik. Akik egész emberszeretetükkel elképzelik, hogy milyen borzasztó is lehet így élni olyanoknak, akiket szívvel és tehetséggel ruházott fel a végzetük, akik feltételezik minden ilyen szerencsétlenről, hogy a lelke mélyén jó és kiváló, hogy multjának a megvetésében kitartóan keresi a jó jövőt, azok gyakran bámulatos sikereket érhetnek el, ha a nagy benyomások és a kor lappangó hatását hasznos életre ébresztik bennük. Akik itt megfigyelik az embert, azok sok lélektani tapasztalatot szerezhetnek, mert minden rendkívüli jellemző lévén, jellemző a léleknek és a foglalkozásnak, az életmódnak meg a környezetnek az ellentéte is, jellemző nem egyszer éppen a kor szempontjából a véték is; legtöbbször ez is annak a hibáit tükrözi vissza, habár eltorzítva.

Amennyire fontos a lelki erőkre, hogy haladjanak a koral, annyira fontos az is, hogy a változatlan korban és koron belül is, folyton ébrentartsa tevékenységüket és fejlődésüket egy bizonyos fokú külső elevenség és mozgalmasság. De mi adja meg ezt a mozgalmasságot? Széchenyi például azt mondta, hogy a költőnek vagy

nagyon sokat kell szenvednie, vagy nagyon szerelmesnek kell lennie. Azután van, akire nagy hatással volt már fiatal korában a szülői ház, a felnőttek példaadó társasága, sok olvasás, utazás vagy a nagy természet vagy egyéni életének gyors változása, meglepő sorsfordulata, vagy mindebből sok minden együtt. Itt különösen sok kérdés merül fel és sok a szubjektív különbség. Egyik ilyen fontos kérdés például mindjárt az is, hogy a szenvedést okozó benyomások pótolhatók-e a talentum fejlesztésében és ha igen, akkor mivel, hogyan? Fontos ez azért is, mert tudvalevőleg a szenvedés, a fájdalom még akkor is nagyon gyakran tompítja a munkaerőt, mikor gazdagítja a szívet. Azt már tudjuk, hogy egy-egy egész kor hatásában nem az a leglényegesebb a tehetség erejének a fejlődésére, hogy fájdalmat vagy örömet ébreszt-e, hanem inkább az, hogy nemes megvilágításban mutatja-e be az emberi törekvéseket és ébreszt-e vágyat ilyenek megszerzésére és megteremtésére. De milyen az egyéni sors hatása? Mondják, hogy a szenvedés tiszteletet parancsol az erénynek. Igen, de nem adja-e ezt meg a hálás öröm és boldogság is! Hogy a fájdalmas küzdelem megacélozza az erőket az egész életre? Nem képes-e erre a kitartó munka is? Hogy a szenvedés együttérzővé nemesít? Igen, de sokszor a ragaszkodás és a fogékony képzelet is eléri ezt, a szubjektív szenvedés meg akárhányszor el is tereli a figyelmet mások szenvedéseiről, vagy pedig elgyengít és megrabolja a sikeres segítséghez szükséges erőt. Hogy a szenvedés szerénnyé és fenkölt gondolkozásúvá tesz? Igen, de azzá tesz a nagyság csodálata és a fenséges gyönyörűség is! Hogy költőink olyan sokszor olyan sokat szenvedtek?! Igen, de annyit jelent-e ez mindig, hogy a szenvedés avatta őket költőkké?! Hátha a szenvedéssel csak éppen gazdagabbakká váltak hangjaik! Mindenesetre nagy áldás azonban, hogy ma felhasználható a kultúrának száz meg száz eszköze arra, hogy a fiatalság közelebb kerüljön az élet megtekintéséhez, pl. a szabad természethez, a jótékony intézményekhez és a munkaforgalomhoz, hogy kapjon olyan nagy, fenséges benyomásokat, melyek bámulatot, tiszteletet, érdeklődést, megértést ébresztenek benne és hogy a jó beállítást és a jó előadás is kivívja és megerősíti ezeket a megbecsülhetetlen hatásokat! Nagy áldás, hogy bepillantást kaphatnak a fiatalok is a külső környezet és a belső lelki világ fájdalmaiba, de örömeibe is; hogy megismerhetik az emberi munkákat és törekvéseket, veszedelmeket és sikereket; hogy tudhatnak róla, hogy a társadalomban milyen új erőkre váró új szükségletek támad-

nak! S mivel a közintézményeknek az élen felnőtt és legtöbbször igen kiváló emberek állnak, azért arra is nyílik alkalma már a fiataloknak is, hogy az eleven példa vonzó hatására is jobban igyekezzenek egy nagyszabású és ideálisabb élet felé, hogy úgy gondoljon, érezzen és éljen át lélegzadagítóan sokat, hogy forrongó világából életrekiható szép eszmék alakuljanak ki. S az ilyen fejlett, ideális légkörben talán el is némul az a probléma, hogy a különböző nagy lelki impulzusok közül mikor, melyik, kinél mit ér és melyik a hatalmasabb? ! Itt már talán a nagy világküzdelem és a nagy világszeretet minden egyes megnyilatkozása sugallhat ihletet!

De éppen azért, mert ilyen változatos a külső természet és a belső egyéni élet, nem elég a tehetség fejlődéséhez még az sem, ha hat a lélekre a kor szelleme, ha mozgalmas, eleven élet veszi körül és ha gondolatfelemelő, szívhezszóló, eszményi nagy benyomások érik. Tudjuk, hogy kell az is, hogy a külső mozgalmasságnak kedves visszhangja is legyen a szép belső mozgalmasságban. Ugyanis nemcsak a befogadó képesség fejlődésének az elején, nemcsak a fogékonyság megteremtésénél, hanem a fogékonyság segítségével meggazdagodott lélek további felfelé vezető útján is — sőt itt még sokkal jobban — megkívánja az élet java, hogy a lélek a külső benyomásokat gondolataiba, eszméibe be is fogadja, a szívébe zárja és nagy érzéseivel egészen áthassa, szóval, hogy azokat a maga világába beolvassza. És még kíván ennél még többet is, megkívánja azt is, hogy egyéni színekkel, hangokkal, hangulatokkal gazdagítsa azokat. Bajos volna megmondani, hogy ehhez a belső mozgalmassághoz, ehhez a szellemi gazdagodáshoz mi kell inkább: a világ életének a szemlélete vagy a belső elmerülés; az tény, hogy kell mind a kettőből! Goethe nagyon szépen mondja, hogy:

Csendes magányban fejlik a talentom,
Világi zaj közt állandó karakter.

Legtöbbször a magány adja meg a benyomásoknak azt az életadó szikrát, mellyel azok úgy támadnak fel, hogy új az alakjuk, újak a színek és új célok felé törnek. Leginkább a magányban képesek felvetett célok, eszmék, kérdések minden vonatkozásukban és haladásuknak minden feltételével úgy kialakulni, hogy halkán, szerényen, a háttérben ott legyen az életből mindaz, ami megizmósodásukat elősegítette, de azért az előtérben az forrjon, ami éppen

fejlődése tetőpontja felé tart. Leginkább a magány adja meg az erőt, a kezdetet ahhoz is, hogy az eszmék alkalmazásának valami zseniális módja felmerüljön s hogy éppen az alkalmazás adjon nekik igazolást, eleven életet. Igaz viszont az is, hogy leginkább csak a világi zaj képes a karaktert megerősíteni arra, hogy a nagy sürgés-forgásban, az ellentétes vélemények között, a kísértések idején is megálljon a maga lábán, hogy sok mindenről lemondjon, sok mindentől eltekintsen és valamiért lankadatlanul dolgozzon és küzdjön. Igaz, hogy a változatos világ ugyan megedzi az egyént arra, hogy azután a csendben könnyű és kellemes legyen a munkája ; igaz, hogy a tapasztalatok nagyon megerősítik rá, hogy igazán tudjon dolgozni és hogy minden külső kényszer nélkül is, csupán a lelkiismerete szavára is kitartsa munkája mellett ; igaz, hogy megerősítik erre különösen akkor, ha a tapasztalatokat adó társadalom csakugyan változatos ; ha nem merev, hűségesen utánzott sablonok szerint viselkedik, hanem érvényre juttatja sok különböző embernek sok különböző gondolatát, érzését, törekvését ! De azért a világi zajban kifejlett karakter is leggyakrabban, legjobban csak a magányban végezheti el a befogadott szellemi anyagnak az új, túlzás nélkül szubjektív feldolgozását. Még ha ennek az új feldolgozásnak az eredménye egyszer-mászor talán éppen a társaságban a társaság hatására nyilatkozik is meg ; még ha a munka eredménye több egyén munkájának a közös összefoglalása is, a munka zöme, a fejlődés többé-kevésbé nehéz processzusa egyénenként akkor is a magányban érik meg. — A változatos világnak és a magáynak — de természetesen nem az elhagyottságnak és a végnélküli egyedüllétnek — a kölcsönös egymásrahatása képes létrehozni a legnagyobb lelki fejlődéseket. A magányban gyökerező talentumnak és a változatos világi benyomásokon alapuló karakternek e kölcsönhatása még a művelődésnek abban a két áramlatában is haszonnal kiaknázható, amit az iskola és a Szabad Tanítás tüntet fel egymással szemben. Az iskola ugyanis fogékonyra teheti a fiatal lelket az élettapasztalatra, a Szabad Tanítás pedig megint csak a tanítás segítségével felhasználhatóvá teheti az élettapasztalatokat a tudományra. — Ami a társadalom céltudatos befolyását illeti a világnak és a magáynak, a talentumnak és a karakternek a kölcsönös harmóniájára, vagyis a tehetség harmónikus fejlődésére, ez sokat szenved attól, hogy a nevelés és tudomány mindig többet tud ugyan a tehetség irányításáról, de éppen a fogékony szív meg mindig érzékenyebb lesz és mindig

jobban fellázad a kiszámított hideg, talán erőszakos beavatkozás ellen; az érzés mindig jobban keresi a szívről-szívre terjedő közvetlen hatásokat és a maga művészi közvetlenségében nem egyszer ad elkeseredésének szinte sértően heves kifejezést. A jó társadalom azonban igyekszik éppen a szívet is megismerni s ha ezt megismeri, akkor számol annak kiszámíthatatlanságaival is. Számol vele, hogy a talentumos ember megnyilatkozásában több a változatos ugrás, mint a belső, természetes, alapjában véve mégis fokozatos fejlődésében és nem a rossz kedvét tartja szem előtt, hanem ellenkezőleg, igyekszik felhasználni a kedvező ideit és kedvező hangulatait s ezeket törekszik megerősíteni minden tőle telhető támogatással. Igyekszik továbbá olyan helyes, noha nem fejleszthetetlenül lekötő munkafelosztást és olyan gazdasági állapotokat teremteni, melyek az erősen dolgozókat is hozzá-hozzájuttathatják az elkeseredéseket is csillapító magábaszállásokhoz, az ideiglenes visszavonulásokhoz. Amikor ezt is megteszi, akkor nemcsak jót tesz, hanem szerezhethet közös értékű tudományos és művészeti alkotásokat is. Mert a legtöbb ember leginkább a meghitt, zavartalan magányban képes olyan önzetlenül annyit el-elgondolkozni benyomásain, mellettük annyit érezni, rajtuk újra meg újra úgy eltűnődni, hogy egyszerre csak olyan különösen kerülnek benne egymás mellé és olyan sajátos megazépitett, egyéni emberszerető felfogásokra és képekre vezetik, hogy végre is elcsodálkozik saját magán is. Milyen sokat tehet pl. egy-egy pedagógus is, ha élvezi annyira a magányt, hogy időnként sietőség nélkül elmerülhet magába, mintegy beszélgethet magával, feltehet magának egy-egy olyan kérdést, mely egyéniségének megfelel s azután erre a kiválasztott kérdésre keresheti a feleletet az életben, a tanításban, olvasmányaiban, tanulmányaiban, jártában-keltében!

Önként kínálkozik itt még az a kérdés is, hogy hogyan jutnak el a zsenik másoknál gyorsabban és könnyebben fejlődésüknek arra a fokára is, mikor talentumuk és karakterük egymásnak megfelelően kifejlődik és hogy hogyan lehetne ennek a jelenségnek a tanulságait is felhasználni a jövő nevelése érdekében. Ez azonban már inkább külön tanulmány körébe tartoznék, már csak azért is, mert ez a fejlődésnek a legönállóbb foka, mert ez mindennél egyénibb s mert ez jobban függ az egyéni akarattól, mint a társadalmi befolyásoktól. Ez mindenesetre az egész lélektannak — az érzelmek tanának is, de különösen a régen felépített és kissé megmerevedett logikának — nagyobb specializálódását kívánná meg, még pedig nemcsak a külön-

böző egyének, hanem a különböző foglalkozások szerint is. Ehhez is sok művészet kell a tudományban és sok tudomány a művészetben. Ehhez a gondolkodás és az érzelmvilág kölcsönhatásának sok hátrányát és sok előnyét kell tekintetbe venni. Itt még a fiziológia és a biológia haladásától is értékesebbnél értékesebb eredmények várhatók! Hiszen például az, hogy Schiller rothadt alma mellett tudott csak jól dolgozni, valószínűleg nemcsak szeszély volt. Valószínűleg sok jó tanulságot nyújtható, kipróbált célszerű szokásul vette ezt fel egy jellemzően érzékeny idegzetű és önmagát nagyon megfigyelő költő, ki tapasztalatok alapján parancsolt a nehezen kormányozható agyidegeknek!

Közelebb áll a mi szempontunkhoz az, hogy minél jobban át meg átszövi a lélek a külső nagy benyomásokon alapuló mozgalmas lelki világát egyéni színekkel, minél inkább megmozdulnak a gondolatok és minél jobban megtelik a szív, annál inkább keres ez az élet külső kifejezést is. Olyan ez a világ, mint a gazdag, folyton változó és folyton megújuló természet s olyan színes, változatos és elragadó kifejezést is keres. Tudjuk, hogy a kifejezés rövidítése a belső életnek; hogy akkor érthető, ha kiemeli a lényegeset; hogy akkor művészi hatású, ha szuggeráló erejével képes magához vonzani a ki nem fejezettet is és képes másnak a lelkében életrehozó meleg érzést, megindító világosságot teremteni. Az ilyen kifejezés megtalálásához azonban valami sajátos belső világosság kell, valami egész különös önismeret és önkonzentrálás. És ez a világosság csak későbbi eredmény, eredménye a zseni egyik legfontosabb és legjellemzőbb erejének: a kitartó és mélyreható figyelemnek, annak a figyelemnek, melynek az ereje — a körülmények és a fejlődések valami ritka szerencsés összevágása folytán — sokszor nincs is arányban a gyakorlására fordított idővel; annak a figyelemnek, mely ha tud is több téren is kiválót alkotni, ehhez a sokoldalúságához is legtöbbször csak úgy jut el, hogy először kis körben, egy tárgyon, tartós gonddal ápolja az átlátó bepillantásait. Bármennyit ér is az egyéni akarat és az önálló karakter hatása a talentumra, azért a belső világosságnak a kisebb, nagyobb fokára még a leggazdagabb lelki egyén sem juthat el egymagában, a társadalom segítségével nélkül. A társadalom hivatása pedig itt is leginkább arra a célra vezethető vissza, hogy megadja a munkához, azaz az alkotó munka befejezéséhez a kellő megpihenést, a kellő lelki nyugalmat és munkakedvet; hogy megóvja a lelket attól a száltságtól,

mely a belső világosságnak is a legnagyobb ellensége. — Ha már magához a visszavonulás lehetőségéhez is kell helyes társadalmi berendezkedés és jó munkabeosztás, ha ahhoz is kell általános gazdasági jólét, akkor az ilyen nyugodt magányhoz még inkább kell az. De kell még sok minden egyéb is! Nagyon sokat tesz ebben a tekintetben az is, aki például előmozdítja a zavaróan nagy igények lefokozását, és a jogos igények s a jogos megélhetés olyan megkönnyítésére törekszik, mely nem csak gyengítő, hanem erősítő munkával is elérhető. Vagy mennyi jótékonytságot gyakorol az, aki a szegények könnyebb megélhetésére és alaposabb művelődésére akár csak azt a sok holt anyagi tőkét hozza is forgalomba, ami évről évre kihasználatlanul fekszik bezárt gyűjteményekben, elhanyagolt kastélyokban, parlagon heverő birtokokban! És ha talán pillanatnyilag nem is hasznos, de mindenesetre nagyon felemelő és a jövőre nagyon sikeres segítséget nyújt az, aki olyanoknak ad, akiknek csak nagyon kevés kell; akik el sem fogadnának többet, mint amennyi kell, de akiknek egy kevés olyan sok lehet, hogy egész más irányt és felfogást ad életüknek s tízszeresen kamatozik saját maguknak is, meg a társadalomnak is! Mert milyen leírhatatlanul sokat is ér egy-egy arravaló emberre egy tanulmányút, néhány heti szünet egy-egy jó eszköz! Milyen sokat érhet az ilyen segítség nemcsak a szó szoros értelmében vett tanulóknál, hanem olyannál is, aki már valamely komoly élethivatásban működik; aki a gyakorlatban már kitapasztalta legfőbb szükségét és legfőbb vágyát, sőt aki még arra a kedvező körülményre is biztosan rá tud mutatni, ami elvezeti vágya teljesüléséhez! Nem egyhamar mozdítja elő valami jobban egy új, erősebb Magyarország kivívását, mint az, ha nemcsak az államnak, de a társadalomnak is gondja van rá, hogy segítsenek ott, ahol dolgozni akarnak és még ott is első sorban azoknál, akiknél a munka módjának és beosztásának is tökéletesedni kell s akiknél e tökéletesedés olyan haszon, mellyel a jótévedők saját magukon is segítenek, mert így az ő kényelmük is jobban kielégíthető, az ő gyerekeik is jobban művelődhetnek, az ő kívánságaik is jobban teljesülhetnek! Milyen áldásos lenne s az eddigi eredmények kivívásához képest milyen könnyű volna a munka módjának a tökéletesítése, a dolgozók szellemi felemelése még a legmechanikusabb munkát végző, mindig jobban terjedő és mindig szükségesebbé váló gyárakban is! Ezek a rajtuk kívül állók szellemi életében milyen nagyobb-nál nagyobb forradalmat idéztek elő, de azért az ő belső világukban,

az ó munkáikban és eszközeikben mennyivel több még ma is a sötét tragikum, mint a világosság és a derüs poézis, pedig ezt a tragikumot is hányszor mennyire enyhíthetné aránylag csak csekély anyagi vagy erkölcsi segítség! — Mindazok, akik ilyen segítséget adnak, a szellemi erő közvetlen emelése mellett békés úton, pusztítás nélkül, folytonos fokozatos fejlődéssel előmozdítják olyan társadalmi rend kialakulását is, mely nem az emberileg lehetetlen teljes egyenlőségben, hanem a lehetőleg igazságos szellemi demokrácián alapszik! — Emellett többé-kevésbé éreznie kell mindenkinek, hogy milyen sokkal járulhat hozzá a társadalom a belső világosság emeléséhez s általában az intelligencia fokozásához és az erkölcsök szelidítéséhez olyan érzelmek ápolásával is, melyek nincsenek közvetlen összefüggésben a hivatalos foglalkozásokkal! Mennyit tehet például a kipróbált erős szerelem megbecsülésével, a családi boldogság kedvező külső körülményeinek a megadásával és támogatásával, a művelt társasélet örömeinek a gyengéd felkarolásával! Mennyit tehet az olyan társasélet, ahol a szeretet és a barátság örömeinek két hatalmas ellensége, sok hiábavaló fáradságnak és szenvedésnek két erős nagyranővesztője: az ámitás és a gyanu száműzetésbe kerül s helyüket a megnyugtató magyarázat beszéd foglalja el! A boldogság és a kellemes szórakozás akárhányszor mennyivel többet ér még a pihenésnél is! Az ilyen szórakozás után akárhányszor mennyire úgy tűnik fel akár melyikünknek is, mintha nemcsak pihentünk volna, hanem mintha még oda nem gondolva is valami meglepő világossággal továbbgondolkoztunk volna abban a gondolatmenetben, mely megelőzőleg lefoglalt bennünket! Mintha egyszerre szárnyra kapna szavunk, kezünk, szemünk és mindaz, amivel az így felélesztett lelki életünket felfoghatóvá akarjuk tenni!

Ki ne érezte volna továbbá bármely munkánál, hogy amikor megvilágosodik a belső élete, akkor erősen fellép nála a kifejezési vágy és hogy amikor erősen érzi a kifejezési vágyat, akkor jobban kívánja a társadalmi élet áldásait, mint bármikor?! Milyen jól esik ilyenkor egy bíráló vagy útbaigazító vagy fellelkesítő megjegyzés olyantól, ki már alkotott vagy dolgozott hasonlót; milyen jól esik ez leginkább annak, akinek nagyon tele van a feje és a szív és azért mégis meg szeretné értetni gondolatait és érzéseit! Ki nem érezné, hogy a már megszerzett, de még erősen forrongó anyagba egyszerre egészen más felfogást vihet be az elfogulatlan szemlélő, de úgy, hogy az azért a saját irányában erősödik meg! Ki ne tudná, hogy milyen

jól esik annak, aki nem talál szót vagy színt, vagy hangot érzelmeihez és aki mindig kevesebbet mond, mint amennyit szeretne mondani, ha látja, hogy azt, amit ő akart feldolgozni, hogyan dolgozza fel más; ő miben erősebb, miben gyengébb; miben halad jobban, miben rosszabbúl; mi lepi meg másnál, azzal a nagy érdeklődéssel, amit azok éreznek, akik küzködnek önmagukkal, vágnak irányító behatásra és önkénytelenül is magukba olvasztják az új, jó irányt! Ki ne tudná, hogy milyen sokat ér a kifejezéssel küzködőnek, ha betekinthet másnak a dolgába nemcsak akkor, mikor az már elkészült a munkájával, hanem akkor is, mikor az is vívódik és az is tanul minden ilyen vívódásból! Ki ne tudná, hogy az is, amit röviden társas közlékenységnek nevezhetünk, mennyire megvilágosítja a belső életet és mennyire erősíthet minden képzelhető kifejező erőt! Ki ne tudná, hogy baráti összejövetelek, kiállítások, tanácskozások, egyesületek, írásbeli ismertetések mind-mind milyen sok, helyes kifejezésre készítő impulzust, mintát, irányt adhatnak a meghatott kedélynek, ha felkeresi azokat akkor, mikor kifejezési kényszert, de egyszersmind kifejezési bizonytalanságot is érez és ha azok is felkeresik őt azzal, hogy a lehető legkönnyebben hozzáférhetők! És ezeket az áldásokat élvező ezzel is sokkal áldásosabbá válik. Az őszinte közlékenység az, ami legtöbb visszhangot ébreszt, az őszinte közlékenység hozzátartozik az igazi tehetséghez, a könnyű, gyors és derék munkához, a munkában a jó technikához, a technikában ahhoz is, amit belső, de ahhoz is, amit külső technikának nevezhetünk! Az ilyen közlékenyen tehetséges lelki világ olyan sokféleképpen meg tudja értetni azt, amit gondol és érez s annyi gondolatot és érzést tud ébreszteni másokban is, hogy egészen otthonos az élet művészetében is! Az ilyen művészet még az elvont gondolat terén is nemcsak felvilágosítani tudja az embereket, hanem a szívükhöz is tud szólni és nemcsak a szívükhöz szól, hanem vezetőjükké is szegődik; befolyása olyan életerős és közvetlen, hogy emléke még észrevétlenül is ott rezeg az egész emberben éppen nagy küzdelmek és életbevágó elhatározások idején! Az ilyen tehetség erkölcs, jellem, erény, érzés, izgalom, szenvedés és öröm is! Az ilyen tehetség nemcsak istenadomány, hanem nevelés is, sőt az ilyen tehetség egy bizonyos fokig megtanulható, kiérdemelhető, hogy úgy mondjam »kidolgozható a sorstól« és éppen ezért igazságosabb, szeretetreméltóbb! Az ilyen tehetséget önmagában is, hatásában is gyakran kíséri az a szelid jószág és legtöbbször az

a biztos megnyugvás is, mely mindig jobban segíti a nagy emberi világot az ellentétek kiegyenlítésére, az érzelmek és gondolatok leghevesebb ellenmondásainak a csillapítására! Ez nem hagyja gondolatait, érzéseit, benyomásait nyom nélkül elröppenni, hanem valamiképpen megrögzíti, megőrzi azokat; emléket emlékekkel erősít s a megerősített emlékekkel egy szép jövőnek veti meg az alapját! Ez nem hagyja felhasználatlanul az ihlet perceit; megragadja azokat, az egyik megbecsülésével utat nyit a többinek, a többel fel emeli az egész lelkét! Ez folyton fejlődik, mert már alapja és természete a fejlődőképessége, az a képesség, mely mindig nagyobb, nemesebb, melegebb célok felé tör, mely megsokszorozza az erejét!

Mikor azonban a fogékony lélek a kor, a mozgalmas és fenséges benyomások, a magány és a karakter behatása alatt meggazdag szik, megvilágosodik és kifejezést keres, akkor természetesen, minden többi működésétől elválaszthatatlanul, rászorul a külső technikára is, arra, ami minden művészetnek a kezdete, de egyszersmind a betetőzése is. Közelebbről tekintve a külső technikai erőt, megkülönböztethetünk tanulói és mesteri technikát, úgy hogy a kettő egy-egy időre akárhányszor hangulat és diszpozíció szerint is váltakozik. Ez utóbbi rendellenes jelenségtől eltekintve, a mesteri technikánál — a tanulói technikával ellentétben — a technika mellékessé, öntudatlanná, könnyűvé válik és mégis sokkal egyénibb, sokkal fejlettebb és sokkal szebb, aminek persze a legfőbb titka az, hogy «lélekből lelkedzik». Különösen nagyon előnyös a későbbi mesteri technika kifejlődésére, ha a tanulói technika biztos, de üres virtuózitássá nem váló elsajátítása igazán a tanulói évekre esik és sem a tanulása, sem a hiánya nem gátolja később az eleven élet szabad, közvetlen kitörését! Így minden valószínűség szerint csaknem öntudatlanul is felhasználhatók a helyes művészi formák és így marad energia s erő azokra, a szinte eszméknek nevezhető, technikai fogásokra, melyek minél jobbak, annál kevesebb energiát fogyasztanak a kivitelben is és annál kevésbbé rabolják meg az ihletet.— Semmi jobban nem köti a tehetséges embert a nagy társadalomhoz, mint a jó külső technika! Nemcsak hogy ebben ő is sokat tanulhat minden eredetisége mellett is, hanem ezzel érteti igazán meg magát, ez tanulható el tőle legtöbbször és legkönnyebben, ebben jutnak legjobban kifejezésre ide-oda hajló hangulatai és ez az, ami némi dalszerűséget ad a munkájának. Ha a jó technika terjed az egész társadalomban szemléletről szemléletre, ha belopódzik szívből szívbe,

az sok áldást hozhat! Nincs olyan munka, melynek ártalmára válnék némi dalszerűség, vagyis valamilyen jól ismert hangulatnak egyszerű, közvetlen kifejezése. A dalszerű munka szép és az ilyen szép az, ami a nagy Mantegazza szerint az igaz és még valami X!-e, illetőleg ami célszerű és azért egy kicsit célszerűtlenül, önzetlenül is művészi. Az ilyen munka ad megnyugvást, ad még az alkotójának is, még akkor is, ha egy agyonzaklatott művészlélek keserves vívódásáról szól; még akkor is annyira megenyhíti a fájdalmat, mintha a küzdő és a művész két lény volna, mintha a művész csak saját magának a tükörképét látná a küzdelemben, mintha a szerencsétlen ember bánatoslatóan magának érezné azokat az érzéseket is, melyeket más szívéből les el! Az ilyen munka nemcsak önfenntartás; ami benne dalszerű, hangulatos, az kölcsönös ajándék, az minden szívben új dalt fakaszt. Az ihletett munka az életből merít, a változatos nagy életből; nem tud befejezettet adni, de éppen ezért nemcsak teremtet, hanem bepillantást is ad új teremtésre! Ez az a munka, amiben nincs az a kicsi és nagy, nincs az a jelentékeny és jelentéktelen, aki nem segíthetné embertársait még a rendes elfoglaltságán kívül is! Ez az a munka, amelyben a hosszú idők tanításait a nagy, sokoldalú társaságok pótolhatják; amihez eszméket adhatnak a tehetségesek, gyűjtő lelkesedést a mélykedélyűek, tapasztalatot a küzködők és vívódók, munkabírást a sokat és könnyen dolgozók, anyagi segítséget a gazdagok és a nagy keresők! Ez az, amihez olyan ellágyult, jótékony, tettekéssz, az emberi összetartozást mélységesen felfogó együttérzés kell, mint amilyenben Az ember tragédiájának a fáraója olvadt fel, mikor megrendülve tört ki belőle:

A jajszó, mint villám, fejembe csap,
S úgy érzem, a világ kiált segílyt!

Ez az a munka, ami a mai világban nagyon kegyetlennek érzi mindenféle darvinizmusnak bármilyen olyanforma alkalmazását, hogy az erősebb egyén pusztítsa el a már életet nyert gyengébbet és ami szívesebben gondolkodik úgy, hogy a több erőt gyűjtött erősebb erősítse meg a gyengét a lappangó erőket is megmozgató életbeosztással és olyan nagy, művészien ható benyomásokkal, melyek a lélek legrejtettebb boldogító mélységeibe is bevilágítanak és azokat is öntudatra hozzák! Az ilyen munka teszi könnyebbé és megvalósíthatóbbá az olyan társadalmi életet, melyben a gyenge

is megél és amelyben gyenge és erős között csak az a különbség, hogy az erős jobban boldogul! Ez láttatja meg száz és száz módját az erők átvitelének, de olyan átvitelének, mely kölcsönös társadalmi nevelésre is vezet s mely a fejlődést mozditja elő minden téren!

Jól átgondolva és jól átérzve mindezt a tehetség jellemző vonásairól, a kor hatásairól, a környezet mozgalmasságáról, a lelki élet gazdagságáról és világosságáról és a tanulói meg a mesterei technika fejlődéséről, még jobban megerősödhetik az a reményünk, hogy noha egy-egy Goethe, Michel Angelo, Madách, Arany vagy Petőfi ritka ajándékai is a sorsnak, azért a folytonos, eleven, nevelő társadalmi kölcsönhatással mindig és még hozzá mindig jobban emelhető mindenütt a szellemi erő, a tudományos és művészi megnyilatkozás, az érdeklődő tanulás és a gyönyörködő műélvezés! Emelhető az emberi tevékenységben különösen az intenzitás és a gyorsaság, emelhető éppen az, amit tehetségnek nevezünk! Mindig jobban megértjük Jókai szép szavait a költőiségről, a tehetség egyik legkedvesebb megnyilatkozásáról: »Ki lehet tépni a szívből e virágot, el is hervad az magától, de egyszer legalább kihajt mindenkinek a lelkében!« És egészen meglepetve kérdezzük, hogy miért nem hajthatna ki? — Mindig jobban meghat bennünket Petőfinek a költészetre írt, de minden lelkes emberi működésre nagyon jellemző verse:

Több a költészet: olyan épület,
Mely nyitva van boldog, boldogtalannak,
Mindenkinek, ki imádkozni vágy!

Es lelkesedve szólalunk meg, hogy ki nem vágynék imádkozni?!

ÉLET ÉS ISKOLA.

Irtá Rombauer Emil.

Életünk harmadrésze az életre való előkészülés. És akinek életcélja több, mint a megélhetés eszközeinek megszerzése, aki a tudomány szolgálatában, annak továbbfejlesztésében látja élete célját, az aligha fogja a harmadrésszel is beérhetni. Ezen előkészületi idő nagy részét az iskolapadban töltjük el s iskolajárásunk idejének majdnem felerésze a középiskolában telik el.

Az elemi iskolában olvasni, írni, számolni és mindenekelőtt beszélni tanulunk, ez iskola szolgáltatja nekünk tehát a társadalmi élet elemi eszközeit.

A főiskola a tiszta tudomány ápolásának eszményi feladata mellett, mely fájdalom, mindinkább háttérbe szorul s elhomályosodik, hovatovább a kenyérkereső ismereteket közvetítő iskolává lesz, nem tudósokat, hanem bírókat, ügyvédeket, orvosokat, papokat, építészeket, mérnököket és tanárokat képez.

És mi szerep jut a gyakorlati életre való előkészítés szempontjából a középiskolának?

Mindennapos a panasz, hogy egyáltalában nincs is ily szerepe, hogy élet és középiskola között nincs kapcsolat, hogy a középiskola iránya nem elég gyakorlatias. Nézzük e vádak jogosultságát s keressük az iskola igazi hivatását s annak feladatát.

A magyar törvénykönyv a középiskola feladatát kodifikálta, kimondván, hogy célja az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttatni és a felsőbb tudományos képzésre előkészíteni.

Tehát kettős feladata is volna, a főiskolai tanulmányokra való előkészítés és magasabb általános műveltség közvetítése. Hogy ez utóbbi alatt mit értsünk, az nagyon kétséges, hisz magasabb általános műveltség megszerzése még életcélnek is elég! Azt hiszem azonban,

hogy a törvény nem is akart kettős feladatot kitűzni, de kétféle alakban ugyanazt mondja, ugyanis, hogy a középiskola feladata növendékében sokoldalú érdeklődést kelteni az emberi ismeretek körének különböző kiágazásai iránt. Ez érdeklődésnek feltétele, hogy a tanuló e különböző ismeretanyag területén bizonyos alapvető képzetsoportokra szert tett legyen. Amely körben a legjobban kapcsol, tehát a legvilágosabb képzei vannak, azon képzetekkel fog legörömeztőbb foglalkozni, ezeket fogja előszeretettel kiegészíteni, ismereteit bővíteni, e körben lesz érdeklődése a legintenzívebb. A közéletben azt mondjuk aztán, hogy a fiúnak ezen vagy azon tárgyhoz van *tehetsége*. Valójában csak érdeklődik a dolog iránt, de hisz ez is nagyjelentőségű.

A sokoldalú érdeklődés felköltése az, amit a törvény általános műveltség alatt ért, ennek ébredése az, ami bennünket tudományos életpályára, illetőleg tudós tanulmányokra képesít. Azon ismeretkörnek felismerése, melyben képzeink a legvilágosabbak, — minnek folytán azok gyarapítása is a legkönnyebben történik s a legélvezetesebb, — ez tulajdonképp a sikeres pályaválasztás feltétele.

Egy irányban e feladat még kiegészítésre szorul. A középiskola nem érheti be a sokoldalú érdeklődés felköltésével, növendékét odáig kell vezetnie, képességeit annyira fejlesztenie, hogy az iskola útján elsajátított alapvető képzetköröket teljesen önálló munkában képes legyen kibővíteni s kielégíteni, hogy e kiegészítés vágya éljen benne s akarhassa is annak kiegészítését. Más szóval, a középiskola egyik feladata az is, hogy növendéke a középiskolában megtanult legyen *tanulni*.

A tanulni tudás értékesebb bármely egyes pozitív ismeretténynél, értékesebb az elsajátított pozitív ismeretek összességénél is. Az ismerettényeket mind ismét elfelejthetjük, sőt, ha nem gyakoroljuk azokat állandóan, szükségképen el is felejtjük. A tanulnitudás ellenben módszer, melynek segítségével állandóan új meg új ismereteket szerezhetünk, amely módszer segítségével képesek vagyunk az ismeretek tömkelegében rendszeresen kitűzött célunk felé haladni.

A középiskolai »jeles« tanulók egy része csak azt tudja, amit a tanár tanít, azt azonban kifogástalanul; de ezen túl, önállóan tanulni nem képes. Ezek aztán azon »jeles« középiskolai tanulók, kik az életben nem váltják be azt, amit tanáraik vártak tőlük. Ellenben van a tanulók egy más faja, kiknek leckemegtanulása gyakran eshe-

tett kifogás alá, de akik az iskolában megtanulták miként lehet az iskolán kívül önállóan megtanulni azt, amiből az iskola talán csak kóstolót adott, ezzel azonban felköltve bennük az ismeretkór iránti érdeklődést.

Ezek aztán azon rossz vagy legalább gyenge középiskolai tanulók, kik tanáraik nagy meglepetésére az életben kiválnak.

Ez a *tanulni tudás* nagy jelentősége a középiskolai munka feladatainak körében. A főiskolai tanulmányokra való előkészítés szempontjából ezekben látom a középiskola feadatát.

Nyilvánvaló, hogy úgy a sokoldalú érdeklődés felköltése, mint az önállóan tanulni tudás nemcsak egy úton s nemcsak egy és ugyanazon ismeretanyag közvetítésével sajátíttatható el a növendékkel. Nemcsak egy, de elméletileg számtalan sok középiskolai tanterv gondolható, melyek alkalmazásával a fenti célok elérhetők. Csak hagyományos előítélet, hogy a gimnáziumi tanterv az erre egyedül alkalmas, illetőleg hogy csakis ez jó.

Mondják, modern kultúránk érthetetlen a görög és római kultúra s e két kulturnemzet nyelvének és irodalmának ismerete nélkül. De akkor visszafelé haladva szükséges volna ismernünk az egyiptomi, fóníciai és babilóniai nemzetek nyelvét s irodalmát is, mert ez ismét nélkülözhetetlen a görögök kultúrájának megérthetése szempontjából. De mai kultúránk megérthetése szempontjából megállhatunk-e a római műveltségnél? Annak megérthetésére nem még fontosabb-e a román kulturnemzetek: a francia, spanyol és olasznak, az indogermánok közül az angolnak a német mellett való ismerete?

Nyilvánvaló, hogy mindezt nem tűzhetjük ki középiskolai feladatul, az iskola csak érdeket kelt, ingerül szolgál, módszerre tanít és kétségtelen, hogy amely iskola a modern nyelv és irodalom tanítása kapcsán ismerteti az emberiség kultúrájának fejlődését, teljesen egyenértékű munkát végez az ember nevelése szempontjából azon iskolával, mely ugyanezen célt a latin vagy görög nyelv és irodalom tárgyalásával igyekszik elérni.

Szokás ellenvetni, hogy a tudományos pályák legtöbbször szükséges a latin nyelv ismerete. Nem akarom ez állítás igazságát kétségbevonni, de viszont kérdezem, mely tudomány mezején munkálkodhatik a magyar ember, ki sem franciául, sem angolul, sem németül nem tud?

Azt mondják, ha a felnőtt férfi tapasztalja, hogy e nyelvek ismeretére szüksége van, megtanulhatja azokat az iskolán kívül is,

de nem áll-e ugyanez még inkább a latin és görög nyelvre vonatkozólag, melyeknek csupán megértése szükséges? E tekintetben bizony legkevésbé van különbség a modern s a klasszikus nyelvek között, mindkettő megtanulható az iskolán kívül is, megtanulható önszorgalomból.

S mi az elmondottakból levonható következtetés?

Hogy a jó középiskola, legyen az akár gimnázium, akár reáliskola, egyaránt jól készít elő bármely főiskolai tanulmányra, a rossz középiskola pedig, legyen az akár gimnázium, akár reáliskola, egyaránt nem készít elő főiskolai tanulmányokra, mert az előkészítés lényege nem bizonyos szorosan meghatározható ismeretek elsajátítása, hanem az emberi ismeretek összessége iránti eleven érdeklődés felkeltése egyrészt, másrészt pedig azon képesség elsajátítása, hogy a növendék az ismereteket, melyekre az iskolában szert tett, önállóan kibővíteni képes legyen, hogy tudjon egymagára is tanulni.

A felsőbb tanulmányokra való előkészítés tekintetében ez a középiskola feladatának lényege s meggyőződésem szerint ezen szempontból határozandó meg a középiskolai végbizonyítvány képesítésének jogkérdése is s ezért tartom a gimnáziummal teljesen egyenlőségűnek a reáliskolát.

De azon meggyőződésemben vagyok, hogy a középiskolában eltöltött nyolc évnek az életre való előkészítés szempontjából egészen más szerep is jut s hiszem, hogy a középiskola nemcsak a főiskolai tanulmányokra előkészítő intézmény, de van teljesen önálló feladata is, melynek értéke független attól, a növendék végez-e felsőbb tanulmányokat is, avagy a középiskolából közvetlenül kilép-e az életbe. És ezen feladat elérhetése is független az iskola tantervétől, illetőleg annak tantárgyaitól, azt is egyaránt oldhatja meg úgy a jó gimnázium, mint a jó reáliskola, de ismét csakis a jó középiskola.

Az ifju tizedik életévétől a tizennyolcadik évig életét a középiskolában tölti. A serdülő kort a maga teljes egészében. Testének porcai ez időben csontosodnak meg, ez időben alakul ki jelleme, ez időben fejlődnek hajlandóságai tehetségekké. A fejlődésnek e korszakát a középiskolai munka a maga szigorú rendszerességével s megalkuvást nem ismerő következetességével befolyásolva a kötelesség fogalmának és eszméjének teremtményévé lesz a növendékben. A jó iskola növendékét mindenekelőtt *kötelességteljesítésre* tanítja, kell hogy tanítsa, s ezt cselekedve, a gyakorlati élet szempontjából legértékesebb kincshez juttatja.

Az iskola ellen felhangzó divatos vádak egyike, hogy a középiskola nem nevel, csak tanít. De kérdem, nem nevelés-e, hogy megkívánjuk tanulóinktól, hogy jó és rossz időben a rendtartás által megállapított órában pontosan ott legyenek az iskolában, hogy iskolaszereik mindenkor rendben legyenek, hogy a kitűzött feladatokat elvégezték legyen, tekintet nélkül arra, otthon zavarták-e a tanulásban vagy nem. És nem nevelés-e, ha a tanórán arra szorítjuk a növendéket, hogy figyelmét állandóan azon tárgyra irányítsa, mely az iskolai közös munkának feladatát képezi ez órában. Mindez nevelési munka s ezer más iskolai munka az s mindmegannyi a kötelességteljesítés iskolája hosszú nyolc éven át.

A középiskolának nagy nevelői hatását csak az tagadhatja, ki a nevelés és fegyelmezés egyedüli eszközének a büntetést, talán épen a botbüntetést vallja. Ilyenek is vannak még, sőt kezdenek bízni, hogy napjuk újra felderül! És oly nagyon alaptalan e napjainkban e reménykedésük?...

A kötelességteljesítésre való nevelés főtényezője a kötelességteljesítő tanár. A tanár kötelességtudása és lelkiismeretes kötelességteljesítése a kötelességteljesítésnek legtökéletesebb iskolája.

És ebben van a tanár lelkiismeretes pontosságának nagy jelentősége. Divattá lett kikacagni az órájára pontosan bejáró, a dolgozatokat gondosan kijavító tanárt, s pedáns kicsinyeskedőnek nevezni az igazgatót, ki a tanároktól ilyet kíván!

A teljes odaadással tanítói hivatásának élő tanár, ki ebbeli kötelességei teljesítését legfőbb hivatásának tekinti, mint tanár sokszorta értékesebb a nálánál sokszorta tudósabb és szellemesebb oly egyéniségnél, ki iskolai teendői végzését nem tekinti elsőrendű és főkötelességének. Amaz elsőől tanulói megtanulhatják azt, aminek elsajátítása a középiskolát az életnek igazán értékes előkészítőjévé teszi, megtanulják a megalkuvást nem ismerő kötelességteljesítést.

Mennél szeretetreméltóbb egyéniség és mennél zseniálisabb a kötelességeit léhán teljesítő tanár, annál veszélyesb mint nevelő, mert a kötelességmulasztásra nevel, e bünt erényként állítja akaratlanul is tanítványai elé és minden mulasztása számára van egy kedves szeretetreméltó mentsége!

Ezért tartom a legfőbb tanári erénynek a kötelességtudást, ezért tartom igazán tanári érdemnek, ha egy tanár pályája végén az mondhatja magáról, hogy harminc évet meghaladó tanári szolgálata alatt

egyetlen tanórát nem mulasztott, egyetlen javítatlan dolgozatot a tanítványnak vissza nem adott, mert ő a kötelességteljesítésnek volt tanára !

S mennél ritkább erény nálunk manapság a kötelességteljesítés, annál értékesebb az iskola, melynek tanártestülete a kötelesség szigorú teljesítésével igyekszik tanítványait kötelességtudásra nevelni.

Ezt tenni minden középiskolának, minden tanártestületnek legfőbb kötelessége, s amely tanártestület e kötelességét teljesíti, az tényleg az élet számára nevel, az a hazának nevel, az a jövő társadalom számára neveli a lehető legértékesebb elemet, a kötelességtudó és kötelességteljesítő embereket !

Meggyőződésem szerint ilyképen kell, hogy előkészítsen a középiskola a főiskolai tanulmányokra egyrészt, a gyakorlati életre másrészt, s ily értelemben a középiskola igenis az életre előkészítő iskola, de csakis a jó középiskola.

Es jó azon középiskola, melynek kötelességtudó tanártestülete van.

HAZAFISÁG. NEMZETISÉG.

Irta dr. Zsilinszky Mihály.

(Töredék.)

Szabadjon e sorok írójának is egy kiszakított levélkével hozzájárulni azon érdemkoszorúhoz, melyet Beöthy Zsoltnak barátai fontak össze ezen emlékkönyv alakjában.

E koszorú minden egyes levelében, minden virágzálában az iránta érzett szeretetünk és nagyrabecsülésünk tiszta érzelmei vannak kifejezve.

Ne vonjon le ennek becséből semmit az, hogy én régi jegyzeteimből szedem össze ezt a kis töredéket, mely a *hazafiság* és *nemzetiség* fogalmainak helyes értékelése körüli zavaros eszmék tisztázását célozta. Hiszen a közel multból még most is fülembre cseng a »hazafiság« jelszavától megrészegeedett emberek hangos kurjongatása, szenvedélyes kifakadása, köztisztületben álló emberek megrágalmazása, szidalmazása és embertelen üldözése!

A haza sorsát intéző érdemes férfiaktól le az utolsó utcai himpelléig, mindenki a szent hazafiság nevében káromkodva akarta megmenteni a hazát. A műveltebbnek látszó fiatalság pedig naponta kiragasztott friss plakátokon akart mindennap »százszor« meghalni a hazáért! A politikai eretnekek száma egy-két év alatt szereink előtt annyira elszaporodott, hogy ma már a »hazaárulás« címe különös megtiszteltetés számba megy.

A hazát néma önzetlenséggel és nemes cselekedetekkel szerető férfiak, akik a politikai és társadalmi eszmék harcát és összefüggését felfogják, akik az ámtókok óljait ismerik, igazi hazafias fájdalommal nézik azt a lelkiismeretlen játékot, melyet némelyek a hazafiság szent nevében naponta elkövetnek. S ez nemcsak nálunk Magyarországon van így. Fájdalom, a magasabb szédelgésnek e neme más országokban is tapasztalható.

Mikor néhány év előtt a természetellenes orosz-francia barátság létrejött és e két nagy, de nyelvre, műveltségre, államszervezetre, alkotmányra és szokásokra nézve egymástól teljesen eltérő és minden tekintetben különböző nemzet Toulonban és Párizsban ölekezett egymással; akkor az oroszoknak egyik legnagyobb írója, az orosz népnek legönzetlenebb barátja, gr. Tolsztoj, felháborodott a hazafiság szent nevében elhangzott beszédek felett. Azokat egy munkájában az ember legszentebb érzelmeivel való *viSSzaélésnek* és *népboldításnak* jelentette ki. Ő tudta, hogy a francia és orosz államférfiak hazafisága, szent lelkesedése tulajdonképen az Elzászt és Lotharingiát elhódított *német* nemzet elleni *gyűlöletet* jelent. A sok „Vive la Russie! vive la France!”-féle lelkesedésnek semmi köze a hazafisághoz. Ez — úgymond — nem egyéb, mint bolondítása a néptömegnek, melyet ugyanazok az urak ágyútöltelékeknek akarnák felhasználni. Feltételezik, hogy a patriotizmus ott él minden ember lelkében; hogy az egy oly érzelem, melyet az emberek szívében mindenáron élesztetni és táplálni kell.

Ezt Tolsztoj tagadja. Ő — úgymond — félszázadnál több időt töltött a nép között, azzal állandóan érintkezett; annak minden vágyát ismeri. De a hazafiság utáni vágyat nem tapasztalt. Az orosz népnek csak *kenyér kell*. Bármint erőlködnek a kormányok hazafias érzelmekre buzdítani és a néptömeget a szocializmus ellen felhasználni: az nem fog sikerülni. Az anyagi célok erősebben hatnak a népre, mint a hazafiság. Tudja, látja, hogy a néptömegeket egy kis időre lehet hipnotizálni hazafias jelszavakkal is; de az ilyen hatás nem sokáig tart. Helyesebbnek tartanám, ha a népvézérek inkább az általános *emberszeretet* érzelmeit ápolnák a nép között. A gyakorlati életben, az államok életében és a társadalomban mindenütt csak az *önzés, a haszonlesés és uralomvágy tapasztalható*. A hazafiság eszméjének hirdetése csak eszköz arra, hogy ezek a rossz tulajdonok továbbra is érvényesüljenek.

A nézeteknek és felfogásoknak eltérő sokfélesége mellett, és a nálunk országszerte mutatkozó *gyűlölködés* láttára valóban érdemes kissé gondolkodni e jelenség felett; érdemes keresni, miben áll hát a *hazafiság* jelszavának varázssereje?

Ezt annál inkább érdemes keresni, mert hiszen naponta látjuk nemcsak a felfogások sokféleségét, hanem azt is, hogy a hazafiság gyakori hangoztatása nálunk már hálás *üzletté* fejlődött. Az embereknek jelentékeny úri csoportja abból él, azzal emelkedik, — és azzal

üzérkedik. Kétségen kívül azért, mert az nem jár sem fáradsággal, sem erőfeszítéssel, sem veszedelemmel. A nagy tömeg mindig kész hinni a bátor fellépésű ismeretlen szájhősöknek és tapsolni minden hizelgő szóvirágnak. A tömeg egyes tagjainak lelkesedése szuggesztív hatással van az egész sokaságra. Ezt pedig semmiféle igazság, semmiféle észbeli ok nem képes más irányba terelni, amíg együtt van. A felköltött érzelem erősebb a logikánál, a fanatizmus erősebb a bölcsességnél. Ez a népek gyengéje és egyúttal szerencsétlensége is.

*

Költők és tudósok köteteket írtak össze e tárgyról. Mindenik saját különleges álláspontjáról. Ha azt akarjuk meghatározni, hogy mi a hazafiság, akkor először azt kell tudnunk, *mi a haza?*

Megvallom, hogy nekem e kérdés felvetésénél önkénytelenül fülembé csendül Kőlcseynek meghatározása, melyet híres Parainezisében még tanulókoromban tanultam meg. Ott pedig ez áll: »E szóban *haza*, foglaltatik az emberi szeretet és óhajítás tárgyainak egész összessége. *Ólár*, atyáid által istennek építve; *ház*, hol az élet első örömeit ízleled; *föld*, melynek gyümölcse feltáplált; *szülőid*, *hitvesed*, *gyermekeid*, *barátaid*, *rokonaid* és *polgártársaid*: egytől-egyig csak *kiegészítő részei* annak.«

Mindezek olyan tárgyak, olyan eszmék és olyan egyének, akik és amelyek nélkül emberi és társadalmi életet képzelni sem lehet. Egyenként és összesen szeretetünk, tiszteletünk és imádásunk tárgyai.

Arany János megengedi, hogy a *művészek hazája* széles e világ, mert azok a hírnév országútján laknak; de a költőnek *csak egy hazája* van! S ha azt kérdezzük tőle, hol kezdődik és hol végződik, e *haza*? Akkor erre azt válaszolja, hogy a hon ott kezdődik a csendes tanyának küszöbén, melyhez *emlékezete* kötö, mikor először útra kelt; melyhez a gondolatvezér mulatni vissza-visszatér — és egy szerény zöld ággal megpihen, mint bárkán a galamb — az *ősi tűzhelyen!*

Ott ismerősen veszik őt körül *gyermekkorának* játszótársai és netán még élő szülei. A szülőháznak minden zege-zúga beszél hozzá. És a *nyelv*, mely feléje zeng, *anyai tejnek* édes folyama, mely megnyitá *szívét* és *eszét*, mely utóbb ajkára simult, hogy dallana. Szerelme bimbóhajnalán *e nyelvet* érté a leány, s ezen viszonzá a »szeretlek«-ét, vagy a sóhajzócsakát, mit visszarebegett.

Ott a *nyúltszívű nép*, mely megérti őt, mely vele érzésben és nyelvben rokon; mely fogékony a dalra, melyet énekel. Ameddig

ily nép veszi őt körül ; nép, melynek érzi keble, zengi szája a költő énekét, — *addig terjed, ott éri végét a költő hazája.*

Azon túl maga jövevény ; dala üvegházi növény ; legszebb illatja, színe kárba megy : Széles világon nincs népe s hona, — *csak egy !* Csak ezt az *egy hazát* tudja *szeretni igazán*, szeretni kimondhatatlanul. Nem a *díjt* méri, melyet tán az ad ; oltára nem önző lángokra gyúl ; ő a *magyar hazáért*, a magyar honnal és honnak él, örömeit, bűját zengvén, ha dalra kél.

Boldog, ha büszke lantján a *haza dicsőségének* napját zengheti ! ha nincs multjának vérző panasza s reménye vásznát jó szél lengeti. A dal, mit így teremt ujja, egy nemzeti halleluja.

Visszhangja messzi ég alá kihat, — és felverendi a késő századokat. De bár fogy a nép és *hazája pusztul*, és a jövőndő hallgat, nem fel ; bár keble csak bánat dalára buzdul : honát a költő mégsem hagyja el. És, mely alélt hattyú gyanánt várja magára a halált, — ő nemzetének hattyúéneke, Ő, a lant bánatos, *haldokló gyermeke.*

Ezt énekelte Arany János azon időben, mikor 1848 után úgy látszott, hogy a magyar nemzet haldoklik. Hála istennek, a nemzet nem halt meg, a haza és népe él, mi fölött nemcsak a költők, hanem a hazának minden igaz fia igaz szeretettel örvend...

Vörösmarty Mihály bölcsőnek és sírnak nevezte a *hazát*, mely ápol és eltakar ; melyen kívül a nagy világon nincsen számunkra hely. Megszentelt *föld* az, melyért apáink vére folyt s melyhez egy ezredév emlékei csatolnak bennünket. Árpádnak hadai, Hunyadnak karjai, szabadság zászlai mind oly emlékek, melyek e hazához kötnek bennünket. Lehetetlennek tartja, hogy annyi szív, annyi vér és annyi hű kebel hiába szakadt volna meg a honért, — s épen azért reméli, hogy még jönni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán.

Petőfi, a honszerelem legtüzesebb apostola, önkeblét *szent-egyháznak* nevezte, melynek oltárképe a haza ; melyért, ha kell, kész magát feláldozni is. Nála e mondás nem üres szólam, hanem a legazilárdabb meggyőződés. Lelkének legforróbb érzelmeivel kísértette ő a magyar haza sorsát a negyvenes években. És a sors változásához képest tombolt örömben, zokogott bűjában, kétségbeesett, ha a bű felhője borult lelkére, és haragra gyúlt valahányszor egyesek leletlensége vagy hiúsága veszélybe látszott sodorni a hazát.

Bűjában a honszerelmet *csillagnak* nevezte, mely gyönyörűségesen ragyog, és sokszor elkeseredett afelett, hogy a magyar hazának

kevés ilyen csillaga van. Hazájának *őscire* gondol, kik valaha a porba-omlott Európa homlokán tomboltak; de akiknek homlokáról már régen elhervadt a babér. Aggódik a haza jövője felett, mert sok a szájhazafi és kevés a tette és áldozatra kész ember. A hazát és annak becsületét, szóval és tettel védte és dicsőítette. Honfitársait lelkesítette, figyelmeztette, hogy a tisztesség és becsület útjáról soha le ne térjenek sem indulatból, sem pedig díjért. Magyar,

Szeresd híven felebarátidot,
Ne vond fel közted s más közt e hidot
A hon nevét, a drága szent hazát
Szívednek legtisztább helyére zárd.

Lángazavakkal szidta és ostorozta azokat, akik a hazát önérdék-ből hamisan, csak szájjal szeretik. Akik vigadnak akkor, mikor a haza veszélyben van. Különösen az ifjabb nemzedéknek tett erős szavakban szemrehányást.

Szíveteknek — úgymond — alig marad egy szöglete
Ahol magát pók gyanánt szövi be
A hazaszeretet.
S ez is csak addig tart, míg jön az önérdok
És azt javasolja, hogy leöppörjétek,
Mint hitvány szemetet!

*

Azonban hagyjuk a költőket ábrándozni, lelkesülni és mennydörögni. Nézzük ezt a kérdést pusztán és egyedül a *próza* *valóság* szemüvegén át.

Induljunk ki egy értelmes magyar ember *szülőházából*; például egy debreceni tősgyökeres családból. Születik egy egészséges gyermek, mely felnőve életének legnagyobb részét szülővárosában tölti el. Lelkének *első benyomásai* úgy fognak visszatükröződni lelkében, mint a nap sugarai valamely tiszta fehér lapról. További *neveltetése* folytán legtöbbet fog köszönni szülőinek, tanítóinak, barátainak és mindazoknak a mestereknek, akiknek szavai, tettei és iratai némi hatást gyakoroltak lelkére. Legelső és legkedvesebb *otthona, hazája* tehát mindenkinek a *szülői ház, a nevelés, a környezet*.

De nemcsak ez; nemcsak az a környezet, amely a legelső befolyást gyakorolta rá. Az ilyen szűk felfogással hálátlanságot követnének el a magyar haza területén lakó *más polgártársaink* iránt. Minden

ember szeretettel és hálával tartozik azok iránt és azon *szellemi és erkölcsi tényezők* iránt is, melyek között életünk folyama tovább halad. A felsőbb iskolák tanárai iránt, a tudományos és művészi körök, olvasótermek, könyvtárak, tárlatok és múzeumok iránt, melyeknek tárgyaiban, tartalmában, eszméiben való gyönyörködés lelke élvezetet talált.

Bizonyára egy értelmes honpolgár sem fog megfélemlkezni a *hazamezőgazdái*ról és *iparosai*ról, akiknek szorgalma és tevékenysége megkönnyítette életünket, amennyiben élelemmel, ruházattal és a legszükségesebb kényelmi dolgokkal látott el bennünket. Nem fog megfélemlkezni a *kereskedői*ről, a közlekedés eszközeiről, a különféle tisztviselőkről, akik a mi biztonságunkról és jólétünkéről gondoskodnak. Nem lesz hálátlan azon fiatal emberek iránt sem, akik a nemzeti zászló alá gyülekezve, az egész ország védelméről és biztonságáról gondoskodnak, akik saját életük kockáztatásával mindnyájunk jólétét, életét védelmezik a szomszéd népek támadásai ellenében!

Minél tovább részletezünk, annál világosabban tűnik szemeink elé az a sok tényező, mely együttvéve képezi azt, amit mi *magyar hazának* nevezünk. A nép, a nemzet *nyelve*, mint a társadalmi érintkezésnek szellemi eszköze; a költészete és ábrándjai, a történelmi hagyományok és szokások, a közös fejlődés, a *közös* harcok és dicsőségek, a *közös* rokonszenvek, *közös* ideálok, *közös* aspirációk és remények: mindmegannyi tényező a közös magyar *haza* helyes fogalmának és eszméjének.

Aki mindezeket a tényezőket együttvéve szeretni, becsülni, emelni és gyarapítani képes; aki mint egyén, mint családtag, mint társas lény, mindazon tényezők iránti köteletségének szentségét, nagyságát és mulaszthatatlanságát a szívében hordja, és szívbéli ezen érzelmeinek megfelelő önzetlen tettekre képes: arról azt mondjuk, hogy igazán szereti hazáját, az a hazának kedves, hasznos és igaz fia. Boldog haza, boldog nemzet, amely ilyen hazafiakkal dicsekedhetik! Ellenben szerencsétlen és sajnálatraméltó haza és nemzet az, amelynek fiai nem csendes tettekben és jó cselekedetekben, hanem csak üres hangzatos szavakban tüntetik hazafiságukat.

Ezekre illik az, amit Arany János a haza nevével visszaélő fűzfapoétákról mondott Vojtina ars poéticájában, hogy »mit érne gyöngéd szó nekik, midőn a hont *ordítva szeretik*«.

Mert ilyenek is vannak mindig és mindenütt. Nálunk is az ország minden zugában. Ott látjuk őket a falvak piacán, együgyű,

ártatlan és hiszékeny nép között; feldúlt arccal, kidülledt szemekkel, tüzes nyelven dicsőíteni a hon-hazát, sajnálni és siratni a népet; emlegetni annak terheit, szidni előljáróit és hazaárulózni — a kormányokat. Ott látjuk őket a sajtóírodákban, hasonló szellemű cikkek írásában izzadni, iparosok és földművelők között sűrögni, forogni, — szidni a németet, a tótot, az oláhot és a horvátot mindig csak »a hazáért«. De csak addig, míg ez a mesterség követőkre találva jól jövedelmez; míg kilátás van zsíros falatra, gyöngyöző pezsgőre, víg pajtásokra és tízszeres napidíjra.

Petőfi ilyen alakok láttára írta azt, hogy »kinek a hon mindig ajkain van, — nincsen annak soha sincs szívében«. Az ilyenek »tettre« gyávák, önzők »áldozatra«. Ők a hon árulói. Megjósolta, hogy elveszünk »az ordítók miatt«. Egy sokat tapasztalt szellemes politikusunk pedig a hazafiság farizeusait olyan mikrobákhoz hasonlította, melyek csak lázbeteg szervezetben tudnak tenyészni. Ahol rohamosan szaporodnak, ott beteg az ország szervezete. . . . Hazafias szavakkal gyilkolnak meg minden hazafias tettet!

*

Mint az arany a tűzben, úgy az igazi hazafiság a nemzeti veszelemben tűnik ki.

Már a régi görögök és rómaiak úgy fogták azt fel, mint legfőbb erényt, mint a hazaszeretet legmagasabb fokát, mely abban nyilvánult, hogy a honfiak készek voltak életüket is feláldozni a haza jólétéért és boldogságáért. Innét van, hogy úgy a görögök, mint a rómaiak a háborúban kitűnt hősök tiszteletére a legnagyobb ünnepeket rendezték.

A győzelmi babérkoszorúk utáni vágy a legnemesebb tettekre buzdította a hazafiakat. Az ókori népek hazafias nemzeti öntudatát nagyban emelte azon hit, hogy királyaik egyenesen az istentől származtatták magukat. Vergilius előadása szerint Aeneas nemcsak a római népnek, hanem Augustus császárnak is őse volt. Ehhez kapcsolta Róma világuralmát, mikor Apollóval ekképen biztatja Julust:

Bátran előre fű, így jutni fel a magas égbe!
Isteni sarj és istenek őse! Ha Assaracumnak
Háza világ ura lesz, méltán csillapulnak a harcok.¹

¹ Aeneis IX. 641—643. vers.

Augustus korában csakugyan helyreállott a béke ideje, melyet a költő előre megjósolt. Ez volt az aranykor, mely a római világalalmat megalapította. A szabadságukra büszke régi római családok fiai meghódoltak a nagy császárnak; de azért nem mondtak le jogaikról. Cicero is sokat adott erre a római büszkeségre. Antonius elleni beszédében többek között azt mondja, hogy *nem lehet szolgává* az a római nép, melyet a halhatatlan istenek a világ népeinek urává tettek. A római népnek különös kiváltsága a szabadság!

A régi népeknél a hazafiság elsősorban *katonai*, másodsorban pedig *polgári* erény. Meghalni mások javáért, meghalni a hazáért és a királyért, meghalni valamely magasztos eszméért: ma is a legnagyobb dicsőségnak tartatik. Pulchre et decorum est pro patria mori.

A kereszténység hatása alatt, mely az *általános emberszeretet* hirdette, a középkorban a hazafiság értéke lejjebb szállt; úgy mint maga a haza fogalma is. A haza elvesztette varázsának erejét a lelkek felett, mivel mostohán bánt gyermekeivel. Ez különösen akkor volt érthető, mikor a királyok ügyét azonosították a haza ügyével; mikor XIV. Lajos francia király lovagostorral merészelt megjelenni a parlamentben, s kimondá jellemző híres mondását: L'état c'est moi!

A királyoknak ilyenén meggyőződése századokon át fejlődött ki — egész Európában. Franciaországban különösen azért emelkedett oly nagy tekintélyre, mivel a királyok szabadították fel az ország területét egymásután az angoloktól, a spanyoloktól és a pápáktól. Ők szilárdították meg a királyi hatalmat azáltal, hogy Bretagne, Burgundia és Provence független urait és uradalmait bekebelezték.

Igy volt ez nálunk is Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás korában. A magyar hazafiság is a királyok iránti hűségben nyilvánult meg a nemességnél, mely tőlük kapta kiváltságait és szabadalmait. A XVI. század elején, a királyok egymással harcában és a török hódoltság korában a pártokra szakadt nemesség hazafisága is megoszlott. Azon korbeli emlékeink arról tesznek tanubizonyyságot, hogy az osztrák házból származott királyaink mellett, a német zsoldosokkal együtt harcoló nemesek azt hitték, hogy hazafias kötelességet teljesítenek, mikor a törökre támaszkodó erdélyi nemzeti fejedelmek ellen fognak fegyvert, vagyis azok ellen, akik a nemzet és a haza politikai és vallási szabadságáért ontották véréüket.

Világos ebből, hogy itt a hazafiságnak ideális fogalma egészen háttérbe szorult. Hiszen tudjuk, hogy az akkori hazafiság erényét

főképen az a remény növelte, hogy azért jutalmul a királyok részéről kiváltságok és birtokadományozások fognak következni.

*

A nagy gondolkodók nem sokat foglalkoztak a haza fogalmával és annak meghatározásával; mert azt ép oly világosnak és természetesenek találták, mint akár az apa vagy anya fogalmát. Annál többet foglalkoztak az állami szervezés és kormányzás elveivel és problémáival. Sokat írtak, különösen a franciák, a zsarnoki abszolút uralomról, a királyság alkotmányos előnyeiről és a köztársasági *erényeiről*.

A zsarnoki uralom *Montesquieu* szerint csak ott lehetséges, ahol szolgálékú, gyáva nép lakik. Az alkotmányos monarchia már tökéletesebb, mert ott az egy ember uralma megoszlik a király és a törvényhozó testület között. Az egyeduralmi hatalmat a nemesség jogai és a törvények korlátozzák. Végre a köztársasági kormányforma az arisztokraták és demokraták *egyenjogságán* alapszik.

Ezen különböző kormányformák szerint határozza meg *Montesquieu* a *hazafiság fokozatait* is.

A zsarnoki despotauralomnál a hazafiság meghunyászkodásban és feltétlen engedelmisségben nyilvánul. Az alkotmányos monarchiában már a *becsület* fogalma lép előtérbe. A nemesség *hazafisága a kitűnőségben*, vagyis azon törekvésben nyilvánul, hogy az illető kitűnjék valami *jeles tett* által, mely akár a király, akár a többi nemesek részéről megbecsülésben részesül. A nemesi ösztön már az arisztokratikus hazafiságnak egy neme, mely a király és nemesség iránti szeretetből cselekszik. Az általános hazaszeretetnek ez még csak egy része.

Végre a *köztársaságban* valamennyi rend egyenlővé lesz, itt a hazafiság már *közerény*. Cselekedni erényesen, önfeláldozóan a közjóért, vagyis az egész országért: ez az *igazi hazafiság*. Az a legjobb alkotmány, melynek keretén belül minden egyes honpolgár alárendeli saját érdekét a közérdeknek; az egyes feláldozza magát valamennyiért. Ez a legszebb hazafias erény.

Rousseau nagy lelkesedéssel »genfi polgárnak« szerette magát nevezni, mivel Genfben született. Ott kapta első benyomásait a családi házban és azok a szokások és erkölcsök, melyek között nevel-

kedett, nagy befolyással voltak reá. Másokban is azt szerette, aki ragaszkodott *szülőföldjéhez*. Voltaire nem volt jó hazafi; ő a hazafiságot egyszerűen fanatizmusnak nevezte, melyet ép úgy kárhoztatott, mint minden más fanatizmust. De a szabadságnak ő is feltétlen híve volt.

*

A latin nyelv hivatalos uralma idején a hazafiság, a patriotizmus mai fogalma és neve ismeretlen volt. Ez a szó *patriotizmus* először a francia nagy forradalom idején jött divatba, mikor az európai idegen hatalmak beavatkoztak a franciák dolgaiba. Azokat az első zászlóaljokat, melyek az idegen beavatkozás ellen szerveztettek »pour la patrie«, patriotáknak nevezték. Később a szabadság és egyenlőség eszméinek befolyása alatt, az elvadult tömeg szélétiben használta a *hazafisági* kifejezéseket. A községtanácsok *hazafisági* bizonyítványokat osztogattak és szedték a *hazafias* adót. A gyilkosok a guillotinet *nemzeti* borotvának és a tömeges kivégzéseket *nemzeti* vágóhídnak nevezték.

A szabadság, egyenlőség és népfenség meghatározatlan szavai, Rousseau és utódainak lángoló mondásai, s valamennyi új elv — a meggyújtott szénhez hasonlóan — lángoltak, forró füstöt és ittasító párákat fejlesztettek. Taine megragadó színekkel festette le, hogy e nagyszerű meghatározhatatlan szavak miként foglaltak helyet a szellem és a tárgy között, miként mosódtak el a körvonalak és miként kezdődött egész Európában a szédület. Az emberek — úgy mond — még sohasem veszítették el ily mértékben a valódi dolgok jelentésének tudatát. Soha egyszerre ily vakok és képzelődők nem voltak, mint a nagy forradalom elején. Ferde érzések, oktalan felfogások uralkodtak; olyanok, milyeneket egy orvos elmebetegség jeleinek ítélne. Az ilyen izgatható és felizgatott főkből a szó magasztos bűvésze kisérteteket idézett elő. Ezeknek némelyike borzasztó, másika imádandó és ábrándok által létesített alakok, melyek a valódiak helyét foglalták el, a káprázatokban élőket hódolatukkal halmozták el, vagy örvényükben üldözték.

A hazafiság érzelme is ferde világításba jutott. A műveletlen nép hasonlított olyan gyermekhez, mely az utak kanyarulatán minden fában és bokorban rémítő kisérteteket lát. A szenvedélyek, hogy igazolhassák magokat, az elmélethez fordultak; az elmélet pedig, hogy alkalmazható legyen, a szenvedélyhez folyamodott.

Egész Európa tekintete Franciaország felé fordult, és a forradalom eszméit minden nemzet a saját felfogása és érdeke szerint magyarázta. Ez történt Magyarországon is. Íróink és államférfiaink jelentékeny része a hazafiságot szintén az *idegenek gyűlöletében* kereste.

Hazánkban majdnem egyidőben a nagy francia forradalom kitörésével II. József császár erőszakos germanizálása ébresztette fel a régi *németgyűlöletet*; de egyúttal a magyar hazafiságot is, mely a hivatalos nyelv ellenében erős ellentállást tanúsított. A francia írók munkáit sokan olvasták és a szabadság eszméit mohón magukba szívták. Némelyek belekeveredtek a Martinovics-féle összeesküvésbe is.

A bécsi gárdisták Bessenyeitől kezdve gondosan ápolták a nemzeti irodalmat; de tulajdonképen Kazinczy Ferenc és társai voltak a nemzeti irodalom és hazafias érzés felébresztői. Virág Benedek belefogott »A magyarok kijöveteléről« szülő hős költeménybe s megírta a Magyar Századokat, melyekben a szittya vitézség dicsőítésére egész szónoklatot tart. Horvát István már mindazt, ami nagy és dicső volt a világon, magyarnak és magyarok által elkövetettnek állította. Rajongó fajszeretetében, nemzete nagyságának fényétől elragadtatva, az egész óskori történelemben szereplő népekben magyarokat lát. Még a szentírás is csak úgy »pöszög mindenféle régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól«.

Igaz, hogy ezek a túlzások veszélyeztették a nemzetiség körül folyó viták komolyságát; de tagadhatatlan az, hogy az idegen befolyás elleni küzdelem alapérzéséből erednek.

A latin nyelv hivatalos használatának visszaszorítása és a magyar nyelvnek ősi nemzeti jogai való helyezése nagy fordulópontot képez a magyar hazafiság és nemzetiség történelmében. A magyar nyelvű irodalom fellendülése féltékenységet és nagymérvű nyugtalanságot ébresztett a hazában levő nemzetiségek között, különösen azóta, amikor Vörösmarty Mihály bordalában azt írta, hogy »minden ember legyen ember és magyar, *kü e föld hord* és egével betakara«. Amit a költő bor mellett lelkesen írt meg, azt a politikusok a gyűlési termék asztalánál és a közéletben is megkísérelték valósággá tenni a polgári egyenjogúság elismerése előtt.

A magyarosítás megindult, az irodalomban, a társadalomban, az egyházban és az iskolában, mi ellen a másnyelvű polgártársak védekezni kezdtek. Ebből kölcsönösen oly erős küz-

delem támadt, mely a politikai térre átcsapván, a negyvenes években nyílt lázadásban tört ki.

*

Azóta egész nemzedékek küzdenek egymással és keresik a módját annak, miként lehetne az országban levő különböző népfajokat nyelvileg eggyé olvasztani és őszinte magyar hazafiakká tenni. Nemcsak nálunk, másutt is az a törekvés tapasztalható, hogy a nemzetek a kebelükben található idegen elemeket, a másnyelvű lakosokat, ha kell, erőszakkal is beolvasszák. Aki ezt a törekvést és az ebből eredő küzdelmet figyelemmel kíséri, az csakhamar észreveheti, hogy itt a *faji* érdek összetévesztetik a *nemzeti* érdekekkel, és a *nyelv* összetévesztetik a *hazafisággal*.

Ebből a helytelen felfogásból végtelen bonyodalmak keletkeztek már eddig is, és fognak szaporodni még ezután is, amíg azon meggyőződés nem ver gyökeret, hogy a magyar nemzet fennmaradása és virágzása nem a faj tisztaságában, s a hazafiság nem a nyelv egységében áll.

A történelem, a néprajz és a tényleges állapot bizonyítja, hogy *fajilag* tiszta nemzetek nincsenek, és *nyelvileg* egységes *hazafiság* egyáltalában nem létezik.

Honnét van mégis, hogy manapság majdnem kivétel nélkül, minden kis és nagy nemzet arra törekszik, hogy az országa területén élő különböző népfajokat saját nemzetiségébe olvassza? A nagy német nemzet egész politikai és kulturális hatalmát felhasználja arra, hogy a birodalma területén levő szlávokat, lengyeleket és holórokat *németekké* tegye. Legújabbán az oroszakos földkiszajátítási törvény által vagyoni és gazdasági eszközök alkalmazásával kívánja őket német *hazafiakká* tenni! A nagy Oroszország évtizedek óta oroszítja a földterületén lakó különféle népfajokat. Ugyanezt teszi a magyar nemzet az itt lakó tótokkal, szerbekkel, németekkel és oláhokkal. Az ebből keletkezett politikai és társadalmi bajokat és kellemetlen küzdelmeket mindnyájan ismerjük. De a nemzet többsége nem a józan ész okai által, hanem a hazafias szenvedély által vezérelteti magát. Eljárását nem azzal indokolja, hogy ez politikailag helyes, társadalmilag lehetséges, közgazdaságilag szükséges; hanem azzal, hogy egyik nemzet a másiknak eljárására mutat. Ezzel bátorítják egymást ezen természetellenes és épen azért eredménytelen erőszak folytatására, mely mindenütt csak azt eredményezi, hogy

kölcsönös szeretet és támogatás helyett, a küzdelem a másnyelvű honfiak *gyűlöletévé* fajul.

A gyűlölet és viszály terjesztői sohasem gondolnak az emberi lélek törvényeire és saját eljárásuk logikájának *természetes következményeire*. A lélek természetének lényegéhez tartozik, hogy nem tűri el a gondolat és érzelem szabadságának korlátozását. Minden külső kényszernek ellentmond. A helyes logika pedig abban a bibliai mondatban foglaltatik, mely azt mondja, hogy amit nem akarsz magadnak, te se tedd embertársadnak. Mindig meggondolandó, hogu egy más hatalmasabb nemzet a mi nemzetünkkel, a mi nyelvünkkel szemben kezdené gyakorolni ezt az eljárást, — amint azt nálunk II. József császár és újabban Bach miniszter is tette — mi lenne annak természetes következménye? Nem más, mint kölcsönös gyűlölet, eredménytelen belháború, erőfecskelés és öngyilkosság.

Ha nem volna más bizonyosságunk a világ történelmében, itt van saját nemzetünk ezeréves története, mely azt mutatja, hogy a nemzetek hatalmának, szellemi és anyagi erejének kifejtéséhez, sőt nemzeti nagyságának biztosításához nem okvetlenül szükséges a faji és nyelvi egység megalapítása. E részben legtisztább felfogása volt a legnagyobb magyarnak, gróf Széchenyi Istvánnak, aki a nálunk is felburjánzott nemzetiségi meddő harcok közepette számtalan iratában bizonyítgatta azt a tételt, hogy egy nemzet egysége és hatalma nem a nyelv egységében, hanem a szívek és törekvések egy irányban való vezetésében áll.

Gróf Széchenyi a nemzetiségek közötti harcot úgy fogta fel, mint természetes küzdelmet a létért, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, aki a legtöbb értelmi súllyal bír és aki legügyesebben tud alkalmazkodni a változó létviszonyokhoz. A történelemből és a tapasztalásból ő is azt látta, hogy minden erőteljes népben, úgy mint egyes emberekben, megvan a *terjeszkedési* hajlam. Ha több ily hajlamú nép kerül össze, előáll a létért való küzdelem, melyben azonban a győzelmet egyedül a magasabb kultúra fogja kivívni. A magyar nemzet diadala csak értelmi felsőbbtség által vívható ki. Mert »valamint egyetlen egy kiképzett emberi velőben több magához vonzó és magába olvasztó erő van, mint ezer üres vagy zagyvatelei főben; épen úgy terjesztheti a nemzetiséget is egyedül az értelmi felsőbbtség és semmi egyébbe«.

Amely nép élni akar, annak okvetlenül *olvasztó* szerepre kell emelkednie, mert elgyengülése és korai halála ellen nincs orvosság.

Soha senki nem lelkesedett őszintébben a magyar nemzet jövőendő nagyságáért és nemzeti fejlődéséért, mint gróf Széchenyi István. De hazafias cselekedetekben sem multa felül eddig egy magyar sem. Azért érdemes meghallgatni és követni tanácsát. Ő nem kicsinyli a nemzeti nyelv fontosságát, sem a magyarosítási törekvések ólját. De távol áll minden erőszakosságtól, mely csak elkésérti azoknak kedélyét, akiket megnyerni akarunk.

»Olvasztói felsőbbbséggel kell bírni, — mondja ő. — Igen. Ámde bír-e ily olvasztó felsőbbbséggel az, aki szeretetreméltóság és rokonszeny-gerjesztés helyett *kuruzslóként* csak külsőre hat s mert grammatikát tanít, mert mindenütt zsinórt varr s mindent veres-fehér-zölddel eltarkít, már azt hiszi, szíveket bájolt s velőket hódított!? Vagy bír-e olvasztói felsőbbbséggel az, aki másban nem tudja becsülni azt, amiért ő maga követel megbecsülést? Vagy talán az ért ehhez a mesterséghez, aki hős ellenét, mert oly lelkesedéssel vív saját vére mellett, mint ő saját véréért, ahelyett, hogy lovagias szellemben magához emelné, pogányilag sújtja s hírnevét alacsony gyanúval bemocskolni nem pirul? Vagy talán az a mély felfogású mester, ki nyughatatlan hevében a magyarságot mostani nyers állapotában . . . mindenkivel rögtön bevétetni akarja?

»Nem! A tapasztalás azt mutatja, hogy azok ütik a legnagyobb csorbát fajtánkon, kik a sokaság lelkesedésétől elszédítve, azt hiszik, hogy azt óriási léptekkel mozdítják elő.

»Az olvasztó erőt egyedül a civilizáció képezi, melyen kard nem fog, s mely előtt a legtündöklőbb vitézség is térdre esni kénytelen. Az erőszak egyedül csak saját magának ássa meg a sírját.

»A nemzetiséget nem lehet csak úgy rákenni valakire, mint például meszet a falra, vagy mázat a fazékra. Parancsunkra senki sem fog nemzetiségéből kivetkőzni. Vajjon mi magyarok túrnók-e, ha bármely hatalom akarna bennünket a saját mintájára kaptázni? . . .

Széchenyi István gróf axioma tisztaságával látta előre a veszedelmet, mely az erőszakos magyarosításból a nemzetre következett. Figyelmeztette kortársait, hogy törvényeink egy hajszállal sem rendelték többet, mint hogy a holt latin szó helyett az élő magyar lépjen, és hogy a közigazgatás nyelve azon faj nyelve legyen, melytől nemcsak az ország *nevét* vette, hanem mely az alkotmányos létnek is törzsőke. Ennél semmi sem lehet méltányosabb és igazságosabb. De egyes túlzók oly helyre is beerőszakolták a magyar nyelvet, ahová törvény szerint nem lett volna szabad, — és azt, aki elég

bátor volt ez ellen szavát emelni, rossz hazafinak, sőt hazaárulónak nevezték el.

Mintha a mai kort festette volna, amikor a parlamentben a nemzetiségi képviselőket, jóllehet magyarul beszélnek, a nemzet ellenségeinek, a horvátokat pedig elvetemült gazoknak és kalandoroknak nevezik.

A nyelv kétségen kívül egyik legfényesebb kelléke és összeforrasztó kapcsa az egy országban lakó népnek ; de ez magában véve még senki sem tesz igaz *hazafivó*. A nyelv maga nem képez nemzetet. Svájcban egy részében németül, másokban franciául, egy harmadikban olaszul beszélnek az emberek. Mégis békében élnek egymás között s egyiránt büszkék hazafiságukra. Bécsben épúgy beszélnek németül, mint Berlinben. Pedig ezek más-más nemzeteknek fővárosai. Washingtonban épen úgy beszélnek angolul, mint Londonban. És kinek jutna eszébe ezeket egyazon nemzetnek nevezni. Ezen példák-ból is látható, hogy valamint a nyelvek egysége meg nem jelent egy hazát, úgy a nyelvek különfélesége sem szünteti meg a hazák egységét.

E részben a *haza* helyes fogalma igazít el bennünket. Ha a haza fogalmában valóban lényeges az *ősi tűzhely*, az *anyai tejnek* édes folyama, a *ház*, hol az élet első örömeit élveztük ; a *föld*, melynek gyümölcse feltáplált ; az *oltár*, mely előtt a jegyesek hűséget esküdtek egymásnak ; a *szó*, melyet a gyermek életében először elrebegett ; ha az *emberek*, a szülők, a hitvesek, a gyermekek, a barátok, a rokonok, kiknek környezetében növekedtünk ; ha tanítóink, kiktől első benyomásainkat vettük, polgártársaink, kiknek munkája az életszükségleteit előteremti, kiknek védelme a haza felvirágozását biztosítja ; ha a történelmi emlékek, melyekhez a nemzet dicsó és fájdalmas eseményei csatolva ; a temető, melynek hantja alatt kedveseink alusszák örök álmukat, szóval : ha az édes és keserű emlékek tárgyai, mind-megannyi kiegészítő részei a haza fogalmának : akkor a hazafiság érzelmét nem lehet kizárólag ezen eszmék, érzelmek és emlékek egyes tárgyaihoz csatolni. Ezek *együttvéve* képezik a hazát és nemzetet. Ezek a szent kapcsok együttvéve sokkal erősebb kötelékei és összeforrasztó tényezői az egy hazában élő lakosok hazafiságának, mint csupán a nyelv, mely köztapasztalás szerint hamis érzelmek tolmácsa is lehet.

Hűtelen a természethez minden nép, mely hazája összes érdekeivel, múlt és jelen emlékeivel nem törődik ; s minden hűtlenség a természet iránt kegyetlenül megbosszulja magát.

A nemzet és a haza fogalma rokon, de nem egy az *állam* fogalmával. Ez utóbbi egy meghatározott területen lakó polgároknak csoportját képezi, legyenek azok akár egy, akár más eredetűek ; de akiket egy bizonyos közös szervezet, közös politikai, gazdasági és kulturális érdekek, ugyanazon törvények és ugyanazon központi kormány tartják össze.

Minden állam saját kormányától és legfőbb nemzetiségi tényezőjétől kapja együttes nevét. Magyar királyság, Francia köztársaság, Német császárság, Svájci szövetség, Monakói hercegség stb. De ezek a lényeges jelzők még nem foglalják magukban a *hazafiság* fogalmát ; annál kevésbbé azokat a szent érzelmeket, melyek az emberi társadalom egyes tagjait egy nemzetté forrasztják össze. Az állam egy rideg fogalom, melyet nem a szeretet szálai tartják össze. Itt a *hatalmi érdek* tolakszik előtérbe. A német tudósok a *haza* fogalmát az *«állameszme»* fogalmával cserélték fel ; a szeretet érzelmét rideg *eszmével*. Természetes vonzalom helyett, értelmi erőszakos fogalom lép előtérbe. Az államok mindegyike nagy állandó hadsereget tart fenn azon célból, hogy saját területének sértetlenségét megvédelmezze és hogy azt — ha lehet — *mások kárára* gyarapítsa.

Ezen utóbbi esetben az erőszakkal végrehajtott annexió éppen nem alkalmas arra, hogy gyarapítsa és erősítse azokat a szent érzelmeket, melyek az *igazi hazafiakat* érzelmileg összeforrasztják. A lengyelek hazáját három nagy állami hatalom háromfelé osztva erőszakkal csatolta magához. Németország Elzászt és Lotharingiát fegyverrel hódította meg. De az a kérdés : meghódította-e a lakosság szívét, vagyis azokat az érzelmeket, melyek nélkül *igazi hazafiságot* képzelni sem lehet ? Bizonyára nem !

A hazafiság tette és áldozatra kész szívet és munkás kezet kíván. A haza és nemzet fogalma oly magas erkölcsi egységet képez, melyet a legmagasabb érdekek közössége tesz igazán hatalmassá. Közös célok, közös törekvések, közös törvények, közös jogok és kötelességek, közös örömek és fájdalmak, közös remények és emlékek : ezek együttvéve hozzák létre egyrésről a szülőföld iránti szeretetet, másrésről az összetartozás és testvéri szeretet érzelmét, mely minden külső kényszer nélkül eggyé olvasztja a hazafiakat.

VÖRÖSMARTY S A MAGYAR NŐ.

Irtá Berczik Árpád:

Emeld fel bájaidnak sászláját,
Utánad indulnak a honnak jobbjai!

Megrázóbban, meghatóbban és lángolóbban magyar költő magyar nőről nem írt, mint Vörösmarty ebben a remek költeményében, melyből e két sort vettem. »Az úri hölgyhöz« a címe ennek a bűbájos, a hazafitűztől izzó versnek és Vörösmarty Mihály a költője, akinél magyar költő alig intézett forróbb hangokat a magyar nőhöz. Lángostorral sujtja a vérét, faját megtagadó, lelketlen nőt, a ledért, a léhát, az üreset és lelkesülten festi le a magyar nő eszményképét, hódolattal adózva annak, aki megérti hivatását.

Vörösmartyt nem mondták soha a nők dalosának, mások viselik ezt a nevet, akik a nő bájait megénekelték, kegyetlenségét, szeszélyeit fájdó dalokban elpanaszolták. A szerelem dalosai voltak mindig a nők költői: Kisfaludy Sándor, Petőfi Sándor, Tóth Kálmán és mások. De aki a nőben, a magyar nőben mást is látott, mint szerelmi bálványt, aki a nőben többet, egy magasb feladatokra hivatott lényt tisztelt; aki nemcsak a szerelem epedésével fordul hozzá, hanem fenkölt szerepére utalja, melyet a nemzet történetében be kell tölteni, én azt a költőt nevezném mindenekfölött a *magyar nő dalosának*.

Aki az »Úri hölgyhöz«, »Elhagyott anya«, »A szegény asszony könyve«, »Szép Ilonka«, »A merengőhöz« gyöngyeivel ékesítette föl a magyar Múzsát, méltán mondhatjuk azt a költőt a nők... nem a nők... a *magyar nő dalosának*... Összes költőink közt ő érezte legélénkebben, milyen kiváló szerep vár a magyar nőre a magyar nemzet jövőjének megalakításában.

Olyan korban élt, amelyben a magyar írónak nem volt nemesebb kötelessége, mint a nemzetet álmából — azt mondhatnám halottaiból — felkölteni. A XVII-ik század és a XVIII-ik elején azt hitték, hogy ez a nemzet már meg van halva. [H]

Bécsi szellem, bécsi divat uralkodott a magyar nemesség körében s az idegen nyelv úgy elterjedt, hogy még Kisfaludy Sándor is németül levelezett Szegedy Rózával.

Kevesen sejtették, hogy ez az aléltság nem halálos.

Széchenyi István volt a neve annak a nagy orvosnak, aki kezét az álhalott szívére téve, észrevette, hogy az még dobog! Nagy lelkében megfogamzott a magyar nemzet újjáteremtésének szent eszméje. Széchenyi nem annyira politikai téren dolgozott, mint inkább társadalmin és gazdaságin. Széchenyi korának legnagyobb költője Vörösmarty Mihály, kit Széchenyi költői képviselőjének nevezhetnénk, rögtön megérezte, hogy a nemzet megújodása a magyar nő támogatása nélkül lehetetlen és hogy az idegenségbe elmerült magyar nőt vissza kell hódítani.

A nemzet sohase juthatott volna a végenyészet szélére, ha a magyar nő nem fordult volna el nemzetétől és nem lett volna vak imádója a külföldnek! A Zrinyi Ilonák, Lorántffy Zsuzsák, Széchy Máriaék, Rozgonyi Cziczellék, az egri nők utódjai bécsi ronggyal kenték-fenték testöket, lelköket! A magyar nő lenézte mindazt, ami magyar s a kishitűség, csüggedés árnyai nehezdedtek lelkére.

Mert mi a hazafiság? Bizalom nemzetében, fájában, nemzete és fájának képességeiben és hivatásában. Bizalom jövőjében! Magyar művészet, magyar irodalom, magyar szellem, magyar élet, szóval mindaz, ami a magyar műveltséget jelenti, a nő pártolása nélkül nem képzelhető.

Ez fájt Vörösmartynak, ez a tudat égette az ő lelkét! Mennyi keserűség tölthette el a dicső költő-királyt, mikor látnia kellett, hogy a magyar nő nagy nemes lelkét felületes léhaság tölti el, csak az idegen iránt van érzéke s könnyelműen teszi túl magát legazentebb kötelességén. Mert az embernek nem áll szabadságában hűnek vagy hűtlennek lenni Istenéhez, uralkodójához, hazájához, nemzetéhez! Kötelesség ez s aki nem teljesíti kötelességét, az hűtlenség bűnébe esett!

Az a bánat, mely Vörösmarty lelkét a magyar nő méltatlan süllyedése miatt elkomorította, sugta neki azt a fenséges, fájdalmas ódát! Minden igéjét szíve vérével írta be!

Rég ideje annak, hogy ezek az igék elhangzottak.

A nemzet azóta felébredt; a magyar nő felfogta hivatását és az újjáébredés korában úgy, mint később a szabadság viharában s a rákövetkező gyászos elnyomás korában ott állt a férfi mellett méltó társként. Egy Damjanics Jánosné neve megvilágítja örökös fényével a legsötétebb korszakot! S ő nem állt egyedül, méltán sorakoztak melléje mások, a főrangú világ s a többi osztály hölgyeiből! Akik szolgálták a nemzet ügyét és szenvedtek nemzetükért.

S ez adta meg a magyar társadalomnak azt az erőt, mely ellenállását olyan hatalmassá tette, hogy a bécsi önkényuralom hajótörést szenvedett ezen a sziklán.

Aki azt a korszakot átélte, látta a magyar nőt a szenvedés korában 1850—1860 közt, mikor reménytelen szomorúság töltötte el az országot, mikor a magyar szó, a magyar érzés kérelhetlen üldözésnek volt kitéve. S hogy nem hanyatlott el a nemzet, azt jó részben a magyar nő meleg honszerelmének, szívós kitartásának köszönhette, a lelkességnek, mely a férfiba bátorságot, reményt öntött!

Hát aztán a hatvanas évek elején! Mikor az olasz háború után, a magyar menekültek mozogni kezdtek és érezni kezdtük a hajnal fuvallatát!

»Lesz még egyszer ünnep a világon!»

Vörösmarty e jószavai hátha valósággá válnak? — kérdeztük remegve.

A nemzet talpra állt és tüntetni kezdett Bécs ellen! A Kazinczy- és Széchenyi-ünnepek megannyi alkalmul szolgáltak! A politika termei zárva voltak, de a társadalmat nem lehetett elzárni! Az akadémia termei, a báli helyiségek, a színház, az utca... ott is ki lehetett mutatni nemzeti voltunkat!

Vörösmarty ezt a kort már nem érte meg! Ő nem láthatta már a magyar nőt magyar mezében. Mert ruhával kezdtük a tüntetést! Aki magyarosan öltözködött, az magyarnak vallotta magát!

S a tüntetésben előljárt a magyar nő fejkötővel, vagy pártával. Ott volt minden hazafias ünnepen, hangversenyen, előadáson szépségének varázssában, hitének hajnali ragyogásában s a nemzet ifjúságát vezette, hogy támaszául szolgáljon a küzdő férfinak!

Vörösmarty álma megvalósult.

A magyar aszony az lett, aminek megfestette. »Az úri hölgy« főlemelte a zászlót s utána indultak a honnak jobbjai!

Méltán sorakozott a lengyel, az orosz nő mellé, akik nemzetök szabadságáért, jövőjeért életüket szent hévvel odadobják! Akik a földi hiúságokon felülemelkedve, el vannak telve azzal a tudattal, hogy a nőnek a nemzetek sorsában éppen olyan komoly hivatása van, mint a férfinak. A kereszténység, mely a női eszményt szűz Máriában megteremtette, bizonyosága, hogy még a vallás sem nélkülözheti a nőt.

Aki ezt tagadni meri, aki a nőtől megvonja a közreműködést a nemzetek történetében, az lesülyeszti az asszonyt az odalisk hivatására. A magyar pedig, bár keleti nép, a nőt sohase zárta el a nyilvánosságtól. A magyar nőnek sohase kellett fátyollal takarni el arcát; nyíltan és büszkén lépdelhett férje oldalán.

S a magyar nő ne legyen méltó ehhez a fényes multjához? Ne értené meg azt a dicsó feladatot, mely rá a jelen és jövőendő békés harcaiban várakozik?

Mert a béke is harcot jelent, az élet folytonos, szakadatlan küzdelmét. Ellenfelektől vagyunk körülvéve, akik, ha ölbe rakjuk kezünket, legyűrnék és megsemmisítenék! Hatalmas fajok: a német és szláv közé ékelt a végzet és saját területünknek se vagyunk urai, meg kellvén ezt osztani nemzetiségekkel. A magyarság a vezérfaj ebben az országban, de csak akkor maradhat meg annak, ha erkölcsi, szellemi és anyagi tekintetben éppen úgy, mint nemzeti öntudatával elől fog haladni! Harc ez a magyarság felsőbbbségeért s vezérszerepéért. Nemcsak politikai, társadalmi harc ez, mely a mindennapi életben nem karddal és puskával, hanem erkölcsi fegyverekkel vívódik meg. A románság és tótság megmutatja, hogyan folyik ez a békés társadalmi hódítás. Évről évre nő az elhódított terület; olyan községek, melyekben 20 év előtt egyetlen román se volt, vagy csak egy pár család lakott, két évtized alatt teljesen eloláhosodtak. Alsó-Fehér megyében a románok az utolsó 50 év alatt 40 községet vettek el, Hunyad megyében 23-at stb. Még a szívós és ősi szokásaihoz ragaszkodó szászság is érzi a román áradatot, Nagyszebenben egész utcák, hol régente tisztán lakott a szászság, eloláhosodtak. Községről községre, városról városra terjeszkedik, mint a kiáradt folyó. Eleinte családonként szívárognak be, azután mind többen követik, mihelyt lehet, hitközséget alakítanak s ellepik a községet vagy várost. Ez a terjeszkedés tisztán társadalmi és gazdasági úton folyik s ahol megveti a lábát, az a tér az övé marad, mert románságának öntudatában s fenntartási ösztönében erős. S a román nő tündöklő példát ad a

férfinak ragaszkodásában a román nyelvhez és nemzetiségéhez. A román úrinő nem kap az idegenen, román tánc, román népviselet, román szó jellemzi az úri mulatságokat is. Az utolsó pár évtizedben a románságnak művelt, sok helyütt jómódú értelmisége támadt, mely kiszorítja erős pénzintézeteikkel az útjában álló elemeket. Terjeszkedik a magyarság és szászság, sőt a szerb elem rovására is, mert a nép legalsóbb rétegeiben is megvan a faji terjeszkedés csodás ereje. Egy magyar úrinő beszélt el nekem, hogy mikor aradmegyei birtokán a piacra kimegy, az oláh kofa — ha tud is magyarul — sehogyse akar vele másképp beszélni, mint oláhlul. Azt mondja: tanuljon meg oláhlul. És rákényszeríti az úrinőt, hogy anyanyelvén szóljon hozzá, a lány magyar meg alkalmazkodik hozzá, ahelyett, hogy ott hagyná és másnál vásárolna, aki kész vele magyarul beszélni. Az úri osztály szívósságáról is tudok. Egy román fiatal ember szerelmes volt egy magyar úrilányba, de csak azzal a föltétellel akarta elvenni, ha elszakad a magyarságtól s teljesen románná lesz. A lány nem állt rá s a mátkaság felbomlott. Hasonlót tapasztalunk a felvidéken a tótságnál, mely szintén lépésről lépésre, faluról falura nyomul előre. Ennek is van már művelt polgársága s itt is nagy szerepet tölt be ebben a munkában a tót nő az ő erős nemzeti érzésével. Ebben a harcban van a férfi rászorulva a nő támogatására. Hiába csinálja meg a férfi a politikát, nincs annak látszatja az életben, ha a nő nem követi ugyanezt az irányt a családban és társadalomban. Hiába hozunk törvényeket a magyar nyelv javára, ha hölgyeink az idegen nyelvet pártolják és a magyart elhanyagolják. A család szellemét a nő határozza meg. Egészséges, életrevaló nézeteket a nő olt a gyermek szívébe, erkölcsi páncélját a házi nevelés szabja meg, munkásságot, kötelességérzetet a szülői házban az anyától szívunk magunkba.

Szép utat tettünk meg a nemzeti haladásban és megerősödésben s ha hátra tekintünk a múltba, el kell ismernünk a magyarság haladását 30—40 év alatt! Mi volt Budapest s az ország magyarság dolgában s mivé lett ma?

De aki körülnéz, aki a világ haladását és más nemzetek, megfajok gyors terjeszkedését megfigyeli, az haladásunkat szerfölött lassunak fogja találni. Ha öntudatosan, a meglevő és megengedett eszközöket jobban felhasználtuk volna, sokkal előbbre lehetnénk s a magyar nyelv uralma — mert elsősorban arról van szó — szilárdabb alapokon nyugodnék, mint jelenleg.

Ennek egyik sajátos és csak nálunk észlelhető oka az a furcsa jelenség, hogy még a magyar sem tanúsítja azt a ragaszkodást nyelvéhez, mely természetes volna, és hiúságból-e, közönyből vagy rossz szokásból idegen nyelven él olyankor is, mikor az teljesen szükségtelen. Akinek keresetet adunk, akinek haszna van belőlünk, attól méltán megkívánhatjuk nyelvünket. S erre a nőnek nyílik legtöbb alkalma családban, közéletben. A nyelv terjesztésének legjobb eszköze a kényszerűség. Ezt a kényszert a nő éreztetheti legjobban közéletben, üzletben. Az idegen vagy a nem magyar csak akkor tanul meg magyarul, ha érzi, hogy szüksége van rá s anélkül nem boldogul.

Egy budapesti üzlet tulajdonosnéja azt mondta egy hölgynek, aki kérdőre vonta, miért nem tud magyarul: »húsz év óta van üzletem Budapesten és soha a magyar nyelvre nem szorultam, mert vevőim mind igen finom uraságok!«

Aki lerándul szász földre, Nagyszebenbe például, tapasztalni fogja, hogy a magyar születésű pincér, portás s más szolgaszemélyzet nem is mer magyarul beszélni a vendéggel, mert szász gazdája eltiltotta tőle. S a szász embernél nem kevésbé szívós a szász asszony, aki a magyarság szellőjétől is megóvjá házáat, annak tiszta, szeplőtlen német voltát féltékenyen őrzi, hogy abban más, mint német szó ne hangozzék. Holott mi már az 1—2 éves gyermekek mellé idegen bonne-okat, fogadunk, mert azt tartjuk, majd megtanul a gyermek az életben és iskolában magyarul, fő az, hogy minél korábban idegen nyelvhez — főleg a némethez — szokják. Hogy tiszta magyar nyelv-ösztönét tönkretesszük egész életére, azt nem gondoljuk meg, mert ha meggondolnánk, a gyermekhez 8—10 éves koráig idegent nem fogadnánk s bevárnánk, míg magyarságát az idegen nyelv nem veszélyezteti.

Ne mondja senki ezeket csekélységnek; még a világ nemzet-óriásai sem idegenkednek ezektől az ú. n. kicsinyességektől.

A nő magas hivatásának a mondottakban csak egyik oldalát érintettem, mint legfontosabbat; de feladatának még nagyon sok ága van s a közszellem alakulására a férfi sem gyakorolhat nagyobb hatást, mint a nő.

Mindennek alapja azonban a nő nemzeti érzése, akiben ez hiányzik, az nem nevelhet hazafiakat, csak hazátlan világpolgárokat. Azért nem szabad leányainkat magyartalan intézetekbe adni, hol lelküket megmételyezik idegen szellemmel és honnan úgy kerülnek

ki, hogy saját hazájukról, történetéről, irodalmáról, szellemi életéről homályos sejtelmük sincs. Hiába származik valaki akár Árpád ágyékából is, ha nincs benne Árpád lelke. De igaz magyar lehet bárki, származzék bárhonnan, ha magyarrá válik, nyelvben, érzésben, gondolkozásban.

Nagy időket élünk, egy békés honfoglalás korszakát, az új magyarság, az új Magyarország, az egységes nemzeti társadalom megalakulásának korát. Az ilyen folyamat nem mehet végbe egyszerre, a beolvadásra kész elemek nem szakadhatnak ki rögtönöst a régi keretből, azok hagyományaiból, nézeteiből. Néhány évtized azonban meghozhatja az eredményt s amint a mai társadalom se hasonlítható a pár évtized előttihez, úgy fog nemsokára a természetes fejlődés más alakulatokat létrehozni. Ezt az átalakulást nekünk kell intéznünk, hogy az új társadalom magyarság, hazafiság, nemzeti hűség dolgában ne álljon a régi mögött és igaz, eredeti magyar legyen annak a képe. Belénk történjék az olvadás, mi szíjjunk fel, ne minket szíjjon fel az idegen szellem. Ezért olyan jelentőséges a nemzeti szellemnek fölserkentése és a magyar nyelv, a magyar érzés lobogtatása. Minél hatalmasabb s erősebb a nemzeti áramlat, annál inkább simulnak hozzá az elemek.

Magyarnak lenni lelke fenekéig, de európai műveltséggel, anélkül, hogy a külföldi elnyomná bennünk a magyart, ez az én eszményem, az új magyarságnak ez legyen a jellege! A szó nemes értelmében vett igaz magyarságot hirdetem én, nem a türelmetlenséget; azt a szellemet, mely nem taszít vissza, hanem magához édesget, anélkül, hogy csupa előzékenységből mások iránt saját eredetiségünkben kivetkőznénk.

De vajjon ki teremtheti meg ezt az új közszellemet, ha nőink nem ragadják a zászlót kezükbe.

Vörösmarty szellemének suhogását érzem körültem, midőn az ő lelkének tolmácsaként a magyar nőhöz ezt a felhívást intézem. Nincs benne semmi, ami eltérítse hölgyeinket gyöngéd körükből; éppen hatáskörükben, melynek korlátlan urai, tehetnek megbecsülhetetlen szolgálatokat a magyarságnak, nyelvünk és szellemünk fenntartásával és terjesztésével.

Nemcsak külsejükben látja Vörösmarty bájaiknak zászlóját, nemes lelköknek bájaira is gondol, mikor azt kiáltja nekik, hogy ezt a lobogót a honnak jobbjai követni fogják.

S amint Vörösmarty nem hiába szólt a magyar hölgyhöz a

multban, meg vagyok győződve, midőn szellemét felidéztem, az új kornak úri hölgye is meg fogja szózatát érteni!

És meg fogja alapítani azt a Magyarországot, mely képes lesz ellenállani a jövő viharainak. Mert ne higyük, hogy ez a béke-korszak, melynek áldásait oly régóta élvezzük, örökké fog tartani; előbb-utóbb közelünkbe is kitörhet a veszedelem és mi bele sodródhatunk élet-halálharcba, mely, ha gyöngék vagyunk, nemzeti megsemmisülésünket vonhatja maga után.

A magyar nemzet megszilárdulása a jelenben a jövőnek alapja. Aki azt akarja, hogy ez az ország, ez a nép, ez a faj fennálljon, az járuljon hozzá a maga tehetségével. A lelkeshez szólok, nem a kishitűhöz. Aki nem bízik nemzetünk jövőjében, ahhoz nem szólok, az álljon félre, mert nem számíthatunk segítségére.

Számíthatunk azonban és álljanak elő azok, akikhez Vörösmarty szózata szól, az igaz, a nemes, a lelkes nők! Akik családi kötelességüket meg tudják egyeztetni honleányi tartozásukkal.

Az egész ország érzi a magyarság kiépítésének szükségét, de nem számíthatunk másra, mint saját erőnkre. Csak a magunk elszántsága, szívóssága, önbizalma és lankadatlan tetteje végezheti a nagy munkát, ha nem csüggedt bizalmatlansággal, hanem bátor hittel és jó reménnyel tekintünk a jövőbe.

A sors adott időt, hogy keresztülessünk a megerősödés átalakulásán; használja fel ezt az időt kormány és társadalom öntudatos munkára, hogy a nemzeti egység mielőbb megvalósuljon. Csak ez lehet biztonsága a jelennek, erőssége a jövőnek!

Ebben a munkában egy eszményi nagy cél után a magyar nő elől fog járni, erélyével, tűzével, hitével és megteremti azt a lelkes hazafias társadalmi áramlatot, mely nagy tettek melegágya szokott lenni. Társadalmi mozgalomról beszélek, nem politikairól; politikában a magyar nőt sohse kellett ösztökélni, felébredt benne a nemzeti érzés anélkül is. De békében el szokott ernyedni a kitartás és szívósság s mert közvetlen veszélyt nem látni, a távolit pedig nem ismerjük vagy nem hiszünk benne — abban hagyjuk a nemzeti munkát, mely előkészít, megerősít a harc idejére.

Lelkes, de csöndes, öntudatos munkára van szükség, mely nem áll egyébből, minthogy szeressük és ápoljuk, védjük meg a magunkét.

Ezt a tudatot felkölteni már a gyermekben a magyar nőnek s kivált a magyar tanítónő karnak legszebb és legfeneklebb feladatai közé tartozik. Mint a vallást, úgy kell a fogékony ifjú lélekbe

a hazaszeretet, a nemzeti ragaszkodás magvait elhinteni. Tapintatos, kellemes, szinte észrevehetlen módon eszközölheti ezt már a gyermekkertésznő, ha a zsendülő leánykának eseteket, képeket mesél el a magyar történetből.

Később, az értelem fejlődésével értesse meg a serdültekkel, miképen kell a nemzeti öntudatot minden alkalommal kitüntetni. Ne fennhéjázó dicsekvéssel, ne mások kigúnyolásával, sőt inkább lelkes toborzással oly módon, hogy nem magyar eredetű társaikat a magyarságnak megnyerjék. Egyáltalán le kell a gyermekeket szoktatni arról, hogy társaikat vallásuk és nemzetiségük miatt csúfolják, mert a becsméréssel elidegenítik s elvadítják. Ez a magyar embernek nagyon rossz szokása. Akárhányan elmagyarosodtak volna, ha kiejtésüket vagy hibás beszédjüket nem cégezték volna ki. Aki a magyarságnak hódítani akar, az buzdítson és bátorítson, csináljon mindenkinek kedvet, hogy ha akármilyen gyöngén töri is, csak magyarul beszéljen; lassanként majd nekibátorodik és tökéletesbül a gyakorlat által.

Mikor Anglia Irlandot meghódította, a népiskolákban úgy járt el, hogy mindenik gyerek egy táblát kapott a nyakába s ahány szót anyanyelvén: keltául kiejtett, a tanító annyi vonást jegyzett rája. A lecke végén aztán leszámolt a tanítvánnyal. Ahány vonás, annyi virgács. Az ir gyerekek megtanultak angolul, mégse lettek angolokká, sőt Angliának legnagyobb ellenségei lettek — bár angolul beszéltek. A német is majdnem hasonlóan jár el most Posenban. Werschenben egy lengyel özvegyasszony, kinek gyermekeit megbüntették, mert a katekizmust nem akarták elmondani, a törvényszék előtt úgy nyilatkozott, hogy tanítsák a gyerekeket a vallásra lengyelül, különben nem tudunk velük imádkozni. Ezért az anyát 2½ évi börtönre ítélték. De azért a lengyelek se lesznek németekké, még ha ki is sajátítják birtokaikat állami költségen.

A gyermek lelkére csak nemes, megnyerő módon lehet hatni. Tanuljon és műveljen más nyelveket, gyakorolja is magát bennök, mert az életben rájuk szorul, de szükség nélkül másképen mint magyarul ne beszéljen utcán, közhelyen, mulatókon, társaságban, üzletben, piacon. Mindenkit először magyarul szólítsa meg, ha az illető gyarlón beszél is nyelvünket. Csak ily módon éreztetjük velők a magyar nyelv szükséges voltát. A vásárcsarnok már régóta magyar volna, ha hölgyeink a környékbeli elárusítókkal nem beszél-nének másképen mint magyarul.

Nagyon fontos a *magyar név* kérdése is. A ragaszkodás és kegyelet családi nevéhez tiszteletre méltó tulajdonság; senkire az ellenkező meggyőződést erőltetni nem lehet, senkit nevétől meg nem foszthatunk. De megmagyarázhatjuk az illetőknek, kivált ha nevők *kirívóan* idegenül hangzik, hogy milyen hazafias cselekedet azt magyar névvel cserélni föl. A tanítónő, ha ilyesmit megpendít, csak a legnagyobb tapintattal járjon el, mert a név kérdése kényes kérdés s mikor a gyermeket buzdítja, könnyen megsértheti a szüleit. Semmiféle nevet, akármilyen furcsán hangozzék, nem szabad kicélgézni; minden személyeskedés nélkül azonban megmagyarázható, hogy a névnek van jelentősége, mert az idegen, főleg a külföldi német csak azt tekinti magyar embernek, akinek a neve is magyar vagy legalább magyarosan hangzik. Vajjon magyarnak vallanák-e Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál tudósainkat, ha német nevöket föl nem cserélték volna magyarral; Petőfit, ha Petrovics maradt volna, Munkácsyt, ha Lieb nevét nem váltja fel azzal a hangzatos névvel, melyet világhíróvé tett?

Vannak nevek, melyek idegen voltukat nem tüntetik fel szembezőkő módon. Ezek megváltoztatása nem szükséges, mert nem rínak ki. Elsősorban az olyan gyakori német nevek kicserélése mutatkozik célszerűnek, hogy Magyarország és főleg Budapest magyar színezete emelkedjék. Az idegen, ha Budapestre betesszi a lábát, a város jellegét aszerint ítéli meg, milyen nyelvet hall maga körül zsongani. Sok külföldivel érintkeztem már s főleg a német mindjárt azon ütődik meg, hogy az utcák nevei s a hivatalos felírások csak magyarul vannak kitéve. S ha ezt a csodálkozást csodálatosnak találva, kérded, mért nem ütközik meg Bukarestben és Belgrádban a tisztán román vagy szerb felírásokon, kivallja, hogy Budapestet úgy félig-meddig Bécs külvárosának szokta volt tekinteni és hitében megerősíti az a sok német szó, mely mindenfelé fülét megüti.

Ezért fontos a magyar szó az utcákon, a magyar név az üzletek tábláin, a magyarság kitüntetése mindig és mindenben. A jövő nemzedékének a kezében van mindaz, amit el nem érhetett a mostani s hogy a jövőendő ivadék magyarosság dolgában lelkesb s erősb legyen a mainál, az tisztán a nőtől függ. Ne abban keressük a magyarságot, hogy a politikai ellenszenvet élesszük benne, hanem hogy a magyarság értékét, becsét az ifjúságban emeljük és annak szent ápolását tőle megköveteljük. Mennyire hozzá lehet például szoktatni a nőket magyar művek olvasásához, ha már az iskolában olvasókörok és

felolvasások rendezésével az izlés irányát megadva, a felserdülő ifjúságot a magyar irodalomnak megnyerjük.

Azonban ne érzük be azzal, hogy a magyar nyelvet terjesszék, a szép magyar nyelvet kell terjeszteni, a lehetőleg *tiszta* magyar nyelvet. Minden szülő ügyel arra, hogy ha gyermeke idegen nyelvet tanul, azt szép kiejtéssel és tisztán beszélje; de arra ügyet se vetnek, a gyermek hogyan beszél magyarul. Sőt rossz példát mutatnak, mert idegen szavak és kifejezések belekeverésével gyakran tönkreteszik a mi édes, szép magyar nyelvünket. Ez nemcsak Budapesten rossz szokása sok hölgynek, a vidékre is átragad ez a szalóndivat, melyet csakugyan üldözni kell már az iskolában. A társadalmi nyelvromlás nemcsak csúf, hanem veszedelmes jelenség is, hisz lassanként beszívárog az irodalomba is, főleg a színpad és sajtó útján. Németországban a nyelvtisztítás élén Vilmos császár áll, aki egy festőnek, mikor azt mondta: »Nicht wahr Majestät, dieses Bild ist eine gute Reproduction« — azt felelte: »Warum sagen sie nicht Wiedergabe?« El is rendelte, hogy az összes állami szolgálatban gyomlálják ki az idegen szavakat. Aki ma Németországban a vasúton »ein Billet« kér, azt nem értik meg, azt kell mondania, hogy »Fahrschein«. Előmozdítja a tisztítást a »Deutscher Sprachverein« egyesület, mely az új szavakat készíti s a németországi sajtó, mely nagyban támogatja a hazafias mozgalmat. Hasonló törekvést tapasztalunk Svédországban, hol egy már 6000 taggal rendelkező társaság alakult a nyelv tisztítása céljából.

Nálunk ép ellenkezőleg azt látjuk, hogy hiúságból, fitogtatásból szinte keresve keresik az idegen szavakat és kifejezéseket még olyankor is, amikor jó és megfelelő magyar szó meg kifejezés rendelkezésükre áll. Ennek az a veszedelmes következménye szokott lenni, hogy megszokjuk az idegent, rájár a nyelvünk és tollunk, a magyar kifejezés eszünkbe se jut és lassanként kivész a forgalomból. Hány gyönyörű szép szavunk került már ilyen módon a szótárnak néma temetőjébe.

Ne értsen félre senki. *Mikor nyelvtisztaságról van szó, nem értjük azt, hogy semmiféle idegen szót ne használjunk.* Ez lehetetlenség volna. Amely idegen szó már meghonosult és meggyökerezett s amire megfelelő szó vagy kifejezés nincs a magyarban, arra addig is, míg ilyen keletkezik, természetesen az idegennel kell élnünk. Csak olyan esetekben ne használjunk idegen szót és kifejezést, amikor valamit magyarul is jól kifejezhetünk.

'Az én magyarsági hitelvem a nyelvet illetőleg ezekben foglalható össze :

1. Tudj világnyelveket is, de szükség nélkül ne beszélj másképp, mint magyarul.

2. Szükség nélkül ne használj idegen szót vagy kifejezést.

3. De mindig iparkodjál helyesen, azaz magyarosan beszélni.

Egy kis vigyázattal és önellenőrzéssel, egy kis gondolkodással nagyon sokat javíthatunk beszédünkön. A gyereket pedig rákapathatja a tanítónő, hogy szokja meg a tiszta magyarságot. Olyan magyartalanságoktól, amelyeket Budapesten hallani, mint pl. »beképzelt« vagy »előolvas« stb. a gyermeket nem nehéz elszoktatni. A német tanárok így járnak el ; még a belga német tanárok is elhatározták, hogy az iskolákban az idegen szavak ellen küzdeni fognak.

Aki ezeket megszívleli, láthatja, mennyi és milyen szép feladat lelkesítheti a magyar nőt.

Magyarságot és műveltséget terjesszen — a nagy nemzetek műveltségének vívmányait a magyar szellemmel egyesítse, terjessze azt az elvet, hogy mindenben pártoljuk a magunkét s a magyarság fenn fog maradni.

És minden magyar embernek az lesz jelszava, amit Arany János olyan egyszerűen és szívrehatóan fejez ki :

Legyen áldott az a bölcső,
Mely magyarra ringatott.

Azt a babérkoszorút, melyet a magyar tanítónő ezért a diadalért kapni fog, tegye le a magyar nő dicső dalosának, Vörösmarty Mihálynak sírjára örök emlékezetül. Alatta békén fogja szőni túlvilági álmait, mert érezni fogja, hogy az ő drága hazája nagy lett és erős !

A MAGYAR SZÓ.

Irtá Kőrösi Henrik.

A nevelés *nemzeti jellege* a magyar nyelvi oktatáson fordul meg. Nyelvében nyilatkozik meg a nemzet szelleme, erkölce, érzés- és gondolkodásmódja, egész műveltsége. Nyelvében, irodalmában halmozta föl a nemzet szellemi fejlődésének kincseit. A nyelvtanítás útján vezetjük be a gyermeket nemzetének szellemi közösségébe, emeljük följebb műveltségét, hogy a nemzeti szellemnek abból az energiájából, mely nyelvében és irodalmában összegyűlt, minél többet változtassunk át lelkének eleven erejévé. Minden tanítás a népiskolában a nyelvben való kiművelést is szolgálja, és viszont minden haladás a nyelvi készségben a tanítás minden ágának javára válik.

Ily klasszikus tömörséggel fejtegeti a *Berzeviczy Albert* volt kultuszminiszter által kiadott új népiskolai utasítás a magyar nyelvi oktatás célját és kulcsát.

Igaz, hogy ez az utasítás a magyar tanítási nyelvű elemi iskoláknak készült; de ennek az utasításnak azt az axiomáját, hogy a nevelés nemzeti jellege a magyar nyelvi oktatáson fordul meg: bátran alkalmazhatjuk a haza nem magyar tanítás-nyelvű iskoláira is. A magyar nyelvi tanítás célja — természetesen — szűkebb korlátok közé szorítható a nem magyar tanítási nyelvű iskolákban, de végeredményben a tanításnak oda kell jutnia, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek is megértse a magyar embernek élőszóval vagy írásban kifejezett gondolatát és hogy ő maga is helyesen és érthetően tudja magyarul kifejezni gondolatát írásban és szóban.

Az országos közoktatási tanács kiküldött tagjai egyre panaszkodnak jelentéseikben, hogy a nem magyar ajkú vidékeken lévő iskolákban a magyar szó lassan terjed és a magyar nyelvi tanítás

célját alig közelíti meg. E vidékeken szervezett állami iskolákban hasonlíthatatlan jobb az eredmény, de bizony sok helyt a lépten-nyomon támadt nehézségekkel — még az állami tanító is — alig tud megbirkózni.

Magam is megerősíthetem e tapasztalatokat. A tanulók kínos-keservesen bemagolnak több-kevesebb díszes, fűszeres magyar szöveget egyes sablónszerű kérdésekre adnak ugyan tört magyarsággal feleletet, de gondolataikat magyar nyelven egyszerűen, értelmesen nem képesek kifejezni.

Miben kell ennek az okát keresnünk? Talán a tantervben, utasításban, vagy a tanítóban? Talán külső körülményekben?

Az bizonyos hogyha az élet, az otthon nem támogatja a *lelkes, buzgó* tanítót nehéz munkájában és csak az iskola falai között hall a gyermek magyar szót: a tanítónak — hogy oélt érjen — segítségére kell jönni a modern didaktika minden fegyverével. Jó tanterv, jó utasítás már a siker egyik főbiztosítója; de írott malaaszt marad, ha nem adunk még a jó magyar érzelmű, buzgó és lelkes tanító kezébe is mintaszerű tanítási segédeszközöket.

Ilyen nélkülözhetetlen segédeszközök: A tanító részére *vezérkönyv* és mindenekelőtt *egy jó olvasókönyv*.

Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, hogy immár a nem magyar ajkú vidékeken lévő iskolák számára vannak jó olvasókönyveink. Teljes tárgyilagossággal állíthatom, hogy egyetlen egy sincs, amely a nagyfontosságú célnak megfelel. Mert nem elég az, hogy az olvasókönyvek szerzői híven követik az »Utasítást« és olvasókönyveikbe jól megválogatott népmeséket, mondákat, legendákat s ezekhez hasonló nép- és műköltészeti termékeket vesznek föl; de az sem elegendő, ha valamelyik nevesebb író zamatos magyarsággal maga írja meg az olvasmányokat: a nem magyar ajkú tanulók az ilyen olvasmányokat nehezen értik meg; a bennük rejlő nyelvi szépségeket nem érzik és nem élvezik. Hiszen ezeknek előbb a nyelv elemeivel kell megismerkedniök!

Nem állítom én azt, hogy a magyar tanulók részére nincsenek mintaszerű olvasókönyveink; csupán azt hangsúlyozom, hogy lehetetlenséget kívánunk a tanítóktól is, ha azt követeljük tőlük, hogy a nép- és a műköltés nyelvén írt olvasókönyvekből tanítsák meg a nem magyar ajkú tanulókat a magyar szóra.

A nem magyar ajkú vidékeken lévő iskolák számára szerkesztendő olvasókönyv megírására *kiváló írónak kiváló pedagógusnak*

kell szövetkeznie. Ennek az olvasókönyvnek el kell ütni minden más olvasókönyv nyelvezetétől és stílusától. Apró, könnyű szerkezetű mondatok és egyszerű nyelvezet: az ily olvasókönyv legelső föltétele. Az olvasókönyvnek egyúttal nyelvtanító (nem grammatikát értek!) könyvnek kell lennie. Ehhez pedig csak a pedagógus érthet.

Előkelő írónk, nagy pedagógusaink figyelmét rá kell terelnünk erre a nagyfontosságú kérdésre. Nagy nemzeti érdek az, hogy zengzetes anyanyelvünket a nem magyar ajkú tanulók könnyű szerrel sajátítsák el és hogy a magyar szó országazerte tért foglaljon. A tanító munkáját is ezeken a helyeken kitűnő olvasókönyvekkel meg kell könnyíteni. A legnehezebb feladatok egyike az ily olvasókönyv megírása. Méltónak tartom arra, hogy a Magyar Tudomány-Akadémia hirdessen rá pályázatot.

NÉPOKTATÁS ÉS GYAKORLATI ÉLET.

Irtá Halász Ferenc.

Az elemi népoktatással hazánkban nemcsak általános népművelődési, hanem egyszersmind igen fontos nemzeti feladatokat is meg kell oldanunk.

Az elemi népoktatás van hivatva a nép millióinak megadni azon legszükségesebb alapismereteket, amelyekkelalkotmányos államunkban a legegyszerűbb munkával foglalkozó egyénnek is bírnia kell, hogy jogaival élni tudjon és kötelességeit teljesíteni képes legyen. Az elemi népoktatás körében el kell látnunk népünket azon legszükségesebb ismeretekkel, amelyeknek jövő életfoglalkozásában hasznát veszi, amelyek őt az élet nehéz küzdelmeiben a mindennapi kenyér megszerzésében segítik és tájékoztatják.

De amíg az elemi népoktatásnak ezen népművelődési és szociális feladata minden nemzetnél ugyanazonos, addig hazánkban ezen általános feladatokon kívül még egy különös fontos feladatot kell népkulturánkkal megoldanunk, t. i. hazánk nem magyarajkú lakosait be kell vezetnünk az állam nyelvének ismeretébe s fel kell bennük keltenünk és megszilárdítanunk a magyar haza szeretetét s az ahhoz való őszinte, rendületlen ragaszkodást.

Szóval meg kell valósítanunk mindazon feladatokat, amelyeket az 1868 : XXVIII. t.-c. és újabban a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól alkotott 1907 : XXVII. t.-c. a népoktatás elé kítűzött.

Ezen célok elérésére törekszünk az elemi népiskolának hat évig tartó mindennapi és három évig tartó ismétlő-tanfolyamában.

Vizsgálva már most a népoktatásunk által eddig elért eredményt, őszintén meg kell vallanunk, hogy azzal nem lehetünk teljesen megelégedve, mert a tankötelezettség még mindig nincs kielégítő mérvben

végrehajtva, amennyiben a tankötelesek 21%-a nem részesül törvényes oktatásban. A népművelődés első feltételét, az írni, olvasni tudást, a hat éven felüli lakosságnak 39%-a nélkülözi. Az állam hivatalos nyelvének elterjedése is még sok kívánni valót hagy fenn, mert a lakosságnak még 41%-a nem beszéli az állam nyelvét. Népoktatásunk szociális feladatát, hogy t. i. a gyakorlati életre kiható népnevelést nyújtsa, igen csekély mérvben oldja meg.

Népoktatásunk hiányainak egyik okát abban kell keresnünk, hogy elemi népoktatásunknak felsőbb tagozata, t. i. az ismétlő-iskolázás a legtöbb helyen csak névleg létesült. A tanköteleseknek igen nagy része 13—15 éves életkorában vagy egyáltalában nem jár iskolába (904.369 ismétlő 12—14 éves tanköteles közül nem iskolázik 261.766), vagy csak 5—6 hónapon át heti egypár órában részesül, olyan, amilyen oktatásban. Ilyen viszonyok közt az az ismeretanyag, amelyet a tanköteles gyermek a 6—12 éves életkorban a mindennapi iskolai tanfolyamban elsajátít, csakhamar elenyészik; a 13—15 éves életkor, amely pedig legalkalmasabb az alapismeretek megrögzítésére és a közéletre szükséges ismeretek megszerzésére, a legtöbb helyen, népművelődésünknek végtelen kárára, teljesen meddő marad.

Ezen tapasztalat indította dr. *Wlassics Gyula* vallás- és közoktatásügyi minisztert az 1896. évi 60764. sz. a. kelt körrendelet kiadására, amellyel a *gazdasági ismétlő-iskola* szervezetét és tantervét kibocsátotta.

Ezen szervezet szerint gazdasági ismétlőiskolát köteles felállítani az 1868: XXXVIII. t.-c. 50. §-a alapján minden olyan község, amelyben a lakosság túlnyomó része gazdálkodással (földművelés, szőlészet, kertészet, gyümölcsészet stb.) foglalkozik s amely községekben osztott (több tanítóval bíró) elemi iskola van.

A községek és néptanítók a gazdasági ismétlő-iskolákat nagy érdeklődéssel karolták fel, s évről-évre jelentékeny számban keletkezett ilyen iskola. A községek belátták a gazdasági ismétlő-iskola előnyeit és minden különös kényszer nélkül megajánlották e célra a tőlük telhető hozzájárulást.

A gazdasági ismétlő-iskolának két típusa alakult ki. A kisebb községekben a mindennapi elemi népiskola tanítója, aki már valamely gazdasági tanfolyamon résztvett, vezeti a gazdasági ismétlő-iskolát, s vagy az iskola kertjében, vagy a faiskolában gyakorlati oktatást is ad a gyümölcsészet, szőlészet és konyhakertészkedésben.

A legtöbb községben csak ilyen szerény keretben lehet megvalósítani a gazdasági népoktatást.

A nagyobb népességű és gazdasági tekintetben is nagyobb fontossággal bíró községekben a gazdasági ismétlő-iskolához külön gazdasági szaktanító alkalmaztatott, aki a két éves gazdasági tanfolyamot sikeresen elvégezte és aki község által adott és felszerelt mintegy 20 holdnyi területen mintagazdálkodást folytat és ezen végzi a 13—15 éves tankötelesek gyakorlati oktatását. A leánygyermekek gyakorlati oktatására néhány ilyen külön szaktanító gazdasági ismétlő-iskolához szaktanítónó is alkalmaztatott, aki a leánygyermekeket a háztartásban, női kézimunkában, konyhakertészetben stb. oktatja. A közismereti tárgyak (írás, olvasás, fogalmazás, földrajz, történelem, számtan, egészségtan) tanítása felől is gondoskodva van.

A tanterv a gazdasági ismétlő-iskola célját ekként állapítja meg:

A gazdasági ismétlő-iskola célja és feladata a 13—15 éves, mindkét nembeli tanulókat eddigi ismereteikben való megerősítésük és továbbképzésük mellett a gazdaság egyes ágaiban oly mértékben begyakorolni, hogy a fiúk, mint leendő földművesek, okserűleg kezelhessék birtokukat vagy mint gazdasági munkások keresetképességüket fokozzák; a leányok pedig mint jövőendő gazdasszonyok és családanyák a munkakörükbe eső gazdasági ágakban és háztartásban megkívántató tudnivalókkal megismerkedjenek s a főbb teendőket elsajátítsák.

A két nem jövőbeli munkakörének különbségére való tekintetből a tantervet akkép kellett megállapítani, hogy abban a közösen tanulandó tárgyakon kívül külön-külön fel legyenek tüntetve azon tárgyak, melyeket csak a fiúknak és külön azok, melyeket csak a leányoknak kell tanulniok.

A tanterv mind a két iskolánál úgy van megállapítva, hogy a tanítás súlypontja a gazdasági tárgyak tanítására s a gyakorlati oktatásra essék.

A közismereti tárgyakból azok jelöltettek ki, amelyek a nemzeti szellem és az általános népműveltség céljait leginkább szolgálják s egyúttal a gazdasági ismétlő-iskola gyakorlati céljaival közelebbi vonatkozásban állanak. A közismereti tárgyak olvasókönyvből tanítandók.

A kisebb típusú gazdasági ismétlő-iskolák száma az 1905—906. iskolai évben 2269 volt, amelyeket 141.156 ismétlő-korban levő tan-

köteles látogatott. A külön szaktanítóval bíró első típusú gazdasági ismétlő-iskolák száma 59.

A közoktatási tanács még azon időben, amidőn *Beöthy Zsolt* volt annak ügyvivő alelnöke, behatóan foglalkozott a gazdasági ismétlő-iskola tantervével és szervezetével. A gazdasági szaktanítók tervezete alapján el is készítette a tanács az új tantervet és szervezetet, amelynek tárgyalásában *Beöthy Zsolt* tevékeny részt vett, mert nagy fontosságot tulajdonított azon népiskolai tagozatnak, amely hivatva van népművelésünket nemzeti, demokratikus és gyakorlati irányban az életre biztosítani.

Ilyen módon keletkezett és fejlődött a gazdasági népoktatás az utóbbi 10 év alatt a közoktatásügyi minisztérium kezdeményezésére és az általa kiadott szervezet és tanterv alapján.

Az eddigi tapasztalat egyfelől kétségtelenül igazolta, hogy az eddig teljesen meddőnek bizonyult ismétlő-iskolák átalakításával berendezett gazdasági népoktatás legalkalmasabb s leghozzáférhetőbb mód népünk általános művelődésének emelésére és gazdasági érdekeinek előmozdítására; de másfelől az a tapasztalat, hogy a rendeltileg kiadott szervezet és tanterv nem eléggé biztos alap ezen elsőrendű fontossággal bíró népművelődési és szociális feladat általános és sikeres megoldására.

Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, méltányolva a gazdasági népoktatás nagy jelentőségét, azon törvényjavaslatban, amelyet a népiskolai közoktatásról szóló 1868 : XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876 : XXVIII. t.-c. módosítása tárgyában 1904. évi okt. hó 18-án a képviselőháznak benyújtott, gondoskodott a 20—32. §-okban az ismétlő-oktatásnak gazdasági irányban való rendezése felől. Ez a törvényjavaslat a beállott politikai rázkódások miatt nem került alkotmányos tárgyalás alá.

Apponyi Albert gróf közoktatásügyi miniszter szintén nagy érdeklődéssel viseltetik a gazdasági népoktatás iránt, és az 1908. évi állami költségvetés indoklásában bejelentette, hogy ennek rendezéséről külön törvényjavaslatot fog a törvényhozás elé terjeszteni. Ez meg is történt.

A gazdasági népoktatásról szóló törvény egész közéletünkre jelentékeny hatással lesz, mert amidőn az általános választói jog közel jövőben milliókat fog felruházni az alkotmányos jogok gyakorlásával, és ezáltal a nemzet nagy rétege fog az állam életére legalább közvetve befolyást gyakorolni, valóban a magyar nemzeti állam élet-

érdeke, hogy a népmilliókat ellássa azon minimális műveltséggel, amely ezen fontos jog helyes és tudatos gyakorlásához szükséges.

Ezt a művelődést a gazdasági népiskola van hivatva biztosítani, mert ez az egyedüli népoktatási intézmény, amely kizárólag magyar tanítási nyelvű, tehát leginkább biztosítja a nemzeti népművelődést; egész iránya gyakorlati, tehát népünk gazdasági fejlődésére megbecsülhetetlen szolgálatot tehet: hazánk közgazdasági viszonyai között népünknek legnagyobb rétege van erre az iskolára utalva, tehát ennek a gondozása és fejlesztése az államnak kiváló érdeke.

De meg kell alkotnunk a gazdasági népoktatásról szóló törvényt még azért is, mert különben az elemi népoktatás mindennapi tanfolyamára fordított bármennyi áldozat, az 1907: XXVI. és XXVII. t.-c.-pek legnemesebb intenciói is bizonytalanná válnak, ha a 12 éves életkoron túl nem rögzítjük és fejlesztjük a nemzeti népoktatásnak eddig elért eredményét.

A SZERVES KÉMIA NÉMELY SIKEREI ÉS SIKERTELENSÉGEI.

Irta dr. Illosvay Lajos.

Körülbelül nyolcvan éve, hogy az első széntartalmú vegyület: a carbamidot, melyről a vegyészek eladdig azt tanították, hogy csak az élő szervezet termelheti, *Wöhler* teljesen szervetlen testből, az ammoniumcyanatból előállította. Ez a valóban váratlan siker nagy reménységgel töltötte el a kémia művelőit. Ezután kevesebb gondot fordítottak a szervetlen testek vizsgálatára, ellenben annál nagyobb hévvel láttak hozzá a növény- és állatszervezetből kiválasztható termékek tanulmányozásához.

Tény, hogy volt valami csábító és izgató versenyre kelni a természettel. A vérmesebbek már elképzelték, hogy az ész, mely a francia forradalom lezajlása után mintha szerényebben vitatta volna felsőségét, ismét hangosabban fogja követelni, hogy isteni alkotásokra való hivatottságát feltétlenül elismerjék.

Azonban a nagyszerű alkotások a szerves kémia terén szerfelett lassan jelentkeztek. Csak miután *Berthelot* a szerves vegyületek szintézisét szélesebb alapon kezdette meg és irataiban a szerves kémiai munkálkodásnak beláthatatlan kiterjedéséről rajzolt képet, alakult ki az a vélemény, hogy a szerves kémia már eljutott fejlődésének ama fokához, amelyen túl alig akad valami lehetetlen. És míg nagyon sokáig az volt a meggyőződés, hogy a szerves vegyületeket csak életerő *«vis vitalis»* hozhatja létre, most az a felfogás hódított tért, hogy a szerves vegyületek is ugyanazon törvények szerint keletkeznek, mint a szervetlenek és bennök is épen úgy érvényesül a kémiai energia, mint a legegyszerűbb alkotású szervetlen vegyületekben.

Az életerőről szóló tanítás ma már jóformán történelmi fogalom, pedig még nagyon távol vagyunk attól, hogy akár a növény-, akár az állat szervezetének, épen az étellel kapcsolatos termékeit, alaposan ismernők és azokat a kémiai hatásokat, átalakulásokat, amelyekről az élet feltételeződik, megdönthetetlen bizonyossággal magyarázhatnók.

Tagadhatatlan, hogy töméntelen sok tény ismerünk, melyekről elődeink keveset, vagy semmit sem tudtak: mindazonáltal, ha őszinték akarunk lenni, beismerhetjük, hogy tudományunk főleg csak azokra az élő szervezetre nézve már teljesen idegen vegyületekre terjed ki, amelyeket egész sereg kémiai és fizikai művelettel a szervezetek egyes részeiből, vagy váladékaiból elkülönítettünk, amelyek mint ilyenek, az élet folyamata közben talán nem is szerepeltek, és ha szerepeltek is, abba a rendeltetési körbe, amelyből kiváltak, még egyszer beleilleszkedni nem bírának.

Megjegyezhetjük, hogy csak olyan, növény- vagy állatszervezetből kiválasztott szerves vegyületeket tudunk mesterségesen előállítani, amelyeket közelebbi vagy távolabbi összetevő részeikre szétbontani sikerült. És minthogy némely szerves vegyület becses kereskedelmi cikk, melynek az időjárástól, nemzetközi érintkezéstől független termelése gazdasági érdek: csak természetes, ha a tudományos kutatás különösen ezeket részesítette figyelmébe. Ez magyarázza meg, hogy a szerves vegyületek szintézisében a tisztán tudományos cél sohasem vált külön a gyakorlati haszontól és az utóbbira alapított számítás pazar anyagi áldozatokkal segítette a tudományos feladatok megoldását.

Az eredmény nem is maradt el. Ma az indigoferák és a *Rubia tinctorum* nélkül is lehet, ezekkel a növényekkel semmiféle kapcsolatban sem álló nyers termékekből indigót, illetőleg alizarint, tetazészerinti mennyiségben és színárnyalatban a természetesnél semmivel sem rosszabb minőségben, gyártani. És ha a *Vanilla aromatica*, meg a Coniferák, valami ok következtében egészen eltűnnének is a föld színéről, a vaniliás italokat, tejhabokat, fagylaltokat nem kellene nélkülöznünk, mert a vanillint, mely a vanillának közvetlen aromás anyaga, a coniferákból származó coniferinnek pedig oxidációs terméke, olyan anyagokból is előállíthatjuk, amelyeknek az épen említett növényekhez semmi közük. Nem kicsinyelhető eredmény az sem, hogy aethylalkoholt, azaz spirituszt, erjedésre alkalmas cukor nélkül, a szó szoros értelmében elemi alkotó részeiből kiindulva is,

csinálhatunk, ha a szükség rákényszerít. Mert valóban bámulatraméltó, hogy azt a készítményt, amelyet még ma is csak az erjesztőgombák életműködésének segítségével termelnek, egyes chemiai hatások czélszerű alkalmazásával cukor és erjesztő gomba nélkül is előállíthatjuk.

Azonban a roppant nagy haladás ellenére is, ezrével vethetünk fel olyan kérdést, amelyre a felelettel adósoknak kell maradnunk. Ilyen a következő is. Tudjuk, hogy a nádcukor, mely közvetlenül nem erjed, a víz elemeinek közreműködésével elerjeszthető cukorféleségekké, t. i. szőlőcukorrá meg gyümölcscukorrá alakul; ha ezek a bomlás termékek elerjednek, főképen alkohol meg széndioxid keletkezik; de keletkezik még kevés glicerín, borostyánkósav és keletkeznek még különböző alkoholtermészetű vegyületek, melyeket együttvéve, kozmás olajoknak neveznek. Kérdés: lehet-e megfordítva, ugyanezekből a vegyületekből megint elerjeszthető cukorféleségeket, és ezekből ugyanolyan nádcukrot létesíteni, mint amilyenből ők keletkeztek? Kénytelenek vagyunk bevallani, hogy ezt a feladatot megoldani, meg sem kíséreltük. De még azt sem állíthatjuk, hogy az erjedés-okozta bomlás összes termékeit feltétlen bizonyossággal ismerjük. Sőt még az a feladat is, aminek megvalósítása könnyűnek látszik, hogy t. i. a nádcukor első bomlástermékeiből: a szőlő- meg a gyümölcscukorból ismét nádcukrot állítsanak elő, eddig megoldatlan. Pedig ebben az esetben egy tisztán előállítható és jól jellemezhető vegyületről és ennek szintén jól ismert, két bomlástermékéről van szó, melyekről tudjuk, hogy épen olyan viszonyban vannak a nádcukorhoz, mint amilyenben az aethylalkohol van az aethyl-aetherhez. És ha a vegyületek legkisebb önálló részeire, a molekulákra gondolunk, valamint két molekula aethylalkoholból, egy molekula víz elemeinek kiválasztására, egy molekula aethylaether keletkezik: azonképen egy molekula szőlőcukorból meg egy molekula gyümölcscukorból, egy molekula víz elemeinek kiválasztása következtében, egy molekula nádcukornak kellene keletkezni. E sikertelenség mentésére legfeljebb csak azt hozhatjuk fel, hogy a nádcukor, bár egyszerű alkotású vegyületekből, de olyan feltételek szerint keletkezik, amelyekre nézve könnyebb hipotéziseket kieszelni, mint ezek valószínűségét bizonyítani.

Különbö a szerves vegyületek mesterséges előállításának nehézségeivel a nádcukornál jóval egyszerűbb összetételű vegyületeknél is találkozunk. Nagyon tanulságosak és talán szélesebb körben is

érdeklődést kelthetnek azok a tanulmányok, amelyeket a háztartásban is jól ismert borkósav mesterséges előállítása céljából végeztek.

A *borkósavnak* érzékileg fel nem fogható, legkisebb önálló részecskéjében, a molekulában három elemi test fordul elő : a szén, a hidrogén és az oxigén, még pedig olyan viszonyban, hogy a szénnek, a vegyületek molekulájában található legkisebb, tovább nem osztható részecskéjéből vagy atomából 4 egyesül, a hidrogénnek 6 atomjával meg az oxigénnek szintén 6 atomjával. Ezért írjuk a borkósav molekulaképletét $C_4H_6O_6$ -nak. Tudjuk, hogy a borkósav szoros kapcsolatban van a *borostyánkóssavval*, melynek molekulájában 4 atom szén, 6 atom hidrogén, meg 4 atom oxigén van. A borostyánkóssav molekulaképlete $=C_4H_6O_4$. Ennélfogva, ha a borkósav molekulája csak abban különbözik a borostyánkóssav molekulájától, hogy két oxigénatommal többet tartalmaz : akkor feltehetjük, hogyha a borostyánkóssavat elegendő mennyiségű oxigénnel egyesítjük borkósav keletkezik.

Tapasztalás szerint a borostyánkóssavból, vagy a borostyánkóssavnak azon oxyszármazékából, mely legnagyobb mennyiségben az almákban található s ezért nemcsak oxy-borostyánkóssavnak, hanem *almasavnak* is nevezzük, hidrogénperoxyddal végzett oxidálásra, borkósav keletkezik. Azonban a borostyánkóssav oxidálása nem azon fordul meg, hogy két atom oxigén a borostyánkóssav molekulájához hozzáadódik. Ennél az átalakulásnál két olyan hidrogénatom, amelyekről azt kell állítanunk, hogy a borostyánkóssav molekulájában, külön-külön szénatomhoz, közvetlenül fűződnek, az oxidáló vegyület hatása következtében a szénatomoktól elszakadnak és alkalmat adnak rá, hogy közéjük meg a szénatomok közé, egy-egy oxigénatom ékelődjék be, vagy kémiai nyelven szólva, hogy kétszer ugyanazon összetett alkotó rész, más néven : *két hydroxyl-gyök* létesüljön. A hydroxyl kémiai jelzése (OH).

Ámde, ha ezt tudjuk, feltehetjük azt a kérdést ; nem lehetne-e a borostyánkóssav molekulájában, azt a két, szénatommal kapcsolatos hidrogénatomot, két hydroxyl-gyökkel helyettesíteni ? Mert ha lehet, akkor reakciótermék gyanánt borkósavnak kellene keletkezni.

Sokat kísérleteztek, hogy e feltevés helyességét igazolják, de eredménytelenül. Az sem sikerült, hogy a borostyánkóssavat közvetlenül olyan vegyületté változtassák, amelyben hydroxyl-gyökkel helyettesíthető alkotó rész legyen. Ellenben akár *fumarsavból*, akár *maleinsavból*, lehet olyan brómozott terméket előállítani, amelyet

szabad a borostyánkósav brómhelyettesítési termékének minősíteniünk. E vegyület neve *dibromborostyánkósav*; képlete $C_4H_4Br_2O_4$. Ez olyan tulajdonságú, hogy molekulájában a brómatomokat, egyenértékű, azaz két hydroxyl-gyökkel helyettesíthetjük, miáltal *dioxyborostyánkósav*hoz, illetőleg kémiai összetétel szerint, borkósavhoz — $C_4H_4(OH)_2O_4$ — juthatunk.

Kérdezhetjük: az így létesített borkósav azonos-e azzal, amelyet a borkóból termelnek? Felelet: nem azonos. Molekulájában ugyanazok az elemi alkotórészek, ugyanazon súlymennyiségben vannak jelen, mint a borkóból készült borkósav molekulájában, de több kémiai és fizikai sajátosságai különböznek. Épen úgy miként a fumar-sav és a maleinsav nem azonosak, hanem csak *isomerek*, azaz legkisebb önálló részek, a molekulájok *ugyanazon elemi alkotórészeknek egyenlő számú atomait tartalmazzák*: azonképen a mesterséges borkósav is a természetes borkósavval csak isomer és nem azonos. Még pedig a fumarsavból készült dibromborostyánkósavból főképen mesoborkósav és kevesebb szőlősav keletkezik, míg a maleinsavból előállított isodibromborostyánkósavból több szőlősav és kevesebb mesoborkósav létesül.

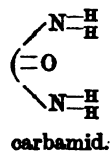
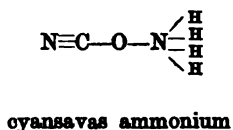
Ezek szerint a dibromborostyánkósav is kétféle lehet, és minde-nikből nem egy, hanem kétféle termék képződik, melyek összetételük szerint ha megegyeznek is a közönséges borkósavval, de saját-ságaikban különböznek.

A természetes és a kétféle mesterséges borkósav között rendkívül érdekes különbség, hogy a természetes borkósav oldata a poláros fény síkját jobbra forgatja, míg a két mesterséges borkósav oldata a poláros fény síkjával szemben hatástalan. Azonban a két hatástalan borkósav között is nagy különbség van; a szőlősav szétbont-ható olyan kétféle borkósavra, melyeknek egyike vizes oldatban a poláros fény síkját jobbra, másika balra forgatja; ellenben a meso-borkósavból optikailag hatásos részeket elkülöníteni, ma még nem áll hatalmunkban. A két optikailag hatástalan borkósav közül, a szőlősav állandóan kíséri a közönséges borkósavat, úgy hogy a közön-séges borkósav gyártásakor szőlősavat is állítanak elő.

Ha megfontoljuk, hogy a szőlősavból két, optikailag hatásos borkósav különíthető el, érthető, hogy összesen négyféle borkósavat ismerünk, melyek egymással nem azonosak, hanem csak isomerek.

Majdnem ötven éven keresztül csak olyan isomer-vegyületekről tudtunk tájékoztató képet alkotni, amelyeknek molekulaképletét

okszerű, illetőleg szerkezeti képlettel fejezhettük ki. Az okszerű képletekben a vegyületek molekuláját alkotó különböző gyököket érzékítettük; a szerkezeti képletekben úgy szólván felrajzoltuk, hogy a molekulában előforduló elemi testek atomai miként fűződnek egymáshoz. A cyansavas ammonium okszerű képlete $(H_4N) \cdot (CNO)$, a vele isomer carbamidé $(CO) (NH_2)_2$; szerkezeti képletök:

Kísérletileg is bizonyítani tudjuk, hogy ezeket a képleteket miért mondjuk helyeseknek.

A borkósavakat is jelöljük szerkezeti képletekkel, de ezek inkább hipotézisen alapulnak s legföljebb az bizonyos, hogy a különféle borkósav molekulájában benne kell lenni kétszer annak az atomcsoportnak, amelyet carboxylnak nevezünk és $COOH$ -val jelölünk, kétszer pedig az oxymethylén atomcsoportnak $=CH(OH)$, melyekből aztán $(HO)-C=O-\overset{H}{\underset{OH}{C}}-\overset{H}{\underset{OH}{C}}-C=O-OH$ szerkezeti képletet írhatjuk fel. De már azt, hogy a szén-, a hidrogén, meg az oxigén-atomoknak ebben a képben érzékített kapcsolódását miként kell változtatni, hogy mind a négyféle borkósavat, egymással össze nem téveszthető szerkezeti képlettel érzékíthessük, kísérletekkel nem dönthetjük el, hanem csak hipotézisre támaszkodhatunk. E hipotézis szerint, mikor valamely szerves vegyület molekulái keletkeznek, a molekulának alkotásában résztvevő elemi testek atomai, a térben különböző módon helyezkedhetnek el, minek következtében lehetséges, hogy ugyanazok az elemi testek egyenlő számú atomai épen úgy különböző sajátságú vegyületekké csoportosulnak, mint lehetséges, hogy egy kaleidoszkóp színes üvegcserepei különböző rajzokká rendeződhetnek.

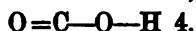
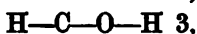
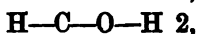
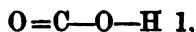
Azokat az isomer-vegyületeket, amelyeknek egymástól való különbözősét úgy értelmezzük, hogy molekulájokban ugyanazon elemi testek egyenlőszámú atomai térbelileg különbözően rendezkednek el, *stereo-* vagy *geometriai isomereknek* nevezzük. A stereo-isomer szerves vegyületek lehetőségének megszorító feltétele az, hogy molekulájokban *egy, vagy több olyan szénatom legyen, amelyhez négy külön-*

féle gyök kapcsolódik. E gyökök egyike rendszerint hidrogén. Az ilyen szénatomot vagy szénatomokat *asymmetriás szénatomnak*, illetőleg *asymmetriás szénatomoknak* nevezzük.

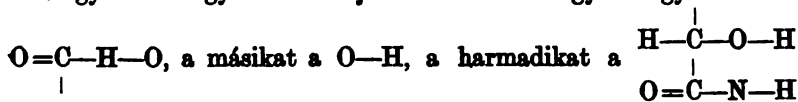
Az *asymmetriás szénatomot*, esetleg szénatomokat tartalmazó szerves vegyületek, ha folyós halmazállapotúak, vagy gőzzé változtathatók, már magokban is optikailag hatásosak, azaz: a poláros fény síkját jobbra, esetleg balra forgatják el; ha halmazállapotuk szilárd, legtöbbször vizes oldatukban forgatják el a poláros fény síkját, még pedig olykor savanyú, máskor lúgos közegben; de vannak optikailag hatástalan vegyületek is, melyek ismét vagy szétválaszthatók optikailag hatásos részekre, vagy nem választhatók szét.

Azt a tényt, hogy némely optikailag hatástalan stereo-isomer-vegyület optikailag hatásos részekre bontható, úgy magyarázzuk, hogy tömegöket egyenlőszámú és egyenlő sebességgel jobbra, illetőleg balra forgató molekulák alkotják, melyek egymástól elkülöníthetők, még ha valamely, optikailag hatástalan vegyület, optikailag hatásos részekre nem bontható szét, föl vesszük, hogy ezeknek ép úgy, mint a csak jobbra, vagy a csak balra forgató vegyületeknél, a molekulán belül van a hatástalanságot létesítő ok, nevezetesen: a vegyület molekulájának egyik összetevő része, egy, a molekulában képzelt tengely körül, épen akkora sebességgel forgat jobbra, mint a másik balra, minek eredménye a hatástalanság. És épen azért, mert az ilyen vegyületeknek a poláros fény iránt tanúsított magatartását nem a molekulák, hanem a molekulát alkotó részek szabják meg, ezek optikailag hatásos részekre nem is bonthatók szét.

Ha már most a borkósav *asymmetriás szénatomáról* képet akarunk adni, legcélszerűbb a borkósav szerkezeti képletét így ábrázolni és a szénatomokat számozni:

E négy szénatom közül akár a 2-vel, akár a 3-mal jelzett szénatom *asymmetriás*, mert egyik is, másik is, négy különböző gyökkel van egyesülve. Így: a 2-vel jelzett szénatom egyik vegyértékét a

atomcsoport, a negyediket a H-atom foglalja le.

Képzeliük már most, hogy a két asymmetriás szénatom balról jobbra forog : akkor közönséges, természetes, vagy jobbraforgató borkósavval, ha jobbról balra forog : akkor balraforgató borkósavval van dolgunk ; egyenlőszámú és egyenlő sebességgel ellentétesen forgató borkósavmolekulák szőlósavat eredményeznek ; de ha az 1, 2 számú szénatom ugyanazon tengely körül éppen akkora sebességgel forog jobbra, mint a 3, 4 számú balra: akkor a hatásos részekre nem bontható mesoborkósavról alkothatunk képet.

Ez a hipotézis elég szép ; segít, hogy egy tényt elfogadható módon magyarázzunk, de a titkok titkát nem tárja fel. Nincs ember, aki megjósolhatta volna, hogy a dibrom- és isodibromborostyánkóssavból, e négyféle borkósav közül melyik fog keletkezni. Még kevésbé jósolhatta volna meg, hogy belőlük nem is egy, hanem kétféle optikailag hatástalan borkósav létesül.

Rejtély az is, hogy miért keletkezik a borostyánkóssavból hydrogenperoxyd hatására, vagy a glicerinsavból, három légköri nyomás alatt a széndioxid közreműködésével, csakis közönséges vagy jobbraforgató borkósav, és miért nem keletkezik valamely isomeriája, vagy miért nem keletkeznek mellette a többiek is ?

Nem magyarázható átalakulás az sem, hogy a közönséges borkósav, kevés vízzel üvegcsőbe beforrasztva, vagy más alkalmas készülékben, 160 C⁰-ra hevítve mesoborkósavvá alakul, — ellenben a mesoborkósavat semmiféle eljárás szerint sem lehet ismét közönséges borkósavvá alakítani. Ha pedig a közönséges borkósavat 10% vízzel, 3—4 órán keresztül, legalább is 175 C⁰-on hevítjük, keletkezik ugyan kevés mesoborkósav, de aránylag több a szőlósav mennyisége, melyet ha egész tömegében és közvetlenül nem is, de legalább részben és közvetve, ismét közönséges borkósavvá változtathatunk, míg másik része balraforgató borkósavat létesít.

Se szere, se száma azoknak a kérdéseknek, amelyekre ma kielégítően felelni nem tudunk és amelyek kényszerítenek bennünket föltenni, hogy az elemi testek atomáinak valamint atomcsoportjainak is, van valami egyéni, különleges, a mi akarattunktól merőben független sajátága, melynek következtében, a vegyületek molekulájában számtalanszor úgy helyezkednek el, amint éppen nekik tetszik s nekünk csak a kész eredmények tudomásulvételével kell megelégednünk. Szóval : a vegyületek egyszerű vagy összetett alkotórészeinek ilyen vagy olyan elrendeződésének okáról éppen úgy nem tudunk felvilágosítást adni, mint arra a kérdésre sem tudunk felelni,

hogyan azoknak a szülőknek, akik fiúért sóvárognak, miért születik leányuk?

A szerves vegyületek szintetikus előállításának története is arról tanuskodik, hogy némelykor nagyobb érdeme volt a véletlennek, mint a tervszerűségnek. Ismerjük pl. az indigó mesterséges előállításának is olyan módját, amely feltalálójának ellenére sikerült; neki ugyanis eszéágában sem volt indigót előállítani, megelégedett volna azzal is, ha az indigó bomlástermékeivel kapcsolatos pseudo-indoxylt vagy indoxylt kapott volna, de indigó jutalmazta fáradozásait.

Napjainkban, mikor az emberi szellem hatalmának korlátlan-ságáról olyan sokan és olyan hivalkodóan nyilatkoznak, hálátlan foglalkozás azt bizonyítgatni, hogy az ész mindenhatóságában kételkedni egynél több okunk van. De ha az eredményeket elfogulatlanul mérlegeljük, képzelőtehetségünket kissé fékezzük, mérsékelni fogjuk önbizalmunkat. Már azok a tapasztalatok is, amelyekre a természetben előforduló ásványok tanulmányozása által juthatunk, azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy a mi irányító hatásunk szerfelett csekély. Az egyszerű és összetett alkotórészek *eleve megállapított, ősi hajlandósága* annyira túlszárnyalja a mi beavatkozásunkat, hogy még csak azt sem akadályozhatjuk meg, hogy valamely mesterségesen előállított ásvány ne a természetben található példány kristályalakját öltse fel.

Nem szeretném, ha valaki e sorokból azt olvasná ki, hogy a szerves kémia nagyszerű vívmányait kicsinylem, vagy a szerves kémia jövője iránt kishitűség tölt el. Csak azt akartam kifejezni, hogy nincs hangulatom túlzásra és emberbálvány-imádásra. Általában minden természettudós munkáját becsülöm, törekvését tiszteltem, mert olvasni tanít abból az egyetlen megcáfolhatatlan könyvből, amelyet természetnek nevezünk, következőleg hevülök a természettudományok azon ágáért is, amelynek egyik igénytelen munkása vagyok: de hidegen hagynak azok az egetverő magasztalások, amelyekkel kimagasló szellemek fáradságos munkájának sikereit, legtöbbnyire avatatlanok, szokták elhalmozni.

Kétségtelen, hogy eddig százezernél is több szerves vegyület előállításának módját, fizikai és kémiai sajátságait ismertették meg, melyek között elég szép számmal vannak a növény- és állatszervezetből kiválasztott termékek is. Utóbbiak közül soknak ismerjük már szintézisét is; de attól még véghetetlen távol vagyunk, hogy az

állat vagy az ember táplálkozásában annyira fontos és nélkülözhetetlen testeket, mint amilyenek a szénhidrátok és a fehérjék, vagy a gyógyszerek legértékesebb tagjait, a hatásuk okában is alig kikutatott természetes alkaloidokat, laboratóriumokban, gyárakban, elemi alkotórészeikből, vagy egyszerűbb alkotású vegyületekből, szintézissel termelhetnők. Arra pedig inkább beteges, mint merész képzelődéssel gondolhatunk, hogy — nem élő szervezeteket — hanem csak élő szervezeteknek némely termékeit p. o. vörös vagy fehér vértestecskéket stb., melyek az élet nagy és még mindig teljesen megfejtetlen mibenlétével kapcsolatosak, valaha laboratóriumban állíthatnánk elő.

A PRAGMATIZMUSRÓL.

Irtta dr. Dienes Valéria.

Ha a gondolatok élettörténetét elnevezésüktől számítjuk, akkor a pragmatizmus néven összefoglalt gondolatrendszer 1908-ban tölti be 10-edik életévét. A pragmatizmus nem egyetlen embernek, hanem egész kornak filozófiája. Különböző képviselői más-más gondolatát tesszik kiindulóponttá s minthogy e gondolatok még nem szerveződtek kellő mértékű szembesítések révén logikai egésszé, a különböző egyénektől származó pragmatista hitvallások nem minden következtetésükben fődik egymást. Ebből sokan fegyvert kovácsolnak a pragmatizmus ellen és fő orgánumban¹ egymásután jelennek meg a pragmatista gondolatoknak felsorolásai. Az ily természetű támadások tisztítják és erősítik a pragmatizmust, mert a még szervezetlen gondolatok, a különböző kiindulópontok és következtetések szembeállítódnak s az ilyen munkák árán semmi sem nyer többet, mint maga a gondolat.² Elmondhatjuk, hogy itt kollektív munkával készül egy világfelfogás. Minden gondolatnak, amely ezeken a lapokon megjelenik, azonnal erőpróbán kell keresztülmennie s ha lehetséges emberi elmével egységes és ellenmondás nélküli világképet alkotni, akkor annak a pragmatizmus és abszolútizmus e harcából meg kell születnie.

A következőkben megkísérlem bemutatni, minő helyet jelölhetünk ki ez áramlatnak a gondolatok fejlődéstörténetében. Utalni

¹ *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*. Published fortnightly by the Science Press, Lancaster P. A. and New-York: Sub Station 84.

² H. A. Lovejoy, *The Thirteen Pragmatisms*. Journ. of Ph. Ps & So M. 1908. I., II. Válasz: Max Meyer, *The Exact Number of Pragmatisms*. Ugyanazon ujság: 1908. XII.

fogok egy vezető gondolatra, melynek világításában a pragmatizmus és abszolutizmus a valóság-kérdésnek Berkeley óta első lépése. Ennek alapján megválasztom a pragmatizmusnak kiinduló gondolatát s körvonalozom ebből folyó vázlatos világképét.

Meggondolásainkat a »józan ész« valóságértelmezésével, vagy mondhatjuk (mint igazolni fogjuk) valóság-elméletével kezdjük. A józan ész a tárgyakról nem tud mást, mint *érzékel*-adatokat egységes és csapatonként megújuló *észrevételek* formájában. Az íróasztalon nem ért egyebet, mint a barna, a szögletes, a súlyos, a kemény stb. együttesét. Ez érzékletthalmazok ismétlődnek — újra látom az íróasztalt, a barnát, a szögletest stb. — s a józan ész ez együttesek állandó visszatéréseinek összefoglalására *hipothézist* alkot. Felteszi, hogy az ismétlődő együttesek (tárgyak és jelenségek) *folytonosan* vannak, tehát újra meg újra feltűnésük közé eső időben is, még ha senki sem érzékeli is őket. Ezt a feltevést a létfolytonosság hipotézisének nevezhetjük. Megkísérlem kimutatni, hogy *igazi hipotézis* és nem protothézis,¹ hogy mint ilyen, takarékos s így célszerű, de minden gyakorlati értéke mellett is a filozófia legmélyebb elméleti nehézségeinek forrása.

A létfolytonosság hite, vagyis az a hit, hogy a tárgyak és jelenségek akkor is vannak, ha senki sem érzékeli őket, nem *tapasztalati* tudás. Nem lehet tapasztalatilag meggyőződünk arról, hogy a tárgyak akkor is vannak, ha senki sem érzékeli őket, mert minden rávonatkozó meggyőződést érzékelés útján szerzünk s az érzékelés alatt nem álló tárgy érzékelése képtelenség. A létfolytonosság állítása tehát hipotétikus és elszigetelten ismétlődő tapasztalataink összefoglalására szolgál. A józan ész azonban egészen kritikátlanul hiszi s ugyanoly rangú *ténynek* érzi mint a tapasztalati adatokat.

Ez a folytonosság hipotétikus abban a szélső értelemben is, hogy *verifikálhatlan*. Ezért mondtuk fentebb, hogy nem az, mit Ostwald protothézisnek, az angol *working-hypothesis*-nek nevez, mely a könnyebb haladás érdekében ideiglenesen igaznak tekintett állítás és az a sorsa, hogy a körülmények igazolják vagy rácăfoljanak. A létfolytonosság igazán, azaz véglegesen hipotézis, emberi, pszichikai szükséglet teremti s értékét gyakorlati és értelmi használhatósága dönti el.

¹ Ostwald, *Zur Entwicklung der Energetik, Rivista di Scienza* (Scientia) 1907. 1. szám. 32. old.

Erre azt lehetne válaszolni, hogy ily értelmezésben minden általános érvényű és állandóan működő természettörvény ugyanígy verifikálhatlan és hipothétikus, azaz nincs egyetlen igazolt törvényszerűségünk sem. Ezt a nehézséget könnyű lesz eloszlatni, ha rágondolunk arra, hogy minden kijelentésünk magában foglalja a létfolytonosság hipothézisét s azonkívül azt, hogy mily feltételek közt, azaz mily környezetben állnak be bizonyos észrevételek. Ez az utóbbi a törvény tapasztalati értelme, ami nem jelent mást, mint azt, hogy érzékelő lény bizonyos élményt mily más élmények környezetében tapasztal. A törvény kijelentésében implikált másik gondolat, az érzékelőtől függetlennek gondolt folytonosság, azonban már nem tapasztalat, hanem a tapasztalatokat elválasztó hézagoknak hipothétikus kitöltése. Más szóval; tapasztalati törvény verifikálása és a létfolytonosság verifikálása lényegesen más. Mikor tapasztalati törvényt verifikálok, akkor *ténylegesen állék bizonyos esemény-eggyűttest*. Ebben azonban nem az a kérdésem, hogy a tapasztalattól függetlenül van-e, hanem az, *hogyan van, mikor tapasztalom*. A létfolytonosságot felteszem kritikátlanul. De ha magát e folytonosságot akarom igazolni, vagyis azt, van-e, mikor nem tapasztaljuk, akkor abszurdumot akarok, mert ehhez — triviálisan szólva — olyankor kellene tapasztalnom a dolgot, mikor nem tapasztalom.

A létfolytonosság ily felfogásának filozófiai s főleg logikai következményei jelentékenyek. Ezeken nem időzve az eddigiek összefoglalásaként kijelenthetjük, hogy a józan ész a valóság értelmezésére hipothézist alkot, mellyel a tapasztalat diszkontinuus egységeit folytonos egésszé fűzi, tehát a józan észnek van a szó legszorosabb értelmében vett *valóság-elmélete*. Ez az elmélet kényelmes és takarékos, az állandó környezetben visszatérő együttesek összefoglaló kijelentésére legalkalmasabb.

E hipothézis ereje az emberi elme minden alkotásában megnyilatkozik és nem éréktelen rámutatni annak pszichikai gyökereire. Hatását megérzi a tudomány is, mely aggódva keresi a *megmaradások* törvényeit. Ennek a megmaradásnak érdekében megy át a fizika és kémia az atómról az elektrónra,¹ sőt Le Bon, ki az anyagot meggyanusítja a megsemmisüléssel, még mindig megmaradónak hiszi

¹ Thomson, Sir W. (Lord Kelvin) *Mathematical and Physical Papers* I. Art. 27, III. 1890, Art. 99. 100. 102.

az vétert,¹ amivel tényleg hipothétikussá teszi a természettudomány megmaradóját.² A példákat halmozni lehetne, melyek mind ama pszichikai alaphajlam megnyilatkozásai, aminek megvilágítását igértük.

Ez alaphajlam legjobban szembeötlő s önállóan érvényesülő megnyilatkozása amaz eszméleti tény, melyet néhány angol³ már bizonyos mértékben felismert, a németek közül különösen Lipps⁴ vett figyelembe és használt fel bizonyos korlátolt mértékben, de amelyet teljes jelentőségében csak Pikler⁵ fogott fel. Előzői csak a lelki hajlam szélső megjelenés-formáit látták, melyeket a józan ész is meglátott és elnevezett s melyekre ők is a várás (*expectation*, *anticipation*, *Erwartung*) szót alkalmazták.

Lelki életünk ez alaphajlamának rejtettebb, összes megnyilatkozásait figyelembe véve Pikler a pszichológia tényeinek a fizikaiakhoz hasonló leírást és összefoglalást képes adni, azok is mint bizonyos tendenciák egymást-gátlásai és felülkerekedései domborodnak ki előttünk. Mélyen átgondolt értékes művében így fejezi ki lelki életünk ez alaphajlamát:

»Wir erwarten alles wovon wir eine Vorstellung haben, mit Gewissheit, wenn diese Erwartung durch eine gegensätzliche Erwartung nicht aufgehoben ist.«⁶

¹ Le Bon, *L'Évolution de la Matière*. Az egész mű. Ezzel nem ast akarom kijelenteni, hogy következtetéseit jogosnak tartom, csak, mint az említett pszichikai hajlam megnyilatkozásait érdekeseeknek.

² Ezt azonban nem veszi észre.

³ James Mill, *Analysis of the Phenomena of Human Mind*. Second Edition 1878. I. köt. XI. fejr. *Belief* 362—378. Ugyanezen fejezet végén a jegyzetben J. Stuart Mill a 413. és következő oldalakon. Továbbá J. S. Mill, *An examination of Sir W. Hamilton's Philosophy*. XI. fejr.: *The Psychological Theory of the Belief in an External World*. 225. old.

⁴ Lásd pl. *Leitfaden der Psychologie*. IV. Kap. *Assoziation und Gedächtnis*. 42—45.

⁵ Julius Pikler, *Beharrung und Gegenseitigkeit des Erlebens*. Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre. 1908. Jan.—Febr.

⁶ Pikler, id. mű. I. Kap. V. ö. J. Stuart Mill következő szavaival: »That a state of things now began will continue indefinitely is what the mind not only assumes but proceeds upon with a vehemence proportioned to its active endowments and dispositions until admonished to the contrary by the experience of being checked.« — »... we believe that, as we feel now, so we shall feel always.« — »The belief in nature's continuance and uniformity has always been in excess.« — (Az aláhuzások tölem erednek.) James Mill *Awa-*

Más szóval minden élmény a lehetőségébe vetett korlátlan hitet hagyja maga után s az ellentétes élmények egymást gátlásából alakul a lelki élet. Ez a gondolat a létfolytonosság hipotézisének megokolására úgy mondható ki, hogy a tapasztalatilag szakadásosan levő (azaz feltűnő és eltűnő) tárgyak közül eltűnésük után is tovább levőknek (azaz bármikor várhatóknak) hisszük azokat, melyek eltűnésével egyidejűleg aktivitásunkban is változásnak kell beállni.¹ Egyetlenegy az előbbi csoportba tartozó aktuális élmény elég arra, hogy létének folytonosságában higgyek; ez az a lelki magatartás, melyet Pikler az élmények megmaradásának nevez s mely a létfolytonosság hipotézisének oly erős alapot szolgáltat, hogy a diszkontinuitás *tényével* szemben teljesen felülkerekedik a kontinuitás *hipotézise*.

A »józan ész« már a fejlődésnek emberalatti fokain is *használja* a létfolytonosság hipotézisét, mert a cselekvés szükségleteinek legtakarékosabban tesz eleget. Az élők milliárdjai élnek vele tetteikben, mielőtt felismernék s a természetes kiválasztás megtartja, erősíti, míg az emberben vizsgálat tárgyává nem válik.²

Mikor Elea bölcsei legelőször kiejtik a *lét* szót, konkrét levőnek hozzágondolása nélkül, azaz megalkotják a lét absztrakcióját, első kijelentésük róla, hogy ez a lét folytonos.³ De az emberi lélek említett hajlandóságánál fogva éppen nem érzik hipotétikusnak, számukra ez a *valóság*, mellyel szemben a változó és szaggatott tényleges tapasztalás csak *látszat*. Ezzel megszületik a valóság problémája, szemmel láthatólag a létfolytonosság hipotézisének méhéből.

A látszat és valóság e dualizmusa változó szerencsével megél Locke-ig. A létfolytonosság hipotézisét kritikátlanul hiszik s ha veszélyben forog, minden fogást jónak találnak megmentésére.

lysis of the Phenomena of Human Mind. A *Belief*-hez fűzött jegyzetben 398, 399. old.

¹ Pl. az íróasztalom folytonos létét hiszem, mert akkor tűnik el, mikor kimegyek a szobából, vagy behunyom a szemem. De nem hiszem, hogy a naplementi fellegek vörös aszine folytonosan van, mert minden tevékeny hozzájárulásom nélkül eltűnik.

² A következőkben vázolt fejlődésfolyamatot részletesebben kifejtettem *Valóság-elméletek* című doktori értekezésemben s azért hozom itt fel újból, mert akkor még nem láttam a létfolytonosság gondolatát ilyen kifejezetten, mint most, midőn ezt tekintem a valóság-kérdés egyik legfőbb kritikai szempontjának.

³ Sebestyén, A görög gondolkodás kezdetei. Parmenides.

Az anyagi szubstancia tartalmatlan fogalma ezért él oly soká s a Locke-féle elsőrendű tulajdonságok utolsó kísérletnek tekinthetők a folytonosság-kérdés ily értelmű megoldására.

Berkeley ugyanis észreveszi, hogy az elsőrendű tulajdonságok is érzékletadatok lévén, az »anyagi szubstancia« szónak nincs tartalma s így nem menti meg az érzéki lét folytonosságát. E bajt az istenfogalommal, újabb hipotézissel szünteti meg, mely a kritikátlan folytonosság-hipotézis helyett kitölti a ténylegességek hézagait.¹

A probléma azonban nincs megoldva, ha az akármit megoldó istenfogalom nem áll rendelkezésünkre. Hume bevallott szkepszissel végzi² s utána Mill³ a legveszélyesebb helyre kerül. A lét folytonosságát próbálja menteni, de csak a *lehetőségektől* sikerül, *aktuális* helyett *potenciális* folytonosság. Mill definíciója, mely szerint a létet értsük úgy, hogy az az érzékletek lehetősége (s így folytonos) megtámadható, mert ténylegességet lehetőséggel definiál. A lehetőségek folytonosak, de ez nem oldja meg a valóság-kérdést. Ezért lehetséges Mill után még a modern Berkeley, Royce,⁴ ki a létfolytonosság megmentésére újból percipiáló világ-eszméletet vesz fel.

A létfolytonosság e hipotézise teszi problémává nemcsak a valóságot, hanem az eszméletlent s az igazságot is. Egyes, az eszméletlenből felötleni látszó pszichikai tények folytonosság-hipotézise szolgáltatja az »eszméletlen« problémáját: vannak-e eszméletlen pszichikai működések? Egyes tényismétlődések, melyek rendjére emlékszünk s állandóságában hiszünk, a folytonosság-hipotézissel eggyé foglaltan alkotják az igazság problémáját: vannak-e abszolút állandó igazságok? A folytonosság-hipotézis nélkül e problémáknak nincs értelme, látszólagos problémákká (Scheinproblem) foszlannak szét, azaz sohasem tapasztalt, nem is tapasztalható és olyan dologra vonatkoznak, melyek bárhogyan dűlnek el, a tények meglevő

¹ Berkeley, *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* 1710. Különösen: Sections 45. 53. 70. 75. stb.

² *Treatise of Human Nature*, Vol I. Part IV. Sect II. 255—293. Különösen: »This sceptical doubt both with respect to reason and the senses is a malady which can never be radically cured... arises naturally from a profound and intense reflection... Carelessness and inattention alone can afford us any remedy. For this reason I rely entirely upon them.« New Edition. London. 1817.

³ *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*. [Fifth Edition. London 1878. Ch. XI. 225. Ch. XII. 240. Appendix 250.

⁴ *The Religious Aspect of Philosophy*. Ch. X. Idealism.

rendje lehetséges marad s következik belőlük. A tények rendjére nézve teljesen közömbös, vannak-e a tárgyak és jelenségek, ha senki sem éli át őket; ezt a kérdést az eme rendet összefoglaló folytonosság-hipothézis teszi kérdéssé, ez a hipothézis tehát az egész episztemológiának alapdogmája.

A létfolytonosság hipothézisének történetében most fontos pillanathoz értünk. A pramatizmus az igazság meghatározásában megtagadja e folytonosságot. Az igazság léte annyi mint verifikáltatás, tehát nincs folytonosan, csak mikor verifikálódik. Valószínű, hogy ez a pragmatizmus legnagyobb tette; ez teszi a pragmatizmust filozófiává s ez fogja eldönteni sorsát is a filozófia történetében.

Röviden vázolom a pragmatika igazságfogalmát. Hogy valamely igazság *van*, annak értelme az, hogy bizonyos élmények bizonyos sorrendben szoktak lefolyni. Ez feltételezi, hogy az élményekben ismétlődések legyenek, szubjektív és statikus nyelven: hogy *emlékezzünk*. Az élmények e szokott lejátszódása a *verifikálás*. Az igazságok tehát nincsenek folytonosan, mert mikor nem verifikálódnak, akkor nincsenek sehol.

Pragmatista szóval élve, a verifikálást az igazságkeresés, a külső (fizikai) és belső (pszichikai) környezet gyarapítása előzi meg, míg a kettőnek azonosítása, a verifikálás, nem sikerült.

Ennek az igazságértelmezésnek lényeges eleme, hogy a »belső« környezetben, melyet igazságkereséskor lehetőleg gazdagítunk, *érzelmi állapotok* is vannak. Ezek a belső környezetet úgy módosíthatják, hogy valamely kedveltebb azonosítás minden áron megtörténjék¹ s így »csalódást« okozhatnak. Mi azonban a jelen sorokkal a pragmatizmusnak nem gyakorlati, hanem elméleti szerepét vizsgáljuk, azért igazság-definíciójának ez oldalával nem foglalkozunk. A mi meggondolásainkra nézve az fontos, hogy a pragmatizmus igazságfogalma diszkontinuus.

Ezzel szemben teljes fegyverzetben áll a józan ész hagyatéka, az abszolutizmus, mely a létfolytonosság hipothézisét fenntartja az igazság meghatározásában is. Ez a gondolkodásirány érzi, hogy »mindent biztosan várunk, amiről képzetünk van«, hisszük minden élménynek törvényszerűen bekövetkező lehetőségét. Ez a hit az emlé-

¹ Ez a tendencia az álmodásban érvényesül legkevesebb megzavarással, mikor a »külső környezet« minimális. Az álmok kívánság-teljesítő hajlama ennek speciális esete. Lásd: Freud, *Traumdeutung*. Pl. 91, 92. old.

kezés jóvoltából megvan akkor is, mikor nem foly le a verifikálás ténye. E hitet magunkra kényszerítettnek érezzük s az így objektívvá válnak folytonosság-hipotézise az abszolutisták igazsága.

Ez a folytonosság-hipotézis az az áthidalhatlan örvény, amit Russel,¹ az abszolutista érez maga és a pragmatista James² között. Russel és James ma újra végigjártassák Hylas és Philonous³ szerepét, csak hogy kétszáz évvel ezelőtt az anyagon, most pedig a lét-folytonosság általános hipotézisének fordul meg a vita; Philonous megtérítette Hylast, mert az istenfogalom segítségével megmentette a lét folytonosságát, azonban James és Russel nem fogják egymást még csak méltányolni sem, míg e folytonosság-hipotézis szerepét vitáikban szigorúan meg nem vizsgálják s öntudatosan nem döntenek fölötte. Harcukat ez a hipotézis fogja dűlőre juttatni. Ha lehet nélküle világképet alkotni, akkor a pragmatistát a győzelem, de ha nem lehet, akkor az abszolutizmusnak van igaza.

Ennek a szétválásnak meg kellett történnie. Berkeleyben utoljára jelenik meg differenciálatlanul a két gondolat: 1. a létnek élményekkel való értelmezése, melyre a pragmatizmus épül⁴ s 2. a lét-folytonosság fenntartásának nála az istenfogalomban érvényesülő hajlama,⁵ mely az abszolutista főgondolata, ki újból a józan ész valóságelméletét akarja filozófiává emelni. Talán különösen hangzik, hogy a józan ész hagyatéka nem a tapasztalatibb pragmatizmus, hanem a hipotétikusabb abszolutizmus, de igaz. A józan ész minden kijelentésben verifikálhatlan hipotézist használ s a filozófia szerepe vele szemben nem az, hogy elfogadott tényeiből hipotéziseket állítson s elméleteket építsen, hanem az, hogy a józan ész kritikátlanul elfogadott és használt hipotéziseit felülvizsgálja, a logikailag feleslegeseket vagy zavarókat elvesse, a többi esetleg jobbakkal pótolja s így a józan ész alkotta pusztán gyakorlati egységet értelmi egységgé is tegye.

¹ *Pragmatism as the Salvation from Philosophic Doubt.* — Journal of Ph. Ps. & So. M. 1907. 57.

² Berkeley, *Three Dialogues between Hylas and Philonous.* 1713.

³ *Pragmatism's Conception of Truth.* 1907. 141., *Controversy about Truth.* 289.; mindkettő a Journ. of Ph. Ps. & So. M. 1907-edik évfolyamában. James, *Pragmatism, a new name for some old Ways of Thinking; Popular Lectures on Philosophy.* 1907.

⁴ Id. művei. Pl. Treatise: 22., 23.

⁵ *Alciphron* 3-dik dialog, mely teljesen az istenfogalom kidolgozására van szentelve.

A pragmatizmus és abszolutizmus harca tehát a létfolytonosság hipotézisének kérdésévé tömörül, mihelyt azokat a valóság-elmélet szempontjából vizsgáljuk. A kérdés így hangzik: lehet-e egységes és következetes világképet alkotni a létfolytonosság hipotézise nélkül? Ha nem lehet, akkor a harcban működő erők eredője az abszolutizmus felé fog esni, azonban a folytonosság *hipotétikus* voltát nyilvánvalóan el kell ismerni s ez lesz az eredményben a pragmatizmus érdeme. Ha lehet e hipotézis nélkül gondolkodni, akkor ennek már a most folyó igazságvitában el kell dőlnie s akkor a pragmatizmusnak — ha következetes akar lenni — meg kell támadnia minden egyéb létnek folytonosságát s tiszta empiriává kell alakulnia, mely a lehető legszorosabban símul a tények rendjéhez s csak azt kérdezi: melyek a diszkontinuus ténylegességek törvényei, azaz mily szakadások járnak együtt. Erre a kérdésre mindig megfelel a tapasztalat.

De bármelyik irányba essék is a győzelem, a pragmatizmusból múlhatatlanul érvényesülnie kell annak, amivel a természettudományok filozófiájához járul. S ez az, hogy a következetesen keresztülvitt pragmatizmus nem statikusan megmaradó elemeket keres, melyekből világot építsen, hanem el fogja ismerni, hogy minden *stárgynak*, tulajdonságnak, fogalomnak neve dinamikus történessorozatot fed. Bizonyos feltételek közt beálló bizonyos változások együttese tesz egy kvalitást. Abban *levők* tűnnek el és *nem-levők* születnek szakadatlanul. Mert minden kvalitás élményekből áll s minden élményünk lét és nemlét határossága, azaz változás. A változás pedig maga a lét szakadása, mert benne egyik levő megszűnik, a másik kezdődik.¹

Hogy az így felépíthető természettudományi világképet jobb világításba helyezhessük, ki kell emelnünk egy különbséget, mely múlhatatlanul szemébe ötlött azoknak, kik a természettudomány folytonosság-hipotézisét ismerik. Ez a hipotézis a *történetek* folytonosságát állítja, tehát dinamikai folytonosságot, amit ténylegesen *éltünk*, tapasztalunk. A józan ész pedig a világalkotó tulajdonságok statikus létének folytonosságát állítja, ezt nem éljük át, csak feltezzük és hisszük. A dinamikus folytonosság tehát összefér a pragmatizmussal, a statikus nem, ezt amazzal pótolja s így tartja össze a világot.

¹ Bergson. *L'évolution Créatrice*. 323—327.

Azzal sem ingatja meg a természettörvényeket, hogy bevallja az igazságalkotásnak mindkét komponensét, a külső és belső környezetből származókat, az objektív és szubjektív alkotókat.¹ Állítja, hogy az utóbbi alkotót minimumra kell vinni, de tudja, hogy ez *a minimum nem zérus*.

Ez alkotók ilyenformán működnek együtt a természettörvények megalkotásában. Az objektív világ csupán az ismétlődéseket szolgáltatja, a szervezet berendezkedik rájuk, mert csak jóslás árán maradhat fenn. Ezért az emberi eszmélet mohón halássza ki a jelenségekáoszból az ismétlődéseket és elhanyagolja a többit. Beléjük látja a tendenciát s ezzel a rendet, mert e nélkül nem tudna cselekedni, élni. A cselekvés kényszere az igazságok szubjektív alkotójának forrása; csak az az eszmélet maradhatott fenn, amelyik tudott a jelenségek zavarában rendet találni s a jövő jelenségeket előrelátva ahhoz alkalmazkodni.² Ha az ismétlődések nemzik a törvényeket, akkor az emberi elme a törvények szülőanyja.

Ez a rendező hajlam nem ismer határt. Bizonyos tökéletlen ismétlődésekben tendenciát, természettörvényt lát, mely azonban teljesen sohasem érvényesül. Mindazonáltal hiszi a tendenciát s ha nem érvényesül kellőképpen, zavarnak, perturbációnak nevezi a jelenséget s keresi e zavar törvényeit. Ezek sem nyilvánulnak háborítatlanul, e zavarok újabb zavarokat mutatnak, melyek újabb törvényszerűség kialakulására adnak alkalmat. Így a tényleges lefolyások számtalan egymást zavaró tendencia összehatásai lesznek s a törvénykereső elme megnyugszik, ha a megfigyelés finomságának bizonyos fokán nem talál újabb perturbációt. De éppen a tudomány haladása hozza magával az újabb zavarok meglátásait s ennek a folyamatnak vége alig képzelhető. Ez harc a természetben rendet kereső elme s a természetnek ehhez éppen nem simuló lefolyásai között. A tényleges lefolyásokban a bolygók nem járnak elliptikus pályán s a perturbációk elmélete kimeríthetlenné látszik. Az energia nem marad meg, csak »megmaradna, ha nem zavarná semmi«, a

¹ Külső és objektív, belső és szubjektív nem fődik egymást.

² Bergson, *Matière et Mémoire*. 1908. Ch. I. *Le rôle du corps*. 1—71. *Résumé et Conclusion*. 252—279. *L'Évolution Créatrice* 1908. Ch. I. *Mécanisme et finalité*. 1—101. — E két műben találjuk legtisztábban ezt a cselekvés-centrumos világot, melyre a pragmatizmus egészen más oldalról jut el. A bergsonizmus egészen más kiindulással s más eszközökkel alkotja meg a pragmatizmuséhoz lényegesen hasonló világát.

Newton-törvények sohse igazolódnak, csak »igazolódnának, ha nem volna surlódás, közeg-ellenállás, kapillaritás stb.«. A természettörvények egymást zavarják és a jelenségeket együttes érvényesülésüknek kell tekintenünk, ha beléjük akarjuk látni a rendet, amit bele kell látnunk, mert szükségünk van rá.

Ennél jobban a tényekhez simuló alapgondolatot nem lehet adni a természetről szóló ismereteinknek, beleértve azokba az egész comtei sorozatot a matematikától a szociológiáig. Ez a legkevésbé dogmatikus alapgondolat, mert bevallja az emberi alkat törvényszerűségéből folyó igazság-alkotókat is és számol velük s ha ezeket sikerült a minden emberi elmében szereplő vonásokra szorítani, akkor »objektívvá« tette az igazságát.

AZ IGAZ, SZÉP ÉS JÓ ALANYI ÉS TÁRGYI ELEMEI.¹

Irtá Waldapfel János.

A különféle logikai (ismeretelméleti), eszthetikai és ethikai elméletek azért mutatnak akkora sokféleséget, sőt ellentétességet, mert mindegyik többnyire a megvilágítandó ténynek, a logikai helyeslésnek, az eszthetikai tetzésnek és erkölcsi igazolásnak csak egyik vagy másik oldalát emeli ki és elemzi. Ha jól megvizsgáljuk ezeket a különféle elméleteket, azt találjuk, hogy egészen helytelen alig van közöttük, hanem valamennyi csak bizonyos egyoldalúságban szenved. Valamennyi a logikai, illetőleg eszthetikai vagy ethikai ítéletben, azaz az igazban, szépben és jóban rejlő többféle mozzanatnak és alkotórésznek csak egyikét vagy másikat veszi az *egész* igaz, szép és jó helyett és ennek az egynek sajátságaira építi fel fogalmainak és tételeinek rendszerét, ahelyett, hogy az egész igazat, az egész szépet, az egész jót a maguk teljességében venné szemügyre.

Mik is az igaznak, szépnek és jónak, vagyis a logikai, eszthetikai és ethikai ítéletnek e különféle alkotórészei? Mik és milyen természetűek? Egészen elütők-e egymástól a háromféle területen, a theoretikus, poetikus és praktikus téren — hogy Aristoteles nyelvén beszéljek — mutatkozó elemek, vagy van-e valami rokonság, hasonlóság vagy párhuzam közöttük?

Ezekre a kérdésekre kívánok a következőkben felelni.

*

¹ A heidelbergi III. nemzetközi filozófiai kongresszus II. szakosztályában tartott előadás nyomán.

Mik mindenekelőtt az igaznak, a logikai ítéletnek, a helyes teoriának ismertetőjelei, sajátosságai, oldalai vagy alkotórészei?

Mindenki első sorban azt fogja követelni az igazságtól, hogy előtte érthető és világos legyen. Descartes némileg már ebben látta az igazság egész kritériumát (*clare et distincte*). Könnyen belátható, hogy az igazság e kritériumának az emberi nemnek minden egyformasága mellett is, bizonyos egyéni jellege van. Elmeerő és készség, az elfogultság vagy balvéleménytől való mentesség különböző fokozataitól bizonyára függ bizonyos fokig, hogy Péter vagy Pál részére mi világos, mi homályos vagy mi egészen érthetetlen vagy elfogadhatatlan számára. Hogy mennyire játszik bele, néha öntudatlanul, de néha némi tudatossággal is az egyénre vonatkozó hasznosság vagy kártékonyság az igazság elismerésébe vagy el nem ismerésébe, az mindenki előtt ismeretes. Minde mozzanatok együttvéve teszik, úgy mondhatjuk, az igazság *individualisztikus* elemét. Ez elemnek utóbb említett oldala, az egyéni hasznosság oldala már érintkezik egy másik hasznossággal, mely az előbb említetthez képest határozottan magasabbrendű. És egy egész közösség szempontjából, esetleg az egész emberiség szempontjából való hasznosság szempontja. Az igazságnak többféle oly oldala, melynek különösen újabban tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, (de amely bizonyos formában már a sophistáknál, és még inkább a stoikusoknál és epikuraeusoknál szerepel, az újkor elején pedig Baconnál lép fel) ide tartozik. Hogy az igazság olyan legyen, hogy előmozdítsa a közösség haladását, hogy benne bizonyos ökonómia legyen, mely könnyű áttekintést biztosítson a felhalmozott ismeretek sokasága felett (Mach és mások), hogy kiváló szerszám legyen a közösség (emberiség) gyakorlati céljainak elérésében (instrumentalizmus, mint Royce is a heidelbergi kongresszus első általános ülésén nevezte) stb., mindez ide vág. Mindezek, a hasznosság, az ökonomikus volta, technikai alkalmazhatósága fontos oldalai az igazságnak. Az első helyen jellemzett sajátságoktól, melyekkel mindenféle rokonságot mutatnak, abban térnek el, hogy míg azok individuális, addig ezek *kollektív* jellegűek. Mind a kétféle elem azonban alanyi természetű, azaz a gondolkodó, megismerő alany szempontjából van meghatározva. Ha az igazság e kétféle csoport, az individuálisan és a kollektíve szubjektív szempontból való kellékeket — valamennyit — is teljesíti, még mindig nem lesz okvetlenül az igazság, a teljes igazság, hanem lesz csak egy igen használható, igen üdvös igazság, vagy

inkább még csak egy igazságféle tétel, mely még egy oldalról várja a kiegészítést, hogy igazán igazsággá legyen.

Ez az oldal, ez a mozzanat az igazság tárgyilagos volta, azaz megegyezése a valósággal, azoknak a tárgyaknak (jelenségeknek, formáknak) realitásával, amelyekre vonatkozik. Okvetlenül szükséges, hogy a tételben nyilatkozó ordo idearum megegyezzen a valóságban létező ordo rerummal, hogy az illető tételt igazságnak nevezhessük. Tehát az igazság szubjektív (individualiztikus + instrumentaliztikus, mint talán Royce mondaná, vagy individualiztikus + kollektiviztikus, mint ahogyan inkább szeretném nevezni) eleméhez okvetlenül hozzá kell járulnia az objektív elemnek, hogy a teljes igazság létesüljön. Az igazságnak világosnak, érthetőnek, akár tetszetősnek is kell első sorban lennie, aztán kell hasznosnak, üdvösnek és ügyesnek, alkalmasnak és gazdaságosnak lennie, de ezenfelül a valósággal szigoruan megegyezőnek kell lennie. Az első sorban említett kellékeket talán a *világosság*, a második helyen felsoroltakat az egyetemes értékűség vagy csak *egyetemeség*, a harmadikat a kényszerítő szükségképesség vagy egyszerűen a *szükségképesség* neve alatt foglalhatjuk össze, s kimondhatjuk, hogy csak a *világos, egyetemesen érvényes és szükségképi tétel*: *igazság*.

*

A *szép* is áll kétféle: egy alanyi és egy tárgyi elemből. Az alanyi elem megint feloszlik egy individuális (egyéni) és egy kollektív (közösséggel, tömeggel kapcsolatos) jellegű mozzanatra. Ahhoz, hogy valamit szépnek mondjunk, mindenekelőtt szükséges, hogy az egyesnek, az illető, esztetikai értelemben élvező vagy alkotó egyénnek tessenek. Ez egyéni tetazés természetesen igen fontos tényezője esztetikai ítéletünknek, bár nemcsak egyénről egyénre, de még ugyanabban az egyénben is változhatik, ingadozhatik. Az egyéni ízlés és egyéni, sőt némileg pillanatnyi hangulat e tényezőjére, de csakis erre illik a közmondás: *de gustibus non est disputandum*.

Már minden disputálás, az egyéni elfogadás vagy visszautasítás minden szabadsága megszűnik a másik szubjektív mozzanatot, a kollektív jellegűt illetőleg. Ez ugyanis az a tényező, mely a közösség pszichéjének mélyéből fakad: mindenekelőtt a *genus humanum* természetadta közös sajátságaiból, de ezeken kívül faj, nemzet,

esetleg kor vagy egyéb környezet szükségességéből. Mindaz, ami érzékszerveink (szem, fül stb.) természetéből és testünk egyéb sajátságaiból (testrészek párossága és szimmetrikus elhelyezése stb.) és ezekkel kapcsolatban egész pszichofizikai szervezetünkéből következik, az mind ide tartozik. De idevaló a faji vagy nemzeti temperamentumból eredő mindennemű esztetikai elem, vagy akár a korból, környezetből eredő különféle alkotórész (pl. a XVIII. század szentimentalizmusa, a XIX. század elejének világfájdalma stb.). Mindezek együttvéve teszik az esztetikai ítélet alanyi elemének kollektív oldalát.

De e kétféle szubjektív elem magában véve még nem adja a teljes szépet. Sem az egyéni ízlés vagy egyéni hangulat kielégítése, sem a természet és történelmi élet adta közös követelmények teljesítése magában nem teszi az *egész* szépet, de még a kettő együttvéve sem. A kétféle szubjektív mozzanathoz hozzá kell még járulnia egy teljesen objektív, az alkotó vagy élvező egyén, illetőleg közösség szubjektivitásától teljesen független elemnek. Ez az elem a célszerűség eleme, melynek feltételei az illető esztetikai objektum anyagának, használhatóságának sajátságaiból, illetőleg kellékeiből erednek. Semper klasszikus vizsgálatai után nem kell többé a célszerűségi elem jelentőségét soká bizonyítani. Mindenki megérti, hogy egy épület akármilyen hangulatos és harmonikus, ha egyszer a maga céljának, az illető személyek vagy tárgyak stb. felvételének nem szolgál kellőképpen, nem lesz tökéletesen szép. Ugyanaz a forma a maga vonalainak összes hangulati és egyéb elemeivel igen szép lehet pl. mint üvegedény formája, de nem-széppé válhatik pl. mint kalapforma.

Összefoglalólag kimondhatjuk tehát, hogy csak a kétféle alanyi elem és a tárgyi elem együttvéve teszik a teljes szépet. Ha az első alanyi elemet, az egyéni jellegűt, *hangulat* elemének nevezzük, a másodikat, a kollektív jellegűt, a *természettség*, a harmadikat a *célszerűség* elemének, azt mondhatjuk, hogy csak a hangulatos, természetes és célszerű együttvéve teszi a szépet.

*

Hasonló alkatot mutat az erkölcsi ítélet, vagyis a *jó* is. Itt is először fontos az egyéni szubjektív elem. Fontos, hogy az, amit jónak találunk, az egyesre, az egyénre nézve kellemes, annak javát, boldogságát előmozdító legyen.

De hogy ez nem elég, az bővebb bizonyításra nem szorul. Már Xenophon beszél a Kyropaediában a *κοινὸν δυνάμειον*-ról, a közjóról, a közérdekről, melyet a perzsa szokások vagy törvények szolgáltak. A közérdek kielégítésére való törekvés az a kollektív jellegű, a közösséget (családot, nemzetet, emberiséget) illető mozzanat, mely a jóban rejlik.

Se kétféle szubjektív alkotórészhez hozzájárul itt is egy objektív, a dolgok rendjében gyökeredző mozzanat. A dolgok e korlátozó, kényszerítő rendje itt nem természeti tárgyak és testek rendje, hanem történelmi tények, adott történelmi erők és eredmények rendje. E történelmi tények közül a legfontosabbak azok, melyeket intézményeknek szoktak nevezni. Ezeket és a többieket mind együttvéve, amennyiben őket régibb nemzedékek hagyták az utánuk következőkre, hagyományoknak is nevezhetjük. Mint ahogy a legzseniálisabb elmének igazat kutató ereje beleütközik a vaskemény-ségű ordo rerumba és kénytelen ennek engedni (csak engedelmeskedve uralkodhatunk a természetben, mondja Baco), és miképpen ugyancsak a legzseniálisabb alkotó művészlélek kénytelen hódolni, hogy egyébről ne szóljak, az illető anyag, a márvány, a bronz, a fa, a festék stb. követelményeinek, hogy azokat összeegyeztesse alkotása céljával: úgy kell annak, aki az erkölcsi jót cselekedni kívánja, az egyéni és a közjót megokolt szükségletei mellett a hagyományok rendjét is megbecsülni. Csak e három együttvéve, az egyénileg *boldogító* (az eudaemonisztikus), a közre nézve *hasznos* (utilitarius) és a *hagyományt értékelő* (tradicionális vagy históriai) együttvéve tesz: az erkölcsi jót.

*

Mint a megelőző elemzés mutatja: az igaz is, a szép is, a jó is analóg összetételt mutat. Mindegyikben van egy alanyi és egy tárgyi elem és mindegyikben hasad az alanyi elem egy egyéni és egy kollektív jellegűre. Ez, gondolom, további elmélkedésre készítő eredmény. Érdemes volna kimutatni mind a háromra nézve, hogy a szubjektív elemek mennyire racionális vagy a priori-jellegűek, az objektív alkotórészek pedig mennyire empirikus vagy a posteriori jellegűek, amazokban mekkora a szabadság, ezekben a kényszerűség, de viszont mennyire parancsozó reális postulatumok rejlenek amazokban, és ezeknél mennyire tudja a megvalósulás csak megközelíteni a tényekben rejlő ideát.

Mindezeket a vizsgálatokat most itt nem végezhetem. Csak egyet akarok még megjegyezni, csak egy körülményre figyelmeztetni, amely az igaz, szép és jó alanyi elemeit egybefűzi. Kant híres formulája ugyanis, hogy : cselekedjél úgy, hogy akarhassad, hogy cselekvésed maximája az általános cselekvés törvényévé váljék (amely az erkölcsi területre, a jóra vonatkozik), érvényes mutatis mutandis, az igaznak és a szépnek területére is, és bátran mondhatjuk : Gondolkodjál, érezz, (alkoss és élvezz) és cselekedjél úgy, hogy akarhassad, hogy gondolkodásod, esztetikai érzésed (alkotásod és élvezésed) és cselekvésed maximája az általános gondolkodás, általános esztetikai érzés (alkotás és élvezés) és általános cselekvés törvényévé váljék.

IV.

AZ »ŐSZIKÉKRÓL«. ¹

1904. Szeptember.

Irta Lévy József.

Lila-színben még virítanak
A mezón az őszikék,
Hervad, sápad a természet,
Bár a mosolyt jelzi még.

Réteinket még behinti
Búcsúzó virágival,
Mielőtt a vidám élet
A mogorva télbe hal.

És Te köztök ott merengesz
Isten-áldott lantodon ;
Főlsajog, fáj a szívem, míg
Zöngeményét hallgatom.

Most velem a mélybe szállasz,
Majd az égig fölemelsz ;
Kétségednek, gyötrelmednek
Nyugvó pontot sohse lelsz.

Nem, nem ád a végzet ingyen
Semmi kedvest, semmi jót ;
Néha akkor int mosolygva,
Mikor kedvünk már kiholt. —

¹ Arany költeményei.

Oh! hogy a sors játéki kénye
Téged sem kimélhetett!
Hogy kivétel nála nem volt
Egyszerű bús életed!...

Pedig amit tőle kértel,
Kért a néma szenvedés:
»Egy kis független nyugalmat!«:
Ha megadja, oly kevés!

Homlokodról a dicsőség
El nem úzte a borút;
Titkon sajtó fájdalomra
Irt nem nyujta koszorúd.

Egy maradt lantod jutalma,
Mít a sors meg nem töre,
Láthatatlan, mondhatatlan:
A teremtés gyönyöre.

A SZFINX.

Irta Szikra.

Afrika földjén van egy szobor — a Szfinx.

Sok tudós törte már a fejét, hogy mi titkot zár lecsukott ajaka. És íme, nemrég egy szarkofágból hieroglífák kerültek felszínre, melyben ez áll :

Sok ezer évig unta magát a Szfinx, míg egyszer egy messze földön járt szellő megsúgta neki, hogy egy másik kőszobor is áll a sivatagban, és az is épen úgy únja magát mint ő.

Szfinx asszony kíváncsi lett, és leszállva magas talapzatáról, megtette a nagy utat, mely őt attól a másiktól elválasztotta. — Egy holdvilágos éjjel ért oda. Csend, mélységes, világteremtéselőtti csend uralkodott a homokvégtelenben. És szólt a Szfinx :

— Eljöttem hozzád Memnon. Tudom, únod magad. Lásd, én is, talán még ezerszerre jobban. Akarsz velem beszélgetni ?

Várt, hallgatódzott, de nem kapott választ.

— Felelhetsz bátran, — biztatta megnyugtatón, — mert, ne hidd, hogy holmi ostoba, elcsépelet tárgyról kívánok beszélni : amilyen például — a szerelem. Megmondhatom rögtön, hogy utálok. Hiszen ahhoz nem kell semmi szellem, semmi műveltség, arról minden scarabé tudna beszélni és beszél is, szünös-szüntelen. Felteszem rólad, hogy te is beleuntál már az örökké egyforma ciripelésökhöz. Míg én ? lásd, csupa tanulságos, érdekes ujdonságtíj eszmékkel akarom unalmadat úzni. Memnon, nem hallod ? . . .

Hallotta-e vagy sem, ezt nem tudhatja senki, de hogy néma, mozdulatlan, közömbös maradt, csakúgy mint azelőtt — ez bizonyos.

— Memnon, — esdekelt a Szfinx — érted meg, messze földről jövök, társad, pajtásod kívánok lenni. Nézd, tudásom egész tárházát

eléd szórom, hogy belásd : méltó vagyok hozzád, — csak végy tudomásul.

És a Szfinx intett és íme, a sivatag homokjából csodakígyók kúsztak elő. Egyiknek drágakő volt a szájában, a másiknak minden sebet gyógyító balzsam. Mert úrnőjük parancsára felkutatták érte az egész világot. Nagy munka volt, hiszen jöllehet sok millió vándor ment már át a nagy sivatagon, mégis alig maradt nyoma egynek-kettőnek közülök. Már pedig azokat a drágaköveket és azokat a balzsamokat másutt egyáltalán hiába keresnék. És ők elhozták és a szobor elé rakták valamennyit.

De Memnon még mindig közömbös maradt. Ekkor a Szfinx újra intett és legott, körülötte a meddő homokból illatosan, színesen, fehér és kék virágok ezrei kezdtek nyiladozni. És mikor ezek se bírták a kőszobrot érdeklődésre bírni, — a Szfinx hívására messze, messze odukból, bozótok aljáról, egyenként, százanként vándoroltak elő a sivatag beteg állatai. Törtlábú antilopok, vérző szárnyú madarak, sőt még az apró bogárkák is, melyeknek tövis szúrta át zománcos páncélját, mind előjöttek telve reménységgel, telve bizalommal. A Szfinx pedig sorjában, végtelen gyöngédséggel, megérinté őket és lám, mintegy varázslatra, — életörömmel, teljes egészségben ugrált, szökdécselt csicsereggett a meggyógyult had erre, arra.

— Memnon, hát ezt se veszed tudomásul ? — suttozta a Szfinx végtelen szomorúsággal, mert kezdte belátni, hogy Memnon szobra sohasem fogja őt pajtásának fogadni.

— De hát mi kell neked ? — kérdezte elkeseredve, — mondd meg, mi kell ?

Épen ekkor jött fel a nap. Diadalmasan. Forrón. Perzselőn.

A Szfinx elnémulva bámult reá, ő pedig meg se állva útjában, csak úgy enyelgésből, elbizakodottságból, kínzási vágyból, rámosolygott Memnonra és lángsugaraival végigsiklott rajta.

És íme, amit a Szfinx sem okossággal, sem költészettel, sem jóssággal el nem érhetett, azt a Nap, pusztá megjelenésével máris elérhette : Memnon megszólalt és azt gügyögte :

— Szerelem . . .

ELFELEDT SÍR.

Irta Vargha Gyula.

Magános, elhagyott ó temetőben
Áll egy kis kőkereszt.
Már halma sincs ; az idő átmenőben
Földig taposta régen ezt.
A kő is alább száll, súlyed évről-évre,
Bozót benőtte s iszalag,
Rá sem lehet már ösmerni a névre,
Ki nyugszik itt, e hant alatt.

A sírkő hallgat ; ámde a vidéken
Él egy-két tisztas agg,
S mint ködborús, homályos őszi égen
Olykor kivillan még a nap :
Úgy felgyúlnak egy névnek hallatára
A fénytelen, fakó szemek,
A rég kihalt érzésnek feltör árja,
S a ráncos ajk meg-megremeg.

Minő varázs, mely most is ily búvel hat,
Időn és síron át !
Érezzük-e a régesrég lehervadt
Rózsának édes illatát ?
E szépséges nőről csodát regélnek,
Csodás volt bája, szelleme ;
De tört szívvel kellett korán szegénynek
A sírba lepihennie . . .

Szívek bálványa, tüneményes asszony,
Horpadt sírod felett
Most szél bolyong a zörrenő haraszton,
Kergetve sárga levelet.
Hogy annyi báj s szépség van itt temetve,
Nem mondja semmi, semmi jel,
Még egy dalos madár se zeng epedve,
S porodból egy virág se kel.

Most még néhány öreg szív őrzi bájad
Egy-egy tört sugarát ;
De majd ha e vén szívek is megállnak,
Örök homály borul reád.
S több nem marad csodás lényedből itt lenn,
Te fényes égi tünemény,
Mint egy koldusból, aki ösmeretlen
Porlad szűk sírja fenekén.

KURUCKALAND VERSAILLESBAN.

Irta Pekár Gyula.

I.

Az este — anno 1714 zimankós január 30-ikán — végig kivilágosodtak a palota ablakai s az öreg király farsangi ünnepre fogadta a francia úri rendeket meg a magyar vendégeket Versaillesban. Ezer gyertya lángjától fényeskedett a nagy tükrös terem: díszben voltak a szépségflastromos dámák s drágakövektől ragyogott a sok abroncsos brokátzoknya. De pompáskodtak az urak is, — csillant az arany a selyemkabátokon, fehér harisnyákon, s csak úgy rikított a parkett a tovasikló piros sarkaktól. Sokan voltak nagyon, de a társaság még százszorosra látszott sokasodni a szála velencés tükörfalában . . . S mind e káprázatra andalítóan ereszkedett alá az erkélyről a Lully gavotte-muzsikája.

Volt itten pompa, bámulni való! A Fejedelem bús magyarjai megszokhatták egy esztendő óta, de a csak imént érkezett Záborszky Mihály annál nagyobb szemeket meresztett a versaillesi tündérség láttára. Bujdosó kapitány volt ő kegyelme, egy forradásos képű, marcona ifju, ki Rátky meg Sibrik uraimék után török földről jött meg s ép három napja toppant be Párizsba a Fejedelem szolgálatjára. Híres erejű, rengeteg darab ember volt Záborszky Miska, s francia ruha híján remekül festett rajta a kacagányos kuruc mundur; nézték is elegen, ahogy egy oszlopot támogatva ott állt a bálban. Szathmári Király Ádám volt vele, neki régi pajtása, a Fejedelemnek pedig meghitt udvari inasa, — ő magyarázta a jövevénynek az etikett fortélyait.

— No komám, tated a szádat, — ilyet nem láttál Kassán, de még Stambulban sem, úgy-e?

— De nem ám, — csóválta fejét Záborszky, — biz' Isten máris szédülök bele! El se hinnék otthon Dömlőkön: tegnapelőtt óta vagyok itt és máris láttam a francia királyt — és pedig ágyban . . . hahaha!

— Mit nevetasz? — feddte Király Ádám, — legnagyobb grácia az pajtás, hogy máris ott lehettél a XIV. Lajos felkelésénél!

Mihály úr vállat vonva lódított egyet a párdubcőbőre:

— No hát, ami azt illeti, nem nagyon szégyenlős ő felsége. Asszonyemberek is álltak ott glédában az ágya körül s ő mégse állotta, hogy ott mindenek láttára publice öltözködjék. Aztán azok az országnagyok, fő-főminiszterek! Úgy látszik, mentül nagyobb itt az úr, annál cselédnek valóbb munkát végez. Láttad-e? — első urak tartották elébe a tükröt, parókát, még elsőbb urak az aranymosdót meg a törölt, és legeslegesőbb urak adták rá az inget. És megszámláltam: rangszerint ép hatan adták kézről-kérze, míg végre a didergő öreg magára vehette . . .

— Nem érted pajtás, — csitította Ádám, — hisz ép ez az a spanyol etikett!

— Nem bánom én, akár olasz, akár spanyol, de magyar ember gyomra nem venné be az ilyen komédiát. No, de merre van most ő felsége? Hadd lám már felöltözve is!

Ágaskodtak a fiatalok, végre a gavotte egyik figurájánál nagyobb rés kínálkozott a szemnek a táncoló párokon át. Ádám megragadta a Záborszky karját:

— Oda nézz, ott ül velünk szemben az udvar. Az ott a középső trónusszéken maga a felséges király . . .

— Az ám, — bámészkodott Mihály úr, — de milyen töpörödött, alig látszik a rengeteg parókájától! Gubbasztó vén sas, de azért még mindig erős a nézése . . . Hát az mi ott mellette, a jobbra álló nagy karosszékben? Egy kardos, aranyruhás ökölmnyi gyerek —

— Az a dédunokája, a négyesztendős trónörökös; úgy fogják hívni: XV. Lajos.

Nevetett Záborszky:

— Álmos az úrfi, hogy rugdalózik a piros sarkával! . . . De hát az az apácaforma öreg asszonyság ott balföld? Olyan szenteskedően pislogat.

— Csitt, — magyarázta Ádám, — az a leghatalmasabb perszóna az udvarnál, a király titkos felesége: Maintenonné asszonyunk.

— Hát az a csinos szőke dáma ott a vérbeli hercegek közt?

— Az a legszebb princesz : Conti hercegné. Látod-e, ki udvarol neki ?

Záborszky előrehajolt :

— Egy természetes szép gavallér . . . Isten bocsá', meg se ösmerem francia libériában, hisz a mi felséges Rákóczi urunk az !

— Csitt, — oktatta Ádám, — mondtam már : nem felség ő itt, csak Saárosi gróf ; de láthatod, azért megbecsüli a francia király, mindig karosszéket adat neki . . . No de most odanézz a tulsó oldalra, — látod-e ? Temérdek szép fiatal dáma bókolt ott a gavallér orléansi herceg körül, — tudják, hogy ha a király meghal, ő lesz az ország Régense, hát mindenik az ő szeretője akarna lenni . . . Nézzed már, hogy igyekeznek, hogy keresik a kegyeit !

— Eh ! — tört ki Mihály úr elfordulva, — nem nézem én. Ördögnek kell e francia dámák flastromos, meszeletes képe !

Király Ádám meglepetten pillantott rá :

— No Miaka, mi lelt így egyszerre ?

— Semmi, — sóhajtott a fiatal kapitány, — csak úgy hazagondoltam. Hej, jobb volna most szép tavaszon otthon lenni Horánszky Juliskámnál s mint ahogy utólszor, véle sétálni a kertben. De szép is volt ! Bársonyvirágot meg istenfáját szedtünk . . .

Záborszky elmerengett, Ádám meg tudóan bólingatott hozzá.

— Csak türelem, majd összekerültök a mátkáddal . . .

— Nem tudom, pajtás. Sehogy se segít az Isten. Most két hónapja még Stambulból izentem volt neki, hogy ide várom az írását Párizsba. És csak nincs levél ! Hátha rést hágy a hitén, hátha máris mással ment szövetségbe . . . ?

A két magyar búsan tanakodott tovább, — ezalatt francia részről mindenek az orléansi herceget és környezetét tartották szemmel. Jól mondta Király Ádám : ő, a leendő Régens, volt az udvari fondorlatok középpontja. Vígán évdődött a sok asszonnyal, ketten a pályázó dámák közül azonban már határozottan előtérbe nyomultak. Az egyik egy szoborszép barna nő volt, Parabère marquise, a másik egy eleven kis szőke : Polignac grófné. Az aranyifjuság vezérei kíváncsián lesték, mi lesz ? Richelieu, ki nagy szakértő volt, mert már három vérbeli hercegekisasszonyt csábított el, ép erről beszélgetett Riomal és Carignan herceggel.

— Én Parabère marquisa fogadok, — jelentette ki, — meg-lásátok, ő lesz az Orléans kedvese . . . Parbleu, magam is ép most akartam udvarolni neki, mert még hiányzik a lajstromomról, no de

szót se, — ő fenségét illeti az elsőség! Majd aztán... Addig, hogy időt ne veszítsek, a szegény kis Polignacné fogom vigasztalni. Neki is sorra kell kerülnie...

Az urak nevettek.

— Szegény kis Polignacné, — gúnyolódott Carignan, — csakugyan percről-percre vesztí a játszmat.

— Igen, — tódította a cinikus Riom, — vége... Orléans hátat fordít neki! mindjárt elárja magát. Bolond egy helyzet s hozzá, — nézzétek csak, — a férje még szemrehányásokat is tesz neki!...

Polignac, ki egész idő alatt a felesége háta mögött állt s onnan dirigálta őt, csakugyan szemrehányásokkal halmazta el a grófnét:

— Asszonyom, de hát mit csinál ön? Nem értem az ügyetlenségét... hisz tönkre megyünk, ha nem tudja elnyerni az Orléans kegyeit!

A nő az ajkába harapott. Mérgesen felelt:

— Csak nem ugorhatok a nyakába?! Cainálja ön, ha jobban tudja... Különben várjunk, tette hozzá elazántan, — még nincs elveszve minden...

E percben vége szakadt a gavottenak, üres lett a bálterem közepe. XIV. Lajos utólérhetetlen grandezzaival vette fel lorgnon-ját s elégtelen tekintett végig a szálán. Ugyan kit fog észrevenni? Egyszerre megállt a felséges pillantás, — a Napkirály meglepetten vetette hátra a fejét.

— Ki az, kit néz ott? — kérdezte Richelieu udvarnoki féltékenységgel.

A tömzsi kis Riom fitymálóan felelt:

— Eh, azt a párduchbőrös barbárt, aki ott az oszlophoz támaszkodik, — oh, az ügyetlen! még csak ide se néz, tovább beszélget azzal a másik magyarral...

A felség ekkor már a mellette álló Rákóczinak magyarázott valamit. A Fejedelem is mosolyogva pillantgatott olykor Záborszky felé, végre intett Bercsényi László grófnak és nagy sebesen valamit súgott a fülébe.

A beszélgető két ifju ezalatt egyre jobban elmélyedt ott az oszlopnál. Mihály úr ép a szentenciát mondta ki:

— Beszélhetek nekem, komám: elfelejtett már engem az én Juliskám...

Siető szóval ekkor ment rajta Bercsényi. Záborszky mintegy álmából riadt:

— Mi az, mit akartok? Hogy én itt most a francia király előtt kuructáncot járjak?

— Az ő akaratja, — sürgette Bercsényi, — nagy grácia! Siess...

— De hát figura vagyok én, — tört ki Mihály úr, — hogy így kommandóra járjam? Magyar ember akkor táncol, mikor a kedve tartja.

Am nem igen lehetett ott teketóriázni. Záborszky már nemcsak a Napkirály, hanem a maga felséges Rákóczi urának a tekintetét is magán érezte. Előre lépett.

— No pajtás, — szólt Király Ádámhoz, — fene rossz kedvem van úgyis, hát mulassunk! Eljárom nekik a mi urunk kesergőjét!

Tetazó morajtól üdvözöltetve daliásan állt meg a középen. Mialatt a muzsikát tudó magyarok a hamarosan kölcsönként hangszereket próbálgatták, ő majesztással hordta körül a tekintetét a bálban. Egyszerre csak szilajon húzták rá Király Ádámék... Zendült a vitézi nóta, és sirató magyar szava százszoros ekhóval nyilallott szívbe ott a cifra idegenben. Rezzent Mihály, felvetette fejét és csupa honvágy volt a szálló pillantása. Lassan kezdett billenni dereka, majd összeverte bokáját s palotás lépéssel lejtve indult szépen. Nézték a franciák: a kesergő lassút járta — de pirult már az arca, s csakhamar dacos hadi kedv látzott frisselni virtusát. E pereben csaptak Ádámék a Rákóczi-riadóba. Dörgött a trombita, toppant a kuruc: viharra lett a tánca, csaták viharává, tomboló diadallá...

II.

Soká nem akart csillapodni a taps. Gratulált a király Rákóczi-nak, de kegyesen bocsátotta el prezenciájából Záborszkyt is. Az érdeklődő dámák csak erre vártak, seregestül mentek utána s fogták el az oszlopnál. Mosolyogva állták körül és feltett lorgnonnal úgy bámulták, mint valami csodaállatot. Sugdosódva bujtak össze, utóbb azonban kezdtek nekibátorkodni. Tizen is szóltak hozzá egyszerre.

Záborszky maga humoros nembánomsággal fogadta ezt a nagy érdeklődést. Közönye persze csak annál jobban tüzelte a kíváncsi dámákat.

Rákóczi meg az orléansi herceg vígan nézték a hajsztát. A Fejedelem végre szeretetreméltóan szólt közbe:

— Hölgyek, ez az én magyarom vőlegény...

— Ah! vőlegény? — hangzott az ámulat szava.

— Igen s ép ezért neki tilos az udvarlás! Én vigyázok rá!
Caillant a dámák szeme. Most csak annál szűkebb körbe szorultak oda a kuruckapitány köré. Az orléansi herceg elnevette magát:

— No, kedves Monsieur de Záborszky, én azt mondom, ön nem fog tudni ellentállni! Mi lesz ebből? Lássuk, kinek fog hódolni, melyik hölgy előtt fog térdet hajtani?

— Igen, kapitány úr, — kacagtak a hölgyek, — egyikünk előtt térdet kell hajtania!

Mihály úr gőgösen húzta ki magát:

— Mit? hogy én asszonymak letérdeljek? Azt szeretném én látni... Soha!

Meglepetés és méltatlankodás követte szavait. Az orléansi herceg hitetlenkedve szólt rá:

— Hogyan, önök magyarok nem térdelnének le asszony előtt?

— Fenség, — válaszolt Záborszky, — én csak a templomban szoktam letérdelni Isted előtt!

— Kevély egy úr, — lázadtak a dámák.

— Valóban az, — tette hozzá nevetve a fenség, — érdemes volna próbára tenni! Szép hölgyek, ne tűrjék a sértést, — ki vállalkoznék e csökönyös térdek meghajlítására?

A kuruckapitány kihívóan vetette fel a fejét:

— Nincs olyan!

Magyarul bökte ő ezt ki, de azért elértették a nők így is, és sebes csöként támadtak rá szidalmaikkal. Orléans ezalatt ingerkedve ismételte:

— Hát senki se vállalkozik?...

Szomszédjaira pillantott. Jobbról a győztes Parabère marquise állt mellette, baloldalán a legyőzött Polignac grófnét vette észre. Itt a perc, — a kis grófné nagyot gondolt.

— Én vállalkozom, — szólt kacérul.

: — Ne mondja?!

— Oh, csak a fenséged kedvéért. Nem oly nagy dolog az, — tette hozzá fitymálva, — egy ilyen barbárt igába hajtani...

A csapodár herceg érdeklődni kezdett. Izgatta az ötlet.

— Ej, ej, annyira bízik magában? vigyázzon, furcsák ezek a magyarok. Nemcsak büszkék, hanem csökönyösek is.

Polignacné elnevette magát:

— Eh! biztosra veszem én az efféle óriásokat. Nem hiszi fenség? Fogadjunk...

- Pompás egy ötlet!
- Mi a pompás? — kérdezte Parabère marquise féltékenyen. A fenség azonban nem is felelt neki s a grófné szabadon folytathata:
- Fogadjunk... Én fogadok akármibe, hogy ezt a magyart három nap alatt leveszem a lábáról.
- Három nap alatt?
- Igen, három napon belül a lábaimnál fog térdelni.
- Pompás, kacagott a herceg, — de nem fog sikerülni...
- Meglássuk. Áll a fogadás?
- Áll.
- És mibe fogadunk?
- A herceg jelentősen súgta a fülébe:
- Ha ön ezt a kurucot letérdelteti, egy óra múlva én térdelek le ön elé, asszonyom!
- Kezet rá.
- Megvan...
- A herceg élvezetesen szorongatta a grófné ujjait.
- Bájos egy teremtés... Tehát három napon belül, ugy-e? Rajta, tessék, ne vesztessége az időt. Hadd lám, hogy kezdi el a manővert?
- Mindjárt meglátja, fenség.
- Polignacné kívül állt az ostromló hölgyek körén, ép ezért kissé lábujjhegyre emelkedett. S a véletlen úgy akarta, hogy az ide-oda kapkodó Záboraszky ép e percben vetette rá pillantását a dámák feje felett. A grófné látta a hökkenést a kuruc ábrázatján, — nem tudta ő ennek a magyarázatát, de ösztönszerűleg is a legazenteskedőbb arccal viszonzta a Mihály tekintetét.
- Lásza fenség, — súgta diadalmasan, — már is észrevett!
- És igazat mondott. Záboraszky le nem vette a szemét róla. Illetődve ragadta meg a Király Ádám karját:
- Pajtás, álmodom-e... ki ez a nő? Úgy hasonlít az én Horánaszky Juliskámhoz... Mutas be neki!

III.

Az öreg Napkirály már rég visszavonult benső termeibe, de helyettesének, a leendő Régensnek jelenlétében a jókedv csak annál farsangosabbra szabadult fel. Vége volt a spanyol etikettnek, a párok évszázadok szédtek el a szomszédos kisebb szalónokba. Mihály úr meg

a grófné is egy ilyen aranyos fülkébe vonultak ; ott ültek egy amorettes Watteau-kép alatt és már felette bizalmasan beszélgettek. A grófné angyali arccal hallgatta Záborszky töredelmes francia szavát.

Tökéletesen játszott a komédiát :

— Valóban annyira hasonlítanék a menyasszonyához ? Itt vagyok, nézzen, ha öröme szolgál, — bízta szendén, — folytassa, beszéljen Mademoiselle Juliskáról, nagyon érdekel . . .

Mihály ismét dömölki emlékeibe mélyedt. Jól esett így kiöntenie a szívét. Polignacné olykor érzelmes sóhajjal szakította félbe :

— Csak szeresse rendületlenül ! Ah . . . boldog az, kinek ilyen szép szenvedély jut osztályrészül . . .

— Hogyan, grófné, — ön talán nem volna boldog ?

— Ne kérje . . . mit érdekelheti önt az ?

— Már hogyné érdekelne, mikor ön egész a menyasszonyom ! Annyira az, hogy olykor már csakhogy »Juliskának« nem szólítom . . .

— No, szólítson »Juliskának« !

Nevettek mindketten. Mihály gyönyörködve nézte a szép asszonyt :

— Igazán csudálatos . . . De vajjon bensőleg is hasonlítanak-e egymáshoz ? Szóljon, beszéljen magáról. Mondja, csakugyan nem boldog ?

A grófné bánatosan sütötte le a szemét.

— Tán a férje ? . . .

Polignac ép abban a percben sietett át a kis szalonon. Nyilván feleségét kereste s a magyar gavallér mellett látva őt, mérgesen állt meg. Tekintete ilyesmit látszott mondani : »De hát asszonyom, megőrült ön ? Hogy tölthetik ily haszontalanul az időt ? . . .« A grófné azonban egy szempillantással leintette az alkalmatlankodót, ki nyomban pusztult is.

— Féltékeny, úgy-e ? — érdeklődött Mihály.

— Ah és még mennyire ! Borzasztó zsarnok. Pedig hát ugyan mit vethet a szememre ? Nekem nem udvarol senki . . .

Ahogy ezt kimondta, az orléansi herceg jelent meg a szalon másik ajtajában. Kíváncsian kukkant be. A grófné megnyugtatóan kacintott rá a legyezője mögül, aztán ábrándosan mondta tovább :

— A vallás az egyedüli vigasztalóm. Én csak a templomban érzem jól magamat...

— Igazán? Ez nagyon szép. De hát ön mégis csak bájos és fiatal, — sok kísértésnek lehet kitéve?

Polignacné szégyenlősen nézett le a cipője hegyére.

— Oh, biztos védelmem van nekem a kísértések ellen. Hisz még mosakodni is szentelt vízzel mosakodom... Eh, de mit fecsegek magamról! Beszéljen Juliskájáról, folytassa.

Mihály búsan hajtotta le a fejét.

— Hiszen csak tudnám a folytatását! Nincs levelem tőle... Azóta tán már el is felejtett.

A grófné közelebb húzódott hozzá. Baráti gyöngédséggel tette kezét a Záborszkyéra:

— Ej, ej, maga nagy gyerek! Majd ír Juliska, nem szabad ilyet feltételezni a menyasszonyáról!...

A kuruckapitány összeresztette a kis kéz érintésére. Zsibbasztó melegség járta át a tagjait.

— Nézze, — folytatta Polignacné kedveskedve, — az igazi Juliska nincs itt, helyette hát én hadd vigasztaljam magát...

— Oh szóljon, vigasztaljon!

— Ide hallgasson hát. Nem szabad kétségbeesnie. Én mondom magának: ő hű és szereti magát!

— Grófné, mily jó ezt hallani, mondja még egyszer!

— Szívesen. Ime, az ő szájával mondom most: «szeretlek»...

Záborszkyval forogni kezdett a világ:

— Ki az, aki engem szeret?

— Juliska... — súgta a szóke asszony búbájos mosollyal.

Mihály nem tudta, mit tesz. Mámorosan ragadta meg a grófné karját s már-már a derekához nyult:

— Juliskám!...

Polignacné látta diadalát, de mint felette óvatos hölgy korállotta még a döntő percet. Előbb még ugratni kell ezt a barbárt, gondolta és sértődötten kelt fel:

— Uram, én csak hasonlítok a menyasszonyához, de nem vagyok a maga Juliskája!

Záborszky elvörösödve ugrott talpra.

— Igaza van, — bocsánat...

— Lásza, — szólt a grófné hirtelen fordulattal, — igaz barátja vagyok!

— Köszönöm, — sietett a szóval Mihály, — köszönöm . . .

Tulajdon e percben Riom lépett be Carignan és Richelieu hercegekkel. Az aranyifjúság három vezére gúnyosan sügött össze.

— Kik ezek? — kérdeste vadul a kuruc.

— Rosszakaróim, — sóhajtott Polignacné, — álljon csak szóba velük s hallani fogja, mennyi rosszat tudnak felőlem. S emellett folyton a kegyeimért esengenek. Holnap a Bourbon herceg bálján is velük kell járnom a három nagy táncot . . .

— Nem fog velük táncolni! — tört ki Záboraszy, — bízsa rám!

Polignac közeledett Király Ádámmal. Mihály kézcsokolva kívánt jó éjszakát.

Ádám hitetlenkedve apostrofálta:

— Mihály te, mi ütött beléd, hogy ennek a csólosap menyecskének udvarolsz?

— Ne sértegesd őt! Az én Juliskám mása, s én mindenre képes vagyok érte! Majd szétütök én ezek közt a franciák közt!

IV.

No, hát szét is ütött Záboraszy a franciák közt és pedig olyan istenigazában, hogy a versaillesi pletykák krónikája harminc éven át őrizte a következő három nap eseményeit!

Mihály nyugtalanul ébredt úgy délfelé a Fejedelem kvártélyán Clagnyban. Kicsit bántotta a lelkiismeret s Rákóczi urának engedelmével azonnal Párizsba sietett: van-e levele a menyasszonyától? Épp akkor jött a posta keletről, — nem volt írás Horánaszy Juliskától! Igen megháborodott s dacosan határozta el: csak azért is elmegy a Bourbon herceg báljára!

El is ment. Ragyogó, maskarás estély volt az, melyre Király Ádám kék selyembe mezei pásztore-nak, Záboraszy pedig egyik török ruhájába janicsárnak öltözött fel. Ahogy beléptek a fényes terembe, Ádám mindjárt titkolódzva rántotta meg a Mihály köntöse szegélyét:

— Te, tudod-e? itt van ám a mi Rákóczi urunk is . . . ahol sétál szerezsen köntösbén, structollakkal és gyöngyökkel ékesítve . . . És nézzed már, senki se ösmer rá!

A kuruckapitány azonban inkább a grófnét kereste. Végre rátalált: gyönyörű volt fátyolos odaliszk-köntösében. Megszólalt

a zene, ép a «courante»-táncra állt fel Richelieuvel. Mihály lendületteljesen lépett oda s egyenesen ráhágott a vékonyka Richelieu lábára :

— Bocsanat uram, de ez az odalisk az én háremembe tartozik !

— De uram, — pattant fel a herceg, — tudja-e, ki vagyok én ?

Záborszky karonfogta Polignacnéét s fitymálva felelt :

— Majd bemutatkozhatik a kardomnak a tánc után. De mindjárt, — tette hozzá jelentősen, — mert én utána továbbjárom !

Úgy is lett. A «courante» végével már párbajra várták Mihályt a palota melletti lovaglóiskolában. A kuruckapitány Király Ádámmal meg Hosszayval jelent meg s nagyot kacagott, mikor a könnyű kis francia gyíklesőt prezentálták neki :

— Ezzel verekedjem ? Mifelénk ezt inkább fogpiszkálónak applikálnák . . . No, de mindegy, rajta, csiklandozzuk egymást.

Nem igen akarta bántani, hát csak ép vállon szúrta Richelieut, aztán szaladt vissza a bálba. Szünet után megint szólt a zene s Carignan herceg ép gavottera állt fel Polignacnéval. Mihály sietve lökte félre a negédes urat :

— Tágasabb arra, kérem ! . . .

Újabb szóváltás, Záborszky azonban sietősen vetett véget a diskurzusnak :

— Tessék a lovaglóiskolába fáradni. Mindjárt ott leszek én is.

Hamar ment. Karon szúrta ezt a második herceget is és még idejében került vissza a táncterembe a menuethez. Széles jókedvvel kereste a grófnét, s bizony majd agyontaposta a tömzsi kis Riomot az oldalán :

— Engedelmet, de én bizony nem is láttam apró kegyelmedet !

Ágalt a paprika-emberke, ám Mihály helybenhagyta őt is a tánc végével. Neki azonban már kicsit a vékonyába tapintott a gyíklesővel . . . Mire visszatért, ép a «sarabande»-ot járták. Táncolt Polignacné is, de negyedik gavallérja nyilván okult már a társai példáján és megelőzte Záborszkyt. Felette udvariassen vezette hölgységét a kuruc elé :

— Tessék uram ! Nem akarom önt még egyszer a lovaglóterembe fárasztani . . .

— Végre egy művelt ember ! — kacagott Mihály és diadalmasan lejtett tova a grófnéjával.

Akkorra már tudta az egész bál a három tánc s három párbaj históriáját. A nők elragadtatva tárgyalták a kuruc virtusát s ször-

nyen kezdték irigyelni a grófnétól a gavallérját. Nőtt a szép szóke asszony tekintélye, sokan gratuláltak neki, — maga Orléans is hozzája férközött:

— Nos asszonyom, — súgta mosolyogva, — ön úgy látszik győz... Hiszen tán már letérdeltethetné Záborszkyt?

— Még nem, — felelt a grófné, — még nem érett a dolog.

— De hát mire vár?

— Arra, hogy még több bolondot kövessen el értem.

— Ravasz számítás!

— Igen, mentől több bolondot követ el értem, annál jobban fog bomlani utánam. Az ilyen embert csak így lehet megpuhítani...

— Bravó! Sok szerencsét.

Ami azonban az urakat illeti, ők nem nézték ily jó szemmel a Mihály úr virtuskodását. Főként az aranyifjuság három sebesült vezére dühösködött nagyon. Még ott helyben a kötözés alatt, csúnya bosszúra határozták el magukat.

— Az ilyen vademberrel másként kell elbánni, — ajánlotta Riom, — majd a cselédeinkkel fogjuk megveretni őt!

Nos, ép e lovagiatlan merénylet tette híressé a második napot. Záborszky egész délután a grófnénál ült a szalonjában s mikor az est beálltával lóháton hazaigyekezett Clagnyba, hét lárvás ember csakugyan rajtaütött a téli ködben. Ám nem számoltak a dühös erejével, — Mihály nem a francia, de a magyar kardját rántotta ki és bizony nagyon megszabdalt néhányat közülük. Egyet el is csípett és fülénél fogva vitte vissza Versaillesba. Ott kisült, hogy a Riom inasa és kisült egyéb is: az egész attentátum. A király még az este tudomást szerzett a dologról, igen meg haragudott s nyomban a Bastilleba küldte Riom urat. Az udvar pedig az éjjeli összejövetelnél csak annál jobban ünnepelte a kuruckapitányt.

Mihály egész éjjel ott állt a Polignacné tabouretje mögött. Nagyon elvesztette már a fejét; mámorosan ostromolta szüntelen:

— Még se szeret hát?

A grófné mosolygott és csak következetesen nemet intett. Pompás kép volt az, a társaság remekül mulatott rajta:

— A csöpp kis teremtés! Hogy vezeti járszalagon a barbár óriást...

V.

Felvirradt végre a harmadik nap. Reggel a Napkirály lóhátról fácánra lövöldözött a versaillesi parkban, délfelé pedig egész udvarával az Orangerie felé sétált a téli verőfényben. Itt a rengeteg üvegházban kellemes meglepetés várakozott a társaságra. D'Antin herceg elhozatta a párizsi vásárról az állatseregletet s bemutatva a fenevadakkal teli vaskalickákat, hódolóan jelentette a felségnek:

— Legalább most meglátjuk, hogy a Napkirály a sashoz, vagy az oroszlánhoz hasonlít-e jobban...

XIV. Lajos előresétált Rákóczi-val, az udvari nép pedig hamarosan elszéledt a kalickák közt. Király Ádám az urakkal a tigrist, oroszánt, hétlábú borjut nézegette, a hölgyek inkább a majmokban gyönyörködtek. Lassankint azonban mindannyian a medveház köré tömörültek, — ez a nagy fekete erdélyi medve volt a vándor talián legszebb állatja. Szörnyen mulattak rajta és főként a dámák, kacagva dobáltak be hozzá a rácson át mindenféle majszolni valót. Az általános vigasság közepette egyszerre sikoly hangzott fel. Ugyanakkor mindenki látta, hogy egy kenyérdarabbal együtt egy drágaköves elefántcsontlegyező is berepül a fenevadhoz.

— Uram isten, — kiáltotta Polignané, — kicsúszott a kezemből! még a nagyanyám kapta volt a boldogult királynétól!

— Igen, emlékszem rá, — szólt a felség szemrehányóan, — kár érte, mindjárt összetöri a medve...

— Jaj, ki hozza ki onnan? — esdekelt a grófné.

Páran a zavarban rudakat cipeltek elő. Az állat fenyegetően kezdett bogni.

— Ne az istenért! — könyörgött a talián, — megvadul és baj lesz. Én se merek a közelébe menni. Veszedelmes magyar medve ez!

— Magyar medve? — hangzott ekkor a Záborszky szava, — hisz akkor jól van... Földim, bemegyek én hozzá. Nyisd ki az ajtót.

A talián óbégatott, a társaság rémülten zúdult fel, — ám mielőtt a felség közbeszóllhatott volna, Mihály már ott állt a ketrecajtóban a fenevad előtt. Pillanatra merően nézett az állat szemébe, majd nyugodtan lehajolt s felvette a legyezőt. A medve ekkor rontott rá, de orra kapta a Záborszky öklét s a kiugró kurucnak csak ép a fél-

sarkantyúját tudta lecsapni. Záborszky nagy örömrivalgás közepette ugrott talpra.

— Magyar medve — szólt legényesen, — tudtam én, hogy megértjük egymást!

Mindenki üdvözölte, ő azonban a grófnéhoz igyekezett zsákmányával.

— Szent Isten, életével játszott!...

— Itt a legyeső, — súgta Mihály lihegve, — könnyörül-e már rajtam?...

A szőke asszony ránézett. Úgy ítélte, most már tényleg elég bolondot tett érte a kuruc, hogy könnyedén elbánhasson a szerelmes emberrel. Megpuhult az óriás! most már meg lehet kockáztatni a nagy jelenetet. Csillogó szemmel intett neki:

— Legyen nálam egy félóra múlva.

Háta mögött az orléanski herceg állt. Mosolyogva figyelte a manóvert.

— Fenség, — súgta a grófné, — legyen nálam ön is egy félóra múlva. — Aztán imént visszacapott legyesője mögé bujva, még hozzátette: Rejtőzzék el a szomszéd kis szalónba, onnan majd látni fogja, mint térdel le előttem ez a nyakas magyar. S én megnyerem a fogadást...

VI.

Félóra múlva csakugyan ott állt Záborszky a grófné szalónjában. Ha kicsit jobban figyel, tán nezt hall a szomszéd szoba félig nyitott ajtaja mögül, de hát hogy ért rá volna ő most ilyesmire? Mohó szenvedelemmel pillantott az előtte ülő Polignacnéra. Az asszony már pongyolában volt és kacérul dült hátra bergère-székebe. Élveteg mosollyal gyönyörködött áldozatában.

— Hiszi-e már? — mormogta az elvakult ember, — mit tegyek még?

— Ön vitéz ember, kezdte a grófné, — igazi hős! Vetélytársal, rablóval, fenevaddal vívott meg értem... Ilyen szerelmeare micsoda Herkules-munkát rójak ki meg?

— Szóljon. Akár a csillagot lehozom az égről!

A szép asszony előrehajolt. Szerelmes arccal hosszan nézett fel Mihályra:

— Próbára tegyem még? — vigyázzon, nagyot kérek ám!

— Amit akar!

— Nos hát... nézze, most látom csak, kioldódzott a cipóm azalagja. Kösse meg.

Záborszky hitetlenkedve bámult rá. Aztán mámorosan kacagott fel:

— Ennyi az egész?

— Ennyi.

— Grófné, e gyönyör...

Mihály igésvé állt ott. Nézte a pongyola alól előbúvó keskeny lábat, — oh, de bájos, kíváncsú kis láb volt az! Már-már előrehajolt, hogy a szalagkötéshez térdre ereszkedjék, mikor egyszerre a grófné diadalmas halk kacaját vélte hallani. Megrezsent, felnézett, s a Polignacné gonosz arcát látva, mintegy revelációban riadt észre. Pokoli dühvel szökött fel:

— Ahá... hisz komédia az egész! Csakhogy engem térdelni láss magad előtt! No megállj!...

A menyecské ijedt sikollyal menekült volna, de nem lehetett ám. Vállon ragadta a kuruc, felkapta a levegőbe és összerázta, törte őt amúgy istenigazában. Aztán facsart ruhaként vetette vissza a kanapé sarkába, mondván:

— Tudd meg, galambom, nem asszonyördög: csak Isten előtt térdelünk mi le!

A grófné lihegve, elképedve nézett fel rá. Nem tapasztalt még ilyet ő méltósága! Revelációra ébredt a kényes dáma is: végre igazi férfit látott maga előtt. Remegve kelt fel és jóleső alázattal súgta:

— Úss, verj, csak szeress!...

Lerogyott a szőnyegre, ő térdelt le a kuruc elé, — ám ugyan hiába.

— Nem bántalak, mert nem szeretlek, — szólt Mihály kurtán, — eredj, nem vagy te szíves, csak színes, olyan mint a mázolatatos képed. A magad istene áldjon meg!

Záborszky elrohant, utána Orléans lépett be. Elnevette magát:

— No, úgy látom, én is mehetek. Adieu, Madame!

Harmadiknak maga a nagyralátó Polignac úr kukkant be. A grófné elkeseredetten támadt rá:

— Te ölelj meg hát legalább... fajankó.

Az este Orléans nyilvánosan rózsát adott Parabère marquise-nak a bálban. Záborszky azonban már nem látta ezt, nem ment ő többet Versaillesba! A nagy jelenet után elérzékenyedve borult a Király Ádám nyakába:

— Hej, pajtás... érzem én, mégis csak szeret engem az én Juliakám!

Es nem is csalta meg előérzete. Másnapra levél jött Dömölkről, hazahívó, szerelmes episztola... Nem is maradt azontúl Mihály soká francia földön; a kuruckaland után csakhamar hazament s megülte lakodalmát Horánszky Juliával. Boldogan éltek s tán élnének még ma is, — ha már oly régesrég meg nem haltak volna!

HÁNY AZ ISTEN?

Irta Kozma Andor.

Az időkön által lelkileg utaztam.

Tengerpartra értem. Ragyogó tavasz van,
A mosolygó égbolt fényes azur-tiszta,
Derűjét a tenger mosolyogja vissza.
Kiszökellő szirtet csókdosva, loocsognak
Ringó fodrocskái pihenő haboknak.
Nyájas zöld ligetben remek márványszobrok,
Oszlopsoron nyugvó háromszögű ormok.
Itt s amott a lomb közt illatfüstök szállnak
Paraszából egy-egy kecses kis oltárnak.
Élőszobor-testű deli ifjak s szüzek
Dallva, körül lejtik az áldozó tüzet.
Vidám aggok nézik; friss virágfüzérék
Fonják fejükön be az ezüstfehéret.
Minden csak örömré, ujongásra csábít,
Az életnek telje, szépsége hat rám itt. —
S kérdelem: hány az Isten? . . .

S szüzek, ifjak, vénék

Elbűvölő nyelven vígan felelének:

— Hány? Magunk sem tudjuk. Isten csuda-sok van,
Égben, hegyen-völgyön, föld alatt, habokban,
Kisebbek, nagyobbak, felek és egészek, —
Teli van istennel az egész természet!

* * *

Képzetelem szárnya vitt új lendülettel.
 A gyönyörű tájék mély multba vészett el.
 Befödte gomolygó föllegek borúja,
 Villámos vad részek égháborúja.
 Ezek közt utastam, s haloványra váltan
 Egy nagy székesegyház árnyába szálltam.

Hallám komoly hangján mély harangzenének :
 »Én vagyok az Út, az Igazság, az Élet!...«
 S egyenként, rajokban s zárt sorokban jöttek
 Munkától, nyomortól s kortól megtöröttek.
 S még kinek nem is volt testén semmi csorba,
 Szomorú szemében lelke bűjút hordta.
 Feszületek s színes szentelt zászlók alatt
 Ömlött az egyházba végtelen áradat.
 Benn orgona-zúgás, s mint sugár az éjbe,
 Tűz nagy ablakon be vonalas fénykéve.
 A falakon képek csupa gyötremeiről, —
 S láttukon a szívben mégis remény szendül,
 Mert vigasztalásul vannak ezek festve :
 — Mi a siralomvölgy ! Mi az ember teste !...
 Hadd tiporjon rajtad kevély, önző, frigy !
 Szeress, tűrj, légy mártír, higgy, remélj a sírig !
 Hívság a szépsége múló földi létnek,
 Túl a síron élsz majd éltet, örök-szépét.
 Sorsodra ne lázadj, ha búsnál is búsabb,
 Gondolj példájára a Lázár koldúsának !...
 Így szóltak a képek s engem meghatottak.
 S hallván szolozsmáit rejtelmes papoknak,
 Kik arany oltárnál álltak tömjénfüstben,
 Kérdém : hány az Isten ? ...

Zengték : egy az Isten !

* * *

Hamu-szürke ködben szálltam még továbbat,
Közömbös vak úton lelkem holtra bágyadt.
Fű, fa, még mennybolt sincs, ahová elértem,
Csak falak, szabállyal kimérve a térben.
Kietlen sivár hely, sivárnál sivárabb :
Füstökádó kürtők s gyárok, gyárok, gyárok ...
Kedvem vész örökre, hogy egybe belépek :
Géppé lett emberek s emberpótló gépek
Szünetlen létharcban egyre zakatolnak, —
Inkább élnék mélyin dantei pokolnak.
Sem virág, sem ének, sem remény, sem álom,
Semmi szép sem innen, sem túl a halálon ...
A kőszénpor mindent gyászfátyollal föd bé ...
Kérdem : hány az Isten ? ...
Nyögik : egy sincs többé !

A PRÓFÉTA.

Irta Ritoók Emma.

I.

Szemben szürkülni kezdett az ég. A magános vándor léptei nyomán apró, egyenlő időközökben szállt fel az út pora — egy darabig még függve maradt a föld felett a szélcsendes, ritka levegőben, mint egy kis felhőfoslány, mely utána húzódik — szétterül — lelapul s aztán újra befedi a lábnyomokat.

Magas, erős ember volt, de a járásáról látszott, hogy fáradt. Saruja és meztelen lábszára poros, szürke chlamisa hátravetve, jobb vállán összekötött batyu.

Amint világosodni kezdett, nem messze egy alacsony hegyen egy templom árnyvonalai váltak ki szürkén a szürkületből; oszlopsorai mögé behúzódott az éjszaka utolsó megmaradt sötétsége, mialatt a liláskék ég mindig jobban halványodott s színe átlátszóan ereszkedett le a völgybe.

A vándor meglegedetten nézett a templom felé, melynek oszlopai mindig fehérebbek lettek. Végre megcsillant csúcsán a nap az aranyozott akrotérionon, a márvány rózsaszínt öltött, opálszínt játszott, hosszas aranyreflexeket kapott... Egyszerre elöntötte a nap az egész hegyet és alatta a völgyben a lilás ködből mintha fátülfüggönyöket húznának el róla, kibontakozott a fehér város.

A vándor megállt és végigtörülte homlokát. A fáradt ember meglegedettségével, aki célhoz ért, nézett még egyszer vissza arra, ahonnan jött s ahol a tenger egy vékony csíkja csillogott; aztán egy oldalösvényre befordulva húsos aloevelelek, vadmirtusz és magyalbokrok között haladt tovább.

II.

Myrtis ma későn ébredt ; kissé elgondolkozva tette egyik karját a feje alá. Finom, csaknem gyermekes alakja, keskeny csípője, karcsú lábainak formája átrajzolódott a vékony leplen, amely takarta. Meztelen karja fehérén pihent a vörös szőnyegen, melyen feküdt. Egyszerre felugrott és átfutott a másik szobába. Rózsaszín talpát és sarkát végigcsattogtatta a gyékényen és örült ennek a friss ritmusnak, mely kiverte az álmoságot szeméből.

— Talán már el is mult dél — gondolta, mikor a könnyű gyapjufüggőnyt elvonta az ablaknyílásról, hogy lenézzen az alacsony emeletről a piacra. Kint már üresedni kezdett a tér, csakugyan későn volt.

A vén sütőasszony kenyérpiramisából alig volt már egynéhány kerek kenyér az asztalán. Mellette egy katona alkudozott az üstben levő maradék főtt borsóra : az üst széle csillogott, mint egy nagy vörössessárga rézgyűrű, az alja fekete volt a koromtól. Rövidruhás szolgálók vállukon agyaghydriákkal mentek át a téren, aranybarnára égett felemelt karjuk hozzásimult a durva vörös korsó oldalához. Egy öszvér tömlővel a hátán lassan, fejét lógatva állt meg egy ajtó előtt ; gazdája kiabálva kínálta borát, s az éneklő szavak, az *poi* hangzók lágy zenéje behallatszott az ablakon.

Myrtis egy pillanatra behunyta szemét, kezdte vakítani a nap ; de csak megint kinézett. Éppen szemben a borbélybolt előtt egy néhány úri léhűtő ácsorgott és hadonászva beszélt ; az oszlopcsarnok húsében elterült alakok heverték és egypár fiu kockázott.

Olyan jól ismerte Myrtis az egész piacot : az éles fehér napfényt a homokos talajon, a nagy, szabályos, szögletes árnyékokat a házak tövéen, az izzadt kofákat, a halárusokat, a napfény apró csillogását a halak pikkelyein, a sajt, hal, bor, fűszer és túlrejt gyümölcs szagát, mely a piaci zajjal és a forró levegővel együtt hullámzott a keskeny ablaknyílásig.

De legjobban ismerte azokat a fiatal embereket ott, szemben. Valamelyik meglátta a Myrtis szőke fejét az ablakban és felé nevetett. Aztán tovább beszélgettek és mutogattak — arra jobbra, a templom felé. Mintha valami szokatlan kis nyugtalanság mégis volna a téren. Lassankint mindig több ember fordul jobbra Aphrodite temploma felé és Myrtis is kihajol, hogy lássa, mi történt ?

Hogy vakított a szicíliai napfény, amint a márványról vissza-
verődött! És milyen sötét volt a lépcsőn ülő alak az egyik oszlop
árnyékában. Csodálatos — egészen ismeretlen! Idegenszerű a ruhája,
fekete haja és szakálla van, a bőre barna, a karja erős — fiatal.

Myrtis megdöbbenő csodálkozással húzódik vissza és elgondol-
koszik: fiatal és egészen más, mint a többiek. Talán asszíriai vagy
méd? A bőre színe olyan sötét és a szeme... igen, a szeme nagyon
különös lehet. Nem láthatta jól measszíro! és mégis érezte, hogy
nagyon különös lehet.

Egypár percig habozott s aztán újra kinézett. A piac ezalatt
szokatlanul elevenné vált: az emberek a templom felé tartanak,
a szűk, árnyékos utcákból új alakok tűnnek fel, pillanatig haboz-
nak, aztán kilépnek a napos piacra — hajukon és karjukon egy-
szerre ragyogni kezd a nap, mint az Apollo aranyozott bronzszobrán.
Gyerekek jönnek futva, lábuk felveri a homokot — az is aranyos
és lassan hull vissza.

Myrtis még mindig fél a templom felé nézni és mégis — egy-
szerre csak látja, hogy a férfi fennáll — magas, erős, fiatal, barna
férfi — és meghallja a hangját. Nem érti, mit beszél, de a hangja
ott rezeg a piac felett a napfénnel együtt.

A leány visszafutott a szobába, kesébe vette a kis kerek érc-
tükröt és megnézte magát.

Lent, a tér felett, még mindig hangzott a férfi hatalmas hangja
és beszédének ritmusa szerint hol erősebben, hol gyengébben verő-
dött be az ablakon.

Az idegen lantot tartott a kesében s a húrok monoton közbe-
csengése mellett lassan, erősen hangsúlyozva szavalt. A kis tömeg
kétkedő csodálkozással hallgatta. Nem csatákról beszélt, nem dühöngő,
bikaerejű hősökről, hanem istenekről — szőke és barna istenekről,
akiket az emberek teremtetek. Egyesek tanácstalanul, kétkedőn
néstek egymásra, majd halk zúgás keletkezett, egy-egy gúnyos
nevetés hangzott közbe.

Az idegen hangja erősebb lett és túlharsogta a zajt; de a nyug-
talanság nőtt, az emberek mozgolódni kezdtek, akik a házak árnyé-
kában állottak közelebb jöttek és előbbre tolták a többieket. Egyes
éles felkiáltások szakították félbe a dallamos szavalást.

»Mind, ami szőgyene s bűne van csak az emberi nemnek,
Hesiodos ráfogta az istenségre s Homeros : : :«

Zúgott át a piacon az idegen hangja.

— Homeroszt gyalázza! — kiáltott fel egy öreg ember a tömegben.

— És az isteneket szidalmazza! — sikított egy fiatal hang.

— Az Aphrodite temploma árnyékában — folytatta gúnyosan egy gyümölcsárús és egy rothadt fügét dobott felé.

A tömeg egyszerre megmozdult, rikoltó hangok lettek úrrá s a napfény élesen játszott megint a bronzszínű kezeken és karokon, amint fenyegetően emelkedtek a levegőbe. A dalnok leeresztette lantját és hallgatva támaszkodott az oszlophoz. Egyszerre egy kő repült át a tömeg felett, rövid, éles koppanással csapódott a templom oszlopához és visszapattant a férfi vállára.

Abban a percben egy fehér ruha lebbent meg a sötét alak előtt és Myrtis két karját védőleg kitérve állott a napban a léposón.

— Ne bántástok Himera polgárai, — csendült meg a hangja — nem látjátok, hogy óriút?

A kezek lehanyatlottak, a kiabálás halk mormolássá vált és az aranyosan ragyogó haj színétől, a kitért karok mozdulatától szinte megszédülve hódolt meg a görög tömeg a szépség előtt.

— Maga Aphrodite vette pártfogásába — mondta az egyik fiatal ember, aki jól ismerte Myrtist.

— Igen, Aphrodite Pandemos — gúnyolódott a másik.

De Myrtis semmit sem hallott. Megfogta az idegen kezét — kemény, de meleg kéz volt — és magával vezette. Az szótlanul ment vele a nyitva maradt ajtóig, míg mögöttük a tömeg gyorsan oszlott szét.

Az ajtónál a férfi megállt — a küszöbön hervadt rózsakoszorú feküdt — és ránézett Myrtisre.

— Ki vagy? — kérdezte halkán.

— Myrtis vagyok. Jöjj be hozzám pihenni — felelt a leány komolyan és meghatottan.

Astán beléptek.

III.

— Gyorsan Eunoe, még kapsz friss koszorút a mirtuszpiacón; sok-sok virágot! . . Menodora, segíts öltözni.

Amint a ládát fe nyitották, a félhomályos szoba egyszerre megtelt a medeai alma illatával.

— A sárgaszegélyű fehér chitont, Menodora, úgy-e?

De a Myrtis teste fehérebben világított mint a milesiai gyapju-szővet, melyet a vén asszony a vállán összekapcsolt.

Menodora festette a Myrtis haját szőkére tizennégyéves korában és azóta is ő maradt a tanácsadója szerelem és szépség dolgában.

— Áldozz Aphroditének, Myrtis — mondta az öreg asszony, míg a leány haját elefántcsonthajtűvel feltűzte. — Az idegen szépségnek látszik, de nagyon szép.

Es fogatlan szájával úgy mosolygott, mint a halál.

— Mit csinál most? — kérdezte Myrtis halkan.

— A fürdés után pihen.

— Elég illatos volt az olaj? Tettél kettős szőnyeget az ágyra?

— Igen Myrtis. Messziről jöhetett, mert sebesre járta a lábát.

— Nem mondott semmit?

— Nem beszélt; rólad sem kérdezősködött. Féltetek Myrtis, áldozz Aphroditének. — Aztán titokzatosan a kezébe adott valamit: — Egy darabka a ruhájából, égesd el.

Myrtis kis tenyerébe szorította a varázsos szövetet és elmosolyodott. Es ezzel a mosollyal, inkább szépségébe mint áttetazó ruhájába öltözve, Aphrodite papnőjéhez méltón lépett a tűzhely elé. A kókockán a félig megfeketedett zsarátnokon alig látható kékes füst feküdt és a levegő kissé reszketett felette.

Myrtis kezében is reszketett a rózsza és babércomó mielőtt a parázsra dobta, melynek füstje gyorsan, kavargva kezdett felszállani az esti ég felé, azután fellobbant, megvilágítva a Myrtis arcát s a körülötte hallgató oszlopsort. Bíborgyapjuval körültekert áldozati csészét vett fel a tűzhely széléről: — Aphrodite! — csendült meg a hangja s az oszlopok mögül menekült a csend. — Aphrodite! — és néhány csöpp bort öntött az oltárra.

A tűz sercegett, aztán a láng még magasabbra csapott és az égett rózsza s az illatos bor szaga szállt fel vele. Myrtis mélázva nézett a tűzbe s olyan halkan suttogott, hogy csak az ajka mozgása látszott.

A láng rég lelohadt, de Myrtis még mindig előre hajolva nézett a parázsra.

IV.

Bealkonyodott és Eunoe elvitte az asztalt, az illatosított, vörösmázú cserépkelyheket és a virággal koszoruzott kraterben az érintetlenül maradt bort. Aztán maga Myrtis vette át a zománcos agyagtálat és jószagú vizet öntött vendége kezére. A leány haján rózsakoszoru volt — de a másik koszoru a földön hevert és Myrtis szomorúan, tanácstalanul nézett a férfi komoly, nyugodt arcába.

— Honnan jöttél idegen? — kérdezte végre félénken.

— Messziről, a tengeren át jöttem. A gyantában dús Kolophon a hazám és Xenophanes vagyok, Orthomenes fia.

— Xenophanes — ismételte Myrtis — egy sebhely van a válladon...

— Harcban kaptam a perzsák ellen.

— Xenophanes — mondta ki Myrtis kissé éneklő hangon a nevét újra, mintha ezzel valami hatalmat nyerhetne felette — szomorúnak látszol.

— Az emberek megszomorítottak...

— Engedd meg, hogy felvidítsalak.

— Az emberek, akik elzárják füleiket az igazság elől, mely kiáltva szól hozzájuk.

— Tudok szépen fuvolázni Xenophanes — phrygiai dalokat tudok, melyek puhák és édesek mint a májusi méz.

— Én pedig énekeket tudok Myrtis, melyek titokzatosak, mint az öröklét és hatalmasak, mint az Egység.

— Táncolni is tudok Xenophanes...

— A tánc csak a testnek gyönyörűség és a lélek éhezik mellette.

— Tudok mondásokat, melyektől a jövő titkai feltárulnak; varázsszavakat, melyek hatalmat adnak az emberek felett és tudok bűbajos igéket a szemmelverés és kígyómarás ellen.

— Én pedig titkokat tudok Myrtis, titkokat a végtelenségről, melyek mélyebbek, mint az eleusisi misztériumok.

— Ne meséljek csodálatos meséket, amiket gyermekkoromban thrák dajkámtól tanultam?

— A mesék hazugságok Myrtis és a világ az egyetlen nagy csoda, amit sohasem ismerhetünk meg, mert az istenség elrejtette az emberi szem előtt a tudást.

..

— Ne vegyem fel eleai bisszosból készült bíborszegélyű ruhámat? Talán abban jobban tetszeném neked Xenophanes.

— Oh Myrtis — felelt a férfi és felemelkedett félfektéből — szép ruhád és a magad szépsége csak látázat és mulandóság, hogyan tetashetnék nekem? Csak Egy a változatlan, időtlen, örökkévaló...

Es jószágosan mosolyogva tette kezét a leány hajára, ki lábainál ült a keskeny nyugvóágy végén.

Myrtis szomorúan hajtotta le a fejét.

— Áldozni fogok az isteneknek, hogy hajlítsák szívedet felém.

— Ne áldozz az isteneknek Myrtis — mulandók azok és nem segítenek.

Myrtis ijedten emelte fel a fejét. Az agyagmécsesek apró lángja egyformán lobogott a magas tripodosokon, illatos fenyőszilánk égett pattogva egy nyitott bronzcsészében s vékony füstje lassan oszavardott az oszlop körül, melyen Aphroditének mestelen, merev, festett szobra állott. Az oszlopok karcsu árnyékai nyugtalanul mozogtak ide s tova a mécsek lobogása szerint és a fény váltakozva tükröződött a férfi távolba néző szemében. A tulsó szegletek egészen sötétek voltak, de középen, a virággal övezett tűzhelyen ott csillogott az oltár parázsa, hol a Myrtis áldozatvirágai már hamuvá lettek.

Myrtis felnézett a sötét ég négyaszögére, melynek kékjén halványan ütöttek ki a csillagok és megborzongott.

— Oh Xenophanes, nem félsz így beszélni? Nézd, hogy megnőttek az árnyékok és milyen osodálatosan lobognak a lángok! Nem félsz, hogy ha egyszer karodat imádkozva nyujtod ki az istenek felé, nem hallgatnak reád?

— Nem; én nem imádkozom sem Leto gyermekeihez, sem Zeus fehérkarú hitveséhez. En jártam az egyiptomi Naukratisban és skythiai Olbisban, ismerem a négerek fekete és a thrákok szőke-hajú, kékszemű isteneit; tudom, hogy mind emberek — s a tieid is azok, Myrtis.

A leány babonás félelemmel nézett a szobor felé, de Aphrodite mereven, mozdulatlanul állott oszlopán. Aztán a férfira nézett, lángoló szemére, lelkesültségtől vonagló aroára, a vállára, mely fehérebb volt mint az arca és a sebforradásra rajta; és lassan siklott le tekintete lábaira, melyeket összekarmolt az útszéli tövis és sebessé tett a járás...

És a szerelem és alázat, részvét és félelem nagy meghatottsággal vette a földre tett lekithost s olajat öntött a fáradt lábakra. Az oszlopcsarnok megtelt az olaj nárdusillatával, ő pedig kihústa elefántcsonhajttűjét és leomló aranyhaját ráborította a férfi lábaira, letörülte vele.

— Énekelj nekem Xenophanes, — suttogta — én meghallgatlak.

És szemben az Aphrodite szobrával, a húrok halk közbecsengése mellett, újból felhangzott a hullámzó recitative.

Myrtis a dalnok térdére hajtotta fejét s hallgatag csodálattal nézett fel reá...

És a prófétákat azóta is mindig az asszonyok értették meg először a szívükkel.

GOETHE VALLOMÁSA.

Irta Lenkei Henrik.

»Man hat mich immer als einen vom Glück besonders Begünstigten gepriesen. Allein im Grunde ist es nichts als Mühe und Arbeit gewesen und ich kann wohl sagen, dass ich in meinen 75 Jahren keine vier Wochen eigentliches Behagen gehabt. Es war das ewige Wälzen eines Steines, der immer von neuem gehoben werden wollte.«

(Beszélgetés Eckermann-nal 1824.)

Egy nyári reggel, hogy szokásképp'
A hű Eckermann Goethehez belép,
Így szól az agg nagyünnepélyesen :
»Tudom, hogy örömben részt veszen,
Hát tudja meg : a Faustom végre kész,
E könyvben íme együtt az egész !«

»Kész, kész a Faust !« a tanítvány kitör,
»Ó mily dicsőség ! Ó mily üdv, gyönyör !
Ó mesterem, milyen boldog lehet,
Hogy befejezte ezt a remeket !
Talán halandó nem volt soha még,
Kire kegyelmét így ontá az ég !«

S egyszerre Goethe arca elsötétül
S e vallomás buzog ki a szivébül :

•Dicsőség ... boldogság ... az ég kegyelme...
 E szók be sokszor csendültek fülembé!
 De haj! számomra most is hiu szók,
 Szellő gyanánt közelgők s eluszók!
 Jó Eckermannom, hadd mondjam ki végre,
 Mit régen őrzök lelkem rejtekébe:
 Nekem az élet nem volt soha más
 Mint gond, fáradság és viaskodás —
 A boldogság csak elsuhan felettem,
 S hírem-nevem búsán megfizettem!

Ki műveim megérti, úgy leli:
 Mind szenvedéssel és kinnal teli,
 Mind véres és megtépett harc jel,
 Mind elborítva a gyász leplivel.
 Egy óriás sirbolt költészetem,
 Hol tört reményim sorba nézhetem,
 Hol megpihen kivésett szarkofágban
 Száz édes álmom, ifjú-férfivágyam!
 S ha derűt is zeng néha-néha lantom,
 Csak olyan az, mint a virág a hanton,
 S ha itt-ott hallik csattogó víg ének,
 Madár az, aki temetőbe tévedt!

Lám, hősi Götzöm, nemes Wertherem!
 Mindkettő szíve fenkölt, szenttelen,
 S mindkettő gyászos hamar véget ért,
 Az ereje, ez gyöngeségeért!
 S mért pusztul el Egmontom, a levante?
 Mert a gasszágot semmibe se vette!
 S mért bukik el Tasso, a hó, merész?
 Mert szenvedélyt mindig legyőz az ész!

— Akárhová fordul tekintetem:
 Mindenhol egy-egy roskadó tetem!
 Búsán tanítja annyi szárnyszegett:
 Ádámotod ne kérje az eget!

Híába lásd fel Prometheus —
 Önhitt káprázat mindig szirtre űz!
 Nem hoz nekünk gyümölcsöt csak a föld,
 Mit megmívelni sorsunk kijelölt!
 Itt kell fáradnunk rendületlenül
 És túrni, várni míg napunk derül:
 Viskó, ha itt szilárdan építők,
 A legpompásabb légvárnál dicsőbb,
 S Phaëtonnál számszor több hasznót ad
 Kocsis, ki boston hajtja a lovat!

Ó mily keserv, míg ide eljutottam,
 Míg a kemény parancsban megnyugodtam,
 Míg szertelen kalandokról letéve
 Ulisses-Meister behajós a révbe!

És Faustum! Ó boldogtalan titán,
 Kivel az üdvök teljét áhítám,
 Kivel kutattam a tudás határán,
 Új s mindig újabb titkokat sóvárgván,
 Kivel a kéjek tengerére szálltam,
 Hogy a boldogság perect megtaláljam —
 Vívódásodból megváltott a tett,
 A másokért munkáló szeretet,
 Mint Iphigénja tiszta lángitúl
 Vadság szelidül, téboly elcsitul!

Lám, mennyi világ ráta meg a lelsem,
 Hány fengeteg cikászott el felettem,
 Hány kétely verte karmait belém,
 A bánat súlyát hányszor viselém!

S mi volt vigassa hányt-vetett szívemnek,
 Ezer sebemre hol kerestem enyhét?
 Más küzködés hű hitves simul
 S a bűt elfűzi dűlt vonásival,

Más küzködőnek van derék fia,
 Kiért öröm a harcot állnia —
 Számomra a család, a szerelem
 Kevés virágot, sok tövist terem,
 S midőn hívém, gyógyírt a munka ad.
 Érzem, művem mind töredék marad!

Egyszer, csak egyszer azt gondolhatám,
 Szivárvány gyúl az ég boltozatán,
 Hogy Schiller méltó testvérkebelén
 Egy boldogabb kor mosolyog elém —
 Ekkor sarjadzott frissen, éltetőn
 Hermann a Dorottya, legszebb rózsátóm —
 De haj! a drága kora sírba dől
 És itt hagyott örökre egyedül!

Magamban állok mélán, asomorún,
 Magamba fojtva végtelen borúm:
 Olyan vagyok mint havas hegygerinc,
 Kinek e földön sehol társa nincs,
 Kit megfogott az isten esőnyű átká.
 Mért tört a menynek tiltott magasába!
 — De ha szememmel a jövőbe nézek,
 Eloszlik árnya sord kételkedésnek:
 Mert eszméimből források fakadnak,
 Mik mind hatalmasb folyamává dagadnak,
 Mert garmadába gyűjték kincseket,
 Hogy fényt egész világra hintsenek,
 S mert sikerült eszemű győzelemben
 A per fát szebb cél felé emelnem le.

Es Eckermann nem mondhatván, mit érez,
 Könyörve hajlik a költő kezéhez.

GERMÁN ÉS UGOR.

Irtá Oláh Gábor.

Hol az Ister folyamnak mélységes árja forr :
Áll lesben ezred óta a Germán és Ugor ;
Vállán a mennynek boltját tartó két óriás,
Világ rengetegében egymásra les, vigyáz.
Mint a nagy egyetemből kizárt szilaj vadak,
Uralomért egymással szót és vért váltanak.
Először mennydörgésnek hangját dübörgetik,
Az égbolt kúpoláját egymásra zörgetik,
Hogy reng a sok hegyoszlop s csillagok hullanak,
Rendíthetetlen szirtként csak ketten állanak.
Ravasz a roppant Germán, cselet cselekre szóni kés ;
Ha karja vág, nem oda vág, hova kék szeme néz.
Éjeknek éjtszakáján hálót vet, vermet ás,
Termete Goliáté, de lelke felemás.
Az Ugor törpe, vaskos, mint Dávid, vakmerő,
Gerjedez izmaiban lázongó nyers erő ;
De szája nagy ; mint gyermek : titkát szelekre bízza,
Ezért a lustább Germán csak játszva veri vissza.
Még távolról foly a harc, még messziről dobálgat
Egy a másikra átkot, szitkot és sziklassálat.
Körül, nagy tágas körben, éhes vadak lesik,
Mikor rohanjanak majd, ha egyik — elesik.

Már ezer év legörgött az idő folyamán,
Áll még a harc, vitás még a kettős tartomány ;
A Fekete-erdőtől Fekete-tengerig
Szeretne nyujtózkodni halálból mindenik.

De : egy hüvelybe két kard ! Egy lovon két nyereg !
 Nem álmodtak ilyet még az örök istenek !
 S fent a határtalanban a pert így döntik el :
 Mire új hajnal támad, egyiknek veszni kell !

Zúgó szeleknek szárnyán a barna hír lecsap,
 Germán fülek fogják fel mély gyászát hamarább.
 Nosza : roppant szálfáknak tördeli erejét
 S övezi bőrsisakkal imbolygó nagy fejét.
 Bőmbőlő csontkürtjébe riadalmat lehel,
 Hogy szaporázva döbben sok óriás kebel.
 Szétnéznek csába fővel : mi döng a föld felett ?
 Kinek zúg a Magasság végső ítéletet ?
 Germán, mint a szorúlt vad, szűk kört izzadva fut,
 Vizslatva félszemével a megmentő kaput.
 Majd mérhetetlen földig segítségért kiált !
 Toborzza szép szavakkal sok hős iját-fiát.
 Rokonságát a földből körmével ássa ki,
 Lest az Ugorra hánynak fölbérelt társai.
 Kincsek hegy-garmadját, sok gazdag tartományt,
 Igéretpénzt, adomszót egymás hegyébe hányt ;
 Ezt a kerek világot azoknak osztja majd,
 Kik válláról levesznek egész tengernyi bajt.
 Ugor is, észbe kapván, társat, rokont keres, —
 Most látja : mind kilopta a szemtelen szemes.
 Nincs a kerek világnak oly kósza páriája,
 Ki érte kart emelne, vagy egy hangot kiáltna.
 Így rettentő magában oroszlánként marad ;
 Búsult haragja tördel sok bütykös súdat.
 Fogát halálos harcra csattogva csörteti,
 Csatakiáltását fent a mennybolt zörgeti.

Leszáll az éj. Nem gyúlnak ki lámpás-csillagok,
 A vak sötét balsejtő bánattal nyög, zokog.
 A számkivért Vihar fut ... Briareus-kezevel
 A menny kárpitját felhő-rongyokká tépi széjjel.
 Hol az Ister folyam zúg, mint mély pokolüreg,
 Ördögi zúrzavar, zaj, vad átkok hörgenek ;

Nagy tompa zuhogások, földdöngetés dobaj,
 Szikrázó fogcsikorgás, ordítózás, robaj.
 Mint élő pár kapocs: húst egymás húsába vág
 Germán s Ugor... körültek egy lestálló világ,
 Mely titkos jelre vár csak — s mint az ég, leszakad,
 Földdel tesz egyenlőkké nagy Bábel-várakat.
 Ugor kéttségbeesve tör, rombol, rug, harap,
 Egész mivolta véres, koloncos húsdarab.
 Recsegő pántos izma csonttördelekre jó,
 Szeme villog, mint vérben hőmpölygő tűzgolyó.
 Rettentő tüdejének viharja elseper:
 Germán, te, haragjának parányi szem eper!
 S már-már a diadalnak Ugorra néz szeme,
 Már-már lehajlik hozzá az élet aselleme:
 Midőn a veasztit-érző Germán olyat rikolt,
 Hogy hosszan szeg utána a távol égi bolt.
 Amint e vészüvöltés megcsapja az eget:
 Körül a föld megindul! Ezer kar integet,
 Ezer láb dübörg, ezer tüdő hajrát kiált,
 S vissz e rémség Ugorra ezerszeres halált!
 Ó jaj! Ezerszeres jaj! Így veszni, csel miatt!
 Sátán! táborot teremtesz, hogy megsegítad fiad.
 De ti, jószellemektől elpártolt angyalok,
 Fent, az örök mezőkön, tán elaludtatok?...

Mikor az új hajnalnak kibomlik sásalaja:
 Eltűl az őriások hascának vad sája.
 Hever Ugor letörten, mint ekdőlt vasterony,
 A sápadt földet vére tarkázza bíboren.
 Rabszolga nyűg szibbasztja megrongosult tetemét,
 Szürkés köd fátyolozza acéltűsű szemét.
 Körötte tompa zajjal bámészkodó csoport,
 Megbeceli, kit vasökle megtört és letipert.
 »Kelj föl, kövecs!« — Az úr szól: Germán, a nagy vadász.
 »Bukásod férfias volt, de nincs rá támadás!«
 Koporsót a levertre ilyen szókkal szegsz,
 És homlokára tűzzel szégyenjelt bélyegsz.

Azóta szolgaságnak nyög jármában Ugor.
De szíve nagy ütője vad lázadást dobol.
Nagy látomások szállnak át lelkének taván,
Elfojtott forradalmak dübörgenek nyomán...
Az elvesztett Szabadság álmában megjelen,
Együtt esküsznek esküt rémjáró éjjelen.
Keblen Bosszút melenget, kit, mint a pelikán,
Táplál saját vérével, s ki ránó azután —
Es addig fojtogatja : nagy szíve megszakad !
S porként a föld porában kezd újabb álmokat.

SZÁDI BOSZTÁNJÁBÓL.¹

Perzsából fordította Erődi Béla.

1. A zarándok.

Egy mekkazarándok minden lépten, nyomon
Vezeklőn borult le, hogy imákat mondjon.
Ha tövisbe lépett vezeklése nyomán,
Bennhagyá a tövist, s tovább ment az útján.
Igy végzé a dolgát, vakulva mindjobban.
Azt hitte, az érdem követi őt nyomban.
Megszállta, mint sátánt, a dölyfösség réme;
Szentül hitte, hogy ő legjobb útra tére.
De egy titkos szózat megszólala egyszer:
Ily szavakat monda: »Jámborhitű ember!
Jegyezd meg magadnak, imádság és ájtat
Az Urnak oltárán nem sokat használnak.
Ezer hajlongásnál többet ér a jó tett,
Ha boldoggá tettel egy szenvedő szívet«.

2. Az utolsó ítélet.

Valaki álmában a végnapot látta,
Ugy izzott a földgömb, mint olvadó láva,
Fejben az agyvelő majd hogy fel nem forrott,
Az emberek jajja verte az égboltot.

¹ Szádi Bosztán (Gyümölcsöskert) című művét 1257-ben írta, egy évvel később jelent meg a Gulisztán (Rózsáskert), mely utóbbi 1899-ben jelent meg magyar fordításban.

Az izzó lángtenger s hőség közepében
Egy ember ült csupán árnyék hűvösében.
Az álmodó szóla: »Ki pártfogol, mondd meg,
Hogy most irigykedve bámul rád e tömeg?«
— »Házam előtt, szólt ő, lombos eresz alatt
Egy szent ember talált árnyékban nyugalmat.
A nagy bíró előtt e rémséges napon
Ő könyörgött értem, hogy kegyelmet adjon.
Mekönyörült az Úr a bűnösön, rajtam;
Mert én a szegénynek menedéket adtam.«

3. A szentjánosbogár.

Szentjánosbogárka bejárt mezőt, rétet,
És a sötét éjben mint a fáklya fénylett.
Igy szólottam hozzá: »Fényes bogár, mondd csak,
Mért nem jársz nappal is, mi az oka annak?«
— »Vaksi!« szólt ő, »járok nappal is úgy épen,
De fénytelen vagyok ragyogó napfényben.«

4. Az árva.

Védjed meg az árvát; kő, tövis ne bántsa;
Mert a szegény árva földből tépett fácska.
Nem lesik mosolyát, panaszát nem hallják;
De ha szeme könyez, meghatja ég trónját.
»Király módján voltam, amíg élt az atyám,
Összefutott a ház, ha csak a légy szállt rám.
Ellenség kezéből nincs ki mentsen már ma.
Árva gyermek voltam s tudom, mi az árva.«

ITT LENN A VÖLGYBEN...

Irta Petri Mór.

Itt lenn a völgyben még nyit a virág,
De már amott a hegyeken havaz.
— Virágok, nyiljatok még, nyiljatok!
Az én szivemben most kél a tavasz.

Aladtam hosszú, nehéz álmokat
Tompán, betegen, érzéketlenül.
Forrt a világ, dobsódott a gyönyör,
De engemet jégkéreg vont körül.

Kutatva a tudás rejtekeit
A vívodó, töprengő kételyek
Megzsibbaszták szívem' s a ólok is
Mind messzebb, egyre messzebb ködlenek.

A pázsitos, virágos utakat,
Amelyeken bolyongtam egykoron
Végigsöpörte romboló vihar
S a dalt is elfojtotta ajkamon.

Forrt a világ, égett a szerelem,
Míg én gyötrődtem a nagy kór alatt.
— Oh, jaj, a te szemed is más szívet
Perzselt, míg rám áthatlan éj szakadt.

Ködön át szűrődik egy fénysugár,
Mely új életre hív ; — vezet feléd.
Oh, hogy csak most talállak tégedet —
Az életnek világát, melegét.

Ködön át szűrődik a napsugár,
Mikor veled a sors összehozott.
Felocsudó szívembe remegőn
Rejtem el a te édes mosolyod.

Itt lenn a völgyben húll, húll a virág
És ott fönna a hegyeken már havaz.
— Virágok, nyiljatok még, nyiljatok !
Az én szívemben most kél a tavasz.

CSATÁK BORZALMAIT...

Irtá Nyekraszoff. — Oroszból: Flók Károly.

Csaták borzalmait ha hallom,
Lelkem minden új áldozatnál
Nem a barát, nem is az asszony,
Nem is magáért a hőséért fáj.

Hajh enyhül az asszony keserve ;
Barát felejt legjobb barátot ;
De vérzik egy szív valamerre,
Mely a sírig feledni nem tud !

E képmutató nagy világban,
Minden próza s köznapiságban
Kerestem és nem leltem többet,
Csupán egy szent, őszinte könnyet :
. . . Könyjét a szegény jó anyának !
Hejh nem felejt gyermekét ő,
Ki messze haromezón elvérze :
Mint a szomorúfűz lecsüngő
Ágait nem nyujthatja égre !

FÖLDVÁR.

Az Anakreoni dalokból.

Irtá Endrődi Sándor.

Ma-holnap elmegyek már
Deszkát árulni Földvár
Csöndes határán.
De ti még itt maradtok
Néhány évig, barátim,
S vidám kuruc-kedéllyel
Járjátok a bolondját,
Míg birja a tüdőtök,
A szívetek s bokátok.

Valamit mondanék hát
Tinektek búcsuképpen
És — végrendelkezésül.

Ha jön a kikelet majd,
És langy lehére minden
Virág és szív kinyílik :
Gondoljatok reám, és
Szeressetek helyettem.
Ha jön a nyár s bolyongtok
Zöld erdők sűrűjében,
Hol lomb susog, madár zeng :
Gondoljatok reám, és
Daloljatok helyettem.

S ha jön az ős szüretje,
És együvé verődtek
Valamely pincehernél:
Gondolatok vidáman
Az alvó cimborára,
Kipróbált, vén kupátok
Üssétek össze csengőn
És — igyatok helyettem!

TARTALOMJEGYZÉK.

I.

	Oldal
<i>Medveczky Frigyes</i> : Néhány észrevétel az esztétika és ethika autonómiájáról	5
<i>Dóczy Lajos</i> : Jegyzetek egy »Tapasztalati esztétika« kísérletéhez	11
<i>Dénes Lajos</i> : Gondolatok az esztétikai szemlélet problémájához	24
<i>Alexander Bernát</i> : A vonalról. Adalék az esztétikai lélektanhoz	41
<i>Szemere Samu</i> : A tragikum	56
<i>Mitrovics Gyula</i> : Szépérzelmeink nemzeti elemei	66
<i>Radó Antal</i> : A műfordítás technikája	86
<i>Buttkay György</i> : A kritika jogai és határai	102
<i>Csengeri János</i> : A tragédia aristotelesi meghatározása	107
<i>Hegedűs István</i> : Aristoteles a görög tragédia karénekéről	112
<i>Molnár Géza</i> : A faji elem a zenében	126
<i>Berzeviczy Albert</i> : A Heliodorról nevezett szoba	137
<i>Thótt Bezső</i> : Képes-levelesőlapok	143
<i>Bódiss Jusztin</i> : Byzantiumi írók az Athéna Promachosnak sorsáról ..	154
<i>Láng Nándor</i> : Az ógörög műveltség és Homeros	160
<i>Láng Margit</i> : Az olympiai Zeus-templom nyugati szoborcsoportjának rekonstrukció-kísérletei	173
<i>Platz Bonifác</i> : Ó-Egyiptom művészete	179
<i>Divald Kornél</i> : Régi magyar művésziskolák	186

II.

<i>Angyal Dávid</i> : Néhány szó a történeti módszerről	195
<i>Sebestyén Gyula</i> : Bathhány Boldizsár misekönyve	199
<i>Bádics Ferenc</i> : Jegyzetek Gyöngyösi István életrajzához	202
<i>Vácsy János</i> : A magyar irodalmi kritika kezdetei	218
<i>Beke Ödön</i> : Kazinczy egy Molière-fordítása	233
<i>Császár Elemér</i> : Kisfaludy Sándor és a francia irodalom	240
<i>Négyesy László</i> : Szülőhelyi elemek Katona Bánk Bánjában	257
<i>Szádeczky Lajos</i> : Cserhalom emlékezete	270
<i>Schuschny Henrik dr.</i> : Toldy Ferenc mint orvosi író	275

	Oldal
<i>Papp Ferenc</i> : Br. Kemény Zsigmond s a XIX. század irodalmi áramlatai	292
<i>Ferenczi Zoltán</i> : Petőfinék »Egri hangok« c. költeménye	300
<i>Binder Jenő</i> : Petőfi két költeményéhez	307
<i>Kéki Lajos</i> : Arany János pályakezdése	322
<i>Várdai Béla</i> : Arany János kritikai álláspontja	326
<i>Vargha Ilona</i> : Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről	348
<i>Wallentinyi Samu</i> : Tompa vallásos költészete	358
<i>Morvay Győző</i> : Adalékok Madách Imre életéhez	368
<i>Mikola Sándor</i> : A történeti Kepler vonatkozással az Ember tragédiájára	375
<i>Szász Károly legifj.</i> : Toldy István mint drámaíró	391
<i>Moravcsik Géza</i> : A magyar történeti dalmű	408
<i>Bayer József</i> : Egy Hamlet-előadás bírálata 1815-ből	414
<i>Rákosi Jenő</i> : Wagner Richárd	421
<i>Hatvany Lajos</i> : Sully Prudhomme	426
<i>Sebestyén Károly</i> : Troilus és Kressida	431
<i>Bán Aladár</i> : Aho János írói jelleme	441
<i>Balassa József</i> : Nyelv és gondolkodás	451
<i>Rubinyi Mózes</i> : Nyelvestétika	458
<i>Gyomlay Gyula</i> : Az átképzeléses előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában	464
<i>Simonyi Zsigmond</i> : Régi nyelvkincsek	474
<i>Kertész Manó</i> : Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei	481

III.

<i>Reichenhaller Kálmán</i> : Egy nagy tanárról	495
<i>Kármán Mór</i> : A nevelés célja és feladatai	501
<i>Fináczky Ernő</i> : Charles Dickens	506
<i>Beke Manó</i> : A vizsgálás pszichológiája	526
<i>Schmidt Mária</i> : Gondolatok a tehetség társadalmi neveléséről	538
<i>Bombauer Emil</i> : Élet és iskola	557
<i>Zsilinszky Mihály</i> : Hazafiság. Nemzetiség	563
<i>Berczik Árpád</i> : Vörösmarty s a magyar nő	579
<i>Kőrösi Henrik</i> : A magyar szó	591
<i>Halász Ferenc</i> : Népoktatás és gyakorlati élet	594
<i>Ilosvay Lajos</i> : A szerves kémia némely sikerei és sikertelenségei	599
<i>Dienes Valéria</i> : A pragmatizmusról	609
<i>Waldapfel János</i> : Az igaz, szép és jó alanyi és tárgyi elemei	620

IV.

<i>Lévay József</i> : Az »Ózidikék«-ről	629
<i>Szikra</i> : A szifkss	631
<i>Vargha Gyula</i> : Elfeledt sír	638

	Oldal
<i>Pekár Gyula</i> : Kuruckaland Versaillesban	685
<i>Kozma Andor</i> : Hány az Isten?	681
<i>Ritóc Emma</i> : A próféta	684
<i>Lenkei Henrik</i> : Goethe vallomása	682
<i>Oláh Gábor</i> : Germán és Ugor	686
<i>Erődi Béla</i> : Szádi Bosztánjából	670
<i>Petri Mór</i> : Itt lenn a völgyben . . .	672
<i>Fiók Károly</i> : Csatak borzalmai . . .	674
<i>Endrődi Sándor</i> : Földvár	675

MELLÉKLET:

Kachoh Pongrácz : Preludium.

Kacsóh Pongrác dr. 10. mű.

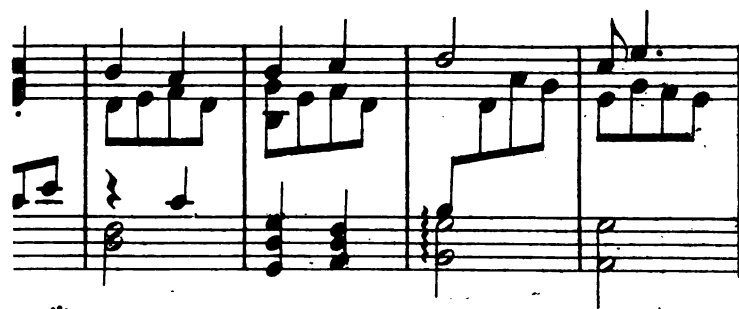
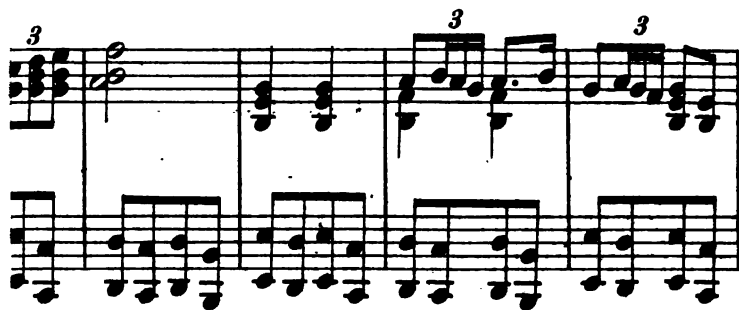
non legato

dim.

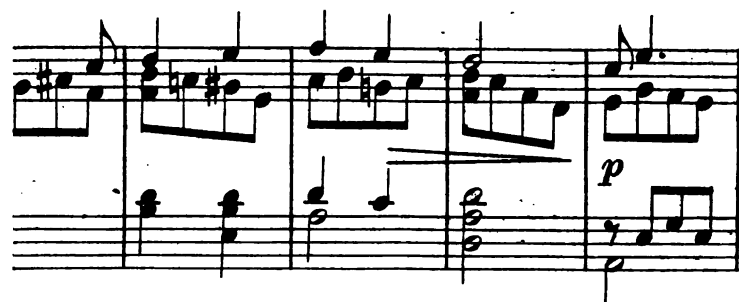
3

7

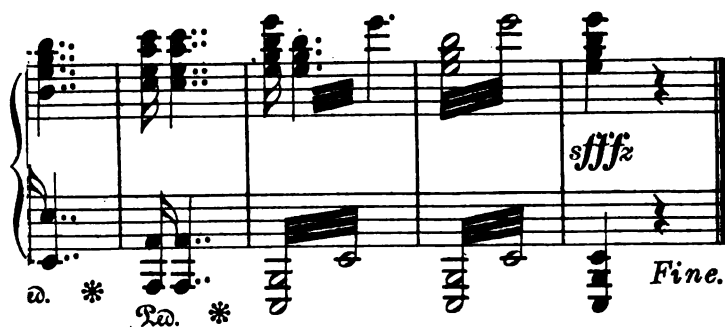
3

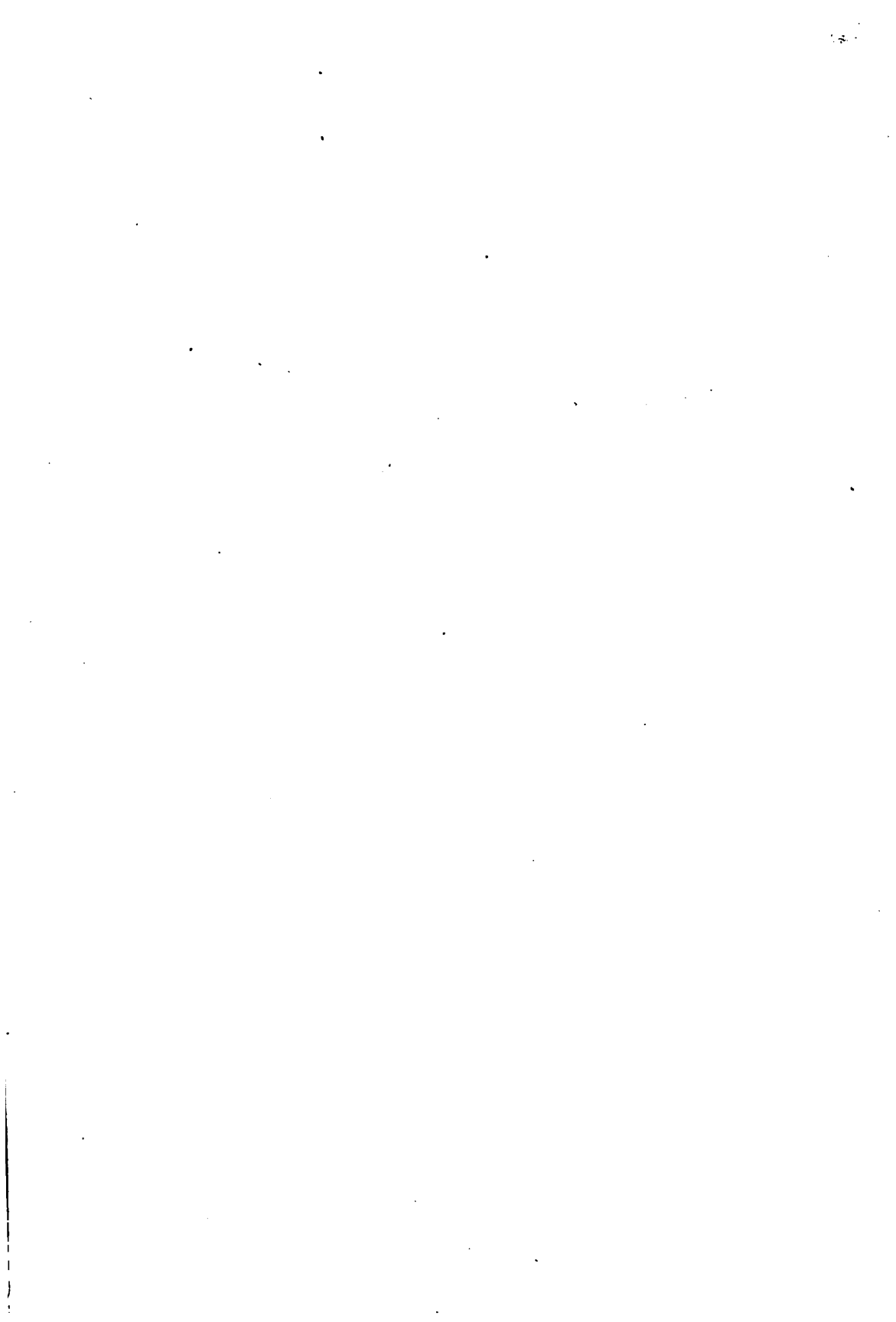

*

30 (213)

me \$2.-

(76)

✓

